

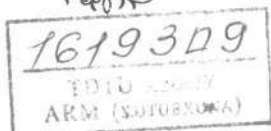
TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

HUSAYN NIHOL OTSIZ

HUSAYN NIHOL OTSIZ

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton – hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi:

Tohir Qahhor

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

MILLATSEVARLARNI TARBIYALAGAN ASAR

O'zbek yozuvchilari millatimizga o'z tarixini, shonli o'tmishidagi buyuklari va qahramonlarini tanitishda katta xizmat qildi. Navoiyni Oybek, Ulug'bekni Odil Yoqubov, Bobirni Pirimqul Qodirov romanlaridan o'qib o'rgandik va o'rganmoqdamiz. Haqiqatan ham, Balzak aytganidek, yaxshi yozilgan tarixiy roman tarix darsliklari bilan tengdir.

Romanlarimizdagi tarixiy mavzu so'nggi ming yillik bilan cheklanmoqda. Undan u yog'idagi, ya'ni qoraxoniylar, to'qqizo'g'uzlar, turk xoqonligi, aparlar, qanglilar, kunlar, eski turklar Chu xoqonligi chog'laridan — miloddan oldingi XII asrdan milodning X asrigacha kechgan zamonlardan hikoya qiluvchi asl tarixiy romanlarga o'quvchimiz muhtoj, albatta. Shuni ko'zda tutib qo'lingizdagi romanni tarjima qildik.

Ma'lumki, manbalarda turk xoqonligi, buyuk turk qog'onligi, Ko'kturk davlati deyilgan saltanat "O'rta Osiyoning mashhur islohotchisi" deya ulug'langan To'lin xoqonligidagi apar (avar) davlati o'rnida 552-yilda qurildi, 745-yilgacha hukm surdi. Xoqonlik ikkiga bo'lingandi: sharqdagisi Tug'uv Turkeli, g'arbdagisi Botuv Turkeli deyilardi. Bu davlat haqida o'zbek qomusida shunday deyilgan: "Sharqiy Turk xoqonligi Markaziy Osiyoda o'z hukmronligini o'rnatdi, xoqon Shibi davrida (609–619) Turk xoqonligi Suy imperiyasi bilan urushib, o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Xoqon Xelu (620–630) Xitoyga 67 marta hujum qildi. Uning davrida soliqlar ko'paydi. Bunga qarshi aholi qo'zg'olon ko'tardi. 630-yilda Xitoy bilan bo'lgan urushda Turk xoqonligi yengildi. Sharqiy Turk xoqonligi 50 yilga yaqin Xitoyga tobe bo'lib qoldi. Xoqon Qutlug' va To'nyuquq qo'zg'olon ko'tarib, mustaqillikni qo'lga kiritdilar" (O'SE, 11-jild, 365-bet).

Xuddi ana shu yillar — mustamlaka bo'lib qolish, tutqunlikdagi erk uchun kurashlar, fojialar, nihoyat ozodlikka erishish davri, Turkeli — Turkistonda milliy davlatning yana tiklanishi va bu bilan turk irqini yo'qolib ketishdan saqlab qolingani to'g'risida yozuvchi Nihol Otsiz ikki roman bitgan. Birinchisi — "Ko'kbo'rilarning o'limi" (1946). Bu romanda ikkiga bo'lingan Turkelining tabiati, kishilarining turmushi, sharqiy yurtida boshqaruvning bo'shashuvi, Chuluq Qog'onning zaharlab o'ldirilishi, uning ukasi ustalik bilan taxtga chiqqani, chin manbalarida Xelu, Kelu deyilgan shu urushqoq Qora Qog'onning savashda yengilib, ulusi bilan birga asir holida yog'iy o'lkasiga olib ketilishi, tutqunlik alamlari va xo'rliklari; Kur Shad, Ishbaraxon, Tuluxon, Yomtar, Sancharlarning qahramonliklari, go'zal Almilaning muhabbati va jasoratlari, Iching Xotun va Shan-kinglarning fitnalari, qahatchilik, ochlik, oddiy insonlarning yashash uchun tirishuvlari

va nihoyat, Kur Shad boshchiligidagi qirq bahodirning asirlikdan qutulish uchun kurash boshlashi, qahramonlarcha shahid bo'lish voqealari qalamga olingan. Asarda asosan 619–639-yillardagi hodisalar tasvirlangan.

Husayn Nihol Otsizning bu mavzudagi ikkinchi romani “Ko'kbo'ri-larning tirilishi” (1949) deyiladi. Shu o'rinda ko'kbo'ri so'ziga izoh bersak: Turk xoqonligidagi aholi o'zini ko'kturk degan, elini Ko'kturk atagan. Ko'k so'zi ko'kday qutlug', ko'kday keng, katta ma'nosidadir. Ko'kbo'rilar shu ko'kturklar ichidagi dongdor bir urug'dir. O'zbekchadagi uloqni ayrim yerlarda ko'pkari deyishadi, ko'pkari ko'kbo'ri so'zining o'zgarganidir. Bu romanda oradan 50 yil o'tgach yuz bergan hodisalar, birinchi romanda tasvirlangan Kur Shadlar kurashining mevasi — o'sha qo'zg'olondan ruh olgan asir ko'kturklarning oyoqlanishi, Qutlug' boshchiligida yog'iydan g'olib kelib, o'z yurtlariga qutulib qaytib, xoqonlikni tiklashlari ko'rsatilgan.

Yozuvchi haqida ikki og'iz so'z. Husayn Nihol Otsiz (1905–1975) Istanbulda, harbiy dengizchi oilasida tug'ilib o'sdi. Maxsus harbiy o'quv yurtini bitirgach, Istanbul dorilfununida ta'lim oldi, turkolog tarixchi, adabiyotchi bo'lib yetishdi. She'rlar, maqolalar bitdi, o'zi “Otsiz majmua”, “O'rxun”, “O'tukan” jurnallarini chiqardi. Mashhur olim va adib Fuod Ko'priliga yordamchi bo'lib bir muddat ishladi, keyinchalik o'qituvchilik, kutubxonachilik qildi. Otsizdan 15 jildlik asarlar meros bo'lib qoldi. She'rlar, maqolalar kitoblaridan tashqari “Dali Qurt” (1958), “Ruh odami” (1972) kabi romanlari va “O'lmaslik dorisi”, “Yaloqilar kechasi” kabi qissalari bor.

Husayn Nihol Otsiz bu romanni yozishda chin va ko'kturk tilidagi kitoblardan foydalangan. O'sha davrni — zamonni, makonni, jamiyatni tasvirlash, insonlarning qanday va nechun yashab-o'lganini ishonarli ko'rsatish uchun ko'p yillar izlandi. Bir necha sahifalik tarixiy hujjatlardagi so'zlardan ilhom olib, Kur Shad va qirq bahodir haqidagi bu romantik ruhdagi go'zal romanni yaratdi. Asarda to'g'rilik, adolat, sadoqat, el-yurt deb yashash ulug'lanadi, fitna, aldov, zulm qoralanadi. Asar qahramonlari “Biz o'lsak-da, el-ulus yashasin!” deya shahid bo'lishadi. O'z millatining ozodligi va yiqilgan davlatining tiklanishi uchun kurashgan bundayin ajdodlarimiz bugungi nasllarga ibrat bo'lishi shubhasizdir. Bu roman uzoq o'tmishimizdagi shonli va fojiali tarixlar, taqdirlar haqida tushuncha berishi bilan birga o'quvchiga istiqloq qadrini teranroq anglashiga ko'maklashadi deb o'ylaymiz.^{1*}

Tohir Qahhor,

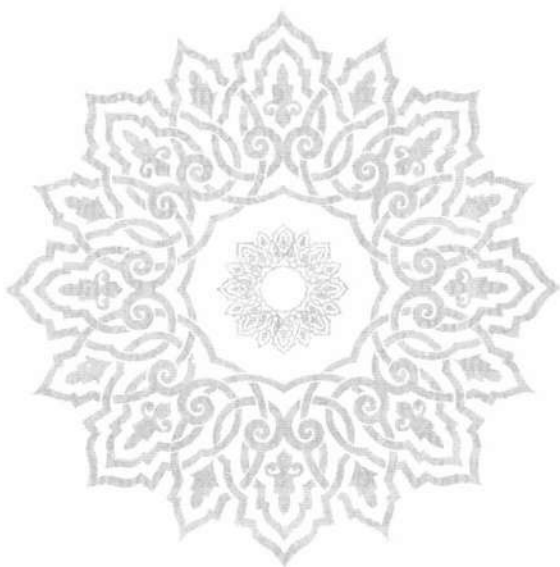
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

¹ So'zboshi asarning avvalgi nashrlaridan (O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2001, “O'zbekiston” nashriyoti, 2015) olindi (*tarj.*).

KO'KBO'RILAR

KO'KBO'RILARNING O'LIMI

BIRINCHI BO'LIM

621-YILDAGI BIR YOZ KECHASI

Otliqlar keng bir o'tloqda qo'r to'kishdi; tarqalishib, tin ola boshlashdi. Otidan tushmagan yuzboshi Ishbara Alp o'tloqni aylanib yurar, buyruqlar berar, ko'rinishi tund edi. To'rt yoqni qorong'i qoplaganda u otidan indi. Shu ondayoq yuganchisi Choliq kelib otni oldi, nariroqqa kēzdirmoq uchun yo'naldi. Yuzboshi cheriklari yoqqan gulxanga qarab yurdi.

Yuzboshining ko'ngli bu kecha kabi qorong'i edi. Nima qilayotganini ham bilmasdi. U gulxan yoniga isinmoq uchun kelayotgandi, o'tga yaqinlasharkan, yoz ekanini, isinishga hojat yo'qligini eslab qoldi. Cheriklar et qovurmoqda edi. Yuzboshining yaqinlashganini ko'rgan bir cherik yerga tiz urib, unga bir chamchakda — quloqli yog'och idishda qimiz uzatdi. Ishbara Alp qimizga tikilib qoldi, istaksizcha ichdi. Ikkinchi bir cherikning o'ziga sungan etni ko'rib-ko'rmaganday, ular yonidan ayrildi. Biroz ilgari dagi katta bir og'och tubiga bordi. O'tirdi, tevarakka boqdi, so'ngra charchoq ko'zlarini yumdi.

Turkelining porloq oyi ko'kda yuz ko'rsatdi, to'rt yonga yog'dularini sepdı. Bir-ikki cherik o'tlarga uzanishib, uyquga tolgan. Kimdir otiga qarar, boshqa biri esa temirni qizdirib, yarasiga bosar — yarani dog'lar edi.

O'nboshi Yomtar o'tdan uzoqroqda o'tirar, qurol-yarog'ini ko'zdan kechirar, orada qovurilgan etdan yeb-yeb, to'yib olmoq istar edi. Savash kunlarida o'nboshi o'ziga yaxshi qarar, tavakkalchilik qilmas, suvni ko'rmasa, etik yechmas edi. U uch kunlik yemakni bir kunda yer, keyin uch kungacha og'iz ochib bir narsa yemas, kuchini ham yo'qotmas edi. Urushga kirishdan oldin qilichini qayrab, o'qlarining uchini o'tkirlar edi.

O'nboshi qilichini yaxshilab qayragach, endi bir sinab ko'ray dedi. Yerdan bir o'tni yulib, qilich tig'iga tegizdi. O't ikkiga bo'lindi.

Shu payt orqasidan bir tovush eshitildi:

— Qiliching o'tkir ekan, ammo usung¹da o'tkirmi?

Yomtar boshini unga o'girmasdan javob berdi:

— Paytida u-da o'tkir.

— Unday bo'lsa, qani ayt-chi, bu kecha yuzboshi nedan munglidir?

Bu so'zlarni so'ylagan kishi sekingina o'nboshi Yomtarning yoniga cho'kdi. Bu o'nboshi Bars edi.

— Ikki kun oldin Chuluq Qog'on ko'zi o'ngida o'tkazilgan qilich o'yinida yuzboshi Ishbara Alp yengildi. Shundan siqilyapti chog'i.

— Yuzboshi kimdan yengildi? — so'radi Bars.

— Tunga Tegindan, — dedi Yomtar.

— Yuzboshi buning uchun nimaga siqilsin? — dedi Bars. — Tunga Teginni qilichda hech kim yengolmaydi-ku, yuzboshi yengsinmi. Biroq yuzboshi yengilsa-da, bahodirlikda Tunga Tegin teng sanaladi. Qilich o'yinida Tunga Tegin Ishbara Alpni yenggani bilan ot chopishda, o'q otishda Ishbara Alp undan ustun keldi.

— Unda nega siqilyapti ekan? — deya qiziqdi Yomtar.

O'nboshi Bars bir necha yutum qimizni simirganidan keyin shoshmasdan javob berdi:

— Mingboshi bo'lmoqchiydi, bo'lolmadi.

Yomtar o'ylanib qoldi. Bu siqilishga arzirli sabab emasdi.

— Ishbara Alp mingboshi bo'lmadim deya qayg'uradigan kishilardan emas, — dedi Yomtar.

— Men ham u mingboshi bo'lolmagani uchun siqilyapti, demadim-ku, — deya so'zni chuvalatdi Bars.

— O'zi nima demoqchisan? — Ishbara Alp mingboshi bo'lolmadi. Bunga Iching Xotun sababchidir. Yuzboshi shunga qizishib-tutoqyapti, demoqchiman.

¹ Us — es, aql (tarj.).

— Yuzboshi nechun bunga tutoqsin? Iching Xotun — Chuluq Qog'onning evdoshidir¹.

— Evdoshidir, biroq u Chindan kelgan bir kelgindi chinli-da.

Ikki o'nboshi uzoq vaqt jim qolishdi. Go'yo ikkovini ham uyqu elitganday sassiz edi. Bir payt o'nboshi Bars so'z boshladi:

— O'z ko'zim bilan ko'rdim, qog'onchodir yonidan o'tayotganda, yuzboshi Xotunga salom bermadi. Uni ko'rmaganday o'tib ketaverdi.

— To'g'risini so'ylasam, yuzboshi haqlidir, — dedi Yomtar. — Xotun-ku, mayli, harqalay, qog'onning evdoshi, biroq qo'limizdagi tutqun chinlar ham endi bizlarni elamay qo'ydi, ishimizga aralashmoqda-ku!

— Ishbara Alp ham ana shuning uchun chinlilardan irganadi-da! Shu yuzdan Iching Xotunga salom bermagan. Shu uchun mingboshi ham bo'lolmadi. O'pkalanib uyqusini yo'qotgani ham shundan, — dedi Bars.

— Bizning Chuluq qog'on bahodir, yaxshi bir qog'on, — dedi Yomtar. — Biroq shu chinli xotinni olmasaydi, yana-da yaxshi bo'lardi.

— Bu chinli xotin boshimizga bir falokat keltirmasaydi, deb qo'rqaman, — dedi Bars.

— Chinda eskidan Sui qog'on oilasi bor edi, — deya bilimini ko'rsatmoqchi bo'ldi Yomtar. — Endi hokimiyatni Tang qog'on oilasi egalladi. Bu xotin eski oiladan. Chinda yana o'z oilasining taxtni olishi uchun Chuluq Qog'onni ishga solib, tezlayapti.

— E, qo'lidan ne kelardi? Bizga desa qirilib ketmaydimi!

— To'g'ri aytasan. Yuzboshi nima qilsa, o'zi biladi. Menga qolsa, tilni tiyib, uxlamog yaxshi. Yurakni siqadigan narsalardan so'ylashib, tomoq yirtishdan, tilni qavartirishdan foyda yo'q, — deya o'nboshi Bars suhbatni to'xtatdi.

* * *

Ishbara Alp qarshisidagi qorayib turgan tog'larga boqarkan, ertaga shu tog'lar ortida to'planishib, Chinga bosqin boshlaydigan o'rduni o'ylandi. Bosqin tushunchasi aqliga kelishi bilan,

¹ **Evdosh** — uydoshi, xotini (*tarij.*).

nechun ichida allanima g'imirlab qolishini anglamasdi. Keng o'tloqda qimirlagan jon yo'q, bir tovush eshitilmaydi. g'ir etgan epkin-da yo'q... Ishbara Alp siqilib ketdi. Boshidan bo'rkini, sirtidan sadog'ini oldi. Chuqur so'lish olib, siqilganini unutmok istadi. Bo'lmadi. Burilib, ortiga boqdi. Barcha otlar boshlarini ko'tarib, quloqlarini dikkaytirib turishardi. Yuzboshi: "Siqilgan faqat men emas ekan-da!" deya ming'irlab qo'ydi. Uxlab yotgan cherik orasini aylanib chiqish niyatida bo'rkini boshiga kiyib, sadog'ini taqdi. Odimlab cherik oralarkan, hayron qoldi. Miq etmasdan uxlab yotganday ko'ringan cherikning bari uyg'oq edi. Ular yotgan yerida ko'kdagi yulduzlarni, oyni tomosha qilishar, ora-sira yog'liqlari bilan terlarini artishar edi. Kechalari bunaqangi issiq bo'lganini hech kim ko'rib-eshitmagandi. Yuzboshi oldin turgan yeriga qaytdi. Ko'k yuziga boqdi. Ko'zlari ko'kka tikildi-qoldi. Kunbotardan bir qora bulut tezlab kelmoqda edi.

Bu bulut chin otlisiga o'xshardi. Yer yuzida birortayam ot qimirlamaskan, ko'k yuzida bir bulutning bunchalik tez oqishi yuzboshining ko'nglini qora qildi. U o'zicha bir balo bo'ladi, deya o'yladi. Tom shu paytda yonidan bir narsaning chaqmoqday tezlikda g'uv etib o'tganini ko'rdi. Bu bir hayvon, to'g'rirog'i, tulki edi. Qayerdan chiqib, qayerga borayotgani ma'lum emasdi. Joni siqilib turgan yuzboshi tulkini ko'rishi bilanoq sadog'iga qo'l otdi. Yildirim tezligida bir o'qni yoyga qo'ydi. Tekis o'tloq bo'ylab qocha borayotgan maxluqni ko'zlab, o'qni bo'shatdi. O'q bo'shliqqa uchdi. Ishbara Alp o'ttiz besh yillik umrida ilk bor otgan o'qi ko'zlamiga tegmaganini angladi. Birdaniga yuziga sovuqlik qalqadi. Tez odimlab ortiga qaytarkan:

— Choliq! — deya baqirdi.

— Buyur! — dedi javoban Choliq qo'pol tovushda.

— "To'plan" burg'usini chal!

Choliq burg'uni dudog'iga olib borar-bormas oydin kecha to'satdan qoraydi, oy ko'rinmay qoldi. Birdan bo'ron turdi. Qaldirroq ko'klarni o'kratib, yildirim o'tloqni tilib-tilib yubordi. Yomg'ir chelakdan quyganday shovillatib yog'ardi. Choliq burg'uni gurlatishi bilanoq cheriklar chaqmoq tezligida otlari tomon uchishdi. Yuz-

boshi bir sakrab otiga mindi. “Ortimdan keling, tez bo‘ling!” deya hayqirdi. O‘ng-u so‘lda qo‘rqinch chaqmoqlar chaqar, do‘l yuzlarni savalar edi. Yuz otliq qarshidagi toqqa qarab ot surishdi. Yuzboshi tog‘ etaklaridagi sig‘inoqlarga¹ yetib olsaydik, deya o‘ylar, otliqlar esa bir-biri bilan yorishgan kabi quvalashib borar edi. Ularning bu chopishi uzoqqa bormadi. Dovul to‘g‘ridan esardi, guvillardi, otlarni ham, cherikni ham ko‘z ochirgani qo‘ymasdi. Yuzboshi to‘xtamasdan otini orqaga burdi va: “Ortga qayt! Tez!” deya baqirdi. Otlar qamchilandi. Endi barcha otliq ortiga qarab chopardi. Biroq yana qarshidan shamol turdi, ularning yo‘li kesildi. Otlar birin-ketin toyg‘oq yo‘lda toyib-munkir, shalabbo bo‘lganicha tag‘in olg‘a bosar edi. Haligina go‘zallikka to‘la o‘tloq endi botqoqqa aylangandi. Loy otlarning yurishiga xalal berardi.

Otliqlar avval to‘xtagan yerlariga qarab oshiqishardi. Kun bunday bo‘lmasaydi, allaqachon ko‘zlagan manzilga borishardi, biroq shamol va yomg‘ir yuzlarini savalar, qorong‘ilik va loy yo‘lni undirmas edi. Shu holda ancha yo‘l bosishdi.

Yomg‘ir va shamol quturgandan quturardi. Otlar ham toliqdi, oxiri cheriklar so‘ziga kirmay qo‘ydi. Bu orada yo‘llari enishga keldi. Qorong‘ilikda hech yoqqa qaramasdan pastlikka endilar. Bu yer bir og‘ochlik edi. Bu yerga kelishgani ko‘p yomon bo‘ldi. Eskidan yomg‘irlar bu qiyalikni yuvaverib, qo‘rqinchli bir dara yaratgandi. Ko‘p og‘ochlarni chaqmoq urgandi, hozir ham yildirimning o‘tli qamchilari og‘ochlikni savalab-savalab turardi. Mudhish qaldiroqlar-la ikki bor katta chaqmoq chaqnadi, otlar tamoman esdan ayrildi, hurkib-kishnab, daraga otilishdi. Choliqni ustidan uloqtirib yuborgan oti quturganday daraga enarkan, birdan chaqmoq urib, yonib ketdi. Choliqning baxti bor ekan. Bir necha otliq daraga tushib, qutulolmay baqirib-chaqirishardi. Kimsa kimsaga yordam beradigan turumda emasdi. Otdan tushmagan faqat Ishbara Alp qolgandi. Oti qochgan cherik ne qilarini bilmasdi. Birisi otini tutmoqqa intilardi, birisi bu falokatlardan qochib, sig‘inajak bir yer axtarardi. Bir o‘nboshi esa qilichini qinidan chiqarib olgan, o‘z buyrug‘idagi cherikni yoniga to‘plash uchun baqirar edi. Chaqmoq to‘xtay demas, tobora tezlashmoqda edi.

¹ Sig‘ishadigan yer, panoh, makon

Yuzboshi bir muddat o'ylanib qoldi: "Turk Tangrisi bizdan yuz o'girdimi?" deya ko'nglidan kechirdi. So'ngra qat'iy, gurillagan tovushi-la shunday hayqirdi:

— Barchangiz bu yerga keling, yonimda to'planing! — Cherik buyruqqa bosh egib to'plandi. Ishbara Alp yana hayqirdi:

— Tangri bizdan yuz burdimi, qilichlarimizning o'tkir bo'lishini istamoqdami? Chaqqon qilichlaringizni chiqarib, shu yerga yig'ing!

O'rtaliqni bir fursat qilichlarning shaqir-shuquri bosib ketdi: cheriklar yuzboshi ko'rsatgan do'ng yerga qilichlarini ustma-ust tashlashdi. Ishbara Alp o'z qilichini eng ustiga qo'yarkan: "Ortimdan yuring!" deya baqirdi. U cherigini bir oz ilgariga, og'ochlikdan nariroqdagi qoyalar yoniga olib keldi. Endi orqaga qaytishga yo'l yo'q edi. Yog'indan to'planib kelayotgan suvlar yuqoridan pastga quyilar, dara suvga to'lib, kengayib borar edi.

— Qoyalarga yopishib oling! — deya baqirdi Ishbara Alp. — Chidagan qutuladi. Kuchi yetmaganni suv olib ketadi!..

Cheriklar tizzadan oshgan suvni kechib borib, qoyalarning bo'rtiq, o'tkir yerlaridan mahkam ushlab olishdi. Yog'in guvillar, suv tepaga yuksalib borar, yiltillagan chaqmoqlar esa ustma-ust do'ngdagi yig'ilgan qilichlarga kelib tushmoqda edi. O'nboshi Yomtar tutgan yeri qoyaning yuqoriga qarab o'tkirlashib, ingichkalashib borganini ko'rarkan, shu zahoti bir qo'li bilan kamarini yechib, yonidagi ikki cherikka dedi:

— Hali yana kuchimiz bor; meni qattiq ushlab tursanglar, shu qayishni qoyaning bo'rtig'iga bog'lashimga yordam etsanglar, uchimiz-da qutulamiz. Yana bir qancha kishi qutuladi. Ushlab turolmasangiz, uchovimiz-da daraga yiqilib, suvga cho'kamiz. Qani, sen sirtingni suvga tirab, yaslan, bizni qo'riqlab tur. Sen esa meni suvdan to's, shu qayishni tugumlab, bog'layin!

O'nboshi Yomtar kamarining o'rtasiga yaxshilab bir tugun soldi. Bo'sh qo'yib, ikki uchini pastga uzatdi. Qayishning bir uchini o'zi tutarkan, ikkinchi uchini cheriklardan biri ushlab oldi. Boshqa cherik esa o'nboshiga osildi. Suv belga urib qolgandi. Endi chaqmoqlar ham ularning ko'ngliga qo'rquv solmas, biroq kuchlari ancha kesilgan edi. Tiqilib so'lish olishar, qo'llarini qa-

notday yoyib qoyaga yopishishar, ishqilib, oqib-cho'kib ketmaslikka intilishar edi.

Ishbara Alp haliyam ot ustida edi. U yoyining ipini qoyaning bo'rtig'iga ilintirib, temir tutqichini qattiq ushlab turar, bu bilan ham o'zini, ham otini suv oqizib-surib ketishidan saqlar edi. O'nboshi Yomtar qoyaga ilmoqlagan qayishini endi yanada mahkamroq ushlashga, kuchi boricha chiranishga majbur edi. Chunki uning orqasiga osilib olgan cherik bir emas, bir necha edi. Ular bir-biriga osilishib-ushlashib, yigirma kishilik zanjirga aylanishgandi. Yomtar hech bir e'tiroz bildirmas, inqillamas, faqat bor quvvati bilan qayishga yopishar, ortidagilar hayoti o'ziga bog'liqligini bilar edi. Shu orada chaqmoqdan-da keskin, qaldiraqdan-da qattiq tovush taraldi:

— Qurt Qoya, qo'lingni cho'z!..

Shundan so'ngra yana o'rtaliqni yildirim va qaldiraqning qo'rqinch ovozi qopladi. Ishbara Alp juda paytida ogohlantirib, gurillagan edi. Barchadan teparoqda ilinib turgan yuzboshi chaqinlarning zamon-zamon yiltillagani onlarda Yomtarning qanday qilib qayish bilan qoyaga ilinoq bog'lagani, boshqa cheriklar ham unga osilishib, tirik zanjir yaratishganini sassiz kuzatmoqda edi. Ko'nglida esa nechun Tangri ulardan yuz burganini o'ylar, sababini axtarar edi. Axir Chinga tinimsiz bosqin qilishadi, yog'iy bilan har on savashib-olishishadi, qilichlari qinda yotgan, yoylari o'qlanib tortilmagan, sadoqlaridan o'q olinmagan biror kun yo'q. Shunga qaramasdan Tangri nega ulardan yuz o'girdi ekan? Yuzboshi bir yoqdan shularni o'ylar, ikkinchi yoqdan esa, Yomtardan ko'z uzmas, undan xavotirlanar edi. To'satdan porlagan chaqinining qisqa yorug'ida bir bo'lak cherik osilib, jon saqlayotgan eski qayishning onma-on ortayotgan kuchlanishdan, toshning keskir egovidan tobora qirqilayotganini ko'rdi. Nima qilmoq kerakligini yana bir bor yashin tezligida aniqlashtirdi va hayqirdi: "Qurt Qoya, qo'lingni cho'z!.." Qurt Qoya Yomtarning ortidan ushlab olgan cheriklarning o'ninchisi edi. Yuzboshining buyrug'ini eshitarkan, bir on hayallasmasdan qo'lini cho'zdi va qora, och suv o'n cherikni shu zahoti ko'mib, oqizib ketdi. Yuzboshining ikkinchi bor hayqirishi Yomtarga ham tahlikadan xabar berdi:

— Yomtar, bilib qo'y, qayish uziladi!..

Yosh o'nboshi shunday bir siltandiki, o'zi va o'rtoqlarining og'irligiga qaramasdan, inson kuchining, g'ayratining so'ng imkonlarini yuzaga chiqarib, oldindagi qoyatoshning bir bo'rtig'ini tutamlashga ulgurdi. Endi tahlika avvalgidan ko'ra ozaygandi. Yuqoridan tubanga otilayotgan suvlar tezligi pasaymagan bo'lsa-da, yomg'ir va shamol tinib, ko'z ochishga imkon yaraldi. Har biri har yer-har yerda qo'liga ilashgan narsani tutib, o'zini qutqargan cheriklar endi to'planmoqqa boshlashdi. Ustlariga yopishib qolgan ho'l kiyimlari ularni biroz uzunroq ko'rsatardi. Kun ham yorishib, vaziyat yanada oydinlashgandi. Yuzboshi turumga ko'ra buyruq berish uchun u yondan bu yonga yurar, yordam istagan orqadoshlariga qo'l uzatar edi. To's-to'palon yana bir oz davom etdi. Kun yerdan bir o'q bo'yi yuksalarkan, shovqinlar yo'qolib, o'rtaliqni yorug' bir tinchlik qopladi.

Yuzboshi Ishbara Alp har ishning o'rniga tushganini sezib, cheriklariga buyurdi: "Qani, qilich yig'ilgan do'ngga boring! Har kim o'z qilichini olsin!" Cheriklar do'ng yoqqa yo'nalishdi. Qilichlar to'pi ustiga bir necha bor chaqmoq tushgani uchun ayrimlari bo'linib, parchalanib ketgandi. Ishbara Alpning qilichi eng ustda, eskidan yanada porloq, yanada keskir bo'lib yiltillab turardi. Otlarini yo'qotgan cheriklar tevarakka baqirib, ularning otini aytib chaqirar edi. Uzoqdan kishnashlar eshitilar, o'lmagan otlar birin-ketin o'tloqqa kirib kelmoqda edi. Ba'zi otlar qaytmadi, ayrim topilgan otlar esa egasiz edi. Ishbara Alp qilichiga boqarkan, uning oldingidan ko'ra yaltiroq va o'tkir bo'lganini, bu ko'klardan tushgan yildirimlar ishi ekanini o'ylab, Tangrim meni yorlaqadi, kechirdi, deya ko'nglidan o'tkazdi. Biroq ular nechun bundayin yomg'ir-u selga, bo'ron-u do'lga duch bo'lishdi? Nechun shuncha cherikni suv yutdi, nechun o'ldi ular?.. Bu Tangrining ham g'azablangani, ham yorlaqaganimi?

Yuzboshi cherikdan qanchasi o'lganini, qanchasi qolganini aniqlash uchun o'nboshilariga baqirdi:

— O'nboshilar o'z botirlarini sanasin!

O'nboshilar o'z yoniga kelib to'plangan botirlarini sanamoqqa boshlashdi. Ishbara Alp ularga birin-ketin so'roq yog'dirdi:

- O‘nboshi Yomtar!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?
- Birisi yetishmaydi.
- O‘nboshi Sulamish!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?
- Bittasi yo‘q.
- O‘nboshi Sanchar!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?
- Biri yetishmaydi.
- O‘nboshi Bars!
- Buyur!
- Botirlaring to‘luqmi?
- To‘luq.
- O‘nboshi Ko‘kbo‘ri!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?
- To‘luq.
- O‘nboshi Ariqbuqa!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?
- Beshtasi yetishmayapti.
- O‘nboshi Bug‘ra!

Yuzboshi Ishbara Alpga kimsa javob bermadi. U yana baqirdi:

— O‘nboshi Bug‘ra!

— O‘nboshi Bug‘ra uchmoqqa¹ ketdi, — dedi bir cherik guril-lagan tovushda.

- Botirlari to‘luqmi?
- To‘luq.
- O‘nboshi Qora Budoq!
- Buyur.
- Botirlaring to‘luqmi?

¹ **Uchmoqqa ketdi** — jannatga jo‘nadi anglamida (*tarj.*).

- Uchisi yetishmaydi.
- O'nboshi Ucho'g'ul!
- Buyur.
- Botirlaring to'luqmi?
- Biri yo'q.

Ishbara Alp o'nboshilaridan bu so'roqlarni so'rarkan, qo'lidagi yog'och sanoqlikka pichog'i bilan yetishmagan cheriklarni belgilab borardi. So'rov bitgach, barchasini sanadi. O'n ikki botir va o'nboshi Bug'ra o'lipti.

Kun ko'tarilib, o'rtaliq isidi. Ko'kda qo'yning yungiday yumshoq, oq bulutlar suzardi. Kechasi bilan uvishib, suvda bo'kkan cheriklar endi bir oz qurinishib, isina boshlashdi. Yaqindagina otliqlarni anavi enishda, selyo'li darada ko'ksilarigacha ko'mgan, ayrimlarini oqizib-sulaytirgan, Ko'kturk o'rdusining o'n uch yigini yutgan o'sha suv qani? Turkelining har narsani bag'rida eritgan tuprog'i — yuz yillarning, ming yillarning oqizgan qonlarini ichgan bu bo'zqirlar tuprog'i u suvlarni-da bir ondayoq simirib bitirgandi. Yerdan ingichka bir bug' yuksalar, uzoqlarda yirik-yirik qushlar uchar edi.

Ishbara Alp cherigiga yangidan buyruq berib, kechagi qo'noqliq yoqqa boshladi. Kenglikka chiqishlari bilanoq qarshidan bir otliqning o'zlari tomonga o'qday uchib kelayotganini ko'rishdi. Kir bir otni mingan cherik ulardan o'ttiz odimcha narida to'xtab, baqirdi:

— Yuzboshi Ishbara Alp kim?

Ishbara Alp otini u yoqqa surganicha javob berdi:

— Menman! Sen kimsan? Ne istaysan?

Otliq yerga sakrab tushib, tiz cho'kib, yuzboshiga salom berdi.

— Men Bag'atur Shadning otboqariman. Bag'atur Shad o'z o'rdusiga tezda qaytishingizni buyurdi. Endi Chinga bosqin qilinmayajak. Chuluq Qog'on og'ulanib, uchmoqqa uchdi.

Otliq bir sakrashda otiga mindi. Tumanli bo'zqirda otini yildirim tezligida sura ketdi. Qirda otning uzoqlashib borayotgan tuyoq tovushidan boshqa bir un eshitilmasdi. Ishbara Alpning botirlari orasiga o'lim jimligi cho'kdi. Muzlab qolgan kabi kimsa bir so'z so'ylashmas, nafas olmasdan tek qotishgan edi. Ishbara

Alp boshini ko'tarib, ko'kka boqdi. Kechagi qora bulutni axtardi. Ko'zlamiga tegmagan, bo'shliqqa uchgan o'qini esladi. Kechagi dovulni, selni, do'lni ko'z o'ngidan kechirdi. "Tangri ulug' qog'onimizni olaroq bizdan yuz burdi", dedi. So'ngra mungga botgan, o'ziga indamay qarab turgan cheriklariga buyruq berdi:

— Orqamdan yuring! Ertaroq borishimiz kerak!

So'ngsiz bo'zqirda sakson yetti otliq uchib borardi. Yuzboshi Ishbara Alp qo'mondoni Bag'atur Shad o'rdusiga oshiqardi. Bag'atur Shad Chuluq Qog'onning inisi edi. On sayin otlarning tezligi ortmoqda, qoshlar chimirilgan; cheriklarning qumrol-to'qsariq sochlari va otlarning yoli havoda mayin to'lqinlanib bormoqda edi.

BAG'ATUR SHAD

Choparlar to'rt yonga borib qaytgach, butun cheriklar Bag'atur Shad o'rdusida to'plandi. Endi ortga qaytish boshlangandi. Barcha Chuluq Qog'onning o'z o'rdusiga yig'ilib, u yerdan yurtga ko'chishadi. Yigirma ming otliq shimolga qarab og'ir-og'ir oqib bormoqda. Yuzboshi Ishbara Alp ham sakson olti cherigi bilan birgalikda bu to'daning o'rtasida ketmoqda. Butun o'rduning og'zini pichoq ochmasdi — kimsa sas chiqarmasdi. Chunki Chuluq Qog'on Iching Xotun tarafidan og'ulab o'ldirilganini barcha bilib olgandi.

O'nboshi Yomtar bilan o'nboshi Bars orqada kelishar, ikkovigina eshitadigan ovozda so'zlashar edi.

— Chinli Xotunning qilgan ishini ko'rdingmi? — derdi Bars. — Bosqinda Chinni ost-ust qilishimizni sezib qolib, qog'onimizni og'uladi.

— Bir narsani tushunmayapman, — dedi unga javoban o'ylanqiragan Yomtar. — Bu xotin o'z oilasini yana Chinda xoqon bo'lishini istayotgandi-ku? Chuluq Qog'on Chinni bosib, saroylarini oyoqlari ostiga olib ezib, uning istagini yuzaga chiqarardi-ku? Shunday ekan, nega u qog'onni og'uladi? Menga qolsa, buning boshqa sabablari bor.

— Boshqa qanday sababi bor?

— Buni bilmayman. Biroq bu xotinning so‘roqqa tortilishi tayin. O‘shanda nega og‘ulaganini biz-da bilib olamiz.

— Bu xotin o‘lishi kerak. Menimcha, buning so‘lig‘ini yoy ipi tikajakdir¹.

— Qog‘onni og‘ulagan kim bo‘lsa bo‘lsin, yoy ipi bilan o‘ldirilmas. Uning boshi qilich bilan uchiriladi yoki ko‘ksi o‘qlar bilan tilib tashlanadi!

— Qisqasi, Bag‘atur Shad akasi Chuluq Qog‘onni og‘ulagan bu xotinni sog‘ qo‘ymaydi.

— Asli bu chinli xotinlarning ko‘pi qisir bo‘ladi. Eng yaxshisi beshtagacha tug‘a biladi. Sigirlar buzoqlaydir. Biyalar qulunlaydir. Qanjiq it-da kuchuklaydir. Chinlining xotini esa hech bir ishga yaramas. Ustiga ust qog‘onimizni og‘ular!..

— Ishga yaramagan yolg‘iz xotinimi? Erkagi ne ishga yarar?

— Erkagi hech qursa yer haydab, ipak to‘qishni biladi. Biz bosqinga borganda, yag‘mo uchun bizga mol tayyorlaydi.

* * *

Qorong‘i tushgach, o‘rdu to‘xtadi. O‘z bo‘lgani uchun chodirlar tikilmasdi. Bir kun oldingi sel ularga qimmatga tushgandi, biroq yana sel kelmasligini bilishar, ko‘ngillar to‘q edi. Tangri ulardan Chuluq Qog‘onni olib, g‘azabini bosgan edi. Bu oqshom tevarak go‘zal edi. Yengil ekin esardi, ko‘kda inja bulutlar kezardi, yondagi o‘rmondan yoqimli tovushlar eshitilardi. Qog‘onning o‘limi sababli bu kecha otlarga qaralmaydi, yem berilmaydi, qilich-yarog‘ qayralmaydi. Bu kecha qimiz ichilmaydi, qovurilgan-qizartirilgan et, qurut yeyilmaydi. Har ish bilintirmasdan, imi-jimida qilinadi. Bu kecha buyruqlar qattiq ovozda berilmaydi, keskin so‘ylashilmaydi.

Tun yarimlaganda oy botdi. Har yoqni quyuq qorong‘ilik qopladi. Ko‘ngillarga ham qorong‘ilik cho‘kkandi. Cheriklarning ozchiligi uxlagan, ko‘pi uyg‘oq, o‘ylanar edi. Bir turkning niman o‘ylayotgani yuzidan bilinmaydi. To‘satdan yangragan bir

¹ Turklarda ulug‘lar aybi uchun yoy ipi bilan bo‘g‘ib o‘ldirilgan. Bu yerda Iching Xotunning nafasi yoy ipi bilan tikilajak, deyilmoqchi (*tarj.*).

tovush mudroq bosgan, o'yga tolган cheriklarni qo'zg'oltirdi. Bu qo'bizning ovozi edi. O'tloqqa uzanganlar tiklanishdi, o'tirganlar oyoqqa qalqishdi. Qo'biz mungli ingranardi. Cheriklar bir-ikki-tadan bo'lishib tovush kelayotgan yoqqa yurishdi. O'nboshi Bars o'nboshi Yomtarga qarab:

— Qora O'zan bu, yana qaynadi, — dedi.

Yomtar uni quvvatlab:

— Qaynadi. Bizni-da qaynatajak, — dedi.

Ikki o'nboshi og'ir odimlashib, qo'bizchi yoqqa yo'nalishdi. Qorong'ilikda bir-birini tanimagan cheriklar bir nuqtaga qarab borishardi. Bular orasida o'nboshilar, yuzboshilar, hatto ming-boshilar, tumanboshilar ham bor. Qo'bizchi tomon shoshayotganlar yonida hatto Bag'atur Shadning o'zi ham bormoqda. Qo'biz tovushini eshitgan o'rnidan turar, u tomonga yurar edi.

Qora O'zan yerga oyoqlarini chalishtirib o'tirib olganicha qo'bizini sayratardi. U qo'biz chalarkan, to'rt yondan kelayotgan cheriklarni, ular ulug' bir yig'noq bo'layotganini sezmas edi. Qarshisida o'tirgan bir yosh cherikning ko'zlari unga hayron boqardi. Baxshi oldiniga bir kuy chaldi. So'ngra qaynab-toshib so'ylay boshladi. U so'ylar va chalar edi. Tevarak jimjit, kimsaning ovozi chiqmasdi. Bu yuzlarcha cherikning, beklarning yuragi Qora O'zan qo'bizidagi iplar kabi titrardi. O'zanning porloq va yangroq tovushi keng qirlarga, ko'ngillarga yoyilardi. U deyish¹ so'yilardi:

Chuluq Qog'on o'ldimi?

Turklar boshsiz qoldimi?

Qo'rqoq chinli kuldimi?

Parchalanur yuraklar!

Kim bizga qurdi tuzoq?

Tangri turklardan uzoq

Qog'ondir yurtga bezak —

Parchalanur yuraklar!

¹ **Deyish** — turkchadagi deyish arabchadagi she'r anglamidadir (*tarj.*).

*Chuluq Qog'on yigitti,
Endi Uchmoqqa ketti.
Buni bizga kim etti?
Parchalanur yuraklar!*

*Yulduzimiz so'nmishtir,
Yog'iylar sevinmishtir,
Qog'on og'ulanmishtir —
Parchalanur yuraklar!*

Butun o'rdi Qora O'zanning deyishidagi ezgiga — mungli kuy to'liqiniga qorishgandi: cheriklar to'rtliklar so'ngidagi so'zlarni birlikda, gurillagan tovushda qaytadan so'ylashardi, so'ylay turib yig'lashardi. Bularning har biri qonli urush kunlarini boshdan kechirgan, o'limdan bir necha bor yoqasini qutqargan botirlar edi. O'n besh yoshdan oltmish yoshgacha bo'lgan minglarcha kishi titroq tovushlar-la: "Parchalanur yuraklar!.." deya ingrab uv solishardi. Xuddi minglarcha ko'kbo'ri uvlardi, butun bo'zqir ingrardi. Qarshidagi o'rmondan, uzoq-uzoqlardan bu ko'kturklar — ko'kbo'rilarining uvlog'iga javoban bo'rilar ham mungli-mungli uvlab qo'yar, qayg'udoshlik bildirar edi. Qora O'zanning qo'bizi ingrar, munglig' tovushi yangrar edi:

*Endi munglidir budun¹,
Qog'on, ne qilib qo'ydung?
Buni sen etting, Xotun!
Parchalanur yuraklar!*

*Xoin kimdir, osilar,
Eli, yurti bosilar,
Yuz ming chinli kesilar,
Parchalanur yuraklar!*

*Endi ko'ngil og'riydir,
Qog'onidan ayridir.*

¹ **Budun** — arabchadagi xalq so'zining eski o'zbekchasi (tarj.).

*Chinli Xotun eyridir¹ —
Parchalanur yuraklar!*

*Og'riqqa em bor dema,
Yaramizga yo'q em-a!
Qora O'zan, inglama —
Parchalanur yuraklar!*

Qora O'zan qo'biz chalib, ezgili deyishini o'qirkan, to'satdan qorong'ilikda kimdir hayqirdi:

— O'zan, to'xtat! Ko'ngillarni qovurib yubording!..

Har kim o'ng-u so'lga boqib, hayqirganning kimligini bilmoq istadi. Qorong'ilikda hech narsa ko'rinmasdi, sezilmasdi. Shu payt Qora O'zan to'rt yonidan yig'ilib kelgan cherikning farqiga bordi. Og'ir-og'ir qo'zg'olib, o'rnidan turdi. Yig'inning orasiga kirib, g'oyib bo'ldi.

Tong otmoqda.

Qirlik oqarib, yorishib borarkan, qorong'u ko'ngillarga-da biroz yorug'lik kirganday bo'ldi. Bag'atur Shad butun kecha uxlamagandi, shu uchun chinli qarollar ham ko'z yuma olmagandi. Qarolardan ikkisi bir chetga biqinib olib, o'zaro chinchga so'ylashardi.

— Chuluq Qog'onning og'ulangani yaxshi bo'ldi, — dedi birisi. — Yo'qsa, Chinni ost-ust qilardi.

— To'g'ri, — dedi ikkinchisi. — Endi Iching Xotunning haykalini yasab, turklarning topinoqlariga qo'yish kerak.

So'ngra ikkovi yangi qog'onning kim bo'lishini tortisha boshladi. Birisi shunday dedi:

— Chuluq Qog'onning o'g'illari ikkitadir: birisi Yashar Shad, ikkinchisi Shu Tegin. Hozir Shu Tegin o'n sakkiz yoshda, bola sanaladi. Yashar Shad esa yigirma ikkiga kirgan, biroq bo'shang, oriq, sariq bir kishi. U to'ng'ich o'g'illigi uchun qog'on bo'ladi. U qog'on bo'lishi bilan Chinning kuni tug'adi. Chunki u urushadigan botirlardan emas.

Shundayin chaynalishib laqillashayotgan qarollar sal narida ularni tinglayotgan birisi borligini sezishmasdi. O'sha yerda tin

¹ Egridir.

olmoq uchun uzangan bu cherikning kimligi qorong'ida bilinmas edi. Chinli qarollarning so'zini eshitarkan, cherik o'rnidan qo'zg'olib, qilichiga qo'l yubordi. So'ngra o'ylagan o'yidan qaytdi chog'i, sekingina u yerdan chekindi. Chinlilar hamon vaysashardi.

Bu sirada uzoqdan ikki otliq asta yaqinlab keldi. Ikki yuz odim ilgarida to'xtashdi. Biri qo'li bilan ikkinchisiga chinlilarni ko'rsatdi. Qorong'ilikda, ikki yuz odim uzoqdan bu ikki chinli yumaloq bir narsaday ko'rinardi. Ikkinchi otliq sadog'idan ikki o'q sug'urdi. Inonilmas bir tezlik va ustalik bilan o'q uzib, ikkala chinlini-da yiqitdi. So'ngra ikkovlon otliq yiroqlashdi. Bu ishlar shunchalik tez yuz berdiki, kimsa ko'rmadi.

Tevarak yorishganidan keyin chinlilarning o'ldirilgani bilindi. Bag'atur Shad otboqarlaridan ikkitasining o'ldirilganini ko'rishi bilan qoshlarini chimirdi. "To'plan!" burg'usi chalindi, Bag'atur Shadning tug'i ko'tarildi, Shad otga mindi. To'rt yoqqa chopar jo'natildi, ular Bag'atur Shadning otboqarlaridan ikkitasining o'ldirilganini ko'rganlar bormi, deya ovoza qilishdi. Bir necha daqiqada yigirma ming kishilik o'rdu Bag'atur Shadning ikkita otboqari o'ldirilganini bilib oldi. Choparlar baqirib-baqirib qaytar ekan, otini uchirib kelayotgan Ishbara Alp Bag'atur Shad qarshisida to'xtadi. Otidan sakrab tushib, yerga tiz urib, Shadga salom berdi. Bag'atur Shad unga qarata:

— Yuzboshi Ishbara Alp! — dedi. — Ikki otboqarni kim o'ldirganini bilasanmi?

— Bilaman, Shad, — dedi Ishbara Alp.

— Qani, ayt-chi, kim ekan u?

— Menman.

Bag'atur Shadning yuzi o'zgardi.

— Nega bunday qilding? — deb so'radi.

— Chuluq Qog'on o'ldi, deya sevindilar, shuning uchun ularni o'ldirdim, — dedi Ishbara Alp. U og'ir, sovuq, qattiq so'zlardi.

Bag'atur Shad boshini egdi. Bir oz o'yladi. So'ngra Ishbara Alpdan so'radi:

— Sevinganlarini qaydan bilding? Sen chin tilini anglaysanmi?

— Chin tilini bilmayman, — dedi Ishbara Alp. — Otboqar Choliq biladi. U Chinda uch yil tutqunda qolib o'rgangan. Ikko-

vini qog'on o'limidan quvonishib so'ylashayotganini menga u yetkazdi.

— Ishbara Alp! — dedi Bag'atur Shad. — Buning oxiri ne bo'lishini bilarmisan?

— Chuluq Qog'onni so'kkanlarni yo'qotganim uchun ming-boshi bo'laman, sening odamlaringni o'ldirganim uchun tayoqlanaman.

Bag'atur Shad bilan Ishbara Alpning so'zlashuvini tinglayotganlar ikkovining tortishuviga shunchalik berilishgandiki, yosh bir otliqning bu yerga sekin yaqinlashib kelib, suhbatni eshitayotganini sezishmadi. Shunda Bag'atur Shad dedi:

— Ishbara Alp! Yanglishasan! Menga ayt-chi, chinli otboqarlarimni mendan so'ramasdan turib o'ldirish uchun senga kimdir buyruq berdimi?

Ishbara Alp bu so'roqqa javob berguncha bilintirmasdan o'rta-ga kirib kelgan haligi yosh yigit:

— Balki buyruq bergandir, Bag'atur Shad! — dedi.

Bag'atur Shad, Ishbara Alp, beklar va cheriklar so'zlovchiga tuyqus qayrilib qarashdi. Yosh yigit — Chuluq Qog'onning kichik o'g'li Shu Tegin edi. Oraliq shu ondayoq jonlandi. Beklar va cheriklar yerga tiz urib, Tegin salom berishdi. Bag'atur Shad otidan tushib, Tegin qarab yurdi. Tegin ham bir sakrab otdan inib, Shad yoqqa yo'naldi. Bag'atur Shad kulumsirab:

— Yaxshi keldingmi, jiyanim, — dedi.

Barcha Ishbara Alpga chinlilarni o'ldirish buyrug'ini bergan Shu Tegin ekan-ku, deya ko'nglidan kechirdi. Chuluq Qog'on o'rdusidan kelgan Shu Tegin oldiniga tevarakka, Bag'atur Shad qo'shini turgan yerga ko'z tashladi. Ishbara Alpga tikilib qo'ydi, beklarga boqdi. Ko'zlari bir ora Bag'atur Shadning chinli otboqar-u qarollariga tushdi. Ularning qarashi qattiq edi. Shu Tegin o'n sakkiz yoshda bo'lsayam, yirik, butun yigit edi. U Bag'atur Shad yoqqa yo'nalarkan:

— Shad, qutluq bo'lsin! — dedi. — Qurultoy seni sayladi. Qog'on bo'lding!

Bu so'z eshitganlarga chaqmoqday ta'sir qildi. Suyunishdimi, achinishdimi, kuyunishdimi — bilib bo'lmasdi. Bag'atur Shad-

ning yuzi birdaniga jiddiylashdi. O'ngidagilarning bir nechasi bilinar-bilinmas kulumsirab qo'yishdi. Shu Tegin bilan Ishbara Alp ko'ngillaridagini ko'zlaridan uqmoq istab bir-birlariga boqishdi. So'ngra Shu Tegin shunday buyruq berdi:

— Dovullar chalinsin! Bag'atur Shad qog'on bo'ldi!

Shunda barcha qo'zg'olib qoldi. Bu so'zlar og'izdan og'izga o'tib, bir zumda o'rduga yoyildi. Qisqa bir vaqtda yigirma ming otliq Bag'atur Shadning qog'on etib saylanganini bilib oldi.

QORA QOG'ON

O'n kundan so'ng O'tukanda Bag'atur Shadning qog'onlik qutlamasi bo'ldi. Endi Bag'atur Shadga Qora Qog'on oti berildi. Go'zal xoqonchodirda bezakli taxt qurildi. Dovullar, burg'ular chalindi, qimizlar sunildi. Qora Qog'onning o'tovi ancha keng edi, ichiga yuzlarcha kishi sig'ardi. Qog'on taxtining qutlug' sanalgan chap tomonida o'tirardi. Uning o'ngida Xotun joylashgandi. Taxtdan biroz tubanda — o'ng-u so'lda shadlar, teginlar, buyruqlar, tarxonlar turardi. Ulardan nariroqda alplar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar o'ziga ko'ra yer olgan, qarollar yelib-yugurib qimiz tashir edi.

Chuluq Qog'onning to'ng'ich o'g'li Yashar Shadga Qora Qog'on tomonidan Tuluxon oti berildi. Shu Tegin esa Kur Shad ataldi. Shunga qaramasdan Tuluxonning so'lg'in yuzida so'ngsiz bir qiynoq izlari bo'rtib turardi. Chunki echisi — amakisi Qora Qog'onning yonida o'tirgan xotin otasi Chuluq Qog'onni zaharlagan o'gay onasi Iching Xotun edi. Qora Qog'on esa o'z qardoshini og'ulab o'ldirtirgan bu xotinni so'roqqa tortish o'rniga, kimsa sababini anglamagani holda, unga uylanib oldi.

O'tovning eng chetida o'nboshi Yomtar, kim bilsin, nechan-chidir qimiz chamchag'ini simirarkan, yoniga o'nboshi Bars keldi.

— Yomtar, bu ishlarga ne dersan? — dedi.

Yomtar uning so'rog'iga javoban:

— Men-da shuni sendan so'ramoqchiydim. Sen ne dersan? — dedi.

— Qurultoy Yashar Teginni oriql deya qog'onlikka saylamadi. Beklar-da Yashar Teginning usi yetarli emas, degan tushunchada emish, — dedi o'nboshi Bars.

— Buni angladik, biroq Qora Qog'on og'asini og'ulagan xotinga nechun uylandi?

— Mening eshitganimga ko'ra, turk to'rasida¹ aka o'lganida, xotinini ukasi oladi, shuning uchun Qora Qog'on bu xotinga uylandi.

— Turk to'rasi bo'yicha qog'onni og'ulab o'ldirgan kishi jazosiz qoldirilar ekanmi?

Shu yerda o'nboshilarning so'zlashuvi to'xtadi. Bir chinli xizmatchi qimiz keltirib, suna boshladi. Yomtar chinliga boshdan oyoq boqarkan:

— Menga qara, chinli! Yana shu sungan qimizingda og'u bo'lmasin! — deya kesatdi. So'ngra qimizni ichib, o'ziga qo'rqa-qo'rqa boqa turgan chinliga chamchag'ni uzatarkan, shunday dedi: — Yigirma chamchag' ichdim. Yigirma marta o'lmoq kerak edi. Bir o'lmoq boshqa.

Chinli xizmatchi qaytib ketarkan, Bars Yomtarni turtib, sekingina:

— Qara, qara! Yaxshilab qara! — dedi. — Chuluq Qog'onning o'g'illari Xotunga juda qattiq tikilishgan.

Yomtar boshini Bars imlagan tomonga burdi.

— Qora Qog'on uslilik etdi, — dedi. — Chuluq Qog'onning to'ng'ich o'g'li Yashar Teginni Tuluxon otini berib ulug'ladi. Uni endi kunchiqardagi tunguslar va tatarlarga xon qilib yuboradi.

— Shu bilan uni o'zidan uzoqlashtirib, qutulmoqchimi?

— Kim bilsin.

— Kichik o'g'li ne bo'ladi, u-da qog'on o'g'li-ku?

— U hali ancha kichik. Qora Qog'on uning-da ko'nglini oldi: unga Kur Shad otini berib, unvonini yuksaltirdi.

— Unda nechun bizning yuzboshi mungli ko'rinadi?

— Buni yaxshi bilmayman. Biroq kecha yana bir qiz ko'rdi. Yuzboshining evdoshi to'rtta tug'di, bari qiz. Balki shundan munglidir.

¹ **To'ra** — an'ana, axloq qoidolari (*tarj.*).

Yomtarning bu soʻzlarini eshitarkan, oʻnboshi Bars birdaniga oʻylanqirab, jim boʻlib qoldi.

* * *

Yangi qogʻonning qora uyi yonida toʻplangan minglarcha kishi moʻl-moʻl qimiz ichib, qizib olgan boʻlsa-da, chuqur sasizlikka berilgan edi. Qogʻondan eng uzoqda turganlar-da juda sekin ovozda soʻylashmoqda. Toʻrt yoqda chalingan qoʻngʻiroqlar, dovullar, burgʻular tovushi butun Oʻtukanni toʻldirdi. Bugun kun qorayguncha oʻyin-kulgi boʻladi: kurashchilar kurashishadi, bahodirlar olishishadi; oʻq otishda, otchoparda ustalar aniqlanadi.

Qogʻon imo etarkan, dovullar va burgʻular ovozi tindi. U soʻli-da turgan beklarga qarab, Tunga Tegin shunday dedi:

— Tunga Tegin! Bugun sen qilich oʻyinida oʻzingni koʻrsatasan. Qani, sendan boshqa-da bahodirlar bormikin? Bu alplar ichidan senga teng bir botir chiqsa, uni yuksaltiraman. Barini yengsang, senga oʻz qoʻlim bilan tanlagan otlarimdan toʻqqiztasini beraman.

Tunga Tegin yerga tiz urib: “Buyruq qogʻondandir!” dedi. Qora Qogʻon qarshisiga boqdi. Kulumsadi.

— Oʻtukanning yengilmas yigiti, Koʻkboʻri urugʻining qoʻli bukilmas bahodiri, Koʻkturklarning koʻkli begi Tunga Tegin-la kim boʻylashmak istasa, beri kelsin! — deya hayqirdi.

Bir on oʻrtaliqdan un chiqmadi. Tunga Tegin bilan dovlashmoqqa har kimning yuragi dov beravermasligi aniq edi. Soʻngra toʻrt yondan toʻrt kishi chiqdi, Qogʻonga qarab keldi. Qora uy qarshisida toʻxtab, yerga tiz urib, oʻzlarini tanitishdi:

— Men Chuluq Qogʻonning savashda yoʻldoshi, bilgida tengdoshi Apa Tarkanman!

— Men qilichi chaqindan keskin, savashda yogʻiyga bosqin, ogʻoch yiqitgan Kul Churman!

— Men qirq bor Chinga bosqin etgan, uch qardoshi savashda, otalari olishuvda, dadalari solishuvda oʻlgan ming-boshi Maqarach Alpman!

— Men yuzboshi Ishbara Alpman!

Iching Xotun Ishbara Alpning o‘zini bunchalik qisqa tanitganiga tushunmay, Qora Qog‘onga boshini egib-yaqinlashtirib: “Bu Alp nechun o‘zini maqtab, uzun so‘ylab tanitmaydi?” deya so‘radi. Qog‘on Ishbara Alpga qarata:

— Ulug‘ Xotun sening-da bu botirlar kabi o‘zingni maqtab tanitmog‘ingni istaydi, — dedi.

Ishbara Alp bosh ustiga deganday yerga bir tiz urib, qalqdi. So‘ngra Xotunga o‘girilib, o‘zini shunday tanitdi:

— Men, otgan o‘qi shoshmagan, otdan yerga tushmagan, Chinga bosqin etganda, o‘n tuman mol tashigan; Chuluq Qog‘on o‘lganda, yot chinlini o‘ldirib, o‘zi o‘lmay yashagan yuzboshi Ishbara Alpman!

Bu so‘zlar o‘rtaliqqa yildirim kabi tushdi. Kur Shad bilan Tuluxon chinli Xotunga boqishdi. Xotun qizargan dudoqlarini qimtib, o‘zini tutmoqqa urinar edi. Qora Qog‘onning yuzida biror o‘zgarish sezilmasdi. U Tunga Teginga qayrilib:

— Bu erlarning qaysisi bilan bo‘y o‘lchashmak tilaysan? — deya so‘radi.

Tunga Tegin bosh egib, yerga tiz urdi:

— Buyruq sendan, qog‘onim! — dedi.

Qora Qog‘on keskin boqishlar-la to‘rt botirga bir-bir qarab chiqdi. O‘rtaliq so‘lish olmas, jim edi. So‘ng og‘ir-og‘ir so‘yladi:

— Tunga Tegin! Ishbara Alp bilan olishasan!

Shunda uzoqda turgan o‘nboshi Bars Yomtarning yelkasiga qo‘lini qo‘yib:

— Bizning yuzboshiga bir narsa bo‘lmasaydi, deb qo‘rqyapman, — dedi.

Tunga Tegin ilgarilab, Ishbara Alp qarshisida to‘xtadi. Ustida yangi, go‘zal zirhlangan ko‘kslik bor edi. Boshidagi dubulg‘asida kumushdan yasalgan oy yarqirardi. U Ishbara Alpdan ko‘ra uzunroq, yirikroq edi. Qisiq, yashil ko‘zlari kulib, biroq qattiq boqardi. Qora Qog‘on ulardan: “Shaymisiz?” deb so‘radi. So‘ngra uch bor qo‘l silkadi. Bir-biridan o‘n odim uzoqda turgan ikki yigit yashin tezligida qilichlarini sug‘urishib, bir-biroviga tashlandi. Barchaning ko‘zi ularga qadalgan. Orqaroqda qolganlar otlariga minib, olishuvni kuzata boshlashdi. Ikki bahodir o‘xshashsiz bir ustalik-la

qilich o'ynatardi. Ustdan, ostdan, yondan qilich urilar, yo qilich bilan, yo qalqon bilan to'silar, qarshi hujumga o'tilar edi.

O'rtaliqda qilichlar shaqirlashi, qalqon tovushidan boshqa bir ovoz eshitilmasdi. Iching Xotunning esi o'zida emas, tuyg'usi qaynar, Ishbara Alpning yengilishini, yengilishdan ko'ra-da o'lishini istar edi. Tuluxon bilan Kur Shad esa qarindoshlari bo'lmish Tunga Teginning ustun kelishini tilashar, yana buning yonida Ishbara Alpning-da yengilishini istashmas edi. Chunki u ham uzoq bir qarindoshlari edi. Ishbara Alp buyrug'idagi o'nboshilar kiprik qoqmay bu olishuvni kuzatishmoqda. Qog'onning boqishlari sovuq, ko'nglidagi ko'rinishidan bilinmaydi. Savash borgan sayin tezlashmoqda, odimlari, qilich urishlari epchil ikki bahodir qog'onning ko'z o'ngida ilgariga, orqaga, yonga tashlanishib, usaliklarini ko'rsatishmoqda.

Bir orada ikki savashchi bir-biroviga o'ng yog'ini tirab turib, so'l qo'llaridagi qalqonlarini orqaga olaroq, qo'rqinch va shu qadar go'zal, totli bir qilich o'yiniga berildilarki, oldinga odim otib, qilich urishtirisharkan, havoda chaqmoq chaqqanday bo'lar edi. Ular qilichlarini yuksakka ko'tarib, bir-birovining dubulg'asiga qarata soldirar, biroq boshqasi uni to'sib qolar, bu hol yuraklarni o'ynatar edi. Kur Shad bu olishuvni ko'z uzmay kuzatardi. To'g'risi, bunday qilich o'yiniga qarab, to'yib bo'lmasdi. Qora Qog'on olishuvchi ikkala yigitni ham to'g'ri tanlagandi. To'satdan ikkala savashchi ilgariga bir odimdan otib, to'xtashdi. Qilichlar bir-biriga taqalgan holda qoldi. Ko'zlar to'qnashdi.

— Ishbara Alp! — dedi Tunga Tegin. — Sen bilan olishganimdan ovunaman, ko'nglim chog'!

— Sog' bo'l, Tegin! — dedi unga javoban yuzboshi.

Keyin ikkalasi-da ortga bir odimdan chekinishib, qalqonlarini oldga chiqarishdi. Olishuv yana eski tezlikda davom etdi. Hech birida charchoq sezilmasdi. Iching Xotunning ichi qizidi. Qog'on-ga egilarak:

— Bo'lar endi? — dedi.

Qog'on unga boshini o'girmasdan javob berdi:

— Shunchalik go'zal olishib turgan erlarni o'yindan bunchalik tez ayirmoq yoziq emasmi? Qara! Bundayin yaxshi olishuvni

yashamingda bir boshqa ko'rmaysan. Bunday narsalar Chinda yo'qdir!

Xotun jimib qoldi. Boshini yana maydonga burdi. Tom shu onda Tunga Tegin Ishbara Alpni tang qoldirib, unga ketma-ket uch bor qilich urdi, yuzboshi qalqoni bilan to'sindi, biroq qalqon bu yomon urishlarga chidamadi va ikkiga bo'linib, yerga tushdi. Shu chog'da Xotunning ko'zlari porlab ketdi. Ishbara Alpning o'nbo-shilari dudoqlarini qimtib qolishdi. Kur Shadning ko'zlari qiziqsinib, katta-katta ochildi. Qog'on kulumsadi. Ishbara Alp o'zini yo'qotmasdan darhol qilichini qalqon qilib himoyalandi. Har kim Tunga Teginning yangi va so'nggi qilich urishini kutarkan, u o'z qalqonini yerga uloqtirdi va: "Qani, sol, Ishbara Alp!" deya baqirdi. Shunda yana barchaga yoqimli qilich o'yini qaytadan boshlandi. Ikki yigit bir-birini qattiq-qattiq turtib ham qo'yardi. Endi ayrim qilich zarbalari mo'ljalga tegar, faqat dubulg'alar va zirhlar egasini saqlab qolmoqda edi. Ishbara Alp ortiga chekina ketdi. Tunga Tegin esa uni bostirib, tinimsiz qilich urardi. Ishbara Alp bor bo'yi bilan ko'rinmoqqa tirishardi. Biri ilgari bosmoqda, ikkinchisi tisarilib bormoqda. Ishbara Alp biroz charchagan ko'rinadi. U chekina-chekina o'yinni ko'rayotganlar yonigacha kelib qoldi. Agar bir odim yana orqaga bossa, yengilajagini tuydi. Tunga Tegin so'nggi bor qilich solarkan, Ishbara Alp uni qaytarib, shu ondayoq unga ketma-ket qilich ura ketdi. Tunga Tegin buni kutmagandi, bir odim orqaga chekina oldi, o'zini qo'ridi, biroq ikkinchi qilich boshiga shunday qattiq urildiki, dubulg'asi bog'langan yeridan ajralib, tubanga qarab dumaladi. Tunga Teginning burnidan qon keldi. Buni ko'rgan Xotunning ko'zlariga mung cho'kdi. Shunday qilib, Ishbara Alp o'yinda yutmoqda. Bir qilich solib, boshi ochiq qolgan Tunga Teginni o'ldira biladi. Iching Xotun shunday xayol qilgandi, biroq u o'yida yanglishdi. Ishbara Alp to'xtadi, bir odim orqaga chekindi. Bir hamlada dubulg'asini boshidan chiqarib, yerga uloqtirdi va: "Qani, ur, Tunga Tegin!" deya baqirib, o'zi qilich sermadi. Olishuv tag'in yangidan boshlandi. Endi ikkovlon oldingidan-da tez, chaqqon, qattiq savashmoqda edi. Uzun sochlari to'liqlanib uchar, yuzlarida, manglaylarida ingichka qilich izlari ko'rinar, bu qizil chiziqlardan qon sizmoqda edi.

Qog'onning chinli xizmatchilaridan to'rttasi qorauyning orqasida o'tirar, old yoqda o'tayotgan qilich o'yinini ko'rolmay, ichlari qizir, ne qilib bo'lmasin o'sha tomonga borishga yo'l axtarar edi. Bu to'rt qaroldan biri tutqun chin subayi¹ edi. U qilich o'yinini ko'rishga boshqalardan-da ko'ra istakliydi, o'ng-u so'lga tinimsiz borib-kelardi. Chinli qarollardan biri boshqasiga dedi:

— Qorauyning etagini ko'tarib, shu yerdan boqsak bo'larmikin? Oldindagi maydon tekislik, kurashayotganlar ochiq ko'rinadi.

Bu o'y barchasiga yoqdi. To'rttalasi ham birdaniga yerga qapishib, qorauyning etagini yuqori ko'tarishdi, tirqishdan ikki yuz odimcha ilgariidagi olishuvni ko'ra boshlashdi. Tutqun chin subayi savashchilarni tanqid qilar, yonidagi qarollarga o'zini bilag'on ko'rsatar edi:

— Bekorga kepmiz. Ikkoviyam ongsiz, hech narsa qo'lidan kelmaydigan bo'shang. Bunaqa esi yo'q tentakni ko'rmaganman! Qaranglar, yovining dubulg'asini urib tushirdi-da, kallasini uzib tashlash o'rniga, o'ziyam dubulg'asini yechib otdi! Turklar buni yigitlik deyishadi, biroq bu qip-qizil telbalik-ku. U qilich menda bo'lsaydi, ko'rsatib qo'yardim ularga.

Olishuv shunchalik uzaydi, shunchalik qizidiki, ko'ruvchilarning yuraklari-da gupillab urib, dovulday tovush chiqara boshladi. Maydonga suqilib kirolmaganlar qilich o'yinini ko'rmoq uchun ming turli yo'l axtarishardi. Bir necha kishi bitta qang² keltirishib, ustiga otlarini chiqarishib, o'zlari otlarni minib, shu yerdan o'yinni ko'rishardi. Otboqar Choliq esa uyoqqa-buyoqqa o'zini urar, biror teshik yo tirqish topib, o'yinni ko'rolmayotganidan achchiqlanar edi. Biroq bir yerda to'xtamas, oyog'i olti bo'lib, itday uyondan-buyonga chopar, oralarga tiqilar, o'ziga joy izlar edi. Yer qidirarkan, qorauyning orqa yog'iga o'tib ketganini ham sezmay qoldi. Qorauyning orqasida to'rt kishining tuproqqa belanib yotganiga boqiboq, ularning qilich o'yinini ko'rishayotganini angladi. Nariroqqa bordi va haligi yotganlarning chinli ekanini bilmagan holda Choliq yerga yastandi.

¹ **Subay** — ofitser, zobit so'zining eski turkchasi (*tarj.*).

² **Qang** — arabchadagi araba, arava so'zining turkchasi, o'zbekchasi (*tarj.*).

Yashasin! Qorauyning bu yerdagi eshigi boshdan oyoq ochiq bo'lgani uchun maydondagi olishuvni ko'rish qulay edi. Biroz uzoqligi bor, biroq o'yinni kuzatsa bo'ladi. Chinlilar tomoshaga shunchalik berilgandilarki, yonlariga birisi keldimi yoki yo'ldoshlaridan birovi o'rnini almashtirdimi, xabarsiz edilar. Olishuv cho'zilayotgandi. Ishbara Alpning manglayida, Tunga Teginning chakagida bittadan yirik yara ochilgan. Mayda-chuyda yaralar, qonli chiziqlar esa ikkovining betini ham boshqacha qilib yuborgan.

Chinli qarollardan biri subay yurtdoshidan:

— Bu anqovlar quturib ketdimi deyman? Haliyam solishmoqdalarimi? — deya so'radi.

Yonidagilarning chin tilida so'zlashayotganini eshitib, Choliqning yuzi birdaniga burishib ketdi, faqat qilich o'yinining toti kelgindilarning so'ylashuviga aralashmoqqa yo'l bermadi. Chin subayi qarol yo'ldoshiga javob berdi:

— Bu turklar esi yo'q kishilar. Cho'l to'ng'iziday olishaveradi, biroq ustaligi yo'q. Maydonda men bo'lsaydim, shu ongacha Ishbara Alp degan telba-tezikni yer bilan bitta qilib tashlardim!

Choliq ilon chaqqan kabi o'rnidan sapchib turdi. Chinli subayning beliga o'xshatib bir tepdi-da, hayqirdi:

— Hyey, itdan tarqalgan it! Ne deyapsan?

To'rt chinli shu ondayoq dik etib turib, qotib qolishdi. Ularning chin tilida so'ylashayotganini anglagan bu turk qayerdan kelib qoldi, deya o'ylarkan, to'rttulasi ham hang-mang edi. Ishning ketuvidan qo'rqqan chinli endi aldoqchilikka o'tdi va:

— Menga qara! — deya do'q urdi. — Sen ko'rinishingdan yurgan bir cheriksan. Biz Qora Qog'onning otboqarlarimiz! Qani, bu yerdan yo'qol endi!

— Ikki qulog'ing bilan ham eshitib ol, it kelgindi: sen Qora Qog'onning kuyovi bo'lganingdayam, baribir, bir it chinlisan! — deya baqirdi Choliq. — Senga kim qo'ydi ko'kturklarni so'kishni, ulug' Ishbara Alpni yomonlashni?!

Chinli so'z topolmay, jim qoldi. Biroq ular to'rt kishi bo'lgani uchun unchalik qo'rqishmayotgan edi. Chinlining ko'zi Choliqning qilichni qattiq tutgan qo'llariga tusharkan, ichi titrab ketdi.

— Botir ekansan, ko‘rdik! — dedi kesatib. — Qilichim bor deya kuchaymoqdasan. Mendayam bir qilich bo‘lsaydi, senga bu so‘zlarni so‘ylatib qo‘ymasdim.

Choliq shu ondayoq bir tebranish-la qilichini yechib, yerga uloqtirdi, so‘ng:

— Qani, endi ko‘ramiz kimligingni, men-da qilichsizman, — dedi. — Bilib qo‘y, qanjiqlik qilish yo‘q. Erkakchasiga ishni bitiramiz! — deboq chinlilarga qarab otildi.

Qorauyning uyog‘ida minglarcha ko‘z ko‘rayotgan bir olishuv qizirkan, buyog‘ida ham Tangridan boshqaning ko‘zi tushmayotgan o‘zgacha bir solishuv boshlangan edi. Besh kishi birining ustiga biri chiqib, ost-ust bo‘lishib urishmoqda. To‘g‘risi, chinlilar to‘qnashmoqchi emasdi. Biroq bu ozg‘un cherik ularni kuch-la so‘g‘ishga tortdi, ortiq o‘q yoydan chiqqandi. Choliq qarshisi-da chinli subaydan boshqa kimsa yo‘qday, bosh-keti demasdan uni do‘pposlar, uch chinli-da Choliqning duch kelgan yeriga mushtlar edi.

Tunga Tegin bilan Ishbara Alp ortiq charchashgandi. Faqat hech biri olishuvni to‘xtatishni istamasdi. Iching Xotun esa, siqilganidan o‘rnida o‘tirolmay qolgandi. Xotun ikki savashchidan ko‘ra boshqalarga ko‘proq qaramoqda, nenidir izlamoqda edi. U boshini o‘girib, bir ora qorauyning ichiga ko‘z tashladi. Nimadandir havotirga tushib, ko‘zlari katta-katta ochildi. Ikkida bir unga qarab turgan Tuluxon Iching Xotunning bu o‘zgarishini sezib, qorauyning orqa yoniga boqdi. U yerda bir narsalar bo‘layotgandi. Qorauyning etagi bir yeridan ko‘tarilgan, tepasi sollanib-sollanib qo‘yardi. Buni ko‘rishi bilanoq Tuluxonning ichiga qurt tushdi. Unda bir yoqimsiz ish bo‘lmoqda, bunda Iching Xotunning qo‘li bor, deya ko‘nglidan kechirdi. Kur Shadga boshini egiltirib:

— Qorauy ortida bir yoqimsiz ish bo‘lmoqda. Kimsaga bildirmasdan ket-da, angla, — dedi.

Kur Shad sekingina qo‘zg‘olib, unga o‘z oralaridan yo‘l bergan tomoshachilar yonidan o‘tib-o‘tib, qorauy orqasiga bordi. Bunda yoqimsiz emas, balki yoqimli bir ish bo‘lmoqda edi. Og‘zi-burni qop-qora qonga belangan bir chinli yerda yumalab yotar, o‘rnidan turishga urinar, nariroqda esa, uch chinli otboqar-qarol bitta cherik

bilan solishmoqda edi. Kur Shadga maydondagi olishuvdan ko'ra bu yerdagi solishuv ko'proq yoqdi. Ularga yaqinlashsam, urushayotganlar to'xtab qoladi, deya o'rnidan qimirlamadi. Chunki solishuvning so'ngi ko'rinib qolgandi. Choliq chinlilarni boplab kaltaklardi. Yerda yumalab yotgan chinlining ko'zi birdaniga Choliqning qilichiga tushdi. Ilonday o'rmalab borib qilichni oldi. Qinidan chiqarib, tiranib turdi-da, o'zlari bilan olishayotgan turk cherigining boshini kesmoq uchun yuksakka ko'targanicha ilgari yurdi. Kur Shad bularning barchasini kuzatmoqda edi. Chinlining qanjiqlik qilayotganini ko'rishi bilanoq ishga aralashmoq chog'i yetganini angladi. Bir o'q sug'urib, yoyiga qo'ydi. Chinli qilichni Choliqning boshi sari yo'naltirarkan, u o'q uzdi. O'q chinlining qo'lga sanchildi, u chinqirib yubordi. Bu o'q va chinlining baqirishi solishuvni to'xtatdi. Choliq Kur Shadni ko'rishi bilan salom berdi. Chinlilar ham Choliqday turk ko'ranagicha¹ yerga tiz urib, salom bermoqchi bo'lishdi, biroq shunchalik charchashgandiki, buning ustiga, shunchalik uquvsiz edilarki, yerga tiz uraman deya yiqilib qolishdi. O'q yegan chinli, ya'ni eski subay, bir narsalar deb o'zini oqlamoqchi edi, Kur Shad uning so'zini kesdi:

— Sizlar erkakcha solishuvniyam bilmaysiz. Erkakcha olishuv birga-bir bo'ladi. Boringki, to'rttangiz bir kishiga teng bo'lishib olishipsiz, yaxshi. Biroq qilichsiz bir kishiga nechun qilich ko'tarasiz? Ko'rinib turibdi, bu cherik siz bilan olishuvda eranlik² qilib o'z qilichini yerga tashlab qo'yibdi. U tashlagan qilichni olib, unga qarshi ko'tarmoq — qanjiqlik etmoq yarasharmi?

Kur Shad so'ngra Choliqqa o'girilib, so'radi:

— Sen kimsan?

— Meni Choliq derlar, — dedi yigit. — Yuzboshi Ishbara Alpning otboqariman.

Kur Shad Ishbara Alp otini eshitarkan, ortiga qayrilib, maydonda yarim qoldirilgan qilich o'yinni ko'rmoqqa jo'nadi. Chinlilar ham nari yo'nalishdi. Chunki Choliq qilichini taqib, yana olishuvga shay turardi. Biroq Choliq chinlilarga boqmasdan, Kur Shad izidan ketdi, o'yinni ko'rishga yer axtara boshladi. Kur

¹ **Ko'ranak** — arabcha odat so'zining tilimizdagi muqobili (tarj.).

² **Eranlik** — botirlik (tarj.).

Shad oldin turgan yeriga kelib, Tuluxonga bo'lib-bitganni qisqacha anglatdi. Keyin Qora Qog'on qarshisiga borib, yerga tiz urib, shunday dedi:

— Qog'on! Bu ikki yigit kuchda tengdir. Buyur, ayrilsinlar. Yo'qsa boshqa o'yinlarni ko'rishga ulgurolmaymiz.

Qog'on ko'zini olishuvchilardan uzmasdan shunday dedi:

— To'g'ri aytasan, Kur Shad. Ularni ayir!

Kur Shad qilichini yalang'ochlab, ikki botir orasiga kirdi. Qilichi bilan ularning to'qnashgan qilichlarini ayirdi.

— Qog'on buyurdi, — dedi. — Urush tugadi. Tengsiz.

Ikki botir yerga tiz urib, qog'onni olqishlashdi. Qog'on Ishbara Alpga qarab:

— Ishbara Alp! — dedi. — Ko'kturklarning yengilmas botiri Tunga Tegin bilan olishuvda teng bo'lding. Endi senga mingboshilikni beraman.

O'rtaliq jimjit edi. Bu so'zni eshitishib, Ishbara Alpning o'n-boshilari kulumsashdi. Kur Shad ham sevindi, chunki Ishbara Alp uning uzoq qarindoshlaridan edi.

Endi maydonda kurash boshlanadi. Tovushi gurillagan chopar:

— Kurash tushadigan botirlar kim bo'lsa, kelsin! — dedi.

Sakkiz yerdan sakkiz botir birdan ko'tarildi, qora uy yoqqa qarab yurishdi. Qog'on qarshisida tiz urib, uni olqishlab, so'ngra o'zlarini tanitishdi:

— Men, O'tukanning bug'rasi, kuchli, temir bilakli, qora arslon yurakli, sirti yerga tegmagan, kimsaga bosh egmagan Inol Tarkanman!

— Men, tinchlikda erdamli¹, yo'qsul ko'rsa, yordamli; yo'lbars kabi yugurgan, yerdan og'och sug'urgan Tinasi o'g'liman!

— Men, tosh siqsam, tuproq bo'lgan, oz ishni-da soz qilgan, botirlarning arisi², Qora Qog'on cherisi, ulug' Qarluq begiman! Meni Oytug'mish derlar!

— Men, Qirg'izlarning arsloni, Go'kmanelning qoplani, qorbo'ronda ot surgan, yer tebransa, tik turgan, qilich ursa, tosh yorган Alp Bamsiman!

¹ Arabcha fazilat so'zining eski turkchasi.

² Yaxshisi demak.

— Men, To‘qqizo‘g‘uz kuchlisi, yetmish yog‘iy o‘chlisi, yetti qizning tilagi, Salanganing ulog‘i, qora-el-la yorishgan, bo‘z ayiq-la urushgan, to‘qqiz alp-la kurashgan Bilga Tudunman!

— Men, Bosmil elning to‘g‘oni¹, botirlarning yomoni, barmoq urib qon to‘kkan, hayqirganda tog‘ cho‘kkan, qoyalarning qoyasi, yengilmas kuch eyasi² Chalchi Bekman!

— Men, Ishbara Alp yo‘ldoshi, o‘n to‘rt botir qardoshi, qoq qoyaga qo‘l urgan, selda cho‘kmay pishqirgan, yigirmata botirni selda qutqara turgan o‘nboshi Yomtarman!

— Men — sungulansa yiqilmas, qimiz ichsa qoqilmas, burg‘u chalsa so‘liqli, ko‘ksi qilich tilikli, yirma³ yog‘iyni kesgan, to‘rtta chinlini ezgan Kumush o‘g‘li Chalig‘man!

Iching Xotun Chalig‘ning so‘zlarini eshitsaydi, yana-da achchiqlanardi. U Bilga Tudunga boqqanicha o‘ylanib turgani uchun Chalig‘ning so‘zini ilg‘amadi. Yetti qizning tilagi bo‘lmish To‘qqizo‘g‘uz begi Bilga Tudun — Iching Xotun bugungacha ko‘rgan botirlarning eng yoqimlisi edi.

Shu payt orqaroqda bir qo‘zg‘olish sezildi. Qora Qog‘onning beklaridan birisi oldinga chiqib, qog‘on qoshiga keldi. Egilib turib unga bir nelar dedi. So‘ngra qog‘on xotunga boqib, nelarnidir so‘yladi. Iching Xotunning yuz-ko‘zi kulardi. Qog‘ondan buyruq olgan bek shoshib orqasiga o‘girildi, oyog‘i olti bo‘lib, elni yorib, qalqan yeriga yetdi. Bir oz o‘tgach, bir necha chinlini ergashtirib yana haligi yo‘ldan ortiga do‘ndi. Chinlilarning boshida borayotgani qilg‘idan, yurishidan chin begi ekanligi bilinib turardi. Chin begi qog‘on qarshisiga kelib, tiz cho‘kkanicha uni olqishladi. Keyin xotunga salom berdi. Xotun o‘rnidan yengil qo‘zg‘oldi, uning qo‘lidan tutib, yoniga o‘tqazdi. Qora Qog‘on esa bunga e‘tibor bermadi, yuzidagi bir tukiya qimirlamadi.

Bir oz o‘tib, jarchilar Qora Qog‘onning ulug‘ qo‘nog‘i, Iching Xotunning inisi Shan-king kelgani uchun kurash ertaga qoldirilganini bildirib, to‘rt yoqqa jar solishdi.

¹ To‘g‘on, do‘g‘an — lochin demak.

² Egasi.

³ Yigirma.

Bir-biridan hech ayrilmaydigan ikki jon yo'ldoshi — o'nboshi Bars bilan o'nboshi Yomtar so'ylashib, tortishib, tunni yarim qilishdi. So'z sirasi u kungi kurashga kelganida, Yomtar shunday dedi:

— Chin begi keldi deya kurashlar yarmida qoldirildi. Nima, chin begi kurasharmidi? U tin olsin deya shunday qilindimi? Agar u kurashsa, men u bilan olishardim.

— Chin beklari kurashmas, — dedi Bars. — Xotunning inisi bilan qog'on so'ylashib turganida, Iching ularga tilmochlik qilishi tayindir, shu uchun kurashlar to'xtatildi. Shan-king Chindan qochib kelibdi. Qog'on Chindagi turumni bilishni istaydi, chin begi bilan shu to'g'rida so'ylashsa kerak. Ishqilib, Tangri ko'rsatmasin, ikki chinli qog'onni yomon yo'lga boshlamasin-da...

— Chin begining yonida yana uch kishi bor edi. Ular otboqarlarimikin? — deya so'radi Yomtar.

— Ular chin begining yo'ldoshlari, chinlik subaylardir, — dedi Bars. — Zotan shu chinlilar ilonga o'xshaydi, ammo anavi chin begining basharasi ko'p sovuq ekan, hecham yoqtirmadim.

— Unda o'sha so'takning betiga to'yib-to'yib boq, ishtahang buzilib, ozroq yemak yeysan, — deya kesatdi Yomtar. — Qo'ylarimiz, tovarimiz ozayarkan, eng to'g'ri yo'li oz yemakdir. Mening yigirmata qo'yim qoldi. Biyalarimdan ikkisini bo'ri yorib ketdi. Bitta sigirim bor edi, uyam jordan quladi. Yaqin-o'rtada oqin¹ bo'lmasa, ishimiz chatoq!..

O'TUKAN MERGANI

Ertasi kun tushdan keyin o'q otish bo'ldi. Ungacha kurashlar tugatildi. Inol Tarkan bilan To'qqizo'g'uz begi Bilga Tudun boshqa kurashchilarning barini yengishdi: ikkovi olishib, bir-birini yiqolmadi, teng qolishdi. O'nboshi Yomtar ilk kurashda qirg'iz polvoni Alp Bamsini yengdi, ikkinchi olishuvda Bilga Tudundan yiqildi. Bilga Tudun ko'p yovuz alp edi, biroq o'nboshi Yomtar-

¹ Oqin — qo'shni yerlarga bosqin uyushtirish.

ning undan tezda yengilishi o'nboshi Barsning jonini siqmoqda edi. U kurash tugashi bilanoq Yomtardan so'rdi:

— Sen uni yengolmasang-da, bunchalik tez yengilmasayding, nima bo'ldi o'zi senga? Biror yering og'riyaptimi? Og'riqqa chalingmi?

— Og'riq emasman. Og'riyotgan yerim-da yo'q. Mening turumimni anglashing qiyin, — dedi Yomtar. — Kishi urushga, kurashga kirishdan oldin uch kunlik ozig'ini birdan yemasa, uning qo'lida kuch bo'ladimi? Kun chiqayotganda yolg'iz bir chamchaq qimiz ichgandim. Och qoringa tushilgan kurash shunchalik bo'ladi-da. Qolaversa, to'qqizo'g'uzlar savashda, olishuvda qattiq-qo'ldirlar. To'qqizo'g'uz begi bizning O'tukan bug'rasi Inol Tarkanni-da yengmasin, deya qo'rqqandim.

Shu payt dovullar gumbillab, burg'ular chalinib, o'q otishmasi boshlanganini bildirdi. Har kim o'z yerini egallashga oshiqarkan, tovushi gurillagan bir jarchi baqirib, shularni anglatdi:

— O'tukan erlari o'q otajaklar! Ko'kturk qog'oniga bog'liq barcha budunlarning sanoqli erlari o'q otajaklar! Ko'kturk erlari, to'lis, targush cheriklari, to'qqizo'g'uz yigitlari, qorliq bahodirlari, qirg'izlar, bayirqular, quriquonlar, basmillar, qitaylar, tatarlar, iltabarlar, beklar, buyruqlar, tarkanlar, cheriklar o'q otishadir! Qora Qog'onning ulug' qo'nug'i, dongli chin begi Shan-king-da o'q otajak! Har kim o'z yerini egallasin!..

Oradan ko'p vaqt o'tmay kattagina maydon minglab cheriklarga, bahodirlarga to'ldi. O'rtaliqda bo'g'iq bir shovqin bor edi. Qog'onning xonchodiri yana har zamongi kabi bu shovqindan uzoqda, tegrasida hech bir tovush eshitilmas edi. Cheriklarning to'planishi tugarkan, Qora Qog'on ko'rindi: uning o'ng yog'ida xotun, so'lida esa qo'noq chin begi Shan-king turar edi. Qog'on ko'rinishi bilanoq har yoq suv quyganday tinlikka cho'mdi, barcha yerga tiz cho'kdi. Birozdan so'ng beklar kelishib, Qog'onning o'ng-u so'liga tizilishdi. Barcha o'rni-o'rniga yerlashgach, yana jarchining gurillagan tovushi o'rtaliqni qopladi:

— Buyuk Qog'on O'tukan erlarini otishmaga chaqiradir! Qo'lining kuchiga, ko'zining o'tkirligiga ishonganlar maydonga tushsin!..

Bugun o'rtadagi kenglik har kungidan-da katta edi. Cheriklar davrani yanada kengroq olishgandi. Qog'on o'tirgan yerning so'l yog'ida, ochiqlikda nishon taxtasi ko'tarildi, unda qoraga bo'yalgan yumaloq belgilar aniq ko'rinib turardi. To'rtta yumaloq bor edi. Ilk otishmachilar bu to'rtta yumaloq belgini yuqoridan tubanga qarata, sirama-sira o'qlashi kerak. Urolmaganlar maydondan chekinaveradi.

Qog'onning o'ng yog'ida, buyruqlardan keyingi qatorda ham otishmachilar to'plangandi. Qog'onning so'lidagi ochiqlikda, uzoqda turganlar o'qlarning nishon taxtasiga qanday urilganini ko'rolmas edi. Jarchi ularga kimning o'qi qayerga tekkanini baqirib aytib turardi, biroq bu ko'z bilan ko'rgandagidek totli bo'lmasdi.

Turk to'rasiga ko'ra, qo'noq qutlug'dir, shuning uchun qog'on otishmada qatnashmoqni tilagan Shan-kingga birinchi o'qni otuvini istab, buyruq berdi. Chinli bek o'tirgan yeridan qalqdi. O'ziga yo'l bo'shatgan bahodirlarni oralab maydonga chiqdi. Solanib yurishida bir keriklik, qo'l kuchiga, merganligiga ishongan maqtanchoqlik bor edi. Otish yeriga yetgach, to'xtadi. Bitta cherik uzatgan o'q-yoyni oldi. O'qni yoyga qo'yib, tirab-tortib, nishonni ko'zladi. Churq etgan tovush eshitilmasdi. O'qning vizillab uchishini eng uzoqda turganlar-da tuyar edi. Birinchi o'q taxtaga tegdi, biroq eng ustdagi yumaloqdan nariga sanchilgandi. Jarchi o'qning yumaloq belgidan to'rt barmoq nariga sanchilganini baqirib aytarkan, o'rtalikka yanada teran jimlik cho'kkanday bo'ldi. Ko'zlar ikkinchi o'qning yo'liga tikilgandi. Shan-king o'zini oldirmadi, bu hol unga tabiiyday ko'ringandi. Cherik uzatgan ikkinchi o'qni oldi. Yoyga qo'yib, cho'zib turib, uchirib yubordi. O'q taxtaga borib tegdi, biroq ikkinchi yumaloqqa emas, uchinchisiga sanchildi. O'rtada churq etgan tovush yo'q edi. Endi chin begi biroz o'zini yo'qotgandi. Shundanmi, uchinchi o'q birinchi yumaloq belgidan bir qarich yuqoriga urildi. Shu ongacha qimir-lamay, so'liq olmasdan, botirlari orasida tovush chiqarmasdan bularning barchasini kuzatib o'tirgan Kur Shad o'rnidan sapchib turdi. Qog'onning qoshiga kelib:

— Chinli qo'nuq nechun biz bilan o'ynashadi? — deya so'radi.

Xotunning oldida soʻralgan bu soʻrovga qogʻon oʻrinli bir javob berishi kerak edi. Biroq u ogʻiz ochishga ulgurmay, cheriklar orasidan qattiq qahqaha taraldi. Orqa tomondagi er-botirlar tebranib-tebranib kulishar, shovqin ortib borar edi. Kur Shad tezda kelgan yeriga qaytdi. Vaziyatni koʻrib, uning ham dudoqlariga bilinar-bilinmas kulgi yoyildi. Qogʻonga boqdi. U ham miyigʻida mayingina kulib turardi.

Cheriklarning bundayin oʻzini tutolmay, toshib kulib yuborganiga oʻnboshi Sanchar sabab boʻlgandi. Yosh oʻnboshi oʻzi yilda bir kular, shundayam hech kulmasa boʻlmas hollardagina jilmayib qoʻyardi. Oʻnboshining haybatli yuzi doimo osiq, oʻychan boʻlar, oʻziga qarashli botirlar va qurol-yarogʻidan boshqa hech narsa uni qiziqitmas edi. Bugun ham qovogʻi solinganicha maydonga keldi. Koʻpchilikdan keyin qolgani uchun otidan tushmay, orqaroqda oʻyinni koʻra boshladi. Shan-kingning chiqishini, yoyni kerib-tortishini yuragi titrab kuzatdi. Ajabo, bu kelgindi kishi naqadar usta mergan ekan? Oʻnboshi Sanchar buni bilmoqni judayam istardi. Birinchi oʻqning nishonga tegmagani oʻnboshiga unchalik taʼsir etmadi. Faqat ichidagi hayajonining bir oz ozayganini koʻrsatarak chuqur xoʻrsinib qoʻydi. Ikkinchi, uchinchi oʻqlarning uchishini-da kuzatdi. Kur Shad chinlining bu uquvsizligini boshqacha tushunib, yaʼni bizdan kulyapti deya oʻylab, jahli chiqib, Qogʻondan bunga javob istarkan, oʻsha onlarda otilgan toʻrtinchi oʻq nishon taxtasining yonidan oʻtib, bir turkning boʻrkini koʻkka uchirib yubordi — ana shundan keyin oʻnboshi oʻzini tutib turolmadi. Portlab qahqaha urdi, silkinib-silkinib kuldi, oxiri otining soʻl yogʻiga kula-kula egilib qoldi. Oldiniga uning tevaragidagi, uzoqlardagi kishilar oʻnboshiga hayron boqishdi, soʻngra Sancharning qahqahasi boshqalarning gurillagan kulgisi ostida qolib ketdi. Keng maydonni shovqin-suron qopladi. Shan-king orqasiga qaytdi. Bu safar hurmat yuzasidan emas, balki kulib yubormaslik uchun qoʻllarini qorinlariga bosib, egilib turgan cheriklar orasidan oʻtdi. Oʻrniga kelib oʻtirdi. Xotun ancha yillardan beri turklar ichida yashagani uchun ularning oʻq otishga usta ekanligini yaxshi bilardi. Biroq inisining otishdagi uquvsizligidan achchiqlangan, alamdanda dudoqlarini tishlar edi. Sancharni oʻrtoqlari maydondan

nariroqqa olib ketgach g'ala-g'ovur tindi. Dovulning bir-ikki gum-bullagan tovushidan so'ngra jarchi hayqirganicha otishmaning davom etishini bildirdi. O'rta tushgan botirlar qirqtacha edi. Qirq botir bir yuz oltmishta o'q otdi. Shan-king barini ko'zini to'rt ochib kuzatib turdi, birorta o'q yanglish ketmadi. Bu otishma ellik odimdan bajarildi. Maydondan chekilgan yolg'iz chin begi edi. Botirlar endi yuz odim uzoqlikdan nishonga urish yorishmasiga chaqirildilar. Otishlar so'zsiz-sassiz davom etdi. Eng usta merganlar aniqlandi. Biror martayam mo'ljalga urolmaganlar o'yindan chekildi, maydonda yigirma ikki botir qoldi. Bundan keyin sinovlar yanada qattiq bo'ladi. Ikki yigit o'rta chiqib, uzun bir tayoqning ikki tomonidan tutishdi. Bu tayoqning o'rtasidan bir ip osilgan bo'lib, unga yumurta — tuxum bog'langan edi. Ikkala yigit tayoqni bir oz qimirlatar, ipga bog'langan yumurta-da sollanar edi. Otishmachilar ellik odimdan bu yumurtani urishlari kerak. Yumurtaga o'q tegishi bilanoq, yangisi bog'lanardi. Endi Shan-king yerida o'tirolmay qoldi.

Yonida keltirgani yo'ldoshlari — bu o'yinlarni ko'rishlari uchun oldindan yer ajratilgan chin subaylarining yuziga-da boqolmas, asabiy ko'rinar edi. Xotun-da ayni ahvolda edi. Inisining yengilishidan tashqari uning boshqa dardi ham bor edi. Fursatini topdi deguncha unga hurmatsizlik ko'rsatgan, Tunga Tegin bilan birga-bir olishib, botirligini barchaga tan oldirgan, keyingi paytlarda yanada oti chiqib tanilgan, mingboshi bo'lgan yosh qahramon Ishbara Alp bu otishmada ham eshsiz ustaligi-la ulusni qoyil qoldirar, yoyini tortib, o'q uchirar edi. Uning har bir o'qi istangan yerga borib tegar, nishon taxtasiga sanchilar ekan, har daf'a Xotunning yuragini ham tilar edi. Shan-king bolalarday uquvsizlik qilgan zahoti barcha kulib yuborganida ham Ishbara Alpning yuzida bir tuk qimirlamadi, hatto qog'on bilan Kur Shad kabi dudoqlarida kulimsirash-da ko'rinmadi. Faqat ko'z uchida Xotunga bir boqdi, so'ngra ulug'lik ila boshini o'girdi. Bu boqish Xotunni chaqib oldi, yoqdi, quturtirdi. Ammo Xotunning kutishdan boshqa chorasi yo'q edi. U ko'zlari bilan otishmachilarni quvalab kuzatar, Ishbara Alp sadog'idan qachonki bir o'q sug'ursa, qo'li titrasaydi, deya Tangriga yolvorar edi. Mana, endi maydonda yolg'iz ikki

kishi qoldi: sollana-sollana tobora uzoqlashib borayotgan yumurtalarni birdayin sovuqqonlik bilan nishonga olayotgan Kur Shad bilan Ishbara Alp.

Botirlarning ikkalasi-da merganlikda teng kelgani uchun boshqacha sinov boshlandi. Bu daf'a ular ko'kka otilgan yumurtalarni yerga inmasidan oldin urmog'i kerak. O'qlar uchdi. Yumurtalar bir paytning o'zida ikkiga bo'linib tushdi. Ikki yigit bu sinovdan bir xilda quvonch tuymoqda edi. Ikkalasi ham bir-birining yorishuvda yutib chiqishini istardi, shunchalik ko'ngli keng alplar edi. Oxiri chetlari bir arshincha kenglikdagi ikki taxta keltirildi. Kur Shad bilan Ishbara Alp bu taxtalarga elliktadan o'q uzib, "Turk" so'zini yozmog'i kerak. Yozuvni kim birinchi bo'lib bitirsa, u yutuq bilan qutlanajak. Kimsadan tovush chiqmaydi. Cheriklar nafas olmayotgan kabi jim. Dovulning gumburlagan ovozi bilan birgalikda yorish boshlandi. Ikkala yigitning sadoqdan o'qni sug'urishi, yoyga o'rnatirishi, mo'ljalni ko'zlab, o'qni otishi shunchalik tez yuz bermoqda ediki, ularning harakatlarini birma-bir kuzatmoqqa imkon qolmayotgandi. Vaqt o'tarkan, har ikki taxtada ham yozuv shakllanib borar, biroq kimning yutib chiqishini aytish qiyin edi. Shan-king ortiq o'tirolmasdan o'rnidan turib olgan, mushtumini siqib, so'lig'ini kesgan ko'yi maydonga boqardi. Choliq turgan yeridan aqlli ko'zlarini bir Ishbara Alpga, bir Kur Shadga, bir Shan-kingga qaratar, eng hayajonli onlarda uning holatini kuzatarkan, kulgidan o'zini tutolmas edi. Birdan o'rtalikni keskin hayqirishlar qamradi. Ikki-uch kundan beri shanliklarni, yorishlarni, yutib chiqqanlarni ayni sassizlikda, faqat ichlaridan qutlagan cheriklar bir necha soniya ilgari yozuvni bitirgan Kur Shadni telbalarcha olqishlar, "Yasha!" deya baqirishar edi. Uning Ishbara Alpdan ustun kelishidan, shu bilan birga Chuluq Qog'onning o'chini olajak bir yigitning ichlarida borligini ko'rsatgan bu onlardan butun cherik quvongan, yuraklaridan toshgan sevinchni saqlay olmay qolishgan edi. Kur Shadga qo'llarini uzatgan Ishbara Alpning ko'zlarida-da bir yutuq porloqligi yog'dulanardi. U o'zi yutib chiqqan kabi suyunardi. O'zidan g'olib kelgan bu O'tukan merganini yoniq yuzidagi qattiq boqishlarini yumshatgan bir suyunish bilan qutlar, qog'onning buyrug'iga ko'ra bir cherikning

yugurib-yelib keltirgani meshni tutib, undan chamchaqqa qimiz to'latib, o'z qo'li bilan Kur Shadga sunar, uni olqishlar edi.

* * *

Kun qorayib borardi. Butun yorishlar, chopishlar, o'yinlar tugagandi. Endi so'z o'zanlarniki. Qora O'zan bilan Chuchu tortishadi, qo'biz chalib, deyish so'ylashadi. Qog'on xonchodirini o'ragan halqa ancha toraygandi. Oldiniga Qora O'zan o'rtaga tushdi, qog'onga salom berib, chordana qurib o'tirdi. Orqasidan Chuchu keldi. U ham qog'onga salom berib, Qora O'zanning qarshisiga o'tirdi. So'ngra qo'bizlar sekin-sekin, og'ir-og'ir ingray boshladi. Barcha turk buduni tovushsiz, bosh egib tinglar edi.

Ilk deyishni Qora O'zan so'yladi:

*O'tukanning erlari
Bilar mening kuchimni.
Qo'buzimni chalganda,
Tutmasman qilichimni.
Qora O'zan! Sen bilan
Oshiq otgan Chuchumi?*

Chuchu o'ziga qarshi o'zanning bu maydon o'qishiga qarata hech tortinmasdan shunday javob berdi:

*Seni munday so'ylatgan
Qimizmidir, suchumi?¹
Munday yomon so'ylarsang,
Senda qo'ymam o'chimi!
Deyishing qilichimdin
Ko'ra o'ldiruchimi?
Seni bosgan shoshqinlik
Og'u kabi achimi?²*

¹ **Suchu** — suju; turklardagi eski ichkilik.

² Achchiq.

Qora O‘zan o‘pkalangan tovushda deyishni yanada qaynab so‘yladi:

*O‘tukan botirlarin
Ochunda chiqmas eshi.
O‘tukanning qizlari
Ko‘kda oyning o‘nbeshi!
Yuraklarni qon etar
Ko‘zlarining otashi.
U shoshqinlik deganing
Chinli qo‘nuqning ishi.*

Qora O‘zanning bu so‘zlarini Iching Xotun tilidan chinchalik o‘laroq tinglagan Shan-kingning eti igna sanchilganday jimirlab ketdi. Tevaragida qog‘on va butun turklarning tosh qotgan kabi tinch turganini ko‘rib, u ham qimiray olmadi. Xotun ham inisiga o‘xshab o‘pkaladi, chunki anavi o‘zan atoqli bir chin begini ochiq-chasiga mazax qilmoqda. Xotun qog‘on yoqqa egilib:

— Anavi qo‘bizchining ulug‘ qo‘nog‘imizni masxara qilishiga-da indamay ko‘z yumajakmisan? — dedi.

Qog‘on toshday qotib o‘tirarkan, bir tukiya qimirlamay:

— O‘zanlarning so‘zi qutlug‘dir, kesilmas! — dedi.

Qora Qog‘on shunchalik sovuqqonlik bilan so‘ylardiki, Xotun so‘zni uzatishdan cho‘chidi. Zotan endi sira Chuchuga kelgan, u qo‘biz jo‘rligida shunday derdi:

*Bu chinli bek otgan o‘q
Bo‘shga ketsa, ne bo‘la?
Bu chinli o‘ngga otsa,
O‘q borib tushar so‘la.
Netardi, Ulug‘ Tangri
Kuch bermasa bu qo‘la?..
Qora Qog‘on yetishsin
Kur Shad kabi o‘g‘ula!..*

Kur Shad oti eslanarkan, ulus ichida bir tebranish yuz berdi. Chin begi esa, ustiga yog‘dirilgan bu ayblovlar ostida o‘zini

yo‘qotayozgandi, ezgin ko‘rinardi. Iching Xotun deyishlarni chinchaga ag‘darib, unga anglatarkan, ichdan quturardi. Shunchalik achchiqlandiki, bilib-bilmay qilichiga qo‘l otdi. Qora O‘zan uning qilichiga qo‘l uzatganini ko‘rib qoldi. Qo‘bizini yangratib, unga shunday dedi:

*Qilichingga qo‘l urma,
Bu payt deyish chog‘idir.
O‘rtaliqda aylangan
Oq qimiz chamchog‘idir.
O‘t elda o‘tirganlar,
Bilki, yurt qochog‘idir.
Sening qilich deganing
Turkning o‘yinchog‘idir!..*

Chinli bek o‘tirgan o‘rnida to‘kilayozdi. Xotunning ko‘zlariga o‘ch to‘lgandi. Biroq ularni elagan bir kishi yo‘q edi. Endi so‘z sirasi tag‘in Chuchuga kelgandi:

*O‘tukan qizlarining
Ko‘zlari ko‘ngul yorar.
Ularni kunduz quyosh,
Kechasi oy axtarar.
Chinli tushsa maydonga,
Ayting, undan kim qo‘rqar?
Echki esdan ayrilsa,
Bo‘riga o‘chli boqar.*

Chinli bek ko‘ngli aynib, esi og‘ayotganini sezar, biroq o‘rnidan qimirlay olmas edi. Tevarakka tun cho‘kmishdi. Iching Xotun unga ortiq tilmochlik qilmas, bek so‘ylanayotganlarni tushunmayotgan edi. Deyishlarni anglamasa-da, meni yanishmoqda, deya o‘ylab, ichi o‘ch tuyg‘ulariga to‘lib-toshdi. Holbuki, endi Qora O‘zan bilan Chuchu birgalikda Kur Shadni olqishlamoqda. Biri bir to‘rtlik aytsa, ikkinchisi boshqa to‘rtlik bilan unga jo‘r bo‘lmoqda:

*O'tukanda arslonlar bor,
Kur Shad ularning biridir.
Ko'p yigitlar bordir, ammo
Kur Shad erlarning eridir!*

*Kur Shad bekni tuqqan ona
Ne emizmish, ajab, una?
Erlik, ulug'likda yana
Kur Shad eldan ilgaridir!*

*Ochunda bor necha cherik,
Kimi pachaq, kimi yirik,
Ko'kturk Kur Shad cho'ng, eng tirik,
Onadan to'g'ma cheridir!¹*

*Qilichi chaqmoqday kelar,
O'tgan o'qi temir tilar,
O'lim kelsa, Kur Shad kular
O'n sakkiz yildan beridir!*

*Yigitlikda eng ilgari,
Qolajak o'n ming yil tirik.
Ko'kturklarning ko'ngillari
Endi Kur Shadning yeridir!..*

Dovullarning gumbillab chalinishi tomosha tugaganini bildir-
di. Barcha tarqaldi, har kim o'z chodiriga ketdi. Shan-king bilan
Xotun o'pkali, achchiq o'ylarga ko'milishgandi. Chin begi opasi-
ning yoniga suqilib, chin tilida:

— Ularga ko'rsatib qo'yaman, — dedi. — Bir chin begi bilan
o'ynashish qanaqaligini bilib olishadi hali!

Xotun iblis kabi kulumsadi:

— Ko'p oshiqaverma, — dedi. — Har ishning o'z payti bor.

Shundan so'ngra chin begi uch subayini ergashtirib o'zlari
uchun ajratilgan chodirlarga qarab yo'naldi.

¹ Cherikdir.

Tunda Kur Shadning chodir eshigi ochilib, Tuluxon kirdi.

— Kur Shad, — dedi u, — ertaga tonglayin yo'lga chiqaman. Qog'on tatarlar bilan tunguzlarni boshqarish og'irlashib qolganini so'yladi. U yoqqa juda tez yetib borishim kerak. Menga aytajak biror so'zing bormi?

Kur Shad o'rnidan turdi. Tuluxonga qarab sekin-sekin odim otarkan:

— Senga aytadigan so'zim yo'q, — dedi. — Sening menga biror deyajaging bormi?

Tuluxon so'lg'in yuziga boshqacha bir anglam bergan ko'zlari-la Kur Shadga tikilib boqdi. Yuragida bir qayg'usi borligi aniq. U shoshilmasdan shunday dedi:

— Chinli Xotun qog'onni o'ziga og'dirib olmasa deya qo'rqa-man. Chinli bek keldi, endi ikkovi qog'onni aldab, aynitishga uri-najak. Qog'on men o'ylagandek esli chiqmadi. Senga shuni demak istayman: yurtimizdagi barcha chinlilarga ko'z-quloq bo'l.

Kur Shadning tovushi titrab:

— Men butun chinlilarning ayg'oqchi ekanini bilaman, — dedi. — Menga suyanaver! Biror ish chiqsa, kishi yuborishni unutm.

Ikki qardosh ko'zlari chaq nab bir-birlariga boqishdi. Ichlarida so'ylanmagan so'zlari borday edi. Bir on o'tib, Tuluxon:

— Yaxshi qol! Men ketdim! — dedi-da, ortiga qaytdi.

Kur Shad unga qarata:

— Yo'ling ochiq bo'lsin! Yaxshi borib kel! — dedi.

TUNG YABG'U QOG'ONNING ELCHILARI

Kuz keldi. Turk elining to'kin-sochin kuzi chin begi Shan-kingga bir boshqacha ko'rinar di. U turklarning o'lkasini ham yoqtirar, ham yotsirar edi. Bunda ochiq va yoqimli havo, kishini sog'lomlashtirgan qimiz, to'la va go'zal qizlar bo'lgani uchun Tur-kelini sevardi. Biroq quyoshining yondiruvchiligi, qishining o'ta sovuqligi, kishilarining qattiqligi va qizlarining o'jarligi unga hech

yoqmasdi. Agar shu kunlarda Chinda bo'lsaydi, o'ziga yoqqan bir qizni allaqachon qo'lga olar edi. Holbuki, u atoqli bek bo'la turib, birorta qizni qo'lga kiritish tugul, tanishmoqqa ham erisholmadi. Shan-kingning ichi yomon siqilmoqda. Bir oz yozilish uchun har kun yo'ldoshlari bo'lmish uch chin subayini chodiriga chaqirar, so'ylashar, qimor o'ynar, qimiz yoki suchu ichar edi. Biroq bugun hech bir narsa ko'ngliga sig'mayotgandi. Buni ko'rib, chin subaylaridan birisi Shan-kingga shunday dedi:

— Begimiz bugun bir ot minib aylanib kelsalar. O'tukan go'zalligini ko'rsalar, ko'ngillari ancha yozilarmidi?

— Bu cho'l-yobonda qaysi go'zallikniyam ko'rardim? — deya to'ng'illadi Shan-king. — Menga O'tukanda ko'rkli ko'shlarni, ko'rkam kiyimlarni, go'zal qizlarni ko'rsata olasanmi, shundan so'yla!?

Chin subayi yomon-yomon kuldi-da:

— Begimizni aldatmaslik uchun keskin bir so'z aytolmayman, — dedi. — Ammo, balki go'zal xotinlarni, yosh qizlarni ko'rib qolarmiz.

— Go'zal qizlarni men-da har kuni senchalik ko'rayapman, biroq ko'rmoqdan ne chiqarki... — deya yana to'ng'illadi Shan-king.

Bekning o'pkali so'zlaridan keyin subay jim qoldi. Shan-king birmuncha vaqt o'ylanib turgach, ilinjli tovushda so'rdi:

— Yo'qsa sening bilganing bir ne bormi?

— Men-ku ko'p narsa bilmayman, — dedi chin subayi yal-toqlanib. — Faqat bu yerdan ancha narida, O'rkun daryosiga bori-larkan, o'sha yoqlarda ko'rkam bir og'ochlik bor. U yashil ovloq-da turklar biya boqishadi. Har kun o'sha yerda bir necha yosh turk qizlari qimiz qilishadi.

— Qizlarning yonida erkaklar ham bormi? — so'radi bek.

— Yo'q.

— Ajab! — dedi chin begi masxarali tovushda. — Chinda birorta yosh qiz uyining eshigidan bir odim otib tashqari chiqol-maydi. Bu turk qizlari qo'rqmaydimi?

Shan-king to'xtovsiz suju ichardi. Bu turklarning sujusiyam hech chinlarnikiga o'xshamasdi. Chin begiga endi ochun go'zal

va sevimli ko'rina boshladi. Yo'ldoshining taklifi bilan o'lsayam yobon sayliga chiqmasdi. Bir sag'raq¹ sujuni tag'in bosib-bosib icharkan, yonidagilarga qiya boqib:

— Qani, ketdik, bir ot minib aylanib kelaylik! — dedi.

Bir ozdan so'ng to'rt chinli yo'lga chiqishdi. Ular O'rkun dar-yosi qirg'og'idagi qizlar qimiz qilayotgan og'ochlik o'tloqqa qarab borishardi. Shan-kingning kayfi oshib, chin subaylariga maqtanib, sayrab qoldi:

— Chinda tag'in Suilar yurt boshiga chiqsa, men nima qilishimni yaxshi bilaman... Iching Xotun tinmasdan Qora Qog'onni ularga qarshi qarayapti. Oldimizdagi yozda Chinga oqin etilajak. Tanglar ag'darilajak. U vaqtda balki men Chin xoqoni bo'larman. Ana o'shanda har biringizni qo'mondon qilaman! Bir kun kelib, bu yerlarniyam olamiz!...

Bekning oxirgi so'zini eshitib qo'rqib ketgan subaylar sachrab-sachrab uyoq-buyoqqa qarashdi. Ochiq bo'zqirda ketishayotgandi, ammo biror kim eshitar degan qo'rquvdan o'tlari yorilayotgandi. Bundan tashqari, inonmasalar-da, bunaqang'i so'zni tinglash ular-ga ko'p yoqib tushgandi.

Shunday qilib ancha yo'l bosishdi. Sovuqda Shan-kingning kayfi ancha kesildi. Tilagan yerlariga yetib kelishdi. Bunda go'zal bir o'tloq, og'ochlik, kichik-kichik g'orlar bor edi. Bu g'orlar qishda, qorda, yomg'irda kishilarga sig'inoq edi. Tevarakda bir qancha turk qizlari biya boqib, qimiz qilmoqda edi. Biyalarning uzib-uzib kishnab qo'yishidan boshqa tovush eshitilmasdi. O'tloq-qa yaqinlashgach, Shan-king yo'ldoshlariga qayrilib:

— Yaxshilab qarang, — dedi, — shu qizlarning barida yoy bilan sadoq bor. Yonlariga qilich taqsalar, cherikka aylanishadi. Nima deysan, Van-zin-shan? Sen bu qizlarning shundayin savash-chi ekanligini ham bilarmiding?

Van-zin-shan bu yerlarni chin begiga maqtagan subay edi. Bekning so'rog'iga shunday javob berdi:

— Bilardim, begim. Aytganingizday, qilichlari bo'lmasa-da, yarimqilichga o'xshash pichoqlari bor.

¹ Sag'raq – qadah.

Shan-kingning ko'zlari katta-katta ochildi:

— To'g'risimi! — dedi. — Shunaqang'i bir cherikka qo'mondon bo'lmoqni istardim!

Chinlilar shundayin so'ylashib, qizlarning yoniga yovuq bordilar. Van-zin-shan bek yoqqa egilib:

— Begimiz shu ilgaridagi, uch to'riq biya yonidagi qizni ko'ryaptilarmi? — dedi. — Bundagi qizlarning eng go'zali shu. Bugungacha uning biror bor kulganini ko'rmadim.

— Zotan bu turk qizlari kulmak nedir bilmaslarkis.

— Hatto erkaklari-da kulishni bilmas.

Van-zin-shanning so'zi og'zida qoldi: chunki O'tukanga kelishganining ertasi kuni o'q otish musobaqasida, Shan-king yengilganida turklarning uning ustidan qanaqa kulganlari birdan yodiga tushgandi.

Shan-king otini anavi go'zal qizning yoniga qarab burdi. Qizga yaqinlasharkan, o'zini tuzgun ko'rsatmoq uchun g'ozlanib:

— Menga ozgina qimiz berasanmi? — dedi qizga.

Qiz boshini burib, Shan-kingga boqdi. Uning qarashiga dosh berolmagan chin begi kalovlanib, otdan tushib ketishiga oz qoldi. Ko'z ochib dunyoga kelganidan beri bunchalik go'zal qizni ko'rmagandi: ko'ngilolar yashil ko'zlari yog'dulanib porlardi, sog'lomligidan qip-qizil yuzidan qon tomardi. Bo'yi uzungina qiz edi. Ikkita qilib o'rilgan uzun, qizg'ish sochlari bo'rkining ostidan beliga qarab chirmashib tushgandi. Oyoqlaridagi etigi o'ziga yarashgandi. Charm belbog'iga uzun pichoq osig'liq; ustidagi qip-qizil kiyimi unga qo'rqinch bir go'zallik baxsh etgandi. Hang-mang bo'lib qolgan Shan-king o'ziga kelgach, yana so'radi:

— Menga ozgina qimiz berasanmi?

Qiz indamasdan Shan-kingga boqib turardi. Boshqa qizlar esa boshlarini-da burmasdan, o'z ishlarini qilishardi. Van-zin-shan chin begiga yaqinlashib, unga dalda beruvchi tovushda:

— Begimiz chin tilida so'ylaganlari uchun qiz anglamayapti, — dedi.

Shan-king qizning go'zalligi oldida o'zini shunchalik yo'qotib qo'ygandiki, bu onlarda chin tili bilan turk tili uning uchun farqsizday tuyulardi. Van-zin-shanning daldasidan keyin bir oz esini

yig'ib, ikki-uch oyda arang o'rgangan turkcha so'zlarni yarim-yor-ti so'ylab:

— Menga bir oz qimiz berasanmi? — deb qizdan yana so'rdi. Qiz unga tag'in bir javob bermadi. Ammo chamchag'ni to'latib qimiz sundi, chin begi uni ichib, qimizning ko'p totli ekaniga qo'yil qoldi. Qizga chamchag'ni qaytararkan, unga uch yo'ldoshini ko'rsatib: — Bulargayam qimiz berasanmi? — dedi.

Qiz yana hech narsa demasdan uch chinliga bir chamchag'dan qimiz uzatdi. Shan-king so'zi yerda qolmaganidan quvonib ketdi, cho'ntagidan bir dona chin oltini chiqarib:

— Ol shuni, shu yetadimi? — deya qizdan so'radi. Qiz oltinni olmadi.

— Men senga qimiz sotganim yo'q, — dedi.

— Unda bizga nima uchun qimiz berding?

— Sen so'rading, men sundim.

— Meni taniysanmi o'zi? — deya g'o'daydi chinli bek.

— Taniyman, — dedi qiz, — Iching Xotunning qardoshisan.

— Qanday taniding? — qiziqsindi bek.

— O'tukandagi chinlilar turkchada yaxshi so'ylashishadi. Sen esa haliyam bir so'zni eplab so'zlay olmayapsan, — dedi qiz.

— Shundoqmi? — dedi chinli bek. So'ngra: — Shuncha qiz bunda qo'rqmaysizmi? — deya kalovlandi.

— Kimdan qo'rqarkanmiz? — dedi qiz elamaygina.

Chin begi qizning har bir so'rog'iga ochiq, to'g'ri javob berayotganini ko'rib, umid va ilinji ortdi. Endi buni ilintiradigan on yetdi, deya o'ylagan chinli qizning ko'zlariga ko'zini qadab, hiringladi:

— Kimdan qo'rqardingiz? Masalan, mendan!

— E, chinlidan qo'rqulurmi? — dedi qiz ovozi o'zgartirmasdan.

Chin begi qizning uyalib, qimtinishini kutgandi, biroq buning tersi o'laroq uning toshday turishini, ko'zga ilmaganini ko'rib, ichidan qattiq ezildi, faqat buni sezdirmaslikka urinib yana so'roqqa tutdi:

— Unda nega qurol taqib yurasizlar?

— Yo'lda biror hayvon tashlansa, undan qo'runmoq uchun.

Shan-king jim bo'lib qoldi. Jahli chiqdi. Ko'nglidan ko'p yomon o'ylar kechdi. Faqat shu onda qarshidagi tepalik ortidan bir otliq chiqib keldi, ketidan yana biri ko'rindi. Otliqlar ko'paya bordi. Bir oz so'ngra ikki yuztacha otliq to'pi qizlar va chinlilar yoqqa kela boshladi. Chinlilar qo'rqib ketishdi. Qizlarning bir qanchasi otliqlarga qarab qoldi, boshqalari esa, boshlariniyam ko'tarmasdan, bor kuchlari bilan o'z ishlarini qilishardi. Kelganlar yaxshi kiyingan, qurol-yarog' taqqan turk otliqlari edi. Oldindagi otliq qizlarning yoniga uchib kelarkan, shunday deb hayqirdi:

— Qizlar! Botu¹ qog'oni Tung Yabg'u Qog'onning elchisi Kul Er Teginga yo'l ko'rsatadigan kimsa yo'qmi?

Bu tovushni eshitib, barcha qizlar boshlarini ishdan ko'tarishdi, bari birdan chinli bek qarshisidagi go'zal qizga boqishdi. Go'zal qiz otliqqa qarab yurarkan:

— Sizni Qora Qog'onning o'tog'iga men olib boraman, — dedi. So'ngra bir qizga qarab: — Kun Yoruq! Biyalarga sen qarab turgin! — dedi.

So'zini tugatarkan, bir sapchib otiga mindi. Otliqlar unga qarab yo'nalishdi. Oldilarida sovut kiyib olgan Kul Er Tegin bormoqda. Yonidagi cherikning ko'pchiligi u kabi sovut kiygan. Bu yigitlar orasida hech turkka o'xshamagan uzun soqollilar ham bor edi. Go'zal qiz: "Qani, ketdik!" deya otiga qamchi bosdi. Elchilar to'pi unga ergasharoq ot qo'yishdi. Shan-king ularning orqasidan og'zini ochganicha baqrayib qolgandi.

— Van-zin-shan! — dedi u. — Bu qiz qirq yildan beri ot minib yurganday epchil-a!

— Shunday, begimiz! — dedi chinlining yo'ldoshi. — Turk-lar ot ustida tug'ilib, ot ustida o'lishadi. Shuning uchun ot minish ularga yerda yurgandan qulayroqdir.

Shan-kingning yuragi siqilgandi. O'ziga yaqin turgan qizdan so'radi:

— Bu ketgan qizning oti kim?

— U Ishbara Alpning katta qizi.

— Oti kim deyapman?

¹ **Botu** — botuv; arabcha g'arbning o'zbekchasi, kunbotar (*tarj.*).

— Almila!

— Nima uchun elchilarni u yetaklab ketdi?

— Ichimizdagi eng yaxshi qiz u-da!

Shan-kingning kutishga toqati qolmagandi, otini burib, kelgan yeriga qarab qayta boshladi. Chinlik yo'ldoshlari ham uning ortidan otlarini yo'rg'alatishdi.

Kecha qo'narkan, Botu qog'onidan elchilar kelganini barcha eshitdi. Qora Qog'on buyrug'iga ko'ra, elchilar va ular bilan birga kelganlar qo'noq o'tog'lariga yerlashtirildi. Bu kecha butun O'tukanliklar Kul Er Tegin to'g'risida so'ylashishardi. Sababini hech kim anglamasa-da, elchilarning kelishidan barcha quvonmoqda edi. Bo'layotgan bu ishlarni o'ylab, o'yining tagiga yetolmagan Yomtar bilgi olmoq uchun orqadoshi Barsning yoniga chopdi. Ochun ishlarini undan ko'ra yaxshi bilgan o'nboshi Bars har doim Yomtarga aqli yetmaganlarni tushuntirar, anglamaganlarini anglatar edi.

O'nboshi Yomtarning ilk so'rog'i shu bo'ldi:

— Botu qog'oni ulug'mi, yo'qsa Qora Qog'onmi?

— Ikkisi-da tengdir.

— Qanday qilib ikkisi-da teng bo'lur? Bir Tur kelinda ikki teng qog'on bo'lurmu? Qog'on ikkitami, demak, biri boshqasining buyrug'indadir.

— O'n ikki yil oldingacha Turk elinda bir buyuk qog'on bor edi, — deya tushuntira boshladi Bars. — U zamonlar kichik qog'onlar ulug'larini tanirlardi, bo'ysunishardi. O'n ikki yildan beri O'tukanda-da boshqa bir qog'on bor. Endilikda ikki qog'on bir-birini tanimaydir.

— Ne deding? O'n ikki yildir O'tukanda-da boshqa bir qog'onmi bor? Eskidan O'tukan qog'onlari Botu qog'onlarining buyrug'undami edi?

— Shunday!

O'nboshi Yomtar indamasdan o'ylanib qoldi. U bugungacha bundayin narsalar to'g'risida hech o'ylab ko'rmagandi. Ha, bir narsa endi esiga tushdi. O'n ikki yil oldin, bir kecha, otasi qo'noqlari bilan uzoq o'tirib so'ylashgan, ikki qog'on bo'luvining yanglishligi, yomonligi haqida tortishishgan edi. Yomtar u paytda o'n

yoshlardagi bir bola edi. Bu soʻzlarning magʻzini mana endi chaqdi. Yaxshi, shunday ekan, nega unda Botu qogʻonidan elchilar keldi? Yomtar buni-da orqadoshidan bilib olmoq istadi:

— Unda Botu qogʻoni nechun elchi yubordi? — deya soʻradi.

— Botu qogʻoni Tung Yabgʻu Qogʻonning esli, bilgili, tushunchali kishi ekanini soʻylaydirlar. U Turkelining ikkiga boʻlinuvidan tugʻilgan yomonliklarni anglagan boʻlishi mumkin. Balki birlashmoq uchun elchi joʻnatgandir, — dedi Bars.

— Ikki qogʻon qanday qilib birlashadir? Biri boshqasining buyrugʻiga kirishi kerakdir. Buni qaysisi istar?

— Bir-birining buyrugʻiga kirmasdan-da birlasha bilurlar, — dedi kulib Bars. — Bir-biriga yogʻiylik etmaslar. Bosqinlar birgalikda bajarilsa, ular-da yutadir, biz-da yutamiz. Bu chinlilar itday tugʻib tashlayberadir, buduni koʻp! Oʻldirib tugatib boʻlmas! Toʻqqizta oʻrdusini yengsak, oʻninchisini chiqaradirlar! Ulardan oʻntasini oʻldirib, bizdan bittamiz oʻlsak-da, yana biz tezda tugaymiz!.. Qaniydi Tung Yabgʻuning cherigi biz bilan birga boʻlsa, ishlar boshqacha yurishar edi!..

* * *

Ertasi kuni Kul Er Tegin boshqa elchilar bilan birgalikda Qora Qogʻon tarafidan qabul etildi. Qora Qogʻon, oʻng yonida Iching Xotun, oʻz taxtida oʻtirar edi. Soʻlida Kur Shad, Tunga Tegin, boshqa bir qancha beklar turardi. Oʻng yonida kichik beklar yer olgandi. Shan-king ham bular orasida edi. Dovullar, burgʻular yangradi, qutlov-salomlash kuylari chalindi. Soʻngra Kul Er Tegin, orqasida toʻrtta bek Qora Qogʻon qarshisiga kelib toʻxtashdi. Elchilar baravariga qogʻonni qutlashdi, keyin Kul Er Tegin shunday dedi:

— Oʻn Oʻq¹ qogʻoni Tung Yabgʻu Qogʻonning bosh elchisi Kul Er Teginman! Ulugʻ Qora Qogʻonga qogʻonimning salomini, yozgan bitigini², sovgʻalarini keltirdim. Tung Yabgʻu Qogʻon Qora Qogʻonning sogʻ, eson boʻlishini tilaydir. Cheriklarining oʻtkir

¹ Botuv turklari oʻn qabila boʻlgani uchun Oʻn Oʻq atalgan.

² Maktub, xat.

qilichli, sinmas o'qli, uzilmas yoyli, temir yurakli bo'lishlarini tilab Ko'k Tangriga yolvormoqdadir!..

Bu so'zlarni aytgan Kul Er Tegin turgan yeridan ilgari yurdi, Qora Qog'onga o'z qog'oni yozgan bitikni uzatdi. Bu bitik — ipak naqshlar bilan tikilgan go'zal to'rbaga¹ solingan katta, qalin qog'oz edi. So'ngra orqasida turgan to'rt kishi yoniga qaytdi. Bir imlagan edi, ulardan birisi ilgari odimlab, qog'on qarshisiga kelib, yerga tiz urib uni qutladi, keyin qo'lidagi teridan yasalgan katta bir qutini qog'onning oldiga qo'ydi.

— Men turgish begi O'g'ulchoq Bug'rabekman! — deya o'zini tanitdi. — Tung Yabg'u Qog'onning ikkinchi elchisiman. Bularni qog'onimiz ulug' Qora Qog'onga yo'lladi, — deya teri qutining qopqog'ini ochdi, uning ichi oltinga to'la edi. O'g'ulchoq Bug'ra ortiga qaytarkan, yana bir bek qog'on qarshisiga kelib, unga salom berdi.

— Men o'g'uz begi Kul Erkinman, — deya o'zini tanitdi. — Tung Yabg'u Qog'onning uchinchi elchisiman. Buni Tung Yabg'u Qog'on senga yo'lladi, savashda yo'ling ochiq bo'lishini tiladi, — dedi va qo'lidagi qimmatli, go'zal qilichni qog'onga uzatdi.

Uchinchi bekning chap qo'lida qizil ko'zli bir oq lochin bor edi. U ham qog'onning qarshisiga kelib, tiz bukib, unga salom berdi.

— Men mingboshi Alp Qutlug'man! Tung Yabg'u qog'onning to'rtinchi elchisiman. Bu oq lochinni qog'onimiz senga yo'lladi. Bu yer yuzida oz topiladigan, zotli lochindir. Burgutlar bilan urishadir. Chagalidan qush qutulmas. O'qdayin uchadir. Tung Yabg'u Qog'on, bu lochin qushlarni qandayin tutsa, sening-da yovlaringni o'shandayin tutishingni tilaydir! — dedi.

To'rtinchi bekning qo'lida o'ymali qilib ishlangan oltin egar, jabduq bor edi. U Qora Qog'onga o'zini tanitdi:

— Men yuzboshi Alp Chovliman! Tung Yabg'u Qog'onning beshinchi elchisiman. Qog'onimizning senga yubordigi to'qqiz chopqir ot jilovchilarimiz qo'lida turibdir. Mana bu egarni Tung Yabg'u Qog'on senga yo'lladi. Bu egar bilan egarlangan otni mi-

¹ **To'riba** — to'rva, qop; bu yerda "sumka" anglamida (*tarj.*).

nib qayerga oqin qilsang, sanoqsiz o'ljalar, mollar bilan qaytishingni qog'onimiz yurakdan tilaydir! — dedi.

Qora Qog'onning askarlari buyruq bo'lishi bilanoq hadiyalarini va oq lochinni olishdi. Keyin qog'on bosh elchi Kul Er Tegin-ga shularni so'yladi:

— Ulug' qardoshim Tung Yabg'u Qog'onning meni unut-maganidan ko'p quvondim! Mana bu yuborgani eshsiz tortiqlari bilan-da meni ulug'laganidan sevindim. Uning esi o'tkir, yuksak bilgili, qattiqqo'l, keskir qilichli qog'on ekanini eshitib turibman. Men-da uning kabi bo'lmoq istagidaman. Ko'kbo'ri urug'ining o'g'illari bo'lganimiz uchun oramizda ayrilik, kelishmovchilik yo'q. Kul Er Tegin, seni-da o'z botirlarimdan, teginlarimdan ayri tutmasman. Sizlar bu yerda mening o'z beklarim, cheriklarim ne bo'lsa, ular birla bir o'rindasiz. Tung Yabg'u Qog'on bitigini o'qiganimizdan keyin siz bilan yana ko'rishamiz. Endi chodirla-ringizga borib, tin oling. Biror istagingiz bo'lsa, Tunga Tegin bilan mingboshi Ishbara Alpga so'ylangiz. Ular har tilagingizni yeriga keltirajaklardir!

Qora Qog'on oyoqqa qalqarkan, budun tarafidan qizg'in qutlandi. Elchilar chekilishdi.

Qora Qog'on o'z chodiriga kirdi, yolg'iz qolgach, Tung Yabg'u Qog'onning maktubini ochdi, bitikda shunday yozilgan edi:

“Men, Tung Yabg'u Qog'on, buni Qora Qog'onga yozdim. Sening sog', eson bo'lishingni Tangridan tilayman. Bir gav-dada bir jon, bir boshda bir miya bo'lgani kabi bir Elda-da bir qog'on bo'lur. Biz Turkelinda ikki qog'on bo'lganimiz uchun turklarimiz yo'qsillashmoqda, ozaymoqda. Bir Elda boshchi ko'paysa, budun ozayadi. Eskidan Turkelinda bir qog'on bor ekan, ishlar yo'linda edi. Kuchli cherik qayon yurmasin, o'lka-ga mol, tovar keltirardi. Endi esa Turk ikkiga ayrilgan, cheri-gi-da bo'lingan.

O'rtada kelishmovchilik, ayirmachilik bor. Sening-la ikkimiz tashqi yog'iy-larga qarshi birlashsak, bundan budun-da yutadi, biz-da kuchli bo'lamiz. Bosh elchim Kul Er Tegin bilan senga besh ming oltin, ulug' otamiz Istami Qog'on tarafidan ajamlardan o'lja

olinmish qimmatli bir qilich, bir oq lochin, bir egar-jabduq, to'qqiz chopqir ot yubormoqdaman".

Qora Qog'on bitikni o'qigach, chodirida kezina boshladi. Yuzidan teran o'yga tolгани ko'rinib turardi. Qog'on bo'lganidan beri turklarning ko'nglini ololmadi. Budunni biroz boyitmoq, qornini to'ydirmoq kerak edi. Endi buning fursati kelmadimikan? Qog'on shularni o'ylardi, biroq bir qarorga kelolmayotgan edi. Kengashmoqdan boshqa yo'l yo'q edi. Eshikni ochdi, navbatchi beklardan biriga buyruq berdi-da, Xotunning o'tog'iga qarab yurdi.

Xotun zotan Qora Qog'onni kutmoqda edi. Botu qog'oni nernalarni yozdi ekan, deya ichi qizib o'layotgandi. Oz so'ylaydigan, qattiqqo'l qog'ondan to'g'ridan to'g'ri so'rov so'rmoq bilan bir ish chiqmasdi, buni yaxshi bilgani uchun Xotun ayyorlarcha yo'l tutmoqni, bilib-bilmaslikka olaroq so'zlashmoqni ko'ngliga tugdi. Qog'onning osilgan qosh-qovog'ini ko'rguncha, unga talpinib:

— Qora Qog'on! Yuragingni siqadigan bir narsa bo'ldimi? — deya so'radi.

— Yo'q, — dedi qog'on.

— O'ylanaverib, qosh-qovog'ing osilib ketibdi. Botu qog'oni yomon narsalarni yozibdimi?

— Yo'q!

— Unga javob berasanmi?

— Ha!

— Sen bilan birlashmoqni istaydirmi?

— Ha!

— Birlashajakmisan?

— Buni qurultoyda so'ylashamiz.

Iching Xotun qog'onning u o'ylaganidek o'pkali emasligini angladi. Undan yana bir narsalarni bilib olmoq chog'i edi.

— Qog'onim, — dedi u yaltoqlanib, — menga bergan so'zing esingdami?

— Nima edi?

— Chinga bosqin etib, tanglarni taxtdan tushirmoqchi, mening oilamni esa Chin qog'oni etmoqchi eding.

- So‘zim so‘z.
- Qachon oqinni boshlaysan?
- Chog‘i kelganida.
- Chog‘i qachon kelarkin?
- Chog‘i keldi. Botu qog‘oni bilan ko‘rishib, u yoqdan ko‘ngil to‘q bo‘lgach, Chinga bosqin boshlanajak!
- Tanglarni ag‘darsanmi?
- Bu ishlar sen o‘ylaganday qulay emas.
- Nechun?
- Ko‘p qon to‘kish kerak bo‘ladir.
- Qon to‘kishdan chekinursanmi?
- Chinli qonini to‘kmakdan chekinmasman, faqat bu to‘ki-lajak qon yolg‘iz chinli qoni bo‘lmagani uchun bu ishdan chekin-moqdaman.

Iching Xotun ishning chappa ketayotganini sezarkan, qog‘onni o‘chakishtirmoq uchun:

— Bir Turk qog‘oni turklarning savashda oqajak qonini o‘ylab o‘tirurmu? — dedi.

— Yurtni qo‘rish uchun bo‘lsa, o‘ylab o‘tirmas. Biroq asig‘siz¹ ishlar uchun qon to‘ktirmas!

— Mening oilamni Chinda qog‘on bo‘lishini asig‘siz deb bi-lursanmi? — Xotunning ko‘zlari alamdanda yonib ketdi. — Yang-lishursan, ulug‘ qog‘on! Mening oilam Chinda qog‘on bo‘lursa, sening-da unda tuproqlaring bo‘lajak! So‘ngra Chin kentlarida turklar erkin savdo-sotiq qila biladir. Yana Chin qog‘onligi senga har yili bug‘doy, tariq, ipaklar yo‘llab turajak...

— Siz beradigan tuproqlarni biz qilichimiz bilan-da olur-miz! — deya Qog‘on Xotunning so‘zini kesdi. — Savdodan-ku biz hech ne qozonmaymiz. Chunki qachonki chinlilar bilan olish-berish qilinsa, turklarni aldaysizlar, shilib olasizlar! Shu uchun bu ishning bo‘lishidan bo‘lmagani yaxshi. Oziq bilan ipak, kiyim-liklarga kelsak, buni biz zotan har oqinda Chindan kuchimiz bilan olmoqdamiz. Savashdan tilak — budunga qozonch keltirmoq. Qozonch bo‘lmagani yerda turk qoni oqmayajak!

¹ Asig‘siz — foydasiz.

— Unda butun Chinni olib, bari boyligiga ega chiqmoq yana-da yaxshi emasmi?

— Biz butun Chinni ololmaymiz.

— Nechun ololmaysiz?! Cheriklaringiz bunchalik qo'rqmas, o'limdan qaytmas kishilar ekan, otgan o'qlari ajalday, otlari yildirimday uchsa, nechun Chinni ololmaysiz?

Qora Qog'on keskin burilib, Xotunga qattiq boqdi.

Tovushini biroz ko'tarib:

— Chinda qancha kishi bor? — deya so'radi.

— To'rt ming tuman¹.

— Bizda qancha kishi bor?

— Bilmayman.

— Unda men senga aytay: bizda ikki yuz tuman! Botu qog'onida-da shuncha budun bor desak, unda butun Turk elinda to'rt yuz tuman kishi bor ekan. Demakki, men Botu qog'oni bilan birlashsam, shundayam Chinga qarshi har o'ntasiga bir cherik maydonga tushira bilaman. Holbuki, Botu qog'oni menga cherigini berolmaydi. Uning qila bilajak ishi menga yog'iylik etmaslikdir. U yog'iylik etmasa, men-da barcha cherigimni Botu chetlaridan ko'nglim to'q bo'lib bu yoqqa olib kelaman. Demakki, maydonga tushsam, yigirmata chinliga qarshi bitta turk cherigini urushga qo'ygan bo'laman. Shu holda Chin olinarmi? Yo'q. Unda Chin qanday olinar? Faqat maydon savashida olinadir! Chinda qal'alar, buyuk devorlar bo'lmasaydi, Chinning bu burchagidan kirib, u burchagidan chiqmoq ko'p qulay edi. Biroq chinlilar hech qachon maydon urushi qilmaslar. Qal'alariga kirib, pisib oladirlar. Bir qal'aga ming kishining kirishi uchun o'n ming cherik oylarcha tirishmog'i kerak. So'ngra, deylikki, Chinni-da oldik. Buning so'ngi ne bo'lajak? Chinning har ko'yiga, kentiga cherigimni bo'lib-bo'lib tarqatib qo'riqlasam, ikki bo'g'in o'tgach, yer yuzinda bitta turk qolmas! Sen bunimi istarsan?

— To'g'ri, — dedi Xotun. — Biroq sen so'z berganding.

— Men senga Chinga bosqin qilaman, deganman. Bu so'zimda turajakman!

¹ **Bir tuman** — o'n ming.

O'NBOSHI SANCHAR

O'nboshi Sanchar dalasiga ekin ekmoqda. Tuproq nam bo'lgani uchun yerni osongina ag'dardi. Har zamongiday qosh-qovog'i osiq. U mingboshi Ishbara Alpning o'nboshilari ichida eng to'kis, o'ziga to'q kishi sanaladi. Hech kimi yo'q, shu uchun bir necha qo'y-qo'zisi, biyasiga qarab, boylardek yashaydi. Chodirida bir o'zi, sassiz-sadosiz kun kechiradi, ko'p so'ylaganni suymaydi, o'z yashamiga o'rganib qolgan. O'nboshi Qora Budoq uning tog'asining o'g'li. Qo'ylarining yungini olib, Qora Budoqning onasiga eltib beradi. U esa yunglarni yigirib, keyin Sancharga yetadigan ip tayyorlaydi, kiyimlik to'qiydi, qolganini o'ziga oladi.

Sanchar oz so'ylashgani kabi yemakni ham oz yerdi. Yomtar uning bu holiga hayron qolar, qanday yasharkan, deya o'ylab, o'yining tagiga yetolmas edi. O'nboshi Sanchar juda boyib-bitib ketgan-da, deya ko'nglidan kechirardi.

Sancharning chodirida bir qancha qilichlar, yoylar, pichoqlar, sadoqlar bor edi. Bularning bir qismi otasidan qolgan, bir qismini o'zi urushlardan o'lja olib kelgan. Tug'ilgandan beri hech qoqilmagani uchun uyidagi narsalar sotilmagan, but turibdi. Qorako'llarini ayting, shunchalik ko'pki, balki buncha qorako'l Qora Qog'onning o'zidayam yo'qdir.

Yosh o'nboshining qayg'usizligi shundanmi dersiz? Yo'q! Uning chodirida yigirmatacha qimmatli qorako'l teri, oltin o'ymali qilich, bitta kumush chamchaq, yana allaqancha qurol-yarog'lari bo'lmasa-da, baribir u shundayin qayg'usiz kun kechirardi. Uningcha o'nta qilichi bormi, bitta qilichi bormi — baribir edi.

Sanchar orada bir o'z o'nligidagi botirlarni to'plar, urush mashqlarini bajartirar edi. Mashq paytlarida ham urushda bo'lgani kabi buyruq berardi. Yoqtirganini maqtardi, yoqtirmaganini so'kardi. O'nboshini ne sevintirar, ne og'rintirar — buni botirlar bilishmasdi. "O'nboshimiz nedan yarinar, nedan yuksinar?"¹ deya o'ylashardi.

Sanchar kun botguncha dalasida ishladi. Ketar oldidan dalaga bir ko'z otdi: ertaga ozgina ish qolibdi. Uyga qaytaman deb turga-

¹ "O'nboshimiz nimadan ta'sirlanib, nimadan qiynalarkin?" anglamida.

nida Fu-lin ko'rindi. Fu-lin chinlik bir xotin edi, chin beginning qizi bo'lganini har kimga so'yaldi. Uning bek qizi ekanini O'tukan-da Sanchardan boshqa hamma eshitgan. Uning eri boy savdogar bo'lgan. Ishini shunchalik yaxshi bilarkanki, Chinda turklarga asir tushib, yap-yalang'och holda O'tukanga keltirilganiga qaramasdan, bir necha yildayoq bu yerning eng boy kishilaridan biriga aylangan. O'tukan turklari uning otini bilishmasdi. Shuning uchun barcha uni Boychinli derdi. Boychinli savdoda turklarni shilib olganidek, qimorda ham o'z chinli yurtdoshlarining oltinini qoqib olardi. Turklar-ku, savdo-sotiqda aldanganliklarini bilishmasdi, biroq qimorda boy bergan chinlilar unga tish qayrab yurishardi... Fu-lin ana shu Boychinlining xotini edi.

O'nboshi Sancharning doimo qosh-qovog'ini uyib yurishini ko'rgan chinlilar undan juda qo'rqishardi. Fu-lin esa hech hayiq-masdan, kulibgina uning yoniga keldi.

— Ishlaring o'ngidan kelsin, o'nboshi Sanchar! — dedi u. — Nimalar qilyapsan?

Agarda to'plab kelsa, bir kunda o'n so'zdan ortiq so'zni tilga olib so'ylashmagan Sanchar yigirma yillik hayotida chinlilar bilan biror og'iz gaplashmagandi. Chinlilar unga ora-sira so'ylasalar ham, salom bersalar ham u javob qaytarmasdi.

Shuning uchun Fu-lin so'rog'ining javobsiz qolganiga hayron bo'lmadi. Ammo xotin tushmagur osongina ketadiganga ham o'xshamasdi. Yana noz bilan savolini takrorladi:

— O'nboshi Sanchar, ishlaring o'ngidan kelsin! Nima qilyapsan?

Sanchar indamadi. Xotin o'nboshining yaqin qo'shnilaridan biri edi, uning fe'li-ho'yini-da yaxshi bilardi. Sanchar o'zicha har ishining o'ngidan kelishiga ishongan, to'ng kishi bo'lganidan xotin uni mazax qilganday, ataylab "ishlaring o'ngidan kelsin" jumlasiga urg'u bergandi. Biroq kutganiday yigitning jahli chiqmadi, og'ziga tosh solganday turibdi. Xotin yana savolini qaytardi:

— O'nboshi, nimalar qilyapsan?

— Ko'rmayapsanmi? Dalaga qarayapman.

Bu qo'pol javob xotinni sevintirdi. Chunki tilsim ochilgandi. Qo'pol bo'lsa-da, javob qaytardi-ku.

Zotan, Sanchardan bundan ortiq javob kutishmasdi, unga yumshoqlik yot edi.

Xotin bu paytda dala ichiga kirib kelgandi. Ishva bilan yana so'radi:

— Dalada ne bor?

— Tuproq, tosh, o'tlar, chuvalchanglar, bir-da sen!

Fu-lin hech og'rinmadi, o'nboshiga yana ham yaqinlashdi.

— Senga aytadigan bir so'zim bor, — dedi sekingina.

— Aytmasang yaxshi.

— Nechun?

— Chinli so'zini eshitsam, esnog'im keladi.

Ichidan pishgan xotin bu so'zlarga parvo qilmadi. U o'nboshiga yanada yaqinlashib, jilvalanib, ko'zlarini o'ynatardi. Fu-lin bir chinli go'zal edi. Yuzlari inja, so'lg'in. Undan yoqimli islar taralardi.

— O'nboshi Sanchar! — dedi u. — Senga aytadigan so'zim ko'p muhimdir!

Sanchar unga umuman e'tibor bermayotgandi. Xotin yigitga judayam yaqin keldi, quchog'iga tashlanayozdi.

— O'nboshi Sanchar! Senga o'ta muhim bir narsani aytaman! Hech kutmaganing bir so'z!..

Sanchar birdaniga ko'zlarini katta-katta ochib:

— Nima? — dedi. — Cheriklarimdan biri otdan yiqildimi?

— Yo'q, jonim! Yiqilsa ne bo'lardi! Undan-da muhim bir narsa.

— Qora Qog'on o'ldimi?

— Yo'q, undan ham muhim!

— Nima bo'lsayam, tez ayt! Mening bir oyda aytadiganimni bir kunda so'ylattirding!

Fu-lin bir o'ynoqladi-da, shoshib qolgan o'nboshining bo'yniga qo'llarini solib:

— Sen menga yoqib qolding! — dedi.

O'nboshi bundan butunlay og'rindi:

— Menga nima! Sen aytmoqchi bo'lgan muhim so'zingni so'yla!

Xotin qotib-qotib kular, boshini o'nboshining ko'ksiga qo'yib, ishvalar qilar ekan:

- Aytdim-ku, seni sevib qoldim! — dedi.
- Shumidi aytmoqchi bo‘lgan so‘zing?
- Shu edi, nima, suyunmadingmi?

Sanchar o‘zidan sevinishini kutgan xotinni shunday itarib yubordiki, Fu-lin uchib ketdi, bir necha odim nariga, yumshoq tuproq ustiga tushdi. Yiqilarkan, bir oz o‘zini yo‘qotib qo‘ydi.

— Esingni yedingmi? — deya baqirdi unga Sanchar. — Bir turk cherigining otdan yiqilishi, Qora Qog‘onning o‘lishi muhim emas-u, sening menga ko‘ngil qo‘yishing muhimmi? Qoqbosh ekansan! Chinga bosqin yasab, otangni, onangni, urug‘ingni, ay-mog‘ingni qirganim, molingni, yurtingni yag‘mo etganim uchun-mi meni yoqtirib qolding?

Sanchar indamasdan ortiga o‘girildi, chodiriga qarab yo‘naldi. Kun botgandi. Fu-lin yiqilgan yeridan turdi. Oqarib ketgan yuzi sekin-sekin o‘zgardi, o‘ziga keldi. Kulumsab qo‘ydi. So‘ngra du-doqlarini qimtiganicha, shunday deya ming‘irladi:

— Sen-da yo‘lga kirarsan, o‘nboshi Sanchar! Boshqalar-da oldiniga senga o‘xshardi, keyin boshlarini egib, yo‘rg‘alab qolgan-lar, ko‘ramiz holingni.

KENGASH

Qurultoy qurildi, barcha to‘plandi. Qora Qog‘on Botu qo-g‘onidan kelgan bitikni o‘qish uchun Kur Shadga uzatdi. U bitikni o‘qib bitirganidan so‘ngra Qora Qog‘on so‘z boshladi:

— Turk beklari! Usdan ustun us bordir!¹ Neniki o‘ylasangiz, nimani so‘ylamoqchi bo‘lsangiz, o‘rtaga qo‘ying! Kengashaylik. Eng to‘g‘ri yo‘lni topib, unga ko‘ra ish tutaylik.

Beklardan birisi so‘z istadi:

— Qora Qog‘on! — dedi u. — Buyruq ber, so‘zlayin, deya-jaklarim bor.

Bu bek ancha qarib qolgandi. Soch-soqoliga oq oralagan, manglayida, yuzida qilich yaralaridan qolgan izlar bor. U o‘yla-

¹ Aqldan kuchli aql bor.

masdan gapirayotganga o'xshasa-da, yoqimli so'ylar, barcha uni jon qulog'i bilan tinglar edi.

— Men Botu Turk elini yaxshi bilaman, — dedi u. — Ev-doshim-da o'sha yerdan. Botulilar bizdan kuchlidir. Eng yaxshi otlar Botudan chiqadi. Botu Elinda ochlik bo'lmas. Turli go'zal, totli yemishlar¹ bor. Dalalari unumli. O'rmonlari, og'ochlari ko'p. Tung Yabg'u Qog'on so'zlarini qo'llashimiz kerak. Eskidan Turk elinda bir qog'on bo'lgan chog'larda budunning qorni to'q, usti but, yog'iysi oz edi. El ikkiga bo'linishi bilanoq ilk o'rta-ga chiqqan ish — bir-biriga yon qarash bo'ldi. Chinga ketgan turkla-rimiz-da kimliklarini unutib, bizga qanday qilich ko'tara boshla-gan esa, Tug'u Turk eli bilan Botu Turk eli-da shunday boraversa, bir-birlariga chinliday yog'iylik etarlar. Menga qolsa, shu ondan kechi yo'q Tung Yabg'u Qog'onga elchi jo'natish kerak. Bir ont-lashma qilaylik. Ikki qog'on bir-birlariga yog'iylik etmaslik uchun ont ichsinlar. Ular bizga otlar, yaxshi qurol-yarog'lar yo'llasinlar. Biz-da ularga Chindan o'lja keltirganimiz ipaklardan yuboraylik. Shular bilan birga, ikki qog'on savash chiqqanda, bir-biriga cherik berishga-da ont ichsinlar.

Qora Qog'on boshqa beklarga boqdi. Tunga Tegin so'z oldi. U shunday dedi:

— Tung Yabg'u Qog'on bizdan kuchli emish. Kuchlilar kuchli-lar bilan o'rtoq bo'lishni istaydi. Biz-da ularga kuchimizni ko'rsa-taylik. Shuning uchun ularning elchilari bu qish bunda qolsinlar. Yoz boshlanishi bilanoq Chinga oqin etaylik. Elchilar cherigi-mizni, savashimizni, kuchimizni ko'rsinlar. O'shandan so'ngra biz-da ularga o'z elchilarimizni yo'llaylik. Tung Yabg'u Qog'on bizning-da kuchli ekanimizga ishonsa, unda ontlashmani o'zi istab qoladur. Bizga suyanadur. Biz uchun yararlik ishlar ko'rsatur.

Shundan keyin qurultoydagi beklarning eng yoshi sanalgan Kur Shad so'z oldi.

— Yaxshi so'zlar so'yladingiz, — dedi u. — Elchilar kuchi-mizni ko'rsinlar. Keyin ontlashma qilaylik. Ikki qog'on bir-birlari-ga yordamlashsinlar. Ammo bu yerda unutganimiz bir narsa bor.

¹ Yemish — meva.

Hamma bir-biroviga qaradi. Neni unutdilar ekan, kimsa bilmasdi. Kur Shad soʻzida davom etdi:

— Oʻtukanda turklarning yarmisi qadar chinlilar borligini elchilar koʻrmaydi deb oʻylaysizmi?

Kur Shad bu savolni berarkan, oʻrtaga sovuq bir jimlik choʻkdi. Lekin uning nima demoqchiligini hech kim anglamagandi.

— Elchilar koʻrsa nima qipti? — dedi Qora Qogʻon. — Chinli tutqunlarimiz koʻpligini koʻrgach, kuchimiz buyukligini ang-larlar!

— Yoʻq, bunday tushunmaslar! — dedi Kur Shad. — Bular tutsoqqa oʻxshamaslar-ku!

— Nimalar deyapsan oʻzi, Kur Shad? — dedi bir bek. — Bu chinlilar bizning tutqunlarimiz, qullarimiz emasmi?

— Toʻgʻri, ular tutsoqʻlarimizdir, biroq Oʻtukanda ular turklar bilan deyarli teng turumda boʻlib qolishdi. Yashamlarida tutqunga oʻxshagan yeri sezilmaydir.

— Kur Shad! — dedi Qora Qogʻon. — Demoq istaganingni ochiqcha ayt-qoʻy! Biz-da anglaylik.

— Demoq istaganim shu: bu yerlarda chinlilarning xoʻrozi-da bizniki bilan bir xilda qichqiradigan boʻldi. Qora Qogʻon taxtga chiqqan kun oʻtogʻining ortida chinli otboqarlar urush chiqarib, bir turk cherigini doʻpposlashga urindi. Eskidan bunday qilishga chinlilarning yuragi betlarmidi? Bu tutqunlar bu kuchni qayerdan, kimdan olishmoqda? Anovi chinli bek Shan-king kim oʻzi? Ikki-da bir Xotunning, hatto Qora Qogʻonning oʻtogʻiga kiradir. Turk beklari bilan tengday turib soʻylashadir — bular nedir?

— Shan-king tutsoq emas, qoʻnoqdir.

— Qoʻnoqdir, ammo chinlidir. Chinli tutsoqmi, qoʻnoqmi, biz uchun u chinlidir. Qoʻnoq boʻlsa bizga ne, biz uni chaqiribmizmi? Soʻngra, uning yoʻldoshi Van-zin-shan kim? Oʻtukaning har yerida kezinadir, har yerga kirib chiqadir. Keyin esa Shan-king bilan boshini boshiga taqab, shivirlashadir!

— U-da qoʻnoqdir, kezinsa ne chiqadir?

— Qoʻnoq boʻlsa, qoʻnoqligida tursin. Nega u tutsoq chinlilar bilan ogʻiz-burun oʻpishadir? Ularning nimalarni soʻylashganini biladirmisiz?

— Bilsam netardi? Chinlilar neniya so'ylashardi? Yo tovlamachilik, yo xotin, yo aqcha.

— Yolg'iz shular bilan to'xtamaslar: fitnachilik ham qilarlar. Bu chinlilarning ayg'oqchilik qilib-qilmayotganini hech o'ylab ko'rdingizmi?

Beklar qog'on bu savolga ne derkin, deya unga boqishdi. Bari-ning qoshlari chimirilgan edi.

— Chin begi ayg'oqchimi dersan? — dedi qog'on. — Qanday qilib u ayg'oq bo'lsin? Axir Chinda uning oilasi qog'on emaski.

— Yashang, qog'onim, bundan ne chiqar? Agar O'tukanda ko'kbo'rilar tugab, o'rniga to'qqizo'g'uzlar yoki qorliqlar qog'on bo'lsa, men baribir Chinga yog'iy turumida qolurman. Men qilgan ishni chin begi nechun qilmasin?

Bu og'ir so'roqdan so'ng o'rtaga bir o'lim sassizligi cho'kdi. Qog'on Kur Shadga, beklariga boqarkan, beklar ko'zlarini kur Shaddan olmasdan o'ylanishar, Kur Shad esa boshini egib, unsiz turar edi. Tunga Tegin tinlikni buzdi:

— Chin begining ayg'oqchiligi qayoqqa borardi? Qilichlarimiz o'tkirligini yo'qotarmi? Yoylarimiz otmay qo'yarmi? — dedi.

— Yo'q, bunday-ku bo'lmas. Ular bizning qanchaligimizni bilib olishadir. Oqin boshlayajak zamonimizdan xabarlari bo'lur. Shunga ko'ra tayyorlik ko'rurlar, pistirma qo'yarlar. Ichimizda Chin uchun eng qo'rqquli kim bo'lsa, uni paytini topib osongina o'ldirurlar.

— Kur Shad! Sen bizlarni bola o'rniga qo'ymoqdasen! — dedi u. — Bu tutqunlar turklardan birini qanday qilib o'ldirur? Chinli tutsoqning qo'lidagi qilich bir turk begini o'ldira bilurmi? O'tukandagi bir turk begini o'ldirmoq uchun butun Chin yaroq ko'tarmog'i kerak.

— Men sizga chinlilar bahodirlarcha maydonga tushib o'ldirurlar, demadim-ku. Savash yerida bir turk begini o'ldirmoq chinlilar uchun o'ta qiyindir. Ammo bir turk qog'onini o'z o'tog'ida qanday o'ldirganliklarini o'zlaringiz ko'rdingiz-ku! Men sizlarga qilichdan emas, og'udan so'ylamoqdamen!..

Kur Shadning so'zlari o'rtalikka yildirim kabi tushdi. Qog'on uning so'zlaridan og'rindi, sovuqqonlik bilan:

— Yasha, Kur Shad! — dedi. — Tung Yabg‘u Qog‘onga elchilarimizni yuborishdan oldin nima qilaylik dersen?

— Nima qilardik? — dedi Kur Shad. — Bu chinlilarning tutsoq ekanligini ularga ko‘rsataylik. Tutqunlardagi qo‘ylarning yarmisini olib, turklarga beraylik. Biz oqinga ketarkan, savashlarda qon to‘kmoqdamiz, o‘lmoqdamiz. Ular esa, tutsoqmiz deya O‘tukanda yashab, dalalarini yashnatib, qo‘ylarini ko‘paytirmoqda. So‘ng bizning turklar bilan olish-berish qilib, bir qo‘yga o‘n tulki terisini olib, ularni Chinga sotib, yana boyishmoqda.

— Buning oldini olmoq qulaydir.

— Qulaydir, biroq ish bu bilan bitmaydir. Bu tutsoq chinlilar turklarning axloqini buzmoqda. Tutqundagi chinli xotinlar ming turli o‘ynoqiliklar bilan turk cheriklarini yo‘ldan chiqarmoqda. Bizning qizlarimizda bunday o‘ynoqilik yo‘q, ular bunga o‘rganmagan. Chinli erkaklar yomon mollarini yaxshi mol o‘rniga o‘tkazib, bizni qanday aldasalar, chinli xotinlar-da bo‘yoq va o‘ynoqiliklar bilan turk yigitlarini o‘zlariga og‘dirib olishmoqda. Yigitlarimiz osongina aldanishmoqda. Ular chinli qizlarini boshqa bir narsa deb o‘ylaydilar. Olma yanoqli, ipak sochli, chaqnoq yashil ko‘zli, kiyikday turk qizlari turib, allaqanday sarg‘imtir, mo‘lmaygan, qoqsuyak chinli xotinlarga ko‘ngil qo‘yarlar. Uyli xotinga yomon ko‘z-la boqilurmu? Turklik to‘rasiga ko‘ra, uyli xotinga elakishmoq o‘lim-la bitar. Shunday edi, erga chiqqan xotinga tegingan o‘ldirilardi, biroq bu to‘raga bo‘ysunmay qo‘yildi. Shuning uchun turmushga chiqqan xotinlar-da bu ishni qilishdan hayiqmay qo‘yishdi.

Qurultoy yomon bir to‘lg‘ondi, tuyg‘ulandi. Qog‘on va beklar ovoqqa qalqdi. Qog‘on baqirdi:

— Niinalar deyapsan? Uyli xotinlarga elakishgan bor-u, bizlar bilmasmizmi?

— Bilmaymiz! Bildirmayaptilar! — dedi Kur Shad. — Tushimizga kirsam, esimizdan ayrildik, shundaymasmi? Shunday!.. Chinli tutsoqlarning xotinlari turk yigitlarini ovlab-avramoqda, buni ularning erlari bilishmaydimi? Bilishadi. Juda yaxshi bilishadi, biroq g‘iring deyishmaydi. Aksincha, xotinlarni bu ishga tezlashadi. Chunki shu yo‘l bilan biz bosqinlarda olgan o‘lja oltin-ku-

mushlarni, mollarni turk chodirlaridan chinli tutqunlarning chodiriga osongina tashishmoqda. Chinli tutsoqlar — yotlardir, yot hech qachon o'z bo'lmas. Yaxshi, endi nima qilaylik, dersiz. Aytayin. Bizning to'ramizda uyli xotinga biror erkak elakishsa, xotin shikoyat etardi, osilgan erkak o'ldirilardi. Xotin shikoyat qilmasa, unda ne bo'lur?.. Turk to'rasida bu to'g'rida biror so'z yo'q.

Qurultoyini hayajon qoplagandi. Bir bek baqirdi:

— Xotinga osilar ekan-u, u shikoyat etmasmi? Shunaqa xotinni kim ko'ribdir? Mundayin paytda eri o'lgan xotin-da shikoyat etar, shundaymasmi?

— Turk xotini bo'lsa, so'zsiz, shikoyat qilar. Biroq bundayin suyuqlar chinli tutsoqlar ichidan chiqmoqda! — dedi Kur Shad. Uning ovozi gurillar, ammo hayajon sezilmasdi. — Nechun? Chunki chinli erkaklarga or emas, mol, oltin kerak! Uning yonchig'i aqchaga to'lishi kerak! Bular aqchaga yetmoq uchun har turli molini, har nesini berar, hech narsadan qaytmas, hatto xotinini-da berar. Chin xotinlari shu yo'l bilan turklarni shilib, erlarini boyitishmoqda. Ana endi chinlilarning qanday boyiganini angladingizmi? Yaxshilab ko'z soling: O'tukanda tug'ilgan chinlilarning bolalari chinliga unchalik o'xshamas. Buni O'tukanning havosidan, suvidanmi deb o'ylaysiz? Chindagi ko'ppak O'tukanga kelib bo'ri bo'lmaydi-yu, nechun O'tukanga kelgan chinli turkka o'xshab qolsin? Bu o'xshashlik tagida bir narsa bor: unga turk qoni aralashgan. Yolg'iz chinliga turk qoni aralashsa, yaxshi, aralashsin, balki chinlilardan-da ilgarida yanada savashchi cherik chiqar, ular bilan urushimiz yana-da totli bo'lar. Holbuki, endilikda turklar-da chinlilardan xotin olmoqqa boshlashdi. Bilishimizcha, chinli xotin olmoq yolg'iz qog'onlar uchundir. Buning ayri-cha sabablari bor. Bu turk askarlarining barisi endi qog'on bo'lib qolishdimi? Chinlilar turk qoni bilan qo'shib, jonlanishadir, botirlashadir. Bizchi, chinlilar bilan qorishib, o'zligimizni yitiramizmi? — Bu qo'rqinch savoldan butun qurultoy titrab ketdi. Kur Shad davom etdi: — Bugundan kechi yo'q, turk yigitlarini yo'ldan chiqargan chinli xotinlarga tayoq urilsin. Buzilgan chinli xotinning eri uning ishlarini bila turib indamas esa, u itday o'ldirilsin. Chinli tutsoqlar o'z boshicha dala egasi bo'lmasin. Turklar chin-

lilarga uylanmasin. Butun chinlilarga ko‘z-quloq bo‘lib turilsin. Yo‘qsa ko‘klamda Chinga uyushtiriladigan oqindan Chin saroyi endidanoq xabar topadir.

Qog‘on nima deysizlar degandek beklarga qaradi. Shu paytgacha so‘ylamagan bir bek so‘z oldi.

— Kur Shad to‘g‘ri so‘ylaydir, — dedi u. — Turk to‘rasi yo-bonga otilmas. Bizning budunda-da ayb bor, deylikki, bir kishi tuzoqqa tushsa, ayb faqat tuzoq qurganda emas, unga ilinganda-da qusur bor. Turk erkaklari chinli xotinlarga aldanib, yo‘ldan chiqsa, yolg‘iz chinli xotinlarni tayoqlab, ularning erini o‘ldirmoq bilan ish bitmas. Turk to‘rasini tom yeriga keltirish uchun uyli xotininga ilakishgan turk erkaklarining-da boshini uzib tashlash kerak. Bizning to‘ramiz uyli xotininga qo‘shilgan kishining boshini kesishni buyurarkan, u xotinning turk, chinli yoki tutsoq bo‘lib-bo‘lmaganiga qaramaydir.

Tunga Tegin bekning so‘zlarini “to‘g‘ridir” deya quvvatladi. Kur Shad unga e‘tiroz qildi:

— Men bu so‘zlarga qo‘shilmayman. Bu bekning aytganiga ko‘nsak, unda turk bilan chinli birday bo‘lib qoladir. Turk to‘rasi turklar uchun chiqarilgan. Yana bir yog‘i borki, bizning to‘ramizda xotininga kuch ishlatgan, zo‘rlagan erkakning boshi kesiladir. Turk yigitlari chinli xotinlarni zo‘rlayotgani yo‘q-ku.

Kengash cho‘zilmoqda edi. Kun botmoqda. Qog‘on beklardan birma-bir tushunchalarini so‘radi. O‘n ikki bekdan yarmisi Kur Shadning so‘ziga qo‘shildi. Qog‘on qaysi yoqqa yon bossa, ularning so‘zi qabul bo‘lardi. Qog‘on so‘nggi so‘zni so‘yladi:

— Yoz kelgach,¹ Chinga oqin etib, elchilarga kuchimizni ko‘rsaturmiz. Chinlilarning o‘z boshiga dalasi bo‘lmayajak, mol-larining yarmisi turklarga tarqatilajak. Turklar chinli xotinlarga uylanmaydirlar. Turk kishilarini avragan, yo‘ldan chiqargan chinli xotinlarga tayoq urilajak. Erlarining bu ishdan bilgisi bor esa, ular-da o‘ldirilajak! Turk to‘rasida uyli xotinning buduniga, irqiga qaralmas, buning uchun chinli xotinlarga ilakishgan turk erkaklarining-da boshi uchirilajak!..

¹ Eski turklarda yoz (*yaz, yay*) deganda ko‘klam tushunilgan (*tarj.*).

Butun yasovullar qog'ondan buyruq olishdi: kechalari chinli-larning chodirlariga ko'z-quloq bo'lishadi, shu oqshomdan ishga kirishiladi. Uyli bir chinli xotinning chodiriga kirgan turk qo'lga tushsa, ikkisi ham chuqur qamoqqa tiqiladi. Xotinning eri bo'lsa, chuqurga tashlanishidan oldin yasovullardan ellik tayoq yeydi. Yasovulboshi Bag'a Tarkan bu kecha ish boshida.

Bag'a Tarkan, yonida birisi chinch a bilgan ikki yasovul, aylanib yuribdi. Ora-sira chinlilar chodiri yonidan o'tarkan, to'xtab, tevarakka quloq tutadi. Qog'onning buyrug'i qattiq, amal qilinishi shart. Zotan Bag'a Tarkanning o'zi ham ko'pdan beri shunday buyruqni kutardi. O'tukanda yashamning buzilishidan, totsizlanishidan og'ringanlar ichida u ham bor edi. Shuning uchun har kecha tong otguncha tevarakni kezmoqni, kuzatmoqni o'z bo'yniga oldi.

Kecha yarmisiga borib sovuq tushdi. Bag'a Tarkan to'xtovsiz yuraverib ancha ochiqqandi. Yasovullardan birini qimiz keltirishga jo'natdi. Qolgan yasovul bilan bir og'och tubida o'tirib, uning qaytishini kutdi.

Uzoqdan odim tovushi eshitildi, birisi kelmoqda edi. Bag'a Tarkan yasovulga sekingina:

— Yaxshilab qara! Qani, tanirmikansan, — dedi.

O'tkinchi ularning shundoqqina yonlaridan o'tib ketdi. O'ng-u so'lga qaramadiyam. Yura-yura ko'zdan yo'qoldi.

— Tanidingmi? — dedi Bag'a Tarkan.

— Tanidim! — dedi yasovul. — Mingboshi Ishbara Alpning o'nboshinlaridan Sanchardir.

— Shu paytda bundan neni izlaydir?

— Sancharning qilayotgan ishlarini anglash ko'p qiyin.

Qimizga ketgan yasovul qaytdi. Qimizni ichib, ancha jonlanishdi. Yana kezina boshlashdi. Birmuncha payt indamay yurishdi.

Birdaniga yasovullardan biri:

— Eshityapsanmi, Tarkan? — deya so'radi.

¹ So'rab-surush tirib, sud qilish va hukm chiqarish (*tarj.*).

Bag'a Tarkan ham yaqiningidan kelayotgan nimaningdir tovuşini tuygandi. Sas chiqarmasdan, sharpa solmasdan o'sha yoqqa yo'nalishdi. Tovush bir chinlining chodiridan kelayotgandi. Bir er va xotin qattiq-qattiq so'z talashmoqda edi. Bag'a Tarkan chincha bilgan yasovulga tingla, deya ishorat etdi. Yasovul tiz cho'kib, qulog'ini chodirga qadadi. Tingladi. Ichkaridagi er-xotin biri qo'yib biri olardi. Chinli kishi tinimsiz so'ylar, xotin esa ora-sira, kesib-kesib unga javob qaytarar edi. Bag'a Tarkan yasovulni turtib:

— Ne demoqda? — deya so'radi.

— Xotinga sening qo'lingdan hech ish kelmaydi, shu o'nboshiniyam eplab yo'lga sololmading, deyapti, — dedi yasovul.

Bag'a Tarkan qapchib tushdi:

— Bu o'nboshi kim ekan? Sanchar bo'lmasin tag'in?!

Ichkaridagi og'iz savashi davom etar, endi erkak tinib, xotin chiyillamoqda edi. Yasovul xotinning nima deyayotganini Tarkanga anglatdi:

— Men o'nboshini chodirgacha olib keldim, bu yog'iga yana nima qilayin, menda nima ayb, deydi. Yana: shuncha aqchani, shuncha molni bir boshingga nima qilasan, deydi.

Yasovul birdan to'xtadi. Qulog'ini chodirga yanada qapashtirib tiradi. Erkak tovuşini ko'tarib, xotinga dag'dag'a qilardi. Bag'a Tarkan yasovulni turtib:

— Ne deydir? — deya so'radi.

— Bu aqchalarni, mollarni olib, Chinga qochaman, unda bek kabi yashayman. Sen istasang, bunda o'nboshi Sancharing-la qol, deydi.

Bag'a Tarkan kutilmaganda chodirning qopisini ochib, ichkari-ga otildi. Ikki yasovuli ortidan kirdi. Chinlining yuzi o'likday oqarib ketdi. Bu — O'tukanda har kimni qimorda, oldi-sotdida shilib yurgan Boychinli edi. Uning evdoshi go'zal Fu-lin shoshib qolgan, Tarkanga, yasovullarga mo'ltirab boqardi. Birdaniga Bag'a Tarkanning tovushi gurilladi:

— Eshit, it chinli! Evdoshingni ko'chaga qo'yib, turklarni yo'ldan uryapsan, shilyapsan, a, shunday emasmi?

Chinli "Begimizsiz" deya so'zga kirishgandi, Bag'a Tarkan uning so'zini kesdi:

— O‘chir!.. Endi Chinga qochmoqchisan, shundaymi?

Chinliga titroq kirdi. Yasovulboshi yana gurillab:

— Men sening tuban joningni tomug‘ga yo‘llayin-da, ana undan keyin Chinga qochaver! — dedi.

So‘ngra yasovullarga qarab baqirdi:

— Yiqing shuni yerga!

Zotan chinli yiqilay deb turgandi. Yasovullardan biri unga tegar-tegmas yumaloqlanib, yer tishladi.

— Ellik tayoq uring! — deya buyurdi Bag‘a Tarkan.

Ikki yasovulning qamchisi ko‘tarilib-tushar, ularga jo‘r bo‘lganday chinli tinimsiz baqirar edi. Faqat bu baqiriq uzoq davom etmadi. Balki yigirmanchi, balki o‘ttizinchi tayoqdan keyin, zarbalarga qo‘rquv vahmi ham qo‘shilib, chinli o‘ldi-ketdi. Fu-lin oniy bo‘lib o‘tgan bu ishlardan shunchalik o‘zini yo‘qotib qo‘ygandiki, tili ham aylanmay, unsiz turardi. Bag‘a Tarkan undan og‘rinibgina so‘rdi:

— Senda o‘nboshi Sancharni yo‘ldan urding, shundaymi?

— !..

— Nega jimsan? Biroq bilib qo‘yki, endi Sancharni yo‘ldan urolmaysan! Unga ko‘ngil bergan bo‘lsang-da, u dunyoga borgungacha kutarsan!..

So‘ngra o‘lik chinliga boqdi. Keyin yana xotinga qarab:

— Ering kishilarni, ochunni shildi, ne bo‘ldi? Bu aqchalar u yoqda o‘tarmi, hech aqlim yetmas. Ering ko‘p tulki ekan. Tez o‘lib berdi, tayoq yeyishdan-da, boshi kesilishdan-da qutuldi.

Bag‘a Tarkan yasovullariga boqdi-da:

— Shu aqcha, oltin, kumush to‘la sandiqlarni yelkaga oling! — dedi. So‘ngra xotinga qarab: — Qani, sen-da oldimga tush! — deya buyurdi.

Tong oqarmoqda edi. Boychinli yig‘ib-tergan butun boylikni ikki yasovul sirtiga ortmoqlab borardi. Fu-lin ham Bag‘a Tarkan-ning orqasidan yo‘rg‘alar ekan, dir-dir titrar edi. Qo‘rquvi kuchaygandan kuchayar, qayerga ketayotganini ham bilmasdi.

Yasovulboshi sandiqlarni qo‘riniqli bir yerga qo‘yib, xotinni chuqurga tiqdi. Keyin yasovullari bilan o‘nboshi Sancharning cho-diriga yo‘naldi.

Sanchar juda erta turardi. Bugun botirlariga savash mashqlarini qildirish kerak. U-bu yeb, qimiz ichib, endigina qilichini taqib turgandi, tashqaridan oyoq tovushlari eshitildi. Chodir qopisi ochilib, bir yasovul ko'rindi.

— O'nboshi Sanchar, tashqari chiq! — dedi u.

Sanchar zotan tashqariga otlangandi. U chiqiboq, ko'zi Bag'a Tarkanning osiq yuziga tushdi, biroq hech hayiqmadi. Yerga tiz urib, unga salom berdi. Bag'a Tarkan undan:

— O'nboshi Sanchar! Bu kecha qayerda eding? — deya so'rdi.

Sanchar har doimgidek qosh-qovog'i osilganicha Tarkanga boqdi. Javob bermadi. Bag'a Tarkan uning fe'l-u ho'yini bilmasdi. Tund basharasiga boqib, jahli chiqdi:

— Sendan so'rayapman! — deya baqirdi. — Bu kecha qayerda eding?

— Seni ishing nima?

— Men yasovulboshiman. Yasoq bo'lgan yerlarga borib-bormaganingni bilmoq uchun so'rmoqdamen.

— E, O'tukanda yasoq yer bo'larmi?

— Bo'lar.

— Bilmas ekanman.

— Aytasanmi qayerda bo'lganingni?

— Yo'q!

— Yiqing shuni yerga! — deya buyurdi Bag'a Tarkan. — Ellik tayoq uring!

Ikki yasovul Sancharni yerga yiqitishdi. Ikkalovi baravariga qamchi o'ynatishib, uni savalay ketishdi. Sanchar hech parvo qilmasdi. Nechun tayoq urishayotganini esa tushunmadi, so'rashga erindi; qarshisida yasovulboshining qaqqayib turganini ko'rgach, tovushini-da chiqarmadi. Ellik tayoq urilgach, Sanchar indamasdan o'rnidan turdi.

— Bugungi savash mashqi oldidan buyam bir mashq-da, — deya to'ng'illadi.

Bag'a Tarkanning qoni boshiga urdi. Sancharni qo'rqitmoqchidek qattiq baqirdi:

— Aytmasang aytma! Men sening bu kecha qayerda bo'lganingni bilaman.

— Billsang, nega so‘raysan?

— Bu kecha Boychinlining chodirida emasmiding, ayt? Nega aldamoqchi bo‘lasan?

Sancharning ko‘zlari katta-katta ochildi.

— Nima? Nima? Yov, esingni yep qo‘ydingmi? Tush ko‘rma!

Bag‘a Tarkan endi yasovullariga baqirdi:

— So‘ylamoq istamaydir. Tuting shuni! Fu-linning yoniga tiqing!

Yasovullar Sanchar tomon yurishdi. U Fu-linning otini eshiti-shi bilanoq esini yo‘qotdi, qilichini o‘ynatib, baqirdi:

— Yovuq kelma! Qimirlama! Yorib tashlayman!..

— Qarshilik qilasanmi?

Bo‘lar ish bo‘lgandi. Ikki yasovul bilan Bag‘a Tarkan qilich-larini yalang‘ochlab Sancharga yo‘nalishdi. Olishuv qonli bo‘la-jakdi, faqat boshlanmasdan to‘xtatildi. Chunki yildirim tovushli birisi:

— O‘nboshi Sanchar! — dedi. O‘nboshi qilichini tushirib, bir oz tiklandi-da:

— Buyur! — dedi. Kelgan mingboshi Ishbara Alp edi.

— O‘nboshi Sanchar, qilichingni qiniga tiq! — deya buyurdi u.

Bir shiqillash eshitildi. Qilich qiniga kirdi. Ishbara Alp yasovulboshiga o‘girildi.

— Bag‘a Tarkan! O‘nboshini olib ketmagnimi tilaysan? — deya so‘radi.

— Shunday! — dedi yasovulboshi.

Mingboshi yana Sancharga buyruq berdi:

— O‘nboshi Sanchar! Qilichingni chodiringga qo‘y. Bag‘a Tarkan-la ket!

Sanchar yerga tiz urib:

— Buyrug‘ing bosh ustiga, mingboshim! — dedi.

* * *

Kun yoyilgandan keyin yorg‘i qurildi. To‘qqiz yorg‘ichi qalin, bezakli gilamchalar to‘shalgan yerlariga o‘tirishdi. Yasovulboshi Bag‘a Tarkan, ikki yasovul yorg‘ichilarning qarshisida tik

turishdi. Bugun yorg'i borligini eshitgan budun tevarakdan kelib to'planishgan edi. Bosh yorg'ichi Bag'a Tarkanga yuz burib, so'z boshladi:

— Bag'a Tarkan, ko'rganlaringni, qilganlaringni anglat.

Yasovulboshi kecha bo'lganlarni, ko'rganlarini bir-bir tushuntirdi. So'ngra Bosh yorg'ichi buyurdi:

— Chinli xotinni keltiring!

Ikki yasovuldan biri oyog'ini qo'liga olib chop ketdi. Bir ozdan so'ngra Fu-linni yorg'ichilarning qoshiga olib keldi. Fu-lin yig'ilgan kishilarni, tund yuzli yorg'ichilarni ko'rgach, kapalagi uchdi, titramoqqa boshladi. Bosh yorg'ichi so'roqqa kirishdi.

— Otingni ayt.

— Fu-lin.

— Uyli bo'laturib, nechun turk o'nboshisini yo'ldan urding?

Yuzlarcha O'tukan ahlining yoquvchi boqishlari Fu-linga qadalgandi. U, bular meni shu yerdayoq o'ldirishadi, deb o'ylaganidan arang oyoqda turardi. Yorg'ichilarning javob kutgan qo'rqinch boqishlari qarshisida yerga kirib ketayozgan xotin tovushi qaltirab:

— Erim shunday qilgin, degandi, — dedi.

— Ering shunchalar orsizmi edi?

— Yo'q! Nomusli edi, ammo...

— Nima? Nomusli edi-yu, biroq seni bundayin yomon yo'lga yo'lladimi?

— Erim ko'p boylik yig'moq istadi. Aqchasi borlarni bilib, meni ularni avrashga yuborardi. Ularda aldanib, menga aqcha berishardi.

— Eringning qancha aqchasi bor edi?

— Bilmayman.

— Bag'a Tarkan! — deya Bosh yorg'ichi yasovulboshiga o'girildi. — Bu xotinning eridan qancha aqcha chiqdi?

— Ikki yasovul bilan birga yolg'iz oltinlarini sanay bildik. Olti ming aqcha chiqdi. Kumushlari-da shuncha bor.

— Buncha aqcha qog'onda-da yo'q, — dedi Bosh yorg'ichi. Xotinga boqib: — Ering bu aqchalarni nechun to'plamoqda edi? — deb so'radi.

— Chinga qochib, bek kabi yashash uchun.
— Chinga qanday qilib qochmoqchi edingiz?
— Bilmayman.
— O'nboshidan oldin qancha kishini yo'ldan urgansan?
— Besh.
— Kimlar ular? Otlarini ayt!
— Bilmayman...
— Otini bilmasdan, nechuk yo'ldan uroling?
— Erim ularni menga ko'rsatardi. Keyin men ularning ortidan tushardim.

— Qani, shu yig'inga boq: ichinda ulardan kimsa bormi?

Fu-lin maydonga to'plangan kishilarga qaradi. O'ziga qattiq-qattiq boqib turgan kishilar bari bir-biriga o'xshardi. Zotan bu to's-to'polonda, bu yomon onlarda xotin ko'rganlariniyam tani-mayajak bir turumda edi. Bosh yorg'ichi yana so'radi:

— Bularning orasinda yo'ldan urilganlardan bir kimsa bormi?

— Yo'q!

Bosh yorg'ichi to'rttasi o'ngida, to'rttasi so'lida o'tirgan yorg'ichilarga qarab:

— Buning jazosini beraylik, — dedi. — Bag'a Tarkan ellik tayoq ursin.

Yorg'ichilardan biri shoshib e'tiroz etdi:

— Ellik tayoq bundayin oriq xotinga ko'plik qiladir. Ellik tayoqqa eri chiday olmapti-ku. Erkagi chidamagan ellik tayoqqa xotini qanday chidasin? Bunga o'n tayoq-da yetarli.

— To'g'ri!

— To'g'ri!

— To'g'ri!

— O'n tayoq bunga ozdir. O'n tayoq shu ondayoq urilsin. Og'rig'i ketgach, bir necha kun o'tib yana o'n tayoq urilsin.

— Bu yana-da to'g'ri!

— Shunday!

Bu tushunchani barcha to'g'ri deb topdi. Bosh yorg'ichi Fu-linga boqib, so'ng so'zini so'yladi:

— Senga o'n tayoq uriladir. Bu bilan esing boshingga keladir. O'n kunda tayoq og'rig'i ketar. O'n kun o'tgach, yana o'n tayoq

yeyajaksan. Shundan keyin so‘zimiz qulog‘ingga qo‘rg‘oshindek o‘rnashadir. Ana undan so‘ng kimsani yo‘ldan urishga urinmassan. Yana bir qarshimizga kelsang, ko‘rajaging jazo o‘limdir.

Bag‘a Tarkanning ikki ishorati bilan ikki yasovul Fu-linni eltib, o‘nboshi Sancharni keltirishdi. Bosh yorg‘ichi so‘roqni boshladi:

— O‘nboshi Sanchar! Turk to‘rasiga ko‘ra, erli xotinga ilakishilmasligini bilirmisan?

— Bilirman.

— Bilsang, nechun ilakishirsan?

— Men kimsaga ilakishmadim.

— Bag‘a Tarkan kechasi seni tashqarida ko‘rmish.

— Ko‘rsin. Ne bo‘pti?

— Biroq chinlining chodiri yonidan o‘tayotgan ekansan.

— O‘tayotgandim. Birovning ishi nima?

— Yarim kechasi tashqarida nima qilib yurganding?

— Dalada pichog‘im tushib qolgandi, shuni olgani borgandim.

— Tun yarmida nedan pichog‘ingni olgani bording? Ertalab borsang bo‘lmasmidi?

— Kechasi uyqum qochdi.

— Nega uyqung qochadi?

— O‘pkalanmishdim.

— Kimdan o‘pkalanganding?

— Chinli xotindan.

— Nechun?

— Oqshom u menga tirg‘aldi, g‘ashimga tegdi.

— Bu qanday bo‘lganini anglat.

— Kun botayotganda u dalaga keldi. Senga aytadigan juda muhim so‘zim bor, dedi. Men-da qiziqsindim. Qora Qog‘on o‘lipti deb o‘ylagandim, tez so‘yla, dedim. Kelib bo‘ynimga osildi. Seni yoqtirib qoldim, dedi. Itarvordim, yer bilan bitta bo‘lib yiqildi. Menga osilganida pichoq qinidan chiqib, sirg‘alib yerga tushgan ekan. Kechasi uyqum qochgach, shuni esladim. Keyin olgani ketdim.

O‘nboshi Sancharning bu so‘zlarini eshitgan Bosh yorg‘ichi bir oz o‘ylanib, to‘xtab qoldi. U Sancharning so‘zlariga inongan kabi edi. O‘ng-u so‘lidagi yorg‘ichilarga qaradi. Ulardan biri o‘nboshiga savol berdi:

— Bu sirada chinlining chodiriga kirmadingmi?

— Qanaqa soʻz anglamas kishilarsiz? Kirmadim deyapman-ku.

— Oʻnboshi! Tikboshlik qilma! Yasovullar chodirida soʻylashgan chinli bilan xotinining soʻzlarini tinglamishlar. Ular chodirga kirgan bir oʻnboshi toʻgʻrisida bir nelar demishlar.

— Oʻtukanda mendan boshqa oʻnboshi yoʻqmi?

Uning bu qoʻpol javobidan butun yorgʻichilarning ichi ogʻridi. Bosh yorgʻichi Bagʻa Tarkandan soʻradi:

— Bagʻa Tarkan! Chinlilar chodirga kirgan oʻnboshining Sancharligini soʻyladilarmi?

— Chodirga kirgan oʻnboshi otini soʻylamadilar. Ammo Chinliboy evdoshiga men Chinga qochaman, sen ketmasang, oʻnboshi Sancharing-la qolaqol, deb aytdi. Shu soʻzlardan keyin men chodirga kirgan oʻnboshi Sanchar deb oʻyladim.

Bosh yorgʻichi Sancharga oʻgirilib:

— Koʻrdingmi? — dedi.

— Bunda koʻradigan bir narsa yoʻq. Chodirga kirgan oʻnboshining kim ekanini chinli xotindan soʻrab biling, bu toʻgʻri boʻlar.

— Bagʻa Tarkan! Chinli xotinni keltiring! — deya buyurdi Bosh yorgʻichi.

Yasovullarning biri borib chinli xotinni keltirdi.

— Fu-lin, — dedi unga Bosh yorgʻichi, — yasovullar kecha kechasi eringning senga “Chinga ketmasang, Sancharing-la qolaqol” deganini eshitibdirlar. Oʻnboshi Sanchar sening chodiriga kirmadim demoqda. Ayt, chodirga kirgan shu oʻnboshi Sancharmidi yoki boshqa oʻnboshimidi?

Fu-lin yorgʻichilar qoshiga keltirilgach, yana zir-zir titray boshladi. Unga “Tagʻin qarshimizga kelsang, koʻrajaging oʻlim boʻlur” deyishmaganmidi? Oradan hech qancha vaqt oʻtmay, Fu-lin chuqurda qamalib yotarkan, hech bir aybli ish qilmasdan yorgʻichilar huzurida soʻroqqa tutilishi uning oʻtini yorib yuborgandi. Bosh yorgʻichining soʻrogʻini eshitarkan, bir oz oʻziga keldi. Oʻlim jazosi uchun chaqirilmaganini anglagach, titrogʻi toʻxtadi. Oʻnboshi Sancharning yuziga boqdi. Tund basharali Sanchar unga irganish bilan qarab turardi.

Fu-lin o'ylanqirab qoldi. Yorg'ichilar, yig'ilgan budun tovush chiqarmasdan uning so'zini kutishardi. Chinli xotin bu ishning nima bilan tugashi o'ziga bog'liqligini anglagandi. Sanchar Fu-linning indamayotganidan g'azablanib:

— Olchoq xotin! So'yla! — deya baqirdi. — Tun kecha sening chodiringga kirgan kimdi?

Fu-linning ko'zlari suzildi. Bir muddat oldin qo'rquvdan titrab, sarg'ayib-oqargan afti endi ishvali bir o'pkadan qizargandi.

— Tun kecha chodirimga kirgan Sanchar edi, — dedi u yorg'ichlarga qarab.

Sanchar o'zini tutib turolmadi, gurziday mushti bilan chinli xotinning yuziga soldi.

— Yolg'on! — dedi.

Fu-linning bir necha tishi sinib, og'ziga to'kildi; yuz-ko'zi qonga bulanib, yerga yumaladi. Esidan ayrilib, jimib qoldi. Bosh yorg'ichi bu holdan jahli chiqdi, Sancharga hayqirdi:

— Qanaqasiga yolg'on bo'lsin?

— Men ne bilay? Uni sen bil!

— O'nboshi Sanchar! Boshing ketajak! To'g'risini so'yla-da, Tangri yoniga yolg'on-la borma!

— Yolg'on deyapman-ku! — dedi Sanchar yana. — O'nboshi Sancharga inonmaysan-da, shu chinli buzuq xotinga inonasanmi?

Tom shu paytda yig'noq ichida bir to'lqinlanish yuz berdi. Katta bo'rkli, uzun bo'yli, yo'qsil kiyimli bir yosh yigit budunni yora kelib, yorg'ichilar qarshisida to'xtadi.

— Sancharning so'zi to'g'ri, — dedi u. — Tun kecha bu chinli xotinning yonida bo'lgan men edim.

Butun O'tukanliklarning ko'zi bu bahodirga qadaldi. Uni tani-ganlar: "Qora Budoq!" deya shivirlashdi.

— Sen kimsan? — deya Bosh yorg'ichi undan so'radi.

— Mingboshi Ishbara Alp o'nboshilaridan Qora Budoqman.

— Bu xotinning eri borligini bilarmiding?

— Bilardim.

— Unda chodiriga nega kirding?

— Meni chaqirdi.

— Kirmasayding.

- Qiyshanglab, meni avradi.
- Chodirda eri yo‘qmi edi?
- Yo‘qdi.
- Seni chodiriga kiritib, sendan nima oldi?
- Mendan aqcha istadi. Bir kumush aqcham bor edi, berdim.
- Senga boshqa biror ne dedimi?
- Ertangi tun yana kel, dedi.
- Tag‘in unga berilajak aqchani qayerdan toparding?
- Chindan yag‘molaganim bir kumush pichog‘im bor edi, shuni bermoqchiydim.
- Sen uylanganmisan?
- Yo‘q.
- Necha yoshdasan?
- Yigirma.
- Yoshing o‘tib qolibdi. Nega uylanmading?
- Uylanay deb mingboshi Ishbara Alpning qizi Almilani istadim. Senda ko‘nglim yo‘q, dedi u. O‘nboshi Sulamishning singlisini istadim, sen yo‘qsilsan, dedi.
- To‘g‘rimi, yo‘qsilmisan?
- Ha.
- Ochunda kiming, neying bor?
- Qarigan bir onam bor. Yetti qardoshim bor. To‘rtta biyam, ikkita qo‘yim bor.
- Dalang yo‘qmi?
- Bor edi, sotdim.
- Kimga sotding?
- Bitta chinliga.
- Nechun sotding?
- Singlimni kelinlikka berayotgandim, sotib, qalinga to‘ladim.
- Qanday jazo olishingni bilasanmi?
- Bilaman.
- Erli bir xotinga ilakishganing uchun turk to‘rasiga ko‘ra, Qora Qog‘on buyrug‘i bilan o‘ldirilajaksan.
- Hech qayg‘um yo‘q! Tangrim o‘zi kechirgay.
- Aytajak biror so‘zing bormi?
- Bor. Onamga, qardoshlarimga Sanchar qarasin.

— Eshitdingmi, Sanchar? — dedi Bosh yorg‘ichi o‘nboshiga.

— Kar emasman, eshitdim, — dedi u.

Bosh yorg‘ichi o‘rnidan turdi:

— Bularni Qora Qog‘onga bildirayin, so‘nggi so‘z uniki, — dedi va qog‘on o‘tog‘i tomon yo‘naldi.

O‘rtalikni og‘ir bir tinlik egalladi.

Bosh yorg‘ichi qog‘onning o‘tog‘iga kirdi. Qog‘on va beklar shu yerda edi. Yorg‘ichi yerga tiz urdi:

— Ulug‘ Qog‘on! — deya uni qutladi. — Aybli bo‘yniga oldi. O‘nboshi Qora Budoq ekan. Xotinning yoniga kirganini, eri borligini bilishini o‘zi aytdi. To‘ramizga ko‘ra o‘lim qarorini berdik. So‘ng so‘z seningdir!

— Bu o‘nboshi Qora Budoq kimdir o‘zi? — so‘radi qog‘on.

— Mingboshi Ishbara Alpning o‘nboshilaridan, qoracha yigit.

Qog‘on o‘ylanib qoldi. Kur Shad uning bu holatini o‘zicha tushundi va so‘zga aralashdi:

— Ulug‘ qog‘on! Buyruq ber, bu o‘nboshiga boshqa jazo qo‘l-lasinlar!

— Bo‘ladirmi? To‘raga bosh egmak kerakmasmi?

— O‘nboshining o‘limi to‘raga uyg‘un tushmaydir.

— Nechun?

Kur Shad Bosh yorg‘ichiga o‘girildi va so‘radi:

— Yorg‘ichi, o‘nboshi Qora Budoq chinli xotinga zo‘rlik bilan ilakishibdimi?

— Yo‘q, xotinning o‘zi uni chaqirmish.

Kur Shad endi qog‘onga yuz burdi.

— Ulug‘ qog‘on! Ko‘ryapsanki, o‘rtada bizning to‘ramizga uyg‘un narsa yo‘q. O‘nboshi xotinga zo‘rlik ishlaysaydi, uning jazosi o‘lim bo‘lardi.

— O‘nboshi qilgan ish, — dedi qog‘on, — to‘raning hech yeriga uyg‘un emas.

— Biz shu tuban chinlilarni deb bir o‘nboshini o‘ldirsak, bu-dun bizdan soviydi, g‘azablanadi.

— To‘ra turganda budunning holati o‘ylab o‘tirilmas, — dedi qog‘on va beklarga o‘girildi. — Beklar! Yorg‘ichining bergan qarori to‘g‘rimi?

Beklar "To'g'ridir!" deya qarorga qo'shilishdi. Kur Shad bir o'zi qolgandi...

* * *

Bosh yorg'ichi o'niga kelib o'tirganda ham o'rtalikdagi o'lim sassizligi davom etardi. U Qora Budoqqa keskin tovush-la so'nggi so'zlarini aytdi:

— O'nboshi Qora Budoq! Qog'on yorg'ini, qarorimizni to'g'ri deb topdi. Turk to'rasini buzganing uchun o'lajaksan!

Qora Budoq bilan Sanchar bir-birlariga qarashdi. Keyin boshlarini solintirib, yerga ko'z tikishdi. Yasovulboshi o'nboshi Budoqning qarshisiga kelib turdi.

— O'nboshi Qora Budoq! Qilichmi, o'qmi? — deya so'radi u.

— O'q, — dedi Qora Budoq.

Bu bilan yosh o'nboshi o'qlanib o'lishni tanladi. Bundayin jazodan so'ng u bek bo'lgani uchun yoyning qili bilan bo'g'ib o'ldirilishi kerak edi. Biroq aybi katta ekanidan o'q yo qilich bilan o'ldirishga buyurildi. Yasovullar ikki yonidan tutib, uni o'lim yeriga olib borishdi. Bir og'och tubiga qo'yishdi, shunda u o'qqa tutilajak. Mingboshi Ishbara Alpning butun o'nboshilari, Qora Budoqning savash yo'ldoshlari chopib uning yoniga kelishdi. Ilk o'laroq Bars unga so'z qotdi.

— Qora Budoq! Sendan ayrilib qolarkanmiz-da?

— Falokat oyoq ostida. Bir ayb ish qilib qo'ydim-da.

Orqasidan o'nboshi Sulamish yetishdi, so'zga qo'shildi:

— Qora Budoq! Singlim senga tekkani ko'ndi, ne yoziq... — deya baqirdi. Qora Budoq achchiq-achchiq kuldi.

O'nboshi Yomtar indamasdan kelib Qora Budoqning bo'yniga osilib, quchoqlagancha, yig'lab dedi:

— Yoziq yigitim senga! Shu ochunda yana necha-necha chamchaq qimiz icharding-a...

O'nboshi Ucho'g'il Qora Budoqning yelkasiga qo'lini qo'yib:

— Yo'ldoshim! — dedi. — Singlingni menga berasanmi? Unga qarab, seni eslab yuraman. O'g'il ko'rsam, otini Qora Budoq qo'yaman...

— Bo‘pti, singlimni senga beraman. Onamga borib ayt. Qalin istama. Yo‘qsilligimni bilursan, — dedi.

O‘nboshi Ko‘kbo‘ri — O‘tukanning eng tez, dali o‘nboshisi:

— So‘yla, Qora Budoq, bu ishga kim sabab bo‘ldi? — deya hayqirdi. — Tangri tanuq bo‘lsinki, uni qiymalamasdan qilichimni qiniga solmayman.

— Sabab bo‘lgan kimsa yo‘q... — dedi Qora Budoq. — Sababchi o‘zimman...

Sanchar bir oz narida turardi. Qarindosh esa-da, orqadoshiga yaqin kelmagandi. Qora Budoq uni yoniga chaqirdi:

— Sanchar! Menga biror ovunchli so‘zing yo‘qmi? Nega yot-sirab uzoqda turasan?

Sanchar og‘ir-og‘ir bosib unga yaqinlashdi.

— Qora Budoq! — dedi. — Meni o‘zingga burchli qilib tashlab ketyapsan. Mening kimsadan burchim yo‘q edi. Bu yomon.

Bir oz o‘tgach, yasovullar, Bag‘a Tarkan keldi.

— Qani, yigitlar, chog‘i yetdi! — deya hayqirdi yasovulboshi. — Tiziling! — deya buyurdi.

O‘nboshilar orqaga chekilishdi. Shunda Qora Budoq:

— Mingboshiga so‘ylang, tirikligimda boshqa bir ayb qilmadim, — deya yo‘ldoshlaridan o‘tindi.

— O‘nboshi Qora Budoq! — dedi yasovulboshi. — Ko‘zlaringni bog‘layinmi?

Qora Budoq o‘pkalanib kulimsadi.

— O‘nboshi Qora Budoqni ko‘ksiga sanchilajak o‘n o‘qdan qo‘rqadi deb o‘ylaysanmi?

Tevarakda o‘lim kezinardi. Qo‘rqinch bir jimlik.

Yasovullar Qora Budoqdan yigirma odim narida tizilishdi. Beshtasi tiz cho‘kdi, beshtasi ular ortida tik turdi.

— O‘q ol! — deya buyurdi yasovulboshi.

O‘n yasovul sadoqlaridan bittadan o‘q olib, yoyga qo‘ydilar.

— Ko‘zla! — deya buyurdi Bag‘a Tarkan.

Yoylar tortildi, o‘n o‘qchi Qora Budoqning ko‘ksini ko‘zladi.

— O‘qla! — deya so‘nggi buyruq berildi.

Keskin vizillagan, jo‘r bo‘lgan o‘q tovushlari eshitildi. O‘nta o‘q ucha borib Qora Budoqning ko‘ksiga sanchildi. Yosh o‘nboshi-

ning ko'ksi o'qlar bilan qon yalashib, qardosh tutindi Qora Budoq oldiniga bir tebrandi. Keyin o'ng yoniga og'ib, uch odim otdi. Sekin-sekin, egila-egila tiz cho'kib qoldi. Tangri bilan so'ylashmoq istagandek yuzini ko'kka burdi. Bir nelar demoqni tilab qo'llarini yuqori ko'tardi. So'ngra katta bir og'ochday yerga gursillab quladi. Tuproq qizil qonlarga bo'yandi.

Tom shu payt qarshidan otini uchirib kelayotgan arslonday otliq ko'rindi. Bu mingboshi Ishbara Alp edi. U qanchalik oshiqmasin, o'nboshisining o'limiga yetib kelolmagandi: yerda yotgan Qora Budoqqa ko'zlari tushib, qoshlari chimirildi. Otidan sakrab u yoqqa otildi. Qayg'uga cho'kkanicha o'nboshining boshini qo'llariga olib, sal ko'tardi. Manglayidan o'pdi.

— Yigit o'nboshiydi, — dedi. — Tangri yarlaqasin!

Uning qoshida tiz cho'kib, salomlab-qutlagan o'nboshilariga qaramasdan, yana otiga sakrab mindi-da, yo'rttirib ketdi.

O'nboshilar Qora Budoqning o'ligi ustiga yopirilib kelishdi. Ko'ksiga sanchilgan o'qlarni bir-bir sug'urib olishdi. Sug'urilgan o'qlar o'rnidan yosh o'nboshining qoni shar-shar oqdi. Bars qimizli chamchag'ni tutganicha unga Qora Budoqning issiq qonidan bir oz tomirdi. Keyin pichog'ini chiqarib, bilagini kesdi-da, o'z qonidan ham chamchaqqa tomizdi. Boshqa o'nboshilar ham shunday qilishdi. Yolg'iz o'nboshi Ucho'g'il ularga qo'shilmadi. Bars undan:

— Sen nega kelmayapsan? — deya so'radi.

— Men sizlar-la qondosh bo'lolmayman, — dedi. — Qora Budoqning singlisiga uylanmoqchiman.

O'nboshilar qimizdan bir yutum-bir yutum ichishdi, qolganini tuproqqa sepib yuborishdi.

— Ko'k tanuq bo'lsin! Yer tanuq bo'lsin! Og'och tanuq bo'lsin! Suv tanuq bo'lsin! Ont ichdik! Anda¹ bo'ldik, endi qonqardoshlarmiz! — deyishdi.

O'nboshi Ucho'g'il ularga boqdi. Qoni qaynab, ular bilan birga bo'lishni istagandi. Biroq Qora Budoq bilan qondosh bo'lsa, uning singlisini xotinlikka ololmasdi. Olti o'nboshi o'lgan orqadosh-

¹ **Anda** — qoni qo'shilib, qondosh-qarindosh bo'lish (*tarj.*).

lari bilan, bir-birlari bilan qondoshlik ontini ichar ekan, o'nboshi Ucho'g'il qo'lida Qora Budoq ko'ksidan sug'urib olingan qonli o'qni tutganicha, ko'zlari yoshli, bag'ri yoniq, ichi mungli, chodiriga qarab bo'zlab borar edi.

CHOLIQ

Ochning ustiga to'qqiz ko'rpa yopsang-da uxlay olmas, degan so'zni Choliq juda yaxshi anglab olgandi. So'nggi yeguliklarini onasi bilan evdoshiga, uch bolasiga berib, o'zi och yotganidan kechasi bilan tanasi uvishib, uxlayolmay chiqdi. Bir kun oldin ham og'ziga bir ne solmagandi. Bu qish yomon keldi, ko'plar qoqilib qoldi.

Nima qilib bo'lsayam biror kiyik, hech qursa, birorta quyon urib keltirmasa, ish chatoq. Shuning uchun u erta turdi-da, tog'ga yo'naldi. Bir tovushqonni ovlay bilsaydi — sadog'idagi o'ttiz o'qi ketsayam rozi edi. Otini surib borarkan, oldinda, qorong'iliklar ichida ba'zi ko'lkalar ko'ringanday bo'ldi. Tikilibroq qaradi. O'ziga o'xshash bir necha otliq ov qilishga o'rmonga, tog'ga tomon shoshib borardi. Joni siqildi. Otini niqtab ildamlatdi. Tog'ga yetib borganida kun isib qolgandi. Choliq tevarakka ko'z solib, yuzlarcha otliqni ko'rdi, keskin to'xtab: "Bunda tovushqondan ko'p kishi bor" deb qo'ydi. Demak, kechasi och yotgan yolg'iz u emas. Buni o'ylarkan, ko'nglidan "El bilan kelsa to'y-da bayram" degan otaso'zi kechdi. Ov ovlamogga kirishdi.

Tog'da birgalashib ov qilayotgan bir to'p ovchi bor edi. Ular baqirib-chaqirib quyonlarni, olakiyiklarni hurkitar, qo'rqqan hayvonlar pisib yotgan yeridan otilib chiqishi bilan merganlar o'q uzishar edi. Bir kiyikni urganlar ortiq bunda qolishmas, uch-to'rti birgalikda uni bo'lib olib, qaytib ketishardi. Biroq davlat qushi har qulning boshiga qo'navermas ekan.

Choliq uch bor o'q uzgani bilan biror neni urolmadi. Ochlikdan qo'llari titrar, ko'zlari qorayib borar, bu uchun yaxshi ko'zlab, ota olmayotgan edi.

Kun tushga yaqinlashsa-da, biror narsa urolmasdan siqilgan Choliqning ko'zlari birdan porlab ketdi. Bir necha yuz odim narida, qarshidagi tep-tekis yerga qarab qochib o'tayotgan yirik bir quyonni ko'rib qolgandi. Quyonni tekislik tugagan yerga borguncha urib ololmasa, uni qo'ldan boy berajagini tushungan Choliq otini shu yoqqa qattiq yo'rttirdi. Tovushqon tekislik chetiga yaqinlashayozgan, orada yuz odimcha qolgan onda Choliq o'qini uchirdi. Sal o'tmay quyonning sachrab, yumalaganini ko'rdi. Uni olay deb yaqinlashdi-yu, biroq hayvon tanasiga ikki o'q sanchilganini ko'rib, shunchalik shoshdiki, otidan ag'darilib tushay dedi. Choliq o'zi otgan bir o'qning tovushqonga qanday qilib ikkita bo'lib sanchilganini o'ylarkan, tekislik tugagan yoqdan, biri so'ldan, biri qarshidan ikki otliq chiqib keldi. Uch otliq bir quyon ustinda yuzlashishdi. Bir-birlariga boqishdi. Choliq ne bo'lganini o'zicha angladi. Ikkala otliqqa qarab:

— O'qning birini men otdim, — dedi, — keyingisini kim otdi?

— Men otdim o'qning bittasini, — dedi otliqlarning biri. Choliq unga qarata dedi:

— Unda tovushqon ikkimizniki, bo'lishamiz.

Shunda uchinchi otliq Choliqqa dedi:

— Tovushqonda sening ulushing yo'q. U bizniki.

— Nechun?

— Tovushqonga tekkan ikkinchi o'q meniki.

— Tovushqonni men urdim! — dedi Choliq. — Unda mening-da ulushim bor!

So'nggida bilindiki, quyonga uch otliq ham o'q uzishgan, faqat bu o'qlardan ikkisi hayvonga tekkan. Kimning o'qi tegmagani aniq emasdi.

Otliqlardan birisi sadog'idan bir necha o'q chiqardi. Ikkala ovchiga ko'rsatib:

— Mening o'qlarimda ikki o'yiqli belgisi bor, — dedi. — Tovushqonga shunday belgili o'q tekkan bo'lsa, uning yarmi meniki.

Choliq ham sadog'idan o'qlarini chiqarib, ovchilarga ko'rsatdi:

— Mening tamg'am o'yiqli ikki chizgidir, — dedi.

Uchinchi ovchi o'q ko'rsatmadi.

— Mening o'qlarimda tamg'a yo'qdir, — dedi.

Uchovi-da otidan indi. Quyonga sanchilgan ikki o'qni sug'u-rishdi. Biri:

— Bu o'q meniki, ustida ikki o'yiqlik bor, — dedi.

Ikkinchi o'q Choliqning qo'lida edi, u o'z tamg'asini qidirardi. Birdan ko'zi xiralashdi. Ovchiga o'qni uzatib:

— Shunga boq-boq! — dedi. — Ochlikdan ko'zlarim qorordi, ko'rolmayapman. Unda mening tamg'am bormi-yo'qmi?

Ovchi o'qni yaxshilab ko'zdan kechirarkan:

— Bunda sening tamg'ang yo'q, — dedi. — Bu mening o'qim.

Ikki ovchi quyonni kesib, bo'lishishdi. So'ngra otlariga bir sakrab minib, yo'llariga ketishdi.

* * *

Choliq boshini yo'qotib qo'yganday holatda edi. Quyonni men urdim deya o'ylardi. Bu ikki otliq qayoqdan chiqib qoldi? Quyon yiqilgan yerga tikilib turarkan, ko'kdan tushganday bir otliq paydo bo'ldi va Choliqqa qarab:

— O'qingni izlamog'dasanmi? Ana, bundadir... — dedi.

Choliq otliqning ko'rsatgan yeriga boqarkan, uyatdan qizarib ketdi. Chunki u otgan o'q tovushqondan yigirma odim berida qolgan ekan. Tuproqqa sanchilgan o'qni sug'urib olarkan, undagi o'z tamg'asiga ko'zi tushdi.

Bundan tezda nari ketmoq istagida otiga sapchib mindi. Yana ov izidan borarkan, bir oz ovundi. Bir payt uzoqliklarga, ilgariga boqdi. Uzoqda ikki otliq qilich-la urishmoqda edi. Choliq urushni ko'riboq, ovni, ochlikni unutdi. Olishayotganlarga qarab otini niqtadi. Ikki cherik qilichlarini yalong'ochlab, so'g'ishmoqda edi. Choliq bulardan birini taniganday bo'ldi. O'zi o'ziga "Balki mening tanishlarimdan biridir. Boshiga bir yomonlik kelmasin. Shularni ayirayin" dedi. Qo'lini ko'tarib, ikkisining o'rtasiga kirdi.

— Qo'y, e, tentakmisanlar? — deya baqirdi. — Nega urishasanlar? Ikking-da to'qsan, balki bu uchun ovloq yerda ov qilish o'rniga olishib ovunmoqchisan-a?

Otliqlar ajralishdi. Ikkisi-da yaralangandi. Biri shosha-pisha:

— Tovushqon meniki! Bu esa men urdim, deya olmoq istaydir, — dedi. — Nima, men ko'rmanmi?

Narigi otliq ham gurillagan tovushda baqirdi:

— Yo‘q! Tovushqon meniki! Uni men urdim!

Ikkalasi ham yerda yotgan quyonni birinchi bo‘lib men otdim deb o‘ylar va bir o‘zi olmoq istardi. Buning uchun ish olishuvga cha yetib borgandi. Choliq ularni yarashtirishga urindi:

— Tangri shunday bo‘lishini istamish-da, ikkingizning o‘q shu tovushqonga tegmish, — dedi. — Nega talashasiz? Men hozirgina bir tentakni uchratdim, otgan o‘qi tovushqondan yigirma odim nariga tushgan, biroq uyam shuni men olaman, deydir. Siz esli kishilar ekansiz, shuning uchun olishmoq sizlarga yarashmaydir. Keling, men sizlarga shuni bo‘lib berayin!

Choliq otidan yerga sakrab tushdi. Quyonni bir bor ko‘zdan o‘tkazdi, keyin ikkita teng bo‘lakka ajratib, otliqlarga uzatdi. Otliqlar birma-bir: “Sog‘ bo‘l!” deyishib, undan yiroqlashdilar. Choliq ularning ortidan ancha boqib turdi. Bir payt tizzalariga qo‘li bilan urib:

— Eh! Olbosti olsun-a! — deya baqirdi. — Esimdan ko‘tarilganini qara, men ulardan o‘zimga biroz et istamoqchidim.

Choliq olishuv sababli unutgani ochlikni yana esladi. Otini o‘rmon yoqqa sura ketdi. O‘rmon qirg‘og‘idan o‘tiboq, tizginini tortdi. Yerda o‘q yegan bir quyon yumalab yotardi. Shundayin ochlik zamonida o‘qlangan ovning yerda egasiz yotishini ko‘rgan Choliq shoshib qoldi. Anavi ikki cherik-ku bir tovushqonni deb bir-birini yaraladi, o‘ldirib qo‘yayozdi; bu ovni tashlab ketgan to‘qko‘z kim ekan-a, deya ko‘nglidan kechirdi. O‘ylab turganda, o‘rmonlikdan bir otliq chiqib keldi. Choliq o‘nboshi Sancharni tanidi.

— O‘nboshi Sanchar! Bu tovushqonni senmi urding? — deya undan so‘radi. O‘nboshi tund tovushda:

— Men urdim. Istasang, ol! — dedi.

Choliq bu hadyani o‘nboshi nechun berayotganini tushunmadi. Biroq o‘ylab o‘tirmasdan, bir sakrab otidan tushdi-da, quyonni oldi. So‘ngra o‘nboshining yoniga borib:

— Sog‘ bo‘l, o‘nboshi! — dedi. — Ikki kundir hech narsa yemagandim. Bu-da bo‘lmasaydi, ochlikdan o‘larmidim, — dedi. Sanchar o‘sha tund yuzini, tovushini o‘zgartirmay:

— Ikki kundir bir narsa yemadingmi? — dedi.

— Shunday.

— Nega yemaysan?

— Yegulik yo‘q-da.

— Yegulik bo‘lmasmi? Topilmasmi? Ol, shuni ich! — deya Sanchar qimizli chamchaqni Choliqqa uzatdi. Choliq yarim chamchaq qimizni bir ko‘tarishda ichib tugatdi, idishni qaytib berarkan:

— Sog‘ bo‘l, o‘nboshi! — dedi.

Shundan so‘ng Choliqqa bir oz kuch kirganday bo‘ldi. O‘nboshi Sanchar otiga qamchi bosib, zumda uzoqlashdi. Choliq quvonchidan o‘ynab yuboray derdi. Endi uyga ketib, quyonni qovurib yeyishdan boshqa ish qolmagandi.

Tepalikka kelganda birdan to‘xtadi. Qarshisida o‘nboshi Yomtar ko‘rindi. Uning qo‘lida katta bir quyon bor edi. Choliq unga:

— O‘nboshi, oving yaxshi kepti, — dedi.

Yomtar unga xo‘mrayibgina javob berdi:

— Nimasi yaxshi, e! Bu tovushqon tishimni kavaginiyam to‘ldirmaydi-ku. Uydagi o‘nta og‘iz ne yegay? — Yomtar shunday deya Choliqning quyoniga ko‘zlarini tikdi. — Tovushqoning yarmini menga sotarmisan? — deya so‘rdi.

— Nima berasan?

— Yazda¹ Chinga oqin etganimizdan keyin senga bitta buqa, yo‘qsa uchta qo‘y beraman, — dedi Yomtar.

— Berursan, biroq u payt meni topolmassan, — dedi Choliq.

— Nega?

— U payt kelguncha men ochdan o‘lib bo‘laman.

Yomtarning joni siqildi. Birdan shunday deb qoldi:

— Tovushqoningga men bilan kurash tushasanmi?

Choliq biroz o‘ylandi. Uyga bir quyondan ko‘ra ikkita quyon olib borsa, qanday yaxshi.

— Tushaman! — deya quvonib javob qaytardi.

Yomtar bilan Choliq otdan tushishdi, qilich va sadoqlarini yerga qo‘yishdi. Kurash tusha ketishdi. Tush payti bo‘lgandi. Yomtar

¹ Ko‘klamda.

anchagina yirik ko'rinardi, biroq Choliq yaqinda ichgan yarim chamchaq qimizning kuchiga ishonib, o'zini dadil tutmoqda edi.

Quyonglar yerda yumalab yotardi. Ikki och kurashchining ochiqqan otlari kezinarak o'tlay boshlagandi.

Choliq olishuv boshlanar-boshlanmas bostirib, Yomtarni yerga ko'tarib urmoq istadi. Istadi, biroq archa tanasiday chayir Yomtarni qulatmoq unchalik qulay emasdi. Choliqning uni chalmoqqa urinishi puchga chiqdi. Tersiga, o'zi chalinib yiqilayozdi.

Ancha olishdilar, Choliq charchab, yanada ochiqdi. O'nbo-shi Sancharning yarim chamchaq qimizi ozgina olishuvga ham kuch berolmadi. Endi bostirish sirasi Yomtarga kelgandi. Choliqku, ortiq oyoqda turolmaydigan turumda edi. Yomtar uni belidan tutib, yerga bosdi. Shunday bosdiki, o'ziyam Choliqning ustiga yumalab tushdi. Ikkalovi yerda yumalasha ketdi. Kim ostda, kim ustda, bilib bo'lmasdi. Choliq turmasa, yengilajagini angladi, bir silkinib, o'rnidan qalqdi. Ikkalovi bir-biriga qarab qolishdi. Baravar charchashgandi, hech biri hujumga o'tmadi, nafas rostlab, aylana boshlashdi. Keyin birdan olisha ketishdi. Holdan toyganlari uchun, ikkalovi ham bir usul ishlatib, yutib chiqishni o'ylayotgandi. Ikkisi ham usta kurashchi ekanidan olishuv qizigandan qizib borardi. Choliqning kurashda eskidan qo'llab yurgan bir o'yini bor edi. Qarshisidagini qo'llaridan tutib, o'ziga tortaroq ustidan oshirib yerga otar, keyin havolanib o'girilar va raqibining ustiga o'zini tashlab, yelkasini yerga tekkizar edi. Choliq bir qo'li bilan Yomtarning bo'ynidan, boshqasi bilan bilagidan ushladi. Bir kучanishda uni ustidan uchirib otdi, bir oyog'i bilan uning qornidan tirab itardi. Yomtar o'zining boshi uzra sirg'alib ag'darilarkan, bir siltandi-da, uni bosib tushdi. Shu payt Yomtarning ikkala yelkasi yerga tegayozgan edi, biroq u osongina yengiladigan kurashchi emas-da. Yomtar ustidagi Choliqni bir to'shakni yulqab-tortqilaganday siltandi-da, qutulmoqqa intildi. Choliq ham uni turg'azmaslikka tirishib, qattiq yopishdi. Qimirlab, surilib, yumalanib, ikkalasi ham tepalik chetiga kelib qolishganini sezishmagandi, so'nggi itarib-tortishishganida, baravariga yumalashganicha pastlikka qulashdi. Pastgacha yuz odimcha bor edi, ular yumalana-yumalana, olisha-olisha tubandagi tekislikka inishdi. Ikki ko'kturk

tushgan yer suvlik bo'lmaydi, bir-birini qo'yib yuborishmasdi. Kurashaverib qizib, yonib yotgan kurashchilar sovuq suv tekkach ham sovg'otishmasdi. Aksincha, suv ularning charchog'ini oldi, qaytadan jonlangan botirlar suvdan chiqiboq, yangidan kurasha ketishdi.

Kurash oqshomgacha cho'zildi. Tevarak qoraya boshladi. Choliq bir payt nima bo'lganini bilmagan holda oyog'i ostidagi toshga qoqinib, yerga tushdi va yelkasi yer tishlab yotib qoldi.

Kurash tugadi, Choliq yengildi. Yomtar nafasini rostdab:

— Yengilganing yaxshi bo'ldi, — dedi. — Boq, oqshom tushmish.

— Yaxshi bo'lmadi. Tovushqon qo'ldan ketdi, — dedi Choliq.

— Yaxshi bo'ldi. Yo'qsa bu kecha och qolajakdik.

— Yaxshi bo'lmadi. Bu tun och qolamiz.

Shundan so'ng ikkisi ham o'zlari yumalanib tushgan o'sha tepalikka qarab ko'tarilishdi. Otlar o'tlab yurar, quyonlar yerda yotar edi. Ikki charchoq cherik tubandan bu yoqqa chiqquncha rosa horishdi. Choliq chuqur-chuqur nafas olarkan, yerga cho'kdi. Yomtar ham o'tirdi. Tovushqondan ayrilgani uchun Choliq ortiq bunda qolmoqni istamasdi. Bir o'pkali so'lish oldida, qalqib, otiga mindi. Yomtarga "Yaxshi qol!" dedi-da, otini niqtadi. Yomtar uning ortidan:

— Hyey! Buyoqqa kel! — deya baqirdi.

Choliq qaytdi. Yomtar qo'li bilan yerga ishora qilib:

— Sadog'ing-la qilichingni olmasdan ketasanmi? — dedi.

Choliq ichi siqilganidan nima qilayotganini bilmasdi. Otidan indi. Charchoq bir tebranih-la sadog'ini, qilichini yerdan olib taqdi. Shu payt ichida Yomtar ham otiga minib, jo'nab qoldi. Choliq bir unga, bir yerga boqarkan:

— Hyey, o'nboshi! Bu yoqqa kel! — deya baqirdi.

Yomtar qaytdi. Choliq undan so'radi:

— Tovushqonlarni olmasdanmi ketasan?

Ikkisi ham charchaganlikdan nima qilayotganini bilmay qolishgandi. Ana, Choliq tushdan oqshomgacha jonini berib kurasha-kurasha so'ngida tovushqonini boy berdi, endi uyiga ikki qo'li bo'm-bo'sh qaytmoqda. Yo'lda o'nboshi Sancharga duch keldi.

— Tovushqonni ne qilding? Yedingmi? — so‘radi Sanchar.
Choliq otini niqtarkan, ming‘irlab qo‘ydi:

— Tovushqonni yemadim, biroq boshqa narsa yedim, buni so‘rama, o‘nboshi!

Choliq chodiriga kirarkan, shoshganidan ko‘zlari katta-katta ochilib ketdi. Xotini bir kiyikni maydalab, bir qismini qozonda qovurmoqda edi. Birdan ishtahasi ochilib, o‘zi qo‘li bo‘sh qaytganini-da unutib: “Buni qaydan olding?” deb so‘radi. Evdoshi tengsamagan bir tovushda: “Ovladim” deya javob berdi. Choliq ichida xotinini yaxshi ko‘rib ketdi, biroq sasini chiqarmadi. Onasi esa, oyoqda turolmaydigan darajada ochiqqan o‘g‘liga yordam berish o‘rniga unga kesatdi:

— Otang olakiyikni tirik tutardi, biyaning kemigindan qimiz chiqarardi. Sen unga hech o‘xshamading-a, bola!

Choliq onasiga og‘rinqirab boqdi. Keskin bir nima demoqchiydi, xotini oldinroq so‘ylab qoldi:

— Chinda uch yil tutsoq turib, shunday bo‘lib qolgan!

Evdoshi so‘zga aralashgach, Choliq tilini tiydi. Chunki uning qanaqa yomon xotinligini yaxshi biladi. U xotinini ko‘p sevar, biroq chekinib ham turar edi. Uylanganining birinchi oyida, bir kuni aytishib qolishdi, so‘ngida ish mushtlashga yetdi. Xotini va Choliq ikki botir kabi olishdilar. Bu kurashda Choliq undan ustun chiqa olmadi, hatto qo‘liga qamchi tushib qolgan xotinidan ikki qamchi yedi, yuz-ko‘zi qon bo‘ldi. Shuning uchun ortiqcha chiranmaydi, mol maydonda. Choliq o‘ziga tortiq etilgan quyonni boy bergan bir paytda xotini butun boshli bir kiyikni ovlagandi.

Onasi yana cho‘g‘ni kavlatdi:

— Choliq, sen endi erlikdan chiqdingmi? Otgan o‘qing ko‘zlamga tegmaydirmi? — dedi.

Choliq Chinda tutqunda ekan, yolg‘on so‘ylashni o‘rgangandi. Onasining so‘ziga ne deyishni bilmay, boshqa yo‘l topolmagach, yolg‘onga o‘tdi:

— Meni ovni urolmaydir deb kim aytdi senga?

— Unda ov qani?

— Qayda bo‘lardi, Yomtarda-da.

— Nechun Yomtarda?

- Men unga berdim.
- Nechun?
- Yomtarning to'yishi osonmi deysan? Undan so'g'in, uning uyida ko'pchilik, buniyam o'ylash kerakmi?
- Kishi oldin o'z uyini o'ylashi kerak. Kelinim kiyik ovlamasa, ne bo'lardi? Ochlikdan tirrayib o'tirarmidik?
- Evdoshimning ov ovlashini bilmasam, ovimni Yomtarga berarmidim?

Et qovurildi. Xotin qovurdoqni oldin qaynanasiga, keyin bolalariga, keyin Choliqqa, oxirida o'ziga keltirdi. So'ylasha-so'ylasha, ishtaha bilan yedilar.

Choliq bu kecha yaxshi uxladi. Tushida ham yaxshi narsalar ko'rdi. Har otgan o'qi biri olakiyikka, birisi kiyikka tegar, ovining birini Yomtarga, birini Sancharga tortiq qilar edi; hatto mingboshi Ishbara Alpga bir kiyikni tiriklay tutib, hadya etdi.

CHOLIQNING BIR KUNI

Ertasiga Choliq yana erta turdi. Bugun to'q bo'lgani uchun kuchi yetarli edi. Endi o'q otsa, qo'li titrab, ko'zi tinmaydi. To'rvasiga bir parcha et qo'ydi-da, chodiridan chiqdi. O'rtalik qorlar bilan qoplangandi. Kechasi bilan anchagina qor tushgan, otlar qiynaladigan kun edi. Qorni to'qligidan Choliqning boshi yaxshi ishlardi. Kechagi kun bir sinov bo'ldi, endi hech esidan chiqmaydi. U bugun quyon yoki kiyik ovlashga emas, qush oviga bormoqchi. Choliq o'zi eskidan bu o'rmonda qush ovlardi, qush otishda og'ochlarning ingichka tolidani — novdadan yasagan o'qlarini ishlatardi. Qushlar kichik bo'lsayam, ko'p totli. Uyida bir necha kunga yetarlik et bor, buning uchun hayvon ovlashga oshiqmasdi.

Og'ochlar ichidan o'tishini ko'zda tutib Choliq ot minmadi. Otini biror yegulik topib yesin deya o'rmonlikka qo'yib yubordi. Agar bugun ko'proq qush ovlasa, qimizga alishtirsa ham bo'ladi. Bir chamchaq qimiz topsaydi, onasi unga hadeb javrayvermasdi, xotiniyam sevinardi.

Choliq o‘rmonlikka kirib, bir archa og‘ochiga tirmashdi. Shamol yo‘q, qushboshi qor yog‘moqda edi. Og‘ochning ayri yeriga yaxshilab o‘rnashib olgach, pichog‘i bilan tollarni tanlab kesib, o‘q yasadi. Bu o‘qlar qush ovlashga juda yaraydi. Choliq o‘qlarni sadog‘iga tiqarkan, birdan ko‘zlari ilgariga qarab tikilib qoldi. Qarshidan ikki kishi yayov, so‘ylasharak sekin-sekin kelar edi. Ularga boqarkan, Choliqning ko‘nglidan shu o‘y kechdi: “Bular ov uchun kelsaydi, bunaqa sekin yurmasdi”. Yo‘lchilar biroz yaqinlashgach, ularning ikki chinli ekanini tanidi. Ular Choliq o‘tirgan og‘ochga qarab yurishdi. Choliq tikilibroq boqdi, biri Van-zin-shan ekan. Ikkinchisini tanimadi. U yo‘qsil ko‘rinishli, chirkin yuzli, isqirt kimsa edi. O‘ylandi, kimligini eslolmadi. Choliq kishilardan Shan-kingniyam, Van-zin-shanniyam bek odam ekanini eshitgan. Biroq bu Van-zin-shan degani anavi ipirisqi bilan nimaniyam so‘ylasharkin — Choliqni qiziqtirgan jumboq bu edi.

Shu sirada ikki chinli Choliq o‘tirgan og‘och ostidan o‘ta boshlashdi. Ular past tovushda so‘zlashardi. Shunga qaramasdan, Van-zin-shanning chinchada “Shan-king g‘azablanadi” deganini Choliq eshitib oldi.

Otboqar Choliq uzoqlashayotgan chinlilar ortidan boqarkan, “Men bu chalani qayda ko‘rgandim, a?” deya g‘udrandi. So‘ngra o‘z-o‘zidan jahli chiqdi. Ovoz chiqarib so‘kindi:

— E olbosti olsin! Qayda ko‘rgan bo‘lsam ko‘ripman-da! Men yaxshisi qushimni ovlay! — dedi-da, qarshidagi og‘ochga qarata bir o‘q uchirdi, baxtiga bir qush potillab yerga quladi.

* * *

Choliq har o‘q uzganda bir qush urar, so‘ngra boshqa og‘ochga chiqib o‘rnashar, yana undan turib boshqa og‘ochdagi qushlarga qarata o‘q otar edi. Shunday qilib tushgacha yigirmata qush ovlatdi. Bu oz emasdi, albatta. Endi borib, bularga qimiz almashtirsa bo‘ladi. Choliq bunda ortiq qolmasdan, oldi-sotdi qilinadigan maydonchaga yo‘naldi. Qog‘on bu yerda qishda oldi-sotdi qilinishi uchun tomini yog‘och bilan yoptirib, bozorcha qurdirgandi. Eski chog‘lardan beri chinli savdogarlar qishda ba‘zan O‘tukanda

qolib, ko'klamda Chinga qaytardi. Qog'on sotiqliklardan soliq olar, savdo ikki o'lka uchun ham ko'p yararli edi. Choliq o'zi bilgan bozorchaga yaqinlasharkan, hayron qoldi. Shuncha kelib, buncha ko'p kishi yig'ilganini hech ko'rmagandi.

O'ng-u so'lga alanglarkan, ko'ziga o'nboshi Yomtar bilan o'nboshi Bars ilashdi. Ikkala o'nboshi Botuv qog'oni elchilari bilan kelgan, turkka o'xshamagan uzun soqolli odamlar bilan so'ylashib turardi. Choliq turtina-turtina borib, ularga yonoshdi.

Uzun soqollilar buzuq turkchada, og'ir-og'ir so'ylamoqda edi. Yomtarning ko'zi Choliqqa tusharkan:

— Bular so'g'doqlar, — deya ularni tanitdi. Choliq bu so'zni hech eshitmagandi.

— So'g'doq nima degani?

— So'g'doqlar Botudagi kichik bir elatdir, — deya tushuntirdi o'nboshi. — Botu qog'oni buyrug'idadirlar. Bunga sotiqlik qilmoqqa kelmishlar.

Choliq so'g'doqlarga boshdan oyoq tikildi. Demak, bular bilan ham oldi-sotdi qilsa bo'ladi. To'rbasini ochib, ularga qushlarini ko'rsatdi.

— Bularni olarmisiz? — deya so'rdi.

So'g'doqlar bir ora o'z tillarida bir-birlari bilan so'ylashdilar. So'ngra biri Choliqqa dedi:

— Biyz bu qushlarni maydalariga bir akchadan, kottalariga ikki akchadan bergon!

— E, aqchani boshimga uramanmi! — dedi Choliq. — Menga qimiz ber! Aqcha qorin to'ydirarmi?

O'nboshi Bars so'zga aralashdi:

— Sen aqchalarni ol. Bu aqchalarga borib qimiz olasan. Boq, shu uyning burchagida chinlilar bor. Bir oz oldin ular qimiz sotmoqda edi. Bitmagan ersa, bor-da, ol.

Bars so'zlarini tugatarkan, qo'li bilan uyning burchagini otboqarga ko'rsatdi. Choliq yig'noq orasidan u ko'rsatgan yoqqa boqdi. Chinlilarni ko'rdi. Ularning ichida ertalab o'rmonda uchratgani isqirt chinli ham bor edi. Qimiz tugab qolmasaydi deya qo'rqib, so'g'doqqa baqirdi:

— Qani, tez aqchani ber! Qushlarni ol!

So'ngra chaqqonlik bilan to'rtasini ochib, qushlarni yerga qo'ydi. So'g'doqdan aqchalarni olib, chinlilar yoqqa talpindi. O'rtada sakkiz-o'n odimlik yer qolganda, Choliqning ko'zi haligi ipirisqi chinlining ko'zi bilan to'qnasharkan, unga hayqirdi:

— Hyey, chinli, meni tanidingmi?

Chinli unga javob bermadi. Kulgili bir hovliqish bilan turgan yeridan qochdi. Kishilarni turta-surta eshikka qarab uchdi. U orqasiga qaramasdan qochib borardi. Choliqning og'zi ochilganicha qoldi. Chinlilar ham hayron edi. Bo'lib-bitganni ko'rganlar ham bari Choliqqa, bunga nima bo'ldi, deganday boqishardi. Otboqar chinlilardan bu irkitning nega qochganini so'ramoqchi edi, birdan kuchli, qo'pol qahqaha yangradi. Turkklar va chinlilar o'nboshi Sancharni qahqahasidan tanishdi. So'g'doqlar esa hech narsa tushunmasdan, bir-birlariga angrayib qarashdi. Sanchar ham qahqaha urar, ham Choliqqa shunday derdi:

— Choliq, qachon odam bo'lasan? Hech payt chinlining ustiga shunchalik baqirib, chaqirib boradilarmi? Mana shunaqa o'ti yori-lib, qochib qoladi. Meni o'ldirmoqqa kelayotir deya o'yladi.

Yosh o'nboshining gurillab aytgan bu so'zlaridan so'ng butun yig'ilganlar qiyqirib kulishdi. Barcha turklar kulardi. Chinlilar ham yo qo'rquvdan, yo bu kulgili hazilning chinga aylanishidan cho'chib kulgiga qo'shilgan edi. So'g'doqlar esa, yilda bir kuladigan turklarning yonida mo'lmayib turishdan xijolat chekib, kulmoqchi ekanliklarini bildirishga so'z axtarishardi. Zotan ular bo'lib o'tgan voqeadan xabarsiz, turkchani bilmaganlari uchun o'nboshi Sancharning aytganlarini ham anglashmagan edi.

Sanchar bilan Choliq shunchalik qattiq kulishdiki, oxiri yerga yumalab qolishdi. O'zlarini to'xtatmoq uchun og'izlariga qo'llarini yopishar, bir nima demoq istashar, biroq kulgularini bosa olishmasdi. O'nboshi Sanchar kula boshlasa, yana yerga yumalab qolsa, uni kulishdan to'xtatish qiyin edi. Bundan tashqari, uning kulishi O'tukanliklarga boshqacha ta'sir qilardi. Sanchar kularkan, eshitganlar unga qo'shilishar, u tinmaguncha ular ham kulaverishar edi. Qisqasi, ana, Sanchar yerga ag'nab qahqaha urmoqda; qota-qota yumalab, esidan ayrilar darajaga yetgan. Agar u tinmasa, boshqalar nima qilisharkin? Sanchar-ku, munchalik uzoq kulishga

chidaydi, biroq boshqalar-chi? O'tgan yil shunaqa kulish chog'ida bitta cherik kula-kula o'lib qolgani barchaning esida. Yomtar bilan Bars yana shunday bo'lmasin deya bir yo'l tutishdi. Yerda qiy-qirib, piypalanib yotgan Sancharni yelkasidan tutib turg'azishdi, tashqariga sudrab olib chiqishdi, otiga mindirib, bog'lab, otni qamchilashdi.

Qamchi yegan ot yashin tezligida yela ketdi. Sanchar hamon qahqaha urar, Yovada qahqahalar uzoqliklarga taralar, har yoqqa to'lar edi.

Choliq yerdan turdi-da, shoshib chinli sartlar¹ yoniga oshiqdi.

Bor aqchasini ularning oldiga qo'yib:

— Shularga kelganicha qimiz bering, — dedi.

Chinlilardan biri aqchalarni sanadi.

— O'n to'qqiz aqchang bor, — dedi. — Senga bir chamchaq qimiz beray.

Choliq chamchaqni uzatdi. Chinli uni qimizga to'latib berishi bilan oldi-da, bir ko'tarishda ichib bitirdi. Bir chamchaq qimizni ichdim-a, deya o'zida yo'q quvondi. Faqat ko'p o'tmay, nash'ali yuzi o'zgardi.

— Hay, olbosti olsun! — deya ming'irladi. — Men bu qimizni uyga olib bormoqchi edim-ku. Sanchar menga har narsani unut-tirdi...

So'ngra birdan qoshlari chimirildi. G'azablanib qimizchi chinlining yoniga bordi.

— Ne deding, mendan o'n to'qqiz aqchami olding?

— Shunday, begimiz!

— Meni bek dema, ko'zingni o'yib olaman! Men otboqarman.

Choliq shu zahotiyoy haligi so'g'doq tomon chopdi.

— Sen menga qancha aqcha beruvding? — deya undan so'radi.

— O'ttiz aqcha berdim, — dedi u.

— O'ttiz aqcha bergan bo'lsang, nedan unda chinli sanasa, o'n to'qqiz aqcha chiqdi?

— Yo'g'-e, qanaqasiga? Men senga o'ttiz aqcha bergandim.

Choliq yana yugurganicha chinlining oldiga bordi.

¹ **Sart** — savdogar anglamida.

— Sen men bilan o‘ynashma! — dedi. — Boq, so‘g‘doq men-
ga o‘ttiz aqcha berganini so‘ylaydir. Men undan olganim butun
aqchani senga berdim. To‘g‘risini so‘yla, yo‘qsa...

Chinli ming turli tovlanib, aytganida turib oldi. Choliq yana
so‘g‘doqning yoniga uchdi. Uning qo‘lidan tutgancha chinli sotiq-
chining oldiga yetaklab keltirdi.

— Menga qancha aqcha berding? — deya so‘g‘doqdan
so‘radi.

— O‘ttiz.

— Sen mendan qancha aqcha olding? — dedi chinliga.

— O‘n to‘qqiz!

— Endi ikking-da eshit: kiming yolg‘on so‘ylayotgan bo‘lsa,
bildirsin, ko‘zini chiqaray!

Chinli ayyorlarcha kulumsashga tirishib, qo‘rquv aralash shun-
day dedi:

— Aqchalarning yarmisi begimizning cho‘ntaklarida qolgan
bo‘lmasin tag‘in?

— Esingni yedingmi, chinli! Mening aqcham begingning
cho‘ntagida ne qilur?

— Yo‘g‘-e, men sizning cho‘ntagingizda qolmadimikan,
deyapman.

— Cho‘ntak deydi! Menda cho‘ntak ne qilsin? Menda sa-
dog‘im-la yonchig‘imdan¹ boshqa narsa yo‘q.

Shu payt so‘g‘doq so‘zga aralashdi:

— Hali yumalab kulayotganingizda aqchalarni tushurgan
bo‘lsangiz-chi?..

Choliq o‘ylanib qoldi. Ne bo‘ldiykin, deya ming‘irladi. Buning
so‘ziyam to‘g‘ri. Biroq Choliq aqchani tushirib qo‘ymaganini aniq
biladi. Bu isqirtlardan qay birisi o‘zini aldaganini bilolmagani
uchun tilini tiydi. Ne qilsin. Ortiqcha bunda qolishga ham vaqti
yo‘q. Yaxshisi, yana o‘rmonga borib, qush ovlaydi. Hech qursa
tag‘in bir chamchaq qimiz topib, uyiga eltishi kerak. Bu o‘ylar
uning boshiga kelarkan, chinli bilan so‘g‘doq uning tepkisidan
qutulib qolishdi.

¹ **Yonchiq** — yonga osib olinadigan kichik to‘rba; hamyon.

Kun botay deganda, Choliq ovlagani yigirmata qushni to'rbasi-ga solib, oyog'i olti bo'lib bozorga oshiqdi. Chinli sartlar ketib qolmasidan oldin yetib borishi, bir chamchaq qimiz olishi kerak, yo'qsa, onasining chaqadigan so'zidan, xotinining to'ng boqishidan qutulmas. Yo'lda bir payt o'rmonning juda qalin yeriga duch keldi. Og'ochlar bunda o'ta siqishiq o'sgan, shoxlari bir-biriga tutashib ketgan, bu uchun qor og'ochlar ustini yopgan, osti esa quruq edi. Choliq odimini sekinlatdi. Boshini yuqori qaratib, to-vush chiqarmaslikka urinib, asta u tomonga yurdi. Bunda, qalin shoxlar orasida qush ko'p bo'ladi. Ularni cho'chitmasdan, bir-bir otib olish kerak. Ana endi qimizni ko'proq oladi, uydayam g'o'dayib yuradi.

Choliq shularni o'ylab, tetik bosib borarkan, so'ldan bir shovqin eshitildi. Nimadir xo'rillar, kimdir xirillar edi. Choliq shu ondayoq uyini, qushlarni, qimizni unutdi. So'lga yurdi. Qa-lin og'ochlar osti ancha qorong'i edi. Bir necha odim otganidan keyin kimningdir chin tilida so'kinganini tuydi, birdan hushyor tortdi. Turgan yerida qotib qoldi. Qarshisida ikki odam bo'yi yuk-sakligidagi bir ayiq usti yirtilgan, boshdan oyoq qonga bulangan bir chinliga bostirmoq uchun tiklanib kelmoqda edi. Chinli bilan ayiq orasidagi masofa shunchalik oz ediki, chinli sadog'idan o'q sug'urolmas, faqat pichog'i bilan o'zini qo'rishi mumkin edi. Choliq chinlining sirtidagi sadog'iga boqarkan, uning O'tukanda ko'rilmagan bir narsa ekanini o'ylashga urinib ham o'tirmadi. Qush ovlash uchun yasagan yog'och o'qlaridan birini yoyiga yer-lashtirib, ayiqning ko'ziga qarab otdi. O'q ayiqning ko'ziga tegdi, biroq bu uni to'xtatmadi, u quturganicha chinliga tashlandi. Choliq ham tinch turmadi, shu ondayoq pichog'ini sug'urib, ayiqqa otildi. Ayiq sirtiga uch bor pichoq sanchdi. Qo'rqinchli ayiq yangi yovi-ni bir oz kuchli ekanini sezib, chinlini qo'yib, unga hujum qildi.

Orada to'rt odimcha qolganda, ayiq va Choliq bir-biriga qarab bir zum to'xtashdi. Choliq otgan o'q temirdan bo'lsaydi, ayiq al-laqachon yer tishlardi. Ammo uning yog'och o'qi ayiqning ko'zini ko'r qilgan xolos, yarali hayvon yana-da quturgan edi. Choliq joni achigan ayiqning qanaqa bo'lishini yaxshi bilar, bunga ko'ra

ish tutmoqqa shay turardi. Ishbara Alpning otboqari mingboshisining bir soʻzini esladi. Ishbara Alp: “Qoʻrinmoq uchun eng toʻgʻri yoʻl bostirishdir” derdi. Ayiq bilan Choliq bir paytda bir-birlariga otilishdi. Choliq yiqildi. Ammo ustidagi ayiqning qorniga qattiq tepib, uloqtirib yubordi. Soʻngra sakrab oʻrnidan turdi. Yiqilganidan ichi ogʻrimoqda, boshi esa qizigandan qizib borar edi. Ayiq oʻzini oʻnglamasdan burun yana bir bor unga pichoq urib qoldi.

Ayiq ham oʻrnidan turdi. Yarasidan sharillab qon oqardi. Choliq ayiqqa baqirdi:

— Eshit, qari maymoq! Oʻzingni Yomtarmi deb oʻylaysan? Olishuvda yutib, qushlarni olib ketsam deysan-da, a?!

Ayiq yana unga tashlandi. Bu safar Choliqning pichogʻi ayiqning boʻgʻziga sanchildi. Yirik jonivor yerga gupillab tushdi. Bir-ikki tepalanib, siltandi-da, tinchib qoldi. Butun boʻlib oʻtgan ishni ogʻzi ochilib, qoʻrquvdan koʻzlari pikipirab tomosha qilib turgan chinli ayiq yerga qularkan, Choliqning oʻzi yoqqa burilganini koʻrib, yerga egildi. Yerda yotgan bosh kiyimini oldi. Ust-boshiga, orqa-oʻngiga qaramasdan, Choliqqa biror tashakkur soʻzini aytmasdan, tulki kabi qochib qoldi. Zum oʻtmay qalin ogʻochlik ichida koʻzdan yoʻqoldi. Bu voqyea qanchalik tez, qisqa fursatda yuz bersada, Choliq chinlining yuz-koʻziga yaxshilab qarab, tanib olishga ulgurdi. Bu oʻsha, ertalab Van-zin-shan bilan oʻrmondan oʻtgan, tushda, qush sotayotganda uni koʻriboq qochgan, oʻnboshi Sancharning kulgisiga sabab boʻlgan isqirt chinli edi.

Choliq buni oldin qayerda koʻrgandim, deya yana bosh qotirdi. Oʻziga oʻzi: “Endi onasini koʻradi!...” deya gʻudrandi. Koʻzlari sevinganidan porladi. “Enasini koʻradi!” deya tagʻin quvonib qaytardi. Uning koʻzlari katta-katta ochilgandi. Choliq tevarakda qoʻrqinch ishlar yuz berayotgan kabi oʻng-u soʻlga choʻchibgina boqdi. Keyin hech qayoqqa qaramasdan chopib ketdi.

* * *

Kun botib, qorongʻi tushganda Choliq hansirab chodiri qopisini ochdi. Unga qarab turgan onasiga, xotiniga ham oʻgirilmasdan qushlarni yerga tashladi. Shoshib qurollarini taqdi. Otilib tashqariga chiqdi. Otiga minib, uchirib ketdi...

O'NBOSHI BARS

O'nboshi Bars bir archa og'ochiga tayanganicha o'ylanardi. Yomtar esa uning qarshisida turganicha kattagina taxta parchasiga pichog'i bilan bir narsalarni o'ymoqda. Qor yog'moqda. Bunday havo O'tukanliklarga yoqadi. Yomtar boshini ko'tardi, Barsga qarata:

— Bilasanmi, mana shu maydonda ancha-muncha tentak kezib yuribdi, — dedi.

— Qayerdan bilding? — so'radi Bars.

— So'g'doqlar bilan so'ylashgandan keyin bildim.

— So'g'doqlar senga nelar dedi?

— Yer yuzida eng totli ish narsa olib-sotib, aqcha topish ekanini so'ylashdi.

Bars yuzini burushtirdi.

— Bu ularning tentakligini emas, qo'rqqoligini ko'rsatadi, — dedi.

— Men ulardan savashmi totli, olib-sotishmi, deya so'radim, — dedi Yomtar. — Ular kulishdi. O'z oralarida, o'z tillarida chug'urlashdi. Tillari hech inson tiliga o'xshamaydi.

— Senga ne javob berdilar?

— Savashda kishilar o'lur, buning nimasi totli, dedilar.

— Hay-hay! Ko'p tentak, yomon kishilar bular! Demak bular savashning totini bilmaydilar. O'kuzga¹ qimiz bersang, totini anglarmi? Bular-da shunday.

Yomtar o'pkalanganicha to'ng'illadi:

— Shu chinlilar bilan so'g'doqlarni Tangri nechun bunday yaratmish? Bundayin budunning boridan yo'g'i yaxshidir!..

— Turish-turmushi aldamchilik-suldamchilik.

— Olchoq, qo'rqqol kishilar.

Bars Yomtarning so'zini kesib:

— Boq, ana, chinlilar kelmoqda, — dedi uzoqqa qaragancha.

O'nboshi Barsning ko'zlari o'tkir, u uzoqda ko'ringan Shan-king bilan uchta subayini tanigandi. Chinlilar otlarini yeldirib kelishmoqdaydi. Ikki o'nboshiga yaqinlasharkan, tizginni biroz

¹ Ho'kiz.

tortishdi. Bir-birlari bilan so‘ylashmoqda bo‘lgan chinlilarni ortiq ko‘rishni istamagan Yomtar bilan Bars orqa o‘girishdi. Chinli yuzini ko‘rishga ikkisinin ham toqati yo‘q edi. Shu payt Shan-king Van-zin-shan tomonga boshini egib, bir nelar dedi. U kulumsaganicha otini burib, ikki o‘nboshining yoniga keldi.

— Qalaysizlar, yigitlar! — dedi.

Bars parvo qilmadi. Yomtar unga qattiq tikildi. Van-zin-shan kulumsaganicha shunday dedi:

— Ulug‘ begimiz Shan-kingdan izn oldim. Siz bilan ot quvish-tirmoq istayman. O‘zingizga ishonasizmi?

Yomtar bu so‘zlardan shoshib qoldi.

— Anglamadim! — dedi. — Senmi ot quvishtirasan? Kim bilan?

— Siz bilan.

Bars chinliga kesatdi:

— O‘tukanda bolalar qurib ketibdimi? Bor, sen bolalar bilan ot choptirish!

Chinli hamon irshayib turardi.

— Ulug‘ begimiz menga bir oltin aqcha berdi. Kim yutsa, oltin o‘shaniki bo‘ladi, — dedi.

— Ulug‘ begingning ko‘ngli bizga bir oltin berishni istab qoldimi? — deya to‘ng‘illadi Bars.

Chin subayi o‘zicha bularni maydonga chaqirardi:

— O‘ziga ishongan erkak maydonga chiqar!

Ikki o‘nboshi bir-biriga qarab qolishdi. Chinli ularni nima qilib bo‘lsayam tortishuvga tortmoqchi edi.

— Turk cherigiyam ot yorishmasidan¹ qochadimi? Kelinglar, uchovimiz-da shu yerdan otimizni choptiramiz! Ana, ulug‘ begimizning o‘toviga yetmasdan tepalik turibdi-ku, shungacha borib qaytamiz. Birinchi kelgan oltinni oladi. Bars chinliga tik boqdi.

— Unda oltinni bizga berib qo‘y. Biz Yomtar bilan chopishamiz, yutgan olaveradi, — dedi.

— Begimiz ikkinchi o‘rin uchun bir kumush berdi, — dedi chinli subay.

¹ **Yorishma** — musobaqa (*tarj.*).

— Uni-da bizga ber. Beking uchinchi uchun bir ne bergan bo'lsa, uni o'zing ol.

— Yigit! Sen ko'p tepadan kelyapsan! Oting yarim yo'lda qolib ketmasin tag'in! — deya chinli ularni yanada qizdirdi.

Bars shunday qorli, go'zal havoda chopishga Shan-kingni ham chaqirmoqchi bo'ldi. Qarasa, voy yaramaslar-ey, u yonidagi ikki chinli bilan bo'zqirda ketib borardi. Chopishni o'zi ko'rmasa, nechun oltin berdiykin? Barsning boshida chaqin chaqnaganday bo'ldi. Chinlining yoniga bordi-da:

— Sen Yomtar bilan chopishaver! Men sizlarni bunda kutib turaman, — dedi.

Yomtar nariroqda o'tlab yurgan otiga borib, bir sapchib mindi-da, chinliga:

— Sen yuz odim ilgari ket! — dedi. — Oting charchagan. Bars qamchisini ko'tarib, tushirishi bilan yorishni boshlaymiz.

Van-zin-shan yuz odim ilgoriga ketdi. Boshini o'girganicha ishorani kutdi. Bars qamchisini yuqoriga ko'targanicha turardi. Birdaniga u qamchini tushirdi, shu ondayoq ikki ot otilib, ucha ketdi.

Bars bir oz yorishayotganlar ortidan qarab qoldi. So'ngra shoshilib o'z otiga mindi. Yomtar bilan chinli ot surgan yoqdan boshqa tomonga — tersiga qarab otini niqtadi. U chinli bek bilan yo'ldoshlarini quvalab borardi.

O'nboshi qor ustida otini ketganicha tezlatarkan, ko'zini ufqdan uzmasdi. Uning bundayin qor uzra otini qiynab uchirib borishiga anavi chinlilar sabab. Shu tulki chinlining ularga ot choptiramiz deyishining o'zi Barsning ko'ngliga g'ulg'ula solgandi. Yorishning bu yoqqa emas, balki boshqa yoqqa yo'naltirilgani ham shubhasini orttirgandi. Bars yana shuni ham yaxshi bilardiki, agar bir foydasi bo'lmasa, chinli hech qachon aqcha bermaydi. Bu yorishmada Van-zin-shanning yengilishi yuzda-yuz aniq ekan, chinli bekning bir oltin tortiq etishi tagida yomon bir narsa yotibdi. Bars shularni o'ylab, yorishga qatnashmadi, chinlilarning orqasidan tushdi. Bu o'rinda qilinadigan eng katta ish chinlilarning ortidan tushmoq emas, balki ular ketgan yerga yetib bormoq edi.

Uzoqdan otliqlar ko‘rinarkan, o‘nboshi otiga yana qamchi bosdi. Chaqmoq tezligida chinlilar yoniga yetdi. Uchala chinli oqish otli Almila qarshisida turishardi. Go‘zal Almila har zamongiday qo‘rqinchsiz, turg‘un bir holatda ularga boqardi. Barsning kelganini ko‘rib, kulumsab qo‘ydi.

O‘nboshi otini Shan-kingning to‘ppa-to‘g‘risida to‘xtatdi. Bir-birlariga jimgina boqishdi.

So‘ngra Bars Almiladan so‘radi:

— Bular senga bir ne dedimi?

— Chin begi qayoqqa borayotganimni so‘radi.

— Nima ishi bor ekan?

— Bilmadim.

Bars chinlining yuziga yeb qo‘yguday bo‘lib qaradi. Basharasiga tupurganday qilib shunday dedi:

— Chinlisan, biroq unchalik quv emassan!

Shan-king kular, bu turkka hazil qilmoq istar edi. Unga tepadan boqaroq:

— Qanday bilaqolding? — deya so‘radi.

— Bizga ot chopishtirib qo‘yib, o‘zing bu yoqqa yo‘nalding, biroq o‘ylaganing chiqmadi.

— Sen bu esing bilan ulug‘ bek bo‘la bilirsan.

— Sendayin bek bo‘lgandan bo‘lmagan yaxshi.

Shan-king hazillashmoq istab, haqoratga uchragach, tilini tiyib, pisib qoldi, qizardi. Bir oz o‘ylanib, keyin o‘zini tutolmay:

— Tilingni uzaytiraverma! Qonga bulanib qolma yana! — deya baqirdi.

— Yomonmi? Qonimning tusini ko‘ramiz, — dedi Bars hech parvo qilmasdan.

— Qarshingda uch kishi turganini unutma! Bundan sog‘ ketmassan! — deya yana chinli dag‘dag‘a etdi.

— Uch kishimi? Ko‘p ozchiliksiz!..

Shan-king alam bilan qilichini yalang‘ochladi. Buni ko‘rib ikki chinli subay ham qilichlarini chiqarishdi. O‘nboshi Bars esa qo‘rqinchsiz, parvo qilmay turardi. Chin begidan:

— Mening o‘rnimga uchingiz-da Almila birla olisha bilasizmi? — deya sovuqqonlik bilan so‘radi.

Bu soʻz Shan-kingni quyushqondan chiqardi. Hayqirganicha oʻnboshiga tashlandi. Bars otini bir niqtab, unga chap berarkan, qilichini sugʻurdi. Hujumi bekor ketganidan chinli bekning yanada alami ortdi. Olishuv boshlandi, toʻrt otliq bir-biriga otilib, kirishib, aralashib ketdi.

Bars hech shoshilmas, usta savashchi ekanini koʻrsatuvchi harakatlar qilar, qilichini ortiqcha toʻlgʻamas edi. Chinlilar esa baqirib-chaqirishar, Barsni har tomondan oʻrab, hujum qilishar, qilich solishar, biroq tegdira olmas edilar. Oʻnboshi faqat urilgan qilichlarni qaytarar, oʻzi otini kerakli yoqqa burish, surish bilan band edi.

Almila ot ustida turganicha bu olishuvni tomosha qilar ekan, savash unga yoqayotgani yuz-koʻzidan koʻrinib turardi.

Bir payt olishayotganlar otlarini surib-surib uning yoniga yaqinlasharkan, Almila oʻnboshiga baqirdi:

— Bars! Uchisini-da tepalab tashlamasang, koʻzimga qarashni oʻylab qoʻy!

Bars qilichlarning shaqillagan tovushi ora javob berdi:

— Koʻrasan, sening aytganing boʻladi! Bular charchadi.

Shu choq bir chinli chiyillaganicha voy-voylab otidan sakrab tushdi. Yarasi uncha katta boʻlmasa-da, vahimasi katta edi. Chinlilar oʻzi shunaqa vahimachiroq keladi. Oʻnboshi Barsning yuzida anavi chinlining bir yarasi kabi bir necha yara bor edi, ammo u hech bir tovush chiqarmay, savashni davom ettirardi. U oʻzidan koʻrayam otini ayardi. Almila yana unga baqirdi:

— Bars! Yaxshi urolmading!

Almilaning koʻzi yiqilgan chinliga tusharkan, shoshib qoldi. Chinli oʻrnidan turib, yoyini kermoqda edi, u otajak oʻq Barsga tegmasa ham, otini yaralashi mumkin. Unda Bars ikki otliqqa qarshi yayov urishmoqqa majbur boʻlardi. Almila shularni oʻylarkan, oʻzidan oʻttiz odimcha uzoqda turgan chinliga qarab ot surdi. Chinli oʻziga tomon kelayotgan Almilani koʻriboq bir burildi-da, oʻqni qizga toʻgʻriladi. Chinli otgan oʻq otga kelib tegdi, ot yiqilarkan, Almila qor ustiga uchib tushdi. Agar yumshoq qor uzra yiqilmasaydi, qizning biror yeri sinishi tayin edi. Chinlining yonboshiga uchib tushgan Almila bir sakrab oyoqqa qalqdi va uning ustiga

otildi. Nariroqda uch kishi ot ustida savasharkan, bu ikkisi-da bunda yerda yumalanib, olisha boshladi. So‘l qo‘lidan qilich yegan chinlini Almila ikki bor yumalashgandan keyin tagiga bosib, so‘ng bo‘g‘zidan olib, bo‘g‘a ketdi. Chinli bir qo‘li bilan qizning bilaklariga yopishib, qutulmoqqa chirandi. Bir ish chiqarolmagach, tezlik bilan pichog‘iga yopishdi va Almilaning yuziga urdi. Go‘zal Almilaning yonog‘i butunlay chizilib, qonga to‘ldi. Yaralangan qiz chinlini qo‘yib yuborib, o‘rnidan turdi. Chinli ham shu ondayoq tiklandi. Almila pichog‘ini sug‘urdi. Bir-birining tevaragida aylana boshlashdi. Almila birinchi bo‘lib tashlandi, chobuk otilib, chinlini yana yerga yiqitdi, oldingiday qilib tagiga bosib oldi. So‘l qo‘li bilan chinlining pichoqli qo‘lini tutdi, oyog‘i bilan esa uning boshqa qo‘lini bosdi. So‘ngra o‘ng qo‘lidagi pichog‘ini ko‘tarib turib, chinlining bo‘g‘ziga qattiq urdi. Chinli tipirchilab-tipirchilab, tinib qoldi. Almila o‘rnidan turarkan, qarshidan shu yoqqa ot choptirib kelayotgan otliqqa ko‘zi tushdi. O‘nboshi Bars hamon ikki chinli bilan olishmoqda. Otliq ularning yoniga kelar-kelmas:

— Bu nima qiliq! Tushir qilichingni! — deya baqirdi.

Almila kelguvchining yuzidan, Bars esa tovushidan Kur Shad ekanini tanidi. Buyruqni eshitiboq qilichini tushirgan o‘nboshi Kur Shadning yoniga yurmoqchi bo‘ldi. Bundan foydalangan Shan-king qilichini indirgan Barsga qilich o‘qtalib, qo‘lidan yaraladi. O‘nboshi inglaganicha boshini otining yoliga qo‘ydi. Chin bering bu qanjiqligini ko‘rgan Kur Shad to‘g‘ri unga qarab ot surdi.

— Sen mening qilichingni tushir deganimni eshitmadingmi? — deya so‘radi undan. Javob berishini kutmasdan yuziga shunaqa qamchi soldiki, Shan-king g‘iyq deyolmasdan otdan sirg‘alib qor ustiga tushganicha yumaladi-qoldi. Buni ko‘rgan narigi chinli shoshilib otidan yerga sakradi. Tiz cho‘kib, Kur Shadga salom berdi.

Kur Shad tevarakka ko‘z otdi. Yuzidan qonlar oqqanicha o‘ziga qarab turgan Almilani, yarali qo‘lini bog‘layotgan Barsni, yerda o‘lib yotgan chinlini bir-bir ko‘zdan kechirdi. Otini uchirib kelarkan, bu chinlini anavi go‘zal qiz o‘ldirganini ko‘rgandi.

— Qiz, sen kimsan? — deya so‘radi undan.

— Mingboshi Ishbara Alpning qizi Almilaman.

Kur Shad uzoq qarindoshi bo‘lib chiqqan qizga kulumsab:

— Nega urishdingiz? — dedi.

Almila bo‘lib o‘tganni anglatdi.

— Ishbara Alpning qizi ekaning aniq. Qanday urishganingni ko‘zim bilan ko‘rdim. Arslon yurakli, qo‘rqmas qiz bo‘libsan, menga yoqding! — dedi Kur Shad. So‘ngra o‘nboshi Barsga yuzlandi.

— Sen kimsan?

Yuz-qo‘li-yu kiyimlari qonga bulangan Bars otidan sakrab tushib, tiz cho‘kib Kur Shadga salom berdi. So‘ngra:

— Ishbara Alp o‘nboshilardan Barsman! — dedi.

— Birinchi bo‘lib kim tashlandi?

— Ular.

Kur Shaddan qamchi yeb esi oqqan Shan-king asta-sekin o‘ziga kelib, qimirlab, ko‘zini ochdi. Kur Shad unga jirkanib qararkan:

— So‘zimni qulog‘ingga quyib ol! — dedi. — Bunda sig‘indisan, shuni hech unutm! Ikkinchi bor shunaqa ish qilsang, sening yomon joningni qizil tomuqqa yuboraman!

Keyin Almila bilan Barsga o‘girildi.

— Almila! Otingni o‘ldirgan chinlining oti seniki. Qolgan otlarning barchasi o‘nboshiga. Men yetib kelmasaydim, Bars bularning ikkisini-da o‘ldirib, otlarini egasiz qoldirardi. Bular otlarini berib-da jon burchlarini o‘tay olmas! Qani ketdik!..

Almila bilan Bars Kur Shadga qulluq qilib, otlarni olib yo‘lga tushishdi. Shan-king chinli yo‘ldoshlarining yordamida o‘rnidan turdi. Kur Shad undan:

— Chin beklari birga-bir olisholmasmi? — deya so‘radi. — Bilagingdagi kuchingga ishonsang, kel, ikkimiz bir qilich to‘qish-tiraylik!

Chinlining tovushi chiqmadi. Kur Shad sasini yanada ko‘tarib, uni ezdi:

— Men-da otdan tushib, yayov bo‘laman. Istarsangiz, ikkingiz tengdan yopishing. Qalay, yurak bormi? Agar shu sizga yoqsa, qalqonimni otib, yolg‘iz qilich bilan urishay. Dubulg‘amni-da uloqtiray, ne dersiz?..

Chinlilardan un chiqmadi. Kur Shad bu qo‘rqoqlardan jirkanib, yuzini burishtirdi.

— Siz tuban, yuraksiz kishilarsiz! — dedi. — Bir nechangiz bir bo‘libgina bir xotinning ortidan yura bilasiz!..

So‘ngra otini bir sakratdi-da, olg‘a qarab uchirib ketdi.

* * *

Ot chopishda Van-zin-shanni yengigan Yomtar oltinni olib, har ishni qo‘yib, Bars bilan ko‘rishmoqni istadi. Uning yaralanib, chodirida yotganini eshitgach, ne bo‘lganini tushunmay yo‘ldoshining chodiriga oshiqdi. Eshikdan ichkari kirarkan, Barsning yotganini, tevaragida Almila bilan Sanchar, Sulamish, Ariq Buqa, Ko‘kbo‘ri, Ucho‘g‘il to‘planib turganini ko‘rdi. Barsning yuzidan qon qochgandi. Oqsoqol bir o‘tachi¹ uning yarali qo‘lini bog‘lamoqda.

— Ne bo‘lding, Bars? — deya baqirdi Yomtar.

Bars charchoq bir tovushda: ‘

— Ko‘p qonim oqti, tinkam quridi, — deya javob berdi.

Yomtar to‘planganlarga bir-bir boqdi. Almilaning yuzidagi yaraga ko‘zi tusharkan, yana:

— Bir-biringiz bilan qilich o‘yini o‘ynadingizmi? — deya so‘radi.

O‘nboshi Ucho‘g‘il bo‘lib o‘tganlarni Yomtarga qisqacha qilib tushuntirdi. Shu payt o‘tachi ishini tugatdi. Shu sirada tashqarida taraq-turuq tovushi eshitildi. Mingboshi Ishbara Alp ildam odimlab ichkari kirdi. O‘nboshilar yerga tiz urib, unga salom berishdi. O‘tachi qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib, mingboshini qutlaganday boshini egdi. Ishbara Alp yotgan yeridan turishga intilgan Barsga yotaver, deya belgi berarkan, o‘tachidan so‘radi:

— Qalay? Yarasi chuqurmi?

— Uzoq yo‘ldan kelarkan, qoni ko‘p oqmish. Bu yara tez bitajak. Ko‘p qimiz ichsin, tanasi kuchayadir. Sog‘ayajak, — dedi o‘tachi.

O‘nboshilar bir-biriga qarab turardi. Mingboshi Almilaga o‘g‘irilib:

— Bor, qancha qimiz bo‘lsa, barini olib kel, — dedi.

¹ O‘tachi — tabib, doktor anglamida (*tarj.*).

Almila chiqib ketarkan, Ishbara Alp Yomtarga boqdi.

— Yomtar! Choliqni top. Kun botmasdan burun menga uchrasin! — deya buyruq berdi. So'ngra Barsning boshiga borib, biror so'zi bor-yo'qligini so'radi.

— Bir deyajagim yo'q, — dedi Bars. — Qizingga quvon! Bir chinlini o'ldirdi. Meni-da bunga sirtida tashib keltirdi. O'zimdan ketib qolibman.

Ishbara Alp chiqib ketganidan biroz o'tmay Almila qaytdi. Qo'lidagi kichik chamchaqni Barsning qarshisiga qo'ydi.

— Bor qimizimiz shu ekan, — dedi.

O'nboshilar ham qo'zg'olishdi. Yomtar yorishda yutgan oltinni Sancharga uzatarcan:

— Bunga qimiz ol, — dedi. — Men Choliqni topgani ketdim.

O'nboshilar bir-birlaridan uylarida qimiz bor-yo'qligini so'rashdi. Barchanikida tugagan ekan. Oyoqda turib ozgina so'ylashganlaridan keyin o'rta yetti qo'y bilan ikki ot chiqarildi. Sanchar bularning barini o'nboshilar qo'rasidan olib to'playdigan, chinlilarga sotib, ustiga bu oltinni ham qo'shib, yig'ilgan aqchaga qimiz va boshqa kerakli narsalarni keltiradigan bo'ldi.

* * *

Oqshom tushganda Sanchar Barsning chodiriga qaytdi, Yara-
lining boshida o'tirgan Almilani, Yomtar va mingboshini ko'rdi. Yetti chamchaq qimizni yerga qo'ydi. Ishbara Alpning qarshisiga kelib tiz cho'kdi-da, unga salom berdi. So'ngra unga:

— Choliq bu o'rtalikdan yo'qolibdi, — dedi. — Evdoshi bir necha kundir uni ko'rmaganini, qayon ketganini bilmasligini so'yladi.

AYG'OQCHI

Sanchar qora qishning o'rtasida, sovuq kunlarda ham o'z qo'l ostidagi cheriklarga mashq qildirardi. Mana shu to'ngitadigan kunlarda ham ularni to'rt kunlik savash mashqiga olib chiqdi. Birinchi kunni ot ustida to'xtamay yurib o'tkazishdi, hatto kechasigi

bo'ronda ham tinimsiz yurishdi. Uchta yetak otlari bor — bu yurishda ov bo'lishi aniq edi, ovlangan ovlarni shu otlarga yuklab, yetaklab olishadi. O'nboshi Sancharni O'tukanda har kim taniydi, u dongli savashchi, yirik bir cherik.

Bu to'rt kunlik mashq yurishida O'tukandan shunchalik uzoqlashdilarki, agar yana biroz ilgari ketsalar, Chinga bosqin qilib chiqsalar bo'ladigan chegaraga ham yetib borishardi.

To'rtinchi kun mashqlar tugadi. Yetak otlar ustini ovlar bilan to'ldirib, O'tukanga qaytishdi. Ancha charchashgandi. Tangri yorlaqab, bo'ron ham, qor ham tingan. Yer va ko'k tutashgan uzoqliklarga cho'zilgan keng, tekis maydonda otliq yo'l bosish go'zal edi. Tevarakdagi bu go'zallikdan Sanchar va cheriklarining ko'ngillari yayrab, charchoqni ham unutib, quvongancha ketib borishardi. Bir payt cheriklardan bittasi:

— Ilgarida bir ot ketmoqda, — dedi.

Oldinda bir ot og'ir-og'ir bosib, O'tukanga qarab bormoqda edi. Sanchar shu ondayoq o'ng-u so'lga, orqa-o'ngiga boqib, cheriklarini, otlarini sanadi. Bari bunda. Tag'in ilgariga, otga tiki-lib qolgan Sanchar biroz o'tgach:

— Otning ustida otliq-da bor, — dedi. — Ortimdan tez keling! — deya buyurib, otini niqtadi. Cheriklari ham uning orqasidan otlarini choptira ketishdi.

Sancharning o'tkir ko'zlari yanglishmagandi. Otga yaqinlashgach, yarali bir kishining ot yoliga yopishganicha arang o'zini tutib borayotganini ko'rishdi. Ot egasining holini anglagandek, uni tushirib yubormaslik uchun sekin-sekin odimlab bormoqda.

Sanchar yaraliga qarata:

— Kimsan? Bunda ne qilib yuribsan? — deya savol berdi.

Javob bo'lmadi. Otliqlardan biri yerga sakrab tushdi, yaraliga yaqinlashib, yuziga boqdi. Keyin Sancharga o'girilib:

— Ishbara Alpning otboqari Choliq, — dedi.

Cheriklar bir-biroviga qarashdi.

Sancharning buyrug'iga ko'ra Choliqni otdan tushirishdi. Uning tili so'zga kelmasdi. Ora-sira ko'zlarini ochar, yana yumib olardi. O'limi yaqinga o'xshardi. Sanchar yana buyurdi:

— Tezda yaralarini bog'lang! Yaxshi qarang!

Yaralari bog‘langach, Choliqqa majburlab qimiz ichirishdi. Sanchar bir namatni ikki ot orasiga kerib bog‘lab, yaralining yotib ketishi uchun yotoq tayyorladi. Choliq namatga yotqizilib, usti yaxshilab o‘raldi. Yo‘lga chiqildi.

Sanchar boshi yorilib ketay deb o‘ylanardi. Choliq qanday yaralandi ekan? Bu yerlarda nima qilib yuribdi?

Sanchar bu topishmoqni topolmadi, O‘tukangacha o‘ylanib bordi. Choliqni o‘z chodiriga yotqizishgach, o‘nboshi Sanchar mingboshi Ishbara Alp qoshiga oshiqdi, unga bo‘lib o‘tganlarni bildirdi.

Ishbara Alp yaralining chodiriga kelganida, u ko‘zini ochgandi. Mingboshi undan:

— Qayerga borganding? — deb so‘radi. Choliq ko‘zi bilan janubga borganini anglatdi va yana o‘zidan ketdi.

O‘tachilar Choliqni qutqarib qolmoq uchun tirishar, yaralariga em qo‘yar, duolar o‘qishar edi. Biroq yarali tuzalay demas, tersiga, yomonlashib borar edi.

* * *

O‘tukanga kelganining to‘rtinchi kuni Choliq biroz o‘nglandi. Uni har kuni yo‘qlab turgan Ishbara Alp bundan sevindi, so‘ngra yigitdan nechun yo‘qolib qolganini so‘radi. Choliq chiranib, arang:

— Ayg‘oqchi... — deya bildi, tili aylanmay qoldi.

Mingboshi qoshlarini chimirdi. Ayg‘oqchi kim bo‘ldi? Choliqning holi bo‘lsaydi, undan ko‘p narsa so‘ramoqchi edi. Biroq Choliq arang nafas olib yotibdi. Ishbara Alp esa bu sirning tagiga yetishi kerak.

— Ayg‘oqchi qayerda? — deb so‘radi mingboshi.

— O‘ldi, — dedi Choliq.

— Sen o‘ldirdingmi?

— Shunday.

— Seni o‘sha yaraladimi?

Choliqning so‘ylashga kuchi qolmagandi, ko‘zlari bilan shunday belgisini berdi-da, tinib qoldi. Shunchalik kuchdan ketgandiki, tovushi ham chiqmasdi.

Mingboshi Choliq bilan so‘ylasharkan, o‘nboshi Sanchar ham chodir ichida edi. Yaralining so‘zlarini eshitgach, birdan g‘azabi qo‘zg‘ab, Choliqdan:

— To‘xta-to‘xta, shu seni ko‘rar-ko‘rmas qochgan isqirt chinli emasmi? — deya so‘radi.

Choliq kulumsadi, ko‘zlari bilan shunday belgisini berdi. Shundan so‘ngra Sanchar bozorchada Choliqning qush sotgani va bir isqirt chinli uni ko‘rib, qochib qolganini Ishbara Alpga tushuntirdi. Mingboshi boshini egib, ancha o‘ylandi. So‘ngra:

— U chinlining ayg‘oqchi ekanini qanday aniqlading? — deya Sanchardan so‘radi.

Sanchar buni sezgisi bilan tuygan edi. Qanday anglatsam ekan, deya o‘ylanqirab, Choliqqa boqdi. Choliq bu savolga javob berish uchun bor kuchini to‘plab, inqillab-sinqillab shunday dedi:

— Chinda tutsoq ekan, uni ko‘rmishdim. Chin subayi edi. Bir-da bitik-da qo‘limga tushdi. Otimning egari ostinda... To‘rbaning ichinda...

Yarali shularni so‘ylarkan, yana o‘zini yo‘qotdi. Ishbara Alp Sancharga nima qilamiz degandek qaradi. O‘nboshi unga:

— Choliqning otini evdoshi minib, ovga ketgandi. Bitikni tez-da topib keltiraman! — dedi-da, shoshilib tashqari chiqdi. Otiga minib, uchirib ketdi.

* * *

Kun botay deganda Sanchar terlaganicha Ishbara Alpning chodiriga kirib keldi. Tiz cho‘kib salom berdi va unga bitikni uzatdi.

— Choliqning otidan, egari ostidan topdim! — dedi.

Ishbara Alp buklangan qog‘ozni ochib, boqdi. Yuzini burush-tirib:

— Bu chin tilida yozilmish. Zotan bunaqa qog‘oz O‘tukan-da yo‘qdir, — dedi. So‘ngra qog‘ozdan ko‘zlarini olib, Sancharga qaradi va: — Sen boraver. Buni ertaga o‘qirmiz. Kimsaga bir so‘z etma! — dedi.

— Buyruq seningdir, mingboshim! — dedi Sanchar.

Sanchar tashqari chiqib, o‘z chodiriga yo‘naldi.

Ishbara Alp va Sanchar og‘izlarini mahkam tutganlariga qaramasdan O‘tukanda “ayg‘oqchi” xabari yoyilgan edi. Bir kishidan eshitilmagan bo‘lsa-da, O‘tukanliklar yurtlarida ayg‘oqchi borligini tuyg‘ulari-la sezishgan edi, el ichida bu to‘g‘rida turlicha o‘y bor edi.

— Choliq bir ayg‘oqchini tutib olmish...

— Choliqni ayg‘oqchilar urganmish...

— Choliq o‘zidan ketib yotgani uchun ayg‘oqchining otini aytolmayotganmish...

Ana shunday so‘zlar. O‘tukandagi chinlilar ham pitirlab qolishgan. Ishning bunday tus olishidan barchasi hurkib turardi. Shan-king ham yuzidagi qamchi yarasi achchig‘ini unutib, shu shov-shuvni o‘ylardi. Kechalari bilan Van-zin-shanni va anavi subayini chaqirib, shivirlashadi. Bir kuni shunday dedi:

— Chindan bunga bir ayg‘oqchining kelishi biz uchun yaxshi. Chunki qog‘onni chinga tezlash uchun buyam bir sabab bo‘ladi. Endi Chindagi hukmdor oilani taxtdan tushirib, bizni xoqonlikka chiqarsa, bundayin ayg‘oqchilar boshqa kelmasligini qog‘onga tushuntirish kerak.

Van-zin-shan unga e’tiroz bildirdi:

— Begimiz, men bunga qo‘shilolmayman. Qog‘on ayg‘oqchi borligini eshitsa, biz uchun yomon bo‘ladi. Chunki uning uchun Chinda u yoki bu oilaning hukmronligi emas, o‘z yurtiga kelgan chinli ayg‘oqchi muhimroqdir. Ayg‘oqchi to‘g‘risidagi mish-mishlar to‘g‘ri chiqsa, qog‘on ortiq bizga-da yaxshi ko‘z bilan boqmas.

— Nega boqmasin? — dedi chinli bek. — O‘zi bu ishlarga sening aqling yetavermaydi. Qaniydi shu Ishbara Alpning otboqari o‘ziga kelsa-yu ayg‘oqchining kimligini bildirsa...

— Ishbara Alpning otboqari ayg‘oqchining kimligini bilarkanmi?

— Bilarmish. Bu otboqarning chin tilini bilishini, ko‘p esli, ochiqko‘z ekanini tuydim. Harholda bir nelar biladi. Ayg‘oqchining Chin xoqoni tomonidan yuborilgani aniqlangach, Qora Qog‘ondan Chinga oqin qilish uchun izn istayman. So‘zsiz menga qirq-ellik ming otliq beradi.

— Yo‘-o‘q, begimiz, sizga Qora Qog‘on cherik bermas.

— Nechun?

— Oqinda yag‘mo qilnadigan mollarni yolg‘iz turklarga tarqatmoq istaydi, bu uchuns.

— Men molni nima qilaman? Men olgan mollarni ham qog‘onga beraman. Menga mol emas, Chin xoqonligi kerak!..

— Shunday-ku, biroq baribir cherik bermas!

— O‘chir tovushingni! Shu kecha ko‘p tik ketding-a! Yo‘qol ko‘zimdan!

Shan-king yo‘ldoshining so‘zidan shunaqa o‘pkalandiki, jahliga chidayolmay qilichini sug‘urdi. Van-zin-shan tez o‘rnidan qalqib, tashqariga otilmasaydi, qonli bir ish chiqardi. Shan-king narigi chinli subayga o‘girildi. Alaminini unga to‘kdi:

— Bu chala telbaga ne bo‘ldi o‘zi? Menga shunaqa so‘zlarni aytadimi? Qarshimda turganini unutti shekilli?..

— Shunday, begimiz! — deya chinli subay uni ovutdi. — Ikki-uch kundirki, bu o‘zgarib qoldi...

* * *

Kecha yarmiga borib O‘tukanda qattiq bo‘ron turdi. Shamol qo‘rqinchli g‘uvillar, qor bo‘ralab yog‘ar edi. O‘rmondagi bo‘rilarning to‘planib uvillashi esa yanada qo‘rqinchni orttirardi. Bunchalik qorbo‘ronni, dovulni, sovuqni O‘tukanliklar necha yillardirki ko‘rmagandilar.

Choliq yotog‘ida ingrardi. Xotini esa kuni bilan ovda charchaganidan qotib uxlayotgandi, bo‘ron vahimasidan uyg‘onib ketdi. Ammo bir to‘lg‘ondi-da, yana ko‘zlarini yumdi. Bir necha bor shunaqa uyqusi buzilib, yana uxlab qoldi. Tag‘in bir uyg‘onganida, Choliqning tik turganini sharpasidan ko‘rdi. Xotin ko‘zlarini yummoqchi edi-yu, birdan Choliqning og‘riq ekanini esladi. Ko‘zlarini ochdi, uyqusi qochdi. Choliq chodir eshigiga qarab bormoqda. Xotin erining bu yashirinchilik ketishi sababini o‘ylab, tagiga yetolmadi. Choliq chodirdan chiqib ketsa, yana kunlarcha kelmaydiganday, boshiga bundan-da yomon ishlar tushadiganday tuyuldi. Birdan:

— Choliq! — deya uni chaqirdi.

Choliq evdoshining tovushini eshitishi bilanoq eshik yonida to'xtadi. Qimirlamadi. Indamadi. Xotin endi tamoman uyqusi o'chib, tahdidli so'radi:

— Choliq, qayon ketmoqdasan?

Bu safar Choliq sekingina javob berdi:

— Hozir kelaman.

U shunday dedi-da, eshikni ochib, tashqariga o'zini urdi. Bularning so'ylashuvidan Choliqning onasi ham uyg'onib ketgandi. U kelinidan:

— Kelin, Choliq ketdimi? — deb so'radi.

— Ketdi! — dedi kelin.

— Oyoqda turolmasdi-ku, qanday yurarkin? Tashqari kishini yeb-yutaman deydi o'zi.

Xotin qaynanasining bu so'zlariga indamadi. So'ngra bir narsa chaqqanday alamli tovushda qaynanasiga:

— Chobuk! Chobuk chiraqni yaq! — deya baqirdi.

Choliqning onasi yoshiga uyg'un kelmagan bir tezlik bilan turib, mumchiroqni yoqdi. Chodir yorishdi. Ona chiroqni Choliq yotgan yerga keltirib tutarkan, o'zi ham, yugurib kelgan kelin ham qotib qolishdi. Ular Choliqni qayoqqadir ketdi deya o'ylashgandi. Biroq uning ko'ksiga sopigacha pichoq sanchilgan, o'lib yotardi.

* * *

Ishbara Alp Sancharga shunday buyruq berdi:

— O'nboshi Sanchar! Chin tilida yaxshi o'qiydigan ikki chinlini topib, tez menga keltir!

— Buyruq seningdir! — dedi-da, Sanchar bajargani ketdi.

Ishbara Alp g'azablangan, otboqari Choliqning o'ldirilishi achchig'ini chiqargan edi. Demakki, Choliq o'ldirgan chinli ayg'oqchi yolg'iz bo'lmagan. Uning sherigi kelib Choliqni o'ldirgan va o'ch olgan. Mingboshining boshidan shu o'ylar kechdi. Sanchar ikki chinlini keltirgunicha chodirda u yoqdan bu yoqqa yurib turdi.

O'nboshi tutib keltirgan ikki chinlining biri to'xtovsiz irshayadigan, qarigan bir bukri edi. Ikkinchisi o'rta yoshli, ko'rinishi,

kiyinishi tuzgun kishi edi. Ishbara Alp ikki chinlini boshdan oyoq kuzatarkan:

— Chin tilinda yaxshi o‘qirmisiz? — deb so‘radi. Bukri ezma odam edi. Darhol shang‘illay ketdi:

— Yaxshi o‘qiyman, begimiz! Agar Chinda bo‘lsaydim, hozir-gacha...

— Sendan bularni so‘rmadim! — deya uning so‘zini kesdi mingboshi. — Yaxshi o‘qiysanmi, dedim.

— O‘qiyman, begimiz! — dedi bukri.

— Sen-chi?

— O‘qiyman, — dedi ikkinchi chinli ham.

— Endi sizga chinch bir bitik o‘qittiraman. Agar biringiz yanglish o‘qirsa, o‘ldim deb bilsin! — dedi Ishbara Alp. So‘ngra o‘rta yoshli chinliga ishora qilib, Sancharga: — Sen anavini tashqariga olib chiq, unda kut! — deya buyurdi.

Sanchar chinlini tashqariga olib chiqdi. Ishbara Alp bitikni bukri chinliga uzatdi.

— Qani, shuni o‘qi, — deya buyurdi. — Keyin turkchaga ag‘dar. To‘g‘ri so‘ylamasang, ne bo‘lishingni bilasan o‘zing.

Chinli xatni olib, oldin o‘zicha o‘qib chiqdi. O‘qigan sayin yuzidan qoni qochdi. Qo‘llariga titroq kirdi.

— Nelar yozadir? — deb so‘radi mingboshi.

— Begimiz... Yomon narsalar... Ko‘p yomon...

Chinlining qo‘rquvdan tomog‘i qurib qolgandi. G‘ilq etib yutundi. Keyin xatni turkchaga ag‘darib o‘qiy ketdi:

“Ulug‘ Chin qog‘oniga!

Sodiq qullaringizdan Ma-tu-ching bunga kelib, buyruqlaringizni bildirdi. Buyruqlaringiz bajarilajak. Turk o‘lkasida bu kunlarda bir oz ochlik bor. Shu uchun ko‘klamda Chinga bosqin qilinajak. Shan-king va Iching Xotun har doim turk qog‘onini o‘z yo‘llariga solish uchun tirishmoqdalar. Ular o‘z oilasining Chinga yana xoqon bo‘lishi umidida har ishga tayyor turishibdi. Bunda Kur Shad chinliklarga ko‘p dushmanliklar qilmoqda. Amakilari Qora Qog‘onning Iching Xotunga uylangani uchun Kur Shad va Tuluxon qog‘onga yov bo‘lib qolishdi. Faqat ularning yovligi

yashirindir. Shu fursatdan foydalanib, oralariga yog‘iylik solish, turklarni ikkiga bo‘lish, keyin barini ezib tashlash kerak. Shan-king endi eski mavqeyini yo‘qotdi. U go‘zal bir turk qizini yaxshi ko‘rib qolgan. O‘shaning orqasidan yurgani yurgan. O‘shani deb bir turk o‘nboshisi bilan olishmish, Kur Shaddan tayoq yemish. Bu bitikni men — sodiq qulingiz Van-zin-shan sizga May-tu-ching bilan yubormoqdaman”.

Bitikda yozilganlarni eshitib, Ishbara Alp qattiq achchiqlandi. Ikkinchi chinlini chaqirib, unga ham bir bor o‘qittirdi. Ikkala chinlining o‘qigani bir-biriga to‘g‘ri kelgach, chodirdan tashqari chiqdi. O‘zi qaytmagunicha ikki chinlini bir yerga qo‘ymasligini Sancharga tayinlab, otini minib jo‘nab ketdi. Mingboshi Kur Shadning buyrug‘i ostida ish yuritadi, shuning uchun unga bu so‘zlarni bildirishi kerak. Ishbara Alp yerga tiz urib Kur Shadga salom berdi. U o‘ziga topshirilgan yangi yoyni sinab ko‘rmoqda edi. Mingboshining yuziga boqarkan:

— Ishbara Alp! Yomon bir xabar keltirdingmi? — dedi.

— To‘g‘ri topding, Shad! — dedi mingboshi. — O‘tukanning ichigacha ayg‘oqchi kirmish, xabarimiz yo‘q.

— Bu ayg‘oqchi chinlimi?

— Shunday!

— Shunday bo‘lishi aniq edi. Kim ekan? Tuttingmi?

Ishbara Alp Choliqning yo‘qolib qolishidan boshlab o‘ldirishigacha, xatda yozilgan so‘zlargacha barini Kur Shadga anglatdi. Bitikni ham unga topshirdi.

Kur Shad bir oz o‘ylandi, keyin Ishbara Alpga qarab:

— Biz bu ishni bilganimizcha bitiramiz, — dedi. — Qog‘onga so‘ngra anglatamiz.

Kur Shad eshikda soqchilikda turgan cherikni chaqirib, yasovulboshini hoziroq topib keltir, deya buyruq berdi.

Yasovulboshi Bag‘a Tarkan tezda yetib keldi. Uchalasi otlanib yo‘lga tushishdi. Kur Shad voqeani yasovulboshiga aytgach, uning tishlari g‘ijirlab ketdi va:

— Bu kelgindi yotlar bir kunmas-bir kun O‘tukanni sotadirlar-da, bizning xabarimiz bo‘lmas! — deya g‘udrandi.

Uch otliq Van-zin-shanning chodiriga borib, uning Shan-king yonida ekanini eshitishgach, kulumsab qo'yishdi. Bir zumda chinli bekning chodiriga yetib borishdi.

Kur Shad, orqasidan Ishbara Alp va Bag'a Tarkan chinli bekning chodiriga kirishgach, ularning achchiqlangan yuziga ko'zi tushgan kelgindilar hayrat va qo'rquvdan shoshib oyoqqa turishdi. Shan-king Kur Shadni, Van-zin-shan esa Ishbara Alpni ko'riboq yuragi o'ynay boshladi. Uchinchi chinli kirib kelganlarni sanab, o'zlarining ham uch kishi ekanini eslab, bular urushgani kirdi, bu turklar bilan qanday olishamiz, deya vahimaga berildi. U turklarning sal narsaga achchiqlanib, urishib ketishini yaxshi bilardi.

Kur Shad bitikni Shan-kingga otib:

— Shuni o'qi! — dedi.

Chinli bek hech narsani tushunmasdan yerga tushgan xatni oldi. Ochdi. Van-zin-shan maktubga bir ko'z otib oq tanidi, tanib oq yuzi oqarib ketdi. O'zini qo'ygani yer topolmay, tipirchilab qoldi. Shan-king bitikni o'qib bitirarkan, shalviragan qo'llaridan qog'oz sirg'alib yerga tushdi. Van-zin-shanga nafratli boqib:

— Olchoq! — deya baqirdi-da, qilichiga qo'l uzatdi. Kur Shad uni to'xtatib:

— Darrov qurolga yopishma. Bizning uning-la yana so'ylashajaklarimiz bor, — dedi. So'ngra Van-zin-shanga o'girilib: — Ayg'oqchiboshi! — dedi. — Mising chiqdi. Endi bizga to'g'risini so'yla! Ishbara Alpning otboqarini sen o'ldirding, shundaymasmi? Bizni ortiqcha charchatma. Sen o'ldirmasang, boshqa bir orqadoshing bor, u o'ldirgan. Yasovulboshining qamchisi seni tilga kiritmasidan oldin o'zing aytaqol!

Van-zin-shan Kur shadning hazillashib bo'lmaydigan yigit ekanini yaxshi biladi. Shuning uchun so'zni uzatmadi; qo'rquv va ter ichida:

— Men o'ldirdim, — dedi.

— Nechun bundayin qanjiqliq qilding? U yotog'ida yarali yotgandi-ku!

— Meni aytib qo'yadi deb o'yladim.

— Sening ayg'oqchi ekaningni bilarmidi?

— Yo‘q, yolg‘iz May-tu-chingdan mening otimni eshitgandir, deya cho‘chidim.

— Endi o‘lishga haqlisan, ayg‘oqchiboshi! — dedi Kur Shad. — Biroq biz senlarday olchoq emasmiz. Senga o‘zingni qo‘rmoq haqqini beramiz. Qilichingni chiqar!

Kur Shadning tovushi juda g‘azabli yangradi. U qilichini yang‘ochlab, olishuvga shay turardi. Chinlining taraddudlanayotganini ko‘rgach, yana hayqirdi:

— Senga qilichingni chiqar dedim! Kishidayin o‘lishni-da bil!

Van-zin-shan bir on umidlanib taysallandi. Hatto yomon-yomon kulumsadi. So‘ngra qilichini sug‘urdi. Shan-kingning katta o‘tog‘ida qilichli olishuv boshlandi. Chinli jonini qutqarmoq uchun jon-jahdi bilan urishardi, hatto ba‘zan hujumga ham o‘tardi. Biroq olishuv uzoqqa cho‘zilmadi. Qattiq zarba ostida qolgan Van-zin-shanning qo‘lidan qilichi tushib ketdi, shu ondayoq Kur Shad ayg‘oqchiboshining bo‘yniga qilich solib, uning boshini uzib, uchirib yubordi. Ishbara Alp bilan Bag‘a Tarkan shunday bo‘lishi kerakligini oldindan bilganlari uchun parvosiz boqishar, chinlilar esa o‘lim qo‘rquvsi ichra titrashar edi. Kur Shad qilichini qiniga solarkan, Bag‘a Tarkanga buyruq berdi:

— Yasovulboshi! Bu olchoqning molini, aqchasini, tovarini, nesi bo‘lsa, barisini olib Choliqning eviga yetkar, evdoshi bilan bolalariga ber!

— Buyruq seningdir, Shad! — dedi yasovulboshi.

— Senga kelsak, chinli bek! — deya Kur Shad chinliga o‘girildi. — Qing‘ir ishning qiyig‘i qirq yilda-da chiqur, esingni yig‘! Bizning ishimizga aralashaversang, kunlarning birida ne bo‘lajagingni unutma. Yo‘ldoshlaringni-da o‘zi to‘g‘ri, er kishilardan tanla!..

BUDUN G‘AZABDA

Ishbara Alp Kur Shaddan ko‘rsatmalar olgach, usti yopiq bozorga bordi. Bugun bu yerga ko‘p kishi yig‘ilgandi. Faqat bu kishilar savdo-sotiq qilmas, balki Chuchuning qo‘bizini tinglashar edi.

*Ko‘p yomon zamon bo‘ldi,
Ochun ne yomon bo‘ldi!
Bir ish qilmoq tilarkan,
Ishimiz tumon bo‘ldi!*

*Yigirmata botir, yosh
Ishbara Alpga yo‘ldosh.
Chinli yuzindan ketdi
Qora Budoq, to‘king yosh!*

*Bu olbosti qo‘limi?
Beklar bari dalimi?
Bu bizning O‘tukanmi,
Yo‘q esa Chin elimi?*

*Kelgindiga inonmoq,
O‘t chinliga suyanmoq
Oshga og‘u qo‘shmoqdir,
O‘ki suvga tayanmoq!*

*Iching Xotun qardoshi,
Chinli ko‘ppaklar boshi! —
Ular bois o‘ldi-ku
Qahramon Bars o‘nboshi!*

*Bir yonda Turk bo‘risi,
Bir yonda Chin o‘g‘risi;
Yurtimizda chalinur
Chinlilarning burg‘usi!*

*Shudir ko‘ngil og‘rig‘i —
O‘ldi bu yurt Cholig‘i!
Barimizni aldadi
Chinning olchoq sarig‘i!..*

Buni tinglayotgan turklarning ichi qaynab, tuyg'ulanib, bari birdan o'ynar, hayqirar edi. Ayrimlari o'ynarkan, qilichlarini chiqarib, to'qishtirib, baqirishar edi. Cheriklar bu so'zlardan qonlari qaynab, savashdagidek shiddatga minishar, to'p bo'lib o'ynarkanlar, birdan yerga baravar tiz cho'kishar, keyin sachrab turishar, arslonlarday odim otishar, maydonda o't kabi yonishar edi. Orada qattiq so'kinishlar ham eshitalardi. Ishbara Alp bu o'yinni biroz ko'rganidan so'ng chetga chiqdi, yaxshilab o'ylay, deya ko'nglidan kechirib, o'rmonning qirg'og'iga ot surdi. Shu payt ichkarida boshqa bir o'zan qo'bizini tingillatib, yuragidagini to'ka boshladi:

*Qarang, ko'kka uchdi-ya
Kur Shad qilgan ish, emak:
Turk bo'risin tishladi
Chinli degan bir ko'ppak!
Birga bir urishmoqqa
Chinlilarda yo'q yurak,
Esini kiritmoqqa
Turkning qilichi kerak!
Barisi xotinchalish,
Ichlarida yo'q erkak;
Shan-king-chi, bo'lmoq istar
Turk qog'oniga tirak!..*

Chuchuning yuragi yonib ketdi. Qo'bizini yana qo'lga oldi. Eshiting, nelar so'ylaydir:

*Hyey, o'zanim, ne deding?
Unday tirak yiqilsin!
Iching Xotun yig'lasin!
Qora Qog'on siqilsin!
O'tukanda ne qilar —
Chinli Chinga tiqilsin!
Chinliga dars bermoqqa
Bosqinlarga chiqilsin!
Ko'kturklarni oqinda
Tangrimiz qutlu qilsin!..*

Baxshi soʻzini eshitib, turklarning qoni yanada qaynab, bir-birlarining yelkalariga qoʻl tashlab, toʻp boʻlishib oʻynay boshlashdi. Endi Chuchu bilan narigi oʻzan ikkisi faqat qoʻbiz chalar, bozor maydonidagi koʻkturklar toʻp-toʻp boʻlishib sakrab, chopib, oʻng-u soʻlga odim otib, hayqirib, birdan yerga choʻkib, birdan koʻkka sapchib turk oʻyinini oʻynashar edi. Osti va usti yogʻoch bilan yopilgani uchun bozor maydonidagi katta uy oʻyinchilar har choʻkkanida, har sakraganida sollanar edi. Oʻyindan, oʻtli tuygʻulardan, tezlikdan barchasining yuzi qip-qizil edi, nariroqdan barchasi bir toʻp yonayotgan olovday koʻrinar edi. Ularning oʻyini, uygʻun tebranishlari, yugurib-sakrashlari qoʻrqinch tus olmoqda edi. Yigʻilganlarning bari oʻzini unutgan, endi oʻrtada menlik, senlik yoʻqolib, faqat bir yurak qolgandi — boʻlinmas bir borliq qolgandi! Yogʻiy Chinga qarshi oʻch tuygʻusi bilan yongan bir butun tana tebranar, yogʻiy-la olishmoq, savashmoq uchun telbalanar, alamli toʻlqinlanar, alamning bir uchi Qora Qogʻonga ham uzangan edi. Uni qogʻonlari boʻlgani uchun hurmatlashar, biroq Shan-kingga oʻz yonidan oʻrin berib qoʻygani, Chinga oqin buyrugʻini hozirgacha chiqarmagani uchun achchiqlanmoqda edilar.

Bu oʻrtada birortayam chinli qolmagandi. Ular bu oʻyindan yuraklari yorilib, burchak-burchaklarga pisib ketishgandi. Hatto Shan-king ham oʻz oʻtogʻidan ancha uzoqda edi. Iching Xotun bu yigʻnoq oʻyinining soʻngidan qoʻrqmoqda edi. Turklarning bunchalik katta oʻyinlarini, qaynaganlarini chinli xotin hech koʻrmagan va eshitmagan edi. Bu qoʻbiz yangroqlari, bu yer-u koʻkni titratib, bozor uyini sollantirib oʻynashlar, yarim kechagacha tinimsiz hayqirishlar uni ogʻir oʻyga solgandi.

BOSQIN

Oradan toʻrt oy oʻtdi. Koʻklam Oʻtukanni jannat kabi goʻzallashtirdi. Koʻkargan boʻzqirlar yashargan. Qorlar erib, suvlar sharqirab oqmoqda.

Chinga qilinajak bosqin xabari tarqalgan. Yuz ming kishilik turk oʻrdusi yurishga shay, faqat qogʻonning buyrugʻi kutilmoqda.

Tuluxon yigirma ming kishilik oʻrdusi bilan kelib, qogʻonning buyrugʻiga kirdi. Kur Shad bilan Tunga Tegin oʻz tuman¹lariga qoʻmondonlik qilishmoqda. Qogʻon oʻzining oltmish ming kishilik qoʻshini bilan orqadan yetib kelishi kerak. Mingboshi Ishbara Alp Kur Shadning tumaniga bogʻliq edi. Botuv qogʻoni elchilari va chinli bek Shan-king Qora Qogʻon oʻrdusida edi.

622-yilning goʻzal bir kunida yurish buyrugʻi berildi. Kur Shadning tumani oʻngchi edi, yaʼni, qoʻshinning oldingi safini tashkil etardi. Yuz ming otliq baravariga, ortiga qaramay otiga qamchi bosdi — buyuk bir cherik toʻfonday qoʻzgʻoldi. “Oqin!” deya buyurildimi, urush boshlandimi, turklar otga mindimi, ortiqlarning koʻzlari faqat ilgarini koʻrar, ortda qolgan bolalar, xotinlar, onalar eslariga kelmas edi.

Bu ulugʻ oʻrdu dovulday koʻchib, otlarni tinimsiz uchirib, besh kun deganda Buyuk Chin devori qarshisiga, chinliklarning turklar bilan chegarasiga yetib keldi. Chinlilar ular koʻrinishi bilanoq oʻt yoqib, boshqa qorovultepalarga xabar berishdi. Devor-qalʼaning eshiklari qattiq berkitilib, chinlilar minoralarga toʻplanishgan edi.

Oʻngchi tumanning boshqoʻmondoni Kur Shad mingboshi Ishbara Alpni chaqirib, unga shunday dedi:

— Ishbara Alp! Bu duvarni tez oshib oʻtish uchun eng oʻtkir merganlardan oʻn kishini tanlaysan. Ikkimiz va bu oʻn kishi duvarning oshib oʻtishga eng uygʻun yerini oʻqqa tutamiz. Undagi chinlilar agʻdarilarkan, yana tanlaganing oʻnta qilich ustasi narvon qoʻyib duvarga tirmashsin, oshib oʻtib, qopini ochsin.

— Buyruq seningdir! — dedi-da, Ishbara Alp indamasdan ortiga qaytdi. Bir oz oʻtgach, yigirma kishini olib Kur Shadning qarshisiga keldi. Bularning oʻntasi mergan, oʻntasi usta qilichchi edi. Oʻnboshilardan Yomtar, Bars, Sulamish va Sanchar oʻqchilar orasida. Ariq Buqa, Koʻkboʻri va Oʻchoʻgʻil esa qilichchilar ichida.

Kur Shad tanlagan bir necha yuzboshi oʻz qoʻli ostidagi cheriklar bilan Chin devorining u yogʻiga, bu yogʻiga yolgʻonda-kam bosqin etib, chinlilarni chalgʻitmoqqa kirishdi. Bosqinni

¹Oʻn ming kishilik qoʻshin (*tarj.*).

boshlaydigan tuman cherigi esa bunda, fidoyi o'nlilikning qopini ochishini kutib turibdi.

Kur Shad "Soldir!" deya buyurgach, hujumga o'tildi. Kur Shad, Ishbara Alp, Yomtar, Bars, Sanchar, Sulamish va yana olti cherik minora ustidagi chinlilarga o'q yog'dirishdi.

Shu onda Ariq Buqa, Ko'kbo'ri, Ucho'g'il va yana yetti cherik yugurishganicha borib devorga narvon tayashdi.

Kur Shad bilan yonidagilar shunchalik o'q yog'dirishardiki, minoradagilar ko'z ocholmas, bir-bir o'qqa uchib yiqilmoqda edi. Narvon qo'yilishi bilanoq birinchi bo'lib unga O'tukanning eng dali o'nboshisi Ko'kbo'ri tirmashdi, ortidan boshqalar ham birday yopishib, yuqoriga intilishdi. O'nboshi qalqonini bir qo'li bilan boshi ustiga o'qdan pana qilganicha tepaga chiqib bordi, orqasidan Ucho'g'il oshiqmoqda. Chinlilar tahlikani ilg'ab qolishdi. Boshlarini chiqarib, o'q otolmaganlari uchun ichkaridan tosh uloqtira boshlashdi. Yirik toshlar goh o'nboshi Ko'kbo'rining qalqoniga tegar, goh narvonga tushib, tebrantirar edi. Biroq Ko'kbo'rining cho'yan qo'li tutgan qalqonga tekkan tosh dumalanib yerga tushardi; narvonni esa tubanda ikki botir ko'kturk qoyani tutganday ushlab turganidan chinlilarning otgan toshi ag'dara olmayotgandi.

Kur Shad boshliq o'n o'qchining yomg'ir kabi yog'dirayotgan o'qlari ostida chinlilar birin-ketin o'lib yiqilarkan, o'nboshi Ko'kbo'ri Chin devori ustiga oyoq bosdi. Qilichini sug'urib, hayqirganicha havoda aylantirdi. Chinlilar qilichdan qochib bir odim tisarilishdi, paytdan foydalanib, o'nboshi Ucho'g'il ham devorga chiqib oldi. Ikkalasi chinlilarga qilich solarkan, orqadagi sakkiz cherik ham devordan oshib o'tib, ichkariga xatlashdi. Bunda, keng devor ustida o'n turk bilan chinlilar yuzma-yuz olisharkan, qal'a devori ortida, pastda turganlar o'q otishni to'xtatishdi. Kur Shad o'sha tomonga ilkis ko'z otdi. Devor ustida o'lim-qolim savashi ketayotganini, o'nta turkning bir qancha chinlilar o'rab olganini, o'ngdan, so'ldan yana yog'iyalar yordamga kelayotganini ko'rgach, fidoyilar o'ylangan ishning uddasidan chiqolmasligini angladi. Agarda bularga tez ko'mak berilsa, ish o'nglanishi mumkin. Kur Shad yonidagilarga qilichi bilan devorni ko'rsatib: "Otiling!" deya buyurdi. Otidan sakrab, yugurib borib narvonga yopishdi. Ishbara

Alp va o'nboshilar, boshqa cheriklar ham uning ketidan shunday qilishdi. Kur Shad ko'z ochib yumguncha devor ustiga chiqib bordi. Tahlika kuchli edi. Yo bir yo'lini topib pastga tushadilar va qopini ochadilar, yo yigirma ikki kishi bunda o'lajaklar. Ular-ning qarshisida ellik-oltmishta chinli bor edi. Yana devorning ikki yonidan ham shu tomonga qarab tag'in shuncha chinli chopib kelmoqda. Kur Shad devorning yuksak yeriga chiqib, Ishbara Alpni yoniga chaqirdi; unga buyurdi:

— Ishbara Alp! Men bunda turib bu yondan kelganlarni o'q otib to'xtataman, sen u yoqdan kelganlarga o'q yog'dir! Cheriklar-ning eng yaxshilariga buyur, biz o'q otarkanmiz, ular yog'iyni yorib o'tib, qopini ochsinlar!

Ishbara Alpning gurillagan tovushi ko'kda to'liqinlandi:

— O'nboshilar! Qilichla chinlilarni yorib, tubanga ining! Baringiz o'lib bo'lsa-da qopini oching! O'rdu ichkari yurajak! Choping!

Kur Shad o'ngga, Ishbara Alp chapga o'q otarkan, boshqalar ellik-oltmish chinli bilan qilich urishtirar ekan, Ishbara Alpning o'nboshilaridan Yomtar, Bars, Sulamish, Sanchar, Ko'kbo'ri, Ariq Buqa va Ucho'g'il qilichlarini sermab, chinlilar orasini yorib kirishdi. Ishbara Alp so'ldan bostirib kelayotgan ellik-oltmishtacha chinli ustiga o'q yog'dirib, eng oldindagilarini bir-bir ag'darmoqda, xuddi shu ishni o'ng yoqda Kur Shad ham bajarmoqda edi. Eshikni ochishga tashlangan o'n uch fidoyilar esa oldinma-ketin qirilishmoqda, faqat bir jonlari evaziga o'nlab chinlini o'ldirishmoqda edi.

O'nboshilar chinlilarga katta talofot berishdi. Eng ilgarida fil-day Yomtar katta qalqonini to'lg'aganicha bosib borar, qilichini ishlatmas, chinlilar ag'darilib, yo'l ochilmoqda edi. U qo'chqorlar ichiga kirib qolgan buqaday tebranar, chinlilarni ezar edi. Dubulg'asiga, temir ko'ksligiga kelib tegayotgan qilich zarbalariga parvo qilmasdi. Yomtarning o'ng yonida, orqaroqda Ko'kbo'ri qilichini chaqmoqday yog'iy ustiga soldirmoqda, chinlilar yo o'lmoqda, yo yaralanib yiqilmoqda. Yomtarning so'l tarafida borayotgan Bars esa ustacha qilich urishlari bilan yo'l ochmoqda, yana yonidagi quroldoshlarini qo'riqlamoqda edi. Ko'kbo'rining

orqasida Sulamish, Bars, ularning ortida esa Ariq Buqa savashmoqda. Sanchar eng orqada urishmoqda. Shunday qilib, bu olti o'nboshi bir doira o'laroq olishmoqdalar. Yomtar bilan Sanchar bir-birlariga orqama-orqa turib jang qilishmoqda. Yomtar odim-odim ilgarilarkan, u odim-odim orqaga tisarilar, doira o'rtasida uyoqdan bu yoqqa katta g'ildirakday borib-kelar, o'rtalikda kuchsizlangan, yordam tilagan yo'ldoshiga bir-ikki turtishi bilan ko'maklashar, savashni qizitar edi.

O'nboshilarning ishi o'ngidan keldi. Chunki Kur Shad bilan Ishbara Alp yordamga yetishgan chinlilarni uzoqdan o'qlab, ag'darib turishibdi, ularning ko'payishiga yo'l qo'yishmayapti. Faqat bu turum uzoq davom etmadi. Chunki Kur Shad bilan Ishbara Alpning o'qlari tugagan, qarshilarida urishayotgan o'n uch cherikning ham sakkiztasi qurbon bo'lib, beshtasi qolgan edi.

Ishbara Alp cheriklardan biriga buyruq berib, pastdan o'q keltirtirmoq niyatida narvon yoqqa boqqandi, uning yiqilib, sinib yotganini ko'rdi. Endi buyog'iga yo'l yo'q, ish bunda bitirilajak, deya ko'nglidan kechirdi u. Kur Shad bilan Ishbara Alp besh botirning orasiga kirib, qilichlarini sermay boshlashdi. Ular orqalarini devorga tirab, o'zlaridan o'n bor ko'p yov bilan savashmoqda edi. Ishbara Alp bu chinlilarni yormoq, o'nboshilarga ko'makka yetishmoq uchun kuchli bir hamla etdi. Biroq olbosti olsin, bugun ish negadir ortga ketmoqda! Chinlilarni o'ng-u so'lga yorib, o'tib borayotgan bir chog'da qilichi sindi. Shundan so'ngra u yana Kur Shad yoniga qaytdi. Shu sirada bir cherikning qilich yeb, ag'darilayotganini ko'rib qoldi, darhol qo'lidan sirg'alayotgan qilichini tortib oldi. Turklarning safi bo'linmoqda edi, Ishbara Alp yana qilich solaroq o'rtani butlashga erishdi. Yo'qsa tor-mor bo'lishardi.

Kur Shad bilan Ishbara Alp yog'dirayotgan o'qlar tinishi bilanoq yo'l topgan bir bo'lik chinlilar yetti o'nboshiga tashlanishdi, yurishlari og'irlashgan o'nboshilar ne yuz berayotganini bilmay qolishdi. O'zlarini yo'qotganday hujumni susaytirdilar. Shunda Yomtarning so'kinib, baqirib so'ylagani eshitildi:

— Hyey olbosti olsin! Bular chinlilarga aqchaga yollanib cheriklik etguvchi qitaylar-ku! It bolasi itlar, keladigan paytini topishganini qara!..

Qitaylar yaxshi urishardi. O'zidan ko'p yog'iy bilan savashib charchagan o'nboshilarga ular anchagina ish o'ttirdi. Biroq ular qopining oldiga borib qolishgandi. Ichlaridan biri intilib, shu kishi bo'yicha keladigan tambani sug'irib tashlasa, eshik ochilardi, ko'kturklar ichkariga to'lishardi. Buni birinchi bo'lib tuygan va ko'rgan dali o'nboshi Ko'kbo'ri:

— Qani, qimirlang! — deya baqirdi. — Qarshimizda oz kishi qoldi! Shularniyam yoraylik!..

Ko'kbo'ring oz kishi deganiyam ulardan ikki-uch bor ko'p edi. Bir-birlariga qilich solishib shunchalik urishdilarki, bir ozdan keyin atrof qon va o'likka to'ldi. Bu juda shafqatsiz, qo'rqinch bir olishuv bo'ldi. Kichik bir maydonda, ozgina odam dunyoning eng qattiq olishuvini olib borardi. Bular asl er-yigitlar, metin qo'lli, temir yurakli cheriklar edi. Bir payt maydonda birorta chinli qolmadi, endi bunda yolg'iz ko'kturklar bilan qitaylar olishardi.

Yetti ko'kturk o'nboshisi bilan o'n besh qitay.

Savashchilar asta-sekin holdan toyishdi. Chuqur-chuqur nafas olishmoqda. Temir dubulg'alarga, sovutlarga urilaverib singan, chatnagan qilichlar uloqtirilib, endi charchoq qo'llarida pichoqlarini tutishganicha kimi bir kishi, kimi ikki kishi bilan urishmoqda. Yomtar bir boshiga to'rt yog'iy bilan savashmoqda. Qitaylar uning eng kuchli, yirik pahlavon ekanini anglashgan, bu uchun to'rttasi bir bo'lib unga tashlanishgan edi. Bular yuqorida, devor ustida nelar bo'lganini bilishmasdi.

Tepada uch ko'kturk qolgandi, xolos. Bir to'p yog'iy ichida — o'rtada turib olgan bir cherik ikki qo'li bilan tutgan qalqon-la urilayotgan qilichlarni to'sar, uning o'ngida Kur Shad, so'lida Ishbara Alp o'n-o'n besh chinliga qarshi kurashar edi.

Pastda esa bundan-da qattiq olishuv borayotgandi. O'nboshi Ucho'g'il bir qitay bilan yerda dumalanib urisharkan, quroldoshlariga baqirdi:

— Bizdayin cheriklarga yoziq! Shu yomon jonimizni qo'riqlab, ayab o'tiribmiz-a! Qani, bir yigitlik qilaylik! Birimiz shu tambani ko'tarib, eshikni ochaylik!.. Mingboshining buyrug'ini bajar-masdan o'lib ketaveramizmi???

Bu soʻzdan keyin oʻnboshilar bir oz jonlanishdi, soʻnggi kuchlarini yigʻib, bir silkinishdi, talpinishdis. Faqat bir ish chiqarisholmadi. Ular ortiq yengilmoqda edi. Tomirlarida kuch tugagan edi. Nafas olishar, qimirlashar, ammo bir narsa qilish endi qoʻllaridan kelmay qolgandi. Ularning har yogʻidan qon oqardi, butun tanasi tilinmish edi. Yogʻiylari ham oʻzlari kabi sovutli boʻlgani uchun pichoqlari ish bermadi, sindi, qoʻllaridan tushdi, oxiri ulotqirildi. Oʻnboshilar oʻlimning yaqinligini sezishar, shunday esada, eshikni ochish, tanbani olish kerakligini unutisha olmayotgan edi. Bari bir oʻyni oʻylardi: bir on boʻlsa-da qarshilaridagi yovdan qutulib, qopiga tolpinmoq, chopmoq va tanbani koʻtarib, eshikni ochmoq!..

Bu ishni birinchi boʻlib Yomtar boshladi. Eng soʻnggi kuchi va gʻayratini toʻplab, bir qitayni ikki qoʻllab boshiga koʻtardi-da, qarshidagi yogʻiylar ustiga otdi: yovlar ikki tarafga yiqilib, oʻrtada yoʻl ochildi — Yomtar eshikka tomon uchdi. Biroq tom tanbani koʻtararkan, vingillagan oʻq uning kuragiga tegib, oʻnboshi oʻtirib qoldi. Yaralanib yerda yotgan qitaylardan biri Yomtarning eshikni ochgani borayotganini koʻriboq buning oldini olgan edi. Yomtar oʻq yeb agʻanarkan, hali oʻziga nima boʻlganini anglamasdan yana bir qitayning hujumiga uchradi: qitay unga tashlangach, ikkisi yerda dumalana ketishdi.

Endi Bars qopi tomon oʻzini otdi. Faqat ayiqday bir qitay uning yoʻlini toʻsdi, belidan siqib, yerga qulatdi. Eshik yoqqa uchinchi oʻlaroq Sanchar tashlandi. Yoʻlida toʻgʻanoq boʻlgan ikki qitaydan birini chalib, birini mushti bilan urib yiqitdi. Shu zahotiyuq tambaga yetib, tutib, koʻtarayotganda, haligina Yomtarni oʻqlagan yarali qitay bu safar endi Sancharning qoʻlidan urdi. Bungacha Sancharning izidan tushgan ikki qitay yetib kelib, oʻnboshiga tashlanishdi.

Yetti oʻnboshi turk bilan oʻn besh qitay yerda yumalanib olishmoqda. Oʻrnidan turganga yarali qitay uzoqdan oʻq uzmoqda. Bu yogʻiy cherigi oʻnboshilardan oʻttiz-qirq odim narida yiqilib yotar di. Sonidan qilich yeganidan oʻrnidan turolmasdi, biroq sogʻlom qoʻllari bilan ancha-muncha ishni qilmoqda edi.

Oʻnboshi Ariq Buqaga juda kuchli, yirik bir qitay toʻgʻri kelib qolganidan u koʻp qiynaldi. Bir necha marta qitay uni boʻgʻib

o'ldiray dedi, ammo o'nboshi bir amallab qutuldi. Boshdan-oyoq qonga bulangan, holsizlangan Ariq Buqa shu holatidayam tevarakni kuzatar, ichlaridan eshikka eng yaqini o'zi ekanini anglagan edi. Bir payt nariroqda yotgan pichoqqa ko'zi tushdi. Bu sinmagan, uzun bir pichoq edi. Qitaylardan biriniki ekani aniq. Uni ola bilsa, ishni bitirardilar. Ariq Buqa olishar ekan, yon-veriga ko'z otdi. To'rt-besh odim narida o'nboshi Ucho'g'il ikki qitay bilan solishardi. Ariq Buqa unga hayqirdi:

— Ucho'g'il! Oyog'ingning uchinda pichoq bor. Tepib, men yoqqa uchirvor, qutulamiz!..

Ucho'g'il yoniga qaramasdan, bir-ikki tepindi, pichoq Ariq Buqa yoqqa sirg'alib-surildi, o'nboshi bir intilib uni oldi. Oliboq yirik qitayning qorniga tiqdi, shu on Ucho'g'ilning:

— Yetish! O'layapman! — degan bo'g'iq-bo'g'iq tovushi keldi.

Ikki qitaydan biri uning qo'llaridan ushlab olgan, birisi esa bo'g'zidan tutib bo'g'moqda edi.

Ariq Buqa Ucho'g'ilni o'ylaydigan ahvolda emasdi. Biroq bir o'q bilan ikki quyonni urmoqchi bo'ldi. O'rnidan sakrab eshik tomon otilarkan, yo'l-yo'lakay Ucho'g'ilning bo'g'zidan bo'g'ib turgan qitayning yuziga pichoq solib o'tib ketdi. Uning bu zarbasidan keyin Ucho'g'ilning bo'g'zi bo'shab, nafas ola boshladi. Shu chog'da Ariq Buqa qopiga yetib, tanbani ko'tarmoqqa tutindi.

Ammo uzoqda bu yoqdan ko'z uzmay yotgan yarali qitay yoyini o'qlab, qopini qo'riqlab-kutar edi. U qo'qqisidan o'qini uchirdi. Bu o'q baridan ham yomon keldi. O'q Ariq Buqaning tom jigariga sanchilib, ko'ksidan teshib chiqqandi. Keksa o'nboshi qon ichida yerga ag'anarkan, bor kuchi bilan chiranib o'zini to'pladi. O'rnidan turib, tambaga tirmashdi. U qalqarkan, uzoqda yotgan o'q uzgan qitayni ko'rdi. Qitay o'nboshini qulatgach, u yana qayta turadi deya o'ylamaganidan yoyini o'qlamagandi. Ko'kturkning ko'ksi teshilgani holda o'rnidan qalqib, tag'in tambaga yopishganini ko'rib, shoshilib yoyini o'qladi. Faqat u kechikkandi, o'nboshi tanbani olib, eshikni ochmoqda edi. Yarali qitayning uzgan ikkinchi o'qi ham kelib Ariq Buqaning ko'ksiga sanchildi.

Qahramon o'nboshi qopini ocharkan, sevinchidan achchiq-achchiq kulumsirab, yarali qitayga qarab hayqirdi:

— O'q!a, qanjiq o'g'li, o'q!a!.. Ariq Buqani yiqitish bilan ish bitsa, menim uchun-da yana bir o'q ot ko'ksimga!..

O'nboshining tovushi tindi. Oyoqqa qalqarkan, ko'zlari yumildi. Tip-tik turganicha yerga gursillab quladi. Yigit boshi tuproqlarga qorishganicha qimirlamay qoldi.

Tashqarida qopining ochilishini kutib turgan ko'kturklar otlarini uchirib, hayqirib kirib kelisharkan, endi ish tugaganini anglagan qitaylar qochishdan boshqa yo'l yo'qligini tushunishgandi. Anchadan beri o'zlari bo'g'moq, o'ldirmoq uchun tirishib yotganlari holsiz o'nboshilarni tashlab, bari birdan qochishga tushdi. Biroq qitaylar kechikishgandi. Yildirim kabi otilib kirayotgan otliqlar bir tashlanishda qitaylarni qirib tashlashdi. Tevarak ko'kturklar bilan to'ldi.

Bir to'p ko'kturk cherigi devor ustida olishayotgan Kur Shad bilan Ishbara Alpga yordamga yo'naldi. Tom chog'ida yetishdilar. Chunki bunda urusha-urusha, qirisha-qirisha Kur Shad bilan Ishbara Alp yolg'iz qolishgandi. Chinlilarning o'ligi yer bilan bitta bo'lib yotar, ulardan tirik qolgan sakkiztasi baravariga tashlanib, ikkita ko'kturk qahramonini ag'darsak, deya chiranib kurashmoqda edi.

O'rdam yetib kelishi bilan Kur Shad ularga buyruq berdi-da, o'zi mingboshi bilan birga eshik yoniga tushdi. Qopi oldida, Ariq Buqaning o'ligi atrofida boshdan-oyoq qonga belangan, holdan toygan olti o'nboshi bir-birining yarasini bog'lardi.

* * *

Kun botarkan, turk o'rdusi to'rt yerdan Chin devorini oshib o'tib, qopilarni ochib, ichkariga kirib, chin tuproqlarida chodirlarini qurishgan edi.

Qora Qog'onning chin chegaralari ichida tiklangan o'tog'ida barcha beklar to'plangandi. Botuv qog'onining bosh elchisi Kul Er Tegin ham bunda, so'ylashmalarni tinglamoqda. Qisqa so'zlashuvdan so'ngra qarorlar berildi. Ertaga tong otmasdan yurish boshlad. Kunchiqardan Tuluxon boshliq qo'shin, Botuvdan esa Kur

Shadning tumani hujumga kirishadi. Kur Shaddan ham botuvroqda Qora Qog'on bilan Tunga Tegin cheriklari hamlaga o'tadi. Chaqmoq tezligida bosqin qilinib, Chin yag'mo etilajak, yetarlicha o'lja olinajak, so'ngra chin qo'shinlari yetib kelmasidan oldinroq orqaga qaytilajak.

Faqat bir narsa Kur Shadning jonini siqmoqda. U ham bo'lsa — Qora Qog'onning Shan-kingni mingboshi tayinlab, uning buyrug'iga yuborishi edi. O'ylab-o'ylab, Kur Shad buning ham yo'lini topdi. Tunda qo'l ostidagi barcha mingboshilarga xabarchi jo'natib, yarim kechasi yurish boshlanishini ayttdirdi, biroq Shan-kingga kimsani yubormadi. Uzun yo'lda charchagan Shan-king chodirida qattiq uyquda yotarkan, Kur Shad tumanini qo'zg'atib, Chin yo'liga tushdi.

Kur Shad qo'shinining o'ngchisi Ishbara Alp mingligi edi. Ishbara Alp o'nboshi Bars boshliq o'nlikni ilgariga o'ngchi qilib yubordi. Bars kechagi urushda sanoqsiz yara-chaqa orttiriganiga qaramay yana oyoqda, o'nboshilar ichida eng sog'lomi edi. U qo'l ostidagi o'n cherigi bilan tunda, tovush chiqarmasdan oldinga ketdi.

Tong oqararkan, uzoqdan chinlilarni ko'rishdi. Barsning endi bunda qilajak bir ishi qolmagandi, tez orqaga qaytdi. Besh yuz odim yurib, Ishbara Alp yoniga yetib keldi va chinlilarning yaqinligini aytdi. Chinlilar ham ko'kturklarni ko'rishgan, urushga tayyor turishar edi.

Ishbara Alpning ming cherigi ikki yo'l bo'lib tizilgandi. Mingboshi o'rtada, oldinda turardi. Alpning jilovchisi burg'uni chalishi bilanoq ming kishilik otliq birdan hayqiraroq, qo'rqinch bir qo'zg'olish-la otlarini yeldirishdi. Chinlilarga uch yuz odimdan o'q uzib, bulut kabi yopirilib kelayotgan cheriklar ko'p yomon savashchi edi. Ammo birdaniga bir ish yuz berdi... Ne bo'ldi o'zi? Chinlilarga ellik odim qolganda, ko'kturklar qo'rqqanday to'xtashdi. Bir muddat o'q yog'dirishdi-da, keyin birdan ortga qarab ot surishdi. Chinlilar o'zlariga kelib quvonishdi: turklar qochib borardi.

Chinlilarning boshqo'mondoni fursatni boy berishni istamadi. Shu ondayoq qo'shiniga buyruq qilib, ko'kturklarning izidan tush-

di. Turklar ham qochib borar, ham otlarida orqaga qayrilib, o'q uzishar edi. Ular otgan o'q bari nishonga tegar, quvalab borayotgan chinlilarni cho'l o'rdagiday yerga qulatar edi.

Bir payt yana burg'u yangradi, chinlilar nima bo'layotganini tushunishga ham ulgurmay, burg'u tovushini eshitgan turklar tez orqaga o'girilishdi va endi chinlilar tomon ot soldirishdi. Chinlilarning boshqo'mondoni o'ng-u so'lga boqarkan, aldanganini angladi. Turklar qochgan kabi ko'rinishib, cheriklarining o'rtasidagilar ancha ilgari ketishgach, chinlilar ularning orasida iskanjada qolishgandi. Yov ularni ombirning ikki og'ziday qisib kelmoqda. Chinlilar boshqo'mondoni o'zlarining o'rovga tushganini ko'rib: "Ahmoq bo'ldik, aldandik!" deya baqirdi. U darhol qilichini yalang'ochladi. O'q otishmasi bo'lsa, turklar ularni yer tishlatishini yaxshi bilardi. Balki qilich urushi qilib o'rovning bir yeridan yorib chiqarmiz, degan umidda edi.

Chinlilarning qilich yalang'ochlab hamlaga o'tganini ko'rgan Ishbara Alp cherigiga buyurdi:

— Qilich sol!

Bu buyruq yuzboshilar va o'nboshilar tomonidan so'ylana-so'ylana eng uzoqdagi cheriklarning qulog'iga ham yetib bordi. Boshqa bir buyruqni berishga o'rin qolmaganini sezgan mingboshi chinlilar sari ot surdi.

Urush uzoqqa cho'zilmadi. Bir muddat ichida chinlilarning barchasi yer tishladi, boshqo'mondoni esa yaralandi, tutqun etildi.

Chinlilar cherigining tezda bir yoqlik qilinganidan keyin Ishbara Alp endi yag'mo chog'i yetishganini anglab, qilichini cho'zib, qarshidagi qishloqni ko'rsatarkan:

— Bu qishloq yag'mo etilsin! Tez choping!.. — deya buyurdi.

Ko'kturk cheriklari yildirimday qishloqni bosdilar. Zotan haligina urush boshlanganda, oxiri ne bo'lishini sezgan qishloqliklar otlariga minib, allaqachon qochib qolishgandi. Otsizlar ham oyog'ini qo'lga olib, har yoqqa pisib ketgandi. Ko'kturklar qishloqqa kerilib kelganida, bunda biror kimsa yo'q edi. Cheriklarni bundagi chinlilar qiziqitmasdi. Ular mol-qo'y, tovar to'plashga kirishdilar.

Shan-king ertalab uyg'ongach, Kur Shadning qo'shini bilan jo'nab ketganini anglab, yomon achchiqlandi. Yonidagi cheriklarga baqirib-chaqirib, bir oz alamini pasaytirdi. So'ngra o'z buyrug'idagi mingta cherik bilan Kur Shadning izidan ot surdi. Faqat nima uchundir oldiniga yildirimday uchgan bu otliqlar bugun oqsabroq yo'l bosardi.

Shan-king achchig'iga chiday olmay, ichida Kur Shadni so'kib borar, ayni paytda qo'rquv yuragining bir chetini kemirmoqda edi. Nechun kech qolding, urushga yetib kelolmading, deya Kur Shad bir o'yin qilsa, netadi? U shundan qo'rqmoqda edi.

Chin begi shundayin talashli o'ylar bilan tush paytida bir urush maydoniga yetib bordi. Bosh ustlarida quyosh porlar, ming kishilik cherikning ko'zi maydonda: yerda o'liklarning cho'zilib yotishi bunda savash yaqindagina tugaganini bildirardi. Yuzlarcha chinlilar yuztuban, qonga belanganicha uzangan. Oralarida unda-munda ko'kturklarning o'ligi ham bor. Shan-king maydonni bir-bir ko'zdan kechirdi. Bir payt ko'zi yerda yotgan bir turk yaralisiga tushdi. U ko'zlari yumilgan holda arang-arang nafas olib yotardi. Chin begi otidan sakrab tushib, yaraliga yaqinlashdi.

— Yarali! — deya baqirdi. — Savash qanday bo'ldi? Biznikilar qayerda?

Yarali turk asta-asta ko'zlarini ochdi. Shan-kingni ko'rishi bilan boshini narigi tomonga o'girdi. So'ngra tag'in boshini unga o'girib, kesib-kesib, sekingina shunday dedi:

— Biz sizni yengdik. Siznikilar bari qizil tomuqqa ketdi.

Chin begi qizardi. Yarali turk uni yog'iy chinlilardan biri deb o'ylagandi. Shan-king nimadir demoq kerakligini tuydi. Tik bir tovushda:

— Cherik! — dedi. — Meni tanimadingmi? Men Qora Qog'on mingboshilaridan, Iching Xotunning qardoshi Shan-king bekman! — deya baqirdi.

— Biz sizni yengdik. Bor, ket, yurtingni qutqar, — dedi yana yarali sekingina.

Chin begining qo‘li qilichiga yopishdi. Boshini ko‘tarib, cheriklarga boqdi. O‘ziga tikilgan ko‘zlarda unga nisbatan bir nafarat, so‘kish bor edi. Chinli bek o‘layotgan yaralidan uzoqlashib, otiga mindi. Ming otliqni ergashtirib, yana yo‘lga chiqdi.

Ular qishloqqa kirib borishganida, Ishbara Alpning cheriklari yag‘mo qilmoqda edi. Shan-king ularga qarab qoldi. Ishbara Alp cheriklari uylarga kirar, topganini olib chiqib yetak otlarga yuklar edi. Bir nechasi esa qo‘ylarni yig‘ib kelib, bir yerga to‘plamoqda. Chin begi o‘z qo‘li ostidagi cheriklar ham bu talondan foydalaninlar degan o‘yda ortiga qaytdi. Otlarida qatorlanib tik o‘tirgan cheriklarga baqirdi:

— Qani, sizlar-da bo‘sh kelmang, yag‘mo eting!

U bu buyrug‘imdan keyin cheriklar baqirib-chaqirib, sevinch bilan talonga kirishadi, deb xayol qilgandi. Kimsaning qimir etmanini ko‘rib, achchig‘idan yorilib ketay dedi va yana baqirdi:

— Anglamadingizmi? Yag‘mo eting, deyapman!..

Biroq o‘rtalik tinch edi, hech kim tag‘in qimir etmadi. Shan-king qattiq o‘pkalandi. Bu ne demak o‘zi? Qaysi jur‘at bilan uning buyrug‘ini bajarishmayotir? Bu safar o‘pkasi va g‘azabi qorishib, dag‘-dag‘ titrab chinqirdi:

— Sizga aytayotirman! Yag‘mo eting!..

Chin begi quturayozdi. Nima, isyonmi bu? Sal narida u yaxshi tanigan o‘nboshi Bars bir to‘rvaning ichini o‘ljaga to‘ldirib kelarkan, uning baqirib buyruq berganini, cheriklari esa qimirlamay turganini ko‘rib, kulumsab qo‘ydi — bunga ko‘zi tushdi. Shan-king yanada rasvo bo‘lishni istamadi. Eng oldingi safdagi yuzboshilardan birini chaqirdi:

— Yuzboshi! Bunga kel!

Yuzboshi otini niqtab, uning oldiga keldi.

— Nechun buyrug‘imga quloq osmaysiz? — deya so‘rdi chinli bek. — Nechun yag‘mo etmaysiz?

— Yag‘moga haqqimiz yo‘q! — dedi u.

— Nechun?

— Qishloqni mingboshi Ishbara Alp olgan. Haq uniki.

— Men sizga buyruq berdim-ku!

— Bo‘lmas. Bu to‘raga uyg‘unmas.

Shan-king to'ra so'zini eshitishi bilanoq to'xtab qoldi. U turk to'rasining kuchini, unga bo'ysunmagan boshlarning qandayin uzilganini yaxshi bilardi. To'raga bo'ysunmagan kishi qog'on bo'lsa ham, yoki turklarga ulug' zafarlar qozontirgan buyuk bir qahramon bo'lsa ham uning boshi kesilishini Shan-kingga anglatishgan. Shuning uchun yuzboshi "to'raga uyg'unmas" deyishi bilanoq chinlining tovushi kesildi. Nima qilishini ham bilmay qoldi. Yuzboshiga qaytib kelgunimcha bunda kutinglar, dedi-da, o'zi qishloq sari yo'naldi.

Chinli Ishbara Alpni axtarardi. Kur Shaddan buyruq olmasdan bu yerga kelgani uchun qanday yo'l tutishi kerakligini undan so'ramoqchi edi. Bu yerda Kur Shad ko'rinmasdi, qolaversa, umumiy turum qanday — bularniyam bilishi kerak.

Shan-king oti bilan shoshilmay qishloqni aylanarkan, uylarga kirib ketayotgan cheriklarni, neki bir yaroqli narsa topsalar olib chiqayotganlarini, mol-mulkni talab-to'playotganlarini ko'rib bordi. Bu yer juda boy qishloq, hatto qishloqdan kattaroq bir qasaba edi.

Bir payt chinli bekning qarshisida kichik bir maydon ko'rin-di. Bunda anchagina cherik tik turganlaricha so'ylashmoqda edi. Biri yuksak tovush bilan nelarnidir so'zlar, boshqalari tinglar edi. So'zchi shundoq demoqda edi:

— Bu ipirisqiyam ancha tovlamachi ekan. Biz bosgan qishloqni o'z cherigiga yag'mo ettirmoqchi bo'libdi. Haliyam turk to'rasini bilmaydi, o'rganmagan. Chinlining esi... Cheriklikka emas, bundaylar ayg'oqchilikka yaraydi, xolos.

Shan-king so'z o'zi to'g'risida ekanini anglagandi. Unga ters turganicha so'ylayotgan cherikka qarab ot surdi. Qamchisi bilan boshiga solmoqchi edi, faqat ot tuyog'i tovushini eshitib, ters turgan cherik bu yoqqa o'girildi. Chin begi taqqa to'xtadi. Chunki so'ylayotgan o'nboshi Bars ekan. Shan-king unga baqirdi:

- O'nboshi! Quyushqondan chiqma!
- Chiqqanim yo'q. Sening uquvsizligingni so'yladim.
- Shunda to'xta! Haddingni bildirib qo'yaman!
- Qilichlami?
- Nima bilan, qanday bo'lishini keyin ko'rasan!

Shan-king shunday deya nari ketdi. Barsning yonidagilar ham bir-bir tarqalishdi. Barsning esiga bir narsa tushib, chinlining orqasidan baqirdi:

— Yo'qsa Kur Shadning qamchisi bilanmi ko'rsatasan?

Shan-king bu so'zlarni eshitib, otini to'xtatdi. Qoni boshiga urdi. Yoyini o'qlab, ko'zladi. Ortiga qaytib, to'rbasiga nimanidir tiqishtirayotgan Bars sari o'q uzdi. O'q vingillaganicha uchib kelib, o'nboshidan o'ngga, bir qarich naridagi yerga sanchildi. Bars boshini sekin burib, o'qning kim otganini bilmoq uchun tevarakka ko'z solarkan, keskin, hayqirqli bir qahqaha qishloqni chinqiratib yubordi. Uylarda talon qilib, mol-tovar yig'ayotgan cheriklar bu qahqahani eshinishi bilan nima bo'lganiga qiziqishib tashqariga otilishdi. Sanchar yo'l chetida, ot ustida Shan-kingga boqib, egilib-egilib, qotib-qotib kular, kularkan, shunday derdi:

— Bu chalish haliyam o'q otishni o'rganmagan! Ellik odimdan Barsni urolmadi. To'qqiz odimdan o'kuzni urolarmi?

Sancharning kulgisi va bu so'zlari, Barsning yoniga, yerga sanchilgan o'q, ellik odim narida quturganday gezarib oti ustida o'tirgan Shan-king — barchasi uylardan otilib chiqqan cheriklarga bo'lgan voqyeani anglatgan edi. Sancharning qahqahasi yangrarkan, har zamon cheriklar jo'rlik qilishganiday bu safar ham uning kulgusiga qo'shilishdi.

Sanchar otining yoliga yopishib kular, ora-sira boshini ko'tarib tevaragiga qarar, ko'zlaridan shar-shar yosh oqar, yana ot ustiga egilib, qahqaha urar edi.

Shan-king O'tukanda yorishmada o'q otgan kunidagidan yomonroq rasvo bo'lgandi. Chunki u paytda faqat oddiy bir qo'noq edi. Endi esa, turk o'rdusida mingboshi bo'lganiga qaramasdan, uni hurmat etmasdan, ustidan kulishmoqda.

To'rt yonni to'ldirgan qahqaha birdaniga tinib qoldi. Chin begi boshini ko'tardi. Ishbara Alpning kelishi barchani kulgidan to'xtatgandi. Yolg'iz bir kishi — otidan yerga yumalab tushgan Sanchargina o'zini tutolmay, ag'nay-ag'nay hamon kulardi. Mingboshi sog'u so'lga boqdi. Ikki o'nboshi chopib kelib bir quchoqlashda Sancharni ko'tarib, otiga mindirib, bog'lashdi. So'ngra otga qamchi bosib, haydab yuborishdi. Sanchar kulmoqqa boshladimi, uni

tindirmoqning bundan boshqa chorasi yo‘q edi. Har doim shunday qilinardi. Shan-king shu fursatdan foydalanib, Ishbara Alpdan ayrim narsalarni so‘rab olmoq istadi. Endigina otini niqtab, oldinga yurmoqchi edi, orqadan bir shovqin eshitildi. Qarasa, uzoqda, qishloqning bir chetida Kur Shad, uning ortidan kelayotgan bir necha mingboshilar va yuzboshilar ko‘rindi. Shamolday uchib kelishmoqda. Otlar shunchalik tez yelmoqdaki, Shan-king tuyoqlar ostida qolishdan qo‘rqib, shoshib o‘zini chetga oldi. Holbuki, otliqlar bu yoqqa burilmasdan, Ishbara Alpning qarshisida taqqa to‘xtashdi. Kur Shad yuksak tovushda shunday dedi:

— Ishbara Alp! Chin qog‘onidan elchi keldi. Biz bilan yarashmoq uchun allaqancha mol, makkajo‘xori, kiyimliklar, ipak, aqcha, hayvon bermoqchi. Qora Qog‘on ko‘ndi. Endi orqaga qayt-yapmiz.

Shan-king bu so‘zlarni eshitarkan, boshidan bir chelak qaynoq suv quyilganday bo‘ldi. U nelarni umid qilgandiki, so‘ngida nelar chiqdi? Demakki, Qora Qog‘on Chinni egallashni, uning oilasini taxtga chiqarishni hech o‘ylamagan. Chin begi bularni ko‘nglidan kechirarkan, Kur Shad unga qarata shunday dedi:

— Sening cheriklaring biror narsa yag‘mo etolmadilar. O‘tukungaga qo‘llari bo‘sh qaytarlarmi, a? Qishloq chetida bir oz mol qoldirdim, tez bor, yag‘molat!

Shan-king o‘z buyrug‘idagi cheriklar qarshisiga borib, bu buyruqni yetkazgach, ularning qosh-qovog‘i osilib ketdi. Hatto biror yuzboshi g‘iring demadi. Chin begi bir yuzboshidan nechun qimir-lamayotganlarini so‘ragandi, u:

— Yag‘mo qilich haqi bo‘ladi. Biz qilichimizni ishlatganimiz yo‘q, — dedi.

Yuzboshi shunday derkan, hushtak chalib, otini silab-siypay boshladi. Shan-king bugun butun yomonliklar uning boshiga yog‘ilganini o‘ylab, tishlarini g‘ijirlatdi. Achchiqlanib nari ketdi.

Ertasi kuni butun ko‘kturk o‘rdusi chindan olingan mo‘l-mo‘l o‘lja bilan, qorinlari to‘q, ko‘ngillari choq, O‘tukungaga qaytdi. Barcha sevinchliydi. Buyuk o‘rdu ichida quvonmagan yolg‘iz ikki kishi bor edi. Biri chinli bek Shan-king edi. Ikkinchisi esa... Uning kimligini keyin bilib olasiz.

IKKINCHI BO'LIM

QIROCH OTA

Salanga daryosi tovushsiz oqmoqda. O'rtaliqda bir o'lim sas-sizligi bor. Qarshidagi tepada siyrak archa og'ochlari ko'rinadi, yuksaklarda quyosh porlamoqda. Bu yerlar Baykal ko'liga yaqin, ko'kalamlik, go'zal bir o'vadir.

Salangaga yondosh yo'lga yo'nalgan otliq charchaganidanmi, sekin-sekin ilgarilarkan, tez-tez qo'lini manglayiga qo'yib, manzilga boqadi. Bu — O'tukandan kelayotgan yo'lchi. O'nidagi qilichi, yoy va sadog'idan boshqa hech narsasi yo'q. Ot uzra o'tirishidan, ketishidan atoqli bir qahramon ekani bilinib turibdi. Biroq otliq ham, ot ham ancha horigan, kunbotargacha yo'l bosishi gumonli.

Otliq uzoqqa qarab borarkan, birdan ko'zlari sevinchdan chaqnab ketdi. Ilgarida, so'lda yaydoq bir tepa, tepa ustida esa uchta uchli qoya ko'ringandi. Charchoq yo'lchi otini niqtadi, Uch-qoyaga qarab yo'naldi. Bir pasda tepa etagiga yetib bordi. Bu yerlar uzoqdan ko'ringanday yaydoq, tekis tepalik emas ekan. Yo'lchi otidan sakrab tushib, qoyalar orasidan sizib oqa kelayotgan billur suvli ariqchaga egildi. Qona-qona suv ichgach, tiklanib, boshini ko'targanicha qoyalarga boqdi. Ko'zlari-la nimalarnidir axtardi, keyin tepalikka tirmanganicha yuqorilay boshladi. Ot horg'in-horg'in yurib, hilvirak o'tlarni yeb, qornini to'ydirmoqqa tutindi.

Yo'lchi anchagina tirmanib-sirmanib, oxiri tepadagi kichik bir maydonchaga chiqib bordi. Tevarakka boqib, bundan qayoqqa yurishni bilolmay turib qoldi. Chunki maydoncha chetida g'orga o'xshash to'rtta o'yiqlik bor, o'yiqlardan biri ichkaridan minora kabi tiklanganday ko'rinishda edi. Yo'lchi bir muncha payt o'yiqlarga bir-bir ko'z solib, xayol surgach, keyin o'ziga yaqinroq, o'ngdagi o'yiqlik tomon yurdi. O'yiqlik og'zida bir kishi egilmay o'ta ola-

digan kattalikdagi eshik bor edi, yo'lchi undan o'tib, ichkariga odim otdi. Ammo turgan yerida taqqa to'xtadi. Chunki ichkarida, teparoqda to'rtta katta-katta lochin unga otilmoqqa shay bo'lib, ko'zlarini lo'q qilib turardi. Yo'lovchi qarasa, ichkariga kirishdan foyda yo'q, chunki bu yer to'rt lochin qo'riqlayotgan, eshigi berkitilgan toshuy edi, xolos.

Yo'lchi orqaga chekilib, maydonchaga qaytib chiqdi. Nariroqdagi buloq suvining shildirashidan, qoyalarga urilayotgan, g'ir-g'ir esayotgan epkinning inja sasidan va oyoq tovushidan boshqa hech bir ovoz eshitilmasdi. Adashib ketdimikan yo?

U sekin-sekin ikkinchi o'yi sari yurdi. Bu o'yi qopqora bir teshik edi. Ichkariga bir-ikki odim otib, to'xtadi. Bunda jim-jitlik va qorong'ilik hukmron. Birdan qarshisida ikki yonib turgan cho'g' ko'rindi. Bularning yonida yana ikkita cho'g' paydo bo'ldi. Cho'g'lar odim-odim unga yaqinlarkan, uning ko'zlari ham qorong'ilikka ko'nikib, ichkaridagi cho'g'larning nimaligini anglagan edi. Bular ikkita bo'ri edi. Yo'lchi ko'zlarini o'yi qdan uzmay, odim-odim orqaga qaytdi. "Lochinlar va bo'rilar borligiga ko'ra, shu yer bo'lishi kerak, adashmapman", deya ko'nglidan kechirdi u. Endi ne qilsin? Anavi ikki o'yiqni ham ko'rsinmi? Yo bunda kutsinmi? Yo'lchining qaror berishga ham vaqti qolmagan-di, chunki uchinchi o'yi qdan ulkan bir ayiq chiqib, o'kirganicha unga tomon bostirib kelmoqda edi. Ayiq lopillab, sekin-sekin odimlarkan, yo'lovchi ham asta-asta bosganicha ortiga chekindi. Uning belida qilichi, pichog'i, yonida sadog'i va o'qlari, yoyi bo'laturib, biror quroliga qo'l uzatmasdan, ayiq qarshisidan chekinishi g'alati tuyulardi. Maydonchadan pastlikka inilajak birgina yo'l bor edi, ammo yo'lchi u yo'ldan ancha uzoqlashgandi. Zotan uning o'zi ham o'sha yoqqa qarab bormoqchi emasdi. Aksincha, tik qoyalar tomonga chekinmoqda edi. Bir oz o'tib, u qoyaga sirtining tekkanini sezdi. Endi chekilishga orqada yer yo'q, ayiq bilan yuzma-yuz qolgandi. Old oyoqlarini ko'tarib, lapanglab bostirib kelayotgan ayiq bir yarim odam bo'yi edi. Hayvon va inson orasida bir-ikki odim qolgandi, xolos. Ammo yo'lchining turishida hech bir qo'rqinch, kalovlanish yo'q edi. O'ziga tashlanay deb turgan ayiqqa tovushsiz, harakatsiz boqardi.

Ayiq kutilmagan bir tezlikda ikki odim naridanoq yo'lchini ustiga otildi. Faqat otilishi bilan kuyganday orqaga qarab qaytishi bir bo'ldi. Ayiq gursillab yerga yiqildi. Sirtini qoyatoshga tayab olgan yo'lchi ayiqning qorniga chunonam tepkandiki, vahshiy to'pday orqasiga qaytib, ag'nagandi. Tepkingin kuchi ham bu horg'in bahodirning qanchalik botir ekanini ko'rsatib turrardi.

Ayiq yerga ag'nab tusharkan, achchiq o'kirdi. Yo'lchi pinagini buzmadi.

Ayiqqa, xuddi odamga so'zlaganday:

— Joningni og'ritganim uchun kechir, — dedi. — Yo'qsa sen mening jonimni chiqararding.

Shu choq ustida gumbazi bor to'rtinchi o'yiqdand sochlari oppoq bir oqsoqol kishi chiqib keldi, ayiqni yiqitgan yo'lchiga boqdi. So'ngra o'rnidan turib, tag'in kelgindiga tashlanmoqqa shaylangan ayiqqa:

— Iningga kir! Uningni o'chir! — deb baqirdi.

Yo'lchi bundan shoshilib, ko'zlari katta-katta ochildi. Chol baqirishi bilanoq pahlavon ayiq uning buyrug'iga bo'ysunib, o'kirigini kesib, chiqqan yeriga kirib ketdi. Shunda bahodir yo'lchi cholga o'girilib:

— Uch kunlik yo'ldan kelurman, — dedi. — Qiroch Ota senmisan?

Chol boshini qimirlatib, shundoq ishorasini qildi. Shundan keyin botir kishi qo'lini ko'ksiga qo'yib, bosh egib unga salom berdi. Bir-ikki odim unga tomon yurib, o'zini tanitdi:

— Meni yuzboshi Bug'u Alp derlar. Qora Qog'on o'rdusidanman. Sendan baxtimni o'qimog'ingni¹ tilab keldim. O'qirmisan? Yo'qsa bugungacha bo'lgani kabi o'z bilgimcha ish ko'ra-veraymi?

Chol ko'zlarini Bug'u Alpning ko'zlariga tikdi. So'ngra uning qo'lidand tutdi. Hech kiprik qoqmasdand shularni so'yladi:

— Yuzboshi Bug'u Alp! O'tuz ikki yoshindasan. Ulug'lardan birisini o'ldirmoq istarsan. To'qqiz yilga qolmas, o'lgan o'lar.

¹ Kelajagimni aytib bersang, desmoqchi (*tarj.*).

Yana to‘qqiz yil kechadir, keskin qilich ishlatadigan kun keladir. Undan boshqasini endi Ko‘ktangri biladir.

Chol ko‘zlarini yosh yuzboshidan ayirarkan, u titrab ketdi. Nedir demoqchi bo‘ldi, ammo unga so‘z bermasdan, berigi so‘z boshlab qoldi:

— Bu kecha menda qo‘nuq bo‘l. Yarim kechasi baxtingni ko‘raman, senga o‘gut beraman. Endi bir oz tin ol. Tubanda qolmish otingni o‘ylama, yeguligini topar, kimsa unga tegmas.

Chol shundan so‘ngra belidagi o‘rma kamardan bir hush-tak chiqardi, to‘rt marta puflab, dudulatdi. Dudukning tovushiga ichkaridan to‘rt lochin qarshiliqli ovoz berdi. O‘yiqdan bir-bir chiqqan lochinlar Qiroch Ota qarshisiga kelib, qanotlarini ochishdi. Bug‘u Alp qushlarga yoqtirib qaradi. Qiroch Ota — qam¹ edi. U so‘l qo‘lini oldinga cho‘zib, kaftini ochdi — lochinlardan biri sakrab unga qo‘ndi. Chol lochinga: “Qo‘noqqa qush ovlab keltir!” deya uni uchirib yubordi. Qam qolgan uch lochinni ham shunday deya ovga jo‘natdi. Lochinlar o‘qday uchib, ko‘zdan uzoqlashgandan keyin ikkisi gumbazli g‘or uyga qarab yo‘nalishdi. Gumbaz ustida bir necha teshik bo‘lib, undan ichkariga nur tushib turardi; narvonga o‘xshatib o‘rnatilgan toshlardan gumbazgacha chiqish mumkin edi.

G‘orga kirilgach, Bug‘u Alpning ko‘zi ilk bor bir po‘stakka, undagi bir yig‘in hayvon suyaklariga tushdi. Bular bari kurak va oshiq so‘ngaklari edi. Qiroch Ota so‘ngaklar yonidagi chamchag‘ni ko‘rsatib:

— Qimiz to‘la. Ichganingcha ich, — dedi.

Bundagi har narsaga hayron qolgan yuzboshi chamchaqdagi qimizning toti bo‘lakchaligini bir qultum ichishdayoq bildi. Qimizning yarmisini ichib:

— Bu qimiz Tangri biyalarining sutidan qilingan ekan! — dedi.

Shu payt qamning lochinlari bir-bir qaytishdi. Ovlagan qushlarini g‘orning oldiga tashlab, inlariga qarab chekilishdi.

¹ Islomiyatdan oldingi turklarnng dinida ruhoniyni qam (shaman) deyishgan. Qamlar tabiblik qilgan, fol ochgan; kelajakni oldindan ayta bilgan (*tarj.*).

Kun botarkan, Qiroch Ota gumbazning ustiga chiqib Tangriga ibodat qildi. So'ngra o't yoqib, lochinlar ovlab keltirgan qushlarni pishirib, Bug'u Alpni siyladi. O'zi juda oz yemak yerdi. Yuzboshi yarim kechagacha vaqtning qanday o'tganini bilmadi, chunki ko'rinishidan sezdirmasa-da, ich-ichidan sabrsizlanmoqda edi. Vaqtni o'tkazish uchun qamga bir nelar demoq istadi.

— Qiroch Ota, — dedi u. — Bu bo'rilar bilan ayiq hech narsa yemaydimi?

— Har kecha bo'rilardan biri ketib bir kiyik ovlab keladi, — dedi qam. — Uni bo'laman, yerlar. Menga-da bir ulush chiqadir.

— Demak ayiq bunda bo'sh turadir? — deya so'radi yuzboshi.

— Yo'q, — dedi Qiroch Ota. — Bo'sh turmas, kechalari bu yerni qo'riqlaydir.

— Bo'rilar-chi? Ular qo'riqlamasmi? — hayron bo'ldi yuzboshi.

— Bo'ri bilan lochin asl yaratiqlardir, — dedi qam. — Ular har ne-la, har kim-la olishmas. Keragida olishadir, biroq yaxshi olishadir!

— Qiroch Ota, — dedi Bug'u Alp, — sen bu hayvonlarni qanday qilib kishiga o'rgatding?

— Tangri siridir, o'g'il, bu so'ralmas, — dedi Qiroch Ota.

— Bilmasdan so'radim, kechir! — dedi yuzboshi.

Ufqda yarimoy ko'rindi. Shamol Uchqoyaning qirralli cho'q-qilariga urilib-o'ralib, qo'rqinchli guvillardir. Bug'u Alp qurollarini yoniga qo'yib, po'stakka uzandi. Ana, manavi qarshisidagi kishi bir ozdan keyin uning baxtini o'qiydi, manglayiga nelar yozilmish — so'ylaydi. Yuzboshi bu choqlarda bugungacha hech o'ylamagan narsalarni o'ylardi. U esini tanibdiki, urushdan, o'rdudan, yog'iydan, chodirdan, otdan boshqa bir narsa to'g'risida bosh qotirmagan. Endi esa ko'nglidan, ongidan shundayin narsalar kechmoqdaki, bularni u oldinlari hech tuymagandi. Hatto uni bu yerga qaysi tuyg'ular keltirdi — bu-da anglamsiz edi. Bunga qanday qilib kelib qoldi? Qiroch Otani qanday topdi?.. Yuzboshi uzanganicha xotiralarga berildi.

Otasini eslay olmaydi. Ne bo'lganini-da bilmaydi. So'rab-surishtirmoqni esa ortiqcha bilmish. Otasi yo urushda o'lgan, yo tutqunga tushgan. Qaysi savashda o'lganining-ku, hech bir ahamiyati yo'q edi. Urushning, yog'iyning barchasi bir emasmi?

Uni bobosi katta qildi. U sakson yoshlardagi bir chol edi. Shunday esa-da, yosh yigitlar ichidayam uning sirtini yerga tek-kizadigan kimsa topilavermas edi. Ellik-oltmish yil oldin ulug' Istami Qog'on ko'zi o'ngida, Oqtog'da butun kurashchilarni yengib, qog'onning qo'lidan oltin bezakli qilich olgan — buni o'zi so'ylab bergan. Ana shu qilichni endi nevarasi Bug'u Alp beliga osib yuribdi. Bobosi unga ilk marta ot minishni o'rgatar-kan, shunday degani hech esidan chiqmaydi: "Turk otga mindimi, bo'ldi, ko'zi otasiniyam ko'rishi kerakmas. Qulog'ingga quyib ol, o'g'lim! Keragida kishi joniniyam beradi, biroq ot, xotin, qurol — bu uchisi hech kimsaga berilmas".

Bug'u Alp O'tukanning toza havoli kengliklarida unib-o'sdi. Bobosi unga eski qog'onlardan, yobg'ulardan so'ylar, o'gitlar be-rar edi. Endi bilsa, bobosi o'ta bilgich kishi ekan. Shunchalar uzoq yashagan, shunchalar kishilarni tanigan, dunyoning shunchalar g'avg'osini ko'rgan odam bilgich bo'ladi-da.

Bobosi unga Ko'kda, ko'p uzoq va ko'p yuksak Ko'kda Tangri borligini, yer yuzida-da Tangri bilan so'ylashguvchi Tangri eran-lari bo'lishini anglatarkan, bir kuni shunday degandi: "O'g'lim! Boshingga bir og'ir ish tushsa, Tangri eranlaridan Qiroch Ota bor, o'shanga bosh ur! Yuqorida, Salanga etaklaridagi Uchqoyalarda uning turar yeri bor".

Bug'u Alp to'rt yoshda ekan, bobosi o'ldi, kimsasiz qoldi. Opa-singillari turmushga chiqib ketdi, tog'alari urushdan qaytma-di. Bobosi unga o'q otishni, qilich va nayza ishlatishni, ot mi-nishni, kurash tushishni o'rgatgandi. Kishi o'g'lining bu ochunga savash va kurash uchun kelganini anglatgandi. Bularni ongiga quyib olgandi. Turk eliga, turk buduniga yomonlik qilguvchi kim bo'lsa-bo'lsin, uni yo'qotish kerakligi to'g'risida ham bobosi qat-tiq o'git bergandi. Bobosi unga chinlilarning olchoqligini bir ne-cha hikoyalarni aytib, tushuntirgan edi. Shuning uchun ham Bug'u Alp o'rduga kirib, umrini savashlarda o'tkazib kelmoqda. O'rduga

qo‘shilganidan beri o‘n yetti yildirki, tinim bilmaydi, bosqindan bosqinga, chopqindan chopqinga chopadi. Bir necha bor qilich yeganiga, tanasiga o‘qlar qadalganiga qaramasdan o‘lmay qoldi. Shunday esa-da, hech baxti ochilay demasdi. Baxti ochilsaydi, uch marta uylangani holda uchala xotiniyam o‘lib berarmidi? Bug‘u Alpning bolalari-da turmadi. Kim bilir, balki yer yuzidan bir o‘g‘il qoldirmasdan ko‘char ketar.

U shu bugungacha munchalik uzoq-uzoq o‘ylanmagan edi. Endilikda u g‘avg‘osiz bir yerda, Tangri eranining qo‘nog‘i bo‘lib turarkan, o‘zini har zamongidan ko‘ra Tangriga yaqin tuyar, bu o‘y-tushunchalar ham ongiga, ko‘ngliga shu uchun kelganiga inonib, sevinar edi. Qiroch Ota unga ilk boqishdayoq yuragidagini o‘qigandi. Ha, bobosi o‘zlarining Qiroch Otaga qarindosh ekanliklarini ham aytgandi. Yanglishmasa, uchinchi yoki to‘rtinchi otalari tutash edi.

Bu yerga kelib ko‘p yaxshi ish qildi-da. Bir paytlar Istami Qog‘onga-da nelar bo‘lajagini oldindan so‘ylagan Qiroch Otani bugun butun turklar orasida juda oz kishi tanirdi. U turgan g‘orni bilgan kishilar faqat o‘layotganlaridagina o‘g‘illariga aytishardi. O‘g‘illariga aytmay o‘lib qolganlar esa ko‘p edi, shuning uchun Qiroch Otani taniganlar, eshitganlar ozayib borardi. Bu ham Ko‘kturk davlati qurilgan yillardan qolgan yolg‘iz yodgor edi. Ha, bobosi butun o‘tgan eski qog‘onlarni, urushlarni, bilgan har narsasini Bug‘u Alpga so‘ylab bergandi. O‘ylanib yotarkan, bobosi aytgan ko‘p so‘zlar yodiga keldi, ko‘p narsalarni xotirladi.

Yuzboshi o‘z o‘ylariga ko‘milib xayol surarkan, ufqdagi yarim oy ham botdi. Yer yuzini qorong‘ilik qopladi. Yulduzlar miltir-miltir ko‘rinib, yonib-o‘char, shamol-da tina boshlagandi. Borliq go‘zal edi. Bug‘u Alp tirikligida ilk bor yashashning totli ekanini tuydi.

* * *

Bu go‘zallikdan esi oqqan yuzboshi uyquga tolarkan, qamning: “Qo‘noq, qalq! Kecha yarimladi!” degan tovushidan uyg‘onib ketdi. Boshqa bir zamon va boshqa bir yerda bo‘lsaydi, bundayin kutilmagandagi uyg‘otishlardan so‘ngra yuzboshi qilichini tut-

ganicha sakrab turardi. Holbuki u Tangri eranining uyida, ko'ngli xotirjam uyquga ketgani uchun uyg'onayotganida ham tahlikasiz, shoshilmasdan ko'zlarini ochdi. O'rganib qolganiday yildirim tezligida emas, balki ohista o'rnidan turdi. Qiroch Ota chaqmoqtoshini yoqib, o't yoqqan, fol ko'rish uchun bir kurak suyagini tanlagan edi. Bug'u Alp sadog'ini taqdi, qarshisidagi yassi bir toshga ko'zi tushib, uni oldi, uni o't yorug'iga solib, ustidagi yozuvlarni o'qidi. Yozuvni o'qigach, toshni olgan yeriga avaylabgina qo'ydi. Qam yuzboshiga o'tga yaqin turishni imlab bildirdi-da, kurak suyagini olovga tutdi. Unga qarab yuzboshining baxtini o'qiy boshladi:

— Bug'u Alp! Nedan siqilgansan? Bunga nechun kelding?

— Mening otalarim asl, ulug' kishilar bo'lgan. O'rduda yuzboshi ekanman, qog'on mening boshimga mingboshi o'laroq Shan-kingni tayinladi. Bu Shan-king bilan Iching Xotun yuzindan O'tukanda turk-la chin ayiriqsiz bo'lib qoldi. Qora Qog'on bila turib bundan ko'zin yumur. Qog'onni o'ltirsam, ishlar tuzalarmi-yo'qmi? Sendan shuni so'rab bilmakka keldim.

Qamning boqishlari o'zgardi. O'tda is chiqarib yonayotgan kurakka qaraganicha so'ylay boshladi:

— Ulug' kunlar kelmoqda!.. To'qqiz yilga qolmas, ko'p ishlar bo'lur. Tag'in to'qqiz yil kechadir, qilich ishlatadigan qattiq kun kelajak... Ochlik bo'ladir, oy parchalanadir!.. Qora Qog'onni o'ldirmassan... Uni qayg'i o'ldirajak. Bir ulug' kentda to'planmish qirg'erni ko'rmoqdaman... Bu botirlar orasida sen-da borsan... Yomg'ir yog'adir. Irmoq qirg'og'ida urushmoqdasiz... Budun qutulajak... Otingiz unutilmas... Ming uch yuz yillik o'limdan so'ngra tirilajaksiz... Ochun tugangungacha otingiz ko'ngillarda qolajak!..

Qam hayajonlangan, og'zi ko'pirgan, qattiq-qattiq harakatlar qilardi. Birdaniga qo'lidagi kurak suyagi otilib, yerga tushdi. Qam qo'llarini ko'kka cho'zganicha: "Tangri! Tangri!" deya ingray boshladi. Qarshidagi g'or o'yig'idan ham bo'rilarining uvlashi, lochinlarning qichqirig'i eshitildi. Qam aytgan so'zlarni yodlab olgan Bug'u Alp oyoqda turganicha qotdi-qoldi. "Ming uch yuz yildan keyin tirilmak... Ne bu?.. Qora Qog'onni o'ldirmasdan ish-

lar qanday tuzalsin?.. Shan-king bundan so'ngra-da unga buyruq bergach, u qanday yashagay? Oy qanday parchalanajak?.." Bug'u Alp bularni o'ylarkan, ichi isyon tuyg'usiga to'ldi. O'rilib ketayozdi. Faqat shu payt bobosining bir so'zi esiga keldi. U nevarasiga "Tangri eranlari hech yanglishmaslar, ularning so'zidan chiqmoq to'g'ri emas" deya o'rgatgandi. Kim bilar, balki bu ishlarda ham bir hikmat bordir.

Bug'u Alpning boshida bundayin o'ylar bir-birini quvalarkan, birdan Shan-king esiga tushdi. Mingboshi emish, u Chinga qilingan so'nggi oqinda uquvsizlik etib, uning yuzidan cheriklar hech narsa ololmay qaytganda, Kur Shad bir qism mol ayirib, shuni yag'molang, deya Shan-kingga buyruq bergandi. Bug'u Alp o'sha kuni Shan-kingdan shunchalar achchiqlandiki, yag'moga qo'shilmadi, hech neni talab olmadi. Hatto Shan-king undan nega yag'moga qo'shilmayotganini so'raganda, yuzboshi unga: "Yag'mo qilich haqidir", deya javob bergandi. O'shanda Shan-king bilan ikkisi bir-biriga qattiq boqishdi, ichlarida yog'iylik tuydilar. Ulug' o'rdu O'tukanga qaytarkan, yurishdan ko'ngli to'lmagani, achchiqlangan birgina Bug'u Alp bor edi. Barakat bersin, yaxshiyam dunyoda so'qqabosh yashaydi, bo'lmasa, bola-chaqasi och qolardi.

Shunday qilib, bu dongli qam ham ikki to'qqiz yil o'tganidan keyingina qattiq ishlar bo'lishini bildirmoqda. Chorasini yo'q, kuttajak. Ertaga tong otgungacha Qiroch Otaning qo'nog'i, boshqa qiladigan ishi yo'q. Bug'u Alp gumbaz ostidagi po'stak tomon yurdi, borib, avval yotgan yeriga cho'zindi.

QAYTISH

Bug'u Alp O'tukanga qaytarkan, ancha charchagan ko'rinardi. Qorni to'q, yarali ham emas, biroq ichida bir eziklik, yuragida istaksizlik tuymoqda edi. Qiroch Otaning so'zlarini eshitib, kechasi uxlaganidan keyin tushida ko'p qo'rqinch narsalarni ko'rdi. Endi nelarni ko'rganini unchalik eslay olmayapti, ammo ichidagi sezgi ko'kdan balolar yog'ajagini so'ylaganday bo'lmoqda. Tong otib,

ko'zlarini ochib, turasolib Qiroch Otani ko'rmoqni, eson qoling, demoqni istadi, biroq topolmadi.

Uchqoyalardan pastga tushib, hushtak chalib otini chaqirdi, ot bir zumda dikillab yetib keldi. Yuzboshi otiga bir sakrab mindi-da, o'qday uchib ketdi, ortiga boqmasdan Uchqoyalardan uzoqlashdi. Vaqt tushga yaqinlashgandi. Salanga qirg'og'idagi shu og'ochlikning orqasida tin oladigan go'zal bir yer bor, yuzboshi o'sha yerda tinlanishni ko'ngliga tugib qo'ydi.

Bug'u Alp uchib borayotgan ot yuganini avaylabgina tortib, uni og'ochlikka burdi. Ko'kalam, ko'lkalari quyuq bir yerga kelib to'xtadi. Otdan tushib, Salanganing suvidan qonib ichdi, keyin ko'lankali o'tloqqa uzandi. Yura-yura charchagan ot ham bir-ikki o't chimdib, og'ochlar orasiga cho'kib, cho'zindi. Yuzboshi otiga hayron qaradi, demakki, oti o'larday charchabdi. U boshini yerga tayagancha holsiz ko'zlari bilan Bug'u Alpga boqardi. Quyosh qoq tepaga ko'tarilgach, issiqlik chidab bo'lmas darajaga yetdi. Yuzboshi shuni o'ylarkan, kun botmasdan yo'lga chiqmayman, deya qaror berdi. Yo'llarda, savashlarda yura-yura, o'la-o'la qo'lida birgina shu oti qolgan. Bunga bir narsa qilsa, unda yeryuzida bir o'zi, qup-quruq tanasini ko'tarib yurishga to'g'ri keladi. Zotan shoshadigan yeri yo'q. Kechasi yo'lga chiqadi, oy botgungacha ancha yo'l yurish mumkin, bu bilan otini ham charchashdan saqlaydi. Bu o'y ko'nglidan o'tarkan, ayni uxlamog' chog'i ekani esiga keldi va ko'zlarini yumdi. Uxlay oldimi, mudradimi, tolg'inlik bosdimi, bilmaydi, bir vaqt uzoqdan eshitilayotgan tuyoq saslaridan ko'zi ochilib ketdi. Oqshom ham tushib qolibdi. Tuyoq tovushiga quloq osarkan, kelguvchilarning bir necha otliq ekani anglashildi. Qulog'ini yerga qadab, bir oz tinglagach, bu yerga kelmoqdalar, deya ko'nglidan kechirdi. Oti ham boshini ko'tarib, uzoqlarga ko'z tikib, quloqlarini dikkaytirdi. O'rnidan turib ketadigan bir holda edi. Bug'u Alp sekingina, bir-ikki hushtak chaldi-da, oti tek yotishi kerakligini buyurdi. Ot boshini yerga qo'yib, tinch gotdi.

Tuyoq tovushlari yaqinlasha boshladi.

Bir ozdan so'ngra to'rt otliq Bug'u Alp yoqqa yurishdi, so'ng to'xtashdi. Yuzboshi bularni uzangan yeridan, o'tlar, yaproqlar

orasidan kuzatarkan, tabiiyki, ular sezishmadi. Agar yuzboshi yotgan yerga yaqin kelsalar, ko‘rishardi, biroq ora uzoq edi. Ulardan bittasi turishidan yuzboshi yoki mingboshiga o‘xshardi. Birisi chinli edi. Boshliq ekani anglashilgani — yuzboshi yoki mingboshiga o‘xshagani to‘rtinchi biriga o‘girilib: “Sen bunda bizdan ayriladirsan”, dedi. So‘ngra bir-birlariga yaqinlashib, nelarnidir so‘ylashdi. Ularning bundayin so‘zlashishi Bug‘u Alpning ko‘zini ochdi. Bu so‘ngsiz, issiz-izsiz qirliklarda bu to‘rt kishi nechun bundayin boshini boshiga taqab shivirlashmoqda? Ichlarida bir chinlining bo‘lishi esa bu yashirin so‘ylashuvning xatarliligini Bug‘u Alpga anglatib turardi. Ivir-sivir ancha cho‘zildi. Ulardan eng ko‘p so‘zlagani chinli edi. Bir payt boshliqlari qattiq-qattiq siltab, bir nelar dedi, chinli esa bundan achchiqlanib, o‘zini to‘xtatolmasdan: “Bo‘lmas! Tuluxon bunga ko‘nmas!” deya baqirib yubordi. Bu Bug‘u Alpning boshiga chaqmoqday urildi. Bu to‘rt kishi Tuluxonning odamlari edi. Ammo oralaridagi chinliga ne bo‘ldi o‘zi? Nechun bunda bunchalik yashirin so‘ylashurlar? Yuzboshi shularni o‘ylab turarkan, kelganlarning uchisi birdaniga otlarini niqtab, surib ketvorishdi. Ular janubga yo‘nalishdi. Birdan to‘xtashdi, boshliqlari ortga qaytdi. Bug‘u Alpdan sal narida, otidan tushmasdan uning yollarini silab erkalayotgan cherikka qarab baqirdi:

— O‘nboshi Bars! Biz uzoqlab, ko‘zdan yo‘qolmagunimizcha yo‘lga chiqmaysan! To‘rt oy o‘tkazib, keyin xonning yoniga qaytajaksan, bilib qo‘y!

O‘nboshi Bars otidan sakrab yerga tushdi, tiz urib: “Buyruq seningdir!” dedi. Shundan keyin haligi uch otliq o‘qday uchganicha ko‘zdan uzoqlashdi. Bug‘u Alp yotgan yeridan o‘nboshiga, uning otiga boqdi. O‘nboshi yaxshi kiyingan, qurollari ham yaxshi, oti ham ko‘rkam, boqilgan edi. Kulumsadi, “Tuluxonning o‘rdusi Qora Qog‘on o‘rdusidan yaxshi kiyinadi”, deya o‘zicha ming‘irlab qo‘ydi. O‘nboshining to‘rvasi to‘ppayganligidan ko‘rinib turibdiki, ichi to‘la yegulik. Bug‘u Alp tiqmachoq to‘rvaga boqarkan, ochiqqanini eslab, yutinib, imrandi. “Bular ayrilisharkan, bir-biriga nelar deyishdi? Yomon tilaklari bormikan?” deya o‘ylarkan, yuzboshi ufqqa ko‘z tashladi. Quyosh botmoqda. Shu

choq o'nboshi Bars ham otini niqtab, janub yoqqa o'qday ucha ketdi. Bug'u Alp o'rnidan turmasdan unga boqdi: uning to'ppaygan to'rbase oldingidan ko'ra kattaroq ko'rinardi. Yana kulumsadi, o'zicha: "Och buzoq oq bulutni onasining emchagi deb o'ylar", deya o'rnidan turdi.

* * *

Kecha qo'ndi. Bug'u Alp otini minib, choptira ketdi. Oyning inja yog'dulari qirlikni oydinlatgan, yo'l tekis ko'rinib turardi. G'ir-g'ir esayotgan shabada yoqimli edi. Yuzboshi o'tkir ko'zlarini uzoqlardan uzmay otini uchirib borarkan, shu o'nboshi Barsdan bir oz yegulik so'ramagani uchun o'zini o'zi yanib, so'kinib qo'ydi. Keyin esiga Qiroch Otaning so'zlari keldi. Ochlik boshlanishi bilanoq oy parchalanajak, demaganmidi? Unday esa, hozirdanoq o'zini ochlikka o'rgatib borgani tuzuk. Ochlikka o'rgansa, qahatlik boshlanganda ortiqcha qiynalmaydi. Shularni o'ylarkan, yana kuldi: "Bizning budunning to'q bo'lgan zamoni bormi? Biz har qachon shundayin ochmiz, shundayin yo'qsilmiz!" deya ko'nglidan kechirdi. So'ngra yana esiga oqshom ko'rgani to'rt otliq tushdi. Oralarida bir chinlining borligi g'ashini keltirdi. Ishqilib, Tuluxon Chinga Qora Qog'ondan oldin, yashirincha elchi yubormasin-da, deya g'udranib qo'ydi. Tuluxon va Kur Shad amakilari Qora Qog'onni suymasligini butun turklar yaxshi bilardi. Qora Qog'on buni sezgan, ularga kin bilan qarar, Iching Xotunga bog'liqligi ortib borar edi. "Bu Tuluxon qog'on bo'lishni mo'ljallayaptimikan?" Bu so'roqqa yuzboshi javob topolmadi. To'rt otliq ichida chinli bo'lmasaydi, Bug'u Alp bu ishga uncha ahamiyat bermasdi. Bu uch otliqning ketishi, o'nboshi Barsning orqada qolishi unga hech yoqmadi. Harqalay, bir ish bor.

BUG'U ALPNING YANGI YUMUSHI

Yuzboshi Bug'u Alp chodiridan ichkari kirib, eski, qalin bir kigizdan iborat yotog'iga o'zini tashladi. Yemak yeganiga ancha bo'lgan, qorni o'lguday ochiqqan edi. Ne qilsa-da biror yegulik

topishi kerakligini o'ylarkan, yana o'nboshi Barsning to'rbasini esladi. Yana anavi to'rt otliqni xotirladi. Bulardan ulusga bir yomonlik kelgusidir, deya ko'nglidan o'tkazdi. So'ngra buni Qora Qog'onga bildirishni keraklik topdi.

Shunda mingboshisi Shan-king ekanligini eslab, jahli qo'zidi. Keyin esa, "Mingboshim Shan-king esa, tumanboshim Kur Shad bor, shu sog' bo'lsin" deya xayolidan kechirib, o'zini ovutdi. Ammo birdaniga yuzi burushdi. Chunki ko'rganlarini Kur Shadga anglatarkan, Tuluxonni tilga olishi kerak. O'shanda Tuluxondan shubhalanayotganini ham ochiq aytishi lozim.

Biroq Kur Shadga uning qardoshidan shikoyat etishi to'g'ri bo'larmikin?.. Yuzboshi hech bir qarorga kelolmadi, yotog'ida uzanganicha uzoq o'yladi.

Bir payt chodir eshigi ochilib, xabarchi kirib keldi. Yuzboshi hamon o'ylanib yotar, zehnida Qiroch Otaning so'zlarini takrorlayotgan edi. Xabarchi unga salom bergach, olgan buyrug'ini bildirdi:

— Yuzboshi Bug'u Alp! Qog'on seni o'tog'ida ko'rmoq tiladi.

Yuzboshi hurmat bilan bosh egib:

— Bosh ustiga! — dedi.

Ikkalasi birgalikda chodirdan chiqishdi. Otlarini minishib, qog'on o'tog'i sari uchirishdi. O'tog' tevaragi gavjum edi. Ikki qopisi katta ochiq. Soqchilarning turishi o'rtaliq ko'rinishini boshqacharoq qilib bo'rttirib ko'rsatmoqda edi. Xabarchi o'tog' eshigida o'zlarining boshlig'i Bo'ri Tarkanga yuzboshi Bug'u Alpni tanishtirdi. Uloqboshi¹ Bo'ri Tarkan yuzboshiga "ortimdan yur", dedi, ular kigizlar solingan yo'ldan qog'on sari yo'nalishdi. Oldinda uloqboshi, bir-ikki odim ortida Bug'u Alp bormoqda. Tarkan va yuzboshi qog'on qarshisiga yetishib, yerga tiz urib, unga salom berishdi.

Qog'on qo'li bilan ishora qilgach, ikkisi-da qalqdilar. Yuzboshi Bug'u Alp qog'onga, o'ng va so'l yonidagi kishilarga bir-bir boqdi, Tunga Teginni, Kur Shadni, boshqa teginlar va beklarni ko'rdi,

¹ **Uloqboshi** — xabarchilar boshlig'i. **Uloq** — ulamoq, ulashtirish, yetkazish so'zidan; uloq xabarchi demak (*tarj.*).

ularga yondosh turgan Shan-kinga ko'zi tusharkan, qoni boshiga urdi. Iching Xotun bugun qog'onning yonida ko'p go'zal va sevinchli ko'rindi.

Bug'u Alp qog'onning ishorati bilan o'rnidan turgach, Tarkan uni Qora Qog'onga tanitdi:

— Kur Shad tumanidagi yuzboshi Bug'u Alp!

Qora Qog'on, Kur Shad, Shan-king ko'zlarini Bug'u Alpga tikdilar. Shan-king Chin oqinida o'z buyrug'iga quloq osmagan, yag'moga qo'shilmagan tikboshli yuzboshini tanidi.

— Yuzboshi Bug'u Alp! — degan qog'onning gurillagan tovushi o'rtaliqni jaranglatib yubordi.

Yuzboshi yana yerga tiz urib:

— Buyur, qog'on! — dedi.

— Seni Botu qog'oniga uchinchi elchi etib tanladim, — dedi qog'on. — Erta Tunga Tegin buyrug'inda yo'lga chiqajaksiz. Keraklik ot, kiyim, oziq chodiringga yuborilajak.

— Buyruq seningdir, qog'onim! — dedi yuzboshi.

— Bir deyajaging, tilamoq istaganing bormi? — so'radi Qora Qog'on.

— Tilagim sog'ligingdir! — dedi yuzboshi.

— Erta quyosh chiqarkan, o'tog' qarshisida kut. Endi boraver, yo'lga shaylan, — dedi qog'on.

Bug'u Alp yerga tiz urib, bosh ustiga ishorasini bildirdi, keyin to'qqiz odim orqaga yurib, yana bir bor qog'onga ta'zim qilib, so'ngra o'girildi-da, tez yurib xonchodirdan chiqdi.

Yuzboshi o'z chodiriga kirib, bir muddat tin olgach, tashqaridan ot tuyoqlari tovushi eshitildi. Xabarchi ichkari kirib, yuzboshiga salom berdi. So'ng tashqariga chiqishdi, Bug'u Alp qog'on yubortirgan uchta ot, bezakli kiyimlar, bir to'rva oziq, bir hamyon aqchani qabul qilib oldi.

Xabarchi bularni topshirgach, qog'onning oxirgi buyrug'ini ham bildirdi:

— Ertaga kun chiqmasdan o'z to'ping, yordamchi cheriging bilan birga o'tog' qarshisida tayyor tur. Qog'on baringizni ko'zdan kechirajak.

— Qog'on buyrug'i bosh ustiga! — dedi Bug'u Alp.

YUMRU

Yuzboshi Bug‘u Alp oldiniga qog‘on yubortirgan uch otni ko‘zdan kechirdi. Biri miniladigan, ikkisi yukchi ot. Hamyonga boqdi, anchagina aqcha bor edi. Bu aqchalarga o‘zini va otlarini boqishi kerak. Bug‘u Alp chodiriga kirib, bir necha qurol-yarog‘ va ikki kigizdan iborat narsasiga ko‘z tashlab, so‘nggi qarorini berdi. Endi miniladigan oti uchta, ularning biriga chodirini, biriga narsalarini yuklaydi. Qog‘on yuborgan ot ham katta ish beradi. O‘niga otboqari Yumruni oladi. Uchinchi elchi bo‘lgani bilan qo‘li qisqa, birgina cherik olib borishi yoqimsiz esa-da, yo‘qsillik bundan boshqasiga yo‘l bermasdi.

Yuzboshi shunday to‘xtamga kelgach, otiga minib, Yumruning chodiriga bordi. Yumru chodir oldida otining uyoq-buyog‘iga qarayotgandi.

— Yumru! — dedi yuzboshi.

— Buyur! — dedi Yumru.

— Erta Botu qog‘oni yurtiga yo‘lga chiqamiz. Men bilan ketasan.

— Buyruq seningdir! — dedi otboqar.

— Yo‘llik chodiring bormi? — so‘radi yuzboshi.

— Yo‘q.

Bug‘u Alp qog‘ondan kelgan hamyonni ochdi. Aqchalarning to‘rtidan birini olib, Yumruga uzatdi.

— Ertagacha o‘zingga bir chodir, bir yuk oti, kiyim ol. Ortganini evingda qoldir. Ertaga tong otmasdan kelib mening otlarimga qara, yo‘lga shayla. Ot to‘rtta, shunga qarab ish qil.

— Buyrug‘ing bosh ustiga! — dedi Yumru.

Bug‘u Alp otini niqtab, jo‘nab ketdi. Yumru hovuchidagi aqchaga boqdi. Yuzboshi Chin xoqonining xazinasini taladimikan? Yo‘qsa, munchalar aqchani qaydan oldi? Otboqar bu savollarga javob axtarishga vaqt ozligini eslab, qo‘l siltadi. Bir sakrab otiga mindi-da, bozorga yo‘naldi.

Yuk otini osongina oldi. Biroq chodir topish bir oz qiyin bo‘ldi. O‘ziga chiroyli bir kiyim, yap-yangi bir bo‘rk sotib oldi. Besh kumush aqcha ortib qoldi. Qaytgach, uni onasiga berdi, yo‘lga

ketayotganini, buni ishlatib turishini aytdi. Keyin o'z yumushiga sho'ng'idi.

Yumruning yoshi o'n yettida. Olti aka-ukaning to'ng'ichi. To'la yigit, butun O'tukanda undan yirikroq faqat Yomtar bor. Tug'ilganida uch oylik chaqaloqday ekan, shuning uchun unga Yumru deb ot qo'yishgan¹. Otasi Chuluq Qog'on zamonida urushda o'lgandi. Onasi Choliqning xotiniga singil bo'lardi. Yumru yuzlari kulib turadigan yigit edi. U bolalikdan onasi bilan birga ukalarini boqish, ulg'aytirish uchun ishladi, keyinchalik ikkita ukasi ham ularga yordamchi bo'lib yetilib qoldi. Shunday esa-da, och yotgan kechalari anchagina. Biroq hech og'rinmas, shikoyat etmas edi. Yuziga boqqan kishi uni kulumsayapti deb o'ylardi. Yoshiga qaraganda kuchli-quvvatli edi. Faqat Yomtar kabi usta kurashchi emasdi. Qaldiroqday gurillagan tovushi bor edi. Shuning uchun yuzboshi Bug'u Alp uni o'ziga otboqar qilib tanlagandi. Unga burg'u chalishni ham o'rgatgandi.

Yumru ko'ziga juda katta boylik ko'ringan aqchani yuzboshidan olib, aytganlariga sarflab bitirgach, qarindosh-urug'lari bilan xayrlashmoqqa ketdi. Oldiniga amakisinikiga, keyin xolasinikiga bordi. Xolasining katta o'g'li Kumush ham yo'l hozirligini ko'rayotgan ekan. Yumru og'iz ochmasidan xolasi so'z boshladi:

— Mingboshi Ishbara Alp ertaga Botu qog'oni yurtiga ikkinchi elchi bo'lib ketmoqda. Otasidan keyin Kumushni-da otboqari qilib oldi. Kumush-da u bilan ketmoqda.

— Men-da yuzboshi Bug'u Alp-la ketmoqdaman, — dedi Yumru.

— Bug'u Alp buyrug'ida boshqa kimsalar-da bormi? — deya so'radi Kumush.

Yumru boshqa hech narsani bilmasdi. Tek qoldi.

— Mingboshi Ishbara Alp ikkinchi elchi bo'lgani uchun mendan boshqa ikki o'nboshini, besh cherikni olib ketmoqda, — dedi Kumush.

Yumru qarindoshlari bilan xayrlashib chodiriga qaytarkan, tevarak qoraygan edi. Bu kecha barchaning qorni to'yadigan yemak

¹ Yumru — yumoloq, semiz (*tarj.*).

bor. Yumru hech qachon munchalik totli bir uyqu istagini tuymagandi. To'qlik kishini uxlatadi. Boradigan yerida ham qorni to'yajagini, yaxshi yeb-ichajagini o'ylarkan, Yumru totli bir uyquga toldi.

* * *

Ertasi tong oqarmasdan ko'zlarini ochishi bilanoq sapchib o'rnidan turdi. Tez borib Bug'u Alpning to'rt otiga qarashi kerak. Apil-tapil yo'l hozirligini ko'rib, otini mindi-da, yuzboshining chodiriga bordi. Bug'u Alp uyg'ongan, chodirini yig'ishtirib, yuk otiga ortayotgan ekan. Yumru yugurib-yelib to'rtta otni yo'lga tayyorladi. Keyin yuzboshi bilan birga yuklarni otlarga ortishdi.

ELCHILAR

Bug'u Alp bilan Yumru otlarni olib Qora Qog'on o'tog'iga yaqinlashganlarida, tevarak ancha jonlanib qolgandi. Yuzboshi uyoq-buyoqqa ko'z tashlab, xabarchilar boshlig'i Bo'ri Tarkanni axtardi. Aksiga olganday, shuncha kishi ichida Bo'ri Tarkan ko'rinmasdi. Ancha narida Tunga Tegin yurganini ko'rdi. Keyin o'ziga tikilib turgan Bo'ri Tarkanga ko'zi tushdi. U yuzboshiga:

— Bug'u Alp! — deya baqirdi. — Shunda tur! Ishbara Alpning yonida... Qog'on sizni bunda ko'zdan kechirajak.

Mingboshi Ishbara Alp ot ustida qimirlamay o'tiribdi. Orqasida eski otboqari Choliqning o'g'li — endigi jilovchisi, Kumush, u ham ot ustida. Kumushning ortida esa o'nboshi Yomtar bilan o'nboshi Sanchar turibdi. Besh cherik o'nboshilardan keyin safga tizilishgan. Ularning orqasida esa yukli otlar buyruq kutmoqda. Ishbara Alpdan oldinda, qog'on o'tog'ining shundoq qarshisida Tunga Tegin ot ustida o'tiribdi. Ortida ikki otboqari, ulardan so'ng to'rt o'nboshi va o'n ikki cherik tizilishgan. Ularning yetakdagi otlari ham anchagina. Yuzboshi Bug'u Alp ancha berida, Tunga Tegin va Ishbara Alplar bilan ayni chiziqdan yer oldi. Orqasida Yumru va otlari turibdi.

Uch elchining qarshisida qog'onning cheriklaridan qirqtachasi saf tortdi. Ko'p kutishmadi, burg'uning keskin tovushi taralarkan, qog'on o'tog'ining qopilari ochildi. Qora Qog'on ko'rindi. Shu choq elchilar va cheriklari, qog'onning qirq cherigi baravar yerga tiz urib, unga salom berishdi.

Qog'onning orqasidan Kur Shad bilan bir bek, yana Shan-king kelishmoqda. O'tog'ning eshigiga eng yaqin turgan Tunga Tegin edi, qog'on birinchi uning yoniga kelib to'xtadi. O'tkir qarashlari bilan Tunga Teginni, ortidagi cheriklarini boshdan-oyoq bir-bir kuzatib chiqdi. Tunga Teginni O'tukanda har kim taniydi, buni qog'on yaxshi biladi. Orqasidagi cheriklarning turumi, qilig'i ham unga yoqadi. Bular Botuv qog'oni, ya'ni G'arbiy Ko'kturk davlati hukmdori ko'zi o'ngida uning yuzini yorug' qiladigan kishilar.

Qora Qog'on birinchi elchiga boqib:

— Tunga Tegin! — dedi.

— Buyur, qog'on! — dedi birinchi elchi.

— Bu bitikni Botu qog'oniga berasan. Senga aytgan so'zlarimni unga yetkazib, tayinlagan ishlarimni bajargin, — dedi qog'on.

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi birinchi elchi, qog'on uzatgan maktubni oldi.

— Botu qog'oniga ne armug'oning bor? — so'rdi Qora Qog'on.

Buni eshitib, Bug'u Alpning qoshlari chimirildi. Ammo zum o'tmay sevinganday yuz-ko'zi kulumsadi. Tunga Tegin Botuv qog'oniga beradigan armug'onlarini sanadi:

— Oltin bezakli bir qilich, to'rt ovchi lochin olib borayotirman. Ikki to'p chin ipagi-da bor.

— Yaxshi, — dedi qog'on. — Bir tilaging bormi?

— Tilagim sog'ligingdir! — dedi birinchi elchi.

Qog'on bir oz yurib, Ishbara Alp yonida to'xtadi. Uni, yo'l-doshlarini ko'zdan o'tkazdi.

— Ishbara Alp! — deya unga yuzlandi qog'on.

— Buyur, qog'on! — dedi ikkinchi elchi.

— Botu qog'oniga sening ne armug'oning bor?

— Oltin bezakli bir kamar, kumushdan ishlangan pichoq, bitta oq lochin olib bormoqdamen.

— Yaxshi. Cheriklaring ichida yaxshi qilichchi, o'tkir mergan, usta chavandoz, kuchli kurashchi bormi?

— Bor, qog'onim!

Qog'on orqadagi cheriklar va o'nboshilarni ko'zdan o'tkazdi. Yomtarga ko'zi tusharkan, qo'li bilan unga ishora qilib:

— Shu o'nboshi ko'zimga issiq ko'rinyapti, — dedi. — Kurashchimi?

— Shunday, qog'on!

— Qog'onlik shanligida yengilgandi. Botu qog'oni maydonida-da yengilib o'tirmasin.

— U payt ochlikdan yengilgandi. Endi och emas.

— Bir tilaging bormi?

— Tilagim sog'ligingdir!

Qog'on bulardan yuzini o'girib nari yurdi, yuzboshi Bug'u Alpni birgina otboqari bilan ko'rarkan, qoshlarini chimirdi.

— Yuzboshi Bug'u Alp! — dedi. — Birgina cherik bilanmi ketmoqdasan?

— Shunday, qog'on!

— Botu qog'oni yonida Tug'u qog'oni shonini shundaymi yuksaltasan? — deya so'radi qog'on. Tovushidan achchiqlangani sezildi.

— Qog'on shonini ko'tarish uchun shundayin ketmoqdamen!

— Buni anglamadim! — dedi qog'on, yuzboshiga o'pkali boqdi.

— Yonimga boshqa cherik olsaydim, ularni to'ydirolmasdim.

— Senga bir hamyon yo'llamishdim, olmadingmi?

— Oldim, qog'on, butun tayyorliklarni o'sha hamyonni olganimdan keyin qildim. Chunki hech narsam yo'q edi, — dedi Bug'u Alp.

— Nechun hech narsang yo'q! Chin oqinidan yaqinda qaytdikku. Hech bir narsani yag'molamadingmi?

— Yo'q, qog'on!

Qog'on ne deyishini bilmay taraddudlanib qoldi. O'pkalanganini sezdirmaslikka tirishib, sekingina so'radi:

— Nega yag‘molamading?
— Biz orqada qolib ketdik. Yag‘modan kechikdik.
— Bu qanaqasi? Sen kimning buyrug‘ida eding?
— Chinli qo‘nuqning buyrug‘ida edim.
— Qo‘nuqmi? — dedi qoshlarini chimirib qog‘on. — U ortiq qo‘nuq emas. Uning tumanboshi bo‘lganini bilmasmisan?

— Bilaman, qog‘on, — dedi yuzboshi.

Qog‘on Shan-kingga o‘girildi:

— Sen bir narsa yag‘molamadingmi? — deya so‘radi.

Shan-king Bug‘u Alpga yomon-yomon qarab, qog‘onga shunday dedi:

— Bu yuzboshi yag‘mo uchun buyruq berganim holda yag‘molamadi. O‘sha kuniyam shundayin tikboshlik etti.

— Shundaymi, Bug‘u Alp? — so‘radi qog‘on.

— Yolg‘on aytdi bu, qog‘on! — dedi yuzboshi. — Yag‘mo qilich haqi bo‘lur. Kur Shad o‘zi yag‘molagan molning bir bo‘lagini achinganidan bizga qoldirdi. Biz o‘zimiz urushib, bosib, kimsaning molini olmadik. Biz bu oqinda yog‘iyning yuzini ko‘rmadik.

“Yolg‘on” so‘zi Shan-kingning yuziga shapaloq urganday bo‘lib eshitildi. Kur Shad Qog‘onga: “Bu yuzboshi to‘g‘ri so‘ylayapti” degach, Shan-kingga qamchi urilganday bo‘ldi. Shan-king ham endi Kur Shad kabi tumanboshi edi, biroq bu o‘rinda chinli bek indamaslikni ma‘qul topdi.

Qog‘on achchiqlangandi, biroq o‘pkasini yengishga tirishib, Bug‘u Alpga yana savol berdi:

— Botu qog‘oni maydonida o‘q otish yorishmasi bo‘lsa, kim otajak?

— Men otaman, — dedi yuzboshi.

— Qilich o‘yini bo‘lsa-chi?

— Men o‘ynayman, — dedi yuzboshi tag‘in.

— Ot chopish qilinsa-chi?

— Men chopishaman, — dedi Bug‘u Alp.

— Kurashga kim chiqadi? — so‘radi qog‘on.

— Men kurashaman, — dedi yana u.

— Shunchalar yomon qahramon ekansan, nechun otingni hech eshitmadim ekan? — deya hayronligini bildirdi qog‘on.

— Tosh yerinda og'irdir, qog'on, — dedi yuzboshi tovushini o'zgartirmay.

— Botu qog'oniga armug'oning bormi?

— Bor, qog'on!

— Nedir? — qiziqsindi qog'on.

— Bir o'q!

— Botu qog'oniga armug'on etilguvchi o'q ko'p yomon o'q bo'luyi kerak, — dedi Qora Qog'on.

— Shunday, qog'on! Bu o'q-la bir chinli meni ko'zlamish edi. O'q dubulg'amga urildi-yu menga tegmadi. So'ngra men bu o'q-la o'n to'rt chinlini o'qladim. Birisining-da dubulg'asi teshildi, o'q manglaydan ichkari kirib, boshining qatig'ini chiqarib yubordi, — dedi Bug'u Alp.

— Armug'on qilish uchun shu o'q yaraydi deysanmi?

— Yo'q, qog'on, buning o'zi yetmas. Bu o'q Chinda yasalgan. Ustiga qilingan yil, oy, kuni bitilgan. Bu — yuz yillik bir o'q! Munchalar eski bir o'q topilavermas.

— Yaxshi, — dedi qog'on. — Bir tilaging bormi?

— Tilagim sog'ligingdir! — dedi Bug'u Alp.

Elchilarni ko'zdan kechirib bo'lgach, qog'on ortiga qaytdi. O'tog' eshigi yonida otiga mindi. Kur Shad va boshqa ulug'lar ham otlariga minib, qog'on orqasida tizilishdi. Birdan burg'ular, dovullar yangradi.

Elchilar endi yo'lga chiqishadi. Ilk o'laroq birinchi elchi Tunga Tegin va cheriklari yo'lga tushdi. Qilichlarini yalang'ochlab, ko'tarib olishdi. Qog'on oldidan o'tisharkan, qilichlarini egib, u bilan xayrlashishdi.

Ulardan keyin ikkinchi elchi Ishbara Alp va cheriklari qog'on oldidan avvalgilar kabi o'tib bo'lgach, oxirida uchinchi elchi Bug'u Alp bilan otboqar-yordamchisi Yumru yo'lga boshladi. Qog'on Yumruning sevimli va kulgan yuz-ko'ziga boqarkan, ko'ngli yumshadi.

Elchilar to'pi qog'on o'tog'idan bir necha yuz odim uzoqlashgach, barcha baravar otlariga qamchi bosishdi. Otlar yelday uchdi, tuyoqlaridan ko'tarilgan chang havoda bulutday suzdi. Otliqlar ufqda kichraya-kichraya borib, ko'rinmay ketishdi.

O'tukandan uzoqlashgandan keyin yurish tuzanini o'zgartirishdi. Urush paytlarida bo'lgani kabi oldinga ikki o'ngchi yuborishdi — ular to'pdan bir necha yuz odim ilgarida ketishdi. To'p boshida Tunga Tegin, uning ikki yonida Ishbara Alp bilan Bug'u Alp bormoqda. Ulardan yigirma odim orqada Tunga Tegin va Ishbara Alpning o'nboshilari, ular izidan esa otboqar-yordamchilar, yetak otlar yo'l bosmoqda. Eng keyinda cheriklar to'pni qo'riqlab borishmoqda. Orada bir-bir o'nboshilardan bittasi to'pdan ayrilib, otni choptirganicha o'ngga yoki chapga sura ketar, ufqni kuzatib, keyin to'pga qaytib kelar edi.

Uch elchi ham oz so'zlashardi. Tunga Tegin bilan Ishbara Alp oldindan tanish edi. Bug'u Alpni ular faqat o'rduda ko'rishgan. Zotan yuzboshi ham so'ylashishga unchalik istakli emasdi. Birinchi va ikkinchi elchi Bug'u Alpning qog'on bilan so'ylashganini eslab borishardi. Yuzboshi esa, nechun shu qog'onga o'nboshi Bars to'g'risida bir ne demadim, deya o'zidan o'zi o'pkalanar edi.

Tunga Teginning to'rt o'nboshisi ham kiyinishi, ko'rinishi yaxshi yigitlar edi. Bulardan ikkitasi — o'nboshi Qarpaq bilan Burg'uchan qardosh edi. Bu ularning bir-biriga ikki tomchi suvday o'xshashidan ham bilinib turardi. Bular uzun bo'yli, yashil ko'zli, qumral-jigarrang sochli bahodirlar edi. Qarpaqning manglayidagi, yonog'idagi qilich izlari uning ko'p savashlarda qatnashganini so'yaldi. Burg'uchan yuzidagi, so'l ko'zidan saqog'igacha cho'zilgan chiziq bir o'lim o'qi yeganini anglatardi. Burg'uchanning chap ko'zi yaxshi ko'rmaydi. Ilgarilari o'tkir mergan bo'lgan bu yigit endi ko'plar kabi o'q otolsa ham Tangriga shukr etadi.

O'nboshi Olqa chag'ir ko'zlari doim bir nuqtaga tikilganday ko'ringuvchi o'ychan yigit. Onasi uyg'ur. Shuning uchun uni O'tukanda ko'plar uyg'ur Olqa deb chaqiradi. U epchillarning epchilidir, ot ustida ko'rsatmagan hunari yo'q. Bir marta Chinda tutqun bo'lib qolgan. O'shanda qo'llari orqasiga qilib bog'langan holda otga sakrab minib qochgan, O'tukangacha och, suvsiz, qo'li bog'liq otini uchirib yetib kelgan.

Yaqindagina o'nboshi bo'lgan Yomg'ir boshqalarga o'xshamasdi. Qoracha, yumaloq yuzining o'rtasidagi qora ko'zlari doim kulib turardi. O'n yettiga kirgan. Yonoqlari to'la. Birinchi qarashda baqaloqday ko'rinar, ammo Yomg'ir semiz emasdi. U o'rta bo'yli, og'ir yigit. Kutilmaganda qat'iylik va epchillik ko'rsata olardi. Masalan, o'qni yoyga qo'yarkan, imillaganday tuyulardi, keyin yoyni tortib, ko'zlab otarkan, bularning barini epchillik bilan, kulumsaganicha bajarar edi.

Ishbara Alpning o'nboshilaridan Yomtar bilan Sanchar yonma-yon ketishardi. Sanchar qosh-qavog'ini osiltirganicha oldinga boqib, jim borar, har zamonda bir so'yilgan Yomtarning so'ziga-da yo qisqa javob berar, yoki indamay qo'ya qolar edi.

Otboqarlardan Kumush bilan Yumru ham yonma-yon borishar, to'p ichida eng ko'p so'zlashayotganlar shu ikkisi edi. Kumush quyib qo'yganday otasining o'zi edi. Yumru esa, onasiga bergan besh kumush aqcha ularni uzun zamon boqishiga ko'zi yetganidan mamnun, yanada kular yuzli ko'rinar edi. Ikki xola o'g'li umrlarining eng qayg'usiz kunlarini yashashardi. Tin olmoq uchun qo'ngan yerlarida chodir qurmoq, o't yoqmoq, otlarga qaramoq, keyin kun oqarmasdan turib chodirlarni yig'moq bular uchun ish sanalmasdi. O'zlaricha uylariga katta boylik qoldirib kelgan kishi bo'lib, ko'ngillari sevinchga to'la edi.

Kun botarkan, bir suv boshida qo'nishdi. Chodirlar qurildi. O'tlar yoqildi. Tunga Tegin buyrug'i bilan ikki cherik soqchilikka turdi.

Kecha yarimlarkan, soqchilar almashtiriladi, bir o'nboshi ularni, tevarakni ko'zdan kechiradi — buyruq shunday.

* * *

Shu kecha, kun chiqay degan chog'da soqchilikdagi Kumush uzoqdan otliq bir ko'lkaning juda ohista, tovushsiz yaqinlab kelayotganini sezib, yoyiga bir o'q qo'ydi-da, otini u yoqqa surdi. Ko'lkaga yigirma-o'ttiz odim yaqinlashgach, yoyni kerib:

— To'xta! Kimsan? — deya baqirdi.

Otliq ko'lka Kumushga tanishday tuyulgan tovushda:

— Yot emasman. O'tukandan kelyapman, — deya javob berdi.

Kumush otini sal niqtab, unga yaqin borarkan, sirtidagi sadoqdan, belidagi qilichdan boshqa, egarning orqa qayishiga osig'liq qo'bizdan buning O'tukanning dongli o'zani Chuchu ekanini tanidi. Ikkovi o'ttiz odimcha uzoqlikda turib qattiq-qattiq so'ylashdi, bundan qo'noqdagilarning barchasi uyg'ondi. Zotan hamma tetik, uyqusi o'chgan edi. Istasalar, kelguvchi yot emasligini bilgach, yana uyquga tola olishardi. Biroq Chuchu kelgani uchun barcha oyoqqa qalqdi, bundan qattiq ta'sirlanishdi.

Tunga Tegin Chuchu baxshiga qarab kulib borarkan:

— Bu kelgan Chuchumi! — dedi. — Seni orqamizdan bunga keltirgan nedir? Yo'qsa qog'on seni-da to'rtinchi elchi etib tayinladimi?

— Yo'q, Tegin, — dedi o'zan. — Ota-onamning yurtini sog'indim. Botu qog'oni eliga borsam, tug'ilgan yerimni, qarigan onamni yana bir bor ko'raman, deya o'yladim. Orangizda meni ko'p ko'rmasiz?

— Seni oramizda ko'rishdan sevinamiz, — dedi Tunga Tegin. — Ichimizda o'zan yo'q. Botu qog'oni maydonida o'zanlar aytishuvi bo'lsa, sen-da Tug'u turklari uchun chiqarmisan?

— Buyrug'ing bosh ustiga, Tegin! — dedi o'zan Chuchu. — Botu elinda tug'ildim, biroq tirikligimning ko'pi Tug'u yurtida kechdi. O'zimni tug'ulik-da sanarman. Zotan mening uchun turkning botuligi, tug'uligi bo'lmas. Turklarni bu — tug'udan, bu — botudan deya ayirmoq qog'onlarning, teginlarning ishidir. O'zanlarning emas.

Tunga Tegin yana kulumsadi.

O'zan kelgach, barcha uyg'onib ketib, keyin kimsaning uyqusi kelmadi. Zotan tong oqarmoqda edi. To'p yig'ishtirilib, yo'lga shay bo'ldi.

Tunga Tegin shunda o'zanga yuzlanib:

— Chuchu! — dedi. — Yurajakmiz, sen istagan yeringga keta bilirsan.

Shunday qilib, elchilar to'pi kecha-kunduz yo'l bosib, Botuvga yo'naldi. Har ish kutilganiday edi, ora-sira ov ovlamasalar, yurishda hech bir o'zgarish sezilmasdi.

BOTUV QOG'ONI

Xabarchi o'tog' eshigini ochib: "Tug'uv qog'oni elchilari ulug' qog'onimizni qutlayajak!" deya baqirgach, oldinda Tunga Tegin, keyin Ishbara Alp, Bug'u Alp, eng orqada bir necha o'nboshi va boshqalar — Qora Qog'onning elchilari ichkari kirishdi. Botuv turklarining qog'oni Tung Yobg'u oltin taxtda o'tirardi. Yonida Yorqin Xotun, o'ngida-so'lida teginlar, tarkanlar, beklar bor.

Tarkanlar orasida oqsoqol Qo'rqt Ota ham ko'zga tashlanadi. Tug'uv qog'onidan kelgan elchilar bu Botuv beklarining o'zlaridan ko'ra ancha boy ekanligini ilk ko'rishlaridayoq ularning kiyinishidan, qiliqlaridan bilib olishgandi.

Uch elchi, o'nboshilar taxt yoniga borib yerga tiz urishdi, qog'onni va xotunni salom berib qutlashdi. Ayni choqda uchala elchining ham yuragini achchiq bir narsa kuydirib o'tdi. Chunki uchalasi ham qog'onga hadya atagani holda xotun to'g'risida o'ylashmagandi. O'z qog'onlari yonidagi xotun — hech suymadiklari chinli xotun bo'lgani uchunmi, Botuvda turk qonli Yorqin Xotun borligini eslariga keltirishmagandi. Yolg'on so'ylay olishmas. Bu o'yi qisqalik og'irligi bag'rilarini ezsa-da, chorasiz ko'tarajaklar.

Tung Yobg'u Qog'on o'rnidan turdi.

— Tug'u turklari qog'oni, irqdoshim, qondoshim Qora Qog'onning elchilari yurtimizga kelib, o'tog'imizni shanlantirdingiz! — dedi.

Elchilar va o'nboshilar ham oyoqqa qalqishdi. Tunga Tegin birinchi bo'lib so'z boshladi:

— Men Tug'u turklari qog'oni Qora Qog'onning birinchi elchisi Tunga Teginman. Qog'onimdan ulug' Botu qog'oniga bir bitik keltirdim. Ayricha so'ylayajaklarim-da bor. Endi ulug' qog'onga armug'onlarimni sunajagim, — dedi va orqasiga o'g'irilib, o'nboshi Qarpag'ning qo'lidan oltin bezakli qilichni oldi. — Ko'p savashlarni ko'rgan bu qilich ulug' qog'onga yaxshiliklar keltirishini tilayman, — deya uni uloq-xabarchilardan biriga uzatdi.

Keyin o'nboshi Burg'uchan bilan Olqaning qo'lidagi to'rt ov lochinini bir-bir olib, uloqlarga uzatarkan:

— Ulug' qog'onning usta ovchi ekanini eshitganmiz, bu lochinlarni-da sunmoqdamiz, — dedi. Oxirida o'nboshi Yomtar ushlab turgan ikki to'p chin kiyimliklarini armug'on etarkan: — Bular so'ng oqinimizda Chindan olingan kiyimliklardan, — dedi. — Ulug' qog'onning ko'p dongli, bahodir cheriklari borligini bilamiz, ular-da biz bilan Chinga oqin etsalar, sanoqsiz o'ljalar qo'lga kirishi aniq, — degan so'zi bilan u elchilik ishini ham boshlab yubordi.

Tunga Tegin so'zlarini tugatarkan, Ishbara Alp o'zini tanitdi:

— Qora Qog'onning ikkinchi elchisi mingboshi Ishbara Alpman. Ulug' qog'onga oltin bezakli bir kamar-la kumushdan yasalgan bir pichoq, bitta oq lochin keltirdim, — deya orqasida turgan Yomtar bilan Sanchardan armug'onlarni olib, qog'onning uloqlariga berdi.

Shundan so'ngra Bug'u Alp yerga tiz urdi-da:

— Qora Qog'onning uchinchi elchisi yuzboshi Bug'u Alpman, — dedi. — Ulug' qog'onga esdalik bo'lsin deya shu yuz yillik o'qni sunaman!

Tung Yobg'uning o'tog'iga teran bir jimlik cho'kdi. Qog'on, xotun va butun beklarning ko'zlari Bug'u Alpga tikilgandi. Tunga Tegin bilan Ishbara Alp qizarishib, bosh egishdi. Bug'u Alp o'tog'dagi bu o'zgarish sababini tushungandi. Turumini hech buzmasdan so'zida davom etdi:

— Ulug' qog'on! Sening kabi buyuk qog'onga shunchalik kichik, birgina armug'on-la kelmoq yoqimsizligini bilaman. Tug'u Turkelinda oramizga ishbuzg'ich chinlilar kirmasaydi, o'lkamizda baxtsizlik, ochlik bo'lmasaydi, senga yararli armug'onlar keltira bilardim. Yo'qsilligimiz uchun bizni bag'ishla!

Tung Yobg'u Qog'on bu ochiq yuraklilikdan quvondi. Uchinchi elchiga qarata shunday dedi:

— Yuzboshi Bug'u Alp! Yo'qsillik yaxshi narsa emas. Biroq qo'rqinchli yo'qsillik ko'ngul va yurak yo'qsilligidir. Eng buyuk boylik — pok yurakli, qattiqqo'lli, qo'rqmas ko'zli bo'lmoq. Tug'u Turkelinda sening kabi ochiq so'zli yigitlar bor ekan, ularni

yo'qsil deyilmas. Tug'u turki bilan Botu turki bir og'ochning ikki butog'idir. Ildizimiz bir. Birimizning boyligimiz barchamizniki, birimizning yo'qsilligimiz-da barchamizning yo'qsilligimizdir.

Bug'u Alp qog'onning so'zlariga shunday javob qaytardi:

— Ulug' qog'on! Sening o'rdung-da bizimla birlikda Chinga oqin etgan kun O'tukandan yo'qsillik ko'tarilajak!

Tunga Tegin va Ishbara Alp boshlarini tiklashdi, Bug'u Alpning so'zlari ularga ham yoqdi.

TUNG YOBG'U CHERIKLARI BILAN YUZMA-YUZ

Qora Qog'on elchilari ertasi kun Tung Yobg'uning qog'onlik ishlaridan birini ko'rishga chaqirildi. Qog'on o'z o'rdusini ko'zdan o'tkazadi, shunga elchilar ham qatnashadilar.

Oldiniga yoyav o'laroq qilich o'ynayotgan bahodirlarni ko'rishdi. Yigirmatacha cherik bir dovulchining to'qmoq bilan dovul urushiga, dovul tovushiga mos qilich o'ynatishardi. To'qmoq ko'tarilib tusharkan, bir tarafdagilar qarshidagilarga qilich solishar, ular ham qalqonlari bilan to'sinar edi. To'g'mog'ning ikkinchi tushishida boshqasi qilich solar, ikkinchilari qalqon tutar edi. Yaxshi kiyingan, sovut bilan o'rangan bu cheriklar qilichchilikda ko'p usta edi. Tung Yobg'u Qog'on bu yigirma qilichchini elchilarga shunday tanitdi:

— Bu o'n kishi turgish bahodirlaridir. Qarshilaridagi cheriklar esa o'g'uzlardir. Barchasi-da o'nboshilar, yuzboshilar. Savashlarda sinalgan, tanlangan cheriklar!

Qora Qog'onning elchilari bu qilichchilik ta'limini zavq bilan kuzatishar, tevarakka "shiriq, shiriq, shiriq" degan tovush taralmoqda edi.

Bu go'zal tomoshadan keyin elliktacha otliqning ikkiga bo'linishib, nayza va qalqon bilan mashq qilishayotganini ko'rishdi. Bular sungu savashida usta chigil va yag'mo urug'i cheriklari edi. Sal narida esa bir-birlariga raqib holidagi arg'u va tuxsi urug'i mer-

ganlari o'qchilik ta'limini ko'rishmoqda. Tung Yobg'u Qog'on o'rdusida butun turk urug'laridan, bo'ylaridan¹ cheriklar bor. Tunga Tegin tevaragiga yana bir bor sinchiklab ko'z yugurtirgach, qog'onga shunday dedi:

— Ulug' qog'on! O'rdungda yaxshi cheriklar bor ekan. Har bo'yning bahodirlari bunda to'planmishdir. Yolg'iz oralarida so'g'doqlarni ko'rmayapman.

Qog'on kulumsab qo'ydi.

— So'g'doqlar cheriklik etmas, — dedi. — Ular yolg'iz olish-berish² qilishga ustadir. Bilsang, ular turk emas, — Tung Yobg'u Qog'on shunday degach, uchala elchining yuzida bir so'rov belgisi ko'rindi. Qog'on: — Biroq bular chinlilar kabi zararli emas. Sonlari-da oz, ayri bir davlatlari-da yo'q, — deya qo'shib qo'ydi.

Qog'on elchilarga o'z o'rdusini tanishtirib, ko'p narsalarni ularga tushuntirdi. Bir payt:

— Tunga Tegin! — dedi. — Mening cheriklarim-la qilich o'ynamoq, o'q otmoq, kurashmoq, yorishmoq istarmisiz? Chinga qilgan oqiningiz to'g'risida Kul Er Tegin so'ylab berdi. Ulug', qahramon kishilar ekaningizni menga anglatdi.

Tunga Tegin yerga tiz urib:

— Buyrug'ing bosh ustiga, qog'on! — dedi.

* * *

Ertasi kuni Tung Yobg'u Qog'onning o'tog'i oldida ikki qog'onning bahodirlari kuch sinashdilar. Qo'rquv Ota Tangriga yolvorib, duo qilganidan keyin o'yinlar boshlandi. Botuv turklaridan uch bahodirga qarshi tug'uvliklardan Tunga Tegin, Ishbara Alp va Bug'u Alp chiqdi, qilich o'yini qizidi.

Tunga Tegin bilan Tung Yobg'u Qog'onning jiyani Bo'ri Tegin sinashdi. Yigirma yoshlardagi chaqqon, to'la, yirik yigit bo'lgan Bo'ri Tegin qilichni juda tez o'ynatardi. Ular uzoq olishdilar, biroq bir-birlarini yengolmadilar.

¹ Bo'y — arabchadagi qavm so'zining turkchasi (*tarj.*).

² Savdo-sotiq (*tarj.*).

Ishbara Alp bilan tumanboshi Bug'och bek olishdi, bular ham teng keldi, oradan g'olib chiqmadi.

So'ngra Bug'u Alp bilan Arslon Tarkan kuch sinashdi. Faqat Tung Yobg'u Qog'on va beklarinigina emas, balki Tug'uv qog'oni elchilarini ham hayron qilgan bir o'yin bo'ldi. Bug'u Alp hech kutilmagan va ko'rilmagan bir ustalik bilan qilich o'ynatib, Arslon Tarkanni yengdi. Tevarak suv quyganday jimjit edi, kimsa bir ne demadi. Yolg'iz Yumru o'z-o'ziga: "Tosh yerinda og'irdir" deb qo'ydi.

Keyin o'q otish sirasi keldi. Qora Qog'on o'rdusidan Ishbara Alp, Bug'u Alp, Yomtar, Qarpaq, Kumush va yana ikki cherik otishmada qatnashadi. Botuvliklardan o'n kishi o'rtaq chiqdi. O'yin sharti shunday: yaqinda turgan nishonlardan boshlab uzoqdagi nishonlarga qarata o'q uzib borilaveradi. Bir oz oqsaganlar chiqariladi va oxiri g'olib aniqlanadi. Tug'uvliklarning umidi Ishbara Alp edi. Biroq ular Botuv turklarining munchalik mergan ekanliklarini hech o'ylashmagandi. Shu choqda Tunga Tegin Kur Shadni esladi, u eshsiz nishonchi edi. Otishma davom etarkan, ayrim merganlar o'yinda oqsab, maydonni tark qilishdi. Tug'uvliklardan yolg'iz Ishbara Alp bilan Bug'u Alp qolishdi. Botuvliklardan esa olti kishi marraga intilmoqda. Bu sakkiz o'qchi har bir nishonni shoshmasdan urmoqda edi. So'ngida qimiraydigan nishonga o'q uza boshlashdi. Botuvliklar har bir nishonni aniq urar va o'yinda g'olib chiqadiganga o'xshardi. Har holda shunday bo'ldi. Uzoq otishmadan keyin oradan bittasi chekildi va beshtasi qoldi. Bu besh mergan bilan Ishbara Alp va Bug'u Alp ancha kuch sinashdi, yengisholmadi va o'yin to'xtatildi.

Bu safar "tosh yerinda og'irdir" degan faqat Yumru emasdi. Tunga Tegin ham ayni so'zni takrorlab, ming'irlab qo'ydi.

Endi kurash boshlandi. Tug'uvliklardan Bug'u Alp, Yomtar va Kumush maydonga tushdi. Botuvliklardan bir necha kurashchi o'rtaq chiqdi. Qog'onning buyrug'iga ko'ra eng usta uchta kurashchi maydonda qolib, boshqalari chekilishdi. Tug'uvliklarning bor umidi Yomtardan edi. Biroq Yomtar butun kuchini, ustaligini ishlatganiga qaramasdan uzun bir kurashuvdan keyin yengilgach, tug'uvliklarning joni siqildi. Ayniqsa Ishbara Alp qattiq xafa

bo'ldi. Chunki u qorni to'q Yomtarning bu safar yengilmasligini Qora Qog'onga so'ylagandi. Kumush ham juda tez yengildi. Bug'u Alp esa, uni O'tukanda hech kim bilmasa-da, kuchli kurashchi ekanini bu yerdagilarga ko'rsatib qo'ydi. Oldiniga o'zi bilan kurashgan botuvlikni bir tutishda qo'yvormasdan, yerga ag'dardi, yengdi. Ikkinchi bo'lib Kumushni yengigan kurashchi bilan bellashdi. Uni ham yiqitdi. Faqat Yomtardan g'olib kelgan va undan-da yirik bo'lgan qorluq kurashchi bilan olishmoq ancha qiyin kechdi. Tutgan yeridan uzadigan bu qorluq yigiti ham kuchli, ham usta ekan. Yomtarday bir botirning bilagini sindirgan bu qo'rqinchli qorluq Bug'u Alpning ham biror yerini sindirmasaydi, deya tug'uvliklar hadikda edi. Biroq yuzboshi Bug'u Alp bu qorluqning bo'yiga, kuchiga, og'irligiga hech e'tibor bermasdan teppa-teng olishmoqda. Uni barcha yoqtirib qolgandi, chunki bu Bug'u Alpning yomon bir kurashchi ekanini hamma anglab yetgandi. Polvon qorluq bir marta Bug'u Alpni belidan ushlab, ko'tarib aylantirdi, biroq yiqitolmadi. Aksincha, Bug'u Alp uni bir daf'a yerga ag'dardi. Kurash uzaygani sayin tezlashmoqda, tezlashgani sari esa og'irlashib bormoqda. Yomtar bilagining achishini ham unutgan, hozirgacha yuzboshi Bug'u Alp nechun O'tukanda kurashlarga qatnashmadi, deya o'ylardi. Tunga Tegin bilan Ishbara Alp yonma-yon turgancha hayajonlanib kurashni tomosha qilishardi. Kutilmagan bir onda Bug'u Alp pahlavon qorluq kurashchisini ko'tarib yerga urdi, yelkasini yerga tekkizdirib, g'olib chiqdi. Buni ko'rib, Tunga Teginga Ishbara Alp shunday dedi:

— Tosh yerinda og'irdir.

Kurashdan keyin sira ot chopishga keldi. Qog'on o'tog'i oldida yo'lga tushgan otliqlar to'rt-besh ming odim naridagi tug'larni olib qaytishi kerak. Botuvliklardan yigirma otliq maydonda edi. Tug'uvliklardan oldiniga Bug'u Alp, so'ngra o'nboshilardan Sanchar, Olqa, Yomg'ir, yana uch cherik o'rtaga chiqdi. Tunga Tegin botuvliklarning dongli chavandozlari bilan kuch sinashmoqchi. U o'nboshi Olqa o'zini ko'rsatar, deb o'ylardi. Yumru esa yuzboshi Bug'u Alpning g'olib chiqishiga aniq ishonardi.

Otliqlar tizilishdi. Dovulning to'qmog'i uch marta ko'tarilib tushdi. Uchinchi gumbillashdan so'ng suvorilar qamchilarini

charsillatib bosishdi — yigirma yetti ot o‘qday uchib ketdi. Bir muddat barchasi mashqdagiday teppa-teng yelishdi, so‘ngra sekin-sekin ortda qolganlar ajralib ko‘rina boshladi. Botuvliklar ichida Tung Yobg‘u Qog‘onning o‘g‘li To‘ra Tegin ham bor. O‘nboshi Sanchar bilan Olqa, yana to‘rt botuvlik otliq oldinda borishmoqda. Ulardan keyinda To‘ra Tegin bilan o‘nboshi Yomg‘ir otlarini qichab surishmoqda. Eng oxirida botuvliklardan bir mingboshi, undan bir ot bo‘yi ilgarida esa yuzboshi Bug‘u Alp qamchi o‘ynatib borishmoqda. Yo‘lning yarmisida Olqa baridan o‘tdi.

Sanchar o‘zi bilan birga olg‘a intilayotgan to‘rt botuvlikni o‘zdirmaslikka urinar, biroq uddasidan chiqolmayotgan edi. To‘rt botuvlik yigit asta-asta undan o‘tib olishdi. To‘ra Tegin bilan o‘nboshi Yomg‘ir quvalashib kelib, Sancharga yetay deb qolishdi. Bug‘u Alp bir zayldagi tezlikda otini uchirib borar, bir-bir oldingilardan o‘zmoqda edi. Botuvlik bir mingboshi uni quvalab kelmoqda. Endi tug‘uvliklarning uch cherigidan ikkitasi orqada quyruqqa aylangandi.

Tug‘larga yaqinlashishdi, o‘nboshi Olqa eng oldinda bormoqda. U tug‘lardan birini olarkan, ishi chappa ketib, tug‘ni qo‘lidan tushirib yubordi. O‘tukanning eng yaxshi chavandozi bo‘lganligidan hamon otdan sakrab, tushirilgan tug‘ni tutdi. Faqat shu sirada ikkinchi o‘laroq marraga yetib kelgan botuvlik bahodirning otiga turtinib, yerga qattiq yiqildi, boshi borib toshga tegdi, esi og‘di.

Otliqlar birin-ketin tug‘larni olib, ortga qaytishdi. Oxirida kelgan yigit tug‘uvlik edi. Umid yulduzi sanalgan Olqaning yerda yotganini ko‘rishi bilanoq otidan sakrab, unga qaradi. O‘nboshi Olqaning yuziga qamchi bilan sekingina urib, hushiga keltirdi, ko‘tarib, yo‘rg‘asiga mingazdi.

Qo‘liga tug‘ini, qamchisini berib:

— O‘nboshi! — deya hayqirdi. — Yorishda yutqizayotirmiz! Yorishda yutganimizdan keyin, istasang, o‘l! Biroq bu choq esingdan ayrilma!

Hayqirgan tug‘uvlik shundan so‘ngra Olqaning otiga qamchi bosdi. Endi-endi esiga kelayotgan Olqa umidi bo‘lmasa-da, otini niqtab, quvishmada davom etdi.

Qaytishda o'yin yana-da qizigandi. Endi oldinda oltita botuvlik, ulardan keyin o'nboshi Yomg'ir bilan Sanchar, bular ortidan To'ra Tegin bormoqda. Bular orqasidan Bug'u Alp bilan besh botuvlik chopishmoqda, ulardan ancha ortda esa, jonini tishida tishlaganday chirangan, yarim hushiga kelgan Olqa ilgari intilmoqda. Eng keyinda Olqaga ko'mak ko'rsatgan yigit otiga tinmay qamchi urardi. Yo'lning yarmiga yetganda yuzboshi Bug'u Alpning ko'rinishi qo'rqinchli tus olgandi. Yomg'ir bilan To'ra Tegin ham Sancharni orqada qoldirishgandi. Endi ikkalasi birin-ketin o'zgalardan-da o'ta borishmoqda. Bir muddat kechib, Yomtar botuvlik Teginni va boshqalarni ham ortda qoldirib, chopishmaning boshida ot surayotgani ko'rildi. Yuzboshi Bug'u Alp ham yondoshlaridan ilgarida, Olqa esa undan ozgina orqada otini yeldirmoqda. Bularning izidan botuvliklar bir tezlikda chopishmoqda, eng keyinda esa Sanchar samanini niqtamoqda. Tug'uvlik uch cherik barchadan ortda qolmaslikka tirishib, o'zaro bir-birlari bilan quvalashib borishmoqda. Birdaniga yuzboshi Bug'u Alp ot-poti bilan dumalanib ketdi. Jonivor qoqilgandi.

Olqa asta-sekin Yomg'irga yetishayozdi. Ikki tug'uvlik o'nbooshi eng oldinda boshlarini ot yoliga tiraganlaricha teng yelar ekan, sal naridagi Tegin bilan boshqa botuvliklarni ilgari o'tkazmaslikka urinishmoqda. Bir payt Yomg'ir Olqaning tamoman boshini solin tirib, yotib qolganiga ko'zi tushdi va uning otiga qamchi solib:

— Olqa! Tug'ni qattiq tut! Esing og'masin, o'zingni tut! — deya baqirdi.

Olqaning oti, egasi uni boshqarmayotgan esa-da, o'zicha o'qday uchmoqda edi. Olqa boshini ot yoliga bosganicha yarim hushsiz borar, biroq tug'ni qattiq tutgandi. Tung Yobg'u Qog'onning o'g'li ularga ancha yovuqlashdi, ammo tenglasha olmayapti; Teginning ortidan esa o'n to'qqiz botuvlik kelmoqda. Boshqa barcha tug'uvliklar orqada qolishgandi. Bug'u Alp faqat eng orqadagina emas, balki yayov bormoqda. Orqada qolgan tug'uvliklarning eng oldidagi Sanchar, hech qursa, bir botuvlikdan o'zmoq uchun otini qamchilamoqda, har ne qilmoqqa urinmoqda, talpinmoqda, biroq o'tmoq nari tursin, oradagi masofani ham qisqartira olmayotgan edi. Marragacha uch-to'rt yuz odim bor. Yomg'ir bilan

Olqa hamon otboshi bo‘lib ilgarida ketishmoqda. Ularga izma-iz Tegin bormoqda. Yomg‘ir ko‘p charchagandi, biroq yuzi har doimgiday kulumsardi. Bir payt u Olqaning bir yoniga qiyshayganini ko‘rdi: ne bo‘ldi? Olqa, O‘tukanning eng yaxshi chavandozi sanalgan Olqa, qo‘llari orqaga bog‘liq holda tutqunlikdan qochib, Chindan O‘tukangacha otdan tushmasdan kelgan Olqa endi otidan yiqilyaptimi? O‘nboshi Yomg‘ir ot uzra yildirimday uchib borisharkan, Olqaning o‘mizidan qattiq tutdi-da, egar ustiga to‘g‘rilab qo‘ydi. Olqaning chag‘ir ko‘zlari yumuq edi. Esini yo‘qotgani shundan bilinmoqda. Yomg‘ir yana: “Tug‘ni qattiq tut!” deya baqirdi.

Yorish tugamoqda. To‘ra Tegin ikki tug‘uvlik o‘nboshini quva-quva o‘tolmadi. Ikki tug‘uvlik bir xil tezlikda birinchi o‘laroq marraga yetishdi. O‘nboshi Yomg‘ir marraga kelib yerga sakrab tushdi va qog‘on qarshisida yerga tiz urdi. Birinchilik tug‘ini tikdi. Tegin ham otidan chaqqon yerga indi, uchinchilik tug‘ini tikmoq uchun Olqaning kelib, ikkinchilik tug‘ini o‘rnatishini kuta boshladi. To‘rtinchi, beshinchilar va boshqalar ham yetib kelishdi. Faqat Olqa hamon otidan tushmagan, egarda qiyshayganicha tovushsiz yotardi. Tug‘ni tishlaganday tutib olgan. Tunga Tegin bilan Ishbara Alp uning yoniga borib, otdan inishini buyurishdi. Ammo bir javob bo‘lmadi. Eng oxiri kelgan yorishmachi Olqaning yo‘lda yiqilib, yaralanganini so‘ylagach, tug‘ini qo‘lidan olib tikmoq istadilar. Biroq tug‘ni olisholmadi, uning qo‘llari temirday qattiq edi. Tunga Tegin u esiga kelsin deya qimiz ichirmoq uchun boshini ko‘tardi. Yorishda yutgan Olqaning chag‘ir ko‘zlari oldingidan-da tol‘in edi. Olqaning ko‘zlari endi Tunga Teginni ko‘rmasdi. O‘nboshi Olqa o‘zining otchoparda yutib chiqqanini bilmasdi.

O‘nboshi Olqa tug‘uvliklar dong qozonsin deya o‘lgandi.

YOMTARNING TORTISHUVI

Tug‘uv qog‘oni elchilari va ularning kishilariga ko‘p qo‘noq-sevarlik ko‘rsatildi. Ular har kun to‘yga chaqirilar, orada bir Tung Yobg‘u Qog‘onning o‘zi sho‘lan — qabul ziyofati berar edi. Ikki

turk yurti kishilari bir-biri bilan yanada yaqinlashishdi. Hatto bir sho'landa mingboshi Ishbara Alp bilan Botuv mingboshilaridan Barman bek ont ichishib, qon qardoshi bo'lishdi. Barman bek qog'onning kuyovi edi, Botuvda so'zi o'tgan, ulug' bahodirlardan sanalardi.

Botuvliklarning bu qo'noqsevarligidan eng ko'p sevingan va foydalangan o'nboshi Yomtar edi. "Qirq kun shunaqa to'ygandan keyin kurashsaydim, sirtim yerga tegmasdi, netayki, kurashlar erta o'tkazildi", deya o'zicha ming'irlab qo'yardi. Bu yerdagi eng yaqin orqadoshi va andasi o'nboshi Sanchar bo'lgani uchun undan hech ayrilmas, to'ylarda u bilan yonma-yon o'tirar, to'qko'zli Sancharning tegishidan ortganini ham o'zi yer edi. Qimiz, ayron, et, qurut, yemishning cheki-sanog'i yo'q edi. To'g'risi, bu botuvliklar ko'p boy kishilar edi.

* * *

Bir kuni ertalab Yomtar bilan Sanchar o'zlarini qo'noq etgan o'nboshi Darsaga yondosh kezar ekanlar, ulkan bir og'och ostida yig'ilgan kishilarni ko'rishdi. Ikkita oqsoqol buzuq turkchada yig'ilganlarga nelardir demoqda edi. Yomtar Darsaning yuziga boqdi. Turkchani buzib so'ylayotgan, boshqacha qiliq-qiyofali bu odamlar kim, deganday bo'ldi.

O'nboshi Darsa unga qarata:

— Bular Rum o'lkasidan kelgan papazlardir¹, — dedi.

Yomtar ham, Sanchar ham hech ne tushunishmadi. Hozirgacha bu so'zni eshitishmagandi.

— Rum o'lkasi nesi?

— Rum kunbotardagi katta bir o'lkadir, — dedi Darsa. — Tevaragida buyuk dengizlar bormish. Bizans otliq bir ulkan kenti-da bormish, ichidagi kishilarning sanog'ini kimsa bilmasmish.

— Papaz ne demak?

— Papaz ularning atoqlik, ulug' kishilari sanalarmish. Bizning qamlarga o'xshagan kishilar ekan. Ular o'z eliga Tangrilarining buyrug'ini yetkazib turisharkan.

¹ Yunoncha so'z, xristianlar ruhoniysi (tarj.).

O'nboshi Yomtar bundan ko'p ta'sirlandi. Papazlarga yaqin bo'rishdi. Papazlar yonlaridagi turklarga Iso yalovoch¹dan, Maryam onadan so'ylashardi. Yomtar bir oz tinglagach, qiziqishi yanada ortdi va papazlarning biridan so'rdi:

— Menga qara, chol! Yalovoch deb turursan, yalovochning kim ekanini bir menga anglat...

— Yalovoch Tangrining elchisidir, — dedi papaz.

Shoshib qolgan Yomtarning ko'zlari katta-katta ochildi.

— Ne? Tangrining elchisimi? Tangri qog'onmiki, elchisi bo'lsin?

— Tangri butun yerlarning, ko'klarning, insonlarning, hayvonlarning qog'onidir, — dedi papaz.

Buni eshitgan Yomtarning hayrati yana-da oshdi.

— Bizning Tangrimiz elchi yuborganini hech eshitmagan-dim, — dedi. Sancharga o'girilib, undan so'radi: — Sen eshitgan-misan?

— Yo'q, — dedi Sanchar.

Rum papazi og'ir va sokin tovushda shunday dedi:

— Sizning Tangringiz, bizning Tangrimiz deganday, ayri-ayri tangrilar yo'qdir. Tangri birdir, bittadir. U butun insonlarning Tangrisidir.

Yomtar endi butunlay shoshib qoldi.

— Tangri bittami? — deya so'radi. — Bizning Tangrimizla chinlilarning Tangrisi birmidir?

Papaz kulumsaganicha, ha, deb qo'ydi. Yomtar o'ylanib qoldi, bu so'zlarni hech aqliga sig'dirolmayotgan edi.

— Unday esa, biz chinlilar bilan savasharkan, Tangri qay birimizga yordam etar?

— Tangri savashganlarga yordam etmas. Chunki butun insonlar qardoshdir. Qardoshini o'ldirganlarni Tangri suymas.

— Ne deding? — deya Yomtarning ko'zlari olayib ketdi. — It suruviday ko'payib yotgan bari chinli mening qardoshimmi? Esingni yeb qo'yibsan! Shuncha qardoshni qaysi ona tug'a biladi?

— Insonlar qardoshdir. Iso shunday deydi, — dedi papaz.

¹ Arabcha rasul, forscha payg'ambar so'zining turkiychasi (*tarj.*).

- Iso deganing kim bo'ldi?
- Tangrining elchisi va o'g'li, — dedi papaz.

Yomtar buni eshitib, yerga yumalab qolay dedi. Bir muddat ne deyishini o'ylab, yonog'ini qashib turdi. So'ngra papazdan:

- Bu Iso sen yalovoch degan kishimi? — deb so'radi.
- Shunday, — dedi papaz.
- Tangrining o'g'li deyishingga ko'ra ko'p ulkan bo'lsa

kerak, a?

- Albatta.
- Bo'yi ellik quloch bormi?
- Yo'q! Iso yalovoch ham sen va men kabi bir kishi bo'lgan.

Yomtar papazga tikilib-tikilib boqdi. Bu soqolli chol to'g'ri so'ylayaptimi o'zi, deya ichidan o'tkazdi. Uning so'zlarini bir turli anglay olmadi. Yana papazdan:

— Tangri qaysi xotinga uylandiki, bu Iso yalovoch tug'ildi? — deya so'radi.

— Tangri hech bir xotinga uylanmadi, — dedi sekingina papaz. — Tangri uylanmas.

Endi Yomtarning boshi shishib, joni siqilib ketdi. Bu esi yo'q laqqi nelar deb valdirayapti o'zi?

— Menga qara, chol! — deb baqirib yubordi Yomtar. — Menimla to'g'ri so'ylash! Tangri uylanmagan esa, bu yalovoch onasiz tug'ildimi?

— Yo'q, — dedi papaz. — Uning onasi bor edi. Uni Maryam tug'di.

— Bu Maryam Tangrining xotini emasmidi?

— Yo'q.

— Ammo Isoni tug'di, shundaymi?

— Ha, tug'di, — dedi papaz.

— Isoni Tangrining o'g'li deysan, demak?..

— Ha, shunday!

Yomtar boshini ko'tarib, ko'kka boqqanicha o'zicha g'udrana boshladi: "Iso Tangrining o'g'li! Isoni Maryam tug'di. Ammo Maryam Tangrining xotini emas. Tangri Isoning otasi... Isoning onasi, otasi bor. Otasi — Tangri... Onasi Maryam... ammo Maryam Tangrining xotini emas... Iso.

O'nboshi Yomtar so'zlarini tugatolmay qoldi. G'iyq etmay tortishuvni tinglagan o'nboshi Sanchar bu bosh-ketsiz, anglamsiz so'ylashmadan ensasi qotib, mashhur qahqahasiga berildi. Papaz bilan turklarning ko'zlari Sancharga qadaldi. U har zamonda kulgani kabi ko'ksini tutib, ko'zlaridan yoshini oqizib, o'zini to'xtatolmasdan kular, orasida shunday derdi:

— Tangri uylanmasa, Maryam xotin bo'lmasa, bu yalovoch qanday tug'iladi? Harholda bu esi yo'q cholning Tangrisi Maryamning chodiriga gizlicha kirgan-da, Qora Qog'on eshitmasin deya bo'lgan ishni bizdan berkitmoqda. Yo'qsa bu ishning oxiri ham Qora Budoqnika o'xshagan bo'lardi.

Sanchar shunday deya hayqirib kularkan, Yomtar uni yiqilgan yeridan turg'azib, o'nboshi Darsaning yordamida bir otga mindirib, qo'lini bog'lashga urinarkan:

— Menga qara, chol papaz! — dedi. — Turk Tangrisi turk yasasiga ters ishni qilmas. Sizning tangringiz O'tukanga kelib qol-sa, ishi yomon bo'ladi!..

O'TUKAN YO'LIDA

Qora Qog'on elchilari Botuv elida ikki oy qolgach, mana, endi O'tukanga qaytishmoqda. Tunga Tegin Botuv qog'oni bilan uch marta yashirinch a uchrashdi, undan o'z qog'oniga atalgan bir bitik oldi. Ular Botuv elida ko'p qo'noqsevarlik ko'rishdi, siylanishdi. Botuv va Tug'uv Turkeli turklari bir-birlari bilan apoq-chapoq bo'lishdi. Botuvliklar — qog'ondan tortib xotun, beklar barchasi Qora Qog'onga Iching Xotunga, elchilar va ularning kishilariga ko'p tortiqlar etishdi. Elchilar to'pi Botuvdan O'tukanga bir necha otlarga yuklangan qimmatli hadyalarni olib kelishmoqda. Faqat o'nboshi Olqa, tolga'in boqishli uyg'ur Olqa u yerlarda qolib ketdi.

Qilich o'ynatishda, kurashda bularning yuzini yorug' qilgan yuzboshi Bug'u Alpning e'tibori yanada ortdi. Tunga Tegin esa otchoparda yutib chiqqan o'nboshi Yomg'irga yaxshi bir ot bag'ishladi. Otboqar Yumru yonma-yon ketayotgan Kumushga yana o'sha so'zini — agar oti qoqilmasaydi, Bug'u Alp yorishda

birinchi bo'lardi, deya qaytarar, Kumush esa, Olqa bilan Yomg'irga yetishmoqqa hech imkon topolmaganini, faqat uchinchi o'laroq marraga yetuvini uqdirar edi.

Oqshom qo'nib, oy chiqdi. Bir suv boshida to'xtab, tin olishdi. Tunga Tegin, Ishbara Alp va Bug'u Alp o'tloqda o'tirib, o'zaro so'ylashishmoqda. Har kim O'tukan bilan Botuv elini solishtirib, ikki turk qog'onligining birlashuvi, O'tukanning bu yillarda chekayotgan og'irliklari, yo'qsilliklar to'g'risida bilganini o'rta to'kmoqda. So'z aylanib-aylanib kelib uyga tutashdi. Bir oz o'tib, Tunga Tegin bir so'rov so'ragach, Ishbara Alp unga o'z o'nboshilarini yaxshiroq tanitmoqqa kirishdi. Ularning erdam¹larini bir-bir sanagandan keyin: "Men o'nboshi Barsni boshqalardan ustun ko'raman. U esli erkak, o'y-tushunchasi yaxshi" dedi. Tunga Tegin bilan Bug'u Alp tengdaniga: "O'nboshi Barsmi?" deb so'rashdi.

O'nboshi Barsning oti Tunga Teginni ham, Bug'u Alpni ham birdan qiziqtirgandi. Tunga Tegin chinli Shan-king bilan urushib qolgan Barsni eshitgandi. Bug'u Alp esa, Uchqoyalardan, Qiroch Ota oldidan qaytarkan, yo'lda ko'rgani to'rt otliq va ularning orasidagi o'nboshi Barsni eslagan edi. Tuluxon yonidan kelgan to'rt kishining biri chinli ekanini xotirlarkan, Bug'u Alpning ichini yangidan bir qurt kemira boshladi. Ongidan yildirim tezligida turli o'ylar kechdi. Shu ishni Tunga Tegin bilan Ishbara Alpga ochsinmi-ochmasinmi? Hech bir qarorga kelolmayotgandi. Aytsa to'g'ri bo'lishini bilgani holda inday olmas, ichidan bir tuyg'u tilingni tiy, deb uni qaytarar, u ora yo'lda qiynalar edi.

— Mingboshi! Bu o'nboshi Barsga ishonching ko'pmi? — deya so'radi Bug'u Alp.

Ishbara Alp birovdan shundayin so'rov eshitaman deya hech o'ylamagandi. Shuning uchun:

— Ishonchim ko'p! — dedi. — O'tukanga qaytgunimgacha uyimga qarab turishni-da Barsga tayinlaganman.

Bir muddat jim qolishdi. So'ngra Ishbara Alp bir narsani eslab qolganday:

¹ **Erdam** — arabcha fazilat, madaniyat so'zining eski turkchasi (*tarj.*).

- O‘nboshi Barsni tanirmisan? — deb so‘radi.
— Bir choq uzoqdan ko‘rgandim, — dedi Bug‘u Alp.

Bug‘u Alp o‘yga cho‘mdi. “Qiziq, Tuluxon Qora Qog‘onga qarshi bir isyon tayyorlayaptimikan? O‘nboshi Bars mingboshi Ishbara Alp qo‘li ostida, bunga ko‘ra Ishbara Alp ham bu ishning ichidamikan? Tuluxon tug‘ ko‘tarsa, qalay, yaxshi bo‘larmikan yo yomon? Shu chinli Xotun bilan Shan-king avrab Qora Qog‘onni yanglish yo‘lga solganlaridan keyin Tuluxonning yonini olmoq — O‘tukan uchun yararli bo‘lmasmikan?..”

So‘ngra Bug‘u Alp birdaniga Qiroch Otaning so‘zlarini esladi. Qiroch Ota: “Qora Qog‘onni qayg‘u o‘ldirajak” degandi. Bug‘u Alp boshini ko‘tarib, ko‘klarga boqdi. Xayolida Qiroch Otani ko‘rganday edi. “Ming uch yuz yil so‘ngra tirilajaksiz” degandi u. “Otingiz ochun tugangungacha unutilmas” degandi. “Bir irmoqning qirg‘og‘ida urushasiz” degandi. “Buyuk kunlar yaqinlashmoqda” degandi. Bu so‘zlarni eslarkan, yuzboshining tuyg‘ulari to‘lqinlandi. Shundan keyin o‘tirganlardan:

- Qiroch Ota otini eshitganmisiz? — deb so‘radi.

Tunga Tegin eshitganman deya, Ishbara Alp yo‘q deb javob berdi.

Anchagacha so‘ylashmay o‘tirishdi. Uch elchi ham o‘yga berilgan, bir-biridan boshqa-boshqa narsalar to‘g‘risida o‘ylashar edi. Uchovining ham ongidan yomon narsalar kechmoqda edi. Ular xayolan ayri-ayri yo‘llardan bir yerga borishmoqda. Uchovining ham bilmagani bir narsa shu edi: bari bu qora o‘ylar ichra o‘zini yolg‘iz sanar, barining ham ongidan ayni qo‘rqinch o‘ylar kechganini anglamas edi. Uchisi-da o‘z o‘yiga ko‘milgan, go‘zal oyga, porloq yulduzlarga qaramas, uzoq-uzoqlarga tikilgan ko‘zlari ham hech bir narsani ko‘rib-tuymas holda edi. Faqat o‘y surishar edi. Soqchilikdagi o‘nboshi va cheriklardan boshqa barcha o‘tlarga uzanishganicha uxlashardi. Yumru bilan Kumush Botuv qog‘oni maydonida o‘tkazilgan o‘yinlar to‘g‘risida so‘ylashib-tortishishar, biroq yo‘lda ancha toliqishgan edi. Bir payt Yumru ko‘zlarini katta-katta ochib, Kumushga tikildi-da:

— Ot qoqilmasaydi, yuzboshi Bug‘u Alp birinchilikni olardi! — dedi.

Kumush charchaganidan ko‘zlarini ocholmas, yarim uyqu orasida uning so‘zlarini chala tuyarkan, ko‘zi yumuq holda shunday javob berdi:

— Yo‘-o‘q. Oti qoqilmasaydi, Yomg‘ir-la Olqadan so‘ngra uchinchi o‘laroq kela bilardi.

ALMILA

O‘tukanning eng go‘zal qizi sanalgan Almilaga ko‘ngil oldirgan yigitlar ko‘p edi. O‘nboshi Bars ikkalasi chinlilar bilan olishgani, Almilaning bir chinlini o‘ldirganini eshitgandan keyin qizni sevguvchilar yanada ko‘paydi, dong‘i ortdi. Endi tumanboshi bo‘lgan Shan-king ham uning shaydolari orasida edi. Iching Xotunga tayanib O‘tukanda oyoqqa turib olgan, so‘zi kesadigan bo‘lib qolgan bu chinlini kimsa suymasa-da, nimagadir qog‘on unga yon bosar edi. Shan-king Almilaga uylanishni ko‘ngliga tugib qo‘ygandi. U Ishbara Alpning O‘tukanda ulug‘ kishilardan sanalishini, hatto uzoqdan qog‘on oilasiga mansubligini bilgach, Almilaga bo‘lgan shaydoligi tag‘in-da kuchaydi. Faqat O‘tukanda uning ishlari Chindagiday yurishmayotgan edi. Almila oila jihatidan xonlar urug‘iga bog‘lanmasa-da, baribir uylanmoq uchun uning roziligini olish kerak edi. Qolaversa, u Ishbara Alpning qizi, uncha-muncha yigitni elamaydigan bir so‘zli qiz edi. Endilikda Shan-kingning yonida Chindan olib kelingan subaylarning yolg‘iz bittasi qolgan. Chinli bek turklarni o‘ziga isitish uchun yoniga bir-ikkita turk subayini olmoq istadi, biroq bunga erisholmadi. Bularning barchasi Almilaga yoqish yo‘lidagi urinishlari edi. Faqat qiz unga hech bir qayrilib boqmas, o‘nboshi Barsni ko‘rgandagina kulmas yuziga bir oz kulgu yoyilar edi. Shan-king qizga shunchalar ko‘ngil berdiki, oxiri o‘zidan kechmoqqa tayyor bo‘lib qoldi.

Nihoyat, agar bir evini topmasa, chinli bek o‘z ich-etini yeb bitirajagini angladi-da, opasi Iching Xotunga bosh urib, yo‘l ko‘rsatishini tiladi. Iching Xotun agar u bu qizga uylansa, har narsadan oldin o‘z oilasiga biror foyda keladimi-yo‘qmi, oilasining Chin taxtiga chiqishida biror yarari bo‘ladimi — shularni o‘yladi.

Shan-king Almilaga uylansa, Ishbara Alpning ularga yordami tegishi aniq. Iching Xotun Shan-kingga turklarning odatiga ko'ra ish tutishini, uch kecha ustma-ust Almilaning chodiriga kirib, u bilan so'ylashuvini, o'ziga tegishga ko'ndirishni uqdirdi. Shan-king shunday turk odati borligini hozirgacha bilmasdi.

— Chodiriga kirsam, keyin menga bir nedir demaslarmi? — deya qo'rqibgina so'radi.

— Demaslar, — dedi xotun. — Kech bo'lganda kirasan.

— Almila meni yoqtirmaydi-da. Chodiriga kiritmasa-chi?

— Turk odati shunaqa. Qiz seni istamasa-da bir ne demas. Sen totli til bilan qiz ko'nglini ovlamogga tirishasan.

— Eplay olmasam-chi?

— Uch kecha ketma-ket chodiriga borib, ko'nglini olmoq uchun intil. Eplay olmasang, ortiq to'rtinchi kecha bora olmassan, — dedi Iching Xotun.

— Bu turk deganing ne bir budun o'zi, shuyam ishmi! — deya alamli g'udrandi Shan-king.

— Shuni qulog'ingda tut: kechasi qizga jiddiy turib so'yla! Saqin,¹ olbostiga esingni oldirib, qizga tegajoqlik etma — o'ldirarlar!

Shan-kingning yuzi oqarib ketdi. Bu turklarning ishiga tushunib bo'lmaydi o'zi, deya ko'nglidan kechirdi.

Tun qo'ngach, chinli bek qo'rqa-qo'rqa, yuragi o'ynay-o'ynay Almilaning chodiriga bordi. Ichkari hatladi. Almilaning onasi va singillari bilan yotgan chodiriga kirish Shan-kingning asablarini buzib, qattiq hayajonga solgan edi. U qorong'ilikda qizning qaerda yotganini ko'rmas, zir-zir titrar edi. Ko'zi qorong'iga o'rgangach, qizni topdi: u qalin bir to'shak ustida yotardi. Boshidan tepada bir pichoq bor edi. Bu Shan-kingning subayini o'ldirgan pichoq edi. Uni ko'rarkan, chinli bekning tizzalari dag'-dag' qaltiray boshladi. Qizga termulib boqarkan, uning uyg'oqligini, o'zini kuzatayotganini sezdi. Sekingina "Almila" deya bildi. Qiz o'rnidan qimirlamay, "Ne istaysan?" dedi. Hayajonli Shan-king Almilaning yoniga tiz cho'kdi. Qorong'iga ko'nikkan ko'zlari endi qizning ko'zlarini

¹ **Saqin** — saqlan, ehtiyot bo'l (*tarj.*).

ko‘rar, biroq ne deyishni bilmas, tili aylanmas edi. Chodirdagi-larning bari uyg‘onishdi, turumni anglagach, yana ko‘zlarini yumishdi.

Shan-king tong otgungacha Almilaga yolvordi. Ammo qiz hech yumshamadi. Shan-king nihoyat o‘zi uchun bunda bir tahlika yo‘qligini tushundi, biroq ko‘zi qizga tushishi bilan, hayajoni ortar, yangidan titray boshlar edi. Iching Xotun qizga chiroyli so‘zlarni so‘ylab, ko‘nglini olishni o‘g‘itlagandi. Holbuki, u ne demoqni bilmas, faqat yolvora-yolvora, titrab-qaqshab yig‘lar, shunga qaramay, yonidagi qiz — dunyo go‘zali bo‘lgani uchun Shan-king o‘zini baxtlik sanab, ovunar edi. Almila o‘rnidan qimir-lamay yotardi. Chinli bek yolvorarkan, u qisqagina qilib: “Senda ko‘nglim yo‘q” derdi. “Seni olmoq uchun ne qilay?” degan so‘rog‘iga qiz: “Bo‘lmaydigan ishga yugurma” deb javob berardi. Bundan Shan-kingning ko‘ngli umidsizlikka to‘ldi. Qiz uni ochiq-cha elamayotgan edi. Iching Xotunning qarindoshi, bir chinli tegin va turk o‘rdusida tumanboshi bo‘lgani holda qiz uni istamasa, ne qilsin. Faqat qiz, turk odatiga ko‘ra, chinli bekni chodirdan quvmasdan, keragicha so‘ylashmoqda.

Tong otib, o‘rtaliq oqara boshladi. Endi u Almilani yanada aniq ko‘rib, tuyg‘ulari to‘lqinlandi. Ey ulug‘ Tangri! Bu na go‘zallik, na ko‘z qamashtirgich yoqimlilik! Inson bu qizning ko‘zlariga tik qaray olmas, yonida turarkan, hayajondan titrar edi. Shan-king qizga boqarkan, o‘zini erib-bitayotganday sezardi. Boshiga kelgan bir shubhani ichiga sig‘dirolmay, qizdan:

— Yo‘qsa boshqa birinda ko‘ngling bormi? — deya so‘rdi.

Almila uning bu so‘rog‘iga indamasdan, qattiq-qattiq qaradi. Chin begining yuragi titrab ketdi.

O‘zini to‘plab:

— Aytaver, kim bo‘lmasin, o‘rtadan olib tashlayman! — dedi. Shan-king bu so‘zlarni ichi-ichidan so‘ylamoqda edi. Qiz yana u yoqqa boshini o‘girib, bu safar yumshoqroq, kulumsirab boqdi. Bu kulumsashi Shan-kingni ado qildi. Yig‘lab yuboray dedi. Ne demoqni bilmasdi. Almilaning kulumsashi bir ozdan so‘ng yo‘qoldi, faqat ko‘zlarining ichida kulumsashga o‘xshash bir ne bor edi. Qiz sekingina: “Tong yeri oqardi” dedi. Shan-king uning nima

demoqchi bo'lganini angladi. Tirik o'lik kabi sudralib chodirdan chiqdi.

Shundan keyin yana ust-ustiga chinli bek Almilaning chodiriga bordi. Biroq qizning ko'nglini ololmadi. So'ngsiz bir umidsizlikka cho'mdi, Iching Xotunga bosh urib, bo'lgan voqyeani bir-bir aytib, undan yordam istadi. Shan-king o'zining qattiq sevib qolganini bilar, ko'zi Almiladan boshqa hech neni ko'rmas edi. Uning uchun qizdan o'zga har narsa o'z qimmatini yo'qotgandi. Tumanboshilikdan, hatto kunlardan bir kun kelib Chin qog'oni bo'lishdan ham voz kechishga tayyor edi. Ammo Almiladan dunyo yiqilsa-da voz kecholmasligini u Iching Xotunga anglatdi. Xotun esa, bu ishga boshqa ko'z bilan boqardi. Uningcha, ukasi Almilaga uylansa, o'ylaganlarining yuzaga chiqishida ko'mak berishi kerak edi. Ya'ni, uylansa, Ishbara Alp bilan qarindosh bo'lishadi, shundan so'ngra Ishbara Alpdan, bahodirlaridan, ularning nufuzidan foydalanishadi.

Iching Xotun endi o'z mavqyeidan kelib chiqib ish tutishga qaror berdi. Bir kuni xabarchi Ishbara Alpning chodiriga kelib, Iching Xotun Almilani chaqirtirganini aytdi. Qiz nechun chorlanayotganini taxminan tushundi. Xotunning o'tog'iga borib, yerga tiz urdi, qog'on xotini uni kulib qarshiladi. Istaganini so'ramasdan, so'zni uzoqdan olib keldi. Go'zal Almilani yoqtirdi, shundan so'ngra birdan jiddiylashib, qardoshi Shan-king uni olmoqchi bo'lganini aytdi. Go'zal Almila hech o'ylab o'tirmasdan: "Men uni istamayman" dedi. Bu qattiq javobdan keyin Iching Xotun to'xtab qoldi.

— Xotunning qardoshi bo'lmish bir bek, bir tumanboshi rad etilarmi? — deb so'radi.

Xotun o'z mavqyeim bilan bu qizni emaklataman deb o'ylandi. Holbuki qiz u o'ylaganday emasdi. Almila unga:

— Men-da Ishbara Alpning qiziman! — deb viqor bilan boqdi.

Iching Xotunning tarvuzi qo'ltig'idan tushib, qoshlari chimirildi. Qardoshi qo'l ostidagi bir chinli subayini o'ldirgan bu qizga bir dars berib qo'yay, deya ko'nglidan kechirib:

— Men senga buyruq beraman, Shan-kingga tegasan! — dedi. Almila yerga tiz urdi va shunday dedi:

— Buyrug'ing bosh ustiga! Ammo mening-da shartim bor. Men mendan uloqni olganga, yorishda mendan o'zgan erkakka tegaman. Turk odaticha, bir qiz shunday shart qo'ya bilir.

Iching Xotun qizga o'pkalanib boqdi. Bu Ishbara Alpning qizi unga aql o'rgatmoqda. O'rta turk to'rasini, odatini siqishtirib, uni ipsiz bog'ladi bu. Xotun to'raga qarshi so'z so'ylayolmas, buyruq berolmas edi. Qisqasi, bu bilan qiz Iching Xotunning kuchini kesgandi. Chuluq Qog'onni og'ulab o'ldirgan, Qora Qog'onni o'z yo'liga yurdirgan Iching Xotunga shu mushtday qizning terslik qilishi uni o'pkalantirgan edi. Naylasinki, endi qo'lidan bir narsa kelmaydi.

— Bo'ladi! — dedi xotun. — Otda chopishasiz, uloq tortishasiz!

Iching Xotun uloq o'yinida Shan-kingning turklar bilan bo'y o'lchasholmasligini bilardi. Bu o'yinda bir erkakning o'zini istamagan qizning qo'lidan uloqni tortib olishi ko'p qiyinligini-da eshitgan. Chunki qiz o'zi istamagan erkak yuziga qamchi ura bilardi, qamchilangan kishi esa uloqni tortib olishga imkon topolmasdi. Qolaversa, Almila kabi kuchli va bahodir bir qizni bu tortishuvda, yanada to'g'rirog'i bu olishuvda yengmoq har qanday yigitga nasib bo'ladigan ishlardan emasdi. Iching Xotun buning oldini olish uchun O'tukanda qo'rqinch bir so'z tarqattirdi. Almila Shan-kinga tegarmish, boshqa bir kishi qizdan uloqni olsa, xotun uni o'ldirtirmish. Bu mish-mishni asosan chinli tutqunlar yoymoqda edi, ular yashirinch har kimga shivirlar, Almilaning ham Shan-kingga ko'ngli borligini qo'shib qo'yishar edi. Almilada kimning ko'ngli bo'lsa, bari bu mish-mishlarni eshitgandi. Ular-ku, bundayin so'zlarga kiprik qoqmasdi, biroq Shan-king otini eshitganda, barining ko'zi qonga to'lardi. O'nboshi Bars Ishbara Alpning buyrug'iga ko'ra uning o'tog'iga qarar, bo'lib o'tgan mish-mishlardan xabar topgan, Shan-kingga yog'iyiligi yanada ortgan edi.

Uloq kuni O'tukan uchun ayrica bir kun bo'ldi. Almilaga uylanmoq istaganlar yuz kishidan ortiq edi. Ularning ko'pi yuz-boshilar, o'nboshilar bo'lib, oralaridagi eng rutbalisi tumanboshi Shan-king edi. Ammo u bunchalik turk otliqlar ichida ne qilishini bilolmay, ranggi bo'zday oqarib ketgandi. U faqat o'zining tuman-

boshi va Iching Xotunning qardoshi ekaniga ishonar va bu bilan ovunar edi. Biroq xotunning tarqatgan mish-mishidan keyin ham Almilani istagan yigitning munchalik ko'pligi umidlarini puchga chiqardi.

Otliqlar maydonda bir chiziqda tizilishdi. Saf rutbaga ko'ra tizilganidan Shan-king qatorning eng boshida turardi. Undan keyin yuzboshilar, o'nboshilar sinovga shaylanishgan. O'nboshi Bars yasovning so'ngrog'ida qolgan. Shan-kingning ostida qog'on oxuridan yem yegan bir ot, shuning uchun u Almilaga tez yetib olaman deya o'ylamoqda. Ammo masala uloqni qizning qo'lidan tortib ola bilishda. Shan-king bu to'g'rida bosh qotirarkan, uloqning bir qizda bo'lishini, qiz deganda esa, uquvsiz va nozik chinli qizlarni ko'z oldiga keltirdi. Turk qizlarining, xususan Almila kabi bahodir bo'yli, kuchli-quvvatli, o'jar va hech nedan tap tortmas bir qizning qo'lidan uloqni qo'pormoq, ustiga-ustak, buni qiz istamagani holda bajarmoq ko'p og'ir ish. Chinli bek shularni o'ylarkan, ichi shuvillab ketdi. Maydon jimjit. Shan-kingga bu sukunat ichida faqat uning yurak urishigina eshitilayotganday tuyulmoqda.

Bir ozdan so'ngra go'zal Almila ko'rindi. U so'yilgan uloqni qattiq tutganicha oqish otini maydonga qarab uchirib kelmoqda. Barchaning ko'zi unda. Yig'ilganlarning boqishlarida qo'rqinchli bir anglam bor. Almilani suyganlarning ko'zlaridagi bu qo'rqinch g'azab qizga emas, balki bu go'zalni haqsizlik-la, zulm-la ulardan tortib olmoq istagan Shan-kingga, uning opasi Iching Xotunga qarshi qaratilgan edi.

Almila maydondagi otliqlar ko'z oldidan ot surib o'tarkan, unga termulib-tikilganlarga bir-bir boqardi. Shan-kingdan boshqa har kim o'zini unutgan. Chinli bek esa tizginni tutamlaganicha otilishga shay turibdi. Almila otliqlar qarshisidan yigirma-o'ttiz odim naridan yana bir bor ot surib o'tdi. U o'nboshi Barsning to'g'risidan kecharkan, ko'zlari kulumsab qo'ydi, buni ko'rgan boshqalarning ichi yonib ketdi. Barcha qizning o'nboshi Barsni yoqtirganini, istaganini sezishdi. Ammo har kim oxiriga qadar uloqda qatnashishga qaror qilgandi.

Shu choq kutilmagan bir ish yuz berdi. Almila otini choptirib yasov boshiga kelarkan, dovul qattiq gumburladi va saf boshidagi

Shan-king Almila yoqqa otini o'qday uchirib bora boshladi. Dovul o'rinsiz gumburlagandi. Almila otliqlar oldidan to'qqiz marta o'tgandan keyin yoki o'tayotganda dovul chalinishi kerak edi. Ungacha otliqlar qizni quvlay olmasdi. Almilaning Shan-kingga eng yaqin yerga kelganida dovul urilishida bir yasamalik, o'yinbuzulilik bor edi. Barcha dovul chalingan yoqqa boqdi va dovul yonida qog'onning otboqar xizmatchilaridan bir chinlining turganini ko'rdilar, bu ish Iching Xotun tomonidan ayyorlarcha tayyorlanganini angladilar.

Almila ham barcha kabi shoshib qolgandi. Shan-kingning o'ziga tomon ot surib kelayotganini ko'rib, otini tez orqaga burdi-da, qamchi bosdi. Qiz qochmoqda, chinli bek quvalamoqda edi. Endi ortiq yasa, to'ra — qonun-qoida qolmagandi. Ko'zlari o'ngida Almilani chinliga berib ham qo'ymasdilar. Barcha otliq birdaniga qamchi bosib, maydonga otilishdi. Ulkan dalalik ot dupuriga to'ldi. Bari otliq ayni nuqtaga borayotgani uchun bir muddatdan keyin bir-birlariga yaqinlashib, siqilib qolishdi. Oldinga o'tib olish maqsadida bir necha otliq uzun yoy hosil qilishdi. O'nboshi Bars esa o'zini to'sayotgan otliqlarni yorib o'tib, Almilaga joni boricha talpinmoqda.

Almila quchog'idagi uloqning og'irligi bosibmi, avvaliga uncha tez ketolmadi. Eng yaxshi otga mingan, barchadan oldin yo'lga tushgan Shan-king qizga yaqinlashib qoldi. Qiz va uning orasida sakkiz-o'n odimcha yer bor, biroq bu masofa onma-on qisqarmoqda edi. Boshqa otliqlar bulardan yigirma-o'ttiz odim uzoqda, dali kabi qiyqirishib, quvib kelishmoqda. Almila ortiga boqdi. Shan-king unga, orqadagilar esa chinli bekka yaqinlashmoqda edi. Undan-da orqaroqqa bir ko'z otdi. O'nboshi Barsni ko'rdi. Ko'z ko'zga tusharkan, ikkisining ham ko'zlarida yashirin bir uchqun porladi, bu uchqunlar o'q kabi uchib, yuraklarga o'rtnashdi.

Almilaning o'ng yonidan Shan-king yetib kelib, u bilan tengdaniga chopishmoqqa intilayotgan bo'lsa-da, hech parvo qilmadi. Nihoyat, chinli bek unga yaqinlashdi, endi uloqqa yopishsa kerak. Orqadan kelayotganlarning eng ilgarigisi ham ikkisidan o'n besh odim uzoqda edi. O'nboshi Bars ko'zlarini ulardan uzmasdan, tinmasdan otiga qamchi bosmoqda. Ana, hayajonli onlar bosh-

landi: Shan-king uloqni qizdan tortib olmoq uchun Almila yoqqa egildi. Ammo egilishi bilan yana qaytib otiga yopishmog'i bir bo'ldi. Chunki Almila uning yuziga qamchi bilan qattiq urgan, ne bo'lganini bilmay qolgan Shan-king jon achchig'ida boshini otining yoliga burkab olgan edi. Shu bilan chinli bek Almiladan tamoman ayrilgandi. Zotan boshqaruvdan chiqib ketgan oti maydonning chetiga qarab yo'nalgan, u endi ko'pkarichilardan uzoqlashgan edi.

Endi qizga eng yaqin qolgan uloqchilar mingboshi Oybek bilan o'nboshi Bars edi. Oybek qiz bilan Barsning o'rtasida borar, Barsni oldinga qo'ymaslikka intilar edi. Boshqa otliqlar esa, o'nguso'lga ayrilib, qizning oldidan to'sib chiqishga oshiqmoqda. Oybek ko'p epchil edi, u qizga yaqinlashib, uloqqa qo'l uzatdi. Endi ikkisi-da yonma-yon borar, uloqni tortishishar edi. Oybek asta-asta uloqni egallay boshladi, ammo qiz uloqni butunlay qo'yvormadi. Almila kuchi ozligini anglagach, yigitning qo'liga qamchi soldi. Birinchi urishdayoq qo'ldan chiqayozgan uloqni qutqarib qoldi. Ikkinchi urishida Oybekning qo'li qonab, bosqini bo'shashtirdi. Uchinchi, to'rtinchi qamchidan keyin Oybek uloqni qo'yib yubordi. Bars bir-ikki odim narida, yana Oybekning so'l yog'ida kelmoqda. Almila shu choq tevarakka bir ko'z otdi-da, birdaniga otini to'xtatib, shartta ortiga qayrildi-da, endi bu yonga qarab ucha ketdi. Boshqalar ham uning izidan shunday qilishdi. Endi barcha kelgan yeriga qarab yo'rg'asini uchirmoqda. Almilaning o'ng tarafida, bir oz narida Oybek, uning o'ng yonida esa Bars bormoqda. Qizning chap tomonidagi uloqchilar ancha ortda qolishgan. O'nboshi Bars endi o'pkalanib, qoshlarini chimirib olgan, bir ish qilishga qattiq qaror bergani ko'rinib turibdi. U savashlarda, yorishlarda chiniquqan otiga ishonadi. Bars samaniga dalicha qamchi bosib, yanada tezlatdi, Oybekka yaqinlasharkan, otini birdan sakratdi. Ot inonilmas bir tarzda sachrab-sakrab Oybekning ustidan oshib o'tib, Almilaning yoniga tushdi va u bilan chopishda davom etdi. Endi qiz bilan Bars yonma-yon borishmoqda. Bars uloqqa qo'l otdi. Qiz qimirlamasdan otini uchirib ketmoqda. Bir ozdan keyin uloq Barsning qo'liga o'tdi. O'nboshi va qiz chopish boshlangan yergacha yonma-yon kelishdi. Boshqa uloqchilar

ham orqadan marra sari intilmoqda. Faqat ular orasida Shan-king ko‘rinmasdi.

Almila, undan keyin boshqalar ham otdan tushishdi. Bars Almilaning yelkasidan o‘ziga tortib, yonoqlaridan o‘pdi.

— Unashganimiz qutlug‘ bo‘lsin, Ishbara Alpning qizi! — dedi.

Mingboshi Oybek kulumsab turardi. U qonagan qo‘lini ko‘rsatib:

— Almila! Meni qo‘lsiz qo‘yay deding-a! — dedi.

Uning haziliga bir yuzboshi aralashdi:

— Almilani ololmaganim uchun qayg‘ursam-da, uning qamchisini yemaganim uchun sevinaman. O‘nboshi Barsning boshida hali ko‘p kunlar bor! — dedi.

Shundan keyin barcha Almila va o‘nboshi Barsning sharafiga hayqirdilar, ularni tabriklab, oqlik va qut tiladilar.

ICHING XOTUN

Xotun shuncha hiylalarni ishlatganiga qaramay ukasining hech narsaga erisholmaganini eshitgach, qattiq achchiqlandi. Barsning Almilaga uylanishiga mutlaqo yo‘l qo‘ymasligi kerak. Yo‘qsa o‘ylagan rejalari puchga chiqadi, Ishbara Alpday buyuk kuchdan ayrilib qoladi. Yaqinda elchilar Botuvdan qaytadi va Ishbara Alp tumanboshi bo‘lajak. Ishbara Alp kabi bir atoqli tumanboshining ko‘magidan ayrilish katta yo‘qotishdir. Shu kunga qolmaslik uchun Iching Xotun har eshikka bosh urishga tayyor. Almilani ukasiga olib bersa, kifoya. Xotun bu yo‘lda ishga kirishdi. Qog‘onning otboqar xizmatchilari sanalgan, unga ayg‘oqchilik xabarlarini yetkazib turadigan chinlilar endi o‘nboshi Bars bilan Almilaning ketidan qolmas, qaerga ketganlari, ne ish qilganlari to‘g‘risida har kun oqizmay-tomizmay so‘ylashmoqda.

Bugun xotun otboqarlariga, xizmatchilariga buyruq berib, aylanishga chiqishini bildirdi. Uning uchun ko‘p chiroyli va bezatilgan bir ot tayyorlandi. Xotun yonida bir mingboshi va yetti-sakkiz cherik bilan kezinmakka yo‘naldi. Hech kim qayerga borilishini

bilmasdi. Iching Xotun og'ir-og'ir ot surib borarkan, orada bir mingboshini yoniga chorlab, nelardandir so'ylashar edi. Bugun xotunning dudoqlarida olbosticha bir kulumsash jilvalanardi. Shunday yura-yura bir og'ochlikka yetishdi, birdan qarshilaridan chiqib qolgan Almila bilan Barsga yuzma-yuz to'xtashdi. Unashtirilgan ikki yosh otlarini qo'yib yuborib, erkin so'ylashmoqda edi. Xotunni ko'riboq, ikkisi ham yerga tiz urib, unga salom berishdi. Xotun to'g'ridan-to'g'ri Barsga boqib:

— O'nboshi Bars senmisan? — deya so'radi.

— Shunday, xotun! — dedi o'nboshi.

— Almilaga uylanasanmi?

— Shunday, xotun!

— Almiladan voz kechmak uchun mendan ne istaysan?

Bu so'rovni eshitib, o'nboshi Barsning qoshlari chimirildi, ko'zlari yoshlandi.

— Xotun! — dedi to'ng tovushda. — Menga Chin qog'onligini bersang-da yana Almiladan voz kechmasman!

Endi o'pkalanmak sirasi Iching Xotunga keldi. U:

— O'nboshi! — dedi. — Xotunning buyrug'iga qarshi chiqmoqchimsan? Men senga buyuraman, Almilani tashlaysan!

— Yo'q, xotun, — dedi o'nboshi, — Almilani tashlamayman.

— Buyrug'imga bo'yinsunmaysanmi?

— Shunday!

Iching Xotun ayni shunday bo'lishini istagandi. Mingboshiga o'girilib: "Buni tuting!" deya buyruq berdi. Mingboshidan Barsning tutilishiga buyruq olgan cheriklar otlaridan tushib, uni ushlab uchun ustiga yopirilmoqqa shaylanarkan, o'nboshi qilichini yalang'ochlab: "Qimirlamang!" deya hayqirdi. Cheriklar ham qilichlarini qinidan sug'urmoqqa chog'lanarkan, Almila bir sakrab otiga mindi. Qamchisini shaqillatib, egalari nari ketgan otlarni savalab, quvalay boshladi. Bars nima qilish kerakligini anglagandi. Chaqqonlik bilan otiga mindi, yayov qolgan cheriklar ustiga bostirib, bir-ikki qilich sermagach, bari tarqaldi, bir nechasi yaralandi. Shu payt Bars bilan olishuv o'z bo'yniga tushganini sezgan mingboshi o'nboshiga qarab ot surdi. Ular ot ustida olisha boshlashdi. Almila cheriklarning otlarini quva-

lab, tarqatib yuborgach, yana olishuv maydoniga qaytdi. Yayov qolgan cheriklar ustiga ot surarkan, ularning Barsga hujum qilish yo'llarini to'sishga intildi. Iching Xotun o'z istagiga qarshi o'laroq ko'zi o'ngida yuz berayotgan bu olishuvlarni o'pka, kin va qo'rquv bilan kuzatardi. Eh, shu qarg'ish urgur Almila! Shu qurib ketgur ishga aralashmasaydi, hozirgacha Barsni tutishardi. Xotun bu go'zal, epchil, qahramon qizga ichi-ichidan o'pka va qizg'anchlik bilan boqar, bu ikki tuyg'u taloshida o'z-o'zini yeb, ezilmoqda edi.

Olishuvda Bars ham, mingboshi ham yaralandi. Iching Xotun turumning yomonlashayotganini sezib, mingboshiga olishuvni to'xtatishni buyurdi. Ikkalovi ayrilishdi. Bars chuqur-chuqur nafas olarkan, xotunga achchiqlanib boqardi. Xotun unga:

— Xotunning buyrug'iga bosh egmaslik nimalarga olib bori-shini ko'rajaksan! — deya hayqirdi.

Bars unga kulumsaganicha:

— Butun ishlarning so'nggi qora yerga kirmoqdir, — dedi. — Bir kun oldin, bir kun keyin...

Xotun bir imo qildi-da, mingboshini ergashtirib ortiga qaytarkan, yayov qolgan cheriklar hushtak chalib, otlarini chaqira boshlashdi. Bars ham Almilani yoniga olib, yo'lga tushdi.

* * *

Bu xabar O'tukanga yoyilishidan oldin Botuv qog'oniga yuborilgan elchilar kelishgani elga tarqaldi, kun botish chog'ida elchilar qaytishgan edi. Almila butun bo'lib o'tgan voqealarni otasiga tushuntirgan, Ishbara Alp ham Barsni chaqirib, bir nellar to'g'risida so'ylashgan edi. Elchilarning qaytishidan keyin tug'ilgan shov-shuv, harakat asnosida tevarak qoraydi. Qog'on o'nboshi Barsning ushlanishiga buyruq berdi, biroq yasovullar uni topisholmadi. Chunki Bars bilan Almila yonlariga eng yaxshi qurollarini taqib, ikkita yetak ot olib, Botuv qog'oni o'lkasiga, Ishbara Alpning andasi mingboshi Barmanbektivkiga qochib ketishgandi.

Barsning qochishi yuzboshi Bug'u Alpning ko'nglidagi tugunni yanada chigallashtirdi. O'tukanga qaytishgan kunning ertasiga

Bug‘u Alp mingboshi Ishbara Alpning chodiriga bordi, o‘ziga Almilani tiladi. Shunda mingboshi qizining o‘nboshi Bars bilan unashtirilganini aytdi. O‘nboshi Bars otini eshitgach, Bug‘u Alp Qiroch Otaning yonidan qaytayotganda ko‘rgani o‘nboshi Barsni esladi. Birdaniga eski shubhalari qaytadan jonlanib, mingboshidan:

— O‘nboshi Bars qayerda? — deb so‘radi. — Uni shu onda ko‘rsam bo‘ladimi?

— U Almila bilan birga qochdi, — dedi mingboshi.

Bug‘u Alp oylardirki Almilani o‘ylardi. Botuv qog‘oni maydonida o‘tkazilgan o‘yinlardan keyin Ishbara Alp unga qizini berajagini, Almila ham uning tilagini qaytarmasligini umid etib yurardi. Faqat endi butun umid-orzusi bir onda parchalandi, ustiga-ustak, shu o‘nboshi Barsni ham yaxshiroq ko‘rolmay qoldi. Bug‘u Alp ichi-ichidan bugungacha hech tuymagani bir charchoqni his etdi. Ishbara Alp bilan yana bir oz so‘ylashib, keyin tashqari chiqdi.

* * *

Shundan bir necha kun o‘tib, yuzboshi Bug‘u Alp mingboshi Ishbara Alpning ikkinchi qizi Kun Yoruqqa uylandi...

BO‘ZQIR YASOG‘I

Kuz keldi. O‘tukanda salqin, ora-sira sovuq shamollar esa boshladi. To‘rt anda — Yomtar, Sanchar, Sulamish va Ko‘kbo‘ri o‘nboshi Sulamishning chodirida to‘planishdi. Qimiz ichib o‘tirib, ancha so‘ylashdilar. Oralaridan ketgan orqadoshlarini, selda cho‘kib o‘lgan o‘nboshi Bug‘roni, o‘ldirilgan o‘nboshi Qora Budoqni, Chin chegarasida o‘lgan o‘nboshi Ariq Buqani, qochgan o‘nboshi Barsni esladilar. O‘rtada Barsning yetishmayotgani shundoq bilinib turardi. Qayerga ketganini hech kim aniq eshitmagan. Yomtar o‘zicha mingboshi Ishbara Alpning Botuvdagi mingboshi Barmanbek bilan andaligini o‘ylab, o‘shanikiga ketgandir, deya gumon qilardi.

— Barsning Almila bilan qochishi mingboshimizning tumanboshi bo'lishiga qarshilik qilmasa deb qo'rqaman, — dedi Sulamish. O'nboshi Ko'kbo'ri har doimgiday o'pkali tovushda:

— O'la bilir. Tizginlar Iching Xotun qo'linda, — dedi.

O'nboshi Yomtar o'tirgan ko'yi bu yil qishda ham O'tukanda ocharchilik bo'larmikan, deya o'ylardi. Shuningdek, bu yil u bilan kurash tushib, yengilib, quyonini Yomtarga yutqazadigan bir Choliq ham yo'q. Botuv yurtida yegani mo'l-mo'l totli yemaklar xayoli yana zavolli Yomtarning ko'nglini o'rtay boshladi. Sanchar odatdagiday tund holida qosh-qovog'ini osiltirib o'tirar, oz ichar, so'zga aralashmas edi. Shu choq bir otning tuyuq tovushi eshitildi. Sulamish kim keldiykin deya tashqari chiqdi. Bir oz o'tib, o'nboshi Burg'uchan bilan birga qaytib kirdi. Burg'uchan kulumsganicha:

— Sizni suyuntiradigan bir xabar keltirdim, — dedi. — Qani, bir o'ylanglar-chi, qanday xabardir u?

— Chinga oqin bormi? — deya Sulamish birinchi o'laroq ko'nglidagini aytdi.

— Yo'q, — dedi Burg'uchan.

— Chin qog'onidan yegulik tortiqlar keldimi? — so'radi Yomtar.

— Yo'q.

— Esa, Iching Xotun o'ldimi? — deya so'zga aralashdi Ko'kbo'ri.

— Yo'q, sen-da bilolmading...

Sanchar indamay o'tirardi. Yomtar unga qarab:

— Sanchar! Biz bilolmadik. Sen ne dersan? — deya so'radi.

Sanchar unga ters javob berdi:

— Menga nima!

Burg'uchan bularning ichini pishirmay, o'zi aytib qo'ya qoldi:

— Ishbara Alp tumanboshi bo'ldi. Bundan so'ngra uni Ishbara xon deysiz.

Buni eshitib, Sanchardan boshqa barchaning yuziga kulgi yoyildi. Burg'uchan davom etdi:

— Yuzboshi Bug'u Alp esa mingboshi bo'ldi. O'nboshi Yomg'ir ham yuzboshilikka ko'tarildi.

Yomtar yana bir chamchaq qimizni bir sipqarishda ichdi-da, o'z tushunchasini so'yladi:

— Barchasi yaxshi. Uchisi-da shunga loyiq ish ko'rsatgan. Yolg'iz bir yetishmagan yeri bor.

— Ne ekan u yetishmagani?

— Ochlik jonga tegdi, men-da bir to'q o'nboshi bo'lsam degandim.

— To'qlik rutba emaski, uni senga qog'on bera bilsa.

— Qog'on menga to'qlik bermasa-da, bir suruv to'qli¹ bera oladir. Bersa, bu qish ochlikdan qutulardim.

To'g'risi, bu yangilik bularga ko'p yoqdi. Ketma-ket qimiz sunildi. Burg'uchan bir chamchaqdan bo'lak ichmadi. Ulardan ayrilib chodirdan chiqdi-da, otiga minib, shimolga qarab yo'naldi. Bu ketishi sababsiz emasdi. U ikki yildirki ko'ngil berib, yetishmak istagida o'rtanib yurgani bir qizni olgani bormoqda.

O'nboshi Burg'uchan oldiniga otini o'qday uchirib, ancha yo'l bosdi. So'ngra yo'rttirib, o'y surib keta boshladi: shu yurishda ham kechgacha manziliga yetib olardi.

Yo'lning yarmidan o'tib, bir og'och ostida tinlanmoqni istadi va og'ochlik sari ot surdi. Borib, u yerning bo'sh emasligini, otlar o'tlab yurganini ko'rdi. Yosh bir xotin va erkak otlarini qo'yib yuborib, tin olishmoqda edi. Ancha narida ham bir necha kishi ko'zga chalinmoqda. Burg'uchan ularning yoniga bordi, erkak unga ishonmasdan boqdi. Uning kelishi yoqinqiramagani aniq edi. Burg'uchan otidan tusharkan, yot yigit undan to'ng bir tovushda so'radi:

— Kimsan? Bunda ne ishing bor?

— Meni Burg'uchan derlar, sen kimsan?

— O'nboshi Bars!

Burg'uchan so'zni qisqa qilib, yerga uzanganicha tin olmoq istardi. Ammo berigi yigit yana so'rab-surishtirishni davom ettirdi:

— Nechun bunga kelding?

— Qiz olmoqqa.

— Kishiga qulay-qulay qiz bermaslar.

¹ To'qli — bir yoshli qo'zi.

— Men olishni bilaman, — deya Burg‘uchan kulumsadi.

Shu payt Bars birdan bo‘kirib qoldi:

— Ayg‘oqchisan, shunday emasmi? Necha kundir ortimdan kelayotganingni bilmaydi, dema! O‘nboshi Barsni quvalash qanday bo‘lishini senga ko‘rsatib qo‘yaman! Ana endi boshingni qutqar, ayg‘oqchi, qani, qo‘lingdan ne kelarkin!

Bars shunday deya qilichini yalang‘ochladi. Burg‘uchan ham qilichini qinidan sug‘urdi. Ikkisi bir-biriga tashlandi, qilichlar shag‘irlab to‘qnasha boshladi. Yosh xotin bir chetga chekilib, bularni kuzatib turdi.

Bu so‘ngsiz qirlikning bir chetida, bir og‘ochlik yonida ikki yosh o‘rtasida o‘lim-qolim urushi bormoqda. Bo‘zqirning o‘zgar-mas yasog‘iga ikki botir bunda bir ulku,¹ biror tushuncha, biror o‘yin deb, yoki hech narsa bo‘lmasa-da, bir-biri bilan olishadi, so‘ngida bittasi, balki ikkalasi ham qayta turmas bo‘lib yiqiladi. To‘ymas bo‘zqir esa uning tanasini ko‘mib, yeb-bitirib, yashayishini davom ettiraveradi.

Ikki botir qilichi bir-biriga taqalib, uchqun chaqnatar, savashchilar ora-sira baqirib-hayqirishar, yosh xotin esa ularni chetda qo‘rquv bilan kuzatib turardi. Burg‘uchan qarshidan kelgan hujumni qaytardi-da, o‘nboshining bo‘yniga qilich soldi. Bu safar qilich u mo‘ljallagan yerga tekkan, Barsning o‘ng chakagini yaralagan edi. Qon oqqaniga qaramay, Bars oldingidan ko‘ra ham katta g‘ayrat bilan hujumni davom ettirmoqda. Burg‘uchan esa, charchab keliboq olishuvga kirishgani uchunmi, holdan toygani sezilib, avvalgi tezligi ozaya bordi. Barsning bir qilich urishidan keyin uning ko‘ksidan qonlar sizib, tamom horiy boshladi. Shunda bir ora ayrilishdi, nafas rostlashdi. Keyin yana bir-birlariga qilich solishib, olishuvni davom ettirishdi. Keng maydonda bor kuchlari bilan bir-biriga tashlanishib, goh oldinga, goh orqaga ketib, yengish uchun talpinishmoqda edi. Olishuvning eng og‘ir paytida Burg‘uchanning qilichi qo‘lidan tushib ketdi, u o‘zini bir otilish-la Barsdan olib qochdi-da, pichog‘ini chiqardi. Shu ondayoq pichoq uch odim naridagi Barsga qarab uchdi. Ko‘ksiga pichoq qadalgan

¹ **Ulku** — ulgu, ulgi; arabcha g‘oya so‘zining eski o‘zbekchasi (*tarj.*).

Bars egilib, yerga tiz cho'kib qoldi. Shunda u buyuk bir yigitlik bilan pichoqni ko'ksidan sug'urib, on o'tkazmasdan Burg'uchanga otdi. Pichoq uning yelkasiga sanchilib, gandiraklab qolgach, Bars o'rnidan turiboq unga qilich soldi. O'nboshi Burg'uchan g'o'laday yumalab yerga yiqildi, ikki qo'li bilan ko'ksini changal-lab, ingradi.

O'nboshi Bars oyoqda arang turar, gandiraklar edi. Qonli qili-chini qiniga kuchanib suqdi-da, oti yoqqa yo'naldi. Indamasdan bu olishuvni kuzatgan yosh xotin uni e'zozlab-avaylab otiga mindir-tirgach, o'zi ham otiga sakradi. Har yog'i qonga bulangan holida Bars bilan yosh xotin narigi otliqlar sari yo'l olishdi. Keyin bari birgalashib ot surishdi va ufqda ko'zdan g'oyib bo'lishdi.

Oqshom qo'nmoqda.

Bir otliq ko'rindi, u Burg'uchan yotgan yerga qarab kelmoqda edi. U uzoqdan o'tkir ko'zlarini shu tomonga tikib, egasiz yurgan otni ilg'adi. Yaqinlab kelgach, yerda yotgan yigitni ko'rди. Tez harakatlar bilan yarali yigitga talpindi. Bu otliq mingboshi Bug'u Alp edi. Esi og'ib yotgan Burg'uchanni tanidi. Boshini qo'llari bi-lan avaylab ko'tarib, unga:

— O'nboshi! O'nboshi! Senga ne bo'ldi? — dedi.

Burg'uchan ingradi, ko'zlarini ochdi. Bug'u Alpni tanidi.

— Bo'zqir yasog'i shu ekan, netayin. Tangrimga bormoqda-man, mingboshi, — dedi.

— Bunga nechun kelmishding? — deya so'radi mingboshi.

— Sevganim qizni olgani ketayotgandim.

— Nega urishding?

— Bilmayman.

Bug'u Alpning qoshlari chimirildi. Burg'uchan tush ko'rayot-ganday bir holda yotardi. Mingboshi uni yana so'roqqa tutdi:

— Seni kim yaraladi?

— O'nboshi Bars.

— Nima? O'nboshi Barsmi?

— Shunday.

— O'nida go'zal bir qiz bormidi?

— Bor edi.

— Shu o'nboshining qandayligini menga ang'lata bilirmisan?

Burg‘uchan oqarib, tomirlaridan qoni qochib bormoqda edi. Ko‘zlarini yumib oldi. Bug‘u Alp so‘rog‘ini qaytardi. Burg‘uchan ko‘zlarini kuchanib ochdi.

— Yuzida uzun bir qilich yarasi ochtim. Chakagidan boshiga-cha... — o‘nboshi shunday deya yana ko‘zlarini yumdi. “Sevgan qizim meni kutmasin” dedi. Tovushi ham pasayib qolgandi.

Bug‘u Alp quchog‘idagi yarali yigitning bir kulumsaganini ko‘rdi. Nelarnidir aytmoq bo‘lib ming‘irladi. Eshitilgani faqat “Bo‘zqir yasog‘i” edi.

* * *

Yasa, yasoq... Yasaga bo‘ysungan Burg‘uchan endi bo‘zqirning mangulik quchog‘ida yotardi...

TULUXON

Tuluxon o‘tog‘inda o‘tirganicha o‘y surmoqda. Qarshisidagi bir bek oyoqda turganicha Tuluxonning so‘lg‘in va qayg‘uli yuziga boqib, o‘zicha xayolga berilgan.

Ikki yildirki Tug‘uv Turkelining shimol bo‘liklarini boshqarayotgan Tuluxon ko‘nglida amakisi Qora Qog‘onga qarshi kin tug‘ilgan, bu kin orta-orta kattarib, chidab bo‘lmas bir holga kelgan edi. Tuluxonning otasini og‘ulab o‘ldirgan Iching Xotun jazolanmadi. Ustiga-ustak amakisi bu xotinni olib, taxtga o‘tirdi, Tuluxon esa taxtdan ayrilib qoldi. Xon ana shuni hech kechirolmas, o‘ziga singdirolmas edi. U qog‘onlik taxtini egallashga qaror berib, qilajak ishlarini o‘ylab qo‘ygandi.

Tuluxon ko‘zlarini yerdan olib, qarshisidagi bekka tikdi va: “Kech qoldilar” dedi. Bek unga tavoze bilan: “Bir oz oldin yana bir xabarchi yo‘lladim. Qayda bo‘lmasin, bir belgi olinajak” dedi. So‘ngra o‘rtaga jonni siquvchi bir sassizlik qo‘ndi, ancha vaqt o‘tdi.

Tuluxon o‘rnidan turib, endi o‘tog‘ ichida kezina boshladi. Yuragining siqilayotgani shundoq ko‘rinib turardi. Yonidagi bekka qaramasdan u bilan so‘ylashmoqqa kirishdi:

- O'tukandan biror yangilik bormi?
- Bor. Elchilar Botu qog'oni yonidan qaytishgan.
- Ikki qog'on o'zora kelishiptimi?
- Buni kimsa bilmaydir.

Shu choq tashqaridan ot dupuri eshitildi. Tuluxon boshini ko'tarib, o'sha yoqqa boqdi. Bekning ko'zlari chaqnaab: "Keldilar!" dedi.

Ichkariga bir xabarchi kirdi, yerga tiz urib:

— Chinli xonim keldi, xon! — dedi.

Tuluxon yonidagi bekka buyruq berdi:

— Xonimni unga ajratilgan o'tovga olib kir. Chamurbek bilan Chan-su bunga kelsin.

Mingboshi Chamurbek — Chuluq Qog'onning eng ko'zga ko'ringan bekларidan edi. Qog'on o'lganidan keyin o'g'li Tuluxonga sodiq qoldi, Tuluxonni xon bo'lmadi deya ancha achchiqlanib yurdi.

Chamurbek bilan chinli Chang-su bir zumda xon oldiga yetib kelishdi. Xonning so'lg'in yuzi bir oz yorishgan, oylardirki ilk marta kulumsamoqda edi.

— Anglat, qani, Chamurbek, nelar bo'ldi? — dedi Tuluxon.

Mingboshi qo'ynidan bir bitik chiqarib, xonga sundi. So'ngra shularni anglatdi:

— Har ish buyurganingday bo'ldi, xon! Chin xono'g'li bilan uchrashdik, so'ylashdik. Senga qarindoshidan bir xonimni qo'nchuy¹ etib yubordi. O'tukan qog'oni bo'lishingga yordam berajagini bildirdi. U-da kerak chog'i sendan ko'mak istayajak.

Tuluxon chinliga o'girildi va:

— Sen-da so'yla! — dedi.

Chang-su hingirlab ta'zim qildi.

— Chin xono'g'li Sha-min senga o'n hamyon aqcha jo'natdi. Ko'zga tashlanmasin deya og'ir hadyalar yo'llamadi, — dedi.

— Yo'lichilik qandoq kechti? — deya so'radi Tuluxon.

— Bir necha tahlikalardan omon chiqdik. Chinli xizmatchilardan ikkisi o'ldi.

¹ Qo'nchuy — ikkinchi xotin.

— Qandoq o'ldi?

— Bosqinga yo'liqdik, — dedi chinli.

Tuluxon Chamurbekning yuziga boqdi. Mingboshi yuzini burishtirib:

— Chinli xizmatchi o'lsa-o'lipti, — dedi. — Bizning cheriklardan birisi-da o'ldi. Barchamiz yaralandik.

Tuluxon hayron qolib:

— Katta savash chiqdimi? — deya so'radi.

— Yo'q, xon, — dedi Chamurbek. — Yomon bir bahodirga yo'liqtik. Kechasi bilan urushdik.

— Bitta bahodir shuncha ish qiloldimi? — deya xon yana so'radi.

— Bilolmadik. Kechasi bizga hujum boshladi. O'q otishdik, qilich solishdik. U oramizdagi uch kishini o'ldirdi, barimizni yaraladi. Ko'p chiranib qutuldik.

— Sizdan ne istadi o'zi?

— Bilolmay qoldik, birdan bostirdi.

Tuluxon o'ylanib turdi, so'ngra ikkalasidan birdaniga:

— Ne tilagingiz bor? — deya so'radi.

Chamurbek yerga tiz urib:

— Tilagim sog'ligingdir! — dedi.

Chang-su ham yerga tiz cho'kib:

— Tuluxon! — dedi. — Qo'nchuyni keltirmoq uchun yordam etganlarga aqcha atamishding, menga shu aqchani berishingni tilayman.

Tuluxon chinliga bir hamyon aqcha uzatdi.

* * *

Tuluxon ertasi ertalab Chamurbekni o'tog'iga chaqirtirdi.

— Mingboshi! — dedi. — Otang mening qog'on otamga sodiqlik ko'rsatganiday yumush qilyapsan. Buning qarshiligini bir kun kelib o'tarman. Endi sendan tag'in bir ish qilishingni kutmoqdaman.

— Buyur, xon! — dedi Chamurbek.

— O'tukanga borasan, qardoshim Kur Shad bilan ko'rishasan, bu bitikni unga berasan, — deya Tuluxon qo'lidagi xatni Chamur-

bekka uzatdi. So'ngra: — O'tukan taxti uchun savashga kirajagini, undan yordam istaganimni-da bildirajaksan, — deya qo'shib qo'ydi.

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi Chamurbek.

— Har ishga tayyorligimizni, chinli bir qo'nchuyga uylanganimni, Chin xono'g'li Sha-mindan ko'mak olganimni-da anglatasan. Undan olingan javobni tez menga yetkazasan, — dedi yana Tuluxon.

— Buyruq seningdir, xon! — dedi bek.

— Bu ishni bajarish uchun ketarkansan, qo'nchuyni keltirishda borgan kishilarning yaxshilarini tanlab olgin. Mana bu oltinni kerakli yerida ishlatsan, — deya Tuluxon bekka to'la bir hamyon berdi.

Mingboshi undan hamyonni olib, yerga tiz urdi:

— Buyrug'ing bajarilajak! — dedi. So'ngra o'rnidan qalqib, o'tog'dan tashqari chiqdi.

Bir muddat o'tgach, uch otliq O'tukan yo'lida otlarini uchirib borishardi.

TOPILGAN TOPISHMOQ

Mingboshi Bug'u Alp Tunga Tegin bergan to'ydan qaytishda bozorga kirdi. Tunga Tegin to'y oxirida qo'noqlarga besh kumushdan aqcha tarqatdi, Bug'u Alp shu aqchaga xotini Kun Yoruq uchun bir nelar olmoq istadi. Bozorda yurib-ko'rib, arzirli bir narsa topolmadi. Bug'u Alp olinajak bir narsa borligiga ko'zi yetmagach, bozordan chiqa boshlagandi, ko'zi bir kishiga tushdi. Taniganday bo'ldi. Ammo eslab-eslab kimligini bilolmadi. Bahodir kishi ekanligi turishidan ma'lum bu odam ham undan sal oldin bozordan chiqqandi. Bug'u Alp og'ir-og'ir bosib chodiri yoqqa yurdi. Chodiriga yetay deganda yana bir kishi ko'ziga boshqacharoq ko'rindi. Aslida unchalik diqqatni tortadigan tomoni ham yo'q edi. Faqat o'ng chakagidan boshigacha cho'zilgan bir chandig'i bor edi. Shunda mingboshi Bug'u Alp o'nboshi Burg'uchanning so'zlarini xotirladi. U o'nboshi Bars bilan olishganini, uning cha-

kagidan bosh chanog'igacha cho'zilgan bir yara qoldirganini so'ylagandi. Bars oti xayolidan kecharkan, Bug'u Alp unga boshdan-oyoq tikilib qaradi, Qiroch Ota yonidan qaytayotganida uchratgani o'nboshi Barsni esladi va ikkisini solishtirdi. Tom o'zi. Yolg'iz bu yigit bir oz ozgan, charchoq ko'rinar edi. Biroq bu o'nboshi Bars bunda ne qilmoqda? Uning Iching Xotun bilan aytishib qolgach, O'tukandan qochganini har kim eshitgandi. Unda...

Bug'u Alp xayol sura-sura chodirga kirdi. Tez borib xotinini chaqirdi:

— Kun Yoruq! Kuyoving o'nboshi Barsni taniysan, shundaymi? — dedi.

— Taniyman, — dedi xotini.

— Boq, ana, u chodir yonidan o'tmoqda. Yuzida uzun bir qilich yarasi bor.

Kun Yoruq shoshganicha chodir eshigini ochib, tashqari qaradi. Yuzi yarali odamni ko'rdi. So'ngra eriga o'girilib:

— Bu Bars emas, — dedi.

Bug'u Alp hayron qoldi, shoshib so'radi:

— Yaxshilab qaradingmi o'zi?

— Ha.

Bug'u Alp pildirab chodirdan chiqdi-da, yuzi yaralining orqasidan quvib yetib bordi.

— Sen o'nboshi Bars emasmisan? — deya undan so'radi.

Chandiqli kishi birdan to'xtadi. Shubhali ko'zlarini Bug'u Alp-ga tikdi. So'ngra: "Shunday" deya to'ng'illadi.

— Ikkovimiz bojamiz, shuni bilasanmi? — dedi Bug'u Alp.

— Mening bojam yo'q, — dedi u.

— Sen Ishbara Alp o'nboshilaridan emasmisan? Evdoshing Almila emasmi?

— Yo'q, — dedi yuzi yarali odam.

Bug'u Alp hang-mang bo'lib qoldi. Bir-birlariga tikilishdi. Bug'u Alp yana undan bir nelar bilib olmoq istagida so'z boshladi:

— Unday esa, qani ayt-chi, o'nboshi Burg'uchanni nega o'ldirding?

— O'nboshi Burg'uchan deysanmi?

— Shunday!

— Uni tanimayman.

— Nega tanimas ekansan? Sening yuzingni qilich bilan yaralagan Burg'uchanni hech tanimaysanmi?

Chandiqli odam titraganday bo'ldi.

— Sen kimsan o'zi? — dedi to'ng tovushda. — Mendan nechun so'rov so'rab turasan?

— Men mingboshi Bug'u Alpman, senga hech ishonmayapman, — dedi ochiqchasiga mingboshi. — Sen Tuluxonning odami emasmisan? Salanga bo'yida, Uchqoyalar yonidan ikki turk va bir chinli bilan o'tgan o'nboshi Bars sen emasmisan? Ayt!

O'nboshi Bars qilichiga qo'l otdi. Tom shu choqda ilgarida ot uchirib yelayotgan xabarchi ko'rindi. Bu jarchi orqada kelayotgan qog'on uchun yo'l ochib, baqirib-chaqirib bormoqda edi. Bug'u Alp bilan Bars tezda yo'l bo'shatishga majbur bo'lishdi. Ikkalovi bir zumda yo'lning ikki chetiga o'tishdi.

Qog'on, orqasidan bir necha bek va xizmatchi-yasovullar kelishmoqda. Yo'ldagi yo'lchilar qog'onni ko'rishi bilan yerga tiz urib, unga salom berardi. Qog'on o'tib ketgach, Bug'u Alp yo'lining narigi chetiga qaradi. O'nboshi Bars g'oyib bo'lgandi.

* * *

O'sha kechasi uch otliq Salanga bo'yidan shimolga qarab yo'nalgandi. Bulardan biri mingboshi Chamurbek edi. U yonidagi o'nboshi Bars bilan so'ylashib borardi.

— O'nboshi! Ortimizdan hech kim tushmadi, to'g'rimi?

— Shunday, mingboshi! — dedi Bars.

— Agar bitta-yarimtasi ilakishib qolsa, turumimiz yaxshi bo'lmas. O'tgan safar o'shancha odamimiz bilan ancha qiynaldik, birgina Bug'u Alp uch kishimizni o'ldirdi.

— To'g'ri, — dedi o'nboshi Bars. — Salanga qiyasidagi og'ochlikda meni qanday ko'ra qoldiykin, hech aqlim yetmayapti.

— Bug'u Alp Kur Shadning odami bo'lmasaydi, u bilan boshqacha so'ylashardim. Biroq Kur Shad Tuluxonning taklifini qabul etmadi-ku.

— Kur Shad Tuluxon taklifini qaytarsa-da, bu to'g'rida qog'onga bildirmaydi. Chunki u ham qog'onni suymaydi.

Sovuq bir kecha edi. Etni junjiktiradigan shamol esardi. Chamurbek kulumsaganicha Barsga qaradi.

— Bug‘u Alp senga nechun munchalik yopishib olganini bilasanmi?

— Yo‘q.

— U seni o‘z bojasi o‘nboshi Barsga o‘xshatgan. Ishbara Alp o‘nboshilaridan bir Bars bor, u Ishbaraxonning katta qizi Almilaga uylanib, keyin Botu Turk eliga qochgan. Bug‘u Alp o‘sha Barsni ko‘rmagan. Sening otingni qayda eshitsa-eshitgandir, biroq u seni o‘z bojasi deb yurgan. Agar shunday o‘ylamasaydi, allaqachon ishingni bitirardi.

— Bug‘u Alp endi kimning kim ekanligini bilib olganmikan?

— Bilib olgan. Biroq endi buning hech bir yarari yo‘q.

— Nechun?

— Chunki u endi yaralanib, chodirida yotibdi.

Bars hech ne tushunmadi va Chamurbekka savol nazari bilan boqdi. Mingboshi bu topishmoqning javobini o‘zi aytdi-qo‘ydi:

— U seni axtarib izingdan tushdi. O‘sha choqda menga yo‘liqdi. Meni tanib qolsa, yomon bo‘lardi. O‘sha kechasi bir-birimizga qilich solishib, yuzma-yuz o‘laroq ancha olishdik. Meni tanimoq istab betimga qattiq tikilganini ilg‘ab, qochindim-da, bitta o‘q uchirdim. U o‘q yeb ag‘darilgach, ortiq unda qarab o‘tirmadim-da, sizni topmoq uchun bunga keldim...

SHUBHA

Oradan ikki yil o‘tdi. O‘tukanliklar yo‘qsillashib, suv kelsa simirib, tosh kelsa kemirdilar, ikki qishdan omon chiqishdi. Kishilar bir narsa bo‘lishini kutishardi, biroq hech narsa bo‘lmayotgan edi. O‘tukanliklar tushida yugurib chopmoq istagan, ammo qimirlay olmagan kishi turumida edi.

Olti yuz yigirma to‘rtinchi yil ham boshlandi.

Bir kuni beklardan bittasi Qora Qog‘onning o‘tog‘iga kirib, yerga tiz urdi. Qarib qolgan Chin qog‘oni turklarning bosqinidan juda beziganini, turklar yana hujum etmasin deya boshkenti Sigan-

fini buzib, boshqa yerga ko'chirmoqchiligini, qog'onning o'g'li Sha-min esa uning bu o'yiga qarshi ekanini bildirdi.

Qora Qog'on taxtga o'tirganidan beri ko'nglida tugun bo'lib kelayotgan xayollar bilan band, endi nima qilsam ekan, deb o'ylanib o'tirardi. U o'zining Iching Xotun ta'sirida qolganini bilarsan, biroq bundan qutulmoq yo'lini topolmayotgan edi. Shan-kingning ham O'tukanda anchadan beri fitna-fasod qilib yurganini sezardi, ammo xotun xafa bo'lmasin deya indamasdi. O'tukanliklar o'zidan bir oz ranjiganini tuygani uchun ora-sira Chinga oqini uyushtirar, faqat bu bosqinlardan kutilganidek o'lja va mol-hol bilan qaytilmayotgan edi.

Mana shunday o'ychilik va taraddud bilan yana bir oy o'tdi. Bir kun Tunga Tegin qog'on o'tog'iga kirdi-da, budunning och qolganini, bosqin qilish kerakligi to'g'risida so'yladi.

— Tuluxon ham biz bilan birga bosqinga boradimi? — deb so'radi qog'on.

— Qog'on buyurganidan keyin so'zsiz boradi-da, — dedi Tunga Tegin.

— Tuluxonga so'zimni yetkazing, besh kundan so'ngra oqinga chiqamiz, — dedi Qora Qog'on.

* * *

Shundan keyingi uch kun ichida qog'on beklarini uch bor o'tog'iga chaqirtirib, uzoq-uzoq so'ylashdi. Bu ko'rishishlarda Iching Xotun va Shan-king ham qatnashdi. O'zaro nelarni so'ylashdilar — buni kimsa bilmadi. Biroq qog'on Chinga bosqin qilinishi to'g'risida jar soldirgach, butun turklarning ko'zi sevinchdan porlab ketdi.

Tayinlangan kun kelib, turk o'rdusi janubga qarab shiddat bilan yo'lga chiqdi. Kur Shad, Tunga Tegin, Ishbaraxon va Shan-king tumanboshi bo'lib, o'z tumanlari bilan Qora Qog'on buyrug'i ostida harakatga kirishdi. Tuluxon ham o'z qo'shini bilan kelmoqda.

Bu qo'rqinchli o'rdu yoviga vahm va o'lim sochganicha Chin devoriga chiqdi, undan oshib tushib, bir necha qo'lga ayrilib, bosqin-u yag'moni boshlab yubordi. So'ngra tarqalgan barcha qo'shin

to'planib, Chin boshkentiga yo'naldi. Yog'iy cheriklari qal'alarga pisishib, o'limdan, tutqunlikdan qutulishga urinardi.

Chin boshkentini qo'rquvdan tug'ilgan bir sarosima qamrab olgandi. Kimsa ne qilayotganini, ne qilajagini bilmasdi. Saroyda talosh, boshboshdoqlik hukm surardi. Yov subaylaridan bir nechasi qochgandi, har yerda jonini saqlab pisib yotardi. Ular ichida birgina Chin qog'onining o'g'li Sha-min vahimaga tushmagan, sovuqqonligini yo'qotmagan edi.

Qora Qog'on cherigi ichidan tanlab olingan o'n ming kishi bilan Sha-min ustiga yurdi. Bu tanlangan o'rduda asosan barcha tumanboshilar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va usta savashchilar yig'ilgandi. Tuluxon ham bularning orasida edi. Faqat yomg'ir shunchalar qattiq yog'diki, barcha ivib, bo'kib qolayozdi. Yomg'ir to'xtay demas, sovuq iliklarni zirqiratar, eng yomoni — yoylar ipi ivib, ishlatib bo'lmas bir turumga tushib qolgan edi.

O'rduning o'ngchisi sanalgan yuz otliq yetti ajdar tepasi degan yerga borganida, chinlilar qo'shinining bir bo'ligini o'sha yerda uchratdi. Chinlilar turklarning bosqinidan shunchalik qo'rqishgandiki, yuz ilg'orning ko'rinishiyoq ularni sarosimaga solib qo'ydi.

Sha-min o'z cherigining qochajagini ich-ichidan ilg'adi. Buning oldini olmoq uchun kutilmagan bir ish qilish kerak edi. Uzoq o'ylab o'tirishga vaqti yo'q edi, shu uchun yordamchisini chaqirdi-da, bir necha subay bilan yuzta yigit tanlashni buyurdi. Yana bir subayga tez borib, orqadagi asosiy Chin o'rdusiga urush holiga kirib, sekin-sekin harakat boshlashi kerakligini tayinladi.

Shundan keyin Sha-min ajratilgan yuz kishilik qo'shin bilan Qora Qog'on o'rdusiga qarab yurdi. Uch tug' tikilgan yerda qog'on qo'r to'kkandi. Sha-min turk o'rdusiga yuz ellik odim qolganida to'xtadi. Turk o'rdusidan chit degan tovush ham chiqmadi, o'rtada faqat yomg'irning sharillashi eshitilardi. Sha-min yuz ellik odim naridan:

— Qora Qog'on shundami? — deya baqirdi.

Tilmoch uning so'zini yuksak tovushda turkchaga ag'darganidan so'ng yana qog'onning buyrug'iga ko'ra javob berdi:

— Qora Qog'on bundadir!

— Men Chin qog'onining o'g'li va Tsin beglarbegi Sha-minman! Sizga hech bir burchimiz yo'q. Nechun o'lkamizni talamoqdasiz? — dedi va jimib qoldi.

Sha-min so'zlari qanday ta'sir qilganini bilmoqchiday turk o'rdusi tomonga qattiq tikildi. Tilmoch uning so'zlarini turkchaga o'girarkan, boshda qog'on o'laroq butun turk o'rdusi toshday qotib qolgandi. Oralarida hech bir qimirlash yuz bermadi, hatto otlari ham tovushsiz, tebramsiz turishardi.

Sha-min otining ustida bir oz tiklanib, ortiga boqdi. Katta Chin o'rdusi og'ir-og'ir bosib yaqinlashib kelmoqda edi. U yana hayqirib shunday dedi:

— Urushda cheriklar o'ladir. Aybsiz kishilar qonini to'kmoqdan ne yarar bor? Shuning uchun qarshingizga yuz otliq bilan chiqdim. Qog'on bilan birga bir olishuvga keldim. Kim yiqilsa, o'sha taraf yengilgan bo'ladi!

Tilmoch chinlining bu so'zlarini ham turkchaga ag'dargach, qog'onning yuzi o'zgardi. Bir tundlandi. So'ng kulumsadi. Qora Qog'on tirikligida ilk bor kulumsashi edi.

Qora Qog'onning chaqiriqqa javob bermasdan kulib qo'yishi Sha-minni achchiqlantirdi. Turk qog'oni uni yerga urib, ustidan kulmoqda edi. Biroq achchiqlanadigan payt emasdi. Bularning ko'zini bog'lab, ne qilib bo'lsa-da bir ish chiqarmasa, Chin davlati yiqilishi aniq. Uzoqdan Tuluxonning tug'ini ko'rib, o'sha yoqqa ot surdi. Yo'rtib borarkan, barchaga eshittirib, shunday deb baqirdi:

— Tuluxon! Siz bilan ittifoq tuzgandik. Sizga yordam bergandim... Ichgan ontingizni unutingizmi? Men bilan birga bir urishib, yengmoq yoki yengilishni bu savashga bog'lashni istaysizmi?

Tuluxon indamay turardi, boshini egib olgan edi. Qora Qog'onning tirikligidagi ilk kulumsashi birdan yo'qoldi, qoshlari chimirilib, shiddat bilan Tuluxon yoqqa ot surdi. Qora Qog'on yonidagi butun beklar Tuluxonga boqardi. Ayniqsa Kur Shads Uning ko'zlarida g'azab uchqunlari yiltirar, boshida esa o't yonar edi. Demakki, qardoshi o'ziga xabarchi yo'llagan paytida to'g'ri so'ylagan, bu tubanlikka yuz burgan ekan-da... Tuluxon jim edi, kimsaga qaramasdi. Nechun jim? Qora Qog'onning ichiga shubha

oralagandi. Demak, Tuluxon Chin qog'onining o'g'li bilan kelishib olgan.

Beklarning hech biri bu voqeadan biror ne anglashmadi. Yolg'iz mingboshi Bug'u Alpning ko'nglidagi bir tugun yechilgandi. U Tuluxonga eng yaqin yerda turar, ko'zlarini unga tikib, yuzidan ichidagini bilib olishga intilar edi. Asta-asta uning ongidagi bir qorong'i nuqta oydinlana boshladi. Ko'zi Tuluxonning orqasidagi bir mingboshiga tushgach, butun diqqatini to'plab, uni kuzatdi. Bu — u Qiroch Ota yonidan qaytayotganda ko'rgani o'sha kishi, ya'ni o'nboshi Burg'uchanning o'ldirilishidan keyin qorong'ilikda g'oyib bo'lgan mingboshi edi. Bu o'sha — bozorda ko'rgani, keyin uni yaralagan mingboshi edi. Demak, Tuluxonning odami bo'lgan bu mingboshi xonni Chin qog'onining o'g'li bilan birlashtirgan, orada elchilik, orachilik qilgan. Bu ishlarni yashirin bajarib yurgani uchun ham qarshisidan chiqqan har kimni yo'qotavergan.

Bug'u Alp shularni ko'nglidan o'tkazarkan, o'nboshi Barsni tanidi. Endi qorong'ilik nuqta qolmagandi. Yanada amin bo'lmoq uchun tevarakka ko'z otib, Ishbaraxonni izladi. Ishbaraxon undan ellik odim ilgarida turardi. Bug'u Alp jimgina borib, u bilan sekingina so'ylashdi. Tuluxonning orqasida turgan bekni ko'rsatib, uni tanib-tanimaganini so'radi. Ishbaraxon uning mingboshi Chamurbek ekanini aytib, ancha orqadagi yuzida qilich yarasi bor o'nboshi Barsni esa tanimaganini bildirdi.

Turk o'rdusi ne bo'lishini tovushsiz kutmoqda. Qora Qog'on o'ylanmoqda. U orqadan yetib kelgan Chin o'rdusini ko'rdi. O'zining ulug' o'rdusi esa ancha olisda qolgan. Uzoq yoqqan yomg'ir yoylarni bo'shashtirgan, bu yoylardan o'q otib bo'lmas edi. Bu Sha-min nelar demoqda o'zi? Demakki, Tuluxon u bilan kelishib olgan. Shu choq Tuluxon yonidagi beklar bilan bir narsalar to'g'risida shivirlashdi, keyin uning cheriklari ikki yuz odimcha nariga chekildi. Qora Qog'onning endi hech bir shubhasi qolmadi. Tuluxon chinlilar bilan birga, endi o'zi istasa ham unga ko'mak bermagay. O'tukandan shunchalar uzoqda, Chin ichida, o'q otolmas yoylar bilan muncha katta chinlilar o'rdusiga qarshi qanday urush qilsin?.. Qog'onning savash boshlab bir ne chiqara

olishga ko'zi yetmadi. Tunga Tedinga buyruq berib, uni Tuluxon qoshiga jo'natdi. Tuluxon endi qog'on tarafidan elchi o'laroq tayinlanib, chin o'rdusiga borgusidir. Bir oz o'tgach, Tuluxon yarash-yarash istab Chin saroyiga yo'l oldi. Turk o'rdusi esa oshiqch tarzda shimolga qarab yo'naldi.

Cheriklar og'zini pichiq bilan ham ochib bo'lmas, barcha tund edi. Shunchalik uzoq yo'lchilikdan, charchoqlardan, qiyinchiliklardan so'ngra, umidlari puchga chiqib, yurtlariga qo'llari bo'sh qaytishmoqda. Beklarning qoshlari chimirilgan, bari qog'onning qarorsizligidan xafa edi. Mingboshi Bug'u Alp ko'kka boqqanicha, o'ylanib, hushtak chalib borardi. "Tangri qog'onning ko'zlarini berkitib qo'ydi, qo'lini, yo'lini bog'ladi. Eng kerakli ishini esa uning jon dushmaniga topshirdi", degan so'zlar ko'nglidan o'tdi.

Chin bosqindan qutulgan edi.

O'NBOSHI SULAMISH

O'tukanda ishlar yana orqaga keta boshladi. Ochlik o'z ishini qilayotgandi. Bu qish eng ko'p qiynalganlardan biri o'nboshi Sulamish edi. Ikki ukasi, onasi, xotini, uchta yosh bolasi bilan yosh o'nboshining boshi dard-da qolgandi. Ishlari bir turli yurishavermas, ochlikdan qutulishning yo'lini topolmayotgan edi. Chin yag'molaridan qo'liga kirgan neki narsa bo'lsa, barini bir-bir sotib, aqchaga et, qimiz, qurut olib, uyidagilarni ochlikdan o'ldirmaslikka tirishar, ora-sira ovga chiqar edi. Uyidagi eng so'nggi yemakning qirintisi ham qolmagach, Sulamish chodiridan shiddat bilan chiqdi-da, bir yegulik keltirmoq uchun o'rmonga yo'naldi. Baxtsiz bir kun edi. Oqshomgacha og'ochlikda tentirab, yolg'iz bir quyon ovlay bildi. Tolg'in-tolg'in bosib chodiriga qaytarkan, yo'lda birisini uchratdi. Uning bo'ynidagi to'rbasi to'la, ichida yegulik har ne bor edi.

— Sen o'nboshi Sulamishsan, shundaymasmi? — deb so'radi u.

— Shunday! — dedi Sulamish.

— Evingda bir yegulik yo'q, to'g'rimi?

— Yo‘q. Nimaydi?

— To‘rbam yegulik to‘la. Agar so‘raganlarimni aytsang, buni senga beraman, — dedi yo‘lovchi.

O‘nboshi pichog‘ini o‘ynab turib kulumsadi-da:

— Qani, ayt-chi, ne qilmoq kerak o‘zi? — deya so‘radi.

— Qulay ishlar, — dedi yo‘lovchi. — Bu yeguliklardan boshqa yana aqcha-da olajaksan.

O‘nboshi Sulamish bilan yo‘lovchi bir-biriga tikilib qolishdi. Qarshisidagi yaxshi kiyimli, qurol-yarog‘li bahodir bir kishi edi.

— Aqchang o‘zingga siylov, — dedi Sulamish. — O‘tukanda mol yo‘q, aqcha o‘tmaydir. Shu to‘rbada nelar bor o‘zi?

— Qurut bilan et to‘la. Kichik bir chamchaqda qimiz-da bor.

— Yaxshi, — dedi Sulamish. — Endi anglat, ne qilishim kerak?

Ko‘rkam kiyimli bahodir o‘nboshi Sulamishga yaqin keldi-da, tovushini pasaytirib:

— Sen Ishbaraxon tumanidansan, shundaymi? — deb so‘radi.

— Shunday.

— Sendan istaganim shu. Ishbaraxon tumanida qancha cherik, qancha o‘nboshi, qancha yuzboshi borligini bilib, menga aytajaksan.

Sulamishning ko‘zlari hayronlikdan katta-katta ochildi.

— E, shuncha cherikni bir-bir sanab bo‘larkanmi? — dedi.

— Sen bitta-bitta sanab o‘tirmaysan.

— Nima qilaman?

— O‘nboshilardan, yuzboshilardan o‘z buyruqlari ostida qanchadan cherik borligini so‘rab bilasan-qo‘yasan, bu ko‘p qulay ish.

Sulamish manglayini tutib, o‘ylanib qoldi. Keyin qarshisidagi kishidan so‘radi:

— Sen kimsan o‘zi? Nechun o‘zing so‘ramasdan, menga sanattirmoq istarsan?

Yo‘lovchi kuldi.

— Kimligimni so‘rama, — dedi. — Buni nechun bilmoq-chiligimni-da anglamoqqa urinma. Yolg‘iz menga shuni so‘yla: aytganimni qilasanmi-yo‘qmi?

Sulamish o'ylay-o'ylay boshi qotdi. Bu kishiga shuncha narsani bilmoq nechun kerakligini, unga shuncha yemakni, aqchani nechun bermoqchiligini tushunmayotgandi.

Sulamishning bir qarorga kelolmay o'ylanib turganini ko'rgan yo'lovchi uni yangidan ovlamoqqa boshladi:

— O'nboshi Sulamish! — dedi u. — Yuzboshi bo'lishni istaysanmi?

— Istayman! — dedi u.

— Unda men aytganni qil!

Sulamish shoshib qoldi.

— Menga qara! — dedi so'ng. — Sen Kur Shadga, Ishbaraxonga o'xshab so'ylayapsan, biroq o'zing kimsanki! Meni yuzboshi qilish sening qo'lingdan kelarmidi? Undan keyin, mening otimni qaydan bilursan? Men seni tanimayman...

— Men esam seni tanirman, — dedi yo'lovchi. — Kur Shad yoki Ishbaraxon emasman, biroq seni yuzboshi qila olaman...

— Qanday qilib? — so'radi o'nboshi.

— Tuluxonning buyrug'iga kirsang, o'sha choqdayoq yuzboshi bo'lasan. Buning uchun esa, aytganimday, Ishbaraxon tumanidagi cheriklar sonini bilib berishing kerak.

Sulamish ne qilarini bilmay, garangsib qoldi. Birdan yuzi o'zgarib, qarshisidagidan so'radi:

— Sen Tuluxon buyrug'idasan, shundaymasmi?

— Shunday.

Bir muddat ikkisi ham jimib qolishdi. Yot kishi kulardi.

— O'nboshi Sulamish, — dedi u. — Tuluxon yaqinda turklarning qog'oni bo'lajak. Yarash uchun Chinga borganida, Chin qog'oni uni taxti yoniga o'tqazib, ancha so'ylashdi. Uni Qora Qog'on bilan teng ko'rishini aytdi. O'nboshi Sulamish, ko'zlaringni to'rt ochib, tevarakka boq! Qora Qog'on budunni uchurumga¹ olib borib qo'ydi! Qolaversa, qog'onlik Chuluq Qog'ondan keyin o'zi Tuluxonniki edi. Qora Qog'on Iching Xotun qo'lidagi bir o'yinchoqdir. Bizni yolg'iz Tuluxon qutultira biladir.

— So'zlaringga men-da qo'shilaman, — dedi Sulamish. — Aytganlaringni uch kundan so'ngra bilib kelaman.

¹ **Uchurum** — o'ta chuqur jariik (*tarij*).

— Yaxshi, — dedi yot kishi. — Undan keyin birgalikda Tulu-xonning oʻrdusiga ketamiz. Uch kun oʻtgach, shunda, shu choqda seni kutaman. Otlar shay turadi. Bola-chaqangni-da birga olib kelaver...

— Boʻldi.

Yot kishi yegulik toʻla toʻrbani Sulamishga uzatdi. Bitta aqcha toʻla hamyon ham berdi. Soʻngra ayrilishdi.

* * *

Uch kun oʻtdi, Sulamish oʻrmon qirgʻogʻiga, tayinlangan yerga qarab bormoqda. Unda uchrashishga emas, balki, yogʻiy bilan olishuvga chogʻlangan kishi shiddati bor. Ilgariga, yon-veriga tikilib-tikilib qaraydi. Oʻrmonga yaqinlasharkan, koʻzi bir necha otliqqa tushdi. Sulamish savashda beriladigan belgi tovushda baqirmoqchi ediki, qulogʻining tagidan bir oʻq vizillab uchib oʻtdi. Shu choq yosh oʻnboshi savash belgisini berib hayqirdi. Uning tovushini eshitgan yoʻldoshlari otlarini uchirib kela boshlashdi.

Ikkinchi, uchinchi oʻqlar oʻnboshining yoniga tushdi. U ham sadogʻiga qoʻl otib, qarshiga oʻq otmoqqa tutindi. Uzoqdan turib bir-birlariga oʻq yogʻdirishmoqda edi. Orqadagi yoʻldoshlari yetib kelgach, Sulamish ular bilan birga oʻrmon yoqqa qarab ot qoʻydi. Oʻrmondagilar bularning koʻpchilik ekanligini koʻrgach, otlarini oʻqqa tutib, chekina boshlashdi. Ular qocharkan, oʻrmonlik ularni qoʻriqchiday qoʻrib, berkinishlariga yordam etardi. Qoʻnayotgan oqshom qorongʻiligi ham ularning ishiga yaradi. Viz-viz oʻqlar uchar, biroq qorongʻida nishonga tegib-tegmayotganini kimsa bilmasdi.

Nihoyat qochganlar qutulishdi. Quvlaganlar yolgʻiz bir otni qoʻlga tushirishdi. Ishbaraxon bu otning yaxshi qoʻshimli va boqimli ekanini koʻrib:

— Bu ot Chin qogʻonining oxuridan chiqqanga oʻxshaydir, — dedi.

— Tuluxonning ham Chin qogʻonidan farqi yoʻq, — dedi unga javoban Bugʻu Alp. — Cheriklari ham Chin beklari kabi toʻq va yaxshi kiyingan kishilardir.

Yomtar otning ustiga bir qarab qo'ydi. U ot ustidagi to'rbada biror yegulik bormi, deya ko'z tashlagandi.

Qorong'ida qaytisharkan, Bug'u Alp Qiroch Otaning o'ziga so'ylagan so'zlarini eslardi. "To'qqiz yilga qolmas, bo'ladigani bo'ladi. Yana to'qqiz yil o'tar, qilich yalang'ochlaydigan qattiq kun kelajak. Ochlik boshlanadi, oy parchalanadi. Bir katta kentda to'plangan qirq botirni ko'rmoqdaman. Oralarida sen-da borsan. Yomg'ir yog'moqda. Irmoq bo'yida urush qilmoqdasiz. Budun qutulajak. Otingiz unutilmayajak. Ming uch yuz yillik o'limdan so'ngra tirilajaksiz. Ochun turguncha otingiz ko'ngillarda qolajak..."

O'NBOSHI UCHO'G'IL

Ishbaraxon qo'shinidagi o'nboshilardan biri sanalgan Ucho'g'il esli yigit edi. Chin bilan Turkelining yarash zamonlarida chegaragacha borib, savdo-sotiq qilar, hatto Chin yurtining ichkarisiga ham kirib, o'ziga foydali ishlarni bajarib qaytar edi. Tuluxon elchi o'laroq Chinga ketib, Qora Qog'on otidan yarash bitimini tuzgandan keyin chegara yana turklar uchun keng ochildi. Necha-necha turklar, ayrimlari bir o'zi, ayrimlari esa to'p-to'p bo'lib chegaraga qarab yo'naldi, oldi-sotdi boshlandi. Borganlar ot, sigir, qo'y, qorako'l teri sotishar, guruch, tariq, kiyimliklar olishar edi. Ucho'g'il bir necha bor Chinga borib qaytgani uchun bir oz chinchani ham o'rgangandi.

Ucho'g'il do'sti Qora Budoqning singlisiga uylangach, bir o'g'il ko'rdi, o'ldirilgan og'aynisiga bergan so'zida turib unga Qora Budoq otini qo'ydi. Uyda ko'pchilik bo'lmagani uchun kun kechirish unchalik qiyin emasdi. Chin bilan yarash boshlangach, chegaralar ochilib, mana endi sotilajak ikkita oti, beshta qo'yini oldiga solib, bozorga keldi.

Chegarada bir necha yerda bozorlar qurilgan. Oldi-sotdi qizg'in. Turklar sotiladigan mollarini terib, oluvchini kutishar, bir chinli yaqinlashib, so'rab-surishtirgach, u bilan kelishmoqqa, molni o'tkazmoqqa urinishar edi. Ucho'g'il otlari va qo'ylarini o'z

erkiga qo‘ydi-da, bir oz quruq xashak tashlab, oti ustida turganicha yemagini yeya boshladi. Oluvchi chinlilar asta-sekin o‘nboshi-ning yoniga kelib, to‘planishib, otu qo‘ylarni ko‘zdan kechirishdi. Bir-birlari bilan tez-tez nelarnidir so‘ylashishdi. Ucho‘g‘il ularning so‘zini eshitdi, biroq hech ne anglamadi.

Ancha o‘tib, qo‘ylarni oladigan birisi chiqdi. U beshta qo‘yga besh kumush aqcha bermoqchi bo‘ldi. Ucho‘g‘il esa beshta qo‘y uchun uch to‘rba guruch istayotgandi. Chinli oyoq tirab, guruch bo‘lmagani uchun aqcha berayotgani, bu aqchaga to‘rt to‘rba guruch olishi mumkinligini uqtirardi. O‘nboshining aqcha o‘rniga guruch istayotganidan siqilgan chinli endi boshqacha yo‘l tutdi. Uning pinjiga suqilib, orsizlarcha tirjaydi, yumshoq tovushda:

— Menga qara, — dedi, — sen ko‘p esli turkka o‘xshaysan. So‘zimni yaxshilab tingla. Bu aqchalarni ol-da, qo‘ylaringni menga sot. So‘ngra to‘g‘ri Siganfiga borib, otlaringni unda sot. Keyin istaganingcha guruch olib, yurtingga qaytaver!

Bu so‘z Ucho‘g‘ilning ko‘ngliga o‘tirishdi.

— Bo‘ldi, chinli! Sening aytganingcha qilaman! — dedi u va qo‘ylarni chinliga berib, aqchalarni oldi.

Ishi yurishgan chinli sevinib ketdi, ko‘zlarini pirpiratib:

— Endi to‘g‘ri Siganfiga yo‘nal, yolg‘iz qilichingni munda bir yerda qoldir. Seni qilich bilan boshkentga qo‘ymaslar! — dedi. So‘ngra sekingina: “Chunki turklar yaramas bo‘lar” deya qo‘shib qo‘ydi.

Endi Ucho‘g‘il uchun chin boshkentiga borishdan boshqa ish qolmagandi. Ikki otini yetakka olib, mingan otini yo‘rg‘alatgani-cha yo‘lga tushdi.

* * *

Ertasi oqshom payti Ucho‘g‘il Siganfiga kirib keldi. Namatga o‘rab-chirmalgan qilichini sotiladigan otlardan biriga yuklab qo‘ydi. Boshkent qopisidan kirarkan, chinli soqchi uni qisqa bir so‘roqqa tutdi. Otlarini sotgani kelayotganini anglagach, bir aqcha tuproqboosti solig‘ini oldi-da, o‘tkazib yubordi. Ucho‘g‘ilning birinchi qilgan ishi — o‘ziga bir qo‘noquyi topdi. Keyin qilichi o‘rog‘lik namatni olib, yotadigan yeriga qo‘ydi. Otlarini o‘zi oxur

oldiga bog'ladi. Ochiq havoga o'rgangan o'nboshiga va otlariga bu tor ko'chali chin boshkenti va oxurlar yoqimsiz tuyulsa-da, boshqa iloji yo'q edi.

Har yoqni oqshom qorong'uligi bosgan. Ucho'g'il qo'noquyining keng hovlisiga chiqib, taxta o'rindiqqa o'tirdi-da, o'ziga yemak buyurdi. Undan boshqa yana bir necha qo'noq bor edi. Har kim o'zaro so'ylashib, yemak yemoqda. Bir ozdan so'ngra kiyinishi va turishidan subayligi ma'lum bir kishi, uning orqasidan tag'in ikkitasi kirib, qo'noquyi egasiga nimalardir deya buyruq berdi. U ichkari kirarkan, Ucho'g'ildan boshqa barcha o'rnidan qalqib, unga Chin odati bo'yicha salom berdi. Qo'noquyi egasi kelganga ko'p izzat ko'rsatdi, unga har so'zida "begimiz" deya so'yladi. Bu chin begi Ucho'g'ilga shunchaki bir ko'z tashlab qo'ydi-da, yo'ldoshlari bilan yemak yemoqqa tutindi. Ucho'g'il o'ziga yemak keltirilishini kutar, biroq hamon yemakdan darak yo'q edi. Chunki qo'noquyi egasi va uning ikki yordamchisi chin begiga xizmat qilmoqda. O'nboshining yuragi siqildi.

Yonidan o'tayotgan xizmatchining qo'lidan tutdi-da, o'ziga tortib:

— Menga qara, yamoq!¹ — dedi. — Mendan so'ngra kelganlarga yemagini keltirding. Meniki ne bo'ldi? — deya to'ng'illadi.

Bilagi Ucho'g'ilning temir qo'lida zirillab og'riyotgan xizmatchi titraganicha, qo'rquvli tovushda, sekingina: "Bu ulug' bek — Chin valiahdi Kian-chingning yaqini" deb shipshidi. O'nboshi tovushini ko'tarib:

— Yaqini bo'lsa menga ne? — dedi. — Men ancha oldin yemak buyurgandim. Yemakni shu choqdayoq keltirasan, angla-dingmi?

Ucho'g'il shunday deya xizmatchini itarib yubordi, u bir necha odim sudralib borib, yerga yiqildi. Chinli bek Ucho'g'ilning chin tilini buzib so'ylashidan turk ekanligini bildi. Bu bekning o'zi ham onasi chinli, otasi turk bo'lgan turk edi. Juda yoshligida Chinga kelib qolganidan turk tilini so'ylasha olmaydigan darajada unutmishdi. Faqat oz-oz anglardi. Turkligini ham esdan chiqarma-

¹ **Yamoq** — yordamchi, xizmatchi (*tarj.*).

gandi. Qarshisidagining bu ishini ko'rib, uning kuchli bir baho-dirligini sezib, uni yoqtirib qoldi.

O'nboshiga o'girilib:

— Yigit! Sen kimsan? — deya so'radi.

— Ishbaraxon tumanidan o'nboshi Ucho'g'ilman!

Ishbaraxon otini eshitishi bilan chinli bekning yuzi o'zgardi. Ishbaraxonni chinlilar yaxshi bilishardi.

— Bunda ne qilib yuribsan? — so'radi chinli bek.

— Ot sotishga keldim, — dedi o'nboshi.

— Necha oting bor?

— Ikkita.

Chinli bek qiziqib qoldi. Turk otlarini olishni har kim istardi.

— Shu otlarni keltir, bir ko'raylik, — dedi bek.

Ucho'g'il oxurga bog'liq otlari yoqqa chopdi. Endi otlarni olib chiqmoqchi bo'lib turgandi, hovliqqanicha haligi xizmatchi kirib keldi. Nafasi tiqilganicha, shoshib-pishib:

— To'xta, bahodir! — dedi. — Bundan chiqma! Qog'on o'g'li Sha-minning odamlari ham hozirgina bu yerga kirdi. Bir olishuv chiqishi mumkin.

O'nboshi nimalar bo'layotganini yaxshi anglamadi.

— Bidirlama! Nelar demoqdasan o'zi? Olishuv bo'lgan yerdan qocharlarmi? — dedi jerkib.

Xizmatchi qo'llarini bir-biriga urib, o'nboshiga achinganday:

— E, bahodir, sen bilmaysan! — dedi. — Chin qog'onining uch o'g'li bor, ular bir-biriga shunchalar dushmanki, odamlari bir-birlarini har ko'rgan yerlarida o'ldirirlar!

Ucho'g'il xizmatchining so'zlariga quloq bermay, otlarini olib hovliga chiqdi. U bilan so'zlashgan chinli bek, subayi va yana bir odami to'planib turishardi. Ucho'g'il turk o'nboshisi o'laroq bu turumdan bir olishuv taraddudi borligini sezdi. Shubhasiz, bu olishuvda u tomoshachi bo'lib qolmas. Bir tarafning yonini olishi kerak. O'zi bilan so'ylashgan chinli bekning yonida turib urushsa, to'g'ri bo'ladi. Ham bular to'rttaga qarshi uch kishi ekan. Bundan tashqari, bek u bilan orqadoshlarcha so'zlashdi. Ucho'g'il ortiqcha o'ylab o'tirmay yotog'iga yugurdi. Namatga o'rog'liq qilichini olib taqdi. Keyin hovli yoqqa chopdi. Olishuv boshlangandi.

Sha-minning subayi hamda uch cherigi bek bilan ikki odamiga qarshi hujumga kirishgandi. Ucho'g'il oradagi yigirma odimlik yo'lni bosib o'tguncha bekning ikki odami yiqilib, maydonda bir o'zi qolgandi. Ucho'g'il bekning yoniga yetib kelishi bilan turum o'zgardi. O'nboshi bir necha qilich sermashida yog'iylardan birini, keyin ikkinchisini yer tishlatdi. Chin valiahdining yaqini bo'lgan bek ham kutilmagan yordamdan sevinib, hayqirganicha urishmoqda edi. Hovlidagilar olishuv boshlanishi bilan tum-taraqay tarqalishgandi. Kimi qochgan, kimi bir chetda biqinganicha urushni tomosha qilmoqda. Ucho'g'il bekdan ancha narida, bir chinli bilan urishmoqda. Olishuv uzoq cho'zilmadi, Ucho'g'ilning qarshisidagi chinli usta savashchi emasdi. O'nboshi u bilan bir necha bor qilich to'qishtirganidan keyin, paytini topib, turkcha qilib bir qilich urgandi, chinlining boshi tanasidan uzilib, yerga duma-lab ketdi. U yoqda chinli bek bilan birga bir olishayotgan chinli subay, Ucho'g'ilning ham shu tarafga kelayotganini ko'riboq qochishdan boshqa yo'l topolmadi. Oyog'ini qo'liga olib yugurib qoldi va hovlining qopisidan chiqib, ko'zdan yo'qoldi.

Chin valiahdining yaqini bo'lgan bek Ucho'g'ilga kulib boq-di-da, sevinchli tovushda:

— Yigit! — dedi. — Endi o'z tiling bilan turk emasman, desang ham inonmayman! Oting ne edi?

— Ucho'g'il.

— Mening otim Qoraqulon. Men-da turkman. Biroq yillardir turkchada so'ylashmadim, tilni-da unutdim. Tushunaman-u, so'ylasholmayman. Endi sen mening qo'nog'imsan. Bu kecha bunda qolishingga qo'ymayman. Mening uyimga ketamiz. Otlaringni Chin valiahdiga sotib, yaxshigina aqcha olajaksan. Bu yerlarda sotsang, seni aldaydilar, — dedi Qoraqulon.

* * *

Bir ozdan keyin Ucho'g'il Qoraqulon bilan birga uning uyiga yetib kelishdi. Otlarini uning otlari yoniga bog'lashdi. Totli bir yemak yedi. Go'zal bir yotoqqa kirib uxlab qoldi. O'tukanda yashab, yigirma besh yillik umridagi tinimsizlik charchog'ini chiqar-ganday bo'ldi.

O'nboshi Ucho'g'il bir oydir Qoraqulonning uyida qo'noq, yayrab yuribdi. Qoraqulon uning otlarini Chin valiahdiga ancha qimmatga sotib, aqchalarini o'nboshiga berdi. Uni qardoshiday siyladi. Ikkovi endi doim turkchada so'ylasha boshlashgandi. Qoraqulon oldiniga bir oz qiynaldi, keyin o'rganib ketdi. Faqat ba'zan ayrim so'zlarni eslay olmas, shunda turkcha o'rnida chin so'zini ishlatar edi.

Qoraqulon qo'noquyi hovlisidagi olishuvda Ucho'g'il ko'rsatgan yordamni doim sevinib eslar, buning hissasini chiqarish uchun qo'lidan kelgan ishni qilishga tayyor va qilmoqda ham edi. Ucho'g'il bo'lmasaydi, o'shanda Qoraqulon o'lardi. O'nboshini yoqtirib qolgan chinli bek uni valiahdning cheriklari ichiga tortishga ham urindi, biroq Ucho'g'il ko'nmadi. Chin valiahdni uni qabul etib, yaqin kishisini qutqargani uchun tashakkur bildirib, unga go'zal bir qilich, kumush to'qali kamar, bir hamyon oltin tortiq qildi.

Munchalik siylov va tortiqlardan keyin birdan ketishga Ucho'g'ilning ko'ngli chopmayotgandi. Qoraqulon oyoq tirab turib olgani uchun uning uyidan ketmasdan qo'noqlikni davom ettirmoqda edi. Onasi chinli bo'lgani uchun Qoraqulon turkdan ko'ra ko'proq chinliga o'xshardi. Lekin qilich o'ynatish, ot minish va yigitlikda u chinlidan ko'ra turkka yaqin edi. Kun o'tgani sayin ikkisining orqadoshligi, yaqinligi ortib borar, bek o'nboshiga Chin saroyidagi hodisa-holatlarni tushuntirishga urinardi. Chin qog'onining uch o'g'li bor ekan. Biri valiahd Kian-ching bo'lib, Qoraqulon o'shaning yaqin kishisi. Qog'onning bir o'g'li Shammin ekan, u o'g'illar ichida eng kuchlisi emish. Uchinchisining oti Yuan-kia ekan. Uchalovi bir-birini yoqtirmasmish. Ikkitasi Shamminga qarshi birlashibdi. Hatto bir marta Shaminni og'ulashibdi, ammo u o'lmay qolibdi.

Qoraqulon shu kabi yangiliklarni aytib, goh Ucho'g'il bilan kent tashqarisiga ovga chiqib, uni zeriktirmaslikka intilar edi. Bir kuni ovdan qaytisharkan, Qoraqulon ichidagi sirli qarorini Ucho'g'ilga ochiq aytdi:

— O‘nboshi! — dedi u. — Bu qishni Siganfida o‘tkazsam deymen. Chunki Chin qog‘onining uchala o‘g‘li bir-biriga qarshi qattiq savashga tayyorlanmoqda. Yaqinda ular o‘rtasidagi qo‘zi qilich bilan bo‘linadi. Bu ishda sen kabi bir yigitning ko‘magidan foydalanmoq istayman. Sen oramizda bo‘lsang, biz ularni yengamiz.

Undan yordam istalayotgani uchun ham Ucho‘g‘il: “Yo‘q, men ketmoqchiman” deyolmasdi. Ammo ko‘ngli bu yerlarda qolmoqni ham tilamasdi.

— O‘tukanda uyim, yurtim bor. Meni kutishmoqda, — deya o‘nboshi e‘tiroz bildirmoqchi bo‘ldi. Qoraqulon buning ham javobini berdi:

— Men O‘tukanga xabar yo‘llab, yurtingga kerakli so‘zni bildiraman. Aqcha-da yuboraman.

Bundayin yaxshi taklifni Ucho‘g‘il qaytara olmadi. O‘tukanga borib-kelib yurgan bir epchil chinli yonida ikki qurollangan do‘sti bilan bir hamyon aqcha, bir otga yuk bo‘larlik guruch va tariqni olib, Ucho‘g‘ilning uyiga qarab yo‘lga chiqdi. O‘nboshi shundan keyin ko‘ngli tinchib, bu qishni Chin boshkentida o‘tkazish uchun Qoraqulonning uyida yaxshilab o‘rnashib oldi.

Qoraqulon hali uylanmagandi. Ammo katta, keng uyida bir necha xotinlar bor edi. Ucho‘g‘il shu kungacha bularning kimligiga qiziqib, so‘rab-surishtirmagandi. Endi ba‘zi oqshomlarda Ucho‘g‘il Qoraqulon bilan birga yemak yerkan, bu yosh va go‘zal chin xonimlari cholg‘u chalib, qo‘shiq aytib, o‘yin o‘ynashar edi. Bu xotinlarning kiyimi ham boshqacha, qo‘llari, ko‘ksilari ochiq, yalang‘och edi. Ucho‘g‘il bungacha bunaqa narsalarni ko‘rmagandi. Qoraqulonning dasturxonida doim qizil rangli ichki bo‘lardi, uni icharkan, Ucho‘g‘ilga dunyo o‘zgacha jilva qilardi. Hatto manavi qonsiz-jonsiz, suzilgan chin qizlari ham unga yoqimli tuyulardi. Yana bu xonimlarning bir o‘tkir islari bor ediki, yoniga yaqinlasharkan, o‘nboshining aqli boshidan uchardi.

Kechalar shunday o‘tarkan, qizlar Ucho‘g‘ilga yanada yaqinlashib, o‘z qo‘llari bilan ichki uzatishar, yoniga kelib o‘tirishar, hatto uni o‘pib ham qo‘yar edilar. Bir kuni, yana ichki ichib, boshi aylanib turgan bir chog‘da, Ucho‘g‘il ham chiday olmadi va qizlardan eng go‘zalini o‘pdi. Keyin esiga bir narsa tushganday tu-

rumi o'zgarib, qoshlari chimirildi. Qoraqulondan to'ng tovushda, turkchada so'radi:

— Qoraqulon! Ayt-chi, bu qizlar kim? Erga tekkanmi-yo'qmi?

— Yo'q, tegmagan. Nega so'rayapsan? — dedi Qoraqulon.

— Negami? Bularning eri bo'lsa, meni O'tukanda o'ldiradilar-da!

— O'ldiradilarmi? Nechun?

— Turk to'rasini bilmaysanmi? Erli xotinga ilakishgan o'ldiriladi, — dedi Ucho'g'il.

Qoraqulon kulumsadi.

— O'tukandan juda kichikligimda chiqib ketganim uchun turk to'rasini bilmayman. Biroq bu xotinlarga sen zo'rlik ishlatayotganing yo'q-ku... Ular o'zlari seni o'pishmoqda.

Ucho'g'il achchiq kulumsadi.

— O'nboshi Qora Budoqni-da chinli xotin o'zi avrab, o'zi yopishgandi. Biroq yorg'ichilar uni o'limga buyurishdi.

O'rtağa jimlik cho'kdi... Ucho'g'ilning ko'zlari yoshlandi. Belgisiz bir yerga qaragancha:

— Baxtiqora Qora Budoq! — dedi. — Ko'chada qolgan kishiday o'qqa tutib o'ldirildi-ya!

— Qanday o'ldirilishi kerak edi? — hayron bo'lib so'radi Qoraqulon.

— Bilmaysanmi? — dedi o'nboshi. — To'g'ri, sen bilmaysan-da... Turk to'rasiga ko'ra shunday, agar zotli kishilar o'ldirilsa, qoni tuproqqa oqitilmas. Yoy ipi bilan bo'g'ib o'ldirishadi. Qora Budoqni esa bunday o'ldirishmadi. U mening qaynog'amdir. O'g'limning otiniyam Qora Budoq qo'yanman...

Chin qizlari soz chalib, qo'shiq aytarkan, Ucho'g'il yana bir ayoq ichki ichib, to'yib yemak yedi.

— Qoraqulon, — dedi u, — ayt-chi, bu qizlar kim o'zi?

— Bularni bari qirnog'dir,¹ — dedi chinli bek.

Ucho'g'il qirnoqning qanaqa bo'lishini eskidan eshitgandi. Yana so'rab-surishtirishni lozim ko'rmadi. U ham Chin boshkentida bular kabi ichki icharkan, boshi aylanib, o'zini unutmishdi. Yonida qiyshanglab, ishva qilayotgan inja yuzli qizni tutib, o'ziga

¹ Qirnoq — joriya.

tortdi. Qoraqulon qahqaha otib kularkan, turkchada unga shunday derdi:

— Ucho‘g‘il! Yolg‘iz turk qog‘onlari bundayin chinli go‘zalardan zavq olsinmi? Biz-da o‘zimizcha bir qog‘onmiz!

Qoraqulonning quchog‘ida ham bir chin go‘zali bor edi. Ucho‘g‘il sevgi bilan quchog‘iga tortgani xonim ham yomon chiroyli edi... O‘nboshi ertasi tongda hushiga kelib uyg‘onarkan, bu go‘zalni o‘z yotog‘ida yotganini ko‘rdi... Bu yerga qachon, qanday kelganini eslayolmadi. Bu ish shundan keyin ham davom etaverdi, chin go‘zali va o‘nboshi bir-biriga o‘rganib qolishdi. Chinli xonim o‘zini Ucho‘g‘ilning xotiniday tutar, har kecha u bilan birga bo‘lar, ishini qilar, qisqasi, bir xotinning eriga ko‘rsatadigan izzat-ehtiromini ko‘rguzar edi. Ucho‘g‘il ham uni yoqtira boshlagandi. O‘tukanda uyida qolgan xotinini ham o‘ylardi. Qora Budoqning kuz olmasiday tarang yonoqli, qora ko‘zli, uzun bo‘yli, chaqqon, bars boqishli singlisi yonida bu chinli go‘zal so‘lg‘in, so‘niq ko‘rinardi. Biroq bu xonimda ham kishini tortadigan, anglashilmas, o‘ziga xos bir ne bor ediki, Ucho‘g‘il bunga bog‘lanib bo‘lgandi. Bu go‘zalning yoqimli isini ayting. Eng go‘zal chechaklarda ham bo‘lmagan bu isni tuyarkan, Ucho‘g‘ilning boshi aylanib, o‘zini yo‘qotardi-qo‘yardi. Keyin bu chinli xotinning kichikligi, oriqligi, kuchsizligi ham o‘nboshiga boshqacha tuyulardi. O‘tukandagi toshni siqsa, suvini chiqaradigan kuchli xotin qayda-yu, bu yerdagi nozik, qo‘rqoq ayol qayda. Shunga qaramasdan o‘nboshi bu chinlini yoqtira boshlagandi, undan ayrilmoq istamasdi. Qoraqulonga qaydanam so‘z berdi o‘zi? Qishni bunda o‘tkazaman deb so‘z bermasaydi, hozir O‘tukanda o‘tirgan bo‘lar, boshiga bu go‘zal chinli balo ham tushmagay edi.

Qoraqulon uning bunda qolganidan mamnun edi. Unga: “Chin xotinlari turk xotinlariga o‘xshamas, ammo bularning ham o‘ziga yarasha go‘zalligi bor”, der, keyin esa kula-kula “kishi har kuni totli yemak yesa, biqib ketadi, totsiz yemaklarni istab qoladi”, deya qo‘shib qo‘yar edi.

Qoraqulon o‘zi yomon yigit emasdi, faqat axloqi boshqacharoq edi. O‘tukan yasasini bilmasdi. Chinda bundan o‘zgacha qonunlar asosida balki yashab bo‘lmas.

U ba'zan Ucho'g'ilga Chin valiahdi saroyida qolajagini aytib, uyga kelmasdi. Shunda o'nboshi bu uyning egasiga aylanardi. Chinli qarollarning kattasi unga hurmat ko'rsatib yana o'yin-kulgi bazmini tayyorlatar, oshchiga totli yemaklar qildirar, ko'nglini olar edi. Ucho'g'ilning o'ynashi endi uni boshqalardan qizg'ana boshlagandi. O'nboshi qirnoqlardan birortasiga kulib qo'ysa bormi, u yig'lashga tushardi. O'nboshi o'ziga o'zi:

— Bu yerga botgan Chin mening-da axloqimni buzdi, — deya ming'irlardi. Bir-ikki oydan so'ngra O'tukanga ketgach, bulardan qutulishini o'ylab, o'zini ovutar edi.

* * *

Qish o'tib, bahor ham keldi. Ucho'g'il O'tukanga qaytish nash'asi bilan yuribdi. Bir kun Qoraqulon unga yaqinlashib:

— Ucho'g'il! — dedi. — Chin qog'oni uchala o'g'li o'rtasidagi kelishmovchilikka birala chek qo'ymoq uchun ertaga ularni ichki ko'shkiga chaqirtirgan. Ertaga qonli bir olishuv bo'ladi. Balki valiahd Chin taxtini egallar. Bu olishuvda bizga yordam qilasanmi? — deya so'radi.

Ucho'g'il zotan mana shu olishuvni deb oylardir bunda kutib yotgandi, “albatta” deya javob berdi. Qoraqulon sevinib, uning bo'yniga osilib, quchoqlab oldi. So'ngra bajarilajak ishlarni tushuntirdi. Bu kechasi bazm etmay erta yotishdi.

Ertasiga olishuvga qattiq tayyorlanildi. Qoraqulon Ucho'g'ilga bir yoy bilan sadoq berdi. So'ngra borib valiahdning uch yuz savashchisiga qo'shilishdi, saroy hovlisida qo'r to'kib, kutib turishdi. Valiahd yoniga Qoraqulonni olib ichkariga kirib ketdi.

Ucho'g'il o'z xayollari bilan band, yayov urushmoq uncha yoqimli bo'lmasa-da, biroq yo'qdan ko'ra shuyam yaxshi, deya ko'nglidan kechirdi.

Chin qog'onining boshqa o'g'illari ham o'z cheriklari bilan saroyga kelishgandi. Barcha bu g'avg'o to'yining boshlanishini kutmoqda.

O'nboshi Ucho'g'il birdan yugurib kelayotgan Qoraqulonni ko'rib hayron bo'ldi. U yaqinlasharkan, turkchada: “Ucho'g'il, ortimdan yur” deb baqirdi.

O'nboshi o'qday otilib, unga yetib borarkan, Qoraqulon chopayotgan ko'yi shunday dedi:

— Sha-min yomon ish qilib qo'ydi. Xono'g'lini-da, Yuan-kiani-da uzoqdan o'qlab o'ldirdi.

Ucho'g'il uni to'xtatib, yelkasidan qattiq tutib:

— Unda qayoqqa ketyapmiz? Urushmaymizmi? — deya so'radi.

— Xono'g'li o'ldirildi, endi urushmoqdan yarar yo'q. Cheriklar-da endi savashmas.

— Biz ikkimiz borib urusholmaymizmi? Xono'g'lining o'chini olmaymizmi?

Qoraqulon yelkasidan Ucho'g'ilning qo'lini olib tashladi-da, yana qochmoqqa tutindi. Yugurarkan:

— Ko'shkda minglarcha cherik bor. Ikkinimizning qo'limizdan ne kelardi? — dedi.

— Unda qayoqqa boryapmiz? — so'radi uning izidan yugurayotgan o'nboshi.

— O'zimizni qutqarishga!..

— Hovlida qolgan cheriklar ne bo'ladi?

— Ularga hech narsa bo'lmaydi. Ular hoziroq Sha-minning cheriklariga aylanib, ortimizdan tushajaklar!

Ucho'g'il qattiq so'kindi-da, uning orqasidan yugurib boraverdi. Qoraqulonning uyiga yetib kelishdi. Saroyda bo'lgan voqeadan hech kimning xabari yo'q edi, qarollar bekka oldingiday hurmat ko'rsatardi.

Tezda Qoraqulonning minadigan otlari va yana ikkita yetak ot tayyorlandi. Yugurib-yelib qurol-yaroqlarini, yo'l yeguligini olishdi. Qoraqulon bir necha hamyon oltinni yoniga solishni ham unutmadi. O'ziga hayron bo'lib qaragan qarolboshiga bir necha kundan keyin qaytib kelishlarini, ungacha uyni bilganicha boshqarib turishini tayinlab, otiga sakrab mindi. Ucho'g'il ham otlangan. Boshkent ko'chalaridan otlarini uchira-uchira qopiga kelishdi. Valiahdning yaqini bo'lgan bu bekni barcha tanigani uchun hech kim ulardan bir ne so'rmadi. Qopidan chiqdilar. Qutulganlari shu edi. Yo'lda borisharkan, Ucho'g'ilning esiga bekning uyida qolgan sevgilisi tushdi. Bu chinli go'zallarga ne bo'lajagini u Qoraqulondan so'radi. Bek qayg'usiz kuldi-da:

— Endi uyimni bosishadi. Ichidagilar yo Sha-minnikiga, yoki uning yaqin kishisinikiga ko‘chirib ketiladi, — dedi.

— U qiz meni sevardi, nega uniyam birga olmadik?

Qoraqulon yana kuldi.

— Siganfi qizini O‘tukan qizi deb o‘ylayapsanmi? U seni unutilib bo‘ldi. Balki endi yangi o‘ynashining qo‘ynida yotgandir, — dedi.

Ucho‘g‘il yuksak tovushda bir so‘kindi-da, otini niqtadi. Keyin nimanidir eslab qolganday, yo‘ldoshiga o‘girilib, so‘radi:

— Sen endi qayoqqa borasan?

— O‘tukanga, — dedi Qoraqulon, — Ona yurtimga. Ona tuproq tashlab ketgan o‘g‘illarini-da bag‘riga bosaveradi...

OCHLIK

Yana uch mavsum o‘tdi. Qarilar o‘ldi, yangi buvaklar tug‘ildi; ular ham ulg‘ayib, kichik bolalar qo‘chqor minishga urindigan bo‘ldi. Biyalar qulunladi, sigirlar buzoqladi. O‘rmonlarda ko‘kbo‘rilarning bolalari ovga chiqa boshladi...

Yomtar, Sanchar va Ucho‘g‘il yuzboshi bo‘lishdi.

Boshi-keti yo‘q zamon aylanib, 627-yilning qish oylari keldi. Qoraqulon ham Tunga Tegin qo‘l ostida yuzboshi bo‘ldi. U Chin-ning yaxshi-yomon yoqlarini chuqur bilardi, bu bilgidan Qora Qog‘on-da o‘rinli yararlanar edi. Qoraqulon bilan Ucho‘g‘il Chin boshkentidan qocharkan, Sha-min Chin qog‘oni bo‘lib, Tayt-so‘ng otini oldi. U taxtga o‘tirishi bilanoq turklarga yog‘iy chiqdi.

Shu yil qish qattiq keldi, kishi bo‘yi qor bosdi. Qor bo‘roni ichida O‘tukan ingranar edi...

* * *

Uch kundan beri og‘ziga bir parcha yemak tegmagan yuzboshi Yomtar kun oqarmasdan ovga chiqdi, kun botgungacha tentidi. Biroq ovi yurishmadi, uyiga ikki qo‘li bo‘sh qaytib, bir yoshli o‘g‘lini o‘lim to‘shagida ko‘rdi. Boshqalarning holi ham yomondi. Bola ochlikka chiday olmay, o‘sal bo‘lib qolgandi.

Yomtar tashqariga otildi. Nima qilib bo'lsa-da yegulik bir ne topishi kerak. Bir necha odim otgandiki, yo'lda ontdoshi Ko'k-bo'ri uchrab qoldi. U g'azabdan o'zini yo'qotayozgandi. Yomtarni ko'rishi bilan unga baqira ketdi:

— Yuzboshi Yomtar! Bu nima degan ish, qanday tubanlik! Shuyam yashashmi? Bittayam otim, bittayam qo'yim qolmadi! Bari o'ldi. Endi uyda kichik qizim ochlikdan o'lmoqda. Sen nima qilyapsan?

— Qiladigan bir ish yo'q, — dedi Yomtar. — Bitta otim qoldi. Uni-da so'yib yemoqchimiz. Yur, senga-da bir bo'lak berayin.

Ikki ontdosh-anda birgalashib, tez-tez yurib Yomtarning og'ili-ga borishdi. Olbosti olsin-a! Yomtarning so'nggi oti ham kechasi o'lib qolibdi. Chora yo'q edi. Otni bo'laklashdi. O't yoqib, shu yerning o'zida pishirishdi. O't o'chdi, qovurilgan etlarni o'zaro bo'lishishdi. Yeya-yeya chodirlariga yo'nalishdi. Ikkisi ham kechikkandi: uyga qaytishganda, Yomtarning o'g'li, Ko'kbo'rining qizi o'lib bo'lgandi.

Yomtar kuchsiz, ozib-to'zib ketgan xotinini et yedirib, uni ochlik ajalidan saqlab qolmoqqa urinardi. Uch kundirki bir ne yemagan, undan oldinlari ham ochin-to'qin yurib, oshqozoni buzilgan xotin o'lgan ot etini hech yeya olmayotgandi. Uning ko'ngli yangi et, qimiz tilardi. Turum munday bo'lgach, Yomtar uzoq o'ylanib o'tirmadi, chodiridan otilib chiqdi-da, Ko'kbo'rinikiga chopdi. Andasini ko'riboq, unga "ortimdan yur" dedi.

Kecha edi. Sovuq suyaklarni sirqiratib, yuz-ko'zini achishtirardi. Yuzboshi Yomtarning yirik gavgasi qorong'ilikda bir dev kabi lopillab borarkan, yonidagi Ko'kbo'riga u shunday derdi:

— Biz, O'tukanning egalari ochlikdan o'larkanmiz, tutqun chinlilar mo'llik ichinda yashasinlar, shundaymi? Shu to'g'rimi?.. Kuch-la ulardan yegulik tortib olamiz! Iching Xotun bilan Shan-king yetmayotganday kunda bir necha chinli bek yoki bilgin¹ chiqmoqda, Qora Qog'onga bergan o'gutlari bilan O'tukanni buzmoqda. Bizning qog'on-da shularga inonadi! Shu to'g'rimi?.. Men yuzboshiman. Sen hali o'nboshisan. Anavi, ellik odimdan otday

¹ **Bilgin** — arabcha olim so'zining o'zbekchasi (*tarj.*).

o'nboshi Barsni urolmagan uquvsiz Shan-king tumanboshi! Shu to'g'rimi...

Ular chinli tutqunlar to'planib yashaydigan yerga yetib kelishdi. Yomtar ne qilayotganini yaxshi bilgan kishidagi dadillik bilan bir chinlining uyiga kirdi. Bunda boy tutqunlardan biri chinli xotini va yosh bolasi bilan birga turardi. Yegani oldida, yemagani ketida edi. Devday bir turk yuzboshisi bilan bir o'nboshining ichkari kirganini ko'rgan chinlilarning rangi quv o'chdi.

— Eshit, chinli! — deya Yomtar qaldiriqday gurulladi. — Tez qimirla! Qancha yeguliging bo'lsa, barini bunga to'pla!

Buni tinglay turib, tutqun chinli bularning nechun kirganini anglagandi. O'zini yig'ib olib, bularni yo'lga kiritmoqqa unnadi:

— Sizlarni Qora Qog'onga aytib beraman, — dedi u. — Shan-king mening yaqinim. Undan keyin...

Chinli tutqun so'zini tugatolmadi. Bir shaqirlash eshitildi. Yomtar chaqmoq tezligida qilichini sug'urib, chinlining boshini uchirib yuborgandi.

Buni ko'rgan chinlining xotini oyoqda turolmay, yerga ag'darildi. Bolasi esa, titrab-qaqshab, yelib-yugurib yeguliklarni, qimiz-u qurutlarni keltirib to'pladi. Yomtar barini olib, yo'ldoshiga:

— Ketdik, Ko'kbo'ri! — dedi. — Ortimdan yur!

Ko'kbo'ri chiqmasdan, yana bir oz ichkarida qoldi. So'ngra yugurib Yomtarga yetib oldi.

— Qolganlarini-da tinchitdim. Yo'qsa Iching Xotunga chaqib, onamizni yig'laturlar! — dedi.

Yo'lda o'ljani bo'lishib olishdi. Har kim o'z yo'liga ketdi.

Yomtar ne qilib bo'lsa-da xotinini qutqarsam derdi. Uyda har kim och. O'lgan ot etini toshni ham yeb hazm qilib yuboradigan Yomtardan boshqa hech kim yeyolmasdi. Barcha yaxshi yegulik istardi. Buvisi-ku qarigan, yoshini yashab, oshini oshadi, uni uncha o'ylamasdi, biroq erta-indin o'sib, yigit bo'lib, savashga kirajak o'g'illariga boqarkan, ichi zirqirar edi. Buvak o'g'li o'ldi. Emizikli xotining ham holi yomon. Yomtarning boshi qotib, barini chinlilardan ko'rib, ulardan alamini olmoqchi bo'lardi. "Chinlilarni deb Tangri bizlardan o'pkalandi, shu uchun boshimiz balodan chiqmayapti" der edi.

Tutqun chinlining chodiridan keltirilgan yeguliklar ham bitdi. Ertaga yetarlik bir narsa qoldi xolos. Yomtar qolgan ana shu ozgina yaxshi yemaklarga boqarkan ochiqardi, ochligini unutish uchun o'lgan otning qizartirilgan etidan ozgina yeb qo'yardi. U ko'zini xotiniga atab qo'yilgan ertalik qimiz chamchag'idan olmay o'tirarkan, tashqaridan oyoq tovushi eshitildi. Qopi ochilib, ichkariga Sulamish kirdi. Rangi sap-sariq edi. Yonib turgan chiroqlar yog'dusi yuziga urarkan, yanada sariqroq ko'rinardi.

— Yomtar, ochlikdan o'lyapmiz, — dedi u kirib. — Uyda faqat evdoshim tirik qoldi. Uning uchun menga bir oz oziq berolmaysanmi? — deya yolvordi.

Yomtar hech o'ylab o'tirmay qo'lini chamchaqqa cho'zdi. Yarmini o'z xotiniga ayirib, qolganini Sulamishga uzatdi. Musht-daygina bir qurut bo'lagini ham unga berarkan:

— Ol, yangamga eltib ber, — dedi. So'ngra o'lgan otning qovurilgan etidan bir parcha uzib: — Buni o'zing ye! — dedi.

* * *

Shuning ertasiga yuzboshi Sanchar tong-saharda turdi-da, og'ilida qolgan ikki otdan birini so'yib, yaxshilab qizartirib pishirdi. O'ziga bir bo'lagini ayirib qo'ydi-da, boshqasini otiga ortib, andalariga tarqatmoqqa yo'naldi. Oldiniga eng bolasi ko'p Yomtarnikiga kirdi. Yomtar yig'lab o'tirardi. Chunki kechasi ham buvisi, ham o'g'illaridan biri, ham ukasi, ham xotini o'lgan edi. "Ko'k boshimga yiqildi!" deya ingranardi, yonoqlaridan shuvshuv yosh to'kilardi. Tund, tili so'zga aylanmaydigan Sanchar: "Endi qolganlarni qutqarishni o'yla", dedi-da, unga katta bir et parchasini berdi. Umrida ko'pincha och yashagan Yomtar oldida yegulik bo'la turib, hayotida ilk marta och ekan, yemakka qo'l uzatmas, qayg'usiga berilgan edi. U to'rt yoshli o'g'li va uch yoshli qiziga etdan berib, "yenglar" dedi. Sanchar chiqib ketdi. Shosha-pisha et yeyayotgan bolalariga chordana qurib o'tirgan yeridan boqarkan, qimirlamas, ko'zlaridan duv-duv yoshlar oqardi.

Sanchar so'ngra o'nboshi Sulamishning uyiga bordi. Uning rangi sarg'aygan, ko'zlari qizargan edi. Achchiq-achchiq kulumsardi. Sanchar ahvolni tushundi. Sulamishning xotini o'lgandi.

Sanchar so‘ylayajak bir so‘z topolmadi. Bir bo‘lak etni qoldirdi-da, indamasdan chiqib ketdi.

Eng oxiri Ko‘kbo‘rining uyiga kirdi. Dali o‘nboshi uyida yo‘q edi. Uch bolasidan biri o‘lgandi. Qari onasi o‘sal yotardi. Xotini yotog‘ida holsiz cho‘zilib qolgan, ikki bolasi esa ochlikdan yig‘lar edi. Sanchar etni qo‘yarkan, ular och bo‘ri bolasiday etga tashlanishdi. Yosh xotin siniq jilmayib o‘rnidan to‘g‘rilandi. Qari buvi esa qimirlamadi.

Yuzboshi Sanchar uyiga qaytishda otini birdan to‘xtatdi. Yerda birov yiqilib yotardi. Yuzi ko‘rinmasdi. Sanchar bir sakrab otdan tushdi, yotganning boshini ko‘tarib qararkan, tanidi. Bu o‘nboshi Qarpaq edi. Sanchar buni oldiniga to‘ng‘ib qolgan deb o‘yladi, qor bilan yuzini ishqamoqchi bo‘ldi. U muzlamagandi, ko‘zlarini ochib, Sancharni ko‘rarkan: “Bo‘shiga tirishma, meni ishim bitgan” dedi.

— Yaralimisan? — so‘radi Sanchar.

Qarpaqning boqishi o‘zgardi.

— Yarayam so‘zmi? Xotinim, to‘rt bolam o‘ldi. O‘zim to‘qqiz kundir ochman, — dedi sekingina.

Sanchar uni bir amallab ko‘tarib, otiga mingashtirdi. So‘ngra o‘zi ham qiynalibroq mindi-da, uyiga qarab yo‘naldi. Qarpaqni yotog‘iga yotqizib, o‘ziga ayirgan etdan kichik bir bo‘lakni unga berdi. Biroq Qarpaq etga qaramadi, ko‘zida so‘nggi nurlar yiltillardi.

— Iching Xotunga borib ayt, — dedi u. — Yana bir turk o‘nboshisi o‘ldi, degin.

Bir oz o‘tib, o‘nboshi Qarpaq uchmoqqa uchdi.

ISYON

Qo‘rqinchli qora qishni Qora Qog‘onga ko‘ra qiynalmasdan, qoqilmay-suqilmay o‘tkazib olgan Tuluxon sovuq bir bahor kuni-da o‘tog‘ida o‘tirarkan, mingboshi Chamurbek kirib keldi.

— Tuluxon! — dedi u. — Qora Qog‘ondan senga kishi keldi. Seni ko‘rmak istaydir.

— Kelsin! — deya xon buyruq berdi.

Bir ozdan keyin Qora Qog'onning uloqboshisi Bo'ri Tarkan ichkari kirib, yerga tiz urdi. Tuluxon qog'on tomonidan o'ziga xabarchilar boshlig'ining yuborilishidan biroz shoshganday ko'rinardi. Ichdan o'pkalangani sezilib turgan qo'pol tovushda:

— Ne dersan, Bo'ri Tarkan? Ulug' qog'on boshuloqni yo'llamoq-la meni yorg'ilamoqmi tilar? — deya so'radi.

Qaytmas, qattiq bir odam bo'lgan Bo'ri Tarkan pisandsiz javob berdi:

— Unday emas, xon! Yo'qchilik va ochlikdan O'tukanda odam qolmadi... Senga yo'llayajak boshqa uloq bo'lmagani uchun qog'on meni jo'natdi.

Xonning yuzi tundlashdi.

— Qog'onning buyrug'i nedir?

— Sirtardushlar, to'qqizo'g'uzlar, bayirqular isyon ettilar.

— Yana?

— Ulug' qog'on bu isyonni bostirishga seni boshchi etdi.

— Yolg'iz o'z cherigim bilanmi?

— Yo'q. Kur Shad, Ishbaraxon tumanlaridagi cheriklari bilan sening buyrug'ingda bo'lajaklar.

Bo'ri Tarkan yonchig'idan bir taxta chiqardi. Bu Qora Qog'on unga yozgan bitik edi. Buni hurmat bilan Tuluxonga uzatdi. Xon bu og'ir yumushdan hech quvonmadi. Sirtardushlar, yana to'qqizo'g'uzlar kabi bahodir yigitlar bilan olishishning o'zi bo'lmasdi. Buning ustiga, hech suymagan amakisi Qora Qog'on taxtini saqlash uchun urushmoq ham yoqimsiz ish edi. Xon Bo'ri Tarkanga keskin boqdi.

— Nega oyoqlanmishlar? — deya so'radi.

— Ochlikdan. Qora Qog'on O'tukanni to'ydirmoq uchun ular-dan soliq istagandi.

— Qog'on endi bizdan-da qon solig'i istar, shundaymi?

Bo'ri Tarkan indamadi. U ham Tuluxonga qattiq boqib turardi. Uning boqishlarida, so'zlarining tagida boy berilmish bir taxtning achchig'i, sog'inchi yashirin edi.

Tuluxon Bo'ri Tarkanning qarashlaridan tinchini yo'qotib, yana uni so'roqqa tutdi:

— Kur Shad bilan Ishbaraxonning tumanlaridagi cherik to‘lami?

— Yo‘q!

— Shuncha cherik bilan to‘qqizo‘g‘izlarni, yana yonlarida sirtardushlar-la bayirqular bo‘lgani chog‘da qandoq yengarmiz?

Bo‘ri Tarkan vaziyatni yanada ochiqroq anglatmoqchi bo‘lib shunday dedi:

— Bu qish O‘tukanda otlar, kishilar teng qirg‘in bo‘ldi. Qora Qog‘onning senga yo‘llayajak cheriklari-da yarimoch kishilardir. O‘z cherigingni-da ularga qo‘shib, isyonchilarni yer tishlatmog‘ing kerak, qog‘onning buyrug‘i shu!

Yana jim qolishdi. So‘ngra Tuluxonning “Buyruq qog‘ondandir!” degani eshitildi. Faqat Tuluxon bularni aytarkan, kulumsar, qog‘onni yerga urar edi. Bo‘ri Tarkan o‘pkalanib, qip-qizarib ketdi.

* * *

Oradan o‘n besh kun o‘tdi. Tunga Tegin qog‘onning o‘tog‘iga kirib, yerga tiz urdi, unga salom berdi. So‘ng:

— Ishlar yomon, qog‘on, — dedi.

Zotan Qora Qog‘on ikki kundirki, umidsizlanib, qayg‘u chekmoqda edi. Kutayotgani xabar kechikkandi, u buni yaxshilikka yo‘ymagandi.

— Tuluxon yengildimi? — deb so‘radi.

Tunga Tegin qayg‘uli tovushda: “yengildi” dedi. Keyin shu so‘zlar bilan xabarni so‘ngiga yetkazdi:

— Cherigimiz tor-mor bo‘ldi. To‘qqizo‘g‘izlar ko‘pini qirib yubordi. Tuluxon ozgina cherik bilan qaytmoqda. O‘tukanda turishimiz qiyindir endi...

— Kur Shad-la Ishbaraxon sog‘mi? — deya so‘radi qog‘on.

— Sog‘, biroq sog‘lom emas.

— Qaytishi bilan ularni bunga keltir!

— Buyrug‘ing bosh ustiga! — dedi Tunga Tegin.

* * *

Oqshom qo‘narkan, Tunga Tegin qog‘onning buyrug‘iga ko‘ra Tuluxonni, Kur Shadni, Ishbaraxonni uning qoshiga keltirdi. Uch

boshbug¹ qog'onga yerga tiz urib salom berishdi. Qora Qog'on ko'ngli cho'kkan, xafa ko'rinardi. To'ng tovushda:

— Tuluxon! Savash ne bo'ldi? — deb so'radi.

— Yomon bo'ldi, qog'on! — dedi Tuluxon. — Chunki otlarimiz oriq, cherigimiz charchagan edi. Buning ustiga, usta savashchilar bosqini ostida qoldik.

— Shunchalik yo'qotishga oriq ot, charchoq cherik, savashchi yog'iy bahona bo'larmi? — deya qattiq tikildi qog'on.

Tuluxon jim edi. To'g'risi, buzg'un, yo'qotish juda katta edi. Qog'on endi yelkasidan va qo'lidani yaralangan Kur Shadga boqdi.

— Kur Shad! — dedi. — Bu buzg'unning, bu yengilishning Ko'kturk qog'onligini-da tub-tubidan buzajagini o'ylamadingmi?

— Ko'kturk qog'onligi to'qqizo'g'izlarga yengilish bilan tub-tubidan buzilmas, qog'on! — dedi Kur Shad. — Chunki to'qqizo'g'izlar bizning o'z budunimizdir. So'ngida ular yo'lga kirajak. Ko'kturk qog'onligini tubidan buzgan narsa boshqa narsadir.

Qora Qog'on unga achchiqlanib tikildi.

— Qani, ayt-chi, qog'onlikni tubidan buzgan narsa ne?

— O'tukandagi chinlilardir, — dedi Kur Shad. — Bu tutsaq chinlilarning ish boshida o'tirganlaridir.

— Nima demoqchisan o'zi? Shan-kingni ko'zda tutyapsanmi?

— Shan-king va u kabilarni.

— Uni tumanboshi etgan menman!

— Buyruq seningdir, qog'on! — dedi Kur Shad. — Biroq buyruqning sendan kelishi qog'onlikning buzilishiga, yiqilishiga qarshi turolmas.

Bu qattiq so'zdan keyin qog'onning yuzi qizarib ketdi. Mushtlayotganday bir tovushda yana so'roqqa tutdi:

— Siz savashda yelkangizga tushganni bajardingizmi?

— Bajardik! To'qqizo'g'izlar ustimizga bo'ronday, o'tday yopirilishdi. Kuchsiz botirlarimizning yoy tortgan bilaklari titrarkan, ular otgan har o'q bir ko'kturkni ag'darar edi. Yengilishning

¹ **Boshbug** — bosh qo'mondon (*tarj.*).

oldini olmoqqa yo‘l yo‘q edi. Yomtar yuzboshi bilan Yumru degan cherik bo‘lmasaydi, qo‘shin bus-butun qirilib ketardi.

Qog‘on qiziqib Kur Shadga boqdi, chunki u Yomtarni tanirdi. Yumruni ham esladi. So‘ngra so‘radi:

— Bular ne qilib cherikni qutqardilar?

— Sel oqayotgan darada ko‘prikni yelkalarida ko‘tarib turishdi, ustidan cherigimiz o‘tib oldi.

— U birgina ko‘prikdan cherik o‘tarkan, to‘qqizo‘g‘izlar ne qildi?

— Ustimizga bostirdi. Biz ularga o‘q yog‘dirdik.

— Yoningda kimlar bor edi?

— Ishbaraxon, Bug‘u Alp, yana bir necha yuzboshi.

Qora Qog‘on diqqat bilan Ishbaraxonga qaradi. U yuzidan, ko‘ksidan yaralangandi. Tip-tik turardi. Qora Qog‘on o‘ziyam sababini bilmagan holda Ishbaraxonni yaxshi ko‘rardi.

— Ishbaraxon! — dedi u. — To‘qqizo‘g‘izlarni o‘q yomg‘iriga tutgan orqadoshlaringiz kimlardir?

— Yonimizda mingboshi Bug‘u Alpdan boshqa yuzboshi Sanchar, yuzboshi Ucho‘g‘il, yuzboshi Yomg‘ir, o‘nboshi Sulamish bor edi. Biroq barchamiz Kur Shadning bir o‘zi qilgan ishni qilolmadik.

— Yaralaring yomonmi?

— Bu yaralar meni o‘ldirmas, qog‘on! — dedi Ishbaraxon. — Yolg‘iz ichimda ochilgan bir yara bor. O‘nboshi Sulamish savashda o‘ldi.

— Ishbaraxon! Kishi evida tug‘ilar, savashda o‘lar. Bir ko‘kturk o‘nboshisining o‘limi nechun ichingda munchalik yara ochdi?

— Chunki uning o‘limi har kimning o‘limiga o‘xshamas, qog‘on!

Ishbaraxon ko‘zlarini o‘tog‘ning bir chetiga tikkanicha savashning o‘sha onlarini qaytadan ko‘z oldidan o‘tkazardi. Bu shunchalik bir yigitcha olishuv, qo‘rqinchli ko‘rinish ediki, kishi o‘lgunicha unuta olmasdi. Ko‘kturklar kimisi otli, kimisi yayov ko‘prikka qarab qochib borar, bahodir Yomtar va Yumru ko‘ksilarigacha suvga botib, inson kuchi yetmas bir tiranish-u quvvat bilan yelkalarida ko‘prikni ko‘tarib turishar, savashchilar undan o‘tib, qar-

shidagi qirg'oqqa yetib olishmoqda edi. Ko'prik tor bo'lib, undan faqat ikki kishi yonma-yon o'tishi mumkin edi. Narigi qirg'oqqa o'tib olgan kishi o'limdan qutulardi. Kur Shad, Ishbaraxon, Bug'u Alp, Sanchar, Ucho'g'il, Yomg'ir, Sulamish ko'prikning o'ng yonida turib, so'ldan hujum qilayotgan to'qqizo'g'izlarga yoydan o'q yog'dirishmoqda. Kur Shad bir chaqmoq parchasiga o'xshardi. U endi O'tukanning eng ko'zi o'tkir mergani emas, balki O'q Tangrisiga aylangandi. Uning otgan o'qi birmas, ikki kishiga birdan sanchilib, yerga qulatardi. Otsiz qolgan ikki-uch yarali botir esa to'qqizo'g'izlar otgan o'qlarni to'plab, bularga keltirishmoqda. Biroq to'qqizo'g'izlarning bosqini shunchalik kuchayib bormoqda ediki, agarda bir yo'lini topib qarshi turmasalar, qochmasalar, ko'kturklar o'rdusi butunlay qirilib ketishi aniq edi. Shu choq Bug'u Alp to'qqizo'g'izlar to'piga qarshi bir o'zi ot soldi va ularni to'xtatdi. Bu yog'iyini shoshirib, vaqtdan yutish uchun qilindi. Ammo ko'kturklarning ko'prikdan o'tib olishiga yetadigan vaqt qadar uzun emasdi. Shu payt o'qi tugagan Sulamish otidan sakrab yerga tushdi. Ko'prikning so'l boshidagi og'och yoniga chopdi, kamarini yechib, o'zini u bilan shu og'ochga qo'ltig'i ostidan bog'ladi. U bu ishni shunchalar tez bajardiki, buni Ishbaraxondan boshqa hech kim ko'rmay qoldi. Bug'u Alp qonga botib, yog'iydan chekinarkan, Sulamish qilichini ko'kda aylantirganicha yovlarga hayqirib, ularni o'ziga tomon chorlardi. To'qqizo'g'izlar uni ko'rishi bilanoq o'q yog'dirishdi, Sulamish bir onda telik-teshik bo'lib ketdi. Faqat og'ochga bog'langani uchun yiqilmas, qilichli qo'li ko'tarilganicha qotib qolgandi. Bu yigit o'nboshi ko'kturklar tirik qolishlari uchun kerakli vaqtni olib berdi — yovning ko'zini, hujumini o'ziga qaratib turdi. Sog'-omon qolganlarning barchasi qarshidagi qirg'oqqa o'tib olishgandi. Sulamishning tirikligida egilmagan yigit boshi o'nga bukchaygan, dubulg'asi boshidan uchgan, yuz-ko'zi qonga bo'yalgan edi. Tanasiga qirq-ellik dona o'q sanchilgandi. O'nboshi Sulamish o'lgandi. Faqat qilichini hamon ko'targanicha hozir hujumga o'tadiganday turar, shunchalar o'q yegani holda nechun qilichining yerga tushmayotganini anglamagan ongsiz to'qqizo'g'izlar unga yanada g'azab-la o'q otishar, Sulamish Ko'kturk qog'on-

ligining tirik qonli bayrog‘i kabi boshi bukuk, bag‘ri teshik qotib qolgan edi.

Ko‘prikdan eng so‘ng o‘tgan ko‘kturk Ishbaraxon edi. Sula-mishning tuproqqa, daryoga tinimsiz oqqan qonlari Ishbaraxonga go‘yo: “O‘tukanda turk yasasi yursin deya men o‘ldim” demoqda edi. Keyin Yomtar bilan Yumru ko‘prikni tashlab bu qirg‘oqqa o‘tishdi. Yo‘ldoshlari ularni daryodan tashqariga tortib olib, otlari-ga mindirishdi...

Ishbaraxon mana shu savashni, bu yigitlikni yangidan ko‘z oldidan o‘tkazarkan, yana shu voqealarni boshidan kechirganday bo‘ldi. Qora Qog‘onga bularni so‘ylarkan, u ham ko‘p vahma va hayajon ichida tingladi.

* * *

Suhbat tugadi. Uch boshqo‘mondon qog‘on o‘tog‘idan chiqishdi.

Shu kecha butun O‘tukanliklarning ichini it talaganday bo‘ldi. To‘qqizo‘g‘izlardan yengilish yetmaganday, Tuluxonning tutti-rilib, qo‘liga kishan urilib, qamoqqa tashlanishi yashin tezligida yoyildi va ulusga qattiq ta’sir etdi. O‘tukanliklar qog‘ondan xafa bo‘lishdi, ichlaridan bir narsalar uzilib ketdi.

YUZBOSHI YOMG‘IR

Yuzboshi Yomg‘irbek yaralarini o‘tachiga tekshirtirib, bog‘latirib, emlatib bo‘lgach, o‘z chodiriga qaytdi. Yoz oxirlab qolgandi, biroq o‘sha to‘qqizo‘g‘izlar bilan o‘tgan urushda orttirgan yaralari hamon tuzalib bitmagandi. O‘tachi yaralarni tezda bitib ketishi uchun o‘zini yaxshi boqishi kerakligini so‘ylab, Yomg‘irni ancha kuldirgandi. Chunki barcha o‘tukanliklar kabi yuzboshi Yomg‘ir ham ochlikdan qiynalardi, ko‘p kechalar ochincha yotardi. Onasi, xotini, singlisi, kichik o‘g‘ilchasi ochlik balosini birga chekishar, ne bo‘lsa-da, chidab kelishmoqda edi. Yomg‘irbek yarasini tuzat-masa, boshiga bundan-da yomon ishlar tushishini anglab, Tunga Tetinga bosh urdi. Bir oz yegulik berib, yordam etishini tiladi.

Tunga Tegin kulumsaganicha:

— Bizni o'limdan qutqarajak yozuqdan boshqa ne topsang, olaver, seniki! — dedi.

Shundan keyin Yomg'irbek ota-bobolardan qolgan bir necha pichoq, xanjarni olib, otiga mindi-da, Chin chegarasiga qarab yo'naldi. U bularni sotib, aqchasiga undan yegulik keltirmoqchi edi.

Yo'lga chiqqan oqshomi o'ziga o'xshagan bir necha o'tukanlikning ayni maqsad bilan Chin chegarasiga borayotganini ko'rdi. Yolg'iz yo'lga chiqqanlar juda oz edi, barcha ikki-uch yoki besh-olti kishi bo'lishib, to'p-to'p holda ketishmoqda. Ertasiga Yomg'irbek ham uch kishilik bir to'pga qo'shildi va to'rtovlon bo'lishdi. Yo'ldoshlaridan biri O'tukanda budunga tanilgan Qora O'zan edi. Bo'yniga qo'bizini osib olgan. Ikkinchisi Choliqning o'g'li Kumush, uchinchisi esa yuzida uzun qilich yarasi qolgan chandiqli o'nboshi Bars edi. Kunduzgi tin olish yerlarida, tungi yotib qolgan qo'noqlarida baxshi qo'bizini qo'lga olar, mungli-mungli inglatar, yoqimli ezgi¹lar chalar, to'rtlik-qo'shmalar to'qib, kuyilar edi.

Chin chegarasiga yetishlariga bir qo'noqlik yer qoldi. Tunda oyni tomosha qilib o'tirishibdi. Hech bir yegulik qolmagani uchun to'yib-to'yib suv ichishdi-da, barcha uzanishdi. Qora O'zan qo'bizini ting'illata boshladi. Bir payt istagan kuyini, tuyg'usini topdi shekilli, cholg'uni jaranglatib chalib, qo'shiq ayta ketdi:

*Turk otiga atladi,²
Chinning o'ti potladi,
Hech ketmas tomog'idan
Qilichning qonli toti!*

Yomg'ir, Bars va Kumush toshday qotib o'tirganlaricha qo'shiqni tinglashmoqda. Qora O'zan esa ichdan qaynab-toshib so'ylamoqda:

¹ **Ezgi** — eski turk musiqasida qayg'uli kuy turi (*tarj.*).

² Sakrab mindi anglamida.

*Ochlik ko'lkaday, ketmas,
Yo'qsilligimiz bitmas,
Ohimiz ko'kka chiqdi,
Qora Qog'on eshitmas.*

*Bizni ilmaslar ko'zga,
Tangrim, kuch ber qo'buzga,
Och qoldirib yengdirding
Bizni to'qqizo'g'uzga.*

Qora O'zan birdan jimib, boshini egib qoldi. Nechun bunday qilganini o'tirganlardan hech biri anglamadi. Ular o'zanning yana yangidan qo'bizini yangratib, yuraklarini to'ldirishini, dog'lashini kutib turishgandi. Bundayin baxshilarning so'zida, qo'bizida bir sehr bor o'zi, biroq buni har kim bilavermaydi. Bir o'zan qo'bizini sayratib, qo'shiq boshlarkan, butun O'tukan bir yurakka aylanardi.

Endi O'tukandan uzoqda, Chin chegarasiga yaqin yerda o'tirgan bu o'tukanliklar ham Qora O'zan ezgilarida Tangridan, ko'klardan kelayotgan totli bir iztirobni tuyar, buning bitishini hech istashmas edi.

Lekin Qora O'zan nega jimib, boshini solintirib qoldiykin? Ne bo'lyapti o'zi? Og'rib qoldimikin? Nega bunchalar o'yga toladi? Unga eng yaqin sanalgan yuzboshi Yomg'ir baxshining yelkasiga turtib:

— O'zan! Chal endi! — dedi.

Yosh yuzboshi oy yog'dusi ostida boshini egib o'tirgan Qora O'zanning yuziga boqarkan, uni mungli, ko'zlarini yoshli ko'rdi. Bu yoshli ko'zlarda so'nggi ochlikdan o'chgan bir o'choqning, yo'qolgan bir oilaning qayg'usi unsiz ingranmoqda edi. O'tukan-dagi har bir oiladan bir necha kishini o'limga oldirgan ochlik Qora O'zan uyini butunlay yiqitib-yittirgan, xotini, boldizlari, bolalari, qardoshlari — barcha aka-ukalari, o'ksiz jiyanlari bari birdaniga o'lib qolgan edi.

Yomg'irbek baxshining qo'lidan qo'bizini tortib oldi. Bir-ikki ting'illatgandan keyin, jaranglatib chalib, so'yalay ketdi:

*Ochlikdan inglar o'bam,¹
Sirtimda yirtiq obom,²
Xotini-la o'g'lim och,
Hyey bobom, omon bobom!*

*O'tukanning ochlari
Kemirar og'ochlari;
Qayda Chining bojlari?
Hyey bobom, omon bobom!*

*Qilich yotarmi qinda?
Tangrim bizni yaqinda
O'ljali qil oqinda!
Hyey bobom, omon bobom!*

Yomg'irning baxshilik qilishini hech kim bilmaskan; u qo'biz chalib, qo'shiq aytishni otasidan o'rgangan ekan. Uning otasi "hyey o'g'ul, omon o'g'ul" deya qo'shma aytardi. Yomg'irbek ham mana endi o'lib ketgan otasini eslab, "hyey bobom, omon bobom" deya qo'bizini chertmoqda...

* * *

To'rt yo'ldosh Chin chegarasidagi bir bozorda bir kun qolishdi. Mollarini sotib, yeguliklar olishgach, mana, O'tukanga qaytishmoqda. Birinchi kun tinch o'tdi. Ikkinchi kuni bir tepalikka qo'nib, tushlik yemakni yeb, tin olisharkan, shimol yoqdan birdan chang-to'zon ko'tarildi va kattara bordi. Ko'zlarini o'sha tomonga tikkan o'tukanliklar bir to'p otliqning o'zlari tarafga asta-sekin yaqinlab kelayotganini ko'rishdi. Faqat ularning kimligini aniqlash qiyin edi. Buncha kishining Chin chegarasiga borib, oldi-sotdi qilishiga esa aql bovar qilmasdi. O'tkir ko'zlarini ulardan uzmay turgan Kumush: "Oralarida qanglari-da bor" dedi. Yuzboshi unga javoban: "O'tukandan ko'chishmoqdamikin" deya baqirdi. Bu

¹ O'ba — bu o'rinda uy, oila anglamida (tarj.).

² Obo — qalin yung kiyim (tarj.).

so‘z barining ichini og‘ritib, ko‘nglini buzdi. Chunki endi O‘tukan to‘qqizo‘g‘izlar qo‘lida edi...

Ular bu to‘pning kimligini bilolmasdan ancha turishdi. Otliqlar biroz yaqinlashgach esa, Qora O‘zan birdan: “Bularning bari chinlilar” dedi. Buni eshitiboq bari oyoqqa qalqdi. O‘nboshi Bars qilichini silab qo‘ydi. Yomg‘ir bir sakrashda otiga mindi.

Kelayotganlar cherik emasdi. Ichlarida xotinlar, bolalar ham bor edi. Ammo bular qayoqqa ketishmoqda?

Chinlilar to‘pi og‘ir-og‘ir bosib to‘rt o‘tukanlik yoniga yetib keldi. Oldinda ikki cherikka o‘xshash kishi bor ekan. Ularning yelkasida sadoq, bellarida qilich osig‘liq. Aravalarga xotinlar, bolalar chiqarilgan, yuklar ortilgan. Yayov kelayotganlar ham bor, biroq ko‘pchilik otliq. Ajablanarlisi shuki, ba‘zilari bir necha sigir va qo‘yni ham yetaklab-haydab kelishmoqda. Turk eli ochlikdan qirilib yotgan bir choqda bu chinliklar shuncha mol-qo‘yni qayerdan olishdiki? Yuzboshi yomg‘ir bu to‘pning boshchisiga buyruq berganday baqirdi:

— To‘xta! Kimsanlar? Qayon ketmakdasan?

To‘p boshidagi cherikka o‘xshaganlarning birisi:

— Qora Qog‘on buyrug‘i va izni ila Chinga qaytmoqdamiz, — dedi.

— Baringiz chinlimi? — deya so‘radi Yomg‘irbek.

— Barimiz Turk elidagi chinliklarmiz.

— Chinga nechuk qaytmoqdasiz?

— Turk elidagi ochlikdan o‘lmaslik uchun...

Yuzboshi yomg‘irning yuzidagi kulumsash birdan yo‘qoldi. Ochlikdan qochayotgan chinliklarning qo‘lida butun Turk elini to‘ydirishga yetadigan mol, tovar, yilqi, oziq bor edi. To‘rt orqadosh bu mollarga boqdilar va ochlikdan o‘lgan yaqinlarini o‘yladilar. Birdan to‘rttovining ham ko‘kbo‘rilik tomiri qaynab ketdi. Barcha yuzboshi Yomg‘irning bir ishorasini kutib turardi. Yosh yuzboshi bu yerda Qora Qog‘on to‘rasini emas, bo‘zqir yasasining kuchda ekanini ko‘nglidan kechirarkan, to‘ng bir to‘vushda:

— Turk elida ochlik bo‘lsa, siz shunchalar tovarni qaydan ol-
dingiz? — deya ulardan so‘radi.

U bilan so‘zlashayotgan chinli:

— Bek yigit! Biz bularni oldi-sotdi qilib topganmiz, — dedi.

Barcha turklar kabi yomg‘irning ham oldi-sotdi bilan boy bo‘lish mumkinligiga hech aqli yetmasdi. Bir yonda Turkeli turklari ochlikdan qirilarkan, bundagi tutsoq chinlilarning olim-sotim bilan boylik orttirishi dunyoda ko‘rilmagan haqsizlik edi. Yomg‘ir bularni o‘ylarkan, o‘z-o‘zicha hisoblab ko‘rib, bir qarorga keldi. Keyin tik bir tovushda chinliga baqirdi:

— Yo‘ldoshlaringga so‘yla! Oziq, mol, tovar, ot va yana ne bo‘lsa, barining to‘rtidan birini bizga ayirsinlar. Undan so‘ngra joningizni qutqarib, Chinga keta bilirsiz!

Chinlining yuzi gezarib ketdi. U ham o‘ylanib, o‘z-o‘zicha hisoblab ko‘rdi va ko‘pchilik ekanliklariga orqa qilib:

— Bizning molimizda qanday haqqing bor? — dedi.

— Qilichimizning haqi bor! — dedi Yomg‘irbek.

— Bek yigit! — dedi chinli. — Qilich bizda ham bor. Totli til bilan istasang, to‘rtingizga bittadan qo‘y beramiz. Biroq butun molimizning to‘rtidan birini tilasangiz, berolmaymiz.

Yuzboshining ko‘zlarini qorong‘i bosdi. Qattiq achchiqlandi.

— Endi sendan molingizning to‘rtidan birini istamayman. U bir oz oldingi tilagim edi. Endi yarmini istayman! — dedi yuzboshi.

Chinli kuldi.

— Men ham bir oz oldin to‘rtta qo‘y bermoqchi edim. Endi bitta uloq ham bermayman! — dedi.

Yomg‘irbek tezlik bilan sadog‘idan bir o‘q chiqardi-da, chinli tebranishga ulgurmasdan ko‘ksidan urdi. Chinli ingraganicha otidan yiqildi, bir-ikki pitirlab, keyin jimib qoldi. Oraga teran bir jimlik cho‘kdi. Chinlilar juda ko‘pchilik edi. Faqat bir nechasida-gina qurol bor edi. Qarshilaridagi to‘rt kishi esa boshdan oyoq qurollangandi. Ikki tomon bir-biriga o‘ch-la boqishdi. So‘ngra yuzboshining shunday buyrug‘i eshitildi:

— Tez qimirlang! Nimangiz bo‘lsa, yarmini bu yonga ayiring! Yangidan tortishmoqqa intilsangiz, molingizning barini olaman. Qani, tez bo‘ling!

Chinlilar bu holatda qo‘llaridan bir ish kelmasligini, mollari tahlikada ekanini, bor narsaning yarmini berib qutulmoqdan bosh-

qa yo'l yo'qligini anglashdi. To'pning eng orqasida turganlar ham ne bo'lganini bilishgandi.

Yuzboshining buyrug'iga ko'ra Kumush oldinga chiqdi, chinlilardan tushayotgan o'ljani to'plab, hayvonni hayvon to'piga, mol-tovarlarni, oziqni o'z to'piga qo'shib, bu ishlarni ustalik bilan bajara boshladi. Bir payt o'rtada shovqin ko'tarildi. Bir chinli otda ko'kturklarning yoniga keldi. O'pkali bir tovushda:

— Menga haqsizlik qilindi. Ikki qo'y o'rniga uchta qo'y olin-di, — deya shikoyat etdi.

Bu so'zlar Yomg'irga qarshi aytilayotgandi. O'nboshi Barsni ko'rgan chinlining ko'zlari porlab ketdi, sevinganicha:

— O'nboshi Bars! — dedi. — Shu orqadoshingga so'yla, qo'yning birini qaytib bersin.

Yomg'ir bilan Qora O'zan bu chinlining tuzgun bir turkchada so'zlashidan, Bars bilan qirq yillik tanishlarday gaplashganidan og'izlarini ochib, shoshib qolishdi.

Bars unga javob qaytarmay, indamay turardi. Chinli esa tinimsiz so'ylar, qo'li bilan turli ishoralar qilar edi. Yuzboshi Yomg'ir chinlini to'xtatib:

— Yuzboshi turganida, o'nboshi bilan so'ylashilmas! — dedi.

— O'nboshi Bars mening eski quroldosh orqadoshimdir! — dedi chinli.

— Hyey chinli, esingni yedingmi! — deya baqirdi yuzboshi. — O'zingni turk begi deb o'ylayapsan chog'i? O'nboshi Bars nechun sening quroldosh orqadoshing bo'larkan? Sen kimsan o'zi?

Chinlining aldoqchi yuzida yomon bir kulgi o'ynardi. Bir Yomg'irga, bir Barsga boqar, qilig'idan yomonlik etmoqdan xushlanishi ko'rinib turardi.

— Ulug' bek! — dedi u. — Men turk begi emasman, biroq turk beklari o'tog'ida ko'p bo'lganman. Tuluxonning sho'lanlarida, to'ylarida ko'p o'tirganman. Tuluxonning ko'p buyruqlarini bajarganman. Bu o'nboshi Bars ham Tuluxonning o'rdusida edi. Shuning uchun buni eski quroldosh orqadoshim demoqdaman. Mening otim Chang-sudir.

Yomg'ir bilan Qora O'zan bir-birlariga qarab qolishdi. Chinli bularning o'rtasiga nizo solganidan sevinchliydi. Hatto boshida

shu to'rt turkni urishtirib qo'yib, qo'ldan ketgan mollarni qaytarib olish xayoli ham bor edi. Qarshisidagi ko'kturklarni bir-biriga gijgijlash uchun u yana so'zida davom etdi:

— Bars bilan ko'p birga yurganman. Qaylarga bormadik, nelar qilmadik. Ko'p yomon bahodir bu yigit! Bir kuni o'tukanlik birisi bilan olishganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Urushga usta. O'zi yaralansa-da, raqibini o'ldirgandi. O'lganning otini u keyinroq bilib, menga ham so'ylamishdi. Uning oti Burg'uchan ekan, adashmasam...

— O'nboshi Burg'uchanmi? — deya shoshib so'radi Yomg'ir.

Demak, uning orqadoshini o'ldirgan odam hozir yonida turgan Bars ekan-da. Yomg'ir qilichiga qo'l otdi. Biroq o'zini tutib, chinliga hayqirdi:

— Tovushingni o'chirasanmi yo o'zim o'chirib qo'yaymi?

Chinlining uni o'chdi. Yuzboshi so'nggi buyrug'ini berdi:

— Bo'lar endi, so'zni to'xtatib, yo'lga tushing! Tezda!..

Chinlilar janubga qarab yo'rg'alab qolishdi. To'rt turkka ellik-tacha ot, bir necha yuz sigir, qo'y, to'rvalar to'la oziq qolgandi. Yuzboshi Yomg'ir yo'lga tushishdan oldin o'nboshi Bars bilan bir so'ylashib qo'ymoqchi bo'ldi.

— O'nboshi, qani endi so'yla! — dedi. — Mening yo'ldoshim Burg'uchanni o'ldirgan senmisan? — deya to'ng tovushda so'roqqa tutib, unga ko'zini tikdi.

Bars uncha-munchaga qo'rqadigan yigit emasdi.

— Shunday, uni men o'ldirganman, — dedi.

— Yigit yigit bilan urishadi. Biroq sening bu qilig'i sovuq chinli bilan yo'ldoshliging yaxshiliging belgisi emas. Qani ayt-chi, Burg'uchanni nega o'ldirding?

— Ikkimiz-da Tuluxonning o'rdusida bo'lganimiz uchun u bilan yo'ldosh edik. Burg'uchanga kelsak, u menga qarshilik qilgani uchun o'ldirdim.

Burg'uchanni Bars o'ldirganini aniq bilgach, yana so'ylashib o'tirmoqqa Yomg'irning ko'ngli bo'lmadi. Bars ham unga hisob berishga hech istakli emasdi. Burgut boqishi bilan bir-birlarini kuzatishardi. Ikkisi ham birdaniga qilichlarini sug'urib, olisha ketishdi. Ikki otliq ko'kturk o'rtasida o'lim-qolim savashi boshlandi.

TANGRI TURKLARDAN G'AZABLANGANDA

Quyosh Turk eliga yana yangi bir yoz keltirdi. Biroq endi O'tukan ko'kturklarniki emasdi. Sirtardushlar bunda hukm yuritishar, xonlari ham Chur Bilga qog'on oti bilan ko'kturklarga yovlik turumini olgan edi. O'sha qo'rqinchli ochlik o'tgan, o'lgan o'lib, qolgan qutulgan kunlar edi.

Yomtar, Sanchar va Ko'kbo'ri qimiz ichishmoqda. Yomtarning qorni to'q, ust-boshi but bo'lgani uchun ko'ngli quvonchli edi. So'z aylanib Tuluxonga keldi. Tuluxon qamoqdan chiqqanidan keyin Qora Qog'onni tanimasligini va unga bo'ysunmasligini bildirgan, Chinga elchi yuborib, yordam tilagan edi. U hamon Ko'kturk qog'onligi taxtini egallashdan voz kechmagandi. Yomtar:

— Chin qog'oni bu kez Tuluxonga yordam etmadi, — dedi.

— Tuluxon eng yaxshi elchilaridan ayrilib qolgan-da, shuning uchun ko'mak ololmadi, — dedi Ko'kbo'ri unga javoban.

— Bu eng yaxshi elchilar deganing kimlar edi? — so'radi Yomtar.

Ko'kbo'ri har doimgiday qattiq-qattiq, to'ng so'ylashmoqda edi. U Yomtarga shunday javob berdi:

— Bosh elchisi mingboshi Chamurbek edi. Tuluxon qamoqda yotganida uni buqa suzib, ichak-chavog'i qornidan osilib o'ldi. Uning yordamchisi bo'lgan o'nboshi Bars bor edi.

Yomtarning ko'zlari hayratdan katta-katta ochildi.

— Nima? Barsmi? Bizning Barsmi?

— Nega bizning Bars bo'lsin, u boshqa Bars. Uni yuzboshi Yomg'irbek o'ldirdi.

Yomtar buni eshitib, mamnun bo'ldi. Xursandchiligidan yana bir chamchaq qimiz ichdi. Ko'kbo'ri so'zini bitirmoq istab shunday dedi:

— Tag'in chinli Chang-su bor edi. Tuluxon Chinga elchilar yuborarkan, tilmochlikni shu ipirisqi bajarardi. Yuzboshi Yomg'ir Kumushni uning ortidan qo'ydi, u-da o'lib, tomuqqa ketdi.

— Yaxshi bo'pti! — dedi Yomtar. — Shu yuzboshini ko'rsam, ikki chamchaq qimiz beraman!

Bular Yomtarning chodirida o'tirishar, bir yondan qovurilgan et yeb, bir yondan to'xtamay qimiz ichishar edi. Bir payt Yomtar qo'lini ishqalay turib:

— Uyqudan qalqsam, shunaqayam sovqotdimki, qish kelib qoldimi deb o'yladim. Sovuq qayoqdan keldi, a? Shuncha qimiz ichsam-da isimayotirman. Yoz kunida shunchalik sovqotgan kishini eshitmagandim, — dedi. Ko'kbo'ri ham uni ko'rib, qo'llarini bir-biriga ishqalab:

— Yaxshi ayting. Mening-da qo'llarim to'ng'iganday. Yo'qsa ko'p qimiz ichib, esrikdikmi?¹ — dedi.

— Esrikkan kishiga ochun issiq tuyuladi. Biz esa muzlab qolayozdik-ku, — dedi Yomtar.

Hech so'zga aralashmay, indamay o'tirgan Sanchar ham sovqotyotganini sezgandi. Yozning issiq bir oyida munchalik sovuq qayerdan keldi? Bunda bir gap bor edi. Sanchar shularni o'ylab, o'rnidan turdi-da, tashqari yo'naldi. Kun botay deb qolgandi. Eshikni ocharkan, orqalarini shu yoqqa qaratib o'tirgan Yomtar bilan Ko'kbo'ri sirtlariga muzday shamol tekkanini tuyib, boshlarini qopi tomon o'girishdi. Shu on tashqaridan kelgan tovushdan Sancharning yerga gupillab yiqilganini anglashdi. Keyin birdan Sancharning dongi dunyoga taralgan qahqahasi yangradi. Ikki ontdosh-anda bir-birlariga qarashdi-da, baravar turib borib, eshik o'rnidagi namatni ko'tarib, tashqariga boqishdi. Ey ulug' Tangri!.. Pahlavon Yomtarning ko'zlari kosasidan chiqib ketayozdi, og'zi ochilganicha, tili aylanmay, "iye, iye" derdi xolos. Dali Ko'kbo'ri esa shunchalar shoshib qoldiki, jini boshiga chiqib, birdaniga yerga yumalay boshladi.

Tashqarida, yoz o'rtasida qish boshidagi kabi qor yog'ib yotardi. Eshik oldidagi qorga Sancharning oyog'i toyilib, yiqilib tushgandi.

U bir yondan qahqaha urar, goh to'xtab, bir yondan shunday derdi:

— Biz chodirda qimiz icharkan, to'rt oy kechib, qish kelmish, biz esa bilmay qolibmiz!..

¹ **Esrikmak** — kayf qilmoq (*tarj.*).

Shu choq Yomtarning besh yoshli qizi bilan to'rt yoshli o'g'lining qorda yiqilib-turib, chopib kelayotganini ko'rishdi. Yomtar ularga ko'zi tushgach, o'zini to'plab, bolalardan so'radi:

— Bu nesi bo'ldi?

Yoz o'rtasida yoqqan qor sababchisi xuddi shu yosh bolalar-day, devday Yomtar ularni so'roqqa tutmoqda edi. Qiz qo'rqqan va hayratli ko'zlarini otasiga tikib, sovuqdan titrab-qaqshab, tizzalari qaltiraganicha, tishlari takillab, shunday derdi:

— Ota! Biz qirda o'ynarkan, birdaniga qor yog'a boshladi. Muzlab qoldik, ota...

Sanchar hamon qahqahlab kular, so'zlashmoqqa imkon bermas edi. Yomtar nima qilishini bilmasdi. Sancharni tinchitishning birdan-bir yo'li — uni otga bog'lab, choptirish edi. Biroq Sancharning oti bunda emasdi. Yana shunisi ham borki, agar u Sanchar bilan o'ralashib tursa, bolalari ham, o'zi ham sovuqda qotib qolishi tayin. Yerda yumalab yotgan Ko'kbo'rini bir siltashda o'rnidan turg'azdi-da:

— Tezda Sancharni ichkari olib kir! — deya baqirdi.

O'zi ham bolalarini yetaklab ichkari otildi. Darrov ularni bir namatga o'rab-chirmab o'tirg'izib qo'ydi. Ustiga qishlik engilini kiydi. Ko'kbo'ri ichkari kiritib qo'ygan Sanchar hamon kulayotgandi, Yomtar unga boqarkan, yigitning qotib-o'lib qolishidan qo'rqib, urushda buyruq berganiday baqirdi:

— Chodir ichida Sancharni yugurtir! Ham o'zing isiysan, ham bu kulib-qotib qolishdan qutuladi, so'lig'i qisilmaydi. Tez qimirla!..

Ko'kbo'ri Sancharni ko'tarib-tortqilab chodir ichida aylanarkan, Yomtar bir pasda eski chodir lash-lushlarini olib, sindirib, to'plab o't yoqdi. Birdan tushgan qish sovug'idan qutulish uchun bundan boshqa chora yo'q edi. Bolalarni o't boshiga keltirdi. So'ngra ustidagi kurkini — qishlik kiyimini yechib, yerga tashladi-da, charchab yiqilayozgan Ko'kbo'rining sirtidan Sancharni olib, unga o'tga isinishni, kurkni kiyib olishni buyurdi. O'zi esa Sancharni ko'tarib, chodir ichida chopib, aylana boshladi. Yomtar kuchli edi, shuning uchun Sancharni ko'tarib yugursa-da,

uncha-munchaga charchamasdi. Biroq chodir ichi torligidan tez uyon-buyonga borib kelib, boshi aylanib qoldi. Sanchar esa hamon ko'zlaridan yosh oqqanicha qahqaha urardi. Kulgusi orasida hazil-lashib ham qo'yar: "Yomtarga qara!.. Qora Qog'onning ayg'irlaridan ham yaxshi chopyapti!" der edi. Bunaqa qiziq chopishni ilk marta ko'rayotgan bolalar ham unga qo'shilib kulishardi. Dali Ko'kbo'ri Sancharga o'pkali boqar, ichida undan xafa bo'lib, ijirg'anib o'tirardi. Bolalarning kulayotganiga qarab, bu ko'rinish haqiqatan ham kulgili ekanini angladi. Yomtarning ulkan kurkiga o'zining bir bolachaday kichkinagina bo'lib o'ralib o'tirishi ham qiziq edi. U ham endi kulib, ularga qo'shila boshladi. Yomtar esa gandraklab choparkan, manglayidan terlar oqar, hansirab shunday der edi:

— Yaxshi bo'ldi! Yo'qsa muzlab qolardim. Sizlarning kulishin-gizga qarang!.. Kuladigan ne bor o'zi? Boshqa ish yo'qmi yo...

Bularning kulgisidan ta'sirlangan Yomtar ham asta-asta kula boshladi. To'xtovsiz qahqaha otayotgan Sancharni ko'tarib olib, Yomtarning o'zi ham vah-vahlab kulganicha chodir ichida chir ay-lanib chopa boshladi.

* * *

Yoz o'rtasida besh kun qor yog'ib, Turk eli qora qish sovug'ida to'ng'ib qolay dedi. Kutilmaganda kelgan bu qish balosidan tayyorliksiz kishilarning ko'pi o'lib qoldi. Har kimning yuragi-ni bir qo'rquv bosgandi, Tangri bizdan g'azablendi, degan o'y barchaning ichini tirnar edi. Turk elining eng qarilari ham yoz o'rtasida bunchalik qor yog'ib, sovuq tushganini na ko'rishganini, na ota-bobolaridan eshitishganini xotirlashardi. To'g'ri, Tangri bu-lardan harholda o'pkalangan edi. Har kim shunday o'ylar, o'zicha bir sabab-isbot izlar edi.

Tangri albatta g'azablangandi. Qora Qog'on bir yerda turmay, uyoqdan buyoqqa ko'chardi. Turklar endi oldingiday o'liklarini o'tda yoqishmas, tuproqqa ko'mishardi. Qog'on chinli Iching Xotunning yo'liga yurgani yetmaganday, endi Shan-kingni turk beklari kabi tumanboshi etib tayinlagandi. Tuluxon esa turumni unutib, o'ziga ayri bir qog'onlik qurmoq tushunchasi orqasidan

quvmoqda edi. Chinlilardan kelgan bu fitna-yu ofatlar ozdayin, qog'on endilikda Chao'-tayan otli bir chinli bilginning so'zlari bilan ish ko'rishga o'rgangandi.

Yomtar o'sha kechani qanday o'tkazganiga hayron. Ham Sancharni kula-kula qotib kulishidan, ham bolalarini, Ko'kbo'rini, o'zini sovuqda muzlashdan qutqarib qolgandi. Bu besh kunlik sovuq ochlikdan bir amallab tirik qolgan hayvonlarning yana bir qismini olib ketdi. Kishilarning yashayishi yana-da og'irlashdi.

Sovuqlar o'tib ketdi. Biroq xalq ichidagi qo'rquv hamon yuraklarni muzlatib turardi. Ko'ngillarda anglashilmas bir achchiq alam, ulkan bir qo'rquv bor edi. Barcha endi ko'kdan balo yog'iladi deb o'ylardi.

Yuzboshi Yomtar bolalari bilan oqshom yemagini yeb, endi o'rnidan turgandi, chodir eshigi ochildi. Chiroqning so'niq yog'dusida Ko'kbo'rining sap-sariq yuzi ko'rindi. Ko'ngli unga bir narsa bo'lganini darrov sezdi, "Ko'kbo'ri, tinchlikmi" deya so'radi. Yigit titrar, so'ylashga tili aylanmas edi. Chakagi titroqdan shaqillar, indamaygina Yomtarga boqib turardi. Tirik ekan, hech narsadan qo'rqmagan bu O'tukan dalisini titratgan narsa ne ekan, deya o'yladi Yomtar.

Bu kunlarda Tangrining g'azabi boshlari uzra yog'ilayotgani uchun Ko'kbo'ridagi qo'rquv Yomtarga ham yuqdi. Uning yelkasidan tutib: "Ne bo'ldi, so'yla!" deya baqirdi. Ko'kbo'ri yana og'iz ochmadi, Yomtarning qo'lidan tutib, chodirdan tashqariga tortdi. Yana qor yo muz ko'rsam kerak, deya o'ylagan, biroq ko'zi hech narsaga tushmagan, bundan sevingan Yomtarga ko'kni ko'rsatdi. Yomtar ko'kka boqarkan, yuragi o'ynab ketdi, ko'zlarini chaqchaytirib, tikilibroq qaradi. So'ngra Ko'kbo'rining yoqasiga yopishib, titrab-qaqshab: "Bu nesi?.." deya baqirdi. Ikki anda bir-biriga suyanishib, titrab turishardi. Chunki ko'kda uchta oy birdaniga porlamoqda edi. Shu choq uzoqdan baqir-chaqirlar eshitildi. So'ngra kishilarning shovqin-suron solib har yon chopayotgani ko'rindi.

Bir oz o'tib, butun Turk eli oyoqqa qalqdi. Olomon hayqirishar, ayrimlar qilichlarini qalqonlariga urib taraq-turuqni kuchay-

tirishar, ko'kka qarata o'q yog'dirishar edi. Yomtar: "Bunday turib bo'lmas", dedi-da, Ko'kbo'rini yetaklab chodiriga olib kirdi, burchakka borishib, yoy va sadoq taqishdi. Bittadan qilich bilan qalqon olib, tashqariga otilishdi. Bular ham qilichlarini qalqonlariga urib, taqir-tuqur qilishib, ko'kka o'q ota boshlashdi. Xotin-erkak, bola-chaqadan iborat minglarcha kishining baqirib-chaqirishidan ulkan bir shovqin yaralgandi. Bundan hurkkan itlarning vovillashi, otlarning kishnashi, mollarning mo'rashi suronni yanada orttirmoqda edi.

Olomon uchta oyning birlashishini kutib bekorga baqirib-chaqiraverib charchashdi. Uchta oy botgunga qadar birlashmadi. Uchala oy ham botib, o'rtalikni qorong'ilik qoplagach, bu qo'rqib-qaynashgan kishilarning ko'ngliga bir oz suv sepilganday bo'ldi. Chodirlariga kirib, uyquga tolishdi. Biroq buni uyqu deb bo'lmasdi. Ular charchoqdan uzala tushib, kipriklari og'irligini-da ko'tarolmay yotishar edi.

* * *

Turk elida barcha mudrab-uxlardi, faqat bir kishi uyg'oq edi. Mingboshi Bug'u Alp tong otgungacha Qiroch Ota aytgan so'zlarni eslab, o'y surib yotdi. Bug'u Alpning ongiga o'rnashib, bir necha marta xayolida takrorlangan so'zlar endi amalga osha boshlagandi. Qiroch Ota shunday degandi: "Ulug' kunlar keladi... Ochlik bo'lib, oy bo'linadi... Qora Qog'onni o'ldirmassan... Uni o'z qayg'usi o'ldirajak... Bir kentda to'plangan qirq botirni ko'rmoqdamen... Oralarida sen-da bor-san... yomg'ir yog'moqda... Irmoq qirg'og'ida olishmoqdasiz... Budun qutulajak... Otingiz unutilmayajak... Ming uch yuz yillik o'limdan so'ngra tirilajaksiz... Ochun turgunicha otingiz ko'ngillarda qolajak..."

Mana, uning aytgani kelib, ochlik o'tgandan keyin oy uchga parchalandi. Demak, endi navbat Qora Qog'onning alamidan o'lishiga keldi. Bug'u Alp o'sha paytda, Qiroch Ota bu so'zlarni aytgan chog'da ularga unchalik e'tibor bermaganini, Otaning so'zida katta haqiqat borligini o'ylab, xayol surardi. Qiziq, bir ulug' kentda to'planadigan qirq botir kimlar ekan? Bu ulug' kent

qayerda ekan? Yana ming uch yuz yildan keyin tirilish qanday bo'larkin?..

Bug'u Alpning yuragi siqilib ketdi. Tong oqarmasdan o'rnidan turdi-da, qirga chiqib, kezina boshladi. Qayga borgani, ne qilganining farqiga yetmas, tentirab xayol surib yurardi. Bir payt o'ziga kelsa, bir tepalikda yaslanib yotibdi. Quyosh chiqay deb turibdi. Birdan miyasida chaqmoq chaqqanday bir fikr yilt etib o'tdi. Yana Qiroch Otaning yoniga borsamikin? Qiroch Ota tirikmikin? Shularni o'ylab, Bug'u Alp Uchqoyalardagi g'orga boray deb ko'nglidan o'tkazarkan, birdan ko'zlari uzoqlarga tikilib, qaroridan qaytdi. O'rnidan turib, tevarakka boqdi. Anavini qara!.. Tuproqdan qizil tuman chiqmoqda edi.

Hozirgacha bunaqa narsani ko'rmagandi. Yoz o'rtasida qor yog'ganidan, ko'kda oy uch bo'lakka bo'linganidan keyin yerdan qizil tumanning ko'tarilishi ham tushuniksiz, inonilmas bir narsa edi.

Quyosh yuksalarkan, yerdan chiqqan bug'lar ortib, tumanlashmoqda edi. Bug'u Alp tez-tez odimlab uyiga yo'naldi. Yo'lda bir necha kishilarning qo'rquv va hayronlik-la yer ustini qoplayotgan qizil tumanga qarab turganini, ayrim kishilarning esa, qurol-yaroqlarini taqib, chodirlari oldida buyruq kutishayotganini ko'rdi. Nima bo'layotganini bilgan, anglagan bir kishi yo'q edi. Na qamlar, na o'zanlar, na beklar, na dunyo ko'rgan qarilar bu ishlarni tushuntirishga urinardi. Aqli yetmasa, ne qilsin. Har kim boshlariga bir falokat tushganini tuyib turar, tavakkal deya bo'ysunmoqdan boshqa yo'l yo'qligini anglab, ne bo'lsa bo'lar deganday kutishmoqda edi.

Qish, ochlik, kasallik Turk elini qoqib qo'ygan, ko'pchilik o'lgan, kishilar va otlar oriq, har yer qarovsiz edi. Tangrining bulardan achchiqlangani shu bo'lsa kerakki, yoz o'rtasida qor yog'ib, kishilar muzlamoqda, oy uchga bo'linib, yerdan qizil tuman yuksalmoqda edi...

* * *

Tangrining g'azabi hamon Turk elidan ko'tarilmagandi.

O'sha qarg'ish tekkan yoz-u qish o'tib, bahor Turk eliga ancha erta keldi. Ko'kdan yog'gan balo-yu ofatlardan omon qolganlar endi qorin to'ydirishni o'ylashardi. Barcha Chinga yurish bo'lishini kutmoqda; o'lja bilan qaytilsa, turmush yaxshilanar, deya xayol qilishadi-da. Qog'on esa nelarni o'ylab rejalashtirayotgani tushuniksiz, yurish buyrug'ini bermas, nega bunday qilayotganini anglagan kishi yo'q edi. Buyruq kechiktirilgani sayin mish-mishlar ko'payib, qog'onga qarshi so'ylovchilar ortib bormoqda edi.

Iching Xotun chinlik kishilarini har yerga yo'llab, kimlar qog'onga qarshi so'zlayotganini aniqlashga kirishgandi. Qarshilar orasida Bug'u Alpning ham borligini eshitgach, buning oldini olmasa, oxiri yomon bo'lishini o'yladi. Bug'u Alpning o'tdan, suvdan qaytmas bir bahodir ekanini eshitgan. Buning ustiga, u Ishbaraxonning kuyovi. Iching Xotun Qora Qog'onga eng sodiq bek sanalgan Ulug' Tarkanni chaqirtirib, unga buyruqlar berdi. Bug'u Alpni har kim tanirdi. Ayniqsa, Botuv qog'oniga elchi etib yuborilgach, dong'i butun Turk elini tutgandi.

Ulug' Tarkan mingboshini topib, undan to'ng bir tovushda so'radi:

— Mingboshi Bug'u Alp! Qog'on-la Xotunga qarshi so'z so'ylamishsan, shu to'g'rimi?

— To'g'ridir, Tarkan!

— Unday esa, Qog'onning bir buyrug'i bo'lgancha seni qamayman.

— Qama. Ketdik bo'lmasa, — dedi Bug'u Alp.

Tom shu choqda bir otliq jarchi baqirib o'tdi, ertaga cherikning to'planishiga qog'on buyruq berganini bildirdi. Shunda bu ishda bir yanglishlik borligini sezgan Bug'u Alp Tarkandan:

— Ulug' Tarkan, bu yerga kelishdan oldin buyruqni Qog'on-dan oldingmi? — deya so'radi.

— Yo'q, Xotundan oldim.

— Unda sen bilan birga bormayman.

— Nechun?

— Qora Qog'on savashga jo'nash uchun meni o'rduga chaqirtirgan bir chog'da Iching Xotun meni qamoqqa tiqish uchun senga buyruq berolmas! — dedi Bug'u Alp.

— Iching Xotun menga shunday buyruq berdi, — deya tirg'al-di Ulug' Tarkan.

— Bersa-da, hech bir qimmatini yo'q. Bir ozdan keyin otimga minaman, yo'lga chiqaman, Xotunning buyrug'ini tan olmayman.

Shundan so'ng Ulug' Tarkan u bilan tortishib o'tirmadi. Chunki Bug'u Alpning haqli ekanini ko'rib-bilib turardi. Chiransa-da, mingboshi uni tinglamasligini sezgandi. Bug'u Alp bilan birga-bir urishsa-da, Iching Xotunning buyrug'ini bajara olmasligi aniq edi.

Ulug' Tarkan ortiga qaytdi.

* * *

Mingboshi Bug'u Alp bu qanaqa yurish bo'layotganini tushunmay qoldi. Ishbaraxonning o'rdusi oqinga kelmagandi. Kur Shadning tumanidan ham biror cherik yo'q edi. Tuluxon esa, Qora Qog'on bilan birga yurish qilish nari tursin, unga yog'iy turumini olgandi, Chin bilan do'stlashgandi. Qora Qog'on Chinga yurish boshlarkan, Tuluxon Chin saroyiga qo'noq bo'lib bordi, sharafiga katta to'y berildi. Yog'iy Tuluxonni o'ziga og'dirib, kuchaygan bir chog'da Qora Qog'on ikki tuman cherik bilan bu o'lkaga yurish qilayotgandi. Bu ham yetmaganday, ikki tuman cherikning birisi boshida ishkatchi chinli Shan-king tumanboshi edi.

Yo'lga chiqilgan ilk kechada, tin olisharkan, mingboshi Bug'u Alp bilan mingboshi Oybek shular to'g'risida so'ylashardi. Ular otlarini cheksiz qirliklarga o'tlagani qo'yib yuborib, o'zlari yerga cho'zilishgandi. Yordamchi Yumru ulardan ancha ilgarida, burg'usi beliga bog'langan holda yerga chordana qurib o'tirib, qilichini qayrardi.

Bug'u Alp Oybekka shunday dedi:

— Oybek! Nechun ikki tuman bilan yurishga chiqildi, shuni bilasanmi? Ishbaraxon bilan Kur Shad nechun yurishga qatnashmayapti, bundan xabaring bormi? Bu oqinda nelarga ega bo'lamiz, nelarni yo'qotamiz, bularni bilasanmi?

Oybek achchiq kulumsadi.

— Buni Iching Xotun bilan Shan-kingdan so‘rash kerak. Shularni deb Turk elida boshqarish buzildi. Munchalar ochlik ko‘rganimizdan keyin, biz xotinlarimiz-u bola-chaqalarimiz bilan Chinga yuklanishimiz kerak edi, — dedi.

Ikki mingboshi o‘zlari uchun bir topishmoq bo‘lgan bu masalalarda qizg‘in tortisha boshlashdi. Oldiniga sekin-sekin so‘ylashib o‘tirishdi, keyin tovushlari yuksalib, qizishib, uzoqdagi Yumruqa ham yetib bordi. Yumru cheriklarning tushunchasiz birisi bo‘lgani uchun bosqinga borayotgan tumanlarning soni bilan ishi yo‘q edi. U o‘n tuman yoki ikki tuman bilan oqin qilish o‘rtasidagi farqni ongiga sig‘dirolmasdi. U shu yoshgacha qarshisida doim bittagina yog‘iyni ko‘rib o‘rgangan, birisining ishini bitirgach, yana biri chiqardi, biroq bundan Yumruqa biror zarar yetmasdi. Yog‘iy istasa yuz tuman bo‘lmaydimi unga desa, axir yuz tuman cherik birdan uning qarshisiga chiqmas. Bu yuz tuman ichidagi har qaysi tumandan har qanaqa botiri bo‘lsa, maydonga tushaversin, uni Yumru yiqib, tomuqqa jo‘natajak. Birini yo‘qotgach, qanchasi bo‘lsa, bir-bir kelavermaydimi. E, bu mingboshilar nega o‘tirib olib cherik sanaydi? Yumru bular to‘g‘risida ortiqcha o‘ylab bosh qotirmadi. Salqin tun epkini esarkan, yumshoq yerda ko‘kdagi yulduzlarga qarab yotganicha uyquga toldi.

Mingboshilar yarim kecha bo‘lganini ham bilmay qolishgandi. Hatto sekin-sekin yaqinlashib, orqalariga kelib turgan ko‘lkanini ham sezishmagandi. To‘g‘risi, tungi soqchi keldi deya o‘ylab, unga e’tibor berishmagan, soqchi bo‘lgach, yuradi-da, degan fikr ko‘ngillaridan kechgan edi.

Faqat ko‘lka boshlari ustiga kelib, tikilib turavergach, mingboshilar erinibgina unga boqishdi. Boshlarini ko‘tarib, soqchiga og‘rinib qararkanlar, birdan chaqmoq urganday sapchib o‘rinlaridan turishdi. Anchadan beri soqchi xayol qilganlari bu ko‘lka Qora Qog‘onning o‘zi edi.

Ikki mingboshi yerga tiz urishdi. Qog‘on ularga mungli boqarkan: “Yanglish o‘ylaysiz, mingboshilar” dedi. Keyin ularning toshdayin sassiz, qimirlamay turganlarini ko‘rib:

— Ishbaraxon bilan Kur Shadning butun cheriklarini to‘plasa, bir tuman chiqmas, — dedi. — Buning-da yarmida ot yo‘q.

O'zim-da atigi ikki tuman cherik chiqara bildim. Ishbaraxon bilan Kur Shadning yengilgan, tuzansiz cheriklari oriq otlari bilan biz yo'qligimizda Turkelini har qandayin yog'iydan qo'riqlagay. So'ngra, bu ochlik, yo'qchilik kunlarida qanchalar kishi, molot o'ldi, bilarmisiz? Bilmassiz. Men, Turk qog'oni Qora Qog'on, bu o'rduni tiklash uchun minglarcha otdan qo'limda qolgani ikki yuz otimni-da cherikka tarqatdim. Ostimdagi shu yo'rg'a otimdan boshqa bir narsam yo'q.

Qora Qog'on shu so'zlarni aytib, og'ir, zardali odimlar otib ulardan uzoqlashdi. Bu voqyeadan ikki mingboshi qattiq siqilishdi. Bug'u Alp tonggacha uxlolmadi.

* * *

Ikki kun o'tgach, Ko'kturk o'rdusi Uyang tog'i etagida qo'r to'kdi. O'ngchilar ancha oldinga borib qaytib, chinliklarning ko'ringanini aytishdi. Ilg'orlar bilan ayg'oqchilarning keltirgan bilgilariga ko'ra, chinlilar o'rdusi yaxshi kiyingan, boqimli otlari bor besh-olti tumandan tuzilgan. Qora Qog'on eng ko'p o'ylagan narsa Tuluxonning chinlar tarafida turish-turmasligi edi. Tuluxon cheriklaridan birortasi ham chin o'rdusida emasligi Qora Qog'on-ga ovunch berdi. Yo'qsa, o'zidan uch bor ko'p yog'iy bilan urushmoq yengil ish emasdi, harholda.

Bug'u Alp Ko'kturk o'rdusining o'ng qanotiga, yetak¹ o'laroq orqaga qo'yilgandi. Yuksak bir qiyalikdan, butun urush maydoni to'la ko'rinadigan bir yerdan mingboshi chinliklar o'rdusiga boqib, uning turish-yurishini ko'zdan kechirmoqda. Yog'iy uch bo'lik holida, jiplashib olg'a bosmoqda. Ular o'ngchi chiqarmagan. Qora Qog'on esa, maydonning tom o'rtasida tug'ini tikib, mingboshi Oybekni qo'shini bilan o'ngchi qilib oldinga, hujumga qo'ygan edi.

Oybek buyrug'idagi ming kishi bilan yovga qarshi ot sura ketdi. Oldiniga yo'rg'alashdi, so'ngra o'qday uchishdi. Yog'iyga besh yuz odim qolganda burg'u bir chinladi. Shu choq yashin tezligida hujumga o'tishdi, hayqirishib chinlilar ustiga bosib borisharkan, tinimsiz o'q yog'dirishdi. Ikki yuz odim qolgungacha

¹ **Yetak** — zahira anglamida (*tarj.*).

shunday borishdi. So'ngra yana bir bor burg'u tovushi eshitildi. Oybekning mingta cherigi birdaniga to'xtab, yog'iydan qo'rqib ketganday, shartta orqaga burildi-da, qocha boshladi. Bug'u Alp bu yasama qochish ayni vaqtida qilnayotganini ko'rib, sevinib qo'ydi. Chunki chinlilarning ikkita tumani turklarni o'rab olish niyatida o'ngu so'ldan hujumga o'tib, ancha ilgari bosishga ulgurgandi. Oybek ularning tuzog'iga tushmadi, burg'u chaldirib, cherigini o'ng yoqqa olib chiqdi. Keyin yana cherikning yuzini ortiga o'girtirib, chinlarga bosqin uyushtirdi. Qog'on bu savash usulidan mamnun bo'ldi. So'ldan kelayotgan yov tumaniga qarshi turklardan yana ming cherikni oldinga chiqardi.

Oybek endi Bug'u Alpdan ming odim nariroqda urushmoqda edi. Bir to'p qarg'ani burgut qanchalik to'zitib yuborsa, u ham yog'iyini shunchalik tarqatib, qochirmoqda edi. Sovuqqonlilik bilan tepalikdan savashni kuzatayotgan Bug'u Alp ichida "qog'on haqli" deb ming'irlab qo'ydi. Chunki bugun turk o'qlari har doimgi urushlardagiday chinlilar ustiga yog'ilib, ko'ksilariga sanchilib, dahshat solmayotgan edi. Ming odim uzoqlikdan ham turk otlarining chinlilarning otiga ko'ra ancha oriqligi ko'rinib turardi.

Oybek yana orqaga qocha boshladi, qocharkan, ortiga qarata o'qlar otib, yog'iyini chalg'itmoqqa urinardi. Shu choq Bug'u Alp Oybek qo'shinidan ko'zini olib, Qog'on yoqqa qaradi. Qog'onning tug'i ko'kda xilpirar, ikki o'rdu bir-biri bilan olishmoqda edi.

Unga qog'onning o'zi buyruq bermaguncha qimirlamasligi kerak. Ammo chinlilarning beshta tumani qog'onga qarshi hujum qilarkan, Bug'u Alp ham endi o'sha yerda bo'lishi lozimligini, qog'on unga buyruq beradigan turumda emasligini ta'kidlamogda edi. Yana Oybekka qaradi. Eh, olbosti olsun!.. Oybek qilich yalang'ochlab chinlilarga tahdid solarkan, o'q yeb ag'darilgan, yarmisi qolgan cherigi ortiga qaramay qochmoqda edi. Bug'u Alp nariroqda turgan Yumrug: "Bosish burg'usini chal!" deya baqirib. yoyini o'qladi. Burg'u chalinishi bilan Bug'u Alpning mingta otliq qo'shini yildirimday oldinga otildi. Bug'u Alp Oybekning qolgan qo'shinini ham o'zinikiga qo'shib, yovga qattiq hujum boshladi. U bir qarorga kelgandi. Ne bo'lsa bo'lsin, endi bu qaroridan qaytmaydi.

U chinlilar ustiga ot sura ketdi. Yaqinlasharkan, yoydan o'q yog'dirib, yog'iyning oldingi qatordagilarini tutday to'kdi. So'ng burg'u chaldirib cheriklarini yig'di-da, katta tezlik bilan chinlilarga tashlanib, imkon qadar ularni orqaga surdi. Chin o'rduisini to'xtatish va ortiga qaytarish uchun ulardan ko'ra kengroq yerni egallash, yoy shaklida hujumga o'tish kerak edi. Bug'u Alp o'zining yashin tezligidagi bosqinidan sarosimaga tushgan chinlilar-ning vaziyatidan foydalanib, yanada tezroq ilgarilashga, muhim nuqtalarni olishga intildi. Chinlilar uning niyatini anglab qolishdi va qisqa yo'l bilan uni to'sib, to'xtatishga urinishdi. Shunda ming-boshining gurillagan tovushda buyruq bergani eshitildi:

— Yuzboshi Yog'laqor!..

Urush, kishilar hayqirig'i, otlar dupuri ichida uniki kabi gurillagan bir ovozli kishi javob berdi:

— Buyur!

Bug'u Alp ularning orqasidan tushgan va ularni chinlilar o'rdu-si qurshoviga solishni o'ylab harakat qilayotgan yog'iy otliqlarini qilichi bilan ko'rsatib:

— Men yovning ortiga yetib olgunimcha sen bu kelgan chinlilarni chalg'itib tur! — deya buyurdi.

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi yuzboshi.

Yuzboshi Yog'laqor uch yoshida O'tukanga keltirilgan bir qirg'iz edi. U necha yillardir bir paytini topib Ko'kman tog'idan oshib o'tishni, ota yurtini ko'rmoqni o'ylab yurar, faqat har yil bu orzuni yuzaga chiqarishga bir narsa to'sqinlik qilar edi. Bu buyruqni olgach, endi Ko'kman tog'idan o'tish xayolidan voz kechish kerakligini tuydi. Chunki qo'l ostidagi yuz otliq bilan bir tuman chinliga qarshi borish, yo'lini to'sib, uni chalg'itish — uchmoqqa ketmoq demak edi. Biroq savashga kirarkan, yaqinda o'lajagi uni hech hayiqtirmasdi. Pahlavon qirg'iz yuzboshi ichida tiriklikka alvido chin-qirig'i-la chinlagan, gurillagan tovushda botirlariga yonida yig'ilishlarini buyurdi. Cherigi to'plangach, yuz turk o'n mingli chinlilar qo'shiniga qarshi ot soldi. Yog'laqor har qilich urishida bir chinlini ag'darar, o'zicha: "Ol! Ko'kman tog'i uchun..." deya hayqirardi. Buni ko'rgan cheriklari ham u kabi qay-nab-yonib urishmoqda edi. Ular ham chinlilarni qilich bilan ikkiga

bo'larkanlar: "O'tukan uchun!", "Qora Qog'on uchun!", "Iching Xotun uchun!", "Shan-king uchun!" deya baqirishar, bir yondan esa, quyosh tushgan qorday erib-bitib borishmoqda edi.

Yuzboshi Yog'laqor Ko'kmanga borayotganday bir shiddat bilan olg'a intilmoqda edi. Shu ketishda chinlilar qo'shinini yorib, u yog'idan chiqardi-yu, oti charchab, o'zi yayov qoldi. Yonginasidan otilgan o'q biqiniga sanchildi. Dunyo ko'ziga qorong'i bo'ldi. Yuzlarcha ot uni bosib o'tdi... Biroq bu yigit qirg'iz va uning yuz botiri bari o'lib bo'lsa-da, Bug'u Alpning aytganini bajargandi. Bug'u Alp shularning qilgan ishi yordamida niyatini amalga oshirgan, qo'y suruviga oralagan bo'riday chinlilar o'rdusini u yog'idan yorib chiqqan edi. Birov eshitsa, ishonmaydigan bir ajoyib urush bo'lmoqda edi. Chinlilarning beshta tumani — ellik ming cherik Qora Qog'onning ikki tumanini orqaga surar ekan, Bug'u Alp o'z cheriklari bilan bularni quvib kelar, turklar orqasidan esa yana bir chinlilar tumani ta'qib etmoqda edi.

Bug'u Alp shu kuni jonidan kechib savashdi. O'q va qilich tegib, bir necha yeridan yaralandi. Ko'p chinlini yer tishlatdi. Yuzlarcha botiri fido bo'ldi. Biroq yengilishning oldini ololmadi. Mingboshi o'zi bergan zarbalar tufayli chinlilarning ko'pchiligi qirilganini, turk o'rdusining tubdan yo'q qilib yuborilishdan saqlab qolinganini o'ylab, yengilgan bo'lsalar-da, ko'ngli bir oz taskin topdi. Harholda chinlilar turk o'rdusining ortidan ortiq quvmadi, qutulgan turk cherigi cho'ldan eson-omon o'tib oldi. Ammo mingboshi yuzboshilarining bari, o'nboshilarining ko'pchiligi maydonda o'lib yotganini eslarkan, ovunishi achchiq alamga aylanardi. Bug'u Alpning ming cherigidan uch yuztasi qolgandi. Qora Qog'onning ikki tuman — yigirma minglik qo'shinidan yarmisi cho'lni kesib, yurtiga qaytmoqda edi.

ALDATISH

Kur Shad Ko'kturk elida o'z o'rniga Bo'ri Tarkanni tayinlab, janubga, Qora Qog'on o'rdusiga qarab ot surib bormoqda. Orqasidan besh otliq izma-iz kelmoqda. Qog'onning xabarchisi bularga

turklarning yengilganini aytgach, Kur Shad ichi yonganicha qo‘li qilichga chopdi, biroq yarash uchun Chinga elchilar yo‘llanajagini eshitib, boshidagi bo‘rkini yerga urib: “Yarashmi?!” deya daliday baqirdi. Kur Shad shundan keyin ne qilib bo‘lsa-da elchi yuborilishiga to‘sqinlik etishni, buning uchun qog‘on yoniga uchib borish kerakligini o‘ylagan, Bo‘ri Tarkanga ehtiyot bo‘lishini tayinlab, uni o‘z o‘rniga qo‘yib, yo‘lga chiqqandi. Chinliklar bu vaziyatdan foydalanib, tug‘uvning janubidan bosqin uyushtirishi mumkinligini ham tushuntirgandi. Yoniga yordamchisini, bir yuz-boshi, ikki o‘nboshi va bitta otboqarini ham olib, beshovlon ayni chog‘da qog‘on o‘tog‘iga oshiqishmoqda.

Kur Shad o‘tkir ko‘zlarini uzoqliklarga tikkan. Ammo u yerlarda nimalar borligini ko‘rib bilolmaydigan bir turumda edi. Chunki boshida ming bir turli xayol g‘ujg‘on o‘ynamoqda. Kur Shad qog‘onning tayinsizligidan achchiqlanar, bir urush, bir yarash qilib Turkeli hech narsaga ega bo‘lolmasligini o‘ylar edi. Uning tushunchasiga ko‘ra ochlik va yo‘qchilikdan qirilgan, ozaygan va oriqlagan esalar-da, butun kuchlarini to‘plab Chin bilan olishmoq, urushmoq, o‘lja topmoq kerak edi, boshqa yo‘l yo‘q edi. Eski chog‘larda qilingani kabi yuzlarcha yillar oldin otalar ishlatgan tadbirni qo‘llab, xotinlaru bolalarni janubga jo‘natib, barcha otliqlar bilan Chinga chopqin boshlab, so‘ngra chekinarak janubga qochmoq, orqalaridan ergashgan chinlilarni yurtlaridan uzoqlashtirib, ana undan keyin o‘lim-qolim savashiga kirishish kerak edi. Qog‘onning, Ishbaraxonning, o‘zining butun otliqlarini, hatto Tuluxonning o‘rdusidan qolgan qoldiq cheriklarni ham biriktirib, kuch yig‘moq lozim edi. Bu yetishmasa, Botuv Turkeli qog‘onidan ham cherik istalishi mumkin. Shuncha qilinishi zarur ishlar turib, birdan Chinga yarash uchun elchi yo‘llash... Yo‘q, buni Kur Shad hech ongiga sig‘dirolmasdi.

* * *

Kur Shad besh otliq yo‘ldoshi bilan kun qorayguncha Qora Qog‘on o‘rdusiga yetib bordi. Cheriklar qayg‘uli, sassiz edi. Yarmi urush maydonida shahid tushgan o‘rduning qolgani ham yarali, ezilgan, nedandir bezikkan ko‘rinardi.

Bosqinga chiqish oldidan yonlarida oziqlari oz edi. Chinni yag'mo etib, oziq va o'lja bilan qaytamiz degan umidlari puchga chiqib, endi yana ochlik boshlangandi. Yengilib yurtiga qaytganlarning bunda topilgan narsani yeb, sabr qilishdan boshqa chorasi qolmagandi. Kur Shadning kelgani tushkunlikdagi o'rduni birdan jonlantirdi.

Qora Qog'on o'tog'ida yolg'iz o'tirar, ko'ngli cho'kkanicha og'ir o'ylarga berilgan edi. Kur Shadning kelganini ko'rib, yuzi sal ochildi.

— Kur Shad, urushda yutqazdik, — dedi.

— Birida yutqazsak, boshqa birida yutamiz, — dedi Kur Shad.

Qora Qog'on achchiq-achchiq kulumsadi:

— Qo'limda charchagan, yarali o'n ming otliq qoldi. Beklarining ko'pi o'ldi. Shunchalik cherik bilan savashda yog'iyni yengib bo'larmi?

Kur Shadning ko'zlari o't chaqnaganday porlab ketdi.

— Buyruq bersang, shu choqdayoq yurtga, Ishbaraxonga yig'ilish kerakligini yetkazamiz, jar solamiz! Qancha otliq bo'lsa, bari to'planadi, yana bir bor bosqin qilib, baxtimizni sinab ko'ramiz! — dedi.

Qora Qog'on unga tund, qattiq qaradi. Keyin kutilmagan bir yumshoq tovushda undan so'radi:

— Ko'kturk qog'onligining kelajagini shundayin bir sinab ko'rishga tashlab bo'ladimi?

Kur Shad qog'onning yumshoq tovushda bergan savoliga savashchiga xos tik, qattiq, qat'iy javob berdi:

— Baxtimizni sinab ko'rish yarash tilanib borgandan yaxshidir! Chunki yarash bilan kelajagimizni o'zimiz qoraytirgan bo'lamiz. Baxtimizni sinab, yana bir bor bosqin qilsak, bir nega erishmoq ehtimoli bor.

— Men yarash uchun Chinga elchi yo'llab bo'ldim, — dedi qog'on taqdirga tan bergan bir vaziyatda.

Qora Qog'on bilan Kur Shad bir-biroviga qarab qolishdi. Qog'onning boqishlarida qayg'u to'la edi. Bunisining ko'zlarida esa yoniq bir o'tning yog'dulari porlardi. Kur Shad tovushini ko'tarib so'zlay ketdi:

— Yarash uchun elchi yuborib yomon ish qilding, qog'on! Endi chinlilar bizdan ko'p narsalar istayajak! Ularning istagiga ko'nish Chinga tutqun bo'lish bilan tengdir. Buyruq ber, yurtga jar solib, butun cherigimizni shu yerda to'playlik! Yog'iylar bizim-la odamday so'ylashsa, yaxshi. Tilini uzaytirs, yangidan bosqin qilamiz! Bunda kutib, ochlikdan o'laylikmi, yo'qsa bosqin va yag'mo qilib, o'limdan qutulaylikmi? Men kelayotganimda Bo'ri Tarkanga tayyor bo'lib turishini tayinladim. Ikki ming otliq yo'lga chiqilishini kutmoqda. Ishbaraxon-da cherigi bilan kelib bizga qo'shilsa, chinlilarga bir saboq berib qo'yardik. Hech qursa, yog'iylar Turk qog'oni bosh egdi, deya ovuna olmasdi.

Qog'on boshini oldinga egiltirib, o'ylanib qoldi. Yana ikkilanayotgani, bir qarorga kelolmayotgani holatidan ayon edi. O'toqqa teran bir jimlik cho'kkan. Bir payt qog'on boshini ko'tardi. So'ngra Kur Shadning ko'zlariga tik qarab:

— Tilaganingcha ish tut! — dedi. Kur Shad yerga tiz urib:

— Buyrug'ing bosh ustiga, qog'on! — dedi.

Kur Shad shundan keyin tez yurib tashqariga chiqdi. O'ziga yo'ldosh bo'lib kelgan ikki o'nboshiga qisqa-qisqa buyruq berib, birini Bo'ri Tarkanga, birovini Ishbaraxonga yo'lladi. Bular aytilgan kishilarning bor cherigi bilan bu yerga yetib kelishlari uchun chorlaydilar. Bo'ri Tarkan yoniga borgan o'nboshi ishini bitirgach, undan janubga, Tuluxon eliga o'tib, u yerdan ham cherik yig'ishga harakat qiladi.

Kur Shad bu ishni bajargach, yoniga yurtidan keltirgan yuzboshi bilan otboqar yordamchisini chaqirdi. Ularga yashirin buyruq berdi. Ikkovlon otlariga minib, yashin tezligida uchib ketishdi. So'ngra Kur Shad bundagi cheriklarning holini ko'rib-bilmoqqa tutindi. U dalilarcha ish qilgandi, ya'ni, yuzboshisini yordamchisiga qo'shib, hech o'ylab-netmasdan, Botuv Turkeli qog'oniga elchi qilib yuborgandi. Qora Qog'on unga tilagan ishingni qil deb buyurdi-ku, zotan. Shunday qilib, mana, u ham istagancha ish tutib, Botuv Turkeli qog'oniga elchi jo'natgan, tezda yordam berishini tilagan edi. Ko'p o'ylab o'tirishga vaqt yo'q, boshqa bir qutulish yo'lini topolmagandi. Bu ishni yashirin qolishini istab, faqat birgina yuzboshini elchi etib, yoniga otboqarini

qo'shib yo'llab yuboraverdi. Elchining yonida na aqcha, na oziq, na yordamchilar bor. Kur Shad agar bularni elchi yoniga qo'shsaydi, birinchidan ko'p vaqt ketardi, keyin bu ish yoyilar edi. Shuning uchun yuzboshiga qilinajak ishning ulug'ligini, nozikligini anglatib, yegulik ozig'ini yo'lda topishini, tez ketishini tayinlab, Botuv qog'oni yoniga ertagacha yetib bor, bu yumush to'g'risida kimsaga so'ylama, deya qisqagina buyruq berdi.

Kur Shad shu kecha uxlamadi. O'rduning vaziyati o'ylaganidan ko'ra ancha yomon, achinarli edi. Yaralilar ichida og'irlashib qolganlari ingranar, bularning og'ziga tomizish uchun bir yutum qimiz topilmasdi. Soqchilardan birisi yaralaridan qon oqa-oqa qonsizlanib o'lgandi. So'nggi savashning eng buyuk qahramoni Bug'u Alp yaralarini qizigan temir bosib dog'lagandan keyin esi og'ib yotardi. O'rduda deyarli subay qolmagandi. Ikki tumanboshidan biri bo'lgan Tunga Tegin er maydonida o'lgan, shahid tushgan edi. Ikkinchi tumanboshiga, Shan-kingga esa hech narsa bo'lmagandi. Kur Shad uni ko'rishi bilan ko'zi qonga to'lar, bu ayg'oqchi tubanni o'ldirib qo'yishdan o'zini arang tutib turardi. Mingboshilardan ham birgina Bug'u Alp tirik qolgandi, biroq uyam o'lar holatda edi. Kur Shad tong otguncha tinmadi, uchta sog'lom o'nboshini yoniga olib, butun o'rdudagi cherikni sanattirdi. Chinli Shan-kingni odam o'rnida ko'rmay, uni sanoqqa qo'shtirmadi. Qog'ondan va o'zidan boshqa mingboshi, to'rt yuzboshi, yigirma bir o'nboshi, to'qqiz ming sakkiz yuz ellikta cherik bor edi. Bulardan olti yuztasi urusholmaydigan holatdagi yaralilar edi. Bo'ri Tarkan yoki Ishbaraxon cheriklaridan qay biri oldin kelsa, ularning ozig'i bilan bu olti yuz och yaralini to'ydirib, oyoqqa qo'ydirib, ortga yubormoqni o'ylar edi. Demak, shunda qo'lida to'qqiz ming uch yuz kishi qoladi. Bo'ri Tarkan bilan keldigan ikki yuz kishini qo'shsa, o'n bir ming uch yuzta bo'lishadi. Ishbaraxonning cherigi bilan esa yanada kuchayishadi. Biroq ne yoziqki, baxt ulardan yuz o'g'irgandi. Chunki kun chiqayotganda yetib kelgan o'nboshi Ishbaraxon cherigining yo'lga chiqqanini, faqat Ishbaraxon ularning orasida yo'qligini, qattiq kasalligini bildirdi. Kur Shad qoshlari chimirilib:

— Kelayotgan cherik necha kishi? — deya so'radi.

— To‘rt yuz kishi, — dedi o‘nboshi. — Ishbaraxon yaroqli yigirma botirni o‘z yonida olib qoldi. Ularning-da oti yo‘q...

Kur Shad bu javobni eshitib, ichi yemirilib ketdi. Ko‘ngli buzildi. Ishbaraxondan bir tuman — o‘n ming cherik kelishini kutgan bir choqda to‘rt yuz kishining yo‘lga chiqqanini bilgach, butun umidi yer bilan bitta bo‘lgandi. Ammo shunday esa-da yigit Kur Shadning irodasi bukilmadi, umidsizlikka tushsa ham o‘ylagan ishidan chekinmadi. Olti yuz yaralining yoniga bir necha sog‘lom cherikdan qo‘shib ortga yo‘lladi: uxlamaganiga, tinimsiz yelib-yugurayotganiga qaramay charchoq sezmas, tezroq o‘rduni oyoqqa turg‘azsam derdi. O‘n bir ming yetti yuz kishilik bir o‘rdu bilan Chinning sanoqsiz o‘rdusiga qarshi nelar qila biladi — u shuni o‘ylardi. Birinchi qilinadigan ish vaqtdan yutish, bir oz quvvatlanib olish edi. Balki Tuluxondan qo‘shin yetib kelar, yana bir oz vaqtdan yutilsa, balki Botuv Turk elidan ham o‘rdu kelib qolar. Kur Shad shularni o‘ylarkan, o‘rduni imkon qadar oyoqqa qo‘ydi, tartibga soldi, bir necha o‘nboshini yuzboshi tayinladi, yuzboshilarni mingboshi qildi. Shan-kingga bittayam cherik bermadi, o‘z yoniga chaqirtirib, qo‘pol tovushda:

— Seni qog‘onga yovar tayin etdim, boraver! — dedi.

Shan-king o‘zini haqorat etilganini tuydi. Chunki u kabi bir tumanboshi bo‘lgan Kur Shad uni tumanboshilikdan ayirib, qog‘onga yovar-yordamchi qilib jo‘natmoqda. Bunga uning haqqi yo‘q edi. Shan-king qog‘onga undan shikoyat etishga qaror qildi. Faqat bu qarorini yuzaga chiqarmoqchi bo‘lib turganida o‘rduda bir to‘lqinlanish sezildi. Chin qog‘onidan elchi kelibdi.

* * *

Qora Qog‘on yonida Kur Shad, Shan-king va mingboshi Bug‘u Alp bo‘lgan bir vaziyatda Chin elchisini o‘tog‘ida qabul qildi. Elchi bilan turkcha biladigan bir chinli tilmoch yo‘ldosh bo‘lib kelgandi. Elchi kular yuzli, yoqimli bir kishi edi. U qog‘onga ko‘p hurmat ko‘rsatdi. Oldiniga o‘rdusining yengilishi munosabati bilan urushning tolega bog‘liqligini aytib ovuntirdi, ko‘p ulug‘ qog‘onlar va bosh qo‘mondonlarning yengilish achchig‘ini totiganini so‘ylab, bu bilan Qora Qog‘onning qadri hech ozay-

masligini ta'kidladi. So'ngra yarash uchun qog'on qanday shartlar qo'yishini so'radi. Shu payt Kur Shad otilib so'zga aralashdi:

— Qog'on! Buyruq bersang, shu ishni oldin o'z oramizda so'ylashsak, — dedi.

Qora Qog'on chinliklar ko'p og'ir shartlar qo'yadi deya qo'rqib kutgan bir holatda yog'ylarning yarash shartlarini so'rashi uni sevintirib yuborgandi. Kur Shadning istagini qabul etdi:

— Buni ertaga bildiraman, — deya elchi bilan suhbatni tugatdi.

Kur Shad ham elchining og'ir shartlar qo'yishini kutgandi. Biroq bundayin shartlar qo'yilmagach, Qora Qog'on kabi sevinmadi, aksincha, yuragi siqildi. Nega bunday bo'lganini anglamasdi. Qandaydir bir ichki sezgi bilan bu ishda yomonlik borligini his etar, shundan yuragi siqilmoqda edi. Bug'u Alp esa, qonsizlikdan yuzlari sarg'aygan, og'ir holatda qog'on o'tog'idan chiqib, chinli elchining orqasidan qarab qolgandi.

Kur Shad ham, Bug'u Alp ham bu qabulda Shan-kingning qatnashganidan og'rinishgan edi. Ikkisi ham uning yomonlarning yomoni ekanini bilishar, kelajak har baloda uning aralashuviga ishonishar edi. Shan-king chinlik edi. Uning yomon bo'lishiga shuning o'zi yetib ortardi. Kur Shad bilan Bug'u Alp yolg'iz so'ylashib, Shan-kingni doim ko'z ostida tutishga qaror berishdi. Bir o'nboshiga uni kuzatib yurish buyurildi.

Chin elchisi chodirini bu yerning eng yuksak bir tepasiga tik-kandi. Yonida subay tilmochdan boshqa yana ikki cherik, bitta oshchi bor edi. Shunday urush paytida, og'ir vaziyatda ham elchining oshchini olib yurishi turklarga kulgili ko'ringani uchun ular bu chinlilarga maroq va mazax bilan boqishardi. Oshchi oqshomgacha ikki bor osh pishirdi, bundagi ikki yarali turkka ham oz-ozdan yemak berdi. Oshchi ko'p vaysaqi, bidildoq ekan. O'z tilida bir nelar deb tinimsiz so'ylar, so'zini turklar anglamayotganini sezib, yoniga tilmochni chorlab, uning yordamida bu yerdagilar bilan so'ylashmoqqa intilar edi.

— Bular yaxshi yemakdir, — dedi u yarali turklarga. — Tanani kuchaytiradi. Yaralaringizni tez tuzaltiradi.

Turklarning qorni o'lguday och edi. Berilganni indamay yeyishdi. Vaysaqi oshchi tinmay sayrardi:

— Yaralaringiz chuqurmi?

Turklarning birisi:

— Qilich chizib yuborgan... — dedi.

Shunday derkan, qonli ko‘ylagini ko‘tarib, ko‘ksidagi dog‘lab qotirilgan yarani ko‘rsatdi. Oshchi kutilmaganda baqirib yubordi:

— Nimasi chiziq buning? O‘yiq de, o‘yiq!.. Bu yara munaqa yemak bilan tuzalmaydi.

U shunday deya yarali turkka yana bir oz yemak keltirdi. Chakagi tinay demasdi:

— Butun yaralilarga yemak berardim-u, bilmadim, yetarmikan? Qancha yaralingiz bor o‘zi? — deya oshchi talmovsiradi.

— Yarasiz er bo‘larmi? Barimiz yaralimiz... — dedi sodda turk.

Oshchi achingan tovushda:

— Yoziq! Na yoziq!.. — dedi. — Oh, bu urush qanday yomon narsa! Bizning cherikdan minglarchasi o‘ldi. Qolgani ham o‘lar holda Chinga qaytdi.

Turk uning so‘zidan hayratlanib:

— Biznikilardan-da yarmisi o‘ldi. Savashda shunday bo‘ladi-da, — dedi.

Oshchi achingan qiyofada turkka qarab-qarab qo‘yar, turli yeguliklardan oz-oz berib siylardi. Orada shunday dedi:

— Sizlar ham erta-indin yurtingizga qaytib, tin olib, tuzalib ketarsiz.

Buni eshitgan turkning achchig‘i chiqdi.

— Yurtga qaytadigan bo‘lsaydik, yurtda qolganlar ham bu yerga kelmasdi, — dedi. — Kishi chodirda tug‘ilar, yaylovda, qirda o‘lar.

* * *

O‘sha kechasi Kur Shad bilan Bug‘u Alp cheriklarini oralab kezinisharkan, ancha so‘ylashib olishdi. Shan-kingni kuzatib yurgan o‘nboshi uning biror gijgijlovchi harakatini sezmagan emish. Kur Shad uzoq vaqtdan beri uxlamagandi, yotmoq uchun taraddudlanib, Bug‘u Alpdan endi ayrilay deb turganida birdaniga, juda yaqinda kattagina o‘t yongani ko‘rindi. Kur Shad o‘t yoqishni ya-

soqlagandi, bundayin ulkan o't yoqilishi uning buyrug'iga ters edi. Ikovlon o't ko'tarilgan yoqqa yo'nalishdi. Chin elchisi chodirini qurgan tepalikda qattiq-qattiq tovushda tortishishmoqda edi. Bir turk soqchisi o't yoqish yasoqligini, hoziroq o'chirish kerakligini talab etardi. Chin elchisi esa, o'z tilida unga qarshi bir nelarni uqtirar, oshchi yemak pishirishga urinarkan, qulog'ini ding qilib, ularni tinglar edi. Uning shundayin kech paytda osh pishirishi shubhali edi. Kur Shad bilan Bug'u Alp bu yerga yetib kelarkan, bularni ko'rgan soqchi darhol yerga tiz urib:

— Kur Shad! — dedi. — Bu eshaklar turkchani tushunmas ekan, so'zimni anglatolmadim.

Kur Shad unga buyruq berdi:

— So'ndir!

Soqchi o'tga qarab yurdi, qarshisiga chiqqan oshchini bir urib yerga ag'dardi. So'ngra ust kiyimini tez yechib, o't uzra tashladi-da, tepkilay-tepkilay uni o'chirdi. Shu choq yugurib kelgan tilmoch elchi bilan so'zlashganidan keyin Kur Shaddan bu yerda nima bo'layotganini so'radi. Kur Shad oldin elchiga, so'ngra tilmochga elamay ko'z tashladi-da:

— Sen cherik emasmisan? — deya tilmochdan so'radi. — Kechalari o'rdu qo'ngan yerda o't yoqilmasligini bilmasmisan?

Tilmoch yana elchi bilan so'ylashdi. Undan keyin Kur Shadning qoshiga kelib, boshini egib, yanglish ish qilganini, kechirishini tiladi, o't yoqilmasligi kerakligi to'g'risidagi buyruqdan xabarlarini yo'qligini qo'shib qo'ydi.

* * *

Shundan bir muddat o'tib, Kur Shad charchaganidan, Bug'u Alp esa yarasining og'irligidan o'rtanganicha qora yer ustidagi yupqa kigizda yonboshlab uyquga tolarkan, Chin elchisining o'tovida elchi bilan tilmoch sekin tovushda so'ylashmoqda edi.

— Yarmilari o'lganiga ko'ra, — dedi tilmoch elchiga qarab, — mening sanog'imcha, bunga o'n ming kishi qaytib keldi. Orqadagi kuchlarni-da chaqirib, to'plaganlarini ko'zdan qochirmasak, endi bular o'n besh mingga yetdi. Bizning oshchi yumushini yaxshi bajardi. O't yoqqan paytimizda belgi bilan turklarning

sonini o'zimiznikilarga bildirdik. Yolg'iz Kur Shad o'tni so'ndirishga buyurdi, tersicha, biz turklarning yarali ekanini-da yongan o't bilan anglatardik, ammo.

Elchi uning so'zini kesdi:

— Shunisi-da yetarli. Biznikilar oltmish ming kishi bilan keladilar. Bosqin qilinadir, turklar-da bir narsalik bo'lib qolar...

TUZOQ ICHIDA

Bir chopar kelib, tosh qotib uxlayotgan Kur Shadni uyg'otdi, qog'on uni kutayotganini bildirdi. Bu payt tong otib, quyosh ochunga yog'dusini sochmoqda edi. Biroq butun o'rduda uyqush-rash, holsizlanish, sassizlik hukmron edi. Ishbaraxon va Bo'ri Tarkan cheriklarining bir kun oldin keltirgan oziq butun o'rduga tarqatilgan, ertalabki yemak uchun bir ne qolmagandi.

Kur Shad qog'on o'tog'iga kirarkan, o'zidan avvalroq kelgan Bug'u Alp bilan Shan-kingga ko'zi tushdi. Ishga yaramas, aldoqchi Shan-kingni qog'on o'tog'ida — Turk qog'onligining eng o'zli ishlari to'g'risida so'ylashinadigan yerda, ulug' kishilar orasida ko'rarkan, ko'nglidagi qayg'u toshdi. Buni yomonlikka yo'ydi.

Qora Qog'on Chin elchisiga beriladigan javobni kelishmoq uchun bularni yig'noqqa chorlagandi. Kur Shad so'z olib, so'ng savashda chinlilar yutib chiqqani uchun yarash qilish shonsizlik, tubanlik ekanini ilgari surdi. Qog'onning o'ziga bildirgan ishonchiga tayanib, Tuluxon va Botuv Turkeli qog'oniga chopar yo'llagani, yordam so'ragani, ko'mak kelgungacha Chin elchisini chalg'itib turish kerakligi to'g'risida so'yladi. Bundan ham bir ish chiqmasa, qo'llaridagi bor o'rdu bilan yana urush qilish shartligini ta'kidladi.

Botuv qog'onidan ko'mak istab chopar yuborilgani Qora Qog'onga yoqmadi. U g'ijinganicha:

— Undan yordam kelishiga inonarsanmi? — deya so'radi.

— Biz kerakli ishni qilaylik-da, nima bo'lishini Tangriga qo'yaylik, — dedi Kur Shad.

Qog'on uning so'ziga qarshi o'z o'yini shunday anglatdi:

— Chinlilar yarash uchun elchi yo'lladilar. Demak, ular savashmoq istamaydir. Bu buzg'un, to'zg'un turumimizda uxlagan yilonning quyrug'ini bosib nega erishamiz?

— O'z shonimizga erishamiz! — dedi Kur Shad. O'tog'ni teran bir jimlik qopladi. Kur Shad so'zini shunday tugatdi: — O'rduimizning yarmini yo'qotganimiz yetmaganiday, Chindan yengilib qaytsak, ortiq Turk Ellarida otimiz, sonimiz yo'q bo'lur! Hech bir urug', yurt bizni tanimas! Ko'kturk xoqonligi qolmas!

Qog'on so'roqli ko'zlari-la o'ziga boqib turganini ko'rgan Bug'u Alp:

— Kur Shad to'g'risini so'ylaydir, — dedi. — Yarash bir bo'lagimizni qutqaradir, biroq otalardan qolgan shonimizni o'ldiradir, — deya Kur Shadni yoqladi.

Qora Qog'on Shan-kingga qarab yurarkan:

— Sening o'ying qandoq? — deya so'radi.

Egri o'zli, egri so'zli Shan-king unga bosh egib kulumsarkan:

— To'g'risini o'zing yaxshi bilursan, qog'on, — dedi.

Shu choq tashqaridan birisining ot choptirib kelgani, shag'ir-shuqur tovushlar eshitildi. Kimlardir qattiq-qattiq so'ylashdi. O'toq soqchilaridan biri ichkari kirib, yerga tiz urdi-da:

— Ulug' qog'on! — dedi. — Yuzboshi Yomtar seni ko'rmoq tilaydir!

Qog'on bu vaqtsiz ziyoratda yomon bir xabarning yashirinishini sezdi. "Kelsin!" deya buyurdi. Bir oz o'tib ulkan Yomtar o'toqqa kirib keldi.

Qog'on Ko'kturklarning eng yirik gavgdali kishisi sanalguvchi yuzboshiga boshdan-oyoq ko'z solgach:

— Yuzboshi Yomtar! — dedi. — Ne demoq istarsan?

— Chin elchisi yonidagilar bilan birgalikda qochdi, — dedi Yomtar. Uning bu so'zlari o'toqdagi barchani hayron qoldirdi.

Kur Shad bilan Bug'u Alp bir-biriga ma'noli qarab qo'ydi. Qog'on yuzboshidan:

— Soqchilar ko'rmadimi? — deya so'radi.

— Ular og'ulanmish! — dedi Yomtar.

— Sen bunday bo'lganini qandoq bilib qolding?

— Ularning ozig‘i ko‘pligini eshitgandim, — dedi Yomtar qog‘onga. — Bir oz tilab olay deya chodirlariga bordim. Kimsa yo‘q ekan. Tevarakda besh-olti turk cheriklarining yumalab yotganini ko‘rdim. Barining yonida turli chin yemaklari bor edi. Og‘ulanganlarini angladim. U yemaklar o‘ta yoqimli ekaniga qaramay qo‘l cho‘zmadim...

Yomtar so‘zini tugatmasdan tashqarida yana ot dupuri eshildi. Soqchining to‘xta-to‘xtasiga quloq osmasdan ichkariga otilib kirgan yuzboshi Yomg‘ir qog‘onni tiz cho‘kib qutlaganidan keyin:

— Chin o‘rdusi kungaydan bo‘ronday yopirilib kelmoqda! — dedi.

Qog‘on unga qattiq boqdi-da, o‘rnidan qalqdi.

— Tug‘lar ko‘tarilsin! Burg‘ular savash buyrug‘ini chalsin! — deya farmon berdi.

Yuzboshi Yomg‘ir o‘tog‘dan tashqariga otilib chiqarkan, yuzboshi Selchik¹ qog‘on qarshisida yerga tiz urib, o‘pkali tovushda shunday dedi:

— Chinlilar tug‘udan-da, botudan-da ustimizga yopirilib kelmoqda!

Kur Shad bilan Bug‘u Alp tag‘in bir-biriga boqishdi. Mingboshi: “Kechagi yoqilgan o‘tning neligini endi angladik”, deya ming‘irladi.

Qog‘on har kim o‘z yerini egallashini buyurib, o‘tog‘dan tashqariga otildi. Burg‘ular yangramoqda, ko‘kturklar otlariga minishib, savashga hozirlanmoqda edi. Kur Shad o‘rduni bir-bir ko‘zdan kechirib, urushga shay qilgan edi, faqat cheriklarga otlanish amri berilmagandi xolos. Ammo Chin elchisi kecha yog‘gan o‘ti bilan bundagi turumni chinliklarga anglatib, qog‘onni dog‘da qoldirgandi. Chin elchisi turklarning o‘rdusi ichida turgani uchun qog‘on yog‘iyni bostirib kirishini xayoliga keltirmagandi. Chinliklar esa uni g‘aflatga solib, ikki yoqdan hujum boshlagandi.

Kur Shad Ko‘kturk o‘rdusining eng sog‘lom va to‘zimagan botirlari yig‘ilgan Ishbaraxon bilan Bo‘ri Tarkan cheriklarini o‘z buyrug‘iga olib, janubdan yaqinlashayotgan chinliklarga yo‘naldi.

¹ **Selchik** — selcha, kichik sel (*tarj.*).

Bug‘u Alp ham o‘z qo‘l ostidagi minglik qo‘shin bilan orqadan bostirayotgan yog‘iy tumaniga qarshi ot soldirdi. Turklar o‘rab olinayotganlari uchun turli savash o‘yinidan foydalanishga imkon yo‘q edi. Ko‘p o‘tmasdan ikki o‘rdu yuzma-yuz keldi. Endi qilich va qarg‘i-sungular¹ ishga tushdi.

Yog‘iy qog‘onning tug‘lari yuksalgan to‘pga hujum boshlab, uni va yaqinlarini tutqun etmoq istagida quturib yopirildi. Qog‘on yonidagilar bilan birga yaqinlashayotgan chinliklarga o‘q yog‘dirar, Kur Shad bilan Bug‘u Alp esa yov-la ko‘kslarini tirab, qilich savashini qizdirmoqda edi.

Chinliklar oldiniga Ko‘kturk o‘rdusini o‘rab olgan bo‘lsa-da, tushgacha urush qilib, hech nega erisholmadi. Tushgacha urushda o‘zidan o‘n bor ko‘p yog‘iy bilan olishib, qirilib, ancha ozaygan turklar turumning yomonlashayotganini sezishdi. Kur Shad va Bug‘u Alp yov-la kurasharkan, sekin-sekin qog‘onga yaqinlashdilar. Cherik shunday charchadiki, ayrimlari o‘likday ko‘rinardi. Ko‘pchiligi yarali, och cheriklar birma-bir otdan yiqilib, mangu bo‘zqirni qonlari-la sug‘orib-bo‘yab, jon bermoqda edi. Maydon-da qilich-u qarg‘ilarning dubulg‘alarga, qalqonlarga urilishi, tanasi kesilgan, teshilgan yigitlarning jon qo‘rquvida hayqirishlari, yerga cho‘zilgan yaralilarning ingrashlari, so‘kinishlar — barchasi eshitganni vahimaga solardi.

Ming-minglab turk bilan chinlik o‘lib yotgan maydonga oqshom qo‘na boshladi. Bir necha yeridan qilich yeb yaralangan, yuzlari qonga bulangan Kur Shad yon-veriga ilkis ko‘z otdi. Ikki-uch ming turk qolgandi. Yog‘iy qog‘onni o‘rab olganini ko‘rdi. Tor halqada siqilib qolgan qog‘on o‘zini himoya etishga tiri-shardi. Uni va yaqinlarini qurshagan chinliklar to‘zondagi qumday g‘ujg‘on o‘ynardi. Kur Shad qog‘onni qutqarish kerakligini angla-di. Bug‘u Alp qayda ekan deya tevaragiga ko‘z soldi. Mingboshi ko‘rinmadi. O‘ylab o‘tirishning payti emasdi. Qog‘on yoqqa otini surib borarkan, ko‘ziga Yumru ilashdi. Unga: “To‘plan burg‘usini chal!” deya buyurdi. Yumru turklarni to‘planishga chorlab burg‘u chalarkan, Kur Shad qog‘onning oldiga yetib keldi.

¹ Qarg‘i, sungu — eski turklar quroli; forschasi nayza (*tarj.*).

— Qog'on! — dedi u. — Biz yog'iyni chalg'itib turganimizda, sen-da ularni yorib o'tib, yurtingga yo'nal. Chinliklarni aldatmoq uchun tug'laring bunda qolaversin.

Kur Shad shunday derkan, ko'zi yuzboshi Selchik bilan Yomtarga tushdi. Ikkoviga va yana bir necha cherikka buyruq berdi. Qog'onni o'rtaga olishib, chinliklarni yorishga, qog'onga yo'l ochishga kirishdilar. Kur Shad uzoqdan turib ularga ko'maklashdi, yovni bir-bir o'qlab ag'darib, chinliklarni sarosimaga soldi. Bir oz o'tgach, yordamni to'xtatdi. Chunki yonidagi bir necha yuz cherigi bilan chinliklarga bostirib, ularni chalg'itib, bunda tutib turishi kerakligini tushungandi.

Yumru qog'onning yonida urushmoqda edi. Ko'kturklarning eng yaxshi savashchilaridan sanalgan Yomtar bilan Yumru to'rt yoqqa qilich sermab, chinliklarning boshini uchirardi. Qilich yegan yog'iy tovush chiqarmasdan otidan ag'darilardi. Yuzboshi Selchik sungu bilan yovni urib-surib yo'l ochar, qog'on ham qo'lidagi yoyini ustacha qo'llab unga dalda berar, chinliklarni yorib borib, chiqib ketishga intilishar edi. Uch-to'rt jilovchi qog'onning ortidan kelisharkan, orqalariga qarata o'q uzib, izma-iz intilayotgan yovni to'xtatishga tirishardi.

Quyosh botdi. Qog'on bilan yonidagi yaqinlari ancha ilgari-lashdi. Chinliklar o'zlarini yorib o'tishga urinayotgan shu bir necha kishi ichida qog'on borligini bilib qolsalar, boshqacha ish tuti-shardi. Biroq Kur Shad qog'onning uch tug'ini sollantirib savashni qizdirayotgani uchun yog'iy bor kuchi bilan o'sha yoqqa tashlan-moqda edi. Qog'onni tutish umidida cherigini ayamayotgandi.

Tevarak anchagina qorayib qoldi. Yumru, jilovchilardan ikki-tasi yaralanib yiqilishdi. Qog'onning ham o'qi bitdi, qilichi sin-di, sungusi-da bir chinlikning ko'ksiga suqilganicha qolib ketdi. Uning belidagi pichog'idan boshqa quroli yo'q edi. Yomtar qon ter ichida chiranganicha yana bir yog'iyni tinchitib, yon-veriga qararkan, chinliklar o'rtasining ochilganini ko'rdi. "Qog'on, ora yorildi, o't endi!" deya hayqirdi. Uning baqirig'i tevarakdagi chinliklar orasida bir to'lqinlanish yaratdi. Ichlarida turkcha tushu-nadiganlar bor edi shekilli, bir-birlari bilan chuvillashib, yanada qattiqroq tashlanishdi. Neni so'ylashayotganlari anglashilma-

sa-da, yuzboshi Selchik ularning: "Kieli Xan! Kieli Xan!" deya baqirishidan qog'onning bunda ekanini sezganlarini tushundi. Chunki bu it turqli chinliklar Qora Qog'on deyishga tillari kelmasdan, uni "Kieli Xan" deyishardi. Yuzboshi Selchik qog'onning tahlkada qolganini, uni qutqarish uchun yolg'on so'zlash kerakligini tuydi. Bundan boshqa bir ish qo'lidan kelmasdi. Yuzboshi Selchik yolg'ondan jirkanardi. Chinliklarday yolg'onchilik qilish unga ko'p og'ir kelardi, ammo qog'onni qutqarish uchun bundan boshqa yo'l yo'q edi. Eh, bu yolg'on!.. Buvasi yolg'on so'ylagani uchun Tangrining g'azabiga yo'liqib o'lgandi. Otasi ham umrida bir yolg'on so'zlab, Chuluq Qog'onning buyrug'i bilan o'ldirilgandi. Manglayi shunchalik qora bo'larmiki, mana endi u ham yolg'on so'ylaydi va bu uchun chinliklar uni o'ldirishadi.

— Shunday, Qora Qog'on menman! — dedi yuzboshi Selchik. — Tanimadingizmi it chinliklar! — deya baqirdi. Otini sakratib, qayirib, yog'iyga tashlandi.

Chinliklar o'zaro yana baqirib-chaqirishib, so'ngra qora quyunday yuzboshiga tashlanishdi. Selchik yag'mo urug'idan bo'lib, o'ta ko'rkam edi. Chinliklar bu ko'rkam yigitga boqib, uning qog'on ekaniga shubha qilishmadi. Qilich va sungular bilan hujum etib, uni tutmoqqa oshiqishdi. Chinliklarning bu yanglishuvidan foydalangan qog'on ortidan yuzboshi Yomtar va bir jilovchini ergashtirgan holda yog'iy yorib o'tib, shimolga qarab ot surdi. Sakkiz-o'n yov ularning izidan tushdi, biroq quvalayotganlarining qog'on ekanini bilmaganlari uchun unchalik jon kuydirishmayotgandi.

Yuzboshi Selchik yog'iy bilan urisharkan, bir yondan ularga qilich urar, bir yondan hayqirib so'kar, yolg'ondan ularning ustidan kular edi. Biroq bu hol uzoqqa cho'zilmadi. Oldin oti yiqilib o'ldi. Uni sog'lom qo'lga tushiramiz deb o'ylagan chinliklar yavov qolgan "xon"ning yaralaridan qon oqib hamon urushayotganini ko'rgach, endi uning o'ligini qo'lga olish uchun qattiq tashlanishdi. Selchik tugab bo'lgan, qonga bulangan, qimirlashga kuchi qolmasdan tuproqni changallab yotarkan, yurtidagi o'g'lini esladi. "Buvam, otam va menga o'xshab o'g'lim ham yolg'on so'ylab o'larmikin?" deya o'yladi. Bu uning eng so'nggi o'ylanishi edi.

Qora Qog'on Selchikning ulkan yordami bilan vaqtdan yutib, chinliklarni yorib o'tib, yurtiga qarab ot surarkan, yog'iy aldan-ganini sezib qoldi va uning ortidan tushdi. Qog'onning oti Turke-lida tengi yo'q chopog'on ot edi. U bilan birorta ot chopisha ol-masdi. Yomtar o'zi kabi yaralangan oti bilan qog'onga yonma-yon yo'l bosishga aqli yetmasdi. Sadog'idagi o'qi bitgandi. Yonlarida uchib kelayotgan jilovchidan o'qi bor-yo'qligini so'radi. Uning ham o'qi tugagandi. Yomtar shu choq Qog'onga shunday dedi:

— Qora Qog'on! Biz yog'iyni bir oz chalg'itib turamiz, sen yurtga talpin, sog' yetib bor. Qog'on sog' ekan, Ko'kturklar yiqil-mas!..

So'ng u jilovchiga buyruq berib, ortiga qaytdi. Qop-qorong'i bo'lgan bo'zqirda ikki bo'zqurt — ko'kbo'ri birdan o'zlarini quvalab kelayotgan yog'iyga tashlanishdi, o'lim-qolim savashi boshlandi...

SO'NG KULISH

Bo'zqirdan xuddi bir balo qasirg'asi esib o'tganday edi. Kim bilsin, necha ming yillardan beri chiqib botayotgan quyosh hech bir zamon yog'dularini bundayin achchiq, qonli manzara usti-ga sepmagandir. Dunyoning toleyi o'zgardimikin? Yo'qsa yangi chog' boshlandimikin?

Urush maydonida o'n ming turk jonsiz yotardi. Bular Ko'k-turklarning timsoli sanalgan qog'on qutulsin deya o'lgan yigitlar edi. Bu savashda o'n mingcha chinlik ham totli jonidan ayrilgan-di. Qiziq, qog'on qutulib, el-u yurtga boshchilik etmoqdamikin? Bu qayg'ili o'yni bu o'lib yotganlar ortiq o'ylay olmasdi. Bu to'g'rida o'ylayotgan endi chinliklarga tutqun bo'lgan ikki-uch ming turklar edi.

Sakkiz yeridan yaralangan, tanasi ilma-teshik bo'lgan Kur Shad o't to'la ko'zlari bilan urush maydoniga boqdi. O'n ming turk bilan o'n ming chinlikning to'kilgan qonlari bo'zqirni qizartirgandi. Ko'kturklar yolg'onchi chinliklarning tuzog'iga tushib, yengilib, qirilib bitgandi. Necha yillardir ishi yurmayot-

gan, boshi balodan chiqmayotgan Ko'kturk o'rdusidan qirila-qirila, qola-qola shu qonli maydondagi tutqunga aylangan ikki-uch minglik so'nggi to'p qolgandi. Kur Shadning ko'nglini so'ngsiz bir achchiq, tuzalmas bir og'riq o'rtardi. Ichi yonardi. Qog'on qutuldi, biroq Ko'kturklarga boshchilik etib, davlatni-da qutqara olarmikan, degan so'roq o'yidan kechdi. Chinliklar tutqunga tushgan Kur Shadning otini, u qog'on urug'idan bo'lgani uchun, olib qo'yishmagandi.

U yuksak yerdan maydondagi quroldoshlariga ko'z tashladi. Qahramon Bug'u Alp kiyimlari butunlay qonga bo'yalgan, dubulg'asiz boshini tik tutib turar, yuzlari qonsizlangan, sarg'ish; shu turumi bilan botirlik, yigitlik haykaliga o'xshardi. Uning yonidagi bir yuzboshi yerda yotganicha tishlarini g'ijirlatib tebralar, to'lg'anar, yengi bilan manglayidagi qonlarni artmoqchi bo'lardi. Uning bir oyog'i uzilib qolgandi. Tanasining uzilgan yeri dog'langan-kuydirilgan, qoni to'xtatilgan esa-da, tag'in qoni sizib, og'riq kuchliligidan yog'iy yonida ingrab yuborishdan o'zini tiyaroq tishlarini bir-biriga bosar, achchiq va og'riqdan boshini tebratar, kishi o'yiga kelmas bir chidam ko'rsatar edi.

Uning yonida tund yuzli yuzboshi Sanchar qimirlamasdan tik turar, bir qo'li bilan ko'ksini ushlab olgan edi. Qo'li, ko'ksi qip-qizil qon edi.

Kur Shad bulardan sal nariga ko'z ochdi. Yuzboshi Yomg'irni ko'rdi. Uning yaralangan yonog'idan qon oqar, har zamon, hatto eng qonli urushlarda ham kulguvchi ko'zlari ortiq kulmas, mung-la Yomtarga boqar edi. Yuzboshi Yomtar esa ulkan tanasi cho'zilganicha yerda yotardi. Yuzini burishtirib, ora-sira inglab qo'yardi. U manglayidan, yonog'idan qilich yegan, yarasi chuqur edi. Bir qo'lini yog'iy sungusi sindirib, tilib yuborgandi, bir oyo-g'iga qilich urilib, parchalangandi. Bular uning uchun unchalik qayg'ili emasdi. Illo, shu ko'ksidan kirib kuragidan chiqqan o'q bo'lmasaydi... O'q tog'day yuzboshining tanasiga hamon san-chig'liq turardi.

Yomtarning yonida yuzboshi Ucho'g'il chordona qurganicha tirsaklarini tizzasiga tirab, egilgan boshini qo'llari bilan changal-lagan ko'yi o'yga cho'mgandi. Yelkasi bilan bitta qon edi. Bosh

chanog'idan qon oqmoqda, unga ko'zyoshlari ham qo'shilib yuzini yuvmoqda edi.

Kaftani¹ bo'lak-bo'lak bo'lgan o'nboshi Ko'kbo'ri esa tiz cho'kkanicha, ikkala qo'li bilan chap ko'zini ushlaganicha kimnidir tinimsiz so'kardi. Uning so'l ko'zi o'qlanib ko'r bo'lgan, qon to'xtovsiz oqmoqda edi. Parchalangan kaftani oralaridan tanasi ko'rinib turardi. Ko'ringan har yerda bir yara, bir qilich chizig'i bor edi. Taniqli O'tukan dalisi otidan yiqilgandan keyin ham qilich bilan ancha yog'iyini qiyratdi, qilichi singanidan keyin pichog'iga qo'l otdi, pichog' tutgan qo'lidan qilich yegach esa mushtlari bilan hujumga o'tdi, qilich yesa-da o'zini yo'qotmadi, sungu sanchil-sa-da savashdan to'xtamadi, faqat yonidan uchib kelib tekkan o'q ko'zini chiqararkan, og'riqqa to'zmasdan yerga quladi. Bir ko'z bilan tevarakni ko'rib, bir neni anglarli holi yo'q edi. Ne bo'layotganini bilmasdi. Ko'kturk o'rdusining yengilib, qirilib-bitganini, o'zlarining tutqunga tushganini ham bilmay qoldi. U faqat qattiq og'riqni his etar, so'kina-so'kina og'riq achchig'ini ozaytirishga tirishar edi.

Undan sal nariroqda Bug'u Alpning jilovchisi Yumru o'lgan bir yuzboshining ko'ksiga boshini qo'yanicha qo'rqinch ko'zlari bilan ko'kka boqar, kesik-kesik inglamoqda edi. Uning yonida esa yaralaridan yuzi tanib bo'lmas holga kelgan bir cherik yerga uzala tushganicha yotar, yarasi og'ritarkan, hushtak chalganday tovush chiqarib boshini ko'tarar, keyin yana ko'kka qarab yotib olar edi.

Kur Shad yarasiz biror cherigimiz bormi degan o'yda tevarakni kuzatdi. Topolmadi. Yengil yaralilar og'irlarga ko'mak berishlari kerak. Boshqa bir chorasi yo'q. O'n ming o'likni birma-bir tanib, maydondan axtarmoq esa imkonsiz. Biroq Shan-kingning o'lmagani aniq. Kur Shad achchiq kulumsadi. Harholda bu qirg'indan soppa-sog' chiqqan birgina kishi Shan-king edi. Bular jon bozorida yigitlik savashini olib borarkan, bu qo'rqqoq chinlik, kim biladi, qanday qilib o'zini balolardan omon saqladi ekan.

Ko'kturk o'rdusi tutqunlarini sunguli, yoyli chinliklar qurshab olgandi. Ular ko'z yummay, kiprik qoqmay yarali turklarni kuzatib

¹ **Kaftan** — ipakdan to'qib tikiladigan uzun turk kiyimi (*tarj.*).

turishardi. Ancha uzoqda esa, asosiy Chin o'rdusi tuzanini to'g'ri-lar, yaralilarini maydondan olib chiqa boshlagan edi.

Kur Shad otidan qiynalib tushdi. Arang-arang yurib Yomtar-ga yaqinlashdi. Yarasi yengilroq bir cherikni chaqirib, uning ko'magida Yomtarning ko'ksidan o'qni chiqartirdi. So'lig'i kesil-gan Yomtar esidan ayrildi. Og'ir yaralilardan ba'zilarining joni uzilmoqda, qoni tinmayotgan ayrimlari esa o'limga yetishmoqda edi. Kur Shad bir-ikki sog'roq cheriklarini chaqirib, o'liklarning kaftanlaridan parchalar yirttirib, to'platib, ularga o't yoqtirdi va Yomtarning ko'ksidan sug'urilgan o'qni qizdirdi. O'q cho'g'lan-gach, oldin Yomtarning yarasini dog'ladi, keyin boshqalarning yarasini ham bir-bir kuydirib, qonini to'xtatdi.

* * *

Kun botishiga bir sungu bo'yi qolgandi. Tutqunlar otliq chin-liklar qurshovida janubga qarab yura boshlashdi. Soqchilikdagi cheriklarning o'ngu so'lida asosiy Chin o'rdusi yig'ilgan holda yo'lga chiqqan. Kur Shadning yara dog'lashidan keyin bir necha yigit o'limdan qutuldi.

Uning buyrug'iga ko'ra yengil yaralilar og'ir yaralilarning qo'ltig'iga kirib, ko'mak etdi. Kur Shaddan boshqa barcha turklar yayov bormoqda. Och, suvsiz, yaralari og'rita-og'rita Chingacha shunday yurishlari kerak. Chin o'rdusining yarmi Turkeliga bosqin qilish uchun ajratildi. Buni sezgan Kur Shad yurtda qolgan kek-salarni, ayollarni, bolalarni o'ylab o'rtanar, ularni yomonliklardan asragin deya Turk Tangrisiga ichida yolvorardi.

Birdaniga uning ko'zlari Bug'u Alpga tushdi. O'zi tugab, yi-qilay deb qolganiga qaramasdan u kimnidir ko'tarib bormoqda. Bu oyog'i uzilib tushgan yuzboshi edi. Kur Shad otidan indi. Bug'u Alp bilan ko'zlari to'qnashdi. Ikkisi-da bir so'z demadi, yolg'iz boqishlari so'ylashdi. Yuzboshini otga mindirishdi. Uning ke-sik oyog'idan hamon qon oqardi. Qonsizlashgani oppoq yuzidan ko'rinib turardi.

Sog' qolgan ko'zi bilan qanchalar urinmasin o'rtalikni ko'rol-mayotgan O'tukan dalisi Ko'kbo'ri bir cherikning qo'lidan tutib, uning yetagida yo'l bosmoqda.

Tog'day Yomtar esa bir o'zi sudralib borardi. Ne qiynoqlar chekkanini bitta o'ziyu Tangri biladi. Tutqunlardan kimki ortda qolsa, chinliklar sungu sanchib o'ldirardi. Yo'lga chiqishganidan so'ng ko'p o'tmasdan oralaridan sakkiz-o'n kishi shu tariqa ayrildi.

O'ylanib borayotgan Kur Shad to'satdan seskanib ketdi. Fotih va yag'mochi bo'lib necha bor kirilgan Chinga endi tutqunga aylanib, yov qurshovida sudralib borishayotgani yuragini o'ynatib yubordi. Yeru ko'kni titratguvchi hayqiriq bo'g'zidan otilib chiqayozdi. Yuzi qizarib, ko'zlari qonga to'ldi. Bug'u Alp unga so'zlamasaydi, balki o'zidan ketardi.

Mingboshi ot ustidagi yuzboshini ko'rsatib: "O'ldi. Buni tashlab, yashayotgan birisini mindiraylik", dedi. Oyog'i kesilgan yuzboshini otdan tushirib, yerga uzatishdi. Kur Shad otga minishga eng muhtoj bo'lgan yaralini topay deya ortiga o'girilib, tevarakka boqarkan, dalicha bir qahqaha o'rtalikni chinlatib yubordi. Tutqunlar ham, chinliklar ham to'xtashdi. Yuzboshi Sanchar o'sha dongli kulgisini boshlagan, yarali ko'ksini tutib, qonli qo'llari bilan bag'rini ushlab, egilib-bukilib, tinimsiz qahqaha otardi. Boshqa bir payt bo'lsaydi, unga butun o'rdu qo'shilib kulardi.

Biroq endi bular kulmasdi, kulolmasdi. Ichlaridan neningdir uzilib ketganini sezishardi. Barcha tutqunlarning ko'nglini sirqiratgan bu qahqaha ikki kishini qattiq o'yga soldi. Sancharning andasi bo'lmish yuzboshi Yomtar bilan o'nboshi Ko'kbo'ri uni kulgidan to'xtatish uchun choptirish imkoni yo'qligini anglarkanlar, qanday yo'l tutishni bilmay qolishgandi. Ko'kbo'ring sog' ko'zi ko'ra boshladi, qahqaha urayotgan Sancharni, yayov borayotgan qurol-doshlarini aniq-tiniq ko'rmoqda.

Ularni qurshovga olgan chinliklar tomirlaridagi dalilik qonini yanada qaynatib yubordi. Ko'kbo'ri bo'zqirlarni titratgan gurlagan tovushda: "Sanchar! Sanchar!" deya hayqirdi. Sanchar o'zini tutolmas, kulgudan yerga yiqilib, tiz cho'kkanicha qalldiroqday qahqaha otardi.

— Tangrining ishiga boq! — derdi u kularkan. — Anavi bir suruv tavshanlar ko'kbo'rilarini tutqun etib, ola ketayotir! Qarg'alar lochinlarni yengdimi?..

Yomtar Kur Shadning bo'sh qolgan otini Sancharga mindirish uchun izn tilab unga yaqinlashdi. Shunda Sancharning qahqaha orasi aytgan shu so'zlari tutqunlarning quloqlarini, miyalarini, yuraklarini chinqiratib yubordi:

— Ko'kturklarga boq!.. Bari otsiz qolmish... Bittagina otda oyog'i kesilgan yuzboshi ketmoqda edi... Turkelini tashlab, Sigangiga davlat qurmoqqa borayotirmiz derdim, biroq oramizda Qora Qog'on yo'q!

Sancharning kulgani bois butun tutqunlar va chin o'rdusining to'xtab qolishi chinliklarga boshqacha ta'sir etdi. Yog'iyning boshqomdoni qo'li bilan Sancharni ko'rsatib nelardir dedi, shu zahoti bir necha chinlik kulayotgan turkka qarab yugurdi. Sanchar hamon qahqaha otaroq orasida shunday derdi:

— O'kuzday¹ Yomtarni echkiday chinlik tutqun etib borishiga qara!.. — Sanchar baqirarkan, ko'zlaridan shovillab yoshlar oqardi.

Chinliklar Sancharning yoniga yomon istak-la kelayotgani aniq edi. Eng birinchi chopa kelgani Sancharga sungu tiqmoqchi edi, Yumru uning nayzasini tutib, "To'xta!" dedi. Orqadagi chinlik Yumruning boshiga qarg'i — nayza urgach, u gandiraklab yiqildi. Shunda boshqa bir chinlik Sancharga sungusini sanchib yubordi, u yerga ag'darildi. Biroq uning qahqahasi to'xtamasdi.

— Yuzboshi Sancharga boq! — derdi u. — Qoraqo'tir chinli uni sungulab o'ltirmoqda, biroq tog'day ko'kturk Yomtar bir ne qilolmaydir...

Sanchar so'ylarkan, qotib-qotib kulardi. Uning tinmay kelayotganidan achchiqlangan bir chinlik Sancharning boshiga epsizcha qilich soldi. Sanchar bukilib qoldi. So'ngra cho'kkalanib, o'zini tikladi. Qahqaha otarkan, shunday hayqirdi:

— Qilich shundoq urilarmi, a? Biz shu qo'tirlardan yengildikmi? Yoziq'-a, yoziq!..

Ko'kbo'ri bilan Yomtar Sancharning yonidagi chinliklarga tashlanishmoqchi edi, Bug'u Alp ikkovini ikki qo'li bilan ushlab qoldi. "Endi kech", dedi.

¹ O'kuz — ho'kiz.

Shu choq chinliklardan birisi sadogʻidan oʻq chiqardi. Yoyga qoʻyib, Sancharni orqasidan oʻqladi. Sanchar orqadan oʻq yeb, bir on kulgudan toʻxtadi. Qoshlarini chimirib, bor kuchi bilan chiranib oyoqqa qalqdi. Gandiraklarkan, yana qahqahasi tevarakni tutdi. Kularkan, shunday dedi:

— Yuzboshi Sanchar sirtidan oʻq yedi deyajaklar. Uni otgan shu it qiliqli chinlik...

Sanchar kulib-soʻylab bir necha odim otdi. Soʻngra qalqib ketib choʻkkalab qoldi. Hamon kulardi. Tovushi qaldiroqday gurillardi. Shu payt bir chinlik qarshidan oʻq otib, uni koʻksidan urdi. Yuzboshi tagʻin oʻch tuygʻulari qaynab oʻrnidan turdi. Qahqaha urib shunday dedi:

— Chinlining-da yigiti bor ekan, a! Bizim tumanboshi Shan-kingdan koʻra oʻtkir otuvchi chiqdi bunisi... Qora Qogʻon seni koʻrsa, tarkan¹ qilardi...

Soʻng bor yelkasi va boshi aralash qilich yegan Sanchar yonboshlab yerga yiqildi. Koʻksidan va orqasidan tekkan oʻqlar uni shunday agʻdarilishga majbur etgandi. U koʻksiga uchinchi oʻq kelib sanchilarkan, boshqa oʻrindan turolmadi. Biroq qahqahasi hamon yangrar, yolgʻiz onma-on susayib borar, tovushi-da pasayib, oʻzi-da tugamoqda edi. Chinliklar endi uni birinma-ketin qilich va sungu bilan ura boshlashdi. Sanchar gʻazabidan hayqirib, quturib kulardi.

Yogʻiyni mazaxlagan bu qahqahalar sekin-sekin tindi. Boʻz-qirni teran bir sassizlik qopladi. Soʻngra turklar qoʻlidagi bittagina otga Yomtar mindirildi, Koʻkboʻrining qoʻlidan Bugʻu Alp tutib oldi, tutqunlar toʻpi janubga qarab yoʻnaldi.

Kech kirdi. Koʻkda oy porladi. Boʻzqirda yengil bir epkin esmoqda. Yuzboshi Sancharning oʻqlardan telik-teshik, qilich va sungu urishlardan boʻlak-boʻlak boʻlgan tanasi ona tuproq koʻksida yotibdi. U choʻzilgan yer qip-qizil qon. Janubga ters yuzida kulgu qotib qolgandi. Bu kulumsagan yuzda chinliklarni mazaxlagan, oʻzlarining qora toleyidan kulgan, Qora Qogʻondan gʻazablangan bir anglam bor edi. Bu qahqahalar chinlagan boʻzqirlardan

¹ **Tarkan** — eski turk davlatida shad, bek kabi unvonlardan biri (*tarj.*).

juda uzoqlarda, bu kulgular yangragan zamondan bir necha zamonlar so'ngra bir yozuvchi Ko'kturklarning bo'g'inlariga, turk bolalariga bu to'g'rida bildirgunga qadar bu qahramon tovush, bu qahqaha, bu shonli mazax va bu shonli o'lim unutilib ketadir...

Tutqunlar kecha ufqida ko'rinmay ketganidan keyin ko'kdan malaklar indi. O'tukanning bu tundyuzli, so'zlamas, kulganida to'rt yonni chinqiratadigan, ham xafaqon, ham hazilkash yigitning, qahramon yuzboshi Sancharning tuproqdan yaratilgan tanasini tuproqqa qoldirib, cho'yandan, o'tdan yaratilgan ruhini ko'kka yuksalttilar. Sharaf va zafar ilohiylarini — qutluq qo'shiqlarni ayta-ayta Uchmoqqa eltilar.

Yuzboshi Sancharning uchmoqqa ketganiga ming uch yuz yildan ko'p bo'ldi. U yiqilgan belgisiz yerda, oy yog'dulari to'l-qinlanadigan yoz kechalarida hamon iztirobli qahqahalar, malakalarning shonli qo'shiqlari eshilib turadi. Bu ilohiy qo'shiqlar epkinning, shamolning tilidan taralgan tovushlardir. Buni har kim tuyadi, biroq u iztirobli qahqahalarni har kim ham eshitavermas. Uning o'tli o'rtanishlarini uzoq-yaqin ellarda faqat ichida Tangri-tog'i sevgisi yonayotgan ko'ngillargina sezadi. Bu iztirobli qahqahalar yuzboshi Sancharning urug'i, ulusi u yiqilgan yerlarda g'alaba shanliklarini o'tkazgunga qadar yillarcha, balki yuz yillarcha yangrab turaveradi.

UCHINCHI BO‘LIM

BIR YIL SO‘NGRA

Qora Qog‘on alamdanda sarg‘ayib so‘lgan yuzini yanada ayanchli ko‘rsatayotgan mungli qarashlarini bir yerga tikkanicha anchadan beri qimirlamay turibdi. Keyingi yilda boshiga tushgan ishlar ko‘z o‘ngidan yashin tezligida bir-bir o‘tmoqda. Barini ko‘ngli ezilib eslaydi, faqat uch oydirki tutqunda ekanini xotirlarkan, og‘riq, achchiq yuragini yorib yuboray deydi. O‘sha qora kun bir o‘zi, yonida qurol-yarog‘i ham yo‘q, Ishbaraxonning chodiriga borgandi. U kasal yotardi. Yurtiga qaytishni o‘ylab tashqari chiqarkan, qo‘lida qolgan barcha kishilar — yuz ming bola-chaqayu xotin-xalaj, keksalar chinliklarga tutqun bo‘lib qolganini bildi. Ishbaraxonning qo‘lida yigirma cherik, uch-to‘rt ming xotin va bolalar bor edi. Birortayam otlari qolmagandi. Ko‘kturklar shu turumda ekan, birdan chinliklar bosdi. Qora Qog‘on va Ishbaraxon boshchiligida yigirma cherik, bir necha xotinlar-u bolalar yog‘iyga o‘q uzishib, ancha olishdilar. O‘qlari tugagach, barcha tutqun qilindi.

Qora Qog‘on tutsoq o‘laroq Siganfiga qanday kelib qolganini bir turli eslay olmasdi. U o‘zicha, bir turk qog‘oni tutqunga tushadi-yu nechun Tangri o‘pkalanmaydir va nechun ko‘kdan balalar yog‘maydir, deya ajablanardi. Uch oydirki, har kun g‘ururi sindirilmoqda, sha‘niga qamchi urilmoqda, ichiga og‘u solinmoqda. Unga yashab turishi uchun ajratilgan yer Chin qog‘onining qarollari boshchisining uyi ekanini bilgach, bu unga qattiq botdi, yashin urganday bo‘ldi, tili so‘ylamay, qo‘li ishlamay qoldi. Ertalabgacha kulchalanib yotdi, keyin bir oz o‘ziga keldi. Biroq qo‘li oldingi holiga kelmadi.

Bo‘zqirda, so‘ngsiz yaylovlarda ot choptirib, ochiq havoda yashashga o‘rgangan qog‘onga Chin boshkenti zindonday tuyular-

di. Yashayotgan yeridagi keng, katta bog'larga, hovuzga qiyoy boqmasdi. Yolg'iz achchiq, teran o'ylarga botganicha kezinardi.

Qora Qog'ondan hech ayrilmagan, qaddi yetmish yildayam egilmagan, ammo tutqunda yelkalari cho'kib qolgan Ulug' Tarkan qog'on qoshiga kirib, yerga tiz urib, xoqoniga salom berarkan, Qora Qog'on unga alamli ko'zlarini tikdi.

— Ulug' Tarkan! — dedi. — Meni ortiq qog'on kibi qutlama! Bir tutqunga bunday qilinmas.

Keksaygan Tarkan quruqshagan yuzlaridagi mungli boqqan ko'zlarini yerga qadadi, qog'oniga shunday dedi:

— Zamonni Tangri yaratmish. Kishi o'g'illarini uning ichiga qurol-yaroqsiz otmishdir. Qilich, sungu, o'q — Bular yolg'iz kishi o'g'illarga qarshi bir ishga yarar. Tangri bizga o'lim yuborursa, turk buduni qutsiz qolursa, buni-da boshdan kechirurga intilaylik. Tutsoq-da o'lsang, sen yana Ko'kturk qog'onisen. Men-da sening otabeging¹ Ulug' Tarkanmen.

Qog'on indamadi. Unga o'tmishni eslatgan har ne ichiga qayg'u to'latib, bo'g'zidan bo'g'ardi. Miyasi ikki tosh orasida chaqilmoqda, yuragi o'yilmoqda, bu uni o'limga yetaklamogda edi. Ko'kturk qog'onligi va tutqunlik...

Shu choq Ulug' Tarkan yana so'zlab qoldi:

— Chin qog'oni Tuluxonga-da ayri bir cherik boshqo'mondonligini berdi. Yolg'iz bu Tuluxonga yoqmadi. Chunki u Ishbaraxonning-da shundayin qo'mondon bo'lganini, o'zining undan ustun ekanini o'ylamoqda.

Qora Qog'on Ulug' Tarkanga so'zsiz boqib turar, qarashlarida bir so'roq bor edi. Tarkan davom etdi:

— Tuluxonning umidi qog'onlik edi. Chin qog'oni uning boshqo'mondon bo'lishdan quvonmaganini sezib, unga Peping kentining bekligini berdi. Tuluxon ertaga yo'lga chiqadir.

Qora Qog'on istar-istamas kulumsarkan:

— Otabek! Bularni nechun menga anglatmoqdasen? — deya so'radi.

— Sen Ko'kturk qog'onisan! — dedi Ulug' Tarkan.

¹ **Otabek** — xon va qog'on bolalarini tarbiyalaydigan kishi (*tarj.*).

— O‘rdusiz, cheriksiz, yaroqsiz, o‘lkasiz turk qog‘oni!.. — deya mungli ingrandi qog‘on.

— Cheriging bunda tutsoq o‘lmish, seni kutur, — dedi Tarkan. — Yaroqlaring Chin saqlov yerlarida turur, o‘lkangda esa sirtardushlar o‘tirur. Bir kun bularning bari bo‘riboshli bayroq ostida birlashajak!

— Biz u kunni ko‘rolmasmiz.

— O‘g‘illarimiz ko‘rur. O‘g‘illarimiz ko‘rolmasa, ularning o‘g‘illari ko‘rajak.

Qora Qog‘on birdan o‘rnidan turdi. O‘tukanda bo‘lsaydi, bu qalqishi uning qattiq o‘pkalanganini anglatardi. Endi, bunda bu turumi uning juda g‘azablanganini bildirardi. Tarkan buni sezdi. Qog‘onning achchig‘iga to‘za olmayotganini ko‘rib, o‘zini sokin titishga tirishdi.

— Ishbaraxon-la Kur Shad seni ko‘rmak uchun keladirlar, — dedi.

Qora Qog‘on Ishbaraxonni juda yaxshi ko‘rardi. Qog‘onga oxirigacha sodiq qolgan Ishbaraxon axloqi, yigitligi, to‘kisligi bois har yerda sevilgan bir kishi edi. Bundayin qahramon savashchini Chin qog‘oni ham yoqtirdi, unga ayri bir cherik boshqo‘mondonligi berilsin, deya ishonch bildirdi. Ishbaraxon bunga o‘z buduniga qarshi bir ish qilmasdan erishgandi. Bu esa har kimning ham qo‘lidan keladigan ish emasdi.

Qora Qog‘on Kur Shadga nisbatan har doim ehtiyot bo‘lib harakat qilardi. Sababi uning Tuluxonga qardosh ekani edi. Kur Shad hech vaqt Tuluxon bilan bir o‘yda, bir yo‘lda emasligiga va ishbirligi qilmaganiga qaramasdan qog‘on undan hadiksirardi. Kur Shad qog‘onlikni qutqarish uchun ulug‘ fidokorliklar etdi. Biroq Ishbaraxon unga ishongani kabi qog‘on unga ishonolmadi.

Kur Shad bilan Ishbaraxon birga kirib kelishdi. O‘tukanda bo‘lganiday qog‘onni yerga tiz urib qutlashdi. So‘ngra o‘ta jiddiy qiyofada, Ko‘kturk qog‘onligi bordayin so‘ylasha boshlashdi. Buning bari Qora Qog‘onni yaralamoqda edi. U bularga og‘riqli, alamli tovushda bundayin so‘zlashmasliklari kerakligini, chunki uch oydan beri tutqunlik dog‘ida qovurilayotganini anglatdi.

Ishbaraxon qog'onning bu so'zlarini tinglab, unga hurmat ko'rsatib jim bo'ldi. Kur Shad esa, yuzlari qip-qizarib oyoqqa qalqdi-da:

— Sen uch oydir tutsoqlikdasen, — dedi. — Biz esa bir yildan beri tutqunmiz. Achchiqlanib, har nega qo'l chekib o'tiraversak, qog'onlikni kim tiriltiradi? Uning yiqilishida barchamizning ayb ulushimiz bor. Tirilishida-da barimizning emagimiz¹ bo'lishi kerak.

Qog'on yengilishdan oldin ham jiyan bilan shundayin so'ylashib tortishganini esladi. So'ngigacha urush tarafchisi bo'lgan Kur Shad ko'p oshirib so'zlar, ishda ham juda o'tkazib yuborardi. Qora Qog'on unga:

— Qog'onlikni yiqitgan Tuluxondir! — dedi.

Bu so'zlarda Tuluxonning qardoshi Kur Shadga ham tegadigan o'pka qamchisi yashirin edi. Buni Kur Shad shu ondayoq tushundi.

— Qora Qog'on! — dedi u. — Ko'kturk qog'onligini yiqitishda sen-da Tuluxondan ortda qolmading!

Qog'on boshiga bir qilich yesaydi, munchalik o'rtanmasdi. Tovushini yuksaltib:

— Qog'onlik taxti uchun chinliklar-la gizlicha so'ylashgan sening qardoshing emasmidir? — dedi.

— Chinliklar-la so'ylashgan mening qardoshim edi, — dedi Kur Shad. — Otam qog'onni og'ulab o'ldirtirgan Iching Xotunga uyianib, uning so'ziga ko'ra turk o'rduisini savashga solgan kishi esa amakim edi!

Qora Qog'on, Ishbaraxon, Kur Shad va Ulug' Tarkan bir-birlariga qarab jim qolishdi. Keyin Kur Shad urush maydonlarida buyruq bergan paytdagi bir tovushda so'zida davom etdi:

— Shan-king tentakni tumanboshi qilgan sen emasmisen? O'tukandagi tutsoq chinliklar kimga ishonib quturishdi? Tuluxon kuchsiz o'rdusi-la yengildi, deya nechun uni kishanlatding? Chinla ontlashib so'ylashgani turumda nechun uni o'ldirtirmading?

Qog'on qo'lini ko'tarib: "yetar!" deya baqirdi. So'ngra o'rni-dan turdi.

¹ **Yemak** — mehnat, ish (tarj.).

— Turk to‘rasiga uyg‘un bo‘lsin deya Iching Xotunga uylanim, — dedi. — Aka o‘larkan, ini yengasiga uylanadir. Shuni bilmasmisen?

— Bilamen, — dedi Kur Shad. — Qog‘onni o‘ldirganni o‘ldirilganini-da bilamen!

— Kur Shad! — deya baqirdi qog‘on g‘azablanib. — Tuluxonning elchisidek so‘zlayotirsen!

— Yo‘q! — dedi Kur Shad. — Ko‘kbo‘ri urug‘idan bir turk shadi¹ kabi so‘zlamodamen.

Qora Qog‘on undan kulgan tovushda, yerga urganday so‘radi:

— Shuning uchun chin qog‘onining Tuluxonga bergan ayri cheriklar qo‘shinida subaylik qildingmi?

— Taqqan qilichim Chin qog‘oni uchun emas, turk buduni uchun savash qilar! — dedi Kur Shad.

— Tuluxonning qardoshi bo‘lmasayding, so‘zlaringga inonardim, — dedi qog‘on.

Qora Qog‘on so‘zlaridagi og‘u Kur Shadning yuziga qilich kabi urildi. Shu onda qilichning shiriqlagan tovushi eshitildi. Kur Shad yildirim tezligida qilichini sug‘urib, qog‘on yoqqa bir odim otib ulgurgandi. Buni ko‘rib Ishbaraxon bilan Ulug‘ Tarkan ham qilichlarini sug‘urishdi. Qora Qog‘on esa qimirlamasdan, toshday qotib turardi.

Kur Shad bilan qog‘on ancha payt bir-biriga o‘tli ko‘zlari bilan boqishdi. So‘ngra Kur Shad tag‘in bir odim otib:

— Sening turk qog‘oni ekaningni unutmishdim, — dedi. Qinidan chiqqan qilichini butun tirikligida ilk bor qonga bulamasdan qiniga qaytarib soldi. Keyin sekingina shunday dedi: — O‘tlak,² kunlar to‘g‘rini-da, egrini-da ko‘rsatadir.

Kur Shad so‘zini tugatib, chiqib ketdi. Kimsa bir so‘z demadi. Qog‘on bir nima demoqchi bo‘lgani holda jim edi, Ishbaraxon nenidir berkitgani uchun indamayotgandi, Ulug‘ Tarkan esa, har neni bilgani uchun so‘ylamayotgandi.

¹ **Shad** — xoqonning kelajakda taxtga o‘tiradigan o‘g‘liga beriladigan unvon (*tarj.*).

² **O‘tlak** — zamon (*tarj.*).

Ancha vaqt shunday turishdi, so'ngra qog'on mungli yuzlarini bundagilarga burib, o'zi o'tirarkan, o'tiringiz, deganday ishorat etdi.

Shu choq Ishbaraxon tarang asablarni bir oz bo'shashtirib, o'rtadan sovuqlikni ko'tarish uchun shunday dedi:

— Kur Shad bu tongda Tuluxon-la tortishib, unga pichiq otgandi. Tangri yorlaqab, Tuluxon qo'lidan yaralanib, undan qutuldi. Yo'qsa... turklar bir-biri bilan urushmoqda, deya chinliklar ko'p sevinardi.

JON ACHCHIG'I BOSHQA, KO'NGIL ACHCHIG'I BOSHQA

Yomtar kamarini tortarkan, yaxshigina oriqlaganini sezdi. O'tukandagi ochlikda ham munchalar eti qochmagandi. Bir og'ochning tagida oyoqlarini chalishtirib o'tirib, nechun bunday bo'lganini o'ylay boshladi. To'yib yemak yeyishning imkoni yo'q. Tutqunlarni Siganfu kenti chetiga yerlashtirishdi. Chinliklar turklarga tuproq ajratib, ekib-tikaveringlar, deyishdi. Yomtar ekanini o'rgungacha necha oylar o'tishini o'yladi. Bular Turkelida ham ekin ekishardi, biroq yeguliklari faqat ekinga bog'liq emasdi. Ov ovlab, turli hayvon-u qushlarni keltirishar, qimiz qilishar, qo'y, mol so'yishar edi.

Bunda esa bu ishlar yo'q. Og'ochlardan turli totli yemishlarni to'plab, quritib olishardi. Yomtar bir og'ochning yemishidan to'yib yesa, ikki kungacha yuraverardi. Ular urushga ketgach, mana, yurtda qolgan bola-chaqalari ham tutqun etilib, Siganfuga keltirildi.

Endi Yomtar ham o'zini, ham sakkiz yoshli qizi bilan yetti yoshli o'g'lini boqishi kerak. Bu ham yetmaganday, yog'ochdan qilingan chin uylarida yashash unga juda og'irlik qilayotgandi. Bu chinliklar qanday yaratilgan ekan o'zi? Boshqa yerga ketishni istab qolishsa, bu yog'och uylarni buzib, tashib ketib bo'lmasa. Turklarning chiroyli, tashilishi qulay chodirlari qayda-yu bu og'ir taxtali uylar qayda. Chorasiz Yomtar ham endi bu og'och uylar

ichida yog‘och qurti kabi yashashga ko‘nikmoqqa tirishardi. Otga minib, qirlarda choptirishni shunchalar sog‘indiki... Bu yashamga ham to‘zar edi, biroq mana shu tutqunlik bo‘lmasaydi...

Tutqunlik borlig‘ini bo‘g‘moqda edi. It o‘rnida ko‘rmagani, bir ura bo‘yni sinadigan mana shu kuchsiz, oriqli, qarg‘anmish chinliklar Yomtarga buyruq berishadi. Boshqa turklar kabi unga ham bir bo‘lak yer ajratilgach, bir chinlik subay kelib unga ekinning qanday ekilishini tushuntirdi. Yomtar dalaga qanday qaraladi, bug‘doy, tariq qanday ekiladi — ularni yaxshi bilardi. Chinliklarga bunaqa ishlarni yaxshi bilishini so‘ylarkan, ular uni mazax qilishdi.

— Bu senga yovvoyilar qiladigan ish emas, o‘q otishga o‘xshamaydi. Yag‘mo, bosqin boshqa, ekin ekish boshqa, — deyishdi.

Sof ko‘ngilli Yomtar ichida: “Balki chinliklarning ekinchiligi boshqachadir”, deya o‘ylab, ularning so‘ziga rozi bo‘ldi, “qani, o‘rgat, ko‘rayin”, dedi. Biroq chinlikning belkurak bilan yer ag‘darishi hech boshqacha emasdi. Ustiga-ustak, u qo‘li kuchsiz bo‘lganidan yerni chuqur ag‘dara olmayotgan, epsiz, sekin ishlayotgan edi. Yomtar: “Ber shuni menga”, dedi-da, belkurakni chinlikdan olib, yerni chuqur-chuqur qilib, tez-tez ag‘darmoqqa boshladi. Chinlikning ko‘zi hayratdan katta-katta ochilib ketdi. Yomtar so‘ngra belkurakni uloqtirib, chinlik subayga:

— Sen menga dalada ishlashni emas, yog‘och uyda qanday yotiladi, shuni o‘rgat! — dedi. Ikkisi chodir yaxshimi, yog‘och uymi, deya ancha tortishishdi.

Chin subayi ketarkan, bu ishlarga ko‘nikkanidan keyin chin tilini ham o‘rganishi kerakligini so‘zlarkan, Yomtar hayron qoldi.

— Nima? — dedi Yomtar. — Chin tilini o‘rganamanmi? Chin tili bormi? — deya hayqirdi.

Yomtar shu kungacha chinliklarning ayri bir tili borligini eshitmagan, o‘ylab ham ko‘rmagandi. Chinliklar bilan hech yuzma-yuz so‘ylashmagandi. Shu paytgacha chinliklar bilan o‘q va qilich tilida so‘zlashgan, bir-birovini juda yaxshi tushunishgan edi. Endi manavi chinlik bilan u turkcha so‘ylashib turibdi.

Yomtarning “Chin tili bormi?” deya hayqirgani subayni ancha shoshirib qo‘ydi.

— Men bilan o'ynashmoqdamisen? — dedi u. — Chin tili bor-da!

— Chin tili bo'lsa, menga ne? Nega uni o'rganarkanman? — dedi Yomtar.

— Nega bo'lardi, chinliklar bilan so'zlashmoq, anglashmoq uchun o'rganasan-da, — dedi subay.

— Sen bilan so'ylashib, anglashib turibman-ku, — dedi hayronligi ortgan Yomtar.

— Men turkcha bilganim uchun yengilgina so'ylashib-anglashmoqdasen, chinliklarning barisi turkcha bilmas, — dedi subay.

— O', bolam! Men-da chinliklarning barisi-la so'ylashamen deb turganim yo'q. Seni bir o'zing menga yetib ortasen.

— Boshqa bir chinlik bilan so'zlashmak kerak bo'lsa, ne qilarsan?

— Shu-da ishmi? Sen kelib tilmochlik qilasen-qo'yasen.

— Sen bir so'z anglamas kishisan! — dedi chinlik subay. — Senga tilmochlik qilishdan boshqa ishim yo'qmi mening! Men biror yoqqa ketsam, unda ne bo'ladi? Turkcha bilmagan boshqa bir subay bunga kelib, sen bilan so'ylashsa, netarsan?

Yomtar o'ylanib qoldi. Chin tilini o'rganish qiyinligini xayolidan o'tkazarkan:

— Menga qara! — dedi. — Men chin tili-milini o'rganmasmen. Kerak esa, chinliklar turk tilini o'rgansin.

O'sha kundan beri chinchani o'rganish u yoqda tursin, Yomtar ot minish, o'q otish, kurashish to'g'risida ham o'ylamadi. Ko'kturk o'rdusida yuzboshi bo'lgan bir savashchi endi bir qora ekinchiday kunini yer timdalab o'tkazsa, yetishtirganini sotsa, topgan aqchasini yashamiga ishlatsa — shu yarasharmi? Bu qora tushunchalar Yomtarning ko'nglini qorong'ilatib, mungga to'ldirdi. Shunda yoniga Ko'kbo'ri kelib cho'kdi. So'nggi yengilishda bir ko'zini yo'qotgan bu O'tukan dalisi ochlikdan tirik qolgan ikki o'g'lidan birini ham tutqunlik to's-to'poloni ichra yo'qotgan, uning o'lik-tirigidan xabarsiz edi. U yetti yoshli o'g'li bilan Yomtarga qo'shni uyga o'nashgandi, dala ishlarini ham boshlab yuborgandi. Bir ko'z bilan dunyoga boqish ancha yoqimsiz edi. Ko'kbo'ri bir kuni Yomtarga: "Bir ko'z-la yaxshi ko'rolmaysan.

Biroq bu tor, yoqimsiz chin kentinda tutsoq ekanimizni ko'rmoq uchun shu bir ko'z-da ortiqchadir", degandi.

Mana endi ikki anda yonma-yon o'tirishib, ko'ngillarida o'z turumlariga va chinliklarga qarshi bir turli tuyg'u, onglarida bir xil achchiq tushuncha to'lqinlanib, indamasdan, tolq'in ko'zlarini ilgariga, bilgisiz uzoqliklarga tikishgan. Ancha vaqt o'tib, Ko'kbo'ri ustidan bir tog'ni otib yuborgan kabi chuqur so'lish olib, shunday dedi:

— Yomtar! Tuluxonning Pepingga ketarkan, yo'lda o'lganini eshitdingmi?

— Yo'q.

— Og'zidan qoni kelib o'lipti. Yigirma to'qqiz yoshda edi. Chin qog'oni-da buni eshitib, Tuluxonning o'g'li Urkuni uning o'rniga Peping begi etib tayinladi.

Yomtar Ko'kbo'ring yuziga boqdi. Ko'kbo'ri uning nima demoqchiligini tushundi.

— Urku o'n to'rt yoshda, biroq yirik, yigit bir tegindir. U buvasi Chuluq Qog'onga quyib qo'yganday o'xshaydi, — dedi Ko'kbo'ri.

Ikovlon yana indamasdan sukutga tolishdi. Birdan Ko'kbo'ri-ning o'g'li yugurib kelib qoldi. Uch chinlik uni qidirayotganini aytdi. Halidan beri sokin tovushda, yumshoq-yumshoq so'zlab turgan Ko'kbo'ring dalilik tomirlari urib ketdi.

— Olbosti olsin! — dedi u baqirib. — Bu itlar yana ne istaydir!

So'ngra tez-tez odimlab uyi yoqqa yo'naldi. Yomtarga uning bu ketishi yoqmadi. O'rnidan turishga holi bo'lmasa-da, istaksizcha qo'zg'olib, u ham Ko'kbo'ring uyiga yo'l oldi.

Dali Ko'kbo'ri o'pkalanib, ko'zi qonga to'lib uyiga kirib kelarkan, uch chinliga ko'zi tushib, ularga qattiq qaradi. Biri subay, biri cherik, biri esa tilmoch edi.

— Ne istarsiz? — deya baqirdi.

— Ko'kbo'ri senmisan? — deb so'radi tilmoch.

— Men! Ne demoq istarsan, so'yla-da, ket! — dedi Ko'kbo'ri.

U baqirib-chaqirib so'zlarkan, bu orada tilmoch va subay o'zaro nelnaridir so'ylashib olishdi. Tilmoch unga:

— Sen daladagi barcha ishni bajarmapsan. Besh kun ichida ishni tugatsin, deya subay senga buyruq berdi, — dedi.

Ko'kbo'ri shoshib qoldi. Sog'-u so'liga, orqasiga boqdi. Keyin tilmochga yuzlandi.

— Anglamadim. Kim buyruq beradir? — deb so'radi.

— Subay.

— Qaysi subay?

— Mana shu, yonimizdagi subay.

— Qanday buyruq beradir?

— Daladagi ishni besh kunda tugatishingni buyuradir.

— Qaysi daladagi?

— Sening dalangdagi.

— Ne demoqdasen o'zi? Mening dalamdagi ishga bu echki qiliqli subay nechun aralashadir? — deya Ko'kbo'ri yana baqirdi.

Tilmoch tag'in subay bilan o'z tilida nelarnidir so'ylashdi. Keyin Ko'kbo'riga tushuntira boshladi:

— Subay, bu dalalarni turklarga biz berdik, ular tutqundir, bu uchun istagan buyruqni bera olamiz, dedi. Yana dediki...

Tilmoch so'zini bitirolmadi, o'zini tutolmay, kulib yubordi. Ko'kbo'ri uning kulishidan yomon achchiqlandi.

— So'yla! Boshqa yana ne dedi? — deya baqirdi.

— Bu turk bir ko'zi bilan shunchalar tepadan kelib so'zlaydir, agar ikki ko'zi bo'lsa, qanday so'ylarkin, dedi.

Bu so'zlar Ko'kbo'rining eng yarali, og'riqli yeriga borib tegdi. Esidan ayrilayozdi. Chin subayiga yuzlanib:

— Bir ko'zli o'nboshi Ko'kbo'ri senga yoqmadimi? — deya baqirdi. Keyin quturganday tovushda yana hayqirdi: — Itlarningda ikki ko'zi bor, biroq bu ularni itlikdan qutqarmaydir!

Tilmoch qo'rqib, bir odim orqaga tisarildi. Subay qilichiga qo'l otib, to'rt barmoq sug'urdi. Ko'kbo'ri alamdanda qip-qizarib ketgandi.

— Tutqunligimni nechun yuzimga soladirsan? Senday ko'p-paklarning nechasini tepkilaganman! Qilich qinidan mundayin yarim-yumaloq sug'urilmas, o'g'ribola! Sening qiliching o'nboshi Ko'kbo'rining terisini kesolmas, angladingmi? — deya baqirdi u.

Ko'kbo'ring tovushi tevarakni chinqirtirib yubordi. U to'satdan chinlik subayga otildi. Subay qilichini sug'urishga ulgurolmay qoldi. O'nboshi uning so'l yonog'iga musht soldi. Qarsillab tekkan bu turkcha musht chin subayini yerga ag'dardi. Tilmochning baqirig'ini eshitib to'rt yondan bir suruv chinlik chopib kelarkan, yonlaridagi chin cherigi qilich bilan Ko'kbo'ring qo'liga urib, uni qonga bo'yadi. O'tukan dalisi bir bolachadan qo'liga kaltak yeganday, joni sal achiganday qiyofada cherikka bir ko'z tashladi-da, qarshidan yopirilib kelayotgan chinliklarga boqdi.

So'ngra:

— Mana endi baringiz bir bo'lib yopishsangiz, bir ish chiqar! — deya baqirdi va ularga tashlandi.

O'nboshining ortidan yo'lga chiqqan Yomtar urilgan musht tovushini eshitarkan, buning turkcha musht solish ekanini, Ko'kbo'ri bir narsani boshlaganini sezdi va qadamini tezlashtirdi. Ammo Yomtar kechikkandi. Yetti-sakkiz chinlik Ko'kbo'rini tutib, tortqilaganlaricha olib ketishardi. Yomtarning ko'zi musht yeb yuzi shishgan, burni qonagan chin subayiga tusharkan, quloqlariga Ko'kbo'ring: "Bu bir ko'zimning haqi! U ko'zimning haqi uchun o'ntangizni tomuqqa jo'natganman!" degan hayqirig'i eshitildi.

* * *

Ko'kbo'ri u kechani qorong'i, zah zindonda, och va qo'llari bog'liq holda o'tgazgach, ertasi kun chinlik qo'mondon qoshiga olib borildi. Kecha u bilan urushgan chinliklar va tilmoch bunda edi. Qo'mondon undan bir chin subayiga qurolli hujum qilish o'limga olib borishini bilib-bilmaganini so'radi. Ko'kbo'ri qo'llari bo'shatilmas ekan, hech bir so'rovga javob bermasligini aytarkan, qo'mondon buyrug'iga ko'ra uning qo'llari yechildi. Qilich yeb yaralangan qo'li kechasi bilan kishanda bo'lgani uchun uvishib qolgandi.

Ko'kbo'ri qo'lini silab-ishqalab, qonini yurishtirarkan, qo'mondonga shunday dedi:

— Menda qurol bo'lsaydi, bularning barini yo'qotardim.

Qo'mondon qosh-qovog'ini uyub, to'ng tovushda:

— Shu chin subayining yuziga biror qurol bilan, hech qursa tosh yo temir bilan urganing aniq, — dedi. — Yolg'on so'ylama. To'g'risini aytsang, jazoying yengillashar.

Ko'kbo'ri yelkasini qisdi va:

— Men uning yuziga otamdan o'rganganimdek bir musht soldim, xolos. Atigi shu... — dedi.

Qo'mondon undan xafa bo'ldi.

— Yolg'on so'ylama, — dedi. — Men senga to'g'risini aytirishni bilaman! — deya baqirdi.

Ko'kbo'ri ham qo'mondonning bundayin oyoq tirab turishidan achchiqlandi.

— Nega menga do'qirasan? — dedi u. — So'zimga ishonmasang, kel, basharangga bir o'xshatib tushiray, agar yuzing ko'karib, shishib, shilinib ketmasa, turk otimni boshqa qo'yay!..

Tilmoch bu so'zlarni chinchaga ag'darishga qo'rqdi. Ko'kbo'riga yana bir odim otib, sekingina yumshoq va adabli bir javob berishining uyg'un ekanini eslatdi. O'tukan dalisi o'zini yolg'onchilikda ayblaganlari uchun qattiq achchiqlandi. Shu choq qarsillab musht urilgani va tilmochning yerga gursillab yiqilgani ko'rildi. U o'zidan ketdi.

Ko'kbo'ri esa chin qo'mondoniga tilmochning qonagan, shishgan, shilingan betini ko'rsatib baqirardi:

— Ko'rdingmi buni, qovoqbosh! O'g'ri qiliqli bir chinlikning shansiz yuzini ezmak uchun qurol kerak bo'larkanmi?!

Qo'mondon o'ziga ko'rsatilgan bu hurmatsizlikdan ichi qaynab, yomon g'azablandi. Ko'kbo'rini tuttirib, yangidan bog'latdi. So'ngra tilmochni o'ziga keltirishdi. Tilmoch unga qo'rqinch qarorni bildirdi:

— Chin qog'oni buyrug'iga yurmaganing, daladagi ishlarni o'z vaqtida bajarmaganing, bir chin subayiga qo'l ko'targaning va Chin saroyi qo'mondonlaridan birining ko'z o'ngida saroy tilmochlaridan birini musht bilan urishdek katta jinoyat qilganing uchun senga yuz qamchi urilajak, u bir ko'zing ham o'yib olinajak va o'zingga eng munosib jazoga yetishajaksan!

Ko'kbo'ri bu qarorni kiprik qoqmasdan tingladi. So'ngra qo'mondon Chang-Chingga:

— Men ikki ko‘zim ko‘r bo‘lganda-da sizning eng kuchli yigitingizni ezib tashlay olaman! — deya baqirdi.

* * *

O‘nboshi Ko‘kbo‘rini maydonlikdagi bir xodaga bog‘lab, yarim beligacha yechintirishdi va qamchilay boshlashdi. Uning orqasida, ikki yonida turgan ikki chinlik birin-ketin qamchi urar, to‘planganlar esa baqirib-chaqirib, so‘kinib ularga haybarakallachilik qilardi. Ko‘kbo‘ri indamasdan qamchi yerkan, orqasida qizil izlar ko‘payib bormoqda, yaralaridan qon sizmoqda edi.

Ko‘kbo‘rining tovush chiqarmayotganidan qamchi urayotganlar yanada achchiqlanmoqda, yig‘ilganlar esa itday ulishib qahramon turkni so‘kishar, mushtlarini qisishib, uning kaltak yeyayotganidan sevinmoqda edi. Maydon chinliklarga to‘la edi.

Bu tuyg‘usiz yig‘noq ichida yolg‘iz bir kishi yoshli ko‘zlari bilan bu ishlarga boqar, dudoqlarini qimtib, inju ko‘zyoshlarini oqizar, o‘rtanar edi. Bu — maydonning orqarog‘ida, teparoqqa chiqib olgan Ko‘kbo‘rining yetti yoshli o‘g‘li Sungur edi.

Yuz qamchi urib bo‘lindi, biroq Ko‘kbo‘ri tovush chiqarmadi. Sungur tag‘in nelar yuz berishini bilmasdi. O‘t yoqib, bir necha temirlarni unga suqib-chiqarishganda ham bir ne anglamagandi.

Ko‘kbo‘riga so‘nggi qamchilar urilayotganda yetib kelgan Yomtar endi nelar bo‘lishini tushungandi. Sungurning bu ishlarni ko‘rishini hech istamadi. Bolaning yoniga borib, uni quchog‘iga oldi. Sungur bundan ketgisi kelmayotgandi, Yomtarga:

— Amaki, qolaylik, — dedi.

Yomtar titroq tovushda:

— Ketaylik, Sungur! Otang bir ozdan keyin kelajak, — dedi.

Yomtar so‘zini tugatib, kap-katta yigit esa-da, quchog‘ida kichkinagina bo‘lib turgan Sungurni surgalab, maydondan chiqmoqqa boshladi. Sungur yuzini uning yonog‘iga qo‘ydi. Ikkisining ham yuzi ho‘l edi.

Shu kecha Yomtar Sungurni bolalari yonida qoldirib, o‘zi Ko‘kbo‘rining uyida yotdi. Yarim kechasi chinlarning qo‘mondonlik yeriga borib, undan Ko‘kbo‘rini olib chiqdi. Endi bu ochunning yog‘dularini, ranglarini ikki ko‘zi ham ko‘rmas

bo'lgan andasining qo'lidan yetaklab uning uyiga kelarkan, ustiga chaqmoq tushgan bir og'ochga o'xshardi. Qondoshining yordamga muhtoj paytida unga ko'mak berolmagani alami ko'nglini o'rtar, bu alam Ko'kbo'rining qamchi yegan tanasidagi og'riqdan, ingrog'idan, jon achchig'idan oz emasdi. Yomtar bu holi bilan o'zidan uyalmoqdaydi. Oy yog'dulari sepilayotgan egri-bugri ko'chalardan ketayotgan bu ikki qorabaxtlining biri — tog'day gavdali, ko'zlari ochiq Yomtar og'ir bir ma'naviy yuk ostida ezilardi; ikkinchisi — O'tukanning qahramon dalisi, bosh egmagan Ko'kbo'ri, endi so'ngsiz qorong'ilikka borlig'i bilan ko'milgan yigit o'nboshi, Tangriga boqqan kabi yuzini sal ko'kka qaratib, tip-tik, viqorli va haybatli odimlar otib bormoqda edi.

FAYLASUF SHAN-MO

Yomtarning yelkasidagi yuk endi yanada og'irlashgandi. Ko'kbo'rining dalasidagi ekish-tikish kabi barcha ishlarni, andasi va uning o'g'liga qarashli yumushlarini u bajarmoqda. Oldiniga boshqa tutqun turklardan sut-qatiq, et topib, Ko'kbo'rining yaxshi yeb-ichishi va tezda sog'aytirib yuborish uchun tirishdi. Ko'kbo'ri bir necha kun yotdi, hech yerga chiqmadi. Keyin dalasiga borib, har kuni bir og'ochning ostida o'tirishni odat qildi. Biroq kimsa bilan so'zlashmasdi. Sirtini og'ochga tirab, boshini ham suyab, tongdan oqshomgacha o'ylanib o'tirardi. Juda oz yemak yerdi. Faqat tez-tez Sungurni yoniga chaqirar, ne qilayotganini so'rar, o'g'li bir ne qilib-qilmaganini aytgach, "yaxshi" derdi-da, tag'in jimlikka cho'mardi. Yomtar uning ichida bir qasirg'a, dovul suron solib o'tganini, dunyosi ancha ostin-ustun bo'lganini anglardi.

U bilan oz so'ylashmoq ma'qulligini, hatto uni ovuntirmoqqa urinib ham ko'nglini og'ritib qo'yish mumkinligini sezar, yuragining nozik torlariga teginmaslik to'g'riligini bilar edi. Yomtar kunda uch-to'rt bor Ko'kbo'rining oldiga kelar, yemakni u bilan birga yer, orada unga u-bu der edi. Uni quvontiradigan narsalardan so'zlar, yuragiga tegadigan xabarlarni esa berkitar edi.

Shunday qilib bir yil ham o'tdi. Ko'kbo'ri ikki ko'zining yo'qligiga ko'nikib, tuyg'ulari o'tkirlashib, ko'pchilikka aralasha boshladi. U dalaga yoki Yomtarning uyiga borarkan, hech qoqinmay yurar, yaqinlashgan yerida ne bor-yo'qligini sezar edi.

Ko'kbo'ri butun vaqtini o'g'li Sungur bilan Yomtarning Ko'ktosh degan o'g'liga sarflar, ularga kurashni o'rgatar edi. Ikkisini olishtirib qo'yib, ko'zlari ko'rmasa ham ularning qanday kurashayotganini bilib turar, yanglishlarini tuzatar edi. Ba'zan Yomtar ham kelib kurash darslariga aralashar, hatto bolalar bilan yolg'ondakam olishib, ularning havasini orttirar edi. Kichik kurashchilar bir oy ichida ancha narsa o'rganishdi. Ko'kbo'ri bolalarga yog'ochdan ikki qilich yasab berdi, qilich bilan qandoq urishmoq kerakligini tushuntirdi. So'ngra Yomtar ularga teridan ikkita qalqon yasab keltirdi. Ko'ktosh bilan Sungur kurashishar, qilich urishtirishar, kim o'zarga tosh otishishar edi.

Bir kuni bolalar qizishib kurashishmoqda, otalari biri ko'zi va biri ko'ngli bilan ularni kuzatmoqda edi. Ota-bolalar olishuvga shunchalar berilishgandiki, yonlariga bir qari chinlikning yaqinlashganini ham bilmay qolishdi. Uni birinchi bo'lib Ko'kbo'ri sezdi. Yomtarning yelkasiga qo'lini qo'yib: "So'ra-chi, shu chinlik ne tilaydir?" dedi u. Kurash to'xtadi, Yomtarning og'zi hayratdan lang ochilib qoldi. Ko'kbo'ri endilikda birisining kelganinigina emas, balki uning chinlik ekanini ham bilmoqda edi. Yomtar ruhlanib ketdi, ikki bolakayni kurashtirib o'tirgan tutqun kishidan eski turk begiga, Ko'kturk o'rdusining yuzboshisi Yomtarga aylandi. Qo'pol, keskir tovushda:

— Ne dersan, chinli! Ne tilarsan? — dedi.

Qari chinlik anglamsiz kulumsadi. Qiziq! Bu chinlik kulumsaganida boshqa chinliklar kabi yuzi irganch va aldoqchi tusini olmas, tersicha, yoqimli bo'lib qolarkan. Yomtar shu o'yda unga boqib turarkan, bolalar ham uning ko'nglidagini sezishdi. Ko'kbo'ri javob kutmoqda edi. Chinlik tom tuzgun turkchada:

— Sizga bir necha o'gut bermoq istarmen, — dedi.

Ko'kbo'ri o'ng qo'lini kamarining so'l yog'iga yubordi. U qilich sug'urganda shunday qilardi. Biroq qayishda oldingiday qilich osig'liq emasdi. Bir chinlikning kelib ularga o'gut bermoq-

chiligi uni quyushqondan chiqarishi uchun yetarliydi. Shu choq Yomtar cholga:

— Bizning chinlikdan oladigan hech bir o'gutimiz yo'q! — dedi va bu javob o'pkalangan Ko'kbo'rining g'azab o'tiga suv sepganday bo'ldi.

Qari chinlik bu so'zlardan achchiqlanmadi. Tag'in kulumsaganicha:

— Bu bolakaylarni nechun kurashtirmoqdasiz? — deya so'radi.

— Yaxshi kurashmoqni o'rgansinlar, — dedi Yomtar.

— Yaxshi kurashchi bo'lgach, netadir? — deya yana so'radi chol.

— Sen esingni yeganmisan? — dedi Yomtar. — Bu bolalar qirq yil shunday qoladimi dersen? Bular ulg'ayib, er bo'ladirlar.

— Er bo'lgach, kurash ne bir ishiga yarar?

— Kurashmasdan, urushmasdan, o'q otmasdan, qilich urmasdan, sungu sanchmasdan, ot chopishtirmasdan kishi er bo'larmu?

Chinli oldingiday kulumsadi-da:

— Turk falsafasi, — deb qo'ydi.

Yomtar bundan hech ne anglamadi. Choldan:

— Ne deding? — deya so'radi.

— Turk falsafasi.

— U nedir?

— Turklarning teran tushunchasi.

— Turklarning teran tushunchasimi? Ne ekan u?

— Bir on oldin so'ylading-ku! Kurashmoq, olishmoq, yorishmoq...

— Bular yomon narsalarmi?

— Ko'p yomon!

Yomtarning ko'zlari katta-katta ochildi, choldan:

— Unda yaxshi narsalar nedir? — deya so'radi.

— Bilim, falsafa, — dedi chol.

Yomtar kuldi.

— Tuzuk. Bu bilim, falsafa nedir, ne ishga yarar? — deb so'rdi.

— To'g'rini topishga yaraydir, — dedi chol.

— Menga qara, chinli! — dedi Yomtar. — Qarib, esingni yeb qo'ydingmi deyman? O'guting shu ersa, yetar, endi bundan chekil-da, bizni o'pkalantirma! To'g'ri bilan egrini o'zimiz bilamiz.

Chinlik tag'in kulumsab qo'ydi.

— Bilmaysez, — dedi.

Yomtarning o'pkalangani tovushidan shundoq sezildi:

— To'g'rini bilmasam, senga ne? — dedi. — Nechun bunga kelib, ichingdagi aynigan so'zlarni menga o'rgatmoqchi bo'lursan?

— Chunki har kimga to'g'rini o'rgataman deya ustamga so'z berganman, — dedi chol.

— Usta? Ustang kim?

— Ustam dongli chin faylasufi Chao'-liyen. Men uning chirog'iman,¹ o'tim Shan-mo, faylasufman. Ustamdan ayrilganimga to'rt yil bo'ldi. Har yerni kezib, kishilarga to'g'rini o'rgatishga intilmoqdaman.

Yomtar cholga mazaxli ko'zlari bilan boqdi;

— Sen to'rt yil oldingacha chiroqmiding? — deya so'radi.

— Shunday.

— Menga qara, chinli! — dedi Yomtar achinganday. — Ko'nglingni og'ritmoqchi emasman, biroq to'g'risini so'ylayin, sen ko'p esi yo'q birisi ekansen.

— Nechun?

— Soqoling oqargungacha chiroq bo'libsana, senga esli kishi deyilarmi?

— Bilim va falsafa tezda o'rganilmas.

Yomtar yana kuldi:

— Chirog'im! Nima, Chinda ishlar qiyin, har kim o'rganavermas, demoqchimisan? Qilich urishdan-da qiyin emasdir, a!..

— Undan-da qiyin.

— Undan-da qiyin degin. Demak, sen bahodir ekansan-da. Kel, ikkimiz bir qilichlashaylik. Biroq mening yonimda qilichim yo'q. Eng yaxshisi kurash tusha qolaylik.

— Men kurashni bilmayman.

¹ **Chiroq** — o'rganuvchi, shogird (*tarj.*).

— Bilim va falsafa kurashdan-da qiyin deding. Osonini bilmasdan qiyinini qandoq o'rganding?

— Chunki kurash foydasizdir. Bilim kishiga ko'p narsa o'rgatadi.

Yomtarning yuragi siqilib ketdi.

— Siz chinlilar har neni bilamiz deb o'ylaysiz. Dalada ishlashni-da yolg'iz biz qotiramiz, deb yurasiz. Menga shu ishni o'rgatish uchun-da bir bilgich chinli kelmishdi, biroq men undan-da yaxshi bilishimni ko'rsatib qo'ydim. Sening bilim, falsafa deganing ham shunaqa safsata bo'lsa kerak. Men o'q otishga ustaman, otni qushday uchiraman, shunga qaramay, qornimni to'ydirolmayman. Sening falsafa deganing qornimni to'ydiradimi, menga shuni so'yla.

— To'ydiradi.

Yomtar sevinib ketdi. Chol yoqqa bir odim otdi.

— Qani, ayt! Shu falsafang nedir! Bir so'z-la ayt-da qo'y! Bo'g'zimga kelgan shu ochlikdan qutulay...

Chol unga kulumsaganicha shunday dedi:

— Bu bir kunda bo'ladigan ish emas. Buning uchun uzoq vaqt dars olmoq, o'rganmoq kerak.

YOMTARNING FALSAFA O'RGANISHI

Yomtar o'sha kungi suhbatdan keyin chinlik faylasufning uyiga bordi. Faylasuf Shan-mo oltmish besh yoshlardagi bir bilgin, axloqchi edi. Falsafani yoyish, kishilarni to'g'ri yo'lga yo'llash, o'git berish uchun ko'p yerni kezib chiqqandi. Chinning to'rt yog'ini aylanib kelgach, Tibetga, Quriyaga, Turkeliga, uyog'i Hindgacha bordi. Bir necha tillarni o'rgandi. Hali Chao'-liyenning chirog'i ekan, ba'zan u bilan birgalikda, ba'zan uning izni-la yolg'iz o'laroq ko'p o'lkalarni kezdi. Har yerda kishilarning xulqi, odatlari, tushunchalari to'g'risida keng bilim to'pladi. U falsafani insonlar orasida yoyish ko'p qiyin ish ekanini yaxshi bilardi. Ustasi uzoq umrida faqat uni yetishtira oldi. O'zi ham hanuz kimsani to'g'ri yo'lga sololmadi, biroq bu uni tanlagan yo'lidan qaytarolmadi.

U ichida so‘zsiz bir kishini oydinlikka chiqaraman, deya ishonar, erinmasdan kentlar kezar, kishilarga o‘git berar edi.

Qora Qog‘on bilan birga yuz mingcha turk tutqun bo‘lib Chinga kelgach, bu baxtsizlarni ko‘rib, so‘ylashib, ko‘ngillari-dagini bilmoq istadi. Oldin Qora Qog‘onning kimligini bilay dedi. Biroq qog‘on kimsani qabul etmayotgandi. Uning yoniga yo‘lay olmagach, qog‘ondan keyin ulug‘ sanalgan turklarga, ya‘ni Ishbaraxonga, Kur Shadga, Ulug‘ Tarkanga bosh urdi. Ishbaraxon cholning so‘zlarini uzoq tingladi, keyin bu tushunchalarning turklarga uyg‘un emasligini aytdi. Ulug‘ Tarkan esa, Qora Qog‘on qabul etmagan narsani eshitishni ham istamasligini bildirdi. Kur Shad to‘ng va keskin tovushda bir chinlikning tushunchalari ne bo‘lsa-bo‘lsin, mensimasligini aytdi-qo‘ydi. Shunga qaramasdan Shan-mo ulardan bezmadi. Endi turklarning xalqi orasiga kirib, o‘git berishni ko‘ngliga tugdi. So‘ziga kiradigan kishilarni axtara boshladi. Ammo tutqun ekanlari holda boshlari ko‘kda bo‘lgan turklarga so‘z anglatmak ko‘p qiyin edi. Faylasuf yosh bir turkka bilimdan so‘ylab, falsafaning kishi ruhini kuchaytirishini tushuntirarkan, turk uning so‘zini kesdi-da: “Shu falsafangni bir otga yedirsam, meni O‘tukanga bir kunda yetkazadimi?” deya so‘radi. Chol falsafani yeb bo‘lmasligini aytishi bilanoq haligi yigit unga xo‘mrayib boqdi-da, shartta o‘girilib ketvordi. Shan-mo yana yo‘lidan toymasdan murid ovlamoqda davom etdi. Endi u qaytadan beklarga bosh urib, bu safar Bug‘u Alpni so‘zga tutdi, unga falsafadan dars bermoqqa tirishdi. Bug‘u Alp u bilan bir oz tortishgach, undan: “Bu falsafa degan narsang ertaga nelar bo‘lishini bildirarmi?” deb so‘radi. Chol yo‘q javobini bergach, unga: “Unda nega yaraydi? Qiroch Ota falsafaning neligini bilmasdi, biroq ertaga nelar yuz berishini menga aniq-tiniq so‘ylagandi”, deya faylasufga qattiq tikildi. Shan-mo unga ertaning qandayligini kimsa bilolmas, deya ancha tushuntirmoqqa urindi. Bug‘u Alp cholg‘a: “Senga inonmasman, chinli! Men Qiroch Otaning so‘zlarini qulog‘im bilan eshitib, deganlarining to‘g‘ri chiqqanini ko‘zim bilan ko‘rdim!” dedi-da, o‘girilib, jo‘nab qoldi.

Shan-mo shundan keyin ham uyalmadi, erinmasdan murid ovlayverdi. Tag‘in turklarning ichiga kirib, kezinib, bu gal Yomtarga

yo'liqdi. Bu chinlik faylasuf yovvoyilikni yoqtirmasdi: o'z falsafasini anglatish uchun chinlardan ko'ra turklarni munosibroq deb bilardi. Chunki turklar ichi va tashi bir bo'lgan, to'g'ri o'zli, to'g'ri so'zli kishilar edi. U haqiqatni topmoq, falsafani egallamoq uchun ilk shart to'g'rilik ekanini bilardi. Tog'day gavdali Yomtar qorni to'ymagani uchun falsafani o'rganmoqchiligini ochiq aytgan, falsafa yo'li bilan ochlikni to'qlikka aylantirishga umid etayotganini berkitmagan edi.

Shan-mo ochlik va to'qlikning kishidagi bir tasavvur, xayol ekanini unga tushuntiradi, shu bilan Yomtar yo'lga kiradi. Yomtarning yirik, kuchli-quvvatli ekani ham ayni muddao. Chunki kelajakda yaxshi bir faylasuf bo'lib yetishsa, tog'-tosh kezib tushunchalarini tarqatarkan, charchamaydi, yo'ldan qaytmaydi, har qanaqa qiyinchilikka chidaydi.

Yomtarda bir o'zgarish yuz berganini Ko'kbo'ri ham sezdi. Endi Ko'kbo'riga ayrilayotgan yemak ancha ko'p edi. Nechun bunday bo'layotganini o'ylarkan, turib-turib:

— Yomtar! — dedi. — Bizning ozig'imizmi ko'paydi? — deb so'radi. “Yo'q” javobini olgach: — Unda sen oz yemoqdasan, — deb o'zicha xulosa chiqardi.

Ko'kbo'rining o'yi to'g'ri edi. Yomtar oz yemak yemoqda, ulushining yarmisini Ko'kbo'ri bilan bolalarga bermoqda edi. Yomtar Ko'kturk begi bo'lgani uchun yolg'on so'ylamasdi.

— To'g'ri, — dedi u, — yemagimning yarmini uchingizga ulashmoqdaman.

— Bunaqasi ketmaydi! — dedi Ko'kbo'ri. — Unda ochlikdan o'lursan.

— Men ochiqmasman, — dedi Yomtar.

— Nechun ochiqmassan?

Ko'kbo'ri bu so'zlarni hayrati toshib aytdi. Chunki Yomtar deguncha uning esiga ochiqish, to'ymaslik, ko'p yemak yeyish kelardi. Butun tirikligida har bir kunini deyarli yarim och kechirgan shu Yomtarning endilikda “men ochiqmasman” deyishi ajablanarli edi. Ko'kbo'rining savoliga dangal ochiqmasman deyishi uning ko'ngliga g'ulg'ula soldi. Bir odim otdi-da, Yomtarning yelkasidan tutdi.

— Ochiqmasmisan? — deya uni silkaladi. — Yo‘qsa sen Yomtar emasmisan? — deya so‘radi.

— Yomtarman.

— Yomtar bo‘lsang, qanaqasiga ochiqmassan, sen-a!

— Ochiqmasman.

— Nechun? Qandoq qilib?

— Men endi faylasuf bo‘ldim.

Ko‘kbo‘ri o‘zining ko‘rlik og‘irchiliklari va ertaning dardi bilan o‘ralashib, bir paytlar chinlik Shan-moni ko‘rganini, so‘ylashganini unutgandi. Yemakni oz yeyayotgan andasi ochiqmasligini, chunki faylasuf bo‘lganini aytarkan, buni bir kasallikka yo‘ydi.

— Kasalmisan? Qayering og‘riydir? — deb so‘radi.

Yomtar esa Ko‘kbo‘ri nechun uni kasal deb o‘ylayotganini anglamadi.

— Hech yerim og‘rimaydir, — dedi.

— Nechun og‘rimaydir dersen? Bir narsa bo‘ldim, deb aytding-ku, u og‘riq emasmi?

— Faylasuflikmi?

— O‘sha!

— E, u og‘riq emas.

— U nedir?

— U buyuk bir ish.

Ko‘kbo‘ri hech ne tushunmadi.

— Yomtar! — dedi. — Sen o‘zgarib qolding. Shu faylasuflik deganing nedir, ne bo‘lsa-da menga anglat, bilayin.

— Faylasuflik chuqur o‘ylamoqdir, — dedi Yomtar. — Har kim bilmagan bilgilarni bilmakdir.

— Faylasuf bo‘lgan kishi ochiqmasmi? — deb so‘radi Ko‘kbo‘ri.

— Ochiqmas.

— Nechun?

— Nechunmi? Chunki to‘qlik-la ochlikning farqi yo‘qdir.

— Ne deding?

— To‘xta, unday emas. Yanglish so‘yladim. Chunki ochlik kishining ichidagi ochlik to‘g‘risidagi o‘yidir.

— O‘ymi?

— Shunday! Kishi o'zini ko'p ochiqqan sanaydir. Ko'p yeydir. Biroq oz yesa-da to'yadir.

— Yana ne?

— Sevinmak, achinmak-da puch narsalardir.

— Ie... Nechun?

— Chunki Yer yuzida na sevinajak, na achinajak bir ne bor.

— Unda nechun kimgadir achinib, negadir sevinamiz?

— Bularning bari ichingdagi o'ydir...

— O', boshim qotdi...

Yomtar tag'in maqtana ketdi:

— Yolg'iz shugina emas. Yana nimalar bor, eh-hye!

— Tag'in nelar bor?

— Bilsang, o'lim degan narsa yo'q.

— Ie, o'lim yo'qmi?

— O'lim yo'q.

— Nima?

— O'lim yo'q.

— Biroq har kim o'ladir.

— Ular o'lmaydir.

— Qandoq o'lmaydir?

— O'lmaydir, ko'rinishini o'zgartadir.

Ko'kbo'ri jimib qoldi. Uzoq o'yladi. Har kungi to'ng, achchiqli tovushiga o'xshamagan yumshoq bir ovozd:

— Anglamadim. Bu faylasuflik deganing kishining boshidan esini oladigan bir og'riq chiqadir, — dedi. Bir oz o'tib faylasuflikning neligini tushuntirilmay siqilgan Yomtarga achinganicha so'zini tugatdi: — Anda! O'tachiga bor, u seni tuzatsin.

O'Y

Yomtar o'qituvchisi bo'lmish Shan-moning tavsiyasi bilan fursat topdi deguncha Siganfuni keza boshladi. Bu ulkan kentning ko'chalarini changga botib aylanarkan, uylarga, kishilarga sinchiklab boqar, ular to'g'risida tushuncha to'plashga intilar edi. Ammo hanuz chinchani o'rganmagandi. Shan-mo uzun tortishuv-

lardan keyin chin tilining o'rganishi kerakligiga Yomtarni ishon-tirdi, unga tildan ham o'qituvchilik qildi. Biroq Yomtar bir necha oy o'qisa-da, yolg'iz "men", "sen", "u" so'zlarini, "qornim to'q", "yashamoq tush ko'rmoqdir" deyishnigina o'rgana oldi. Yomtar sodda esa-da, esi past emasdi. Chin tilini o'rganolmaganining sa-babi, birinchisi, chinliklarga qarshi tuyg'ulari bo'lsa, ikkinchisi bu tilning qiyinligi edi.

Shan-mo unga oldin "men" deyishni o'rgatdi. Bu so'zning chinchasi "vuo'" edi. Ho'kizning bo'kirishiga o'xshagan bu so'zni qaytarish uchun u ancha qiynaldi, kunlarcha "bo'", "bu", "bo'", "bu" deb yurdi,¹ Shan-mo to'g'ri aytolmayotganini bildirib, un-dan o'pkalandi. Shundan so'ng Yomtarning ham qaysarligi tutdi, so'ngida yerli chinliklar kabi "vuo'" deyishni o'rgandi. "Sen" so'zining chinchasi bo'lmish "nii" ham usta va chiroq-shogird o'rtasida ancha tortishuv tug'dirdi. Chunki Yomtar "nii" deyol-mayotgandi². Ustasi so'z boshidagi "i" tovushining keraksizligini aytarkan, Yomtar hayron qolar, so'zning so'ngini nechun "nii" deya uzaytirmoq sababini anglayolmay, bir turli achchiqlanar edi. Ammo, harholda bu so'z "vuo'" demoq kabi og'ir emasdi. Chinchadagi "u" so'zining qarshiligi sanalgan "ta" Yomtarga ko'p yoqdi. Aytilishi juda qulay edi. Shuning uchun Shan-moga:

— Mana endi bunisi kishi tiliga o'xsharkan, — deb qo'ydi.

Bunaqa bitta-bitta so'z o'rganish bilan ish yurishmasligini anglagan Yomtar jumlalarni o'rganmoqqa urindi. Birinchi bo'lib chinchada "qornim to'q" deyishni yodladi. Buning chinchasi "vuo'chi bav li" edi. Bu jumlani yodlashdan maqsadi — egallashga in-tilayotgan falsafaning bosh nuqtalarini bildirguvchi tushunchaga urg'u berguvchi bilimini ko'rsatib qo'ymoq edi. Shuning uchun "yashamoq tush ko'rmoqdir" degan jumlaning chinchada qanday aytilishini Shan-modan so'rab oldi, ming g'o'ldirab-so'ldirab buniyam yodladi. Bu jumlaning chinchasi "shin min shi i chan min" edi. Ish shunaqa jumla yodlash bilan bitsaydi, Yomtar qo-qilib-suqilib bo'lsa-da chinchani o'rganardi, tili ham so'ylashuv-

¹ Ko'kturk tilida "v" tovushi bilan boshlanadigan so'z yo'q (*mual.*).

² Turkchada "n" tovushi juda oz o'rinlarda so'z boshida kelganidek, uzun tovushli harf ham yo'q (*mual.*).

ga kelib qolardi. Faqat bir darsda o'qituvchisidan chinchada "buyuk" so'zi qandoq aytilishini so'rarkan, "ta" javobini olib, boshi chayqalib ketayozdi, ichida og'ir bir charchoq tuydi. "Ta" so'zi ham "u", ham "buyuk" degani ekan. Shan-mo bu so'z bir xil yozilsa-da, anglamiga ko'ra ikki xil o'qilishini so'ylab, farqini tushuntirishga urindi, biroq Yomtar bu so'zni takror-takror aytarkan, hech bir ayriligi yo'qligini qaytaraverib, og'zi quridi. Oxiri qo'lga chinlikning yozuv yozg'ichini oldi-da, ko'kturk yozuvi bilan ikkita "ta" yozib:

— Boqako'r! — dedi. — Shularning ikkisi-da bir-biriga o'xshamasmi?

Shan-mo kulumsab:

— Turk yozuvida yozganda ikkisi-da birdir, — dedi. — Biroq chinchada yozilsa, ayri ekani anglashiladir, — deya aralash-quralash, ajoyib bir shakl chizdi, birining "u" anglamidagi "ta", boshqasining "buyuk" ma'nosidagi "ta" ekanini Yomtarga tushuntirdi.

Yomtar chin yozuvini ko'riboq, yuragi siqilib, orqaga tortib ketdi. Chunki Shan-mo unga oldin bir oz chinch o'rganasan degan, keyin eski chinch kitoblarni o'qib, yaxshi faylasuf bo'lishi uchun yozuvni ham o'rgatishini so'ylagandi. Mana shu tortishuvdan so'ngra Yomtar chinchani o'rganishga chek qo'ydi, falsafa sabog'idagi burilish nuqtasiga yetdi. O'shandan keyin chinchada men, sen, u, qornim to'q, yashamoq tush ko'rmoqdir kabi boshqa neniki o'rgangan esa, barini unutdi. Yangi bir narsa o'rganishga havasi ham, uquvi ham qolmagandi.

Shan-mo bundan xafa bo'ldi, ammo o'ziga olmadi. Chinliklar bilan yaxshiroq aralashishi, chinchani tuzukroq o'rganishi uchun Siganfu ko'chalarida ko'proq aylangin, deya Yomtarga o'git berdi.

Yozboshi kunlaridan biri edi. Birdan Yomtarning ichi o'rtanib ketdi. Shu choqlarda Turkelida bo'lsaydi, yashil tepalarda, so'ngsiz bo'zqirlarda ot choptirib, kiyik ovlab yurardi. Oh O'tukan, oh!.. Shu Siganfu kentining bo'g'uvchi ko'chalarida tub chinliklar kabi lallayib bir ish qilmasdan kezgani-kezman. Bir necha kishilik oiladan o'lib-yitib, bir o'zi-yu birgina o'g'li Ko'ktosh qolgandi. Qizi bu tor, ari iniday shovqinli, g'o'ng'irlagan kentda so'ldi, og'zidan qoni kelib uchmoqqa uchdi. O'z yurtida bo'lsa bosh-

qaydi, biroq yot o'lkada tutqunlikda yasharkan, kishi xotin, bola-chaqasining yonida yurishini istarkan.

Yomtar butun borlig'i bilan o'ylariga ko'milgan, ko'rmasdan boqar, bilmasdan yurib borar edi. Bir payt keng maydonga kelganini, cholg'u tovushi yangrayotganini anglab qoldi. Bo'yalgan yog'ochlar bilan o'ralgan bir bog' eshigi oldida chinlik cholg'uchilar cholg'u chalar, allaqanaqa kiyimli bir chinlik esa baqirib-chaqirib, nelardir so'ylar edi.

Yomtar sekin-sekin ularga yaqinlashdi. Baqirayotganning yoniga bir necha kishi yig'ilgandi. Chinliklarning bir bayrami bo'lsa kerak, deb o'yladi Yomtar. Yurib borarkan, olomonning ko'payganini sezdi, bir vaqt haligi baqirib-chaqirayotgan chinlikning qarshisidan chiqib qoldi. Bu dovdir Yomtarga qarab chinchada bir nelar so'ylar, qo'li bilan ichkarini ko'rsatib, allanimambalolar der, biroq uning bidirlashidan hech neni anglamasdi. Yomtar yolg'iz "nii" deyilgan so'zni ilg'ab, sevinib ketdi. Shu bilan bir chinchada so'ylashib qo'yay, deb ko'nglidan o'tkazdi. "Vuo' shi Yomtar" dedi. "Men Yomtarman" deb o'zini tanitmoq istadi. Ezma chinlik birdan vaqillashdan to'xtadi. Yomtar bundan foydalanib qo'li bilan ko'ksiga niqtab:

— Vuo' shi Yomtar! — deya qaytardi.

Chinlik uning so'zini tushunganday tuyuldi. Qarshisidagini chinch biladigan birisi deya o'yladi. Qo'lini Yomtarga bigiz qilib:

— Nii shi Ya-mi-ta-ma? — dedi.

Shu onda Yomtarning tepa sochi tikka bo'ldi. Olbosti olsun! O'sha qarg'algan "ta" so'ziga yana duch keldi. Bu esi yo'q chinlik ham chuldirab, Yomtar deyishga tili aylanmay, Ya-mi-ta demoqda. Yomtar unga o'qrayganicha:

— Tilingni ilon chaqsin! — dedi baqirib. — Ya-mi-ta emas, Yomtar!

Chinlik yana o'z tilida nelardir deb bidirladi. Shunchalik tez, tinmay so'ylardiki, Yomtarning boshi og'rib qoldi. U anglamagani uchun bir javob berolmadi, bunga sari chinlik tinimsiz sayrab, qo'li bilan qandaydir ishorat qildi. Shu orada tentakning qo'li Yomtarning qorniga tegib ham ketdi. Orqasidan bir neni so'raganday bo'ldi. Yomtar, bu qornimga teginib, och-to'qligimni bilmoq-

chi deya o'yladi. Ana endi u bilan chinchada so'ylashib qo'yadigan fursati yetdi. Yomtar darhol chinchani yopishtirdi:

— Vuo' chi bav li.

Buni eshitib, ezma chinlik jimib qoldi. Yomtarning yuziga hayratlanib boqdi. Yonidagilar uning chinch so'ylaganiga, uzoqdagilar esa yirik gavdasiga qiziqib qarashdi. Ezma chinlik yana biddillab, ko'zlarini qo'li bilan ko'rsatarkan, Yomtar uning yelkasiga orqadoshcha qoqib qo'ydi. Laqqi chinlik uning bu sekingina yelka qoqishidan tebranib ketayozdi, o'mizi achishib, yuzi burishganicha chinchalab sayrab qoldi: "Shin-min shi i chan min". Oraga teran jimlik cho'kdi. Yomtar bu sukut ma'nosini anglamoq uchun tevaragiga boqdi, shu choq kimdir qo'lidan tutdi. Kimdir turkchada:

— Yomtar! — dedi. — Şenmisan? Senga ne bo'ldi? — deya baqirdi.

Yomtar o'girildi. Ko'zi oldin bir bo'rkka tushdi. So'ngra eski orqadoshi yuzboshi Ucho'g'ilni tanidi.

— Halidan beri senga qarab so'ylayman, hech qaramaysan-a. Shunchalar o'zgaribdirsang, arang tanidim. Nechun buncha oriqlading? Og'riqmisan? — dedi Ucho'g'il.

— Og'riq emasman, — dedi Yomtar. — Bundagi shovqinni, cholg'u tovushini eshitib, ne ekan, deya qiziqib kelgandim. Ezma chinlik boshimni qotirdi.

— Bu yerning ne ekanini bilmaysanmi?

— Yo'q.

— Bu yaxshi aqcha topiladigan yer. Har kim bunda biladigan ishini ko'rsatib, aqcha oladir. Istasang, sen-da kir.

Yomtar bo'ynini bukib, yelkasini qisdi.

— Men ne ish ko'rsatardim?

— Chinliklar o'yinini ko'rsatmaysan, — deya unga anglatdi Ucho'g'il. — Sakramachonqi, dor o'yinini chinliklar ko'rsatadi. Turklar kurash tushadi.

— Ish shu esa, bu qulaydir. O'q otish, qilich o'yini-da bormi?

— Shu choqda yo'q. Ilgarida bo'la bilir.

Ucho'g'il chinlik bilan nenidir so'ylashib, keyin Yomtar ikkovi ichkari kirishdi. Kattagina bog'dagi maydonchada chinliklar ay-

lana bo'lishib o'tirishar, o'rtalik ochiq edi. Bunda o'rnatilgan ikki yog'och va unga tortilgan arqon Yomtarning diqqatini tortdi. Buning neligini so'rab, uning ustida chinliklar hunarini ko'rsatishini bilib oldi. Orqaroqda, og'ochlar o'sgan yerda Yumru turgan ekan, Ucho'g'il unga ishora etib:

— Yomtar! Bugun ikkingiz kurashasiz. Bu yerning egasi bunda o'zini ko'rsatganlarga aqcha beradi, — dedi.

Yumruni ham bunga Ucho'g'il olib kelgandi. Chinha bilgani uchun Ucho'g'il Siganfudagi har bir eshikka kirib-chiqar, qayerda nelar bor, barchasini bilar edi. Bunga oldinlari o'zi kelib, kurashib aqcha topib yurdi. Keyin Yumruni ham keltirdi, u-da bir nelik bo'lsin dedi. Yumru bundagi bor chinlik kurashchilarni yengigach, Ucho'g'il bilan kurashdi, uni ham yiqitdi. Tomoshachilar ichida dong taratdi. Chinliklar uni turk buqasi deyishardi. Yumru bilan kurashadigan kishi qolmagach, u endilikda bir o'zi ikki chinlik bilan olishmoqda, bu ko'ruvchilarga juda yoqmoqda edi. Biroq Yumru chin kurashchilari ikkitadan bo'lsa-da, yengmoqda edi. Faqat bir gal, biri qitay va biri tibetlik kurashchilar bilan olishib, ulardan yengildi. So'ngra ular bilan birga bir olishib, ikkisini-da osongina ag'dardi. Bugun Yumru Yomtar bilan maydonga tushadi. Undayin dongli bir kurashchiga dosh berish, harholda Yumru uchun ancha og'ir.

Sakramachoqlar, ko'zboylog'ichlar ko'rsatilgach, sira kurashga keldi. Bu tomoshabog'ning egasi Yomtarni yig'ilganlarga tanitib, ikki dongli kurashchining bunda bugungacha bo'lib o'tgan olishuvlardan eng qizig'ini ko'rsatajagini bildirdi.

Yomtar bilan Yumru o'rtaga chiqishdi. Lekin har kun hakamlik qilgan chinlik nechundir Yomtardan hurkib, maydonga tushavermasdi. Yig'ilganlar bezovtalana boshladi. Tomoshabog' egasi bu yerdan ancha-muncha aqcha topgan Ucho'g'ilga yolvorib, hakamlik etishga ko'ndirdi. Ucho'g'il uch bor qo'lini aylantirib, belgi bergach, ikki kurashchi boshlarini bir-biriga tirashib, olishuvga kirishdi.

Yomtar Yumruga ko'ra yirik, uzun, undan keksaroq va ustaroq edi. Biroq u ikki-uch yildirki kurashgani yo'q. Yumru esa bunda so'ng oylarda qirqdan ortiq olishuv o'tkazib, ancha chiniqqan.

Ikkala kurashchi boshida bir-birini sinab yengil-yengil hujumlar uyushtirishdi, so'ngra olishuv jiddiylashdi, bog', maydonlik jimjit bo'lib qoldi, barcha ko'zlar bularga tikildi. Chinliklar uchun bu qo'rqinch bir narsa edi. Ikki dev kurashchi bir-birini shunchalar urib, otardiki, agar biror zarbasi og'ochga tegsa, og'ochni-da ag'darardi. Ayniqsa, beldan ushlab ko'tarib yerga urishi dahshatli edi. Bulardan boshqa odam shunday yiqilsaydi, balki suyaklari parchalanib, o'zi til tortmay o'lardi. Hech kishi aqliga kelmaydigan o'yinlar ko'rsatishmoqda edi. Bir qancha chinlik bu qo'rqinchli manzarani ortiq tomosha qilolmasdan, olishuvning yarmidayoq sekingina jo'nab qolishdi.

Kurash ancha uzoqqa cho'zildi. Kuchsizlanib, sulayib qolgan Yomtar so'ngida Yumruning tuzog'iga tushdi, yelkasi yerga tegdi. Bu payt maydonda bir necha yurakli ko'ruvchigina ularni kuza-tar, boshqalar ketib bo'lgandi. Kurashning bundayin tugashini Ucho'g'il ham, Yumru ham o'ylamagandi. Ucho'g'il eski yo'ldo-shining oriqlashdan, kuchsizlanishdan yengilganini ko'nglidan kechirib, ko'p ezildi. Unga:

— Yoziq, a, Yomtar, yengildingmi? — dedi.

Yomtar kulumsadi-da:

— Yo'q! O'rtada yengigan, yengilgan yo'q, — dedi.

Ucho'g'il uning bu so'zidan hayratga tushdi.

— Unda sirtingni yerga tekkani neder? — deya so'radi.

Yomtar unga faylasuflarcha qarab, shunday javob berdi:

— O'y!..

YOMTARNING O'ZIGA KELISHI

Yomtar o'sha kungi yengilishidan keyin bu tomoshabog'ning eng dongli kurashchisiga aylandi. Ucho'g'il eski orqadoshining terisi suyagiga yopishib qolganining sababi ochlik ekanini bilgandi. U tomoshabog' egasi bilan so'zlashib, unga boshqacha bir o'yin ko'rsatish o'yi borligini anglatib, bunga ko'ndirdi.

Bu o'yin shunday edi: tomoshabog' egasi o'rta-ga ko'zni o'ynatadigan darajada ko'p aqcha qo'yadi, yig'ilganlar ichidan

lik, to'rttasi esa Siganfuning tanilgan kurashchilari. Tomoshabog' egasi boshkentdagi atoqli kishilardan ayrimlarini bu o'yinlarni ko'rishga chaqirtirgandi. Bular ichida bir necha yuksak rutbali chin subaylari, saroy kishilari, vazirlardan Vay-ching bor edi. Sak-kiz kurashchining ikkiga bo'linib olishuvini bunda yig'ilganlar oldin ko'rishmagan. Jarchilar kentning har yerida baqirib-chaqirib ulusni bu tomoshaga chorlashdi. Shu kungi kirish to'lovi ikki bor oshgan esa-da, maydon kishilar bilan liq to'la, bog' egasining og'zi qulog'ida edi. Kurash yeri kengaytirilib, ulug'lar uchun xos o'tirg'ichlar yasatilgandi. Bir chinlik bilan Ucho'g'il hakamlik qilmoqda. Ucho'g'ilning qo'l ishorasi bilan sakkiz kishi birdaniga qlishuvni boshladi. Eskidan birgalikda Yumru bilan kurashgan qitay va tibetlik tag'in unga qarshi tashlanishdi. To'rt chinlik bitta bo'lib Yomtar bilan bellashmoqda. Qitay va tibetlik qo'shilishib Yumruni yengmoqni, keyin to'rt chinlik bilan birgalikda, oltitasi baravar bostirib, Yomtarni ag'darmoqni rejalashtirgandi. Bu ikki anoyi o'zlari Yumruni yiqitgungacha to'rt chinlik Yomtarni chalg'itib turishiga ishongandi. Ularning bu rejasi Yomtar va Yumruga ham yararli edi. Yumru ne qilib bo'lsa-da, ancha vaqtgacha ikki raqibini dovdiratib-galdiratib tura biladi, orada Yomtar to'rt chinlikni bir-bir yer tishlatadi. Kurash qattiq boshlandi. Barcha berilib, o'zini yo'qotib maydonni kuzatardi. Yig'ilganlar hayqirishib, tomoq yirtib, o'z kurashchilarini jasoratlantirishardi. Bular ichida bir necha turk ham bor edi. Yuzboshi yomg'ir bilan Kumush yonma-yon o'tirishardi. Faqat bularning tovushi chiqmas, kurashchilarni tosh qotgan yuz-ko'z-la kuzatishardi. Ulug'lar uchun yasatilgan yuksak o'tirg'ichlarga Kur Shad va Bug'u Alp ham o'rnashgan, o'yinni qimirlamasdan ko'rishmoqda edi. Chin vaziri Vay-ching turklarning eng yomon yog'iysi edi. U bir kurashchilarga, bir Kur Shad va Bug'u Alp tomonga boqar, ko'zlaridan o'ch uchqunlari sachrardi. Kur Shad Chin qog'onining ayri bir qo'shinida yuksak rutbali subay bo'lgan, yoniga bir necha turkni xizmatga olgan edi. Chinliklar bilan o'tgan urushlarda qanchalab chinlikni o'ldirgan Bug'u Alp ham subay qilib xizmatga olingandi. Bu ketishda tutqun etib bunga keltirilgan turklarning barisi Chin qog'onining ayricha qo'shini safidan o'rin oladi-ku, unda ne bo'ladi, deya o'ylarkan,

Vay-chingning xayoli bo'lindi. Chunki maydonda turum o'zgar-
gan, Yomtarga tashlanayotgan to'rt chinlikdan birining qo'li sinib,
tashqariga sudrab ketilmoqda edi. Buni ko'rib, Vay-chingning
ichida titroq turdi. Qizg'andi, achchiqlandi.

Vay-ching og'ir o'yga botdi. Shu hech suymagani, nafratlan-
gani turklar bilan o'zining chinliklari bir turli bo'y o'lchasha ol-
masdi. Ularni yo ko'pchilik bo'lib, yo tuzoqqa tushirib, yo aldab
yengardilar. Mana, hozir ham ikki turkka qarshi olti kishining
olishuvi, bitta Yomtar bilan to'rt chinlikning kurashayotgani, ust-
ga-ust birining qo'li sinib, chetga chiqishi — bari Vay-chingning
orini keltirardi. Anavi Kur Shadning tutqunligini-da unutib, Si-
ganfuda ulug'lik-la kezishi, qilichini shaqirlatib o'ynatib yurishi,
kent tashqarisida ot choptirishi, Bug'u Alp bilan har kun o'q
otishuvi — barchasi uning ko'nglini tilardi. Bir kunmas-bir kun
Chinning boshiga balo bo'lajak bu turklarni yo'q qilish kerakli-
gi to'g'risida Chin qog'oniga aytgan esa-da, bugungacha bir ish
chiqmadi. Chunki undan boshqa vazirlar tutqundagi turklarni ekin-
chilikka, to'qimachilikka o'rgatib, ulardan foydalanish yaxshiroq
ekanligini ilgari surib, Vay-chingga qo'shilishmagandi. Zotan es-
kidan ekinchilik, to'qimachilikni bilgan turklarni kentlarga, qish-
loqlarga tarqatib yuborishni ularning kelajakdagi tahlikalaridan
qutulish uchun yetarli sanashardi. Biroq bu tushuncha bo'yniga
qayish solingan bo'rini it bo'ldi deb o'ylash kabi to'g'rimasdi.
Yana...

Shu payt maydonda bir ne bo'ldi chog'i, shovqin ko'taril-
di, Vay-chingning o'yi kesildi. Boshini o'sha yoqqa o'girarkan,
Yomtar bilan kurashayotgan uch chinlikdan birini oyoq-qo'lidan
ko'tarib, o'likday cho'ziltirib tashqariga olib chiqib ketisha-
yotganini ko'rdi. Vay-ching mana shunga yonadi-da! O'tukan
devi to'rt chinlikdan ikkisini maydondan uloqtirdi, endi qolgan
ikkitasini-da yengishi tayin. Vay-ching Yumruning olishuviga
ko'z qirini ham tashlamadi. Bir turkka qarshi qitay bilan tibetlik
maydonga tushgandi. Uningcha, bu yovvoyilarning bari bir edi.
Vay-ching turkdan ham, qitaydan ham, tibetlikdan ham bir xilda
nafratlanardi. Bular kurashdi nima-yu kurashmadi nima: e, ana,
olishsin, bo'g'ishsin, istasa, bir-birini o'ldirsin, dunyoda bir yov-

voyi yo‘qolsa, tag‘in-da yaxshi. Biroq bir yoqdan to‘rt chinlikning bir yovvoyidan yengilishi... Bu Vay-chingning yuragini siqmoqda. Shuningdek...

Shu payt yana suron ko‘tarildi, yig‘ilganlar gurilladi. O‘yi bo‘lingan Vay-ching o‘rtalikka qarasa, Yomtar ikki chinlikning boshini bir-biriga urib, yiqib, yelkasini yerga tekkizdi. Yengilganlar boshlarini egib chekilishdi. Endi o‘rtada to‘rtta yovvoyi qoldi. Yumru so‘ng kuchini berib, ikki kurashchi bilan olisharkan, birdan yukining yengillaganini sezdi. Chunki Yomtar endi unga ko‘makka yetib kelgan, qitayga tashlangan edi. Yumruqa birgina tibetlik qolgandi. Ortiq maydondagi chinliklarning tovushi eshitilmasdi. Vay-ching esa kin to‘la ko‘zlarini Kur Shad bilan Bug‘u Alpga qaratgan. Biroq ularning yuzida kutilgan sevinch ko‘rinmasdi. “Eh, qarg‘anganlar, eng so‘ngida sevinmoq istaysiz-da”, deya o‘ylab, Vay-ching g‘azablandi.

Ammo Kur Shadni sevintiradigan bir narsa yo‘q edi. Chunki Yomtar to‘rt kishi bilan olishib, charchab, sulayib bo‘lgandi. Chin vaziri buni sezib, ko‘nglida umid uyg‘ondi, qitay bilan tibetlik turklarni yengishi uchun Tangriga yolvora boshladi, ne bo‘lsa-bo‘lsin, Kur Shad bundan sevinchli chiqmasin, deya ichida takrorlardi. Uning yolvorishi Tangriga yetib bordi shekilli, qitay Yomtarning bo‘ynidan bo‘yinturuq solganday bo‘g‘ib oldi, u bo‘g‘izlanganday xirillab, holdan toya boshladi. Ikki kishiga qarshi qattiq kurashgan Yumru ham kuschizlanib, tipirchilar, belidan tibetlik mahkam ushlab olgandi. Yomtar xirillaganicha Yumruqa: “Kelmasang tugadim!” deya hayqirdi. Yumru “Menda tugab qoldim” demoqchi edi, birdan ko‘zi Kur Shad yoqda o‘tirgan Bug‘u Alpga tushdi. Ikkisining ko‘zlari to‘qnashdi. Bu baxtli bir qarash bo‘ldi, shu on Yumru Botuv Turkeli qog‘oni qarshisida Bug‘u Alpning qorluq kurashchisini qanday yengiganini esladi. O‘sha kurashdagi inja usulni yolg‘iz Yumrugina ko‘rgandi. Hech o‘ylab o‘tirmasdan tirsaklarini tibetlikka tirab, qattiq siltadi. Bo‘shashgan tibetlikning qo‘llarini belidan yirib, qayirib chiqartdi va tag‘in bir siltashda uni ko‘tarib yerga urdi. Bu urishi va raqibining yelkasini yerga tekkizishi bir bo‘ldi. Tibetlikning qimirlashga holi qolmagandi. Ucho‘g‘il va chinlik hakam qo‘llarini ko‘tarib,

tibetlikning yengilganini bildirishdi. Yumru tibetlik maydondan chiqib ketarkan, yengil so'lish oldi. Ammo Yomtar tugab bora-yotgandi. Yelkasining bir yog'i yerga tekkandi. Ikkinchisining ham tegmasligi uchun bor kuchi bilan tiranmoqda edi. Agar birdan o'nga sanaguncha vaqtda Yumru unga ko'makka yetib bormasa, u yengiladi. Yumru bir otilishda qitayning ikki yelkasidan changal-lab, Yomtarning ustidan yulib oldi. Siltab, nariroqqa otib yubordi. Endi qitay ikki turk kurashchisi bilan maydonda bir o'zi qolganini ko'rib, esidan ayrilayozdi. Bir on bir-birovlariga qarashdi, shunda Yomtar nafasi tiqilganicha:

— Ikkimiz birdan kirishsak, erlikdan bo'lmas. Yo sen tutish, yo men... — dedi.

Yumru qitay o'zining haqqi ekanini bilardi.

— Uni menga qoldir, — dedi va qitay bilan olisha ketdi.

Bir ozdan so'ngra qitay yengildi. Vay-ching ichida o'ch-alam uchqunlari porlagan ko'zlari bilan Kur Shadni axtardi. Uning sevinganini ko'rib yanada o'pkalanmoq, turklarga yanada yog'iyashmoq istagandi. Biroq na Kur Shadning, na Bug'u Alp-ning yuzi kulumsar, ikkisida ham biror quvonch belgisi yo'q edi. Vazir o'girilib, tomoshachilarni kuzatdi. Yig'ilganlar orasi-da boshida bo'rki, uzun sochlari yelkasigacha tushgan bir necha turk bor edi. Faqat ularning yuzi ham Kur Shadning yuziday se-vinchsiz, sovuq edi. Vay-ching alamdanda yorilib ketayozdi. "O'g'o'daygan yovvoyilar! Turishlaridan yonlariga yo'lab bo'lmas. Kurashda yutib chiqish ularga soliq to'lagan kabi yoqimsiz bir ishday o'zlarini tutishini ko'r!" deya ming'irladi. Bu ham yet-maganday, yonidagi ulug'lar uchun tayyorlangan o'rindiqlarda o'tirgan bir yuksak martabali chin subayi, Chin qog'oni yaqinla-ridan biri, o'rtog'iga turklarni maqtab qolsa bo'ladimi. Vay-ching uni urib yuborishdan arang o'zini tiydi. Turklarni yoqtirganlarni ko'rishga ko'zi yo'q edi. Dunyoning ishi shu ekan-da, bir yondan Chin qog'oni bularni otda yaxshi chopadi, mergan deya olqishlab, ulardan ayri-cha bir cherik safini tuzdirdi, ayrimlariga subaylik maqomini berdi.

Bir yondan esa, ba'zi chinlik subaylar ham turklarning kuch-liligini tilidan bol tomib so'yoldi, ayrim chinlik xotin-qizlar ham

turklarga ko'ngil bergandi. Yomtar bilan Yumruni maqtagan chinlik subayning singlisi ham o'shandaylardan biri edi.

Vay-chingning bunda o'tirishga toqati qolmagandi. O'rnidan qo'zg'olarkan, yana bir bor Kur Shadni axtarib ko'rdi, u ketgandi.

Yomtar tomoshabog' egasi bergan aqchaga qarab, bunda bir yanglishlik borligini sezdi. Shularning bari unikimi yoki bunday emasligini Ucho'g'ilning tilmochligi-la so'rab ko'rdi. Ucho'g'il unga bu aqchani ko'p emasligini aytib:

— Senga bergan bu o'n besh aqchani ko'p dermisan? Sening kurashganing yuzidan u ikki-uch ming aqcha topdi-ku! — dedi.

Yomtarning ko'zlari ochildi.

— Ikki-uch ming aqcha dersanmi? — dedi. — Kim bilur, shuncha aqchaga qancha oziq olinar!

Keyin uch aqchaga turli yemaklar olib, Ko'kbo'ri va bolalari bilan qanday yeyishlarini o'ylaganicha yo'lga tushdi. Daladan olinayotgan va bozordan kelayotganlarga bular ham qo'shilsa, odamga o'xshab to'yish mumkin edi. Ko'kbo'ri undan hech ne so'ramas, Yomtar ham og'iz ochmasdi. Ilk bor shu oqshom Yomtar to'qlik bilan ochlikning bir turli narsa emasligini, ochlikning quruq bir o'y-xayol emas, balki yomon, og'ir bir haqiqat ekanini angladi. Endi borlig'idagi uyushganlik, bo'shanglik yo'qolgan, ichi qaynab, joni qilich o'ynatishni, savashni istayotgan edi.

Ko'ktosh bilan Sungur Ko'kbo'ridan dars olib, endilikda kichik bahodirga aylanishgandi. Yana to'rt-besh yil shundayin o'rganishsa, yaxshi bir cherik bo'lishadi.

Yomtar kurashdan so'ng qattiq charchagan esa-da, shu kechasi uxlamadi. U ochlik tug'dirgan majburiyat yuzasidan faylasuf bo'lgandi, biroq falsafa qornini to'ydirolmagandi. Mana endi qorni to'q, falsafa, bilim bilan ne ishi bor? Uningcha, kishi o'g'li savashmoq uchun tug'iladi, kurashajak kuch topish uchun yemak yeydi. Yomtar falsafa bilan to'q yashash mumkin deya o'ylab al-dangandi, ko'p chiranib-tiranib, ochlikdan qutulolmagandi. Shu chinlik degani qanday yolg'onchi kimsalar ekan-a! To'ridan go'ri yaqin Shan-mo to'qlik va ochlik birdir deya uni ayyorlarcha aldagandi, shu yuzdan Yumru bilan ilk kurashda yengilgandi.

Endi falsafaning keraksizligini anglagan Yomtar o'ylarini to'xtatib, shartta o'rnidan turdi-da, tashqariga otildi. To'g'ri Shan-mon-ing uyiga yo'naldi. Faylasuf chol chiroq yog'dusida kitob o'qib o'tirardi. U Yomtar yarim kechada falsafaga bog'liq bir tugunni yechmoq uchun uyimga kelmoqda, deya ko'nglidan kechirdi. Kulumsabgina chirog'iga boqdi. Biroq Yomtarning ko'rinishi boshqacha edi.

— Menga qara, Shan-mo! — dedi u. — Men faylasuf bo'lmoqdan qaytdim!

Chinlikning totli kulumsashi birdan yo'qoldi.

— Nechun? — so'radi chol.

— Faylasufigim yana uch oy davom etsaydi, kurashda Ko'k-toshdan-da yengildim!

Shan-mo bu so'zlardan bir ne anglamadi. Yomtar unga tikilib:

— Sen menga ochlik bir o'y-xayoldir, deganding. Endi bilsam, quruq o'y ochlik emas, sening falsafang ekan! — dedi.

Shan-mo jimlikka berilgandi, yuzida yurib-yurib topgani birgina o'quvchisini ham yo'qotishdan yaralayotgan alam, achchiq, o'pka bor edi. Yig'lab yuborayozdi. Aytajak bir so'z topolmadi. Yomtar unga:

— Senga yaxshi qol demoqqa keldim, — dedi. So'ngra chin tilida "Qornim to'q" anglamidagi "Vuo'chi bav li" so'zini takrorladi. Faylasufning bezgin yuz-ko'ziga boqaturib: "Qornim to'qdan-da to'q, biroq bu o'y emas" deya turkchalab qo'shib qo'ydi.

QIROCH OTANING AYTGANLARI YUZ BERDI

Shunday qilib tag'in ikki yil o'tdi.

Bug'u Alp sakkiz yoshli qizi bilan biri olti, biri besh yoshdagi o'g'luga o'q otishni o'rgatmoqda. Ishbaraxonning qizi, Almila-niing singlisi bo'lmish Kunyoruq unga uchta po'mpaloqday bola tug'ib berdi, to'rtinchi bolalari esa tutqunlikning qiyin kunlarida o'lib ketdi. Bug'u Alp endi Chin qog'onining ayricha qo'shinida subaylik qilmoqda. Kur Shad bu qo'shinga eski quroldoshlarini

bir-bir olmoqqa tirishardi. Ishbaraxonning ham ko‘magi qo‘shilib, bu qo‘shinga Yomtar, Yumru, Ucho‘g‘il, Yomg‘ir, Kumush qabul etildi, ular ham qilich taqib olishdi. Bular va yana bir qancha turklar Chin qog‘oni qo‘shiniga xizmatga kirgan. Tag‘in qancha turklar esa Chin qog‘oniga cheriklikdan bosh tortdi, istamadi. Biroq ularga Kur Shad: “Bir kun kelib kerak bo‘ladi”, degach, ayrimlari qo‘shinga kirdi.

Tutqunlikda, ochlikda achinarli holga tushgan, Yomtar va Yumru kabi aqchaga kurashadigan qadar yo‘qsillashgan, beklari chinch ot olgan, erkaklari chinlik xotinlarga uylangan turklarni bu yomon turumdan qutqarish uchun nelar qilinajagi kerakligini Kur Shad bilan Bug‘u Alp ko‘p o‘ylashdi, ko‘p so‘ylashdi. Turklardagi eski savashchilik ruhini yashatmoq uchun ularni Chin qog‘oniga cherikka berishdan boshqa yo‘l topilmadi. Kerak paytida buyruq berib, qilich yalang‘ochlab, otga qamchi bosilsa, shuning o‘zi yetarliydi.

Bug‘u Alp ham Kur Shadning bu o‘yiga qo‘shilgandi. Ko‘k-bo‘riga o‘xshagan ikki ko‘zi ko‘r yana bir eski o‘nboshiga ham ot va qurol topildi. U o‘nboshi turk beklarining to‘qqiz-o‘n yoshlardagi bir necha bolasiga savash sabog‘i berar, hatto kent tashqarisiga chiqishib, ot choptirishar edi. Ko‘kbo‘ri otini minib, ilk daf‘a bu qirliklarga chiqarkan, bunda unga qarshi qanday yasoqlar borligini so‘rab bilganidan so‘ng otini shunchalar choptirdiki, telba kabi tepadan tepaga ucharkan, yillardir tutqunlikda so‘layozgan ruhiga yoniqlik, qaynoqlik berganday quvondi. U endi har kuni yonida yetti-sakkiz bolani olib qirlarga talpinar, tekisliklarni kezib, bolalarga qilich o‘ynattirib, o‘q otirib, kurashtirib, ot uchirtirib zavq olar, oqshom qo‘ngandagina kentga qaytar edi.

Bug‘u Alp bolalarini onasining yoniga yo‘llab, yolg‘iz o‘tirganicha o‘yga toldi. U har doim erinmay, zerikmay Qiroch Otaning unutilmas so‘zlarini eslar, o‘ylar edi. Bu so‘zlar Bug‘u Alpning ongiga o‘yilib qolganday edi: “Ulug‘ kunlar keladir... Ochlik bo‘lganda oy parchalanadir. Qora Qog‘onni o‘ldirmayajaksen... Uni qayg‘u o‘ldirajak. Katta bir kentda to‘plangan qirq botirni ko‘rmoqdamen. Oralarida sen-da borsen. Yomg‘ir yog‘ayotir. Bir irmoq qirg‘og‘ida urushmoqdasiz... budun qutqarilur... Otingiz

unutilmayajak... Ming uch yuz yillik o'limdan so'ngra tirilajak-siz... Ochun tugaguncha otingiz ko'ngillarda qolajak..."

Qiroch Ota aytganidek ulug' kunlar keldi, ochlik bo'lib o'tdi, oy uchga bo'lindi. U turk budunining ham qutulishini so'ylagandi. Bug'u Alp besh yildir bunga umid bog'lab tutqunlikni o'tkazmoqda. Shu umid bo'lmasaydi, Chin qog'onining ayricha qo'shinida subaylik tugul, unga Chin tarkanligini bersalar ham tutqunlikka chiday olmasdi.

Bug'u Alp teran o'ylarga tolgandi. Ichkariga Yumru kirib, sharpa eshitalarkan, hushiga keldi. Uni yana o'ziga jilovchi qilib olgandi. U Yumrugaga boqib, yuzida hech payt ko'rilmagan mung izlarini ilg'adi. Yumru qayg'uli tovushda:

— Bug'u Alp! Qora Qog'on uchmoqqa ketdi, — dedi.

Bu so'zlar unga yana Qiroch Otani eslatdi. Keksaygan qam unga: "Qora Qog'onni o'ldirmassen... Uni qayg'u o'ldirajak..." demaganmidi? Ana, qam aytgan so'zlardan yana biri to'g'ri chiqdi. Qora Qog'on to'rt yil tutqunlikda yasharkan, mungdan ezilib, yeb-ichmaslikdan yuzi sarg'arib-so'lib, Chin qog'oni unga bergan rutbalardan uyalib-qimtinib, ortiq Yer yuzida yasholmay qolmish, ana, so'ngida o'lmish...

— Kur Shad seni kutmoqda, — degan Yumruning tovushi Bug'u Alpning o'ylarini kesdi.

Bug'u Alp o'sha yoqqa yo'naldi; borib, Kur Shadning sukutli, Ishbaraxon bilan Ulug' Tarkanning qayg'uli ekanini ko'rdi. Qog'on Kur Shadning amakisi, Ishbaraxonning ham yaqin qarindoshi edi, uning o'limi bois har ikkisiga qayg'udoshlik bildirib: "Boshingiz sog' bo'lsin", dedi. Barchasi so'ylashib, o'lik yig'nog'i qandoq o'tkazilishini kelishishdi.

O'lik yig'nog'iga minglarcha turk keldi, marosim tugagach, turklarning shu choqdagi odatiga ko'ra Qora Qog'onning o'ligi yoqilib, kuli Po daryosining kunchiqaridagi bir yerga ko'mildi. Turklarning ko'pchiligi qog'ondan o'pkali, uni yomon ko'rgan kishilar edi, biroq shunga qaramasdan barchaning ko'zidan yosh quyilardi. Ko'kturk xoqonining tutqunlikda o'lishi ularga ko'p og'ir kelgandi. O'sha kuni ulus shunchalar to'lib-toshgandiki, Kur Shad yoki Ishbaraxon o'rta qiqib, qani, ketdik, desa, hech

o'ylanib o'tirmasdan barcha birdaniga Chinga qarshi yurishga ot-lana bilardi.

Yomtarni qayg'u bosib, bir necha kun uyidan ko'chaga chiq-madi. Ko'kbo'ri ham yigitlariga bir qancha kun mashq qildirmadi, Qora Qog'on chog'idagi urushlardan, bo'lib o'tgan ochliklardan, uch dona oy ko'ringanidan, yozda qor yoqqanidan, Sancharning o'limidan va nihoyat o'z ko'zlarining qanday qilib ko'r bo'lgani-dan so'ylab, o'tganlarni esga oldi. O'zining bolasi Sungur ham, Yomtarning o'g'li Ko'ktosh, Ucho'g'ilning bolalari Qora Budoq bilan Qizil Buqa, Sulamishning o'g'loni Bormoqloq, Chin chega-rasida o'lgan Ariq Buqaning o'g'li Chig'aybo'ri, Uyg'ur Olqaning bolasi Tangriversh ham uning so'zlarini kiprik qoqmasdan, so'liq olmasdan tinglashdi.

Bir necha kun o'tgach, Yomtarning ko'nglidan qayg'u ko'taril-di, sekin ko'chaga chiqdi. Ko'kbo'ri shogirdlari bilan qirga mashqqa borishga tayyorlanayotgandi. Bir payt ikkovining ham ko'zday yaqin o'rtog'i Ucho'g'il ko'rindi. Qarashlari, turishi ko'p munglig' edi. Yomtar bilan Ko'kbo'ridan:

— Nima qilmoqdasiz? — deya so'radi. Ikkala o'rtog'ining dunyo bilan ishi yo'q chog'lardagi kabi kundalik yumushlariga tutqun ekanliklarini anglarkan: — Nimalar bo'lib o'tganini bil-maysizmi? — dedi.

Yomtar bilan Ko'kbo'rining hech narsadan xabari yo'q edi. Buni bilgach, Ucho'g'ilning fig'oni oshdi.

— E bu Siganfu degan yeringdan o'rgildim! — dedi. — Bir so'z kentning u burchidan bu burchiga ikki kun o'tsa-da yetmaydi! Ikki kun oldin Ulug' Tarkan o'zini o'zi o'ldirganini eshitma-dingizmi?

Ikki anda shoshib qolishdi. Yomtar tutila-tutila:

— Eshitmadik, — dedi. — Tarkan o'zini nechun o'ldirdi?

— Qora Qog'on o'limidan so'ngra yashashni istamagani uchun, — dedi Ucho'g'il.

O'rtaga chuqur bir jimlik cho'kdi. Shunda Ucho'g'il tutoqqa-nicha:

— Unda bugun Ishbaraxonning-da o'zini o'ldirganini bilmay-siz, a, — derkan, bu so'zlari o'rtadagi jimlik qorong'usiga qo'rday

otilib, barchani dovdiratib qo'ydi. Uning bo'g'iq tovushi so'zining so'ngida qichqiriqqa aylangandi. Oradan o'ngacha sanagunchalik vaqt o'tdimi-o'tmadimi, bir payt uch kishi va yetti o'smir baravar boshlaridan bo'rklarini olib yerga urganlaricha yig'lab yuborishdi. Kichiklar bor tovushda bo'zlashardi. Yomtar bilan Ucho'g'il ko'zlaridan duv-duv yosh oqizishib, singranishardi. Ko'kbo'ring yuziga qon tepib, qip-qizarib ketgandi, u boshini ko'kka qaratganicha, bu ulug' qayg'u ichida, qattiq, tik tovush bilan:

— Ishbaraxonning o'limiga yig'lash uchun ko'zlarim bo'lishini istardim!.. — dedi.

CHINDA TURKLARNING BUZILISHI

Bug'u Alp uzoqqa cho'zilgan saboqdan keyin uyiga qaytdi. Chinlik cherikka eng qulay narsani o'rgatish ham unga og'ir bo'lmoqda. Chin xoqonining maxsus qo'shinidagi turklar bilan mashq o'tkazish esa joniga huzur bag'ishlardi. Bular zotan o'q otishni, qilich o'ynatishni, ot minishni bilishardi. Chopqin burg'usi chalinishi bilanoq turklar bir onda to'planishar, safga tizilish va bosh burish buyruqlarini suv ichganday osongina bajarishar edi. Biroq o'n sakkizga to'lguncha qo'liga qurol olmagan, ot minmagan chinliklardan cherik yetishtirish it azobi edi. O'zi bu chin degani qovushmagan keladi. Bular cheriklik yo savash uchun emas, balki to'qish-bichish, meva-cheva yetishtirish va faylasuf bo'lish uchun yaratilgan yarim-yorti kishilar edi. Holbuki, uning o'smir shogirdlari ham urush usullarini shu chinlik cheriklardan yaxshi bilishardi. Hatto Bug'u Alpning sakkiz yoshli qizi ham o'q otish va ot minishda ulardan ustaroq edi... Bug'u Alp shularni ko'nglidan o'tkazarkan, shogirdlarini to'plab, har kundagiday sabog'ini boshladi. Keyin har oqshomdagi odatiga ko'ra Siganfu ko'chalarini kezmoqqa yo'naldi.

U oylardirki, ko'chalarni aylanadi, biroq buni kimsa payqagani yo'q. Bug'u Alpning ayni yerlarda har oshom kezinib, tunda uyiga qaytishida bir gap bor edi, albatta. Bu ishni undan bo'lak yana bir kishi bilardi.

Bug‘u Alp yarim kechagacha aylanib, tor ko‘chalarning biridan uyiga qayta boshladi. Ko‘k bulutli edi. Bulutlar orasidan yorib chiqqan yarimoy ko‘chaga so‘niq yog‘dularini socharkan, oldinroqda bir turkning sekin-sekin yurib borayotganiga ko‘zi tushdi. Bo‘rkidan, yurish-turishidan turk ekani shundoqqina bilinib turgan bu kimsa Bug‘u Alpga yashirin bir niyat bilan ehtiyotli odim ota-yotganday tuyuldi. Bug‘u Alp qadamini sekinlatib, keskin qarashlari-la qorong‘ilikka tikilib, uning nima qilmoqchiligini bilmogga intildi.

Boshqa payt bo‘lsaydi, Bug‘u Alp kimlarningdir ochiq yo yashirin ishiga aralashib o‘tirmasdi, o‘tardi-ketardi. Biroq bu chog‘da turum o‘zgacha edi, Bug‘u Alp nima qilib bo‘lsa ham shubhali kishi to‘g‘risida aniq tasavvur hosil etishi kerak. Nechunmi? Biroz keyin buni ham bilib olamiz...

Shu payt oy bulutlar pardasidan butunlay qutulib, o‘rtalikni oydinlatib yubordi. Yaxshiyamki ko‘cha egri-bugri ekan, Bug‘u Alp tezda ko‘lkali pana yerga o‘zini oldi, keyin o‘ziga ko‘lankasi tushayotgan chiqiqning yoniga o‘tdi. Ilgaridagi kimsa ham bir ko‘lankali yerga berkingandi, Bug‘u Alpning izidan tushganini sezdi chog‘i, turgan yeridan qimirlamay qotdi-qoldi. U anchagacha oyning bulutlar orasiga kirishini kutdi, biroq o‘ylagani bo‘lmagach, ko‘lankadan otilib chiqib, nariroqdagi bir uyning eshigiga yaqinlashdi. Bug‘u Alp uning shipillaganicha eshikni ochganini va ichkariga kirganini ko‘rdi.

U qiziqsinib o‘sha yoqqa yurdi, eshik yoniga borib, to‘rt tomoniga boqdi. Bu boshqalardan ko‘ra kattaroq uyning eshigi edi. Endi bu uyni ko‘zini yumib kelsa ham topib oladi. Ertaga kechasi yana kelishni ko‘ngliga tugib iziga qaytmoqchi edi, birdan Qiroch Ota yeridan do‘nishida ko‘rgani to‘rt otliqni, ular orasidagi o‘nboshi Barsni eslab qoldi. O‘shanda ularni so‘rab-surishtirsaydim, ishiga aralashsaydim, balki Tuluxonning qog‘onlikni parchalashiga to‘siq qo‘yilib, bir qancha yomonliklardan saqlanar edikmi, deya o‘yladi. Yuragi siqilib, ancha payt o‘ylanib turdi. Ko‘chadan o‘tguvchilar ko‘p emasdi.

U uzoq kutmadi. Bir vaqt eshik sekingina ochildi. Oy Bug‘u Alpga yordam berayotganday shu choq yana porladi, uydan ya-

shirincha chiqqan turkning yuzboshi Ucho‘g‘il ekanligini u aniq-tiniq ko‘rib oldi.

* * *

Bug‘u Alp so‘rab-surishtirib, bu uyning boy chinlik savdogarniki ekanligini aniqladi. Ucho‘g‘il bu yerga tez-tez kelib turardi. Nega bunday qilarkin? Bug‘u Alp ancha avval Siganfudagi barcha turk beklarining uyiga bir-bir kirib chiqqan, Ucho‘g‘ilning uyida ham bo‘lgan, xotinini, bolalarini ko‘rgan edi. Uning xotini tikbo‘yli, chiroyli Almilani eslatuvchi go‘zal ayol edi. Bu turk shunday yostiqdoshini tashlab, qanchalar ofatijon bo‘lsa-bo‘lsin, bir chinlik juvonga ilakishganini Bug‘u Alp hech aqliga sig‘dirolmadi.

To‘g‘ri, Siganfuda turk to‘rasi yurarlikda — kuchda emas, ammo eri bor xotinga bir turkning ilakishgani katta jinoyat, ayb edi. Yoki bu yerda boshqa ish bormikan? Bug‘u Alp shularni o‘ylaganicha boy chinlikning do‘koniga yo‘naldi. Qari, ilkillagan, ko‘zi aqchadan boshqa narsani ko‘rmaydigan bu kishi bilan bir necha bor oldi-sotdi qildi. Undan ayrim narsalarni bilib olish niyatida do‘konga tez-tez qatnadi. Biroq choldan ortiqcha bir gap ololmadi.

Bug‘u Alp bir oy ichida Ucho‘g‘ilning haligi uyga yana ikki marta kirganini ko‘rdi. Bir gal juda qiziq bo‘ldi. Ucho‘g‘ilning ketidan uy egasi chinlik chol ham kelib qoldi. Uy ichi har zamon-gidek jimjit edi. Bir oz vaqt o‘tdi. Bir payt eshik sekingina ochilib, Ucho‘g‘il sirg‘alib chiqdi-da, zumda ko‘zdan yo‘qoldi. Bug‘u Alp nima bo‘lganini bilolmay, ichiga qurt tushdi. “Chol bilan u uyda uchrashdimikan? Yoki chol bu kechalik mehmonini bilarmikan? U holda... Balki ikkisi uchrashib, sirli bir narsani kelishib olishgandir? Bular nima haqida so‘zlashishi mumkin? Ha-ha...” degan o‘ylar kechdi ko‘nglidan.

Bug‘u Alp bu ishlarning urush, yovlik bilan bog‘liq emasligini ichdan sezayotganday edi. Bu turk bilan chinlik cholning munosabati ko‘p nozik va chigal ko‘rinardi. Bunaqa narsalarga uning tishi o‘tmasdi. Bu to‘g‘rida kimsaga og‘iz ochmadi. O‘zicha jum-boqni yechmoqqa unnarkan, u tobora chigallashib borardi. Bir gal

Ucho'g'il maxsus cherikdagi bajaradigan ishiga kelmagach, Bug'u Alp nima deyishini bilmay, boshi qotdi.

Bir kuni turk beklari Siganfu tevaragidagi tog'larga ovga chiqishdi. O'shanda Bug'u Alp Ucho'g'ilni tinmasdan kuzatdi: u bittayam ov ovlay olmadi, o'q otishda eng keyinda qoldi, qilich o'yinida yengildi. Kurashda ikki ko'zi ko'r Ko'kbo'ring tagiga tushdi. Ot chopishda ham barchadan orqada qolib, o'rtadan chiqib ketdi. Shundan so'ng Bug'u Alp uni ertasigagina ko'rdi.

Bug'u Alp bir ish qilishni ko'ngilga tugib, bir kuni Yomtar bilan Ucho'g'ilni yoniga oldi-da, Siganfuning ayrim yerlarini otda aylanib yurdi. Keyin Ucho'g'il kechalari kirib yurgan uyning egasi chinlik-savdogarning do'koniga keldi. Otdan sakrab tushishdi. Bug'u Alp Ucho'g'ilning yuzidan ko'z uzmasdan so'ylashardi. U-bu olganidan keyin savdogardan:

— O'rtog'imni taniysanmi? — deya so'radi.

Chol tanimayman dedi. U Yomtar bilan Ucho'g'ilning otlarini bir-bir aytib sotiqchiga tanishtirdi. Chinlikning yuzida zarrachayam o'zgarish sezilmadi. Chol hingillaganicha chuldirab, ularga mol sotish payida edi. Yomtar ichida bir yegulik ko'rinmayotgan do'konga istaksizcha boqardi. Bug'u Alp do'konchining oti Ling-tao' ekanini aytarkan, shu paytgacha hech yuzi o'zgarmagan Ucho'g'il tipirchilab qoldi. U qoshlarini kerib, ko'zlarida yashirin bir ma'no bilan boqarkan:

— Ling-tao'mi? — deya so'radi. Bug'u Alp ham ko'zlarini undan uzmasdan:

— Shunday! Taniysanmi? — dedi.

Ucho'g'il chinlikni boshdan-oyoq ko'zdan kechirgach, kulimsadi. So'ngra yerga qaraganicha:

— Yo'q, tanimayman, — dedi.

Bug'u Alpning boshi yanada qotdi. Shu kechasi Yumruni yoniga oldi-da, chinlik cholning do'konini va uyini ko'rsatib, unga shunday buyruq berdi:

— Kunduzlari do'konni, kechalari uyni kuzatasan. Do'konga turklardan kimlar keladi, tunlari bu uyga kimlar kiradi — buni bilasan. Barcha ishni kimsaga sezdirmasdan bajar. Ko'rganlaring to'g'risida hech kimga og'iz ochmaysan, mengagina aytasan!

Yumru yerga tiz urganicha:

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi.

Boshida hech bir turk do'konga ham, uyga ham qadamini bosmadi. Beshinchi kuni kechasi Ucho'g'il uyga kirib, ancha vaqt qolib ketdi. Bir necha kun o'tib ust-ustiga ikki kechasi bu uyga keldi. Keyinroq do'konga bora boshladi. Chinlik chol bilan yaxshilab tanishib oldi. Yumru har kuni bo'lib o'tganni Bug'u Alpga borib aytardi. U bir kuni to'lib-toshib kirib keldi. Muhim bir narsani ilg'aganday edi.

— Ucho'g'il yana do'konga keldi, uzoq so'ylashdi, — dedi.

— U chiqib ketgach, men do'konga kirdim. Chinlik chol o'zida yo'q sevinchli edi. U menga Ucho'g'ilning oqshom olaman, deya tashlab ketgani bir yig'in molni ko'rsatdi.

— Keyin? — deya shoshib so'radi Bug'u Alp.

— Keyin, oqshom Ucho'g'il do'konga kelmadi. Sotiqchi chol uni kutib o'tirarkan, u haligi uyga kirib ketdi...

Bug'u Alp Ucho'g'ilning ayyorligini tushundi: u cholni kela-man deya ovuntirib, ipga bog'lagan-da, o'zi ishini bitirgan. Yumru bir narsani — bir turk beginning so'zida turmaganini hech tushuna olmayotgandi. U ko'ngli cho'kkandan cho'kib:

— Ucho'g'il yolg'on so'yladi, — dedi.

BESH YIL KEYIN

Oradan yana besh yil o'tdi. Ko'kturklarning tutqunga tushganiga to'qqiz yil bo'lgandi. Endi Chig'aybo'rilar, Ko'ktoshlar, Bormoqloqlar, Sungurlar, Qora Budoqlar, Qizil Buqalar, Tangriver-mishlar yetuk, kuchli yoshlarga aylanishgandi. Barchasi maxsus cherikning eng yosh subaylari edi.

Kur Shad bilan Bug'u Alp ertalabdan beri so'ylashishmoqda, muhim bir narsani tortishayotganlari aniq. Kur Shad bir muddat tin olib, shunday dedi:

— To'qqiz yillik tutqunlik tugashi kerak. Otimiz, sonimiz yo'qolmasin deya, budun yangidan tirilsin deya ishlash, kura-shishning chog'i kelgandir. Turk beklari ishini, kuchini chin xoqo-

niga berib yura beradimi? Teginlar, shadlar chinlarning oti bilan atalajakmi? Budun ichdan buzula boshladi. O'tukandagi botirlik tilaklari endi yuraklarda qaynamayotir. Bolalarimiz ko'zlarini chinliklarning uyida ochmoqda, ajun¹ budir deb o'ylashmoqda. Xotinlarimiz qisirlashmoqda, erkaklarimiz aynib ketdi. Bug'u Alp! Enini, bo'yini, ostini-ustini o'ylab ko'rdim. Budunni qutqarmoq uchun o'zgarish, ag'darish qilamiz!

Kur Shadning ichidagi yashirin o'ylarini yolg'iz Bug'u Alp bilardi. Yillardirki ikkisi ko'ngildosh, shuning uchun Bug'u Alp uning har bir buyrug'ini bajarish yo'lida jonini ayamasdan yelib-yuguradi. Shuning uchun Ucho'g'ilning orqasidan tushgandi. U Kur Shadga bunday dedi:

— Kur Shad! To'qqiz yillik qutsizlik so'ngiga yetdi! Qora Qog'on, Tuluxon — bular budunga boshchilik etajak kuchga ega emasdi. Chuluq Qog'ondan so'ngra bular yorug' kun oldidagi so'niq mumga o'xshab qolishgandi. Endi Qora Qog'on yo'q. Chuluq Qog'ondan keyin xoqonlik uning o'g'illarinikidir. Maydonda Chuluq Qog'onning o'g'li o'laroq sen turibsan, Kur Shad! Ag'darish urushida o'zing boshchilik qilasan, ish bitgach, qog'on bo'lasan!

Kur Shad uning bu tushunchasini o'ziga singdirolmadi.

— Yo'q, Bug'u Alp! — dedi. — Ag'darishga boshchilik qilaman, biroq qog'on bo'lmayman!

Bug'u Alp unga hayratlanib qaradi.

— Unda kim qog'on bo'ladi? — deya so'radi.

— Urku.

Kur Shad kesib so'ylagani uchun Bug'u Alp og'iz ocholmay qoldi. Bir ozdan so'ngra sekingina:

— Sen nechun qog'on bo'lmaysan? — deya so'radi.

— Qog'on bo'lish uchun ag'darishga boshchilik qildi, degan so'z chiqishini istamayman, — dedi Kur Shad.

— Urku endigina o'n beshga kirdi-ku, — dedi Bug'u Alp.

— Zarari yo'q, — dedi Kur Shad. — Qog'on otamning butun yaxshiliklari, ustunliklari unda bor. Chuluq Qog'ondan so'ngra

¹ **Ajun** — ochun; dunyo.

qog'onlik qilish Tuluxonning, undan keyin esa Urkuning haqqi edi.

Kur Shad qog'on bo'lishi kerak, degan tushunchani Bug'u Alp o'ziga shunchalar singdirib yuborgandiki, endi uning bu so'zlarini eshitarkan, Kur Shadning so'ylaganlari to'raga uyg'un bo'luviga qaramasdan, ichida hech bunga ko'ngisi kelmayotgan edi.

— Kur Shad! — dedi u. — Sen ko'kbo'ri so'yining¹ eng ulug'isan! Bizning to'ramizga ko'ra xoqonlik yolg'iz o'lgan qog'onning o'g'ligagina emas, uning aka-ukasiga, tog'asiga, jiyaniga-da qoladi degan so'z bor. Beklarning bari seni qog'on qilib saylashini-da yaxshi bilasan. Xoqonimiz sen bo'lasan!

— Yo'q! — dedi Kur Shad. — Barcha beklar saylasa-da, qog'on bo'lmayman! Xoqonlik budunga xizmatdir. Ammo ayni zamonda kishi uchun bir imkondir. Eng ulug' xizmat — hech ne kutmasdan qilingan ish sanaladir. Bugungacha Turk buduni uchun keraklicha ish ko'rsatolmadim. Burchimni o'tash uchun, ko'kbo'rilar yurtida keyingi yillarda yuz bergan uyg'unsiz ishlarni to'xtatmoq, tugatmoq uchun-da qog'on bo'lmaydirmen! Men o'ylagan ish ko'p qo'rqmaslikni, otilganlikni istaydir. Bajara bilsak, budun qutuladir. Bajara olmasak, to'kilajak qonlarimiz ortimizdan kelayotganlarga burchlarini eslatib turadir. O'limga tik boqaroq otilgan har bir odim, ulug' ulku, tilak yo'lida sermalgan har qilich, otilgan har o'q, qilingan har bir ish, bilgilki, izsiz ketmas. Buning so'ngida tilakka erishilmog'i aniqdir. Bundayin buyuk ishlarda qanchalik yigitlik ko'rsatsak, qanchalar jon bersak, yutug'imiz shunga ko'ra bo'ladir. Bir ishga kirishmoqdan oldin yaxshilab o'ylamoq kerak. O'ylab, bir to'xtamga kelganimizdan keyin qilinadigan eng ezgu ish — hech nega alaxsimasdan, borlig'imiz-la tilak sari intilmoq! To'qqiz yil kutdik. Ortiq kutib bo'lmas. Bunchalar ulug' ulku uchun qilich ko'targan kishining ko'ngli tinch, esi o'zida bo'luyi kerak. U chog'da boshchi yanada kuchli, chidamli bo'ladir, bergan buyrug'i bajariladir. Qo'zg'olishni boshlarkanmiz, ko'nglim tinch bo'lmog'ini istarmen. Shuning uchun qog'onlik qilishdan kechurmen. Urku qog'on bo'lajak!

¹ So'y — urug'; arabcha qavm so'zining turkchasi (*tarj.*).

Bug‘u Alp O‘tukanda yurganidagi to‘ng, qat‘iy qiyofada:
— Buyrug‘ing bosh ustiga! — dedi.

* * *

O‘sha kechasi ko‘kdagi yulduzlar titrashib porillashardi, O‘tukandan kelayotgan shamol o‘pkalarga to‘lib, ko‘ngillarni ko‘tarardi. Bu tun Kur Shadning uyida O‘tukanliklarning yig‘ini bor. Kur Shad bilan Bug‘u Alp eng ishonchli turk beklaridan bir qanchasini bu yerga chaqirishgan. Buyruqqa ko‘ra bari yayov kelishadi. Oldin ulkan Yomtar, orqasidan Yomg‘ir bilan Ucho‘g‘il ko‘rindi, bir ozdan keyin Oyqutluq bilan Emen kirib keldi. Yetti kishi xira yoritilgan uyda buyuk bir o‘zgarish, qo‘zg‘olish qilish uchun so‘ylashmoqda. Har doimgiday turishlari jiddiy, boshlayotgan ishlarining ulug‘ligidan xabarsizday ko‘rinishar edi. Hali ular tarixda qolajak eng shonli bir qahramonlikni yaratishlarini bilishmasdi.

— Turk beklari! — dedi Kur Shad. — To‘qqiz yilga cho‘zilgan tutqunlik endi tugaydir. O‘tukanda davlat qurgan otalarimizning ruhi chirqillamasin desak, kimsasiz qolgan qir-adirlarimiz yana bo‘sh yotavermasin desak, yog‘iy yayramasin-kulmasin desak, budunimiz shonsiz ezilmasin desak, Turk Tangrisi bizdan yanada o‘pkalanmasin desak, davlatni yangidan qurmog‘imiz kerak. Davlatni tiriltirmoq uchun esa Chin qog‘oniga qarshi qo‘zg‘olon qilamiz. Bug‘u Alp bilan birga shu to‘xtamga keldik.

Kur Shad bir oz jimlikdan so‘ngra yana so‘zga kirishdi:

— Yuzboshi Yomtar! Biz bilan birga bo‘lasanmi? — dedi.

— Birgaman, Kur Shad! — dedi Yomtar.

— Yuzboshi Yomg‘ir! Sen-chi?

— Sizlarga qo‘shilaman! — dedi yuzboshi.

— Yuzboshi Ucho‘g‘il! Sen-chi? — so‘radi Kur Shad.

— Birgaman! — dedi Ucho‘g‘il.

— O‘nboshi Oyqutluq! Sen-chi?

— Siz bilan birgaman! — dedi o‘nboshi.

— O‘nboshi Emen, sen ne dersen?

— Sizlar bilan birgaman, Kur Shad! — dedi o‘nboshi.

Kur Shad qilichini chiqarib, tik tutdi. Mingboshi Bug‘u Alp, uch yuzboshi, ikki o‘nboshi ham ont ichish uchun qilichlarini chiqarib, Kur Shad kabi tek qotishdi.

— Ko‘k kirib, qizil chiqsin!¹ — dedi Kur Shad.

Barchasi uning so‘zini qaytarishdi:

— Ko‘k kirib, qizil chiqsin!

So‘ngra qilichlarini sharaqlatib qinlariga solishdi. Kur Shad yo‘ldoshlariga qarata so‘ylarkan, so‘zlari o‘t parchasi kabi ko‘ngil-larga, onglarga yog‘dusini taratdi:

— Urku Tegin turklarning qog‘oni bo‘ladir! — dedi u. — Uni O‘tukanga olib borib qog‘on qilish uchun uchragan har qanaqa to‘siqni yanchib-yo‘qoturmiz! To‘siqlardan biri Chin xoqoni va chinlar cherigidir. Biz ozchilikmiz, ular ko‘pchilik, ko‘pchilikni yengish uchun ularning boshini ezish kerak! Chin xoqonini qo‘lga olamiz-da, tutqunlikda ushlab turamiz. Shu vaqt ichida Urku bilan birga to‘play bilganimiz turklarni O‘tukanga olib boramiz. Chin qog‘oni qo‘limizda tutqunlikda turarkan, yovlar bizga qarshi hech ish qilisholmaydi. Biz Chin qog‘oniga buyruq berdirtirib, istagani-mizni bajartira olamiz. Chinliklar qog‘on tutqunda bo‘lgani uchun buyrug‘iga bo‘ysunmasa yoki qog‘onni tutqunda saqlashni eplay olmay qolsak, u chog‘da uni o‘ldiramiz.

Kur Shad so‘zdan to‘xtab, yo‘ldoshlariga boqdi. Bug‘u Alp va olti turk begi Chin qog‘onini qanday qilib tutqun etarkanmiz deya o‘ylashardi. Kur Shad ularning ichidagini sezganday so‘ylashda davom etdi:

— Chin qog‘oni har kechasi kiyimini o‘zgartirib, yoniga cherik olmasdan, birgina yovari bilan shahar ko‘chalarida aylanib yura-di. Shu choqda uni qo‘lga tushiramiz. Uni ko‘shk og‘ili yaqinida tutamiz-da, ichkariga sudraymiz; otboqarlarni o‘ldirib, eng yaxshi otlarni olamiz. Chin qog‘onining xos cherigi sanalganimiz uchun bizdan kimsa shubhalanmas. Chin qog‘oni bilan birga saroyning kunbotar yog‘iga boramiz-da, u yerdagi Urku Teginni tutqundan qutqaramiz. Chin qog‘oniga kerakli buyruqlarni yozdirtiramiz... Urku teginning eshigi berk bo‘luvi mumkin, bir-ikki kattaroq tosh

¹ Ont ichilganda aytiladigan so‘z (*tarj.*).

topinglar, urib-sindirib kiramiz. Yarmimiz bu ishlarni qilsak, qol-ganimiz otlarni shaylab, tashqarida kutib turadi...

Kur Shad yana jimib qoldi. Yarimoydin uyda olti bekning ko'zlarida qo'rqinch bir yog'dular yiltillardi. Kur Shad ularga boqarkan, bu ko'zlarda to'qqiz yillik tutqunlikning qiynoqlari va sog'inchlaridan so'ngra tag'in kurashga kirishning sevinchini, yog'iydan o'ch olishning ovunchini, qilich o'ynatishning quvon-chini ko'rdi. Ular bu ulug' ishni shu ondayoq boshlashni orzulab o'yga tolishgandi. Kur Shadning so'zlari ularning xayolini bo'ldi:

— Turk beklari! — dedi u. — Bu ish uch kechadan so'ngra, oy to'lganda bajariladi. Ungacha qiladigan ikki yumushingiz bor: bi-rinchisi — qurolingizni yaxshilab o'tkirlang, ozchilik ekanimizni ko'zda tutib, temir sovutlaringizni, po'lat dubulg'alarigizni-da tayyorlang. Ikkinchisi — eng ishonchli, eng yigit o'rtoqlaringizni, yaqinlaringizni yig'ib, uch kungacha qo'zg'olonga shaylaning!

Shundan so'ngra Yomtar so'z boshladi:

— Kur Shad, sen buyursang, shu ondayoq sakkiz kishining oti-ni so'ylayin.

— So'yla, kim ular? — dedi Kur Shad.

— Bittasi o'nboshi Ko'kbo'ri!

Kur Shad buni eshitib, munglanib qoldi.

— Yaxshi aytding, mingboshi, — dedi. — Uni men-da o'y-lagandim. Biroq, netayki, uning ikki ko'zi-da ko'rmaydir. Qo'z-g'olonda Ko'kbo'ri nima qila oladir?

— Kur Shad! — dedi Yomtar. — O'n yildir qorong'ilikda yashagan Ko'kbo'ri shu kunni kutmoqda edi. Uning quyoshi shun-dayin qo'zg'olish kunida chiqajak! To'g'ri so'ylading, u ko'rmay-di. Faqat sezadi. Hech qursa bir chinlikka teng bo'larli qadar seza-di. Buyruq ber, u-da kelsin!

Kur Shad boshini egib, ancha o'ylandi, keyin:

— Kelsin! — dedi.

Yomtar so'zida davom etdi:

— Qolgan yetti kishi-da Ko'kbo'ri savashchilikni o'rgatayot-gan o'smirlar. Mening o'g'lim Ko'ktosh, Sulamishning o'g'li Bor-moqloq, Ariq Buqaning o'g'li Chig'aybo'ri, Ucho'g'ilning o'g'il-lari Qora Budoq bilan Qizil Buqa, Ko'kbo'rining o'g'li Sungur,

Olqaning o'g'li Tangrivermish. Bularning bari o'n besh-o'n olti yoshdagi o'smir yigitlar. Ko'kbo'ri ularga o'q otishni, qilich urishni, sungu sanchishni o'rgatgan. Bari shundayin qo'zg'olish kuni uchun o'sib-yetishdi. Biz ulardan qattiqroq urushamiz. Ular bizdan epchilroq, yugurukdirlar. Birgalashsak, bir-birimizni to'ldiramiz, butunlashamiz.

— Bu yosh bahodirlarni yonimizda ko'rmoq bizga eski savash-bosqin kunlarimizni eslatadir, — dedi Kur Shad.

Bug'u Alp esa afsuslanib:

— Yoziq! — dedi. — Mening o'g'lim endi o'n yoshga kirdi. Bu qo'zg'olonga yararlik emas-da...

Shu choq Kur Shad o'z oilasini esladi. Uning o'n uch yoshli qizi, to'rtga kirgan bir o'g'li bor edi. Boshqalari bu yomonlik to'p-to'la chin shahrida o'lib ketishgandi.

YOLVORISH

Yomtar bo'lib o'tgan so'zlarni ertasiga Ko'kbo'riga bildirarkan, u chordana qurib o'tirgan yeridan sakrab turdi-da, andasini quchoqlab o'pdi. Kech kirgach, Yomtarning yetagida Ko'kbo'ri va uning yetti shogirdi Kur Shadning yoniga borib ont ichishdi. Ulardan bir oz oldin yuzboshi Yomg'ir Qora O'zan bilan kelib ketibdi. Keyinroq Ucho'g'il Ishbaraxonning jilovchisi Kumushni, Bug'u Alp esa o'z jilovchisi Yumruni olib keldi. Endi qo'zg'olonchilar soni o'n sakkiztaga yetdi. Har kim qurol-yarog'ini o'tkirlab, artib, tayyorlik ko'rishga kirishdi. Ertasi kun Yomtar bilan Yumru Kur Shadning buyrug'iga ko'ra toqqa chiqishdi, qoyalarni kezib, keskir, katta-katta toshlarni olib tushishdi.

Ikkinchi kunning oqshomigacha qirq bir kishi bo'lishdi. Bug'u Alp Kur Shaddan buni eshitarkan, eti junjikib ketdi. Yana Qiroch Otaning o'sha so'zlarini esladi: "Bir katta kentda to'plangan qirq yigitni ko'rmoqdamen. Oralarida sen-da borsen..." degandi u.

O'sha kechasi Yomtar uyga ancha kech qaytdi. Ko'kbo'ri-ning qorong'i uyidan yolvorguvchi bir tovush kelmoqda edi. Yomtar derazadan elas-elas tushayotgan oy yog'dusi salgina

yoritgan uyga jimgina yaqinlashdi. Andasi yuzini kunchiqarga burganicha, qo'llarini ko'kka ko'targan holda, sekin-sekin Tangriga yolvormoqda edi:

— Turk Tangrisi! Turk yer-suvlari! Erta uchun menga kuch bering! O'chim ichimda qolmasin! Budun tutqun bo'lmasin! Turk Tangrisi! Xotinimni olib, o'n ikki yildir ko'nglimni qora qilding. Ko'zlarimni olib, to'qqiz yildir ochunimni qorong'iliqqa solding, bir ne deb yukunmadim. Erta kun bo'yi men uchun ulug' tortiqlaringni soch! Urush bitgungacha ko'zlarimni och! Qona-qona urushayin. To'ya-to'ya qirishayin. Jonim tanamga yuk bo'ldi. Bir umidim senda qoldi. So'ngsiz qorong'iligimni o'zing yorit! So'nmas yog'dularingdan bir tomchisini yo'limga sep! O'chog'imni so'ndirsang-da, meni o'ldirsang-da budunimni yashat!.. Turk Tangrisi! Jonim senga bo'lsin, menga ko'zlarimni ber! Yillarcha nechog'lik qayg'u chekkanimni kimsa bilmadi. Ko'zlarim bir chimdim yog'du axtardi, biroq topolmadi. Ko'zsiz ot chop tirdim, hech tatimadi. Har nedan voz kechtim. Ko'zlarimga yolg'iz bir urushga yetadigan yog'du ber. Turk Tangrisi! Ko'kning ko'rinishini, quyoshning porloqligini, kechalarning bezagi bo'lmish yulduzlarni, yashil og'ochlarni, hatto o'rtoqlarimni, qarindoshlarimni, o'g'limni-da ko'rsatma, ko'naman. Faqat urushga kirishay, o'lgunimgacha yog'iyini ko'rsat! Sadog'imdagi o'q, qo'limdagi kuch, tomirimdagi qon tugagungacha yog'iyini ko'rsat!..

Yomtar go'yo nafas olmasdan tinglar, andasining yumshoq tovushida ko'ngilni sindirib yuboradigan bir ezginlik, ezgi bor edi. Shunday qilib, ertaga bo'ladigani bo'ladi, ish yuzaga chiqsa-da, chiqmasa-da bir qanchalari o'ladi.. Ko'kbo'ri ertaga o'lishni miyasiga qattiq tiqishtirib olgandi. Faqat o'lishdan oldin yog'iyini ko'rib turib olishmoq, ulardan ko'zlarining o'chini ola-roq urushmoq uchun Tangriga yukunib yolvormoqda edi. Yomtar bilan Ko'kbo'ri besh-olti odimli oraliqda, yuzma-yuz turishardi. Birovning kelayotganini uzoqdanoq sezishga o'rgangan Ko'kbo'ri bu kechasi, Yomtarning sharpasini boshiga kelib turgungacha ham tuymadi. U o'zidan ancha uzoqlashgan, xayolan boshqa bir dunyoga ko'chgan kabi boshini yuqoriga qaratib, qo'llarini ochib, ichdan so'zlanmoqda edi...

Yomtarning ham hushi o'zida emasday edi. Yashirincha yolvorayotgan andasining uyiga unga bildirmasdan kirib qolgani uchun ichida uyalganicha anchagacha ne qilarini bilmay turdi, so'ngra Ko'kbo'rining iltijosiga berilarkan, ko'z o'ngidan eski voqealar takror o'tdi. Ertaga balki o'zi ham o'lar, yaqinlari, ularga bog'lagan xotiralari ham parchalanib yo'qolar, hech narsa qolmas...

Yomtar chinlik faylasuf Shan-moning unga aslo singdira bilmagani bir tushuncha ila "o'limning qiyin tomoni shudir balki" deya ko'nglidan kechirdi. So'ngra birdaniga Ko'kbo'rining:

— Ulug' Tangri! Ulug'ligingga so'ng yo'q. Mana endi ko'rmoqdaman, — degan so'zlarini eshitarkan, o'ziga kelib, ko'zlarini unga tikdi.

Voajab!.. Ko'kbo'rining chiqqan ko'zlari o'yig'idan yosh dumalamoqdaydi. To'qqiz yildir qurigan bu buloqlar yana jonlandimikan? Yomtar hayronlik, uyalish va bir oz qo'rquv bilan andasiga boqarkan, uning o'ziga ko'zi tushib, bir ne deyishini kutardi. Biroq andasi ko'zlari Yomtar yoqqa qaragani holda hech neni ko'rماغanday unga so'ylamas, Tangriga yolvorishini davom ettirar edi:

— Turk Tangrisi!.. — derdi u. — Qurugan ko'zlarimga yosh berding. Yog'iyni ko'rmoqdamen. Yeryuzida tag'in bir kechalik qo'noqman. Menga berganing yorug'likni olma! Ko'zlarim yoshini quritma! Meni o'zimdanda uyaltirma! Budunning ko'nglini sindirma! Yog'iyni sevintirma!..

Yorug'lik Ko'kbo'rining ko'zlariga emas, ko'ngliga yog'ilgandi. Yog'iyni bu ingan yog'dular aro ko'rmoqda edi. Sevimli jigalarini, yaqinlarini, o'zini esa hech ko'rolmasdi. Ko'rsaydi, o'n yillik qayg'u yosh boshidagi sochlarini oppoq oqartirganiga boqib, yuragi ortiga tortar, yuzidagi qat-qat ajinlari yanada ortar edi.

Ko'kbo'ri quvonchidan yig'laganicha hamon Tangriga yolvorardi. Ko'zyoshlari hayron qolarli darajada qaynab-toshib, yonog'idan pastga oqardi. Ammo Tangriga yolvorayotgan, ko'zlaridan yosh sizayotgan birgina u emasdi. Boladay sof yuzi va devday gavdasini Ko'kbo'ri ko'rmayotgan Yomtar ham, ikkovidan sal orqada ma'sum yuzini, kekli boqishlarini ko'zyoshlari yuvayotgan, Yomtarning nigohi tushmagan Sungur ham qo'llarini ochib duo qilishar, tovushsiz yig'lashar edi.

Ulug' tun yetib keldi...

Kur Shad qo'zg'olonga bog'liq barcha ishlarni har tomonlama o'ylaganidan keyin oxirgi buyruqlarini berdi-da, so'ngra xotini-ning yoniga bordi. Har doimgiday jiddiy tovushda:

— Qo'nchuy! — dedi. — Bu kechasi budunni qutqarmoq uchun qonli bir ishga kirishamiz. O'lsam, bilganingni qil.

Xotinning yonog'idan o'pdi-da, bolalarini chaqirdi. Ularni bir-bir quchoqladi.

Uyidan chiqarkan, yuziga salqin epkin urildi. Boshini ko'tarib, ko'kka boqdi. To'p-to'p qora bulutlar quvalashib uchib borar, kutilmaganda sovuq shamol esmoqda edi. Kur Shadning qoshlari chimirildi. Tez-tez odimlab saroy og'iliga qarab yo'naldi. Og'ildan ikki yuz odimcha ilgarida bir-biriga qarama-qarshi ikkita qo'nqaygan devor bor edi. Yarmida bitmay qolgan bir uyning qismlari bo'lgan bu ikki devor orasi, undagi ikki-uch og'ochning osti ovloqqa aylangan, bir necha kishi panoh topishi, ko'zlardan berkinishi mumkin bir yer edi. Ular shu ovloqda uchrashishlari kerak. Chala devor ustidan qaralsa, saroy og'ilini, Chin qog'oni har kechasi o'tadigan yo'lni ko'rish oson. Kur Shad o'sha yoqqa borarkan, yomg'ir sevalay boshladi. Undan oldinroq bu yerga kelganlar Kur Shadga ko'zlari tushishi bilanoq yerga tiz urib, uni qarshilashdi. Kimdir devor yonida, kimdir og'ochlar tagida tovushsiz, harakatsiz qaqqaygan, ko'kdagi bulutlar quyuqlashib, tevarak qoraymoqda, ora-sirada tayinlangan kishilar uchrashuv ovlog'iga yetib kelishmoqda edi. Ular ham Kur Shad bilan salomlashib, kutayotganlarga qo'shilishardi.

Kur Shad ishni boshlash vaqti yetganini sezdi. Yo'ldoshlari-ning otlarini aytib chaqirib, yo'qlama qilishga kirishdi:

— Mingboshi Bug'u Alp!

— Buyur!

— Yuzboshi Yomtar!

— Buyur!

— Yuzboshi Yomg'ir!

— Buyur!

— Yuzboshi Ucho‘g‘il!

Kur Shadga kimsa javob bermadi. Bir on jim turib, yana so‘radi:

— Yuzboshi Ucho‘g‘il!

Tag‘in bir javob chiqmadi. Ucho‘g‘il kelmagandi. Ortiq kutmasdan yo‘qlamani davom ettirdi:

— O‘nboshi Ko‘kbo‘ri!

— Buyur!

— O‘nboshi Oyqutluq!

— Buyur!

— O‘nboshi Emen!

— Buyur!

Endi navbat yangi o‘nboshilarga — Kur Shad o‘nboshilikka tayinlagan yosh turk beklariga kelgandi.

— O‘nboshi Sungur!

— Buyur!

— O‘nboshi Ko‘ktosh!

— Buyur!

— O‘nboshi Bormoqluq!

— Buyur!

— O‘nboshi Qizil Buqa!

— Buyur!

— O‘nboshi Qora Budoq!

— Buyur!

— O‘nboshi Chig‘aybo‘ri!

— Buyur!

— O‘nboshi Tangribermish!

— Buyur!

Beklarning bari shu edi. Endi navbat qorabudunga — el ichidan tanlab olingan oddiy o‘smirlarga keldi. Kur Shad ularni yo‘qlay boshladi:

— Qora O‘zan!

— Buyur!

— Kumush!

— Buyur!

— Yumru!

- Buyur!
- Elqoya!
- Buyur!
- Chag‘ri!
- Buyur!
- Qololturuq!
- Buyur!
- O‘tar!
- Buyur!
- Tunga!
- Buyur!
- Kuchluk!
- Buyur!
- Elochin!
- Buyur!
- Yaqa!
- Buyur!
- Erbuz!
- Buyur!
- Obiy!
- Buyur!
- Turumtoy!
- Buyur!
- Tug‘rul!
- Buyur!
- Cho‘bayiqmish!
- Buyur!
- Qobon!
- Buyur!
- To‘luq Tug‘a!
- Buyur!
- Alpaya!
- Buyur!
- Changshi!
- Buyur!
- O‘kush Qoraochqi!

- Buyur!
- Yig'och!
- Buyur!
- Qutan!
- Buyur!
- Yirim!
- Buyur!
- Badruq!
- Buyur!
- To'qush!
- Buyur!

Yo'qlama tugagach, barcha bir on jim qotdi, sukutni Kur Shadning o'pkali tovushi buzdi:

— Yuzboshi Ucho'g'il! — dedi u.

Ucho'g'il haliyam kelmagandi. Javob eshitilmagach, Kur Shad uni o'g'illaridan so'roqladi:

— O'nboshi Qora Budoq, otang qayerda!

— Bilmayman, shad, — dedi Qora Budoq.

— O'nboshi Qizil Buqa, sen-da bilmaysanmi? — deya Kur Shad yuzboshining ikkinchi o'g'liga yuzlandi.

— Bilmayman, shad, — dedi u ham.

O'rtalikni qorong'ilik qoplagani uchun kishilar bir-birlarining yuzlarini ko'risholmas, faqat qoralarini ilg'ashmoqda edi. Anchadan beri Ucho'g'il to'g'risida bosh qotirayotgan Bug'u Alp kunlardan buyon ichini kemirayotgan shubhasini Kur Shadga aytmoq uchun unga yaqinlashdi.

— Kur Shad, — dedi u, — oxirgi kunlarda uni bir chinlikning uyiga kirib-chiqib yurganini ko'rgandim. Ishqilib...

Bug'u Alp so'zini aytolmay, tin oldi. U bir turk begi to'g'risidagi taxminlarini so'ylashga uyaldi, biroq shundayin muhim paytda kutilmagan tuzoqqa ilinib qolmaslik uchun bir tadbir qo'llash majburligini ham his etardi.

Qorong'ilikda yana Kur Shadning tovushi eshitildi:

— Yuzboshi Ucho'g'ilning qayerdaligini bilgan bormi?

Bir kishi unga shunday javob berdi:

— Bir oz oldin men uni ko'rgandim.

— Qayerda ko‘rding?

Qo‘zg‘olonchilarning eng keksasi, oltmish olti yoshli Buyruq yuzboshi Ucho‘g‘ilni ko‘rgan yerni bir-ikki og‘iz so‘z bilan tushuntirdi. U yer Ucho‘g‘il kechalari kirib-chiqib yurgan boy chinlik savdogarning uyi ekanini Bug‘u Alp bilan Yumru darhol anglashdi. Kur Shad bilan Bug‘u Alp qorong‘ilikda bir-birlariga tikilishdi. Barcha tek qotganicha Kur Shadning nimadir deyishini kutmoqda edi.

Yomg‘ir kuchaygandi. Shamol ham qattiqroq g‘uvillamoqda. Shunday tunda Chin qog‘oni ko‘chaga chiqmas. Agarda Ucho‘g‘il bu yerda bo‘lsaydi, Kur Shad qo‘zg‘olon vaqtini bir necha kun orqaga surmoqchi edi. Ammo u yo‘q, turum boshqacha. Biror xoinlik yuz bersa-ya? Kur Shad uzoq o‘ylab o‘tirmadi, keskin to‘vush bilan shunday dedi:

— Chin qog‘oni bu kechasi ko‘chaga chiqmaydi. Uni tutmoq uchun biz ko‘shkka bosqin qilamiz!

Qirq kishi bu yerga zotan o‘lgungacha yov bilan olishmoqqa kelishgandi. Ular uchun ko‘chada birgina yovari yonida borayotgan Chin qog‘onini tutish bilan minglarcha cherik qo‘riqlayotgan saroyga bostirib kirishning hech farqi yo‘q edi. Bajaradigan ishlarning ulug‘ligi, o‘zlaridan yuzlarcha yillar keyin keladiganlarning bundan hayratga tushishlari xayollariga ham kelmasdi. Faqat bir narsani — turk shon-sharafini qutqarish uchun qurol bilan harakat qilishni bilishardi.

Kur Shad boshiga dubulg‘asini kiygan, biroq asosiy ishni o‘q otib bajaraman-ku, deb o‘ylaganidan, og‘irdir deya sovutini taqmagandi. Belida qilichi va sadog‘i osig‘liq edi, qalqonini ham olmagandi. Bug‘u Alp ham sovutini kiymagandi, faqat yelkasiga yoyini ilib, belidagi qayishiga qilichi bilan birga ikkita pichoq osib olgandi.

Yomtarning qalqoni juda katta edi. Qo‘lining tagida ikkita yirik tosh ham bor. Bu toshlarni u temir eshiklarni sindirib ochishda ishlatadi. Unga o‘xshagan polvon Yumruning qo‘lida ham shundayin bir tosh bor.

Ichlarida birgina Ko‘kbo‘ri ham dubulg‘ali, ham qalqonli, ham sovutli edi. Ko‘zlari ko‘rmagani uchun uni boshdan oyoq qurol-

lantirishgandi. Ammo Ko'kbo'ri kechagi Tangriga yolvorishidan keyin ko'zlari yog'iyni ko'ra boshlaganiga inonganidan yoniga sadoq va yoy olishni unutmagandi.

Qarigan Badruq ancha yupun kiyingandi. Belida qilich, bir qo'lida yoyi, bir qo'lida esa o'nta o'qi bor. Og'irliq qiladi deya sadoq taqmagandi. "Bu yoshda yayov, yelib-yugurib urishishga kuchim yetmaydi, o'nta o'qni otib bitirgunimcha navbat qilichga keladi", deya o'ylagandi.

Qora O'zanning sadog'i o'qqa to'la. Qilichi, pichog'i ham yonida. Ortiqcha bo'lsa-da, orqasiga qo'bizini ham taqib olgandi. Shundayin ulug' bir tunda jon yo'ldoshi qo'bizidan ayrilishga hech ko'ngli chopmagandi.

Yosh beklar dubulg'a va sovut kiyishgan. To'rt-beshta pichoq taqqan Elqoya barchadan boshqacha ko'rinadi. O'kush Qoraoch-qining qo'lida esa ikkita kalta nayza bor. Bularning biri pichoq otishda, biri uzoqdan turib sungu sanchishda ustaligi bilan tanilishgan.

Chelakdan quyayotganday qilib yog'ayotgan yomg'ir sharil-lashi orasida Kur Shadning qo'zg'olonoldi buyrug'i yangradi:

— Ishimiz og'irlashdi, bu uchun ko'shkka barimiz birdan yopirilib kiramiz! Tashqi eshiklardagi qorovullar uzoqdan o'qlab o'ldiriladi, boshqalar tovush chiqarmasdan ichkari otiladilar. Ichkaridagi Chin qog'oni ko'shkiga yo'nalgan yo'l eshiklarini Yomtar, Yumru tosh bilan urib sindirishadi. O'yimiz shu: Chin qog'onini tutqun etmoq, tutolmasak, o'ldirmoq. Keyin Urkuni qutqarishimiz kerak.

Men o'lsam, buyruqchi Bug'u Alpdir, undan keyin Yomtardir, u-da o'lsa, yomg'irdir. U-da o'lsa, bilganingizcha ish tuting. Endi yoylarni o'qlab, ortimdan yuring!

Qirg kishi yoylarini yarim kerib, otmoqqa shaylanib yurmoqqa boshlashdi. Quloqlariga na shamolning guvillashi, na yomg'irning shovullashi eshitilardi — mana, o'n yildir kutilgan kun yetib keldi, qonli bir urush eshigida turishibdi. Turk buduni bu dalicha bos-qindan keyin tutqunlikdan qutulajak, yurtlariga borib, O'tukanda otalari qurgan davlatni yashatajak.

Bu — Ulug' Yurish edi.

Qirq botir ko'ngillarda totli o'ch tuyg'usi, ko'zlarida Turk xonligining qayg'uli xayoli to'lib-toshib jimgina odim otishardi. Ko'zi yo'q Ko'kbo'ri esa, birov qo'lidan tutmasa-da, yo'l haqida biror narsa bilmasa-da, qorong'ilikda boshqalar kabi tekis yurib borardi.

Tarixning qirq bilinmagan qahramoni zimiston kechada so'nggi urushga yo'nalgan. Eng oldinda Kur Shad, Ko'kbo'rilar urug'ining o't parchasiday o'g'loni. Turk budunini qutqarmoq vazifasini bajarmoq, o'zining haqqi sanalmish qog'on bo'lish imkonini boshqa birovga bermoq uchun, o'z irqi, ulusi tarixiga eng go'zal satrlarni bitmoq uchun ko'zlarini oldinga tikib, yoy ipini qattiq qisganicha olg'a intilmoqda.

Uning orqasidan Bug'u Alp, Yomtar, Yomg'ir, Ko'kbo'ri, Oyqutluq va Emen bir-bir ilgarilashmoqda. Bug'u Alp ulkan tanasi ichidagi sog'lom yuragi gupillab urganicha, quloqlarida Qiroch Otaning so'zlari jaranglab takrorlanganicha qadam bosarkan, Yomtar ham yirik gavdasiga mos katta bir toshni qo'ltiqlaganicha odim otmoqda. Birov ilg'amasa-da, Yomg'ir odatdagidek kulumsagan yuz-la ildam bormoqda, Ko'kbo'ri esa, Tangri ko'ngliga solgan yorug'lik bilan, ko'ngil ko'zi bilan ko'raroq yurmoqda. Oyqutluq o'n yil avvalgi qilich yarasidan tirishgan yuzlarini qahrli burishtirganicha, Emen chinliklar o'ldirgan to'qqizta aka-ukasi, uch tog'asi, ikki opasi va otasining o'ch deya hayqirgan tovushlari quloqlarida yangraganicha olg'a bosmoqda.

Qirq qahramonning yomg'ir ostidagi yurishi seldek oqmoqda.

Kur Shadning yettita yosh o'nboshisi, biri o'n besh, biri o'n olti, biri o'n yetti yoshdagi Sungur, Ko'ktosh, Bormoqloq, Qora Budoq, Qizil Buqa, Chig'aybo'ri va Tangriversh uchunchi to'p o'laroq bormoqda. Qirq qo'zg'olonchi turklarning yurish tartibiga ko'ra, saflanganicha, oldinda beklar, ularning ortida yigirma oltita cherik besh to'pga ayrilib, o'lim-qolim urushiga oshiqmoqda.

* * *

Bular bu yoqda saroy yo'lida ekan, anchadan beri yog'ayotgan shiddatli yomg'irdan botqoqqa aylangan Siganfi ko'chalarida bir kishi o'lar-qolariga qaramay chopib borardi. Goh oyog'i ko'lmak-

ka tushib, yuzi loyga bulanar, goh kuchaygan shamol bo'g'zi-ga tiqilib, nafasi kesilarak to'xtar, damini rostlab, yana yugura boshlar edi. Shundayin yomg'irli kechada ivigan, loyga botgan, sandiraqlab-so'ligan kishi Ucho'g'il edi. Uning boshi yalang, qo'lida yoyi, belida qilichi, sirtida sadog'i osig'liq edi.

Ucho'g'il nechun kech qolgandi? Bug'u Alpning shubhalari o'rinlimidi?

To'g'risi, Ucho'g'ilni Olbosti yo'ldan chiqarganiga ancha bo'lgandi. Bir paytlar, Qora Qulonning qo'noqlig'inda chinlik fohishalar bilan buzuqliq qilib yurganida, bir to'toqqa iliqib, unga bog'lanib qolgandi. Chinliklarga tutqun o'laroq Siganfiga keltiril-gach, o'sha xotinni yana ko'rib, tag'in esidan ayrildi. Endi boy va qarigan bir chinlik savdogarning xotiniga aylangan bu urg'ochi shayton, chinlik jonon Ucho'g'ilni yana o'ziga oshiqu jazman etib, uni gunohga botirgan edi. Ucho'g'il kechqururlari, savdogar uyiga qaytmasidan oldinroq xotin bilan don olishga o'rganib qol-gandi. Shunday qilib, Bug'u Alp bir oqshom uni shu uyga kirarkan ko'rib qolgandi, biroq gap nimadaligini sezmagandi. Hatto kuni kecha ham Ucho'g'il uyda ekan, chinlik savdogar birdan kelib qoldi, ammo usta xotin o'ynashini bilintirmasdan ko'chaga yo'llab yubordi. Mana, bu kechasi ham Ucho'g'il o'sha uydin kelmoq-da. Qo'zg'olon boshlanib, o'lim maydoniga ketilarkan, u chinlik ofatijonni so'nggi bor ko'rmoqdan, so'ng bor ishrat etmoqdan o'zini tiyolmadi. O'sha buzuqliq uyiga yo'naldi. Biroq savdogar uyga vaqtliroq qaytdi, Ucho'g'ilni tutib oldi, Ucho'g'il ham o'ylab o'tirmadi, "bu kecha ishni sendan boshlash manglayda yozilgan ekan", dedi-da, shartta qilichini sug'urib, chinlikning boshini uchirdi. Xotin qo'rqib yig'lay boshladi, keyin erining o'ligini ya-shirincha bir yerga ko'mib tashlashni so'rab, Ucho'g'ilni qisti-bas-tiga oldi. Bu tunda boshqa ishi borligi uchun Ucho'g'il bunga ko'nmadi, o'likni yo'qotish tortishmasi g'avg'oga aylanayotganini sezib, bo'rkini ham kiymasdan ko'chaga otildi...

U chopib borarkan, ichida chinlik savdogarni bo'ralab so'kar-di. Sillasi qurigandi. Sudralib yugurarkan, sharros quyayotgan yomg'ir, shamol nafasini qaytarib, ildamlashiga to'sqinlik qilar-di. Saroy og'iliga ham yaqin qoldi, anavi muyulishdan o'tsa,

yo'ldoshlariga yetib oladi. Ucho'g'il oxirgi kuchini to'plab, olg'a talpindi. Muyulishdan o'tdi. Afsus!.. U kechikkandi. O'rtoqlarining bari saroyga qarab ketishayotganini ularning qorong'ilikdagi qoralaridan bilib oldi. Chuqur uf tortdi. Sal o'ziga kelib, tag'in sudralib chopmoqqa tutindi. Bir turk begining bunchalar yo'lni yayov bosib o'tganini kimsa eshitmagan, ko'rmagan.

Ucho'g'il qo'zg'olonchilarga yetib borganida ilk o'qlar otilgan, soqchilar yerga cho'zilgan, qirq qahramon esa yanada tezroq yurmoqda edi. U endi kechg'a qolishning jazosini torta boshladi: Ucho'g'il bir turk begi, Ko'kturk o'rdisida bir yuzboshi bo'lgani holda shundayin shonli bosqinda eng ortda bormoqda! Hozirgacha o'zi bola deb bilgan va ilk marta urush maydoniga tushgan o'g'il-lari Qora Budoq bilan Qizil Buqa ham undan ilgarida edi. Shundog'am yuguraverganidan qora terga botgandi, orqada qolganini o'ylarkan, alamdand yuragi achishib, ichi tortilib ketdi.

Qirq bir kishi endi saroyning tashqi eshigiga qarab bormoqda. Soqchilar qo'llaridagi qalin tayoqlar uchidagi mash'alalar bilan tevarakni yoritishardi. Bu yerda oltita soqchi bor ekan, Kur Shad ular tomonga imlab, orqasidagilarga buyruq berdi. Yoylar tarang tortildi. Kur Shadning o'qi uchar-uchmas tag'in o'n o'q vizillab qoldi. Soqchilar yer tishlashdi.

Yurishda davom etishdi.

Orqaga qaramasdan, ortda ne bor o'ylamasdan, ko'zlar faqat oldinga tikilganicha olg'a bosishmoqda. Ulug'onlar yaqin edi. Yer tishlagan soqchilar ilk qurbonlar, to'kilajak daryo-daryo qonning ilk tomchilari edi.

Saroyning tashqi eshigidan ichkari kirisharkan, qarshilari-dan bir bog' chiqdi. Yuz odim oldinda ko'shkning kirish eshigi ko'rinmoqda. Eshik hanuz ochiq edi. Ichkaridagi chiroqlar yog'dusi eshikkacha kelib yetgan, u yerni oydinlatib, allaqancha soqchilarni qo'zg'olonchilar ko'ziga kaftdagidek ko'rsatib turardi.

Kur Shad orqasiga boqdi:

— O'q yog'dirib, bir onda bosamiz! Tebran! — dedi.

Uning jaranglagan tovushda bergan turkcha buyrug'i soqchilar diqqatini jalb etdi. Biroq birortasi og'iz ochib, qimirlashga imkon

topmadi — o‘q yomg‘iri tevarakni ost-ust qildi. Soqchilardan faqat ikkitasi ichkariga qochib ulgurdi.

Qirq bir kishi yashin tezligida eshikka yopirilib keldi. Barcha endilikda ko‘shk ichida edi. Kur Shad bilan Bug‘u Alp saroy ichini, Chin qog‘oni va Urkuning turar yerini yaxshi bilishadi. Besh-olti odim bosamoqdan¹ bosib chiqishgach, qarshilarida keng uy ko‘rindi. Anavi so‘ldagi ulkan eshik qog‘onning ichki saroyiga olib boradi. Qo‘zg‘olonchilar bosamoqdan yuqori ko‘tarilarkanlar, ketma-ket chin tilidagi hayqiriqlar eshitildi, so‘ngra to‘qmoqlarning birinj lavhalarga to‘qillab urilishidan butun saroy jaranglab ketdi. Chinliklar yordam istasalar, mana shunaqa qilib birinjga to‘qmoq urib tahlikani bildirishardi. Yomtar endilikda ortiqchalik qila boshlagan og‘ir, yirik toshni bor kuchi bilan qog‘onning eshigiga otdi, buni ko‘rgan Yumru ham qo‘lidagi tosh bilan eshikni urdi.

Bu shovqin-suron orasida qarshidan yuzlarcha chinlik cherikning qo‘zg‘olonchilar yoqqa yopirilayotgani ko‘rildi. Yomtar bilan Yumru temir eshikni sindirishga urinisharkan, qo‘zg‘olonchi turklar va chinlik cheriklar oltmish odimcha uzoqlikdan turib bir-birlariga o‘q yog‘dira boshlashdi.

O‘tukanning eng o‘tkir o‘qchisi sanalgan Kur Shad har yoy tortganida bir chinlikning jon yeridan urib ag‘darar, uning o‘qini yeganlar g‘iq etmasdan o‘lar edi.

Bug‘u Alp ko‘zlab o‘tirmasdan o‘q uzarkan, olatasir urush maydonidagi bir chinlik albatta safdan chiqardi.

Yuzboshi Yomg‘ir esa ko‘zlari ichidagi odatdagi kulumsash so‘nmagan, sokin holda, xuddi mashq qilayotgandagi kabi o‘q uchirardi.

Ucho‘g‘il manglayidan terlar oqib, holdan toyib urushmoqda.

O‘tukan dalisi Ko‘kbo‘ri o‘n yil oldingi umriga qaytganday. Ko‘nglida Tangri indirgan yog‘du-la yog‘iyni ko‘rar, urush hayqiriqlarini hayqirganicha yoyni tortib, tinimsiz o‘q uzardi.

Yosh o‘nboshilar esa hayron qolarlik bir epchillik bilan yov ustiga o‘q yog‘dirishardi.

¹ **Bosamoq** — zina anglamidagi eski turkiy so‘z (*tarj.*).

Saroyda haliyam chingillab turgan birinj tovushiga endilikda Yomtar va Yumruning temir eshikni tosh bilan urishidan chiqqan tangillash, olishayotganlarning baqir-chaqirlari, yaralilarning ingroqlari qorishib ketgandi. Bir-biriga o'lim istagan ikki yov odim-odim yaqinlashmoqda edi.

Qo'zg'olonchilardan ilk o'laroq Turumtoy yiqildi. Uning ortidan Erbuz va Qobon ag'darildi. Ko'kbo'riga bir necha o'q tegsa-da, boshdan-oyoq sovutga burkangani uchun yaralanmadi. Atrofda chinliklarning o'liklari ustma-ust qalashib yotar, bu ularning ichiga qo'rquv solgan, qochishni o'ylashmoqda edi. Faqat shu choqda qarshidagi eshikdan bir bo'lik chinlik cherikning yordamga yetib kelgani ularni to'xtatdi. Yondosh eshik ham sharaqlab ochilib, u yerdan ham bir bo'lik chinlik cherik yopirilib kirib, qo'zg'olonchilarga tashlandi.

O'qlarning vizillashi tashqaridagi yomg'ir tovushidan kuchli edi. Endi ko'kturklar bir yerda turganlaricha so'g'ishmoqda, chinliklar odim-odim ilgarilashga intilmoqda, biroq o'q yomg'iri ostida tutday to'kilmoqda edi. Qo'zg'olonchilardan Alpqoya, Yaqqa, Qololturuq o'lib yotishardi. O'nboshi Oyqutluq yelkasiga bir o'q sanchilgani holda berilib urishmoqda.

Keksa Badruq savashga kelayotganda o'nta o'q olgandi, barini otib bitirgach, hali navbat qilichga yetmagani uchun yerdan o'q axtara boshladi. Keyin Turumtoyning gavdasiga sanchilgan o'qni sug'urib oldi-da, yoyiga tortarkan, qornidan o'q yeb, cho'kkalab qoldi. Shu ko'yi o'qni uchirdi. So'ngra yuztuban yerga yiqildi. Bo'rki boshidan uchdi. Oq sochlari yerdagi qizil qoniga qorishdi.

Yomtar va Yumru ko'p urinsalar-da, temir eshikni hali buza olishmagandi. Ular olishuvdan chetda, Chin qog'onining ichki saroyiga boriladigan yo'l eshigini sindiramiz deya bekorga kuch sarflashmoqda edi. Chunki endilikda eshikni buzsalar-da, vaqt o'tgandi. Elochin, Qutan va o'nboshi Emen ham o'q yeb yiqilishgan, u yoqda esa chin saroyining butun qo'riqchilari oyoqqa qalq-qalq edi.

Endi yigirma besh-o'ttiz odim uzoqlikdan o'q otishmoqda. O'kush Qoraochqi gurillab hayqirdi-da, ikki nayzasidan birini yovga uloqtirdi — sungu ajalning o'qiday uchdi!.. Uchib borib chinlik

subaylardan birining sovutlik badanini teshib, orqasidan chiqdi, uni pirildoqday uchirib-ag'darib, yer tishlatdi. Buni ko'rgan Elqoya ham pichoqlariga qo'l otdi. Ilk pichoq yovlardan birining ko'ksiga, ikkinchisi boshqa birining bo'g'ziga, uchinchisi yana birovining yuziga sanchildi. Yigit to'rtinchi pichog'ini uloqtirilmadi — to'rt-besh o'q birdaniga ko'ksiga botdi. Elqoya o'larkan, chinliklar kabi orqasiga tisarilib, yoniga yiqilmadi, balki bir necha odim olg'a bosib, yuzini tuproqqa qo'ydi.

Olishuv rosa qizigan, cheriklar o'lar-qolariga qaramay savashmoqda edi. O'nboshi Oyqutluq, uning ketidan O'tar, To'qush va o'nboshi Tangrivermish ham o'lgandi.

O'nboshi Ko'ktosh qo'zg'olonchilar safining eng oxirida, devor yonida turib o'q uzmoqda. Undan o'n besh-yigirma odim ilgarida Chin qog'oni ichki saroyining temir eshigini otasi Yomtar va Yumru sindirmoqqa urinib tosh bilan urib yotibdi. Sadog'idagi o'qlari tugagach, Ko'ktosh tevarakka alangladi, shunda birdaniga qo'liga o'q sanchildi, keyin biqinidan ham o'q yedi. Inraganicha cho'k tushdi. Unga otilgan uchinchi o'q boshidan bo'rkini uchirib yubordi. Shu choq Ko'ktosh yoyini otasiga otarkan, baqirdi:

— Hyey!.. Ota!..

Qo'liga yoy kelib tushgan Yomtar boshini o'girib, o'g'lini qon ichida ko'rarkan, qotib qoldi. Ko'ktosh — yoshlikka to'ymagan, urushga qonmagan, tiriklikning neligini bilmagan, o'limning nimaligini ham anglamagan Ko'ktosh yana hayqirdi:

— Unda ish yo'q, buyoqqa kel!..

Eshikni sindirolmasdan tutoqqan, ko'ziga hech ne ko'rinmayotgan Yomtar atrofida bir necha safdoshlarining o'lib yotganini va chinlik cheriklarning ko'payganini anglab, ishini to'xtatdi. Haybat-la qo'zg'olonchilar ichiga otildi, qo'lidagi ulkan toshni chinliklar ustiga uloqtirdi. Sadog'idan o'q chiqarib, yovga o'q yog'dira boshladi. Yomtar otgan tosh chinliklarni ag'dararkan, buni ko'rgan Yumru ham qo'lidagi qoyatosh parchasini yog'iy to'piga uloqtirib, olishuvga qo'shildi. Ikki bahodirning savashga kirishuvi yovni bir oz to'xtatdi.

Yomtar anchadan beri qilgan ishining urushga bog'liqsiz yumush sanagani uchun endi olishuvdan buyuk huzur tuymoq-

da, uyoq-buyog'idan vizillab o'tayotgan o'qlarga, hattoki o'g'li Ko'ktoshning o'limiga ham parvo qilmay, chinliklarga o'q yog'dirar edi.

O'kush Qoraochqi ikkinchi nayzasini ham boshqa bir yog'iyga sanchganidan keyin o'qlanib-ag'darilgan, uning orqasidan Chag'ri va o'nboshi Qizil Buqa ham o'q yeb, jonlari uchmoqqa uchgan edi.

Mingboshi Bug'u Alp butun kuchi, ustaligi va qahramonligini ko'rsatib olishmoqda. U oldiniga Ucho'g'il yig'noq yeriga yetib kelmagani uchun sotqinlik yuz berdi deya o'ylagandi. Endilikda Ucho'g'ilning o'z oralarida jonini ayamadan so'g'ishayotganini ko'rib, ichi yayradi. Shu choq yana Qiroch Otaning so'zlarini esladi, u: "Yomg'ir yog'moqda. Irmoq qirg'og'ida urushmoqdasiz..." degan edi.

Yomg'ir yog'moqda, degani to'g'ri chiqqandi. Faqat daryo qirg'og'ida emas, balki saroy ichida yov bilan olishmoqda edilar.

Ikkala tarafning ham o'qlari tugadi. Endi ne bo'larkin? Qo'z-g'olonchilarning yarmi o'lib, yarmi qoldi. Qilichbozlik boshlansa, o'zlaridan yigirma marta ko'p yog'iyga qarshi tura bilish kerak. Shu choqda Kur Shadning buyrug'i gurladi:

— Bug'u Alp! Uch-besh kishi bilan yog'iyi chalg'itib tur! Og'ilni bosib, otlarni olamiz!

Bug'u Alp tevarakka ko'z otib, bir onda turumni angladi. Urushga kech qo'shilgani uchun Yomtar va Yumruning sadog'ida hali o'qi bor edi, ular yoy tortarkan, mingboshi shunday buyruq berdi:

— Ucho'g'il, Ko'kbo'ri, Yomtar, Yumru, Sungur mening yonimda qoladi! Boshqalar Kur Shadning ortidan boradi! Qimirla!..

Kur Shadning orqasidan Yomg'ir, Bormoqloq, Qora Butoq, Chig'aybo'ri, Qora O'zan, Kumush, Tunga Kuchluk, Obiy, Tug'rul, Cho'bayiqmish, To'luq Tug'a, Changshi, Yig'och va Yirim ergashdi. Haligina kelgan yo'llaridan endi shoshib qaytishmoqda. Shamol pasaygan, ammo yomg'ir tinmagan edi.

Bug'u Alp qilichini o'ynatib, bosqin buyrug'ini berdi. Besh quroldoshi ham qilichini yalang'ochlab, yog'iyga otilishdi. Ko'kbo'ri hayratga soladigan epchillik bilan, xuddi ko'zlari borday olishmoqda. Yomtarning ulkan tanasi yog'iyga qo'rquv yog'dirar,

u chinliklarni qilichning tersi bilan urar va boshlarini yorar edi. Sungur otasining yonida bir paytlar mashq qilingandagi kabi urushning butun qoidalariga bo'ysungan holda savashmoqda. Ucho'g'il kech qolganining aybini yuvmoq uchun jon-jahdi bilan urushmoqda. Yumru ham Bug'u Alpning e'tiborini o'ziga qaratmoq niyatida favqulodda urushqoqlik ko'rsatmoqda. Barchasi yaralansa-da, yog'iyni qiyratishmoqda. Bug'u Alp qarshisidan chiqqanlarni bir tebranishda ag'darardi. U qilichini o'ynatarkan, atrofga bir ko'z otdi va bu yerda ortiq qiladigan ish qolmaganini sezdi. O'tgan vaqt ichida Kur Shadlar istagan nuqtaga yetishdi, ularga shu kerak edi. Bug'u Alp quroldoshlariga:

— Sekin-sekin eshikka qarab yuramiz!.. — dedi.

Qo'zg'olonchilar buyruqni bajarishga kirishib, orqaga yo'nalishdi. Yog'iylar ko'zi ko'r Ko'kbo'ri bilan uning yonidan ayrilmasdan urushayotgan Sungurni o'rab olishgandi. Ota-o'g'il sirtlarini devorga tiyaganlaricha so'qishmoqda. Ko'kbo'ri sovutga burkanganidan o'ziga urilayotgan qilichlarga parvo qilmayotir, faqat o'zi yog'iya solgan qilich zarblarini sanoqqa qo'shayotir.

Bug'u Alp yonidagi Yomtar, Ucho'g'il va Yumru bilan birga eshikka qarab chekinishmoqda. Mingboshi: "Tashqari chiqiboq eshikni berkitamiz, chinlilarni yana-da chalg'itamiz!" deya baqirdi. Eshikdan chiqayozishganda Yomtarning ko'zlari istar-istamas o'limga tashlab ketilayotgan andasi va uning o'g'liga tushdi. Birdan qoshlarini chimirib:

— Ko'kbo'ri! — deya hayqirdi. — Ko'zingni chiqargan it qarshingda turibdi!

Yomtar shunday dedi-da, tashqariga otildi. Shu onda Bug'u Alp eshikni shiddat bilan yopdi-da, to'qmoqni Yumruqa uzatib:

— Qattiq tut! Ochtirma! Biz ko'zlangan yerga borib olaylik, ungacha ochtirmasang bo'ldi! — deya buyruq berdi. So'ngra u boshqalar bilan birga saroy og'ili yoqqa yo'naldi.

* * *

Yomtarning gurillab aytgan so'zlarini eshitiboq Ko'kbo'ri quturib ketdi. Qalqonini to'lg'otganicha qarshisidagi chinlikka tashlandi. O'limni bo'yniga olgan kishi dunyoda eng kuchli in-

sondir. Shundayin kuchga ega Ko'kbo'ri bu choqda o'ziga yomonlik qilgan yovuzdan o'chini olmoqday mingdan bir odamga nasib etadigan imkondan foydalanish baxtidan yayramoqda. Katta baxtiyorlik ham kishini quyushqondan chiqarib yuboradi. Ko'kbo'ri ana shunday holatda edi. U qilichini o'ynatib, havoda aylantirarkan, qilichi ko'kdagi bo'shliqda boshqasini bilan to'qnashdi. Qilichlar bir-biriga qattiq urilib, singanidan sachragan uchqunlar so'narkan, Ko'kbo'ri chinliklarning qo'mondoni Chong-chung bilan quchoqlashib qoldi va:

— Tangrining ishini ko'rdingmi, qanjiqning bolasi! — deya baqirdi. So'ngra ikkalovi birdaniga yerga yumalashib, olisha ketishdi.

Chinliklar qilichlarini o'ynatishib Ko'kbo'ri yoqqa chopib kelisharkan, u bir qo'li bilan yog'iyning bo'g'zidan bo'g'ar, ikkinchi qo'lidagi pichoq bilan esa ko'zini o'ymoqqa intilar edi. Chong-chung bir qo'li bilan bo'g'zini bo'shatishga, ikkinchi qo'li bilan Ko'kbo'rining pichoqli qo'lini itarishga urinardi.

Sungur otasining qalqonini olib, unga tashlanayotgan chinliklar bilan qilich urishtira ketdi, bu sohada ko'rgan ta'limini, ustaligini namoyish eta boshladi.

Ko'kbo'ri bo'ksasidan, sonidan qattiq yaralangan, yarasidan tinmay qon oqardi. Ammo u bunga parvo qilmasdan yov bilan arsloncha olishmoqda.

Nihoyat bilagini chinlikning panjasidan tortib oldi. Pichog'ini uning ko'z kosasiga botirib, chuqilab, ko'zini o'yib tashladi. Butun bu urushning qiy-chuvi orasida ko'zidan ayrilgan qo'mondonning achchiq hayqirig'i barcha tovushlarni bosib, saroyning haybatli xonasini chinlatib yubordi. Ko'kbo'rining borlig'ini niyatiga yetgan kishining quvonchi qopladi.

— Sungur! O'chimni oldim! — deya baqirdi.

Sungur javob bermadi. Yosh o'nboshi sovutsiz bo'lganidan yovning hujumiga uzoq dosh berolmadi, bir necha qilich va nayza zarbasidan so'ng yiqildi. Uning tanasi tilinib, teshilib, so'yilib, jonsiz holda yerda cho'zilib yotardi.

Ko'kbo'ri yana hayqirdi:

— Sungur! Eshitmadingmi, o'chimni oldim!..

Shu choq Ko'kbo'ri dubulg'asiga urilgan qilich tovushini eshitdi, dubulg'asi bo'linib, uchib ketdi, oppoq sochlari ko'rinib qoldi. Yovning ikkinchi zarbasi yuzini chakagigacha tilib yubordi. Shunda Ko'kbo'rining qo'rqinch qahqahasi yangradi:

— Kech qolding, iturug'i! — dedi u. — Men o'chimni oldim!..

Ko'kbo'ri — o'n yildir alamini ichiga yutib yashagan Ko'kbo'ri shundoq yonginasida o'lib yotgan o'g'lining qayg'usidan va o'ch olishning sevinchidan esini yo'qotganicha qahqaha otardi. Uning qahqahalari yangray-yangray birdan tindi, saroyini o'lik jimlik qopladi.

* * *

Chinliklar eshikni ochish uchun baravar yopishishdi, ammo tashqaridan turklar qattiq tortib turgani bois hech nega erisha olishmadi. Bug'u Alp Yumruni eshikni berkitib turishga tayinlab, Yomtar va Ucho'g'il bilan birga saroy og'iliga qarab otulishdi. Bir necha odim yurisharkan, Ucho'g'il qoqilganday yiqildi-da, yotib qoldi. Oyog'i shundog'am jizillatib og'rittiki, ingrab yubordi. Og'rigan yeriga qarab, bir o'q sanchilganini ko'rdi. Endi u yugura olmasdi. Tizzalab suringanicha yana eshik oldiga qaytdi. Tayanib, o'rnidan turdi. Yumruga boqib:

— Eshikka men qarayman, sen og'ilga chop! — dedi.

Yumru ikki qo'li bilan eshik tutqichini tutganicha tiranib olgan, nariyoqda chinliklar ochishga tirishar, u qo'yib yubormas va o'rtoqlarining og'ilga yetib borishiga imkon yaratmoqda edi. Yigit ulkan, og'ir va juda kuchli bo'lgani uchun bu ishni uddalamoqda edi. Ucho'g'ilning bu yerga kelgani uning g'ashini qo'zg'otdi. Chunki Ucho'g'il oldin bir-ikki yolg'on so'zlagan, bu kecha esa vaqtida uchrashish yeriga yetib kelolmagan edi. Yumru Ucho'g'ilga to'ng boqdi va:

— Bug'u Alp bu ishni menga buyurgan! — dedi.

Ucho'g'il ingroq aralash:

— Oyog'imdan o'q yedim, yurolmasmen. Men har qanaqasiga bunda qolamen. Sen joningni qutqar, bor! — dedi.

Yumru hamon oyoq tiraganicha:

— Ketolmasmen! Bug'u Alpning buyrug'i shunday!.. — dedi.

Ucho'g'ilning endi jahli chiqdi.

— Menga boq! — dedi. — Bug'u Alp senga ertagacha shunda tur, dedimi? Chinliklarni bir oz chalg'it, dedi, shu. Sen bu ishni menga qoldir-da, og'il yoqqa chop!

Yumru bu yumushni tashlab ketishni istamayotgandi. Shu choq Ucho'g'il yoyining ipini eshik tutqichi orasidan o'tkazib, aylanti-rib ushladi-da, Yumruni itarib, uning o'rmini egalladi.

— Yuzboshi Ucho'g'il senga buyruq bermoqda, eshit! Og'il yoqqa yugur, o'rtoqlarga yetish! — deya baqirdi.

Ucho'g'il pichog'ini yonidan sug'urib, og'ziga tishlab oldi, sog' oyog'ini eshikning bir qanotiga tirab, o'zini orqaga tashladi. Biroq u Yumru kabi kuchli bo'lmagani uchun eshik sal-sal ochilib-yopilar, tahlika kuchaymoqda edi. Yumru yuzboshining buyrug'iga ko'ra bu yerdan uzoqlashib ulgurgandi. Eshikning ichkaridan ham bir tutqichi bor edi. Chinliklar bir-birining belidan ushlab, bir qator o'laroq eshikni tortishga kirishdi. Oxiri Ucho'g'ilning qo'llarida kuch qolmadi, yoyini qo'yib yubordi. Og'zidan pichog'ini qo'lga oldi. Birinchi kelgan yovning ko'ksiga sanchdi.

Endi yuzboshi Ucho'g'ilning oyoqda turishga ham majoli qolmagandi. Ikki qo'li bilan eshikning berk tabaqasiga suyanganicha yog'yni kutardi. Uch odim naridan o'zini o'ldirish uchun tashlanayotgan qilichli, nayzali cheriklarga shunday bir ko'z otdi. Agar qarshisida ular ko'rinmasaydi, allaqachon ko'ksini yerga berib, yaralarining achchig'idan ingray boshlardi, biroq yog'iy ko'z oldida tik turishi kerak. Yov yaqinlasharkan, ursa-ursin, yiqilay, deya kutardi. Ilk qilich zarbi bo'yni aralash yelkasiga tegib, sharillatib qon oqitdi. Ucho'g'ilga yovning bu zarbi hech yoqmadi. Agar u bo'lsaydi, bir urishda qarshisidagining bo'ynini uzib, boshini uchirardi.

Qilich solganga mazaxli boqarkan, kulumsab:

— Shu urush bo'ldimi? — dedi.

Ikkinchi qilich zarbi boshini yordi. Manglayidan oqqan qon ko'zlarini berkitib, dunyoni qorong'i etdi. Keyin ko'ksiga bir nayza sanchildi. Shundan so'ngra u eshikni qo'yib yubordi, nayzani quchoqlaganicha, tik bir og'och kabi yerga uzana tushdi.

Ucho'g'il eshik yonida yog'iyni chalg'itish yumushiga bog'liq qolarkan, Yumru saroy yoqqa uchdi. Bu chog'da Bug'u Alp bilan Yomtar ko'shk og'iliga yetib borishgan, u yerda qo'zg'olonchilar va yov otboqarlari orasida qilichbozlik qizigandan qizib yotardi. Yigirmatacha otboqar saroydagi birinj lavhalarga to'qmoqlar urilib, tahlikani bildiruvchi tovushlar yangrashi bilanoq og'ilning to'rtta eshigini egallashgandi. Otlarga egar urib, tayyor turishgandi.

Kur Shad orqasidagi o'n besh qo'zg'olonchi bilan ular ustiga yopirilarkan, chinliklar sarosimaga berilib, bir zumda ichkariga otilishdi. Keyin turklarning ozligini sezib, qarshilik ko'rsatmoqqa kirishishdi.

Qo'zg'olonchilar charchagan, bari yarali edi. Shuning uchun haliyam otboqarlarni biryoz qilisholmayotgandi. Qilichlar sharaqlab bir-biriga urilar, olishayotganlar hayqirar, baqirib-chaqirar, bu olag'ovur ichida otlarning kishnashi, tepinishi ham eshitilar edi.

Kur Shad qarshisidagi chinlikni yer tishlatgach, ilgariga otildi va bog'liq otlardan birini yechib, sakrab mindi. Ot ustida olishuv boshlandi. Yayov urushib chekkan qiyinchilikdan so'ngra otliq olishmoq — suv ichgan kabi yoqimlik edi. Ot o'z ustidagi kishi usta savashchi ekanini sezib, bir niqtov-la maydonga otildi. Kur Shad chinliklar to'pini yorib kirib, ikki bor qilich urganda ikki yog'iyni o'ldirdi. Ammo qo'zg'olonchilarning turumi og'ir edi: Yirim va Obiy o'lim yaralariga qorishgancha yerda ingrab yotar, yuzboshi Yomg'ir ham yuzidan qilich yeb, dabdala bo'lgan edi. Qilichlarning shaqirlashi orasida Kur Shadning:

— Otlarga! — degan buyrug'i eshitildi.

Zotan endilikda chinlik otboqarlardan birortasi maydonda ko'rinmas, bu yerga yetib kelgan Bug'u Alp bilan Yomtar barini qirib bitirgan edi.

Qo'zg'olonchilar otlarni yechisharkan, Kur Shad ularga shunday buyruq berdi:

— Og'ilning yashirin eshigidan chiqamiz. To'rt kishi to'rt eshik yonida chinliklarni tutib turajak, biz kunyoqqa¹ qarab ot suramiz, Bay irmog'i ko'prigidan o'tib olishimiz kerak...

¹ **Kunyoq** — arabcha janub so'zining eski o'zbekchasi (*tarj.*).

Bir ozdan so'ng Bug'u Alpqa qarab shunday dedi:

— Bug'u Alp! To'rt kishini eshiklar oldiga qo'y-da, o'zing ortimizdan yetib bor! Yashirin eshik kichikroq, ot bilan o'tish qiyin...

Kur Shad so'zini bitirar-bitirmas Yumru so'lig'i og'ziga tiqilganicha kirib keldi va:

— Kelmoqdalar! It suruvidan-da ko'p!.. — deya baqirdi.

Kur Shad saroy katta og'ilining yashirin eshigi yoqqa otini burarkan, Bug'u Alpning buyrug'i yangradi:

— Changshi! Tug'ru! Yomtar! Yumru! Eshiklarni egallang!..

To'rt kishi to'rt eshik oldida qoya kabi haybat to'kib turdi. Boshqalar Kur Shadning orqasidan otlarini niqtarkanlar, Bug'u Alp so'zini tugatdi:

— To'rt otni yechib, sizlarga qoldirmoqdamen, ishingiz bitishi bilanoq minib, bizga yetib olajaksiz!

Saroy og'ilida yashirin eshik borligini sanoqli kishi bilardi. Og'ilning eng chetida, somon to'piga tutash devorga bir kigiz osib qo'yilgandi. Kigiz orti bo'm-bo'sh edi. Shu yerdan ellik odimcha yurilsa, kengina yerga chiqilardi. Ellik odimlik yo'l yer ostidan o'tardi. Yerosti yo'li bir ot bo'yi balandlikda edi. Kur Shad mana shu yashirin yo'lni bilardi, biroq qo'zg'olon boshlangungacha kimsaga aytmagandi. Chin otboqarlarining ucharlari ham bilmagani mana shu yo'l bugun endi qo'zg'olonchilarni qutqaradi. Kur Shad shularni o'ylab, ortidan Yomg'ir, Bormoqloq, Qora Budoq, Chig'aybo'ri, Qora O'zan, Kumush, Tunga, Kuchluk, Cho'bayiqmish, To'luq Tug'a, Yig'och va Bug'u Alpni ergashtirganicha yashirin yerosti yo'lidan ot surmoqda. Eng orqada kelayotgan Bug'u Alp kigizni devordan yulqib olib, otib yubordi-da, eshik og'zidan somonlarni surib, kirish yo'lini kengaytirdi va to'rtta otni bir-biriga bog'lab, eshik yoniga tizib, oldiga somon to'kib qo'ydi. Shu chog'da chinliklar eshikka yopirilishdi. To'rt turk qo'riqchisi ilk zarbani berdilar — bu to'rt chinlikning o'limi demak edi. Bug'u Alp yashirin yerosti yo'lga kirarkan, ko'zi birdaniga yerda yotgan sadoqqa tushdi. Uning ichida to'rtta o'q bor edi. Fursatni boy bergisi kelmadi. Sadoqni oldi, yoyiga bir o'qni qo'yib, ko'zlandi-da otdi. O'q Yomtarning yelkasi osha uchib o'tib, bir chinlikning manglayiga sanchildi, u g'o'laday yerga ag'darildi. Bug'u

Alp ikkinchi o'qini Changshi qo'riqlayotgan eshik yoqqa yo'lladi. Bu gal bir chinlik ko'zi o'yilib, yashin urganday yumalab qoldi. Uchinchi o'q Tug'ul qo'riqlayotgan eshik tomon uchdi. Bu o'qlar chinliklarni aldadi — ular qo'zg'olonchilar hamon shu yerda ekan deya o'ylashdi.

Bug'u Alp o'qlarini otib bo'lib, shoshilmasdan otiga minib, yashirin yerosti yo'liga kirib, ko'zdan yo'qoldi.

Saroy og'ilining to'rt eshigi o'ngida to'rt turk qo'zg'olonchisi o'lim-qolim savashi olib bormoqda. Qochmoq uchun otlari tayyor turgan bo'lsa-da, o'rtadan qutulib ketishga imkon yo'q edi. Og'il ichi shunchalik keng ediki, to'rtovlarining bir nuqtada birlashib yov bilan olishmoqlari va so'ngra odim-odim chekinib, yashirin yerosti eshigiga yetib bormoqlari mumkin emasdi. Turgan yerlaridan maydonga tushishlari bilanoq o'q yeyishlari aniq edi. Buni to'rttalasi ham yaxshi bilardi. Shuning uchun bular yo'ldagi o'rtoqlarining uzoqroqqa ketib olishini o'ylashar, jonlarini qimmatroqqa sotmoqqa, yog'iyini o'ldiraroq o'ch olmoqqa, bir oz bo'lsa-da ko'proq savashib, urushning totini totmoqqa tirishar, shu yuzdan sevinch-la, istak-la o'zni unutaroq olishmoqqa edi.

Yuzboshi Yomtar boshqalarnikidan ko'ra uzunroq va kattaroq qilichini shunchalar sermardiki, tekkan yeridan o'lim o'sib chiqardi. Olishuv boshlangan ilk tiklashuvlardayoq u to'rt yog'iyini yer tishlatdi, buni ko'rgan chinliklarning yuragiga qo'rquv tushdi. Saroy ichidagi urush, ulkan temir eshikni tosh bilan urib buzishga intilish, anavi yugur-yugurlar uni shunchalar charchatib, ochiqtirgandiki, shundayin o'lim-qolim urushida ham och ekanini eslab qiynalar, ikki chamchaq qimiz bo'lsaydi, mazza qilib ichardim-da, deya o'ylar edi.

Yigirma yoshli, ko'zlari qattiq, ayovsiz savashchi bo'lgan Changshi o'ta epchillik bilan, hech bir yanglishsiz urushmoqda edi. Uning hujumlari, qo'rinishlari Yomtarning andasini, o'nboshi Barsni eslatardi. Changshi ko'p sovuqqon edi. U eshikni qo'riqlarkan, uch yog'iyini yer tishlatdi, o'ziyam manglayidan, yonog'idan, chakagidan yaralandi.

Tugʻrul unchalik qovusholmasdan, qoʻpolroq olishmoqda. U yeryuzida kimsasi qolmagan bir yoʻqsil edi. Bugun tongotarda, shu olishuvga tayyorlanarkan, oʻtgan umrini bir-bir koʻz oʻngidan kechirdi, oʻz-oʻzi bilan hisoblashdi. Kecha qirq olti yoshga toʻldi. Onasi uning mana shunday tunda — yomgʻir yogʻib, jala quyib, sel ayqirgan bir kechada tugʻilganini soʻylagandi. Demak, xuddi tugʻilgani kabi selli, jalali bir tunda oʻlajak. Tangri yozmishiga shuni bitmish. U butun umrini toʻgʻrilik-la yashagan bir kishi, oʻtgan kechasi bir chinlikning bogʻiga oʻgʻirlikka tushdi, turli yemaklaru yemishlar olib, och qornini toʻydirdi. U Chin qogʻoni-ning xos cheriklaridan emasdi, shuning uchun ham yoʻqsillik va ochlikdan sillasi qurigandi. Mundayin bir qattiq olishuvga och va kuchi kesilgan holda kirib boʻlmasdi. Shu yuzdan oʻgʻirlikka qoʻl urgan, tirikligining soʻng bir yaprogʻiga bu yomon ishni yopishtirgani uchun ich-ichidan uzilmoqda edi. U dunyoning is-siq-sovugʻini koʻp koʻrdi, yuragi butun. Koʻksida, yelkasida ikki qilich yarasining izi bor. Shunga qaramasdan yoshi oʻtinqiraganini bildirmay, hech yuksinmasdan urushmoqda. Ana, eshik yonida uch yogʻiy oʻligi choʻzilib yotibdi.

Yumru esa butunlay charchagandi. Saroy ichidagi olishuvdan keyin temir eshik oʻngidagi soʻgʻishmalar, uning ortidan yugurib-yelib ogʻilga kelish, kelar-kelmas ogʻil eshigi qoʻriqchiligini unga yuklanishi — barchasi holdan toydirdi. U ilk hamlada bir chinlikni yerga agʻdardi, ammo endi oʻzini qoʻriqlash bilan band. Qaniydi birdan yigirmagacha sanarlik bir fursat topsa-yu tin olsa, juda yaxshi boʻlardi, biroq qanjiq yogʻiy bunga imkon berarmidi?

Yumru bu ketishda uzoq chidayolmasligini sezardi. U daryo yoqqa yoʻnalgan yoʻldoshlarini oʻylar, ularning qutulib ketishi uchun bir oz boʻlsa-da yovni chalgʻitish lozimligini anglar, shunga erishmoqqa intilar edi. Shu choq bir chinlining oʻziga yoylatib qilich solganini koʻrdi va darhol qilichini ikki qoʻllab tepaga koʻtardi. Chinliklarga “uring” deganday koʻksini kerganicha bir odim otdi. Soʻngra bor kuchi bilan qilich sermab, “ol” deya baqirdi. Qilich yogʻiy dubulgʻasini boʻlib, boshni ikkiga ayirib, egasini yer tishlatdi. Ayni shu onda bir nayza Yumruning qoq yuragiga sanchildi, u ham butun ogʻirligi bilan yerga jonsiz gupillab tushdi.

Yomtar, Changshi va Tugʻrul faqat yaxshi cheriklarda boʻlguvsi oltinchi tuygʻu-la orqadagilarning tahlkada ekanini, Yumruning esa yiqilganini koʻrmasdan sezishgandi. Qilich urishtirish orasida boshlarini yonga, ortga oʻgirib, bir on ichida Yumruning yerda yotganini, u qoʻriqlagan eshikdan chinliklar yopirilib kirayotganini koʻrishdi. Shu onning oʻzida buyruq olganday yoki kelishishganday baravariga ortga qarab yugurishdi va eng yaqin yemlikka sirtlarini tiyab, yonma-yon turib olishdi. Yomtar yer bilan bitta boʻlib yotgan Yumruga boqarkan:

— Essiz-a! Bir qargʻiga¹ chidamadi-ya! — dedi.

Soʻngra sirtini tiyagan yemlikni mustahkammi-yoʻqmi deganday qoʻli bilan paypaslab koʻrdi-yu, yemlik ichidan bir boʻlak qovurilgan et chiqqach, koʻzlari sevinchdan porlab ketdi. Bu et harholda chinlik otboqarlardan biriniki edi. Yomtar shoshib etni tishlarkan, “yegulik topilarkan, yashamoq yaxshidir” deya mingʻirladi.

Chinliklar ichkarida faqat uchtagina turk borligini koʻrib, hayron qolishdi. Yashirin eshikdan ularning ham xabari yoʻq edi. Ular bir lahza bir-birlariga qarashdi-da, soʻngra uch qoʻzgʻolonchining ustiga yopirilishdi. Bu yer kengroq boʻlganidan yogʻiy jonlandi, endi ular birdaniga turklarga hujum uyushtirishi, biriga qarshi toʻrt-beshtasi baravar qilich solishi mumkin. Yomtar ham qilich oʻynatib chinliklarni tirqiratar, ham kattagina et boʻlagini tishlari bilan uzib-uzib yer edi.

Uch kishining bu toʻpolon toʻdaga qarshi soʻgʻishmasi uzoqqa choʻzilmadi. Oldiniga Tugʻrul yiqildi. Soʻng Changshi agʻdarildi. Yomtar esa hamon yogʻiy-la kurashmoqda, ayni choqda ishtaha bilan qoʻlidagi etni ham yemoqda edi. Yirik et parchasi haliyam tugamagandi. Birdan chap qoʻlidan qilich yedi, qonli qoʻlidan et boʻlagi yerga tushdi, shu payt oʻng bilagiga tekkan zarbadan qilichi uchi ketdi va keksa yuzboshi qurolsiz qoldi. Yomtar sogʻ qoʻlini darhol yemlik tomon uzatdi, undan kattagina bir taxtani qoʻporib oldi. Taxtani boshi uzra aylantirib, soʻgʻish oʻronini² hay-

¹ **Qargʻi** — nayza.

² **Oʻron** — oʻran; urushda qoʻllaniladigan shartli soʻz, fransuzcha va ruschadagi paroʻl anglamida (*tarij.*).

qirganicha chinliklar ustiga otildi. Qarshisida tiklangan qilichlarni o'yinchoq yog'och-qilichlar kabi mensimasdan urib tashladi-da, taxta bilan besh-olti kishini birdaniga bosib ag'dardi. Yomtar bir yog'iyning bo'g'ziga yopishib, uni bo'g'arkan, orqasidan urilayotgan qilichlar zarbidan ulkan tanasi nimtalana boshladi. Bo'g'ilgan chinlik o'ldi. Biroq bu O'tukan devi osongina o'la qolmasdi. Yomtar qip-qizil qoniga bulanib o'rnidan qalqarkan, chinliklar qo'rquv-la orqaga tisarilishdi. Bundan foydalangan Yomtar sudralganicha borib, yana yemlikka tayandi. Uning bo'rki boshidan uchgan, uzun sochlari, miyiq-lari va soqoli qondan qip-qirmizi bo'lgandi. Kiyimlari yigirma yeridan kesilgan va undagi yigirma yara tobora kengayarkan, Yomtarning tanasidagi hayotni so'rib olmoqda edi.

Bu yigirma qizil yara — tirikligining unga bergan yigirmata sharaf nishoni edi. Endi uning qo'lida na qilich, ustida na sovut bor. Arang tayanib turgani yemlikka yopishganicha chinliklarga boqardi. Yog'iy-da ham hayrat, hamda qo'rquv-la besh-olti odim uzoqlikdan Yomtarni kuzatardi, baribir o'lishini anglasalar-da, bu qo'rqinch devga yaqinlashmoqqa yuraklari betlamasdi. Yomtar yerga ko'z otib, qo'lidani uchgan et bo'lagini axtardi.

— Na yoziq! Etni yeb bitirolmasdan o'lajakmen... — dedi. Keyin yemlikka yanada tiranib-yastandi-da: — Ko'ktosh-da o'ldi. O'chog'imdan kimsa qolmadi... — deya ingrandi.

Shu sirada tashqaridan kelgan taqa tovushlari, shaqillashlar eshitildi, ichkari yangidan chin cheriklari bilan to'ldi. Ko'rinishlariyoq hali urushga kirmagan so'taqozilar ekanini aytib turgan bu cherik boshida saroy qo'mondonlaridan biri bor edi. Yashirin yerosti yo'lini bilgan bu kishi yonidagilarga u yerni ko'rsatib o'z tilida chuldiradi-da, Yomtarga boqdi. Tanidi. Achchig'lanib, yoyiga o'q qo'ydi-da, Yomtarga uchirdi. O'q kek-sa yuzboshining qorni bilan ko'ksi birlashgan yerga sanchildi. Yomtar bir qalqindi. So'ngra sekin-sekin egilib, cho'kkalab qoldi. U sog' qo'li bilan hamon yemlikning taxtasini qisib turardi. Saroy qo'mondoni Chin qog'oniga xiyonat qilgan bu xoinni o'z qo'li bilan o'ldirmoq sharafiga erishmoq uchun yoyiga yana bir o'q qo'ydi. Bu galgi o'q Yomtarning jigarini teshib o'tdi. Uning ko'zlari qorong'ilashib,

qo'llari bo'shashdi. Nigohi haligina qo'lidan uchgan et bo'lagiga tushdi. Shuni yeya olmagani uchun yog'iylar sevinsa kerak. Yomtar ularni sevintirmoq istamadi. Bir siltanib, boshini ko'tardi. Saroy qo'mondoniga tik boqdi, hamon esida turgan, "qornim to'q" anglamidagi chinch "Vuo' chi bav li" so'zlarini unga so'zladidi. So'ngra yuz yillik og'och kabi gursillab yerga yiqildi-da, jon berdi.

* * *

Kur Shad yonidagi o'lmay qolgan o'n ikki yo'ldoshi bilan kunyoqqa qarab ot surib bormoqda. Ular saroy og'ilidagi eng yaxshi otlarni tanlab olishgandi. Hamon jala quymoqda, o'rtalikni sel bosmoqda edi. Qo'zg'olon ham yutuqsiz chiqdi. Endi tog'larda, tepalarda tarqoq yashayotgan turklarni oyoqqa turg'azib, O'tukan-ga ketmoqdan, ular bilan davlat qurmoqqa intilmoqdan boshqa chora qolmadi. Kimning qog'on bo'lishi keyinroq o'ylab ko'rilar.

Chinliklar turumni bir oz kechikib angladilar, darhol to'qqiz-o'n bo'linmani Kur Shadning ortidan soldilar. Bu yaqin-tevarakda o'tiladigan bittagina ko'prik bo'lganidan barcha shu yoqqa qarab ot surmoqda. Kecha qorong'isi, yomg'irning sharillashi, shamolning shovullashi, chaqmoqlar yalt-yuti va qaldiroqlarning qaldirashi orasida o'n uch otliq ham ko'prikni ko'zlab uchmoqda. Yuzlarcha bo'lim-bo'lim otliqlar ham ularning ortidan quvib bormoqda.

Tarixning eng hayajonli ot chopishi bo'lmoqda.

Bug'u Alp o'n uch kishining oxirida otini daryo tomon yo'rttirar ekan, yana Qiroch Otaning so'zlarini esladi: "Bir ulkan kentda to'plangan qirq botirni ko'rmoqdamen... Oralarida sen-da borsen... yomg'ir quymoqda... Irmoq qirg'og'ida so'g'ishmoqdasiz..."

Haqiqatan ham, ulkan shaharda yig'ilganlar o'rtasida o'ziyam bor. Mana, yomg'ir ham yog'moqda. Demakki, daryo sohilida tag'in bir olishuv bo'ladi... Bug'u Alp shularni o'ylarkan, Vay irmog'ining chetiga ham yetib kelishdi. Ah, olbosti olsin!.. Jaladan keyin suv ko'tarilgan, o'tiladigan ko'prikni olib ketgan edi. Qorong'ida Kur Shadning buyrug'i eshitildi:

— Sog'u so'lni yaxshilab qarang, kechu bormikin?..

Daryo shunchalar to'lib-toshib, qaynab oqardiki, kechuvni topish amri mahol edi. Bu yerda ko'p turish ham mumkin emas, chinliklar yetib kelib qoladi. Kur Shad otini niqtab, suvga yanada yaqinlashdi. Daryo shovqinidan ot hurkidi, o'z-o'zidan orqaga tisarildi. Qirg'oq bo'ylab o'ng-u chapga ketganlar qaytisharkan:

— Kechu yo'q! — deya baqirishdi.

Shu choq Kumush otidan sakrab tushdi-da, qulog'ini yerga tayadi. Bir oz tinglagach, o'rnidan turdi-da:

— Kur Shad! — dedi. — Yog'iy yaqinlashmoqda, vaqtimiz oz.

Shunda yuzidan yaralangan Qora O'zan so'zga aralashdi:

— Sizlar irmoqdan kechishga intilavering, men ularni bir oz esa-da tutib turamen, — dedi.

Qora O'zan shundan so'ng otini orqaga burib choptira ketdi va qorong'ilikda g'oyib bo'ldi. Uning yonida biror bir quroli qolmagandi. Yog'iyning yo'lini qandoq to'sarkin, kimsa bilmasdi. Modomiki, u chinliklarni chalg'itishga yo'naldimi, bular ham daryodan bir amallab o'tib olishga intilaverishi kerak.

O'n ikki kishi otlaridan tushib, irmoq qirg'og'ida tizilishdi. Qo'lni qo'lga berishdi, suvga kirishdi, tizimning eng so'ngidagi Chig'aybo'ri qilichini daryoga suqa-suqa kechuv yerini axtara boshladi. Barchaning o'yida kechuv, biroq faqatgina Bug'u Alp bu to'g'rida bosh qotirmayapti. Chunki u Qiroch Otaning qirg'oqda bir savash bo'lishi va elning undan keyin qutulishi haqidagi so'zlariga inonadi. Inongani uchun ham u endilikda tin olmoqda, chinliklarga qarshi kuchini to'plamoqda.

Qora O'zan chinliklar yo'liga qarab ot surib bordi-da, kelishda ko'rgani bir tepalikka yetib to'xtadi. Yog'iy qayoqdan kelsa-da, shu yerdan o'tishi aniq edi. Ana, uzoqdan eshitilayotgan tuyoq to'vushlari ham yaqinlashayotir. Qora O'zan ko'zlarini olislarga tikdi, qorong'ilikni fikran yorib boqdi. Yog'iy kelmoqda. Otidan indi. yerdan uchli bir toshni oldi. Otini tizginidan tutib bir oz choptirdi-da, tosh bilan ura-ura quvib yubordi. Ot yelib borarkan, yelkasi-ga osig'liq qo'bizini oldi, epchil qo'l yugurtirib, chala boshladi.

Shu yoqqa qarab kelayotgan ilk chinliklar bo'limi yuzboshisi egasiz otning chopib borayotganini ko'rishi bilanoq to'xtadi. Otni tutdirib, saroy og'ilidan olinganini bilgach, qo'zg'olonchilarning

shu tevarakda ekanligini angladi. Ko‘prik yoqqa yo‘nalmoqchi edi, shu chog‘ qulog‘iga bir tovush urilib to‘xtadi. Bu cholg‘u ovozi edi. Chin yuzboshisi bir oz tinglagach, bu bir turk cholg‘usi ekanini bildi.

Qora O‘zan tevarakdagilarning butun diqqatini o‘ziga qaratmoq uchun qo‘bizini jaranglatib chalmoqda. Kuyning uzun bir boshlanmasidan keyin yuraklarni ezadigan bir turk ezgisini aytmoqqa kirishdi:

*Qirg‘in kuni kelarkan,
Ko‘ngil muncha xush bo‘lur!
So‘z qilich-la o‘qilgach,
Boshqa so‘zlar bo‘sh bo‘lur!*

*Ko‘ngil nedir? Bir g‘uncha.
Hayot tikan uningcha.
U yashashdan to‘yguncha
Jon ko‘rinmas qush bo‘lur.*

*Ko‘kbo‘ridir unimiz,¹
Shon to‘ladir tunimiz.
Kelarkan so‘ng kunimiz,
Bor tiriklik tush bo‘lur.*

*Qirqta cherik edik biz,
O‘lib ketdi yarmimiz,
Bosh qo‘yajak yerimiz
Qora tuproq, tosh bo‘lur.*

*Qora O‘zan, so‘z uzun,
Ingrab to‘ymas qo‘buzing.
Bir-bir eslarkan, ko‘zing
Qonli-qonli yosh bo‘lur.*

¹ **Unimiz** — tovushimiz, dongimiz anglamida (*tarj.*).

Qora O‘zan qayg‘uli dunyosiga tolganicha qo‘shiq aytarkan, birovning baqirig‘i va qandaydir shaqirlash uni o‘ziga keltirdi. Qarshisida bir to‘p chinlik otliqlar turar, ko‘rinishidan yuzboshiligi bilingan birisi undan chinchalab so‘ruv so‘rar edi. Chinliklar uning o‘zidan ketgancha qo‘biz chalib, qo‘shiq aytayotgan holda uchratib, hayron qolishdi. Shundayin jalada bunday ish tutayotgani uchun uni bir tentakdir deya o‘ylashdi. Hech bir qurol-yarog‘i bo‘lmaganidan unga hujum ham qilishmadi. Biroq yuzidagi qilich yarasini ko‘rishlari bilanoq shubhalanishdi. Chin yuzboshisi undan kimligini, bu yerlarda nima qilib yurganini so‘rarkan, Qora O‘zan chinchani bir oz bilgani, uning so‘ruvlarini anglagani holda javob bermay o‘tiraverdi.

Yuzboshi javob ololmagach, yerga sakrab tushdi. Bu tentaksi-ragan kishining burnining tagiga kelib tikildi, tanimoq istadi. Uning turishi, yaralari yaqinda urushdan chiqqanini ochiqcha bildirmoq-daydi. Ammo nechun bu yerda cholg‘u chalib o‘tiribdi? Yo‘ldosh-laridan nechun ayrildi ekan? Chinli yuzboshi shularni o‘ylarkan, ot choptira kelgan ikkinchi bir chinliklar bo‘ligining shovqin-su-roni fikrini bo‘ldi. U Qora O‘zanga yaqinlashib, qo‘lidagi qo‘bi-zini olmoq istadi. Uzoq yomg‘ir ostida qolgan cholg‘uning iplari bo‘shashgan, yaxshi tovush chiqarmasdi. Lekin bu cholg‘u Qora O‘zanning ota o‘chog‘idan qolgan birgina meros edi. Jonli-jon-siz har nesini yo‘qotgan, yolg‘iz jon yo‘ldoshi sanalguvchi shu cholg‘usi bilan qolgan Qora O‘zan chinlikning qo‘lini itardi-da:

— Qo‘buzim evaziga Chin qog‘oni ko‘shkini bag‘ishlasang-da yana bermasmen! — dedi.

Chin yuzboshisi terslik qilayotgan bu kishining qo‘zg‘olon-chilardan biri ekanini angladi, ortiq o‘ylab o‘tirmasdan qilichiga qo‘l otdi. Ammo niyatiga yetolmadi, chunki Qora O‘zan so‘nggi vazifasini muvaffaqiyat bilan bajargan, yeryuzida har nedan voz kechgan kishining ko‘ngil rohatligi ichida qo‘bizini ko‘tarib turib uning boshiga tushirgan, yog‘iyni qulatgan edi. Shu ondayoq yov baqirishib-chaqirishib unga ot soldirdi. Qora O‘zan boshidan bir qilich yeyishi bilan yumalanib qoldi. So‘ngra otlar oyog‘i ostida ezila-ezila ko‘zlarini manguga yumdi. Bu o‘lim uning shu choqqa-cha so‘ylagani eng go‘zal qo‘shiqlardan-da go‘zalroq edi.

Vay irmog'ining qirg'og'idan kechuv izlaganlar haliyam topisholmagandi. Daryoning eng tor yeriga kelib to'xtashgandi. Bu yerda ikki qirg'oq orasi ellik odimcha chiqardi. Biroq suv oqimi judayam tez edi. Kur Shadning buyrug'iga ko'ra otlarning butun tizginlari, uzangi qayishlari kesilib, bir-biriga mahkam bog'landi. Kiyimlardan ham ayrim parchalari kesilib, unga qo'shildi. Kur Shad bu uzun bog'lamning bir uchini narigi qirg'oqqa ulab, yo'ldoshlarini uyoqqa o'tkazishni o'ylagandi. Buning uchun bir kishi u qirg'oqqa suzib o'tishi, bog'lamning bir uchini sohildagi bir nega bog'lashi kerak. Kur Shad yo'ldoshlariga boqib:

— O'ziga ishongan yuzuvchilardan kim bor? — deb so'radi.

Bormoqloq bilan Cho'bayiqmish chiqishdi. Bormoqloq — bek, oldiniga u o'tishi kerak. Kur Shad qilinajak ishni unga anglatdi. Qayishlar bog'lamining bir uchini beliga bog'lagan Bormoqloq otiga mindi. Qirg'oqdan yigirma-o'ttiz odim orqaga borib, otini choptira kelib suvga sho'ng'idi. Bir muncha on ko'rinmay ketishdi, so'ngra ot va Bormoqloqning boshi suv yuzasiga chiqdi. Bormoqloq otning yoliga yopishib olib, uni suzdirmoqqa intilardi. Biroq bu g'ayratlardan bir ish chiqmadi, ot va otliq oqinga qarshi yuzolmasdan holdan toydi.

Bog'lamning bir uchini qirg'oqda uch kishi ushlab turardi. Birdan Bormoqloqning otidan ayrilgani, otning esa qo'rqinch kishnashlari, suv ichida yo'q bo'lib ketgani ko'rildi. Bormoqloq quturgan suv bilan olishuvda yengilgandi. Qirg'oqdagilar uni shoshilib torta boshlashdi. Eh, olbosti olsin-a!.. Bu kecha butun falokatlar ularning boshiga yog'ilgan shekilli o'zi. Qirg'oqqa sakkiz-o'n odim qolganida bog'lam uzildi va Bormoqloq suvga kirib-chiqib oqa boshladi. Shu choq Cho'bayiqmish o'zini suvga tashladi. Bir necha quloch otib, Bormoqloqning yoniga yetishdi-da, uni tutdi. Ikovlon suv oqimiga qarshi bir oz suzib, qirg'oqqa yonoshdilar. Shunda ikki kuch tenglashib, ikovlon turgan yerida behuda suza boshlashdi. Keyin suv kuchlilik qilib, ikkisini-da olib ketdi. Yigitlar bir ko'rinishdi-da, butunlay g'oyib bo'lishdi: qo'lni qo'lga berib, yonma-yon, bir-birlaridan ayrilmasdan manguga cho'kib ketishdi.

Endi yog‘iyni kutmoqdan boshqa bir ish qolmagandi. Zotan otlarning tuyoq tovushlari ham yaqinlashmoqda edi. Kur Shad to‘ng tovushda: “Otlar!” buyrug‘ini berdi. Tizginsiz otlarga sakrab minishdi. O‘ntagina qolgan turk uchun otlarning tizginlimi-tizginsizmi, bir farqi yo‘q edi. Ne yoziqki, sadoqlarida o‘q ham tugagandi. Yo‘qsa, hali nechalab yog‘iyni jonidan ayirishardi, balki sel tingungacha olishardilar. Yomg‘ir bir oz sekinlashayotganday edi.

Qarshidan yog‘iy ko‘rindi. Kur Shad qilichini yalang‘ochlab:

— So‘ngigacha! — deya oxirgi buyrug‘ini berdi.

Bu so‘nggi buyruqda vido ohangi bor edi. O‘n kishi qolishgandi. Barchasi ko‘ngillaridan kelgan ichki bir tovush-la: “So‘ngigacha!” deya qaytarishdi.

Bug‘u Alp ilgariga otilarkan, bir on ichida yana Qiroch Otaning so‘zlarini esladi: “Yomg‘ir yog‘moqda... Irmoq qirg‘og‘ida savashmoqdasiz... Budun qutulajak... Otingiz unutilmayajak... Ming uch yuz yillik o‘limdan so‘ngra tirilajaksiz... Ochunning botimigacha otingiz ko‘ngillarda qolajak...”

Qiroch Otaning butun aytganlari to‘g‘ri chiqayotgani uchun Bug‘u Alp ulusning qutulishiga, ming uch yuz yillik o‘limdan keyin tirilishlariga, dunyo tugagungacha otlari unutilmasligiga, ko‘ngillarda yashashiga inonardi. Shu ishonch bilan olishayotgani uchun baridan-da yaxshi urushayotgandi. Kur Shadning yuragida esa bundayin ishonch yo‘q. U umidsizligi bergan achchiq va ayovsizlik bilan urushmoqda, yog‘iyni qirib ag‘darmoqda.

Yuzboshi yomg‘ir kulgan yuzini hech o‘zgartirmasdan qilich sermar, otini yovga soldirar edi.

Ikki yosh o‘nboshi — Qora Budoq bilan Chig‘aybo‘ri yonma-yon turib yog‘iy-la kurashmoqda.

Kumush esa otasi Choliqning bir hikoyasini esladi. Kumushning bobosining oti ham Kumush ekan. O‘sha Kumush ham shundayin bir quturgan irmoq qirg‘og‘ida urusharkan, suvga cho‘kkan, ammo Tangri yorlaqab, qutulib qolgan ekan.

To‘luq Tug‘a qattiq na‘ralar otaroq, qilichi singan Tunga esa qilich qini bilan savashmoqda.

Kuchluk bilan Yig‘och anda edilar, ular bu olishuvda o‘zlarini emas, yog‘iy zarbidan bir-birovlarini qo‘rishmoqda.

Endilikda tevarak oydinlashgan, bir necha otliq bir-biri bilan aralash-quralash bo'lganicha urushar, ingrashar, baqirib-chaqirishar edi. Tolyening chizgan chizig'i ko'rinib qolgandi. Oldiniga Qora Buqa yiqildi, bir chinlik bilan olishib-quchoqlashganicha ot-dan yerga uchdi. Uning orqasidan Yig'och ham ag'darildi. Bir oz o'tgach yov qornini teshib yiqitgan Kumush ham ensasidan qilich yeganicha yer tishladi. Bir chinlikning boshini uchirib, qo'lidagi qilich qonini artib turgan Tunga esa ortidan sanchilgan nayzadan o'ldi.

Bu orada ular suruna-suruna irmoq qirg'og'iga yetib kelishdi. Olti kishi tomirlarida qolgan oxirgi kuchlari-la o'zlarini qo'riqlashmoqda. Bu olishuv ortiq so'ngiga yetgan yashayishlarini tag'in bir necha onga uzaytirmoq uchun emas, balki chinlik yog'iylarni o'ldirib o'ch olmoq, burchni bajarmoq, shon qozonmoq uchun olib borilmoqda. Albatta ular bu qahramonlik urushida qilich sermasharkan, ming uch yuz yildan keyin bir yozuvchining o'z xotiralarini tiklashi to'g'risida o'ylashmasdi, bu shonli hodisalarni turk o'g'illari qanchalik ehtiros bilan o'qishlarini ham bilishmasdi.

Ular urushishmoqda. Qon ichida, qonlar ichida so'g'ishmoqdal-lar. Bulutlar-da to'xtagan, oy va yulduzlar-da bir nuqtada qotganicha bu savashni tomosha qilmoqda. Bu qahramonlar uzra ruhlar charx urib uchar, bariga Tangrining rahmati yog'ilmoqda edi...

Birdan yuzboshi Yomg'ir boshidan qilich yedi, keyin yelkasiga nayza sanchildi. Otining yoliga qapishib qoldi. Bir on achchiq-la ingranganday teran oh tortdi. So'ngra bor kuchi bilan otini sakrata turib o'ziga nayza sanchgan otliq yog'iyga tashlandi. Uning bo'g'zidan, belidan tutganicha yerga tortqiladi. Ikkisi bir-birini ushlashganlaricha ot-dan ag'darilib, tuproqqa belanishdi. Yomg'ir yog'iyning bo'g'zidan tutganicha qattiqroq bo'g'ar, pichog'ini chiqarib ulgurgan chinlik esa to'xtamasdan uning orqasiga, yelkasiga pichoq urar edi. Ikkisining-da nafasi sekin-sekin og'irlashdi. Pichoq so'ng dafa Yomg'irning sirtiga sanchildi-da, o'rnida qotdi-qoldi. Yomg'irning barmoqlari hamon chinlikning bo'g'zida, to'lg'in yonoqlari qonga bo'yalgan edi. Doim kulib turgan yuzini to'nglik qoplagandi. Ko'zlari ichidan yosh xotini va ikki bolasi-ni ning totli xayoli nurlanib kechdi. Yomg'irbek o'ldi.

Bug‘u Alpning yarasi ham o‘ldirguvchi edi, otida arang o‘tirardi. U yovga so‘nggi zarbani bermoq uchun pichog‘iga qo‘l otdi. Eng yaqinda turgan yog‘iyini mo‘ljalladi, pichog uning tomog‘iga borib sanchildi. Shundan keyin Bug‘u Alp otdan uzila tushib tuproqqa cho‘zilib qolarkan, “ming uch yuz yil o‘tib...” deya so‘ng bor ingrandi.

Kur Shadning bir o‘zi qolgandi. To‘luq Tug‘a o‘ldirilgan, Chig‘aybo‘ri ot ustida bir chinlik bilan olisharkan, daryoga yiqilib cho‘kib ketgan, Kuchluk ham andasi Yig‘ochni o‘ldirgan yog‘iy bilan tepalasharkan, jon bergan edi.

Kur Shad esa yog‘iy to‘p-to‘p o‘lib yotgan maydonda bir o‘zi Chin xoqonligiga qarshi urushni davom ettirmoqda. Boshidan bo‘rki uchgan, egnidagi kiyimi ham bo‘lak-bo‘lak, ko‘ksi ochiq, qilichini tinimsiz sermamoqda. Ko‘ksidan, manglayidan, yonoqlaridan, bo‘ynidan qon sizmoqda, u esa yov bilan solishmoqda, olishmoqda, bo‘g‘ishmoqda, so‘g‘ishmoqda.

U endi bu maydonda bir o‘lim malagi kabi ko‘rinmoqda edi. Bu qahramonning o‘limi ham o‘ziga yarashqlik bo‘lajak. Qirq botir birin-birin qatordan ketgan, u hamon oyoqda. Uzun sochlari o‘mizlariga yoyilib uchar, ko‘zlari uchqunlar sochar, yalang‘och qilichli qo‘li bir yildirim parchasiday ko‘tarilib-tushar, har tushishda bir chinlikni ag‘darar edi.

Oxiri o‘lim qizi uning qo‘liga ham yozug‘idagi og‘uni tutqazdi, Kur Shad og‘uni kiprik qoqmasdan ichdi. Ot yoliga boshini tiraganicha yopishib-qapishib jon uzdi. O‘ng qo‘lidagi qilich hamon siqig‘liq edi, chap qo‘li esa osilganicha qotib qolgandi.

Kur Shad o‘lgandi, ammo ot ustida edi.

O‘lgandi, biroq yengilmagandi...

SO‘NG

Yog‘iylar Kur Shadning yigit boshini tanasidan ayirib, Chin xoqoniga olib borishdi. Uni ko‘rgan Chin xoqoni, butun saroy, butun Siganfi dir-dir titradi.

Bu titrash sababi yolg'iz Kur Shad emas, balki uni yetishtirgan irq-ulus edi. Kur Shadning o'limi bilan uning eli, buduni qutulgan edi.

Ertasi kuni chin yorg'ichilari yorg'i boshlashdi. Qo'zg'olondan xabarsiz bo'lgan Urqu janub viloyatlardan biriga surgun etildi. Saroy malaylari Kur Shadning oilasi va yaqinlarini tamoman yo'qotish niyatida butun shaharni tit-pit qilib yuborishdi. Kur Shadning to'rt yoshli o'g'lini topsalardi, albatta o'ldirishardi. Kur Shadning qo'nchuyi va o'n uch yoshli qizi qo'zg'olondan xabardor edi, ikkalovi so'ylashdilar va qo'nchuy o'g'ilni olib, kimsa bilmagan bir yerga jo'nab ketdi.

Chinliklar kelganida Kur Shadning qizi yolg'iz o'tirgandi. Yorg'iga olib borishdi, so'roq qilindi. Qiz qo'zg'olondan xabardorligini, ammo onasi bilan ukasining buni bilmaganini so'zladi. Unga otasining kesik boshini ko'rsatishdi. Qizning ko'zlaridan duv-duv yosh quyildi: "Yurt uchun, shan uchun..." deya oldi xolos. Hayotini saqlab qolishi uchun bilganlarini ochiq aytishi kerakligini ta'kidlashdi. Indamadi.

Kur Shadning qizi o'limga mahkum etildi. O'nboshi Oyqutluqning qartaygan otasi bilan Turumtoyning amakisini ham o'lim jazosiga buyurishgandi. Kur Shadning qizi bilan Oyqutluqning otasi atoqli urug'dan bo'lgani uchun turklarning yasasiga ko'ra ip bilan bo'g'ib o'ldirilishi kerak edi. Chin xoqoni xaqorat bo'lsin deya ularni o'qlab o'ldirishni buyurdi.

Shu oqshom Chin xoqoni saroyi bog'ida uchalasini ham o'qqa tutishdi. Kur Shadning qizi o'rtada turgandi. Yigirmata chinlik cherik ularni nishonga olgandi. Oldiniga buyruq eshitildi, orqasidan keskin vizillashlar...

Ikki erkak Kur Shadning qizini yiqilmasin deya tutib turishardi. Ular tirik ekan, Kur Shadning qizi o'qdan ag'darilib yerga tushishi mumkin emas. Biroq ular qizni bir necha ongina oyoqda tuta bilishdi. Ilk o'laroq Oyqutluqning otasi tuproqqa belandi. Turumtoyning amakisi esa, tiz cho'kib qolgan bo'lsa-da, hamon qizni yiqitmaslikka tirishar edi. Keyin u ham yerga yumalanib qoldi. Eng oxiri yiqilgan to'rt o'qdan yaralangan Kur Shadning qizi bo'ldi...

Tevarakni go‘zal bir oqshom qoplagandi. O‘n besh kunlik oy yog‘dularini Tangri rahmati kabi sochmoqda... Siganfi saroyidan Vay daryosigacha cho‘zilgan maydonni boshqacha bir havo qamrab olganday. Bu kecha chinliklar yuragiga qattiq qo‘rquv tushgan, kimsa ko‘chaga chiqmagan. Chunki bu tevarakda shahidlarning ruhlari aylanib yuribdi.

Birdan bu shahidlar maydoni bulutlandi. Hovurday, tumanday, yo‘q-yo‘q, ulardan-da boshqacharoq, yanada go‘zalroq bir ne atrofni qopladi. So‘ngra birdaniga bu oppoqlik ustida yerdan qalqigan allakim ko‘rindi. Qo‘lida tuproqdan ko‘tarib olgani, tutqichi bo‘riboshli bir tug‘ bor edi. Yarasidan qonlar oqayotgan tug‘li kishi xayoliy Kur Shad edi...

U bir qo‘lidagi tug‘ni yuksaltirarkan, boshqa qo‘li bilan tumanli maydonga ishora qilaroq: “Qalqing!” deya hayqirdi. Qirq shahid yotgan yerlaridan birdaniga o‘yoqqa turishdi. Kur Shad qo‘li bilan ilgaridagi kengliklarni ko‘rsatib: “U yoqqa!” deya gurladi. U ko‘rsatgan yer Tangritog‘i edi. Tepasida otalar ruhi charx urardi. Qirq shahid arvohi bir selday, bir qutlug‘ kuyday, bir yog‘du oqimiday Tangritog‘iga qarab yo‘l olishdi. U yerlarda ularni Alp Er Tunga boshliq otalar karvoni kutmoqda edi. Bu qirq bir shahid atrofni bir onda yuz minglarcha shahidlar ruhi o‘rab olishdi. Barobar charx urishdi. Tangri huzurida boshlangan bu qutlug‘ yurish so‘ngsiz bo‘shliqlarga tutasharkan, birdaniga yangragan qo‘shiq — qudratli, yuraklarni o‘ynatuvchi, ilohiy bir qo‘shiq borliqlarni titratdi:

*Yer yorilsa, ko‘k cho‘ksa, yonsa, kul bo‘lsa to‘rt yon,
Yuksak tilakka qarab yurib boramiz har on,
Qo‘rqitilmas yildirim, qasirg‘a-yu qorbo‘ron,
O‘lim bilan o‘ynashgan temiryurak turklarmiz!..*

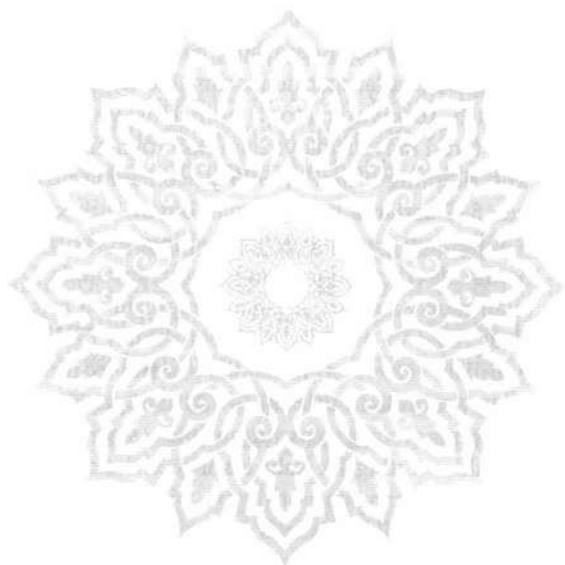
Bu qo‘shiq hamon ko‘klarda jaranglab turibdi.

Kur Shad bilan o‘sha qirq botir oyli qizil bayroqni kutganicha hamon ufqlarga ko‘z tikib, Tangritog‘ida charx urishmoqda...

KO'KBO'RILAR

KO'KBO'RILARNING TIRILISHI

TURKISTONNI SEVGAN YOZUVCHI

Vatanni sevish — uning uchun yashash, ya'ni uning manfaati yo'lida ishlash, uning yuksalishi uchun kurashish, unga borlig'ini bag'ishlash demakdir. To'maris-u Shiroqlardan Dukchi Eshon-u Shermuhammedbeklargacha, Alp Erto'nga marsiyasini bitgan Otsiz baxshidan Ahmad Yassavi-yu Cho'lponlargacha bizning unutilmas vatansevarlarimizdir, qahramonlarimizdir. Qadim vatanimiz Turkistonni jahon tarixidagi o'rmini belgilashda ham yurtchi, vatanchi ota-bobolarimizning xizmati buyukdir. To'g'ri, o'tmishda turkiy ajdodlarimiz jangovarligi bilan shuhrat topgan, dunyoga keng tarqalgan, ya'ni tarixning yaratuvchilari bo'lgan. Ammo tarixni yaratish qanchalar muhim sanalsa, tarix kitoblarini yozmoq ham shunchalar jiddiy ish deyilar. O'tgan asr boshlarida ziyolilarimiz buni yaxshi anglaganlar. Munavvarqori Abdurashidxon va Behbudiylar "Turkiston tarixi kerak!" deya milliy Turkiston matbuotida bong urishgan. Bugunda ham yurtsevar olimlarimiz O'zbekiston tarixini va uning ajralmas, katta qismi bo'lgan Turkiston tarixini yangicha qarashlar, asarlar bilan boyitishga intilishmoqda. Bu yo'lda original asarlar qatorida tarjimalar ham zarur, albatta.

Shuni ko'zda tutib, turkiyalik atoqli adib Husayn Nihol Otsiz (1905–1975) ning Turkiston tarixi mavzusida yozgan ikki romanini o'zbekchaga o'girdim. Uning "Ko'kbo'rilarning o'limi" (1946-y.) romanida bizning o'lkamizda, qadimgi Turkistonda 5–7 asrlarda hukm surgan buyuk turk xoqonligi davridan, xususan, 619–639 yillardagi voqealar hikoya qilingan. Bu bizga bir oz tanish bo'lgan Bilga Qoonlar davriga yaqin zamonlardir, romanda Qora Qog'on va uning chinliklar bilan munosabatlari, ulardan yengilishi va asir tushishi, qahramon qo'mondon Kur Shad va askarlarining botirliklari qiziqarli tasvirlangan. "Ko'kbo'rilarning tirilishi" (1949-y.) romanida esa Buyuk turk xoqonligi, ya'ni Ko'kturk davlatining asoratdan qutilishi — To'nyuquq davridagi kurashlar, o'sha davrdagi kishilarning o'ziga xos turmushlari, sevgi va sadoqat, do'stlik va dushmanlik, tubanlik va ulug'lik kabi insoniy xislatlari maroqli voqea-hodisalar, ishonarli detallar vositasida yoritilgan. Bizda arablar istilosi va undan keyingi davrlar haqida romanlar, qissalar bor, ammo undan oldingi zamonlar to'g'risida asarlar oz. Bu roman ana shu bo'shliqni to'ldirishi bilan ham, tarixni teran mantiq asosida san'atkorona, badiiy tasvirlagani bilan ham o'quvchilar mehrini qozonadi deb o'ylayman.¹

Tohir Qahhor,

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

¹ So'zboshi asarning avvalgi nashridan ("O'zbekiston" nashriyoti, 2015) olindi (*tarj.*).

1. QO'ZG'OLON BOSTIRILGANDAN KEYIN

Chin xoqoni Taytsung og'ir o'yga botgandi. Bir necha kundir ko'ngli qorong'u. Oldiniga ichini tirnayotgan narsaning neligini bilolmasdan ancha qiynaldi. So'ngra o'ylay-o'ylay buning tagiga yetdi. Ammo hamon qo'rqardi. Kun botishi bilanoq, har ko'lka, har sharpa uni vahimaga solardi, anavi boshkesar qo'zg'olonchilardan biri qorong'ilik ichidan pisib kelib o'ziga yoydan o'q ota-yotganday tuyulaverardi. Xoqonning o'ylashicha, isyonchilardan bir nechasi boshkentda yashirilib olgandi. Chunki ulardan o'ttiz sakkiztasining jasadini topishdi, Vay daryosidan ham uchtasining o'ligi chiqdi. Shunday katta qo'zg'olonni qirq bir kishining qila olishiga Chin xoqoni hech ishonolmasdi. Bu boshibuzuqlar qanchalar qo'rqmas, qanchalar esini yegan isyonchilar esa-da, uch yuzdan ortiq chin askarini o'ldirmoq va ulkan bir shaharga bunchalar qo'rquv solmoq uchun harholda ular bir necha yuz kishi bo'lishi kerak.

Butun Siganfu va tevaragi uch kun qarichma-qarich tekshirildi, bir nechalar yorg'ilandi-so'roqqa tutildi va o'ldirildi, allaqanchasi qiynoqlarga solindi, biroq berkinib olgan isyonchilardan birortasiyam qo'lga tushmadi. Qiziq, taxtga ko'z tikkan qo'mondonlaridan birortasi bularning yashirinishiga yordam bermoqdamikin yo? Ha, unda bular saroy ichida ham bir ish chiqarishi mumkin.

Chin xoqoni shularni o'ylarkan, yuragi siqilar, hayajonlanar edi. Ayg'oqchilarining aytishicha, kechasi bir necha yerda isyonchilar g'imirlab qolgani eshitilganmish. Biroq qancha tit-pit qilishmasin, kimsa topilmadi. Harholda bu bo'rilar kechasi ovga chiqishni yoqtirishadi shekilli. Saroyni tunda bosganlari kabi shaharda ham qorong'ida ish bitirib yurishibdi, faqat kunduzi arvohlarday ko'zga ko'rinishmayapti, xolos. Ammo nechun birortasi qo'lga olinmadi, a?

Siganfu xalqi isyonchilardan qo'rqqanidan tunlari ko'chaga chiqolmay qoldi. Shahar chetida o'tiradigan bitta chinlik kechasi Vay daryosi bo'yidan qaytarkan, ulardan allaqanchasining ot-lari bilan suvdan suzib o'tib ketayotganini ko'ribdi. Yana birisi ham Sigafu kentining qoq o'rtasida bir to'da qurollangan, yirik-yirik kishining shoshib borayotganini ko'rib, o'takasi yorli-ganicha qochib qolganmish. Isyonchilar haligi ikkalasiga hech zarar yetkazishmabdi, faqat bir qari xotinni o'ldirishibdi. O'sha kecha qo'shnidan guruch so'ragani chiqqan xotin eshikdan xat-laboq, isyonchilar, deya baqiribdi-da yiqilibdi. Ko'chaga chiqqan qo'shnilar uni o'lik holda ko'rishibdi. Hech yerida o'q yo qilich yarasi yo'q emish. Qarshisidagi isyonchilarga ko'zi tushgan xotin jonivorning o'sha zahoti qo'rquvdan joni chiqib ketgan ekan.

Bugun qari bir xotinni qo'rqitib o'ldirganlar, ertaga paytini topib, saroyga bosqin qilmaydi, deb kim ayta oladi?

Chin xoqoni mana shularni o'ylarkan, oldindan tadbir ko'rib, saroy cherigini ko'paytirdi, soqchilarni kuchaytirdi, o'zi ham odatiga ko'ra kechalari shahar aylanishni to'xtatdi. Shularga qa-ramasdan ko'ngli tinchimadi. Boshi kesilgan Kur Shadning o'lga-niga haliyam uncha ishonchi yo'q. Kur Shadning qizini qatl ettirdi, ammo uning xotini bilan o'g'lini toptira olmadi-da.

Bir yoqdan vazirlarining aytgan fikrlari va takliflari ham ko'ng-lini alag'da qilib, boshini qotirib qo'ydi. U o'z-o'zidan jahli chiqib, yomon xayollarga borardi. Bu chigallarni yechish, bir qarorga ke-lish uchun saroyda yig'ilish o'tkazishga kelishildi. Tay-tsung oxirgi umidlarini ana shu yig'inga bog'ladi.

* * *

Siganfu saroyining keng yig'noq uyida tantanali, hayajonli ruhda kengash boshlandi. Chin xoqoni qarshisida qo'l qovushtir-gan vazirlarning asabi tarang. Xoqon Kur Shad isyonidan keyingi huzursiz vaziyatdan so'z ochib, bundan qutulish uchun nima-lar qilinishi kerakligi borasida vazirlar fikrini so'radi. To'g'risi, uning o'zi ham boshqalarday hayajonli edi. Birinchi bo'lib Vay-ching so'z oldi. U eskidan turklarga qattiq dushman edi. Kur Shad qo'zg'olonidan so'ng yovligi, kuni qaynagandan qaynab, turklarni

yo‘qotish uning g‘oyasiga aylangandi. U tushunchalarini og‘iz ko‘pirtirib so‘ylarkan, turklarning tahlikali ajdarlar ekanini, ular kunlarning birida Chinni cho‘ktirish uchun ishga kirishmasdan turib, hozirdanoq chora ko‘rish lozimligini uqtirdi. Chorasini ham sovuqqonlik bilan aytdi: Chindagi butun turklarni o‘ldirish...

Ishi doim Vay-chingga qarshi chiqish, u bilan tortishish bo‘lgan Van-yan-po‘ bu fikrga darhol e‘tiroz bildirdi. U, turklarni chinlashtirish davlat uchun yanada foydali ekanini ilgari surdi, bu millatning qobiliyatidan yararlaninsa, Chinga qanchalar naf kелиshini sanab tashladi.

Vazir Li-pe-lo‘ oldin so‘zlagan ikkala vazirni ham qo‘llab so‘yladi, Yan-saki uni ma‘qulladi.

Chin xoqoni bugun har doimgidan ham irodasiz edi. Qaysi vazir so‘zlasa, uning ta‘siriga tushar, shu yuzdan tinmasdan fikrini o‘zgartirar edi. Uzoq tortishuvlardan keyin, nihoyat, bir qarorga kelindi. Qo‘rqmasligi, tashabbuschiligi tufayli Chinda qolishi tahlikali hisoblangan turklar eski yurtlariga qaytarib yuboriladi. Bu qaror Vay-chingga chaqmoq urganday ta‘sir qildi, g‘azabdan titrab, so‘ng bor so‘z oldi.

— Bu qaror bilan Kur Shaddan yengilganimizni tan olgan bo‘lurmiz, uning istagani ham o‘zi shu edi, — dedi.

Faqat Chin xoqoni va boshqa vazirlar jin urganday boshlari g‘ovlagan, shunchalar vahimaga tushgan ediki, qo‘rquvdan qutulmoq uchun yengilishni tan olishdan ham uyalishmasdi.

Navbat qarorning qanday amalga oshirishga kelib taqaldi. Turk eli sirtardushlar hokimiyati ostida qolgandi. Chindagi yuz ming turk ularga qarshi bir ish chiqazolmaydi, chunki ularning ko‘pchiligi xotin-qiz, bola-chaqa. Chin xoqoni bu masalada porloq tushunchaga ega edi.

— Sirtardushlar ham turk, bular ham. Goh ularni, goh ularni quvvatlab, ikkovini bir-biriga qirdiramiz. Har ikkisining bo‘yniga bog‘langan ip qo‘limizda bo‘ladi. Shu bilan birga shimoldagi chegaralarimizni ham qo‘riqlagaymiz, — dedi xoqon.

Bu dohiyona tushunchani eshitgan vazirlar hurmat bilan bosh egdilar. Hech biri e‘tiroz etmadi. Xoqon ko‘pdan beri yo‘qotgan nash‘asini topganday mamnun ko‘rinardi. Vazirlarga bir-bir qarab:

— Bu turklarning boshiga kimni qo‘ysak ekan? — deya so‘radi.

Ko‘kbo‘rilar urug‘idagi barcha teginlarni eslashdi, birortasi-niyam yoqtirib, ma‘qul ko‘rishmadi, shunda xoqon o‘z taklifini bildirdi:

— Sirpa Teginni qo‘ysak, ne deysiz?

Bu so‘zni eshitib, Vay-chingning yuzi burushib ketdi, ko‘zlari allaqanday ma‘noli yiltilladi.

— Yuzini ko‘rgan odam qo‘rqadigan, vahshiy boqishli bir tasqara, — deya ming‘irladi u. Xoqon kulumsadi:

— Ana shu qo‘rqinch yuzli tasqara bizga ko‘kning yuborgan eng yaxshi tortig‘idir, — dedi. Keyin so‘zidagi ma‘noni anglamasdan bir-biriga angraygan vazirlariga shularni uqtirdi: — Barchasi yorug‘ va ko‘rkam yuzli ko‘kbo‘rilar urug‘idagi teginlar bu qo‘rqinch yuzli, xunuk odamni o‘zlariga yot sanashadi. U g‘arb turklaridan bo‘lgani uchun urug‘ini ham aniqlash qiyin, shuning uchun uning kelib chiqishini shubhali deb bilishadi. U haqda turli mish-mish bor. Birining aytishicha, onasi o‘lik tug‘ilgan bola o‘rniga uni kimligi noma‘lum Sirpani boqib olgan ekan... Shunday qilib, turklar boshiga Sirpa Teginni tayinlasak, boshqa teginlar bundan og‘rinishi aniq, o‘rtaga kin urug‘i sepiladi. Bu kin urug‘ini o‘stirish uchun ko‘kbo‘ri urug‘idan ikki teginni Sirpaning qo‘l ostida yordamchi qilib qo‘yamiz. Sirpa bizga eng sodiq tegindir, uni ko‘kturklar yomon ko‘rgani uchun ham bizga sodiq qolishga majbur. Uni xoqon qilib tayinlasak, har holda ko‘kturklarni chinliklar manfaatiga uyg‘un idora etadi, deb o‘ylayman.

* * *

Bir necha kundan keyin Sirpa xoqon, yonida yuz ming turk bilan Chin devorlaridan tashqari chiqdi. Bu chiqish Chinda, xususan Siganfuda bir bayramdek samimiy qutlandi. Endi kechasi ham ko‘chalarda cho‘chimasdan keza olishadi, ortiq birdan yopiriladigan o‘lim olbostilari yo‘q.

Tay-tsung hayotidan juda mamnundi. Saroyini bosadigan tahlikadan qutulgandi. Ana endi rohat qilib uxlash baxtiga yetishadi. Bundan keyin tushlarida bu falokat, qaroqchilar qo‘mondoni Kur

Shad kesik boshi bilan qarshisida tiklanavermaydi, tirikligini zaharlay olmaydi.

Bu hodisalar yolg'iz Vay-chingga yoqmagandi. U saroyda Van-yen-po' bilan yuzma-yuz kelib qolganida:

— Qirq qaroqchining o'lishi qirq milyo'n kishilik davlatni yengdi, — deya kulumsadi. So'ngra so'zini tamomladi: — Xayolardan qo'rqmasdan yashayvering, anov-manov ko'lankasida...

2. ISYONDAN QIRQ YIL O'TGACH

(679-yil)

Ko'kka tutash, so'ngsiz vodiya yoyilayotgan oqish rang jimirlab, ko'zni toldiradi. Cheksiz tekislikdagi tepacha va undagi bir necha og'och yaqqol ko'zga chalinadi. Og'ochlar yonidan kunchiqarga qarab bir irmoqcha sassiz oqib yotibdi, qirg'og'idagi o'tloqda bir necha qo'y-qo'zi o'tlamoqda. Tepachaning etagiga to'rtta turk chodiri qurilgan.

Quyosh botarkan, eng boshdagi chodirdan bir erkak chiqdi-da, ufqlarga uzoq qarab qoldi. Ko'zi qattiq, yo'qsil kiyimli, bahodir ko'rinishli bu odam qirq yoshlarda edi. Manglayidagi, yuzidagi qilich izlari, tirtiqlar boshidan ko'p ishlar o'tganini anglatib turibdi. Boshidagi bo'rkining tuklari to'kilgan, egnidagi yamoqli to'ni, oyog'idagi etigi ham bir necha yeridan yirtilgan. Belidagi pichoq ana shu eski-tuskilar orasida yaltillab ko'zga tashlanadi, oltin va kumush bezaklariga ko'ra xuddi xoqon xazinasidan olinganga o'xshaydi. Ufqqa tikilgan ko'zlaridan nimanidir kutayotgani aniq. Biroq uzoqlarda na bir qora, na ko'tarilgan to'zon ko'rinadi; nariroqda o'tlayotgan hayvonlar tovushidan boshqa hech ne eshitilmaydi.

Yo'qsilcha kiyingan bahodir ter bosgan ko'zlarini yana bir bor ufqlarga qadab, tolg'in turdi-da, chiqqan chodiriga qaytib kirdi. Chodir burchagida, kigiz ustida bir qari xotin sassiz cho'zilib yotibdi. Ko'zlari eshikka tikilgan. O'lay deb yotgan bu kampir yo'qsil bahodirning onasi. U kuchangan tovushda:

— Urung! Ko'rinishmadimi? — deb so'radi.

Urungu onasiga taskin berdi:

— Ko‘rinishmadi, ena! Biroq, inon, kelishadi!..

Kampir so‘nggi kuchlarini to‘plaganday og‘ir inqillab:

— Ertagacha turmayman, sezyapman, — dedi. — Kel, senga aytadigan so‘zlarim bor, eshit.

Urungu sekingina onasining yoniga cho‘kdi, chordona qurib, unga ko‘zlarini tikdi. U onasining o‘ziga aytadigan muhim gaplarni yillarcha, tog‘day bardosh bilan kutgandi. Ne yoziqki, so‘ngsiz istak bilan kutgan bu onlarga yetishganda onasidan ayrilmoqda. Bu hech bir boshqa onaga o‘xshamagan, mehribon, shafqatli, azobkash, eng yaxshi onadan... Yo‘qsil va kimsasiz bir oilaga mansub ekanlari holda eng boy, xonzoda xotinlardan ham ustun bo‘lgan mana shu onasidan ayrilmoqda...

Tirikligining so‘ngiga yetgan bu yaxshi xotin endi uzuq-yuluq tovushda, sekin-sekin ichidagini to‘kdi:

— Urungu! Sovuqlik yuragimga qarab yuksalmoqda. U yuragimga tegishi bilan men uchun har narsa tugaydi, o‘laman. Biroq bu o‘lim mening birinchi o‘lishim emas...

Urungu hayratlanib onasiga qaradi.

— Men bundan ancha oldin bir o‘lgandim. Seni o‘stirib-ulg‘aytirish uchun yashadim, — dedi onasi. — O‘n besh yoshingga to‘lib, er yetildiging kunda mening bu Yer yuzida qiladigan ishim qolmagandi. O‘shandan beri yolg‘iz bir narsani ko‘rish istagida yashab yurdim. Bu — yillardir sen ortidan intilayotgan tushuncha: O‘tukanda turk xoqonining xoqonlik qilishini, turklarning turk to‘rasiga bo‘ysunib yashaganini ko‘rmoq... Bundan o‘ttiz uch yil oldin, o‘shanda o‘n bir yoshli bola eding, Chibi tegin chinliklarga qarshi oyoqlanib, Ko‘kturk davlatini tiklamoq uchun kurash boshlarkan, bo‘riboshli bayroq O‘tukanda xilpirasin deya seni Chibi xoqon o‘rdusiga men yuborgandim. Chibi xoqon tutqun etilib, Chinga olib ketilgungacha uch yil urushlarda chiniqding, o‘limchil yaralaring-da bitib ketdi. Yaxshi savashting. Otangga yarashadigan o‘g‘il bo‘lganingni ko‘rsatding. Ko‘rgan qiyinchiliklarim, emagim bo‘shga ketmaganidan ko‘p suyundim. Bergan sutimga roziman...

Kampir jimib qoldi. Toliqqandi... O‘g‘lining so‘roq to‘la ko‘zlarini ko‘rmasaydi, yana anchagacha tin olib yotardi.

— Sen baxti qora bo‘lib tug‘ilganding, — deya so‘zida davom etdi u. — Chunki tug‘ilganingda turklar tutqun qilinib Chinga olib ketilganiga besh yil bo‘lgandi. Urungu! Chibi xoqon bilan Oltoy tog‘larigacha birga bording. Ko‘kturk ellarini kezding. Biroq O‘tukanga, qutlug‘ yerga yetolmading. Shuning uchun seni baxting qora dedim. O‘tukanda bo‘lmaganim holda mening qutim¹ senikidan ustundir-chunki men O‘tukanda tug‘ilganman! Ko‘p yillar u yerda yashadim... Kur Shad Chin ko‘shkini bosganida, Chibi xoqon Oltoyda Chinga qarshi qurollanib kurash boshlaganida ko‘nglimda ikki bor umid o‘ti yondi. Endi u o‘t so‘niq. Biroq u o‘tning kullari ichida bir cho‘g‘ uchqun berib uribdir. Bo‘ylakim, o‘lgan chog‘imda, sovub qotgan yuragimni yorib ochguchi chiqsa, u undagi o‘sha cho‘g‘ni ko‘radir. U cho‘g‘ ustida O‘tukan xayoli yog‘dusi-da bordir... Urungu! Sovuqlik yuragimga tutashayotganday. Senga aytidaganlarimni chobuk aytayin. Ortiq kimligingni bilib ol! Sening to‘g‘ri oting Urungu emas!

Urungu bir seskandi.

— Kim bo‘lmasa?

— Kimligini men-da unutdim.

— Bu ne deganing, ena? Har narsani esda tutasan-da, yolg‘iz o‘g‘lingning otini unutursanmi?

— O‘g‘lim! Sen ko‘ngil istagi neligini bilasanmi? Sening otingni unutmoq istagandim. Buni shunchalar ko‘ngildan, ichdan istadimki, so‘ngida unutdim, keyin biror bor eslayolmadim.

Urunguning qoshlari kerildi. Tovushi to‘nglashdi.

— Ena! — dedi. — Men shunchalar yomon o‘g‘ilmi edim, otimni unutmoqqa intildig-da, so‘nginda unutding?

Onaning ko‘zlari shafqatli kulumsadi.

— Yo‘q! Sen shunchalar yaxshi o‘g‘ilsanki, otingni o‘zimdanda berkitib, sirday saqlab yashadim. Netayin, otangning kimligini-da sendan, boshqa har kimdan yashirib, bildirmay keldim.

— Otamning-da otini unutdingmi?

Xotin javob bermadi. Ko‘zlari olayib, jim qotdi. Bunaqada Urungu otasining otini bilolmay qolishi mumkin. Onaning na-

¹ Qut — ruh, jon (tarj.).

fas olishi og'irlashgandi. U o'g'liga boqib, chodir eshigiga ishora qildi:

— Shuni och, ichkariga yoruq kirsin, — dedi.

Urungu eshik o'rnidagi kigizni yuqori ko'tardi, ichkariga oqshom yorug'i yopirildi. Kun yaqindagina botgandi. Chodir ham, ikki ko'ngil ham bir g'ariblik havosiga to'la edi. Urunguning to-vushi bu g'ariblik havosini to'qlantirdi:

— Ena! Otamning otini-da unutdingmi?

— Unutmadi! — dedi kampir. — Unutmak istasam-da unu-tolmasdim. Otang unutilmas kishi edi. Sening otang Kur Shad edi.

Urungi yana bir seskandi. Qo'li belidagi pichog'iga yopishdi.

— Buni nechun bugungacha aytmay kelding? — dedi.

— Chinlilar seni o'ldiramiz deb qidirib yurgandi. Seni ulardan saqlash uchun nimalar qildim, qanchalar qiynaldim, bilmaysan. Seni ulardan berkitib, olib qochib ketishim uchun opang o'zini fido qildi. Chinlilar uni o'ldirdilar...

Kampirning ko'zlaridan yosh duvillab oqdi. Tashqarida, o'tloq yoqda qo'ylardan biri qayg'ili ma'radi.

— Opangning otini-da unutdim, — dedi ona. — Sen tirik qo-lishing, yashashing, ulg'ayishing uchun shunday qilishga maj-burdim. Biroq otangning otini unutilmasdim. Uni unutsaydim, sening va mening yashashimdan bir ma'no qolmasdi. Belingdagi otangning pichog'idir. Isyonga jo'narkan, menga tashlab ketgan-di. Bu pichoq ko'kbo'ri urug'ining tilsimli pichog'i. U Bumin xoqondan qolgan. Sopining chetiga Bumin xoqonning oti yozi-lib, tamg'asi o'yilgan.

Urungu pichog'ini qinidan sug'urdi. Ammo yozuvni ko'rol-madi.

— Bitik har doim ko'rinmaydi, — dedi ona. — Kun chiqarkan, botarkan, ko'rinadi. Chodir eshigiga yovuqlash. Pichoqni kunbo-targa qaratib, unga boq.

Urungu onasining aytganiday qildi. Pichoq sopiga o'yilgan ko'kturk yozuvidagi Bumin xoqon degan yozuvni o'qidi. Sop-ning narigi yog'iga xoqon tamg'asi o'yilganini ko'rdi. Faqat bu yozuv-chizuvlar shunchalar xira tortgandiki, bilmagan kishi ko'rolmasdi.

— O'g'lim! — dedi ona. — Pichoq sopidagi arang-arang ko'rganing bitik bilan tamg'a turklarning quti yuksalgan kunlarda poril-poril porlaydir. Bu pichoqni juda katta qam¹ yasagan.

— Qiroch otami?

— Yo'q! Qiroch otaning otasi...

Shu chog'da uzoqdan yaqinlashayotgan otlarning tuyuq tovushlari eshitildi. Keskin boqishlarini ufqqa tikkan Urungu endigina qoraya boshlagan vodiy shimolidan uch otliqning kelayotganini ko'rdi va onasiga bu haqda mujda bermoqchi bo'ldi. Ammo uning so'zini bo'lmaslik uchun indamadi.

— Urungu! — dedi onasi. — Ko'kbo'ri urug'ining atoqli bir o'g'lisan. Chunki sen Kur Shadning bolasisan! Bu bilan ovunishga haqqing bor. Men-da Kur Shadning xotini bo'lganim uchun butun umr ovunib-g'ururlanib yashadim. Biroq buni hech ochiqqa chiqarmadim. Xoqon bo'lish otangning haqqi edi, u esa, xoqonlikdan kechib, o'zini kurashga, yovlarga qarshi urushga bag'ishladi. Sen-da otangga yarashqli o'g'il bo'lmoq istasang, ko'kbo'ri urug'idan ekaningni kimsaga so'ylamasdan yasha. Bo'riboshli bayroq O'tukanga tikilgungachaurush. Xoqon bo'lishga haqli bir tegin² emas, oddiy Urungu o'laroq savash, shundayingcha qol!

Urungu umrida ilk bor onasiga e'tiroz bildirdi:

— Nechun, ena?

— Chunki eng kuchli, eng yaxshi kishi haqqidan voz kecha bilgan insondir. Eng buyuk qahramonlik-da hech narsa kutmasdan qilingan qahramonlikdir. Kur Shad shunday qilgandi. Opang shunday qahramonlikni bajargandi. Sen-da ularday ish tut. Sening ham otangday bo'lishingni istayman.

Urungu javob bermadi. Tuyuq tovushlari yaqinlashib qolgandi. O'lay deb turgan ona yana shunday dedi:

— Aytganlarimni qilishingga, otangga yarashqli o'g'il bo'lishingga ont ichsang, baxtiyor holda o'lurmen. Aslida Kur Shad o'lgan kun men ham o'lgandim. Bu hayot yukini sen ulg'aygin deya ko'tarib yurdim. Istaganimday ont ichsang, o'lim totli bir tush kabi kelajak...

¹ **Qam** — shaman (*tarj.*).

² **Tegin** — shahzoda (*tarj.*).

Urungi esini taniganidan beri onasi ko'rgan-kechirgan qiyinchiliklarni o'yladi. Kur Shadning xotini bo'lganining o'ziyoq ulug'likka yuksaltirgan bundayin onaning eng so'nggi istagini bajarmoqdan ko'ngil to'la achchiq bir sevinch tuydi. Onasining yoniga o'tirdi. Pichog'ini qinidan chiqarib yerga qo'ydi. Pichoq ustiga qo'lini bosib, ont ichdi:

— Otamga, senga yarashikli o'g'il, opamga mos uka bo'lish uchun hech narsa kutmasdan savashajakman. Ontimni buzsam, ko'k kirsin, qizil chiqsin!¹ — dedi. Unga qo'shilib pichoqqa qo'lini bosgan onasi rozi jilmaydi.

Otlarning tuyuq tovushi shundoqqina chodir yonida tindi. Uch otliq sakrashib yerga tushishdi. Eshikka uchib chiqqan Urungu, qo'lida bir chamchaq² qimiz tutgan Bo'rini ko'rarkan, boshini onasi yoqqa burib:

— Ena, qara! — dedi. — Bo'ri senga bir chamchaq qimiz keltirdi.

Biroq azob cheka-cheka joni chiqqan ona ortiq eshitmasdi. Bu to'rt chodirlik ovulning uch chodiridagi har kishi xotinga shifo bo'lar deya har yoqqa qimiz qidirib chopsalar ham, paytida yetib kelisholmagandi. Kur Shadning xotini, isyondan keyin qirq yil kutgani, qirq yil azob chekkani holda O'tukentni ko'rolmasdan o'lgan edi.

3. KUR SHADNING XOTINI

O'sha kechasi ovul teran bir jimjitlikka ko'milgandi. Chodirning ochiq eshigi yonida o'tirgan Urungu tong otgungacha onasini poylab, o'ylanib chiqdi.

Eski xotirlari ko'z o'ngida bir-bir jonlanardi. Rosayam eskilari ayqash-uyqash, qorishiq edi. Hatto bulardan qay biri oldin, qay biri keyin yuz bergani ham aniq emasdi. Qorong'i esdaliklardagi

¹ **Ko'k kirsin, qizil chiqsin** — o'limga roziman, haqiqat qaror topsin anglamida (*tarj.*).

² **Chamchaq** — qimiz idishi (*tarj.*).

yuzlar, voqealar tura-tura oydinlashib, tartib va rosmana qiyofa kasb eta boshladi. Anavi pastak kulba nimaydi? Isqirt bir chin kulbasiydi. U yerda onasi bilan o'tkazgan kunlari qanchalar og'ir, siqilarlik edi-yey. Ammo nimadan siqilardi? Urungu buning sababini eslolmasdi. Biroq o'sha kulbada yashaganlarida o'zining hech kim bilan gaplashmaganini juda yaxshi xotirlaydi. Agar o'shanda so'zlashni bilmaydigan bola bo'lgan esa, unda u chog'dagi voqealar qanday yodiga kelmoqda? Yo'q, yo'q! Demak, unchalar kichik bo'lmagan. Ha, so'zlashishni bilardi. Faqat birov bilan gaplashish ta'qiqlangani uchun soqovday indamay yurardi. Onasi unga shunday qilishini buyurgandi. Ha, anavi uni quchog'ida ko'tarib yuradigan, o'ynatadigan qizcha kim edi? Balki onasining yoshligidagi qiyofasi bilan uni adashtirayotgandir. Ammo u holda, katta bir bog'da onasi bilan o'sha qizchaning birga o'tirganini xotirlamasligi kerak edi. Qiziq, o'sha qizcha opasimidi? Har holda u opasi edi. Yana bir to'p bahodirlar va ularning orasidagi shu baxtiqora chinliklarning basharalarini ham eslaydi...

Urungu eng eski xotirlarini titib-titkilab, otasining yuzini eslashga tirishdi. Otasi Chin saroyini bosganida, u to'rt yoshda edi. Buni eslay oladi. Faqat onasi, uni xavfdan qo'riqlash uchun har neni unuttirishga shunchalar uringanki, xotirasida bir qancha voqealar, kishilar ayqash-uyqash bo'lib, xiralashib ketgandi. Gavjum bir yerni es-es eslaydi. Bu yer harholda Siganfu shahriydi. Faqat otasining yuzini bir necha bahodirlar ichidan qanday ajratib olib, xotirlarkin? Shunday qilib, yana katta bir uyda ikki turkning gaplashganini ham yaxshi eslaydi. Bellarida qilichlari ham bor edi. Shu ikkisidan biri Kur Shadmidi? Har holda o'sha edi. Chunki u uyda onasi ham bor edi. Hatto-hatto o'zini quchog'ida o'ynatib yuradigan qizcha ham bor edi. Onasi, opasi o'sha uyda bo'lganidan keyin otasi ham o'sha yerda bo'ladi-da, albatta. Ha, u o'sha yerdaydi. Chunki ikki bahodirdan biri ikkinchisiga Kur Shad deb murojaat qilgandi. Kur Shad uni kim deb so'zlashgandi? Mana shuni Urungu hech eslayolmay qiynalardi. Otasining yuzi sekin-sekin xotirida shakllanmoqdaydi. U O'tukanning eng mergani edi, belidagi enli qilichi, sadog'i... Ha, u yonidagi bahodirga Bug'u

Alp deya xitob qilgandi. Urungu bu otni ko'p eshitgandi. Isyon-da u ham o'lganini juda yoshligida tuygan... So'ngra birdan ko'z oldiga boshqa narsalar kela boshladi. Ana, uning kattaroq bo'lib qolgan payti. Olti-yetti yoshlarda. Onasi uni yelkasiga opichib ol-gani holda, botqoqqa o'xshash bir yerdan uzoq yurib o'tishgandi. O'shandan keyin qattiq og'rib qolgandi, isitmasi ko'tarilib, kun-larcha bir chodirda yotgandi. U paytlar onasi ot minadigan, qurol taqadigan bir xotin edi. U chodirda yotarkan, onasi tashqariga chi-qib ketardi, anchadan so'ng qimiz, qatiq, sut olib kelardi.

Bir olishuvni ham yaxshi xotirlaydi. Urungu o'tloqda yotga-nida, birisi qilichini yalang'ochlab unga hujum qilib qolgandi. Yo'g'-yey, unga emas, o'sha o'tloqdagi boshqa bir kishiga, ha, bir xotinga, o'zining onasiga tashlangandi. U chinlik cherik edi. Onasining qo'lida qilich bor edi. Rosa urishishdi. U olishuvning oxiri nima bilan tugaganini eslay olmaydi. Faqat qonga botgan onasi, uni quchog'ida mahkam tutganicha qochib borayotgani haliyam shundoqqina ko'z o'ngida. Bu qochish Urungu yodida ham otliq, ham yayov shaklida saqlanib qolgan. Butazorlar ichida yashirilib ham yotishgandi. Bularning bari bir-biriga qorishib ket-gan xotiralar. O'shandan keyin bir turk chodirida qolgani esida... Birdaniga...

Urungu boshini ko'tarib ko'kka boqdi. Xayollari chekildi. Oy yuksalgan, havo salqinlashgan edi. Shu chog' ko'zlarining yoshli, yuzining namli ekanini sezdi, ichkariga, onasi yotgan yoqqa qara-di. Oyga boqqanida, ko'zi qamashgan ekan, oldiniga hech narsani ko'rmadi. So'ngra hayajonlanib, shoshib ilgari otildi. Onasining boshida otasi bilan opasining arvohi turganday tuyuldi. Ikkisi ham hozirgina eslaganidagi, xayolidagi ko'rinishda edi. Ularni yo'qotib qo'yishdan qo'rqqanidan o'sha yoqqa oshiqdi. Biroq xayoliy qi-yofalar unga qayg'ili boqqanlaricha, birdan erigan kabi, g'oyib bo'lishdi.

Bundan keyingi xotiralarida ortiq ayqash-uyqashlik yo'q. Ona-sining ilk bor o'ziga o'q otishni o'rgatganlari kechagidagi kabi yodida. Urungu o'q otishni o'rganib olganidan keyin onasiga yor-damlashish uchun ovga chiqardi, ammo ko'pincha qo'li bo'sh qay-tardi. Yeydigan narsalari qolmagan kunlarda onasi "ishtahasizman,

bugun hech narsa yegim yo'q," deya o'z tegishini ham o'g'liga berardi. U o'n yoshida ikki jonivorni o'ldirgandi, o'shanda onasi rosa suyungandi, yo'qsil chodirining bir burchida saqlangan pichoqni olib, uning beliga taqib qo'yarkan: "Sen katta bo'lganing sari bu pichoqning ham qadri ortib boradi," degan edi.

Bo'sh paytlarda ikkalasi qarama-qarshi o'tirishar, onasi unga eski urushlardan, xoqonlardan, beklardan so'ylab berardi. Urungu hammasidan ham Kur Shad isyonini yaxshi ko'rardi. Zotan onasi bu voqeani juda o'xshatib hikoya qilardi. Shunaqayam chiroyli so'yildiki, Urungu o'zining o'sha qirq bir kishi orasida bo'lma-ganiga afsuslanardi.

Kur Shad isyonidan yetti yil o'tgach qo'rqinch yuzli Sir-pa xoqon chinliklar hisobidan Qo'raga uyushtirgan bosqinda o'ldirildi. Shunda ko'kbo'ri urug'idan Chibi tegin Chinga qarshi oyoqlandi, Oltoyda bir qancha turklarning boshini qovushtirib, Ko'kturk xoqonligini qayta tiriltirishga, tiklashga tirishdi. O'shan-da Urungu o'n bir yoshda edi, uni onasi chaqirib, bu buyuk ishda qatnashishi kerakligini so'ylab, Chibi qo'shiniga yuborgandi. Hali kun ko'rmagan o'smir Urungu qilichini, sadog'ini, yoyini taqib, to'rbasiga qovurilgan et, pishirilgan tariq solib, otiga minib, yo'lga tushgandi. Yo'lda qaroqchilarga yo'liqqan, ular bilan yirt-qichlarcha olishib, tuzog'ini yorib chiqa olgan, so'ngra chinlik yo'l qoravullariga duch kelib, ulardan ham qutulib, Turk xoqonligi o'lkasiga, Chibi xoqon o'rdusiga borib yetgan edi.

U qo'shinda uch yil xizmat qildi, urushning nimaligini o'rgan-di. Bu o'rduda allaqancha oltmishni urib qo'ygan er¹ lar bilan bir-ga nechalab Urungu kabi o'smirlar yondosh, yo'ldosh edi. Uning yuzboshisi Qutluq o'n sakkiz yoshli yigit, Kur Shad isyonining eng ulug' qahramonlaridan Bug'u Alpning o'g'li edi. Qutluqning o'n yetti yoshdagi ukasi O'rpan esa Urunguning o'nboshisi. O'rpaning o'nligida o'n bir-o'n ikki yoshdagi ikki aka-uka bor edi, Urungu o'shalar bilan o'rtoqlik qilardi. Bu uchala tengdosh kundan-kunga qalinlashib, samimiylashib borishardi. Aka-uka-larning kattasi Arslon, kulmas yuzli bola. Kichigi Bo'ri esa kulib

¹ Er — eski turk o'rdusidagi oddiy askar (*tarj.*).

turadigan, qoracha cherik. Bular Kur Shad isyonida o'lgan bahodirlardan yuzboshi Yomg'irning o'g'illari edi.

Barchasi uch yil tinimsiz, yoz-qish demasdan, ochlikka, suvsizlikka chidab, charchash nima bilmasdan ot uchirdilar, qilich sermadilar, qarg'¹ sanchdilar, yoydan o'q uzdilar. Urungu Yer yuzidagi qiyinchiliklarni ilk bor bu yillarda ko'rdi, suygan yo'ldoshlarini savashlarda yo'qotdi. Bir urushda yuzboshi Qutluq allaqancha o'q yeb quladi, boshqa bir gal o'rtog'i Arslon sanchilgan qarg'ilardan o'ldi — Uchmoqqa uchdilar. Keyin-chi?.. Keyin ishlar yana buzildi, o'zaro kelishmaslik boshlandi, qo'shin tarqaldi, Chibi xoqonni tutqun etib, Chinga olib ketishdi. Bu buzilish, bu tutqunlik Urunguga ko'p og'ir keldi, o'rtog'i Arslon o'lganida ham yuragi bunchalar achib, sizlamagandi.

Uch yildan so'ng tag'in onasining yo'qsil chodiriga qaytganida, o'n to'rt yoshli o'smir bo'lsa ham, u endi sinalgan, boshidan ko'p kunlarni kechirgan bir cherik edi. Onasi uni jiddiy yuz bilan kutib oldi, burchini bajargani uchun manglayidan o'pib alqadi. Yengilishlarda uning aybi yo'qligini so'ylab, bugun qilinmagan ish ertaga mutlaqo qilinajagini, shunday bo'lishi kerakligini ta'kidlagandi.

Keyin oradan yillar o'tdi. Urungu ko'kbo'ri urug'ining, ko'kturklarning bayrog'i qachon ko'tarilarkin, deya kutdi. Umidsizlanganida bo'zqirlarga chiqib ketdi, qay kuni o'rtoqlari bilan, qay kun yoppa-yolg'iz chinliklar bilan urushdi, qon to'kdi, yaralandi, o'ldirdi, har safar yana onasining chodiriga qaytib keldi.

Bu og'ir yillarda, toshni tirmoq bilan qazib yashalgan kunlarda Bo'ri va o'nboshi O'rpan uchalasi qon qardoshi o'laroq birlashishdi. Kishilari tarqalib ketgan Turkelida o'zboshlaricha ovul qurishdi. Buyuk Chin devorining shimolida, unga yarim kunlik yo'l yoqasidagi bu ovulda atigi to'rt chodir tikilgandi. Chodirlarning birida Urungu, xotini, bolalari va onasi bilan turardi. Ikkinchisida Bo'ri bek, xotini va o'g'li, uchinchisida o'nboshi O'rpan oilasi yashardi. O'rpaning bir yoshdan farq qiladigan besh o'g'li bor. To'rtinchi chodirda bir qari xotin nevarasi Qizil bilan kun ke-

¹ Qarg'i — forscha nayza so'zining eski turkchasi (*tarj.*).

chirardi. Bu kampir Kur Shad isyoni qahramonlaridan Yumruning onasi, Qizil uning hayotda qolgan yolg'iz o'g'li edi.

Urungu Kur Shad isyoni voqealarini onasidan tinglay-tinglay oxiri o'zi ham go'yo oyoqlanishning qatnashchisiga aylanib qolgandi. Bo'ri, O'rpan va Qizil u qahramonlarning o'g'li ekani uchun ularni juda yaxshi ko'rardi, boshqa isyonchilarning o'g'il-lari bilan ham tanishishni istardi, o'zi-da u o'lgan bahodirlardan birining o'g'li bo'lmaganidan o'rtanardi, ichi yonardi. Ko'nglini yondirgan yana bir narsa bor edi. Shunchalar mergan, shunchalar qilichsolar ekan, otga minganida shamolday ucharkan, faqat yura-gidagi va bilagidagi kuchiga ishonib yasharkan, bu ulug'liklar-la o'zining qorabudundan — avom xalqdan bo'lishi, otasining kim-ligini bilmasligi ich-etini kemirardi. Otasining kimligini onasidan bir-ikki so'rganida, u ham "kezi kelganda so'ylarman" deya ke-sib qo'ya qolgandi. Onasini qattiq hurmat qilmasaydi, majburlab bo'lsa-da ayttirardi. Faqat bu qahramon onaga u shunchalar jondan bog'langandiki, uning so'zidan chiqishga o'zida kuch topolmasdi. Har holda o'sha qahramonlar orasida uning otasi bo'lmagan, u o'z yotog'ida o'lganlardan biridirki, onasi buni unga aytishdan torti-nadi, shularni o'ylarkan, Urungu boshqa bir ne deyoymasdi.

Kunlarning birida ovulga qo'rqinch falokat yog'ildi. To'rt yigit, ya'ni Urungu, O'rpan, Bo'ri va Qizil ovdan qaytisharkan, ovulni vayron holda ko'rishdi. Ovulni bosqinchilar bosgan, cho-dirlar yoqilgan, qo'y-qo'zi talon qilingan, xotinlar bilan bola-lar o'ldirilgan edi. Faqat Urunguning onasi bilan bir o'g'li tirik qolgandi. Ikkisi yarali, esidan ayrilgan holda yiqilgan, yoqilgan narsalar orasida yotishardi. Urungu onasi bilan o'g'lini hushiga keltirib, o'ngarishga tirisharkan, anavi bor-yo'g'idan ayrilib, esini yo'qotayozgan uch yigit otlariga qamchi urib, janubga qarab ucha ketishdi. Oldilaridan Chin devori chiqqungacha ot surib, tevarakni kuzatib borishdi, ammo birorta chinlikni ko'rishmadi. Xotini va besh o'g'lidan birdan ayrilganiga chidamayotgan O'rpan devor ustidagi soqchi uychasiga qarata, erkak bo'lsang, maydonga tush, deya baqirdi. Kimsa javob bermagach, ularni so'kdi. Tepadan mazahli kulgi eshitildi, bundan achchiqlanib, tentaklashayozgan O'rpan yana tinimsiz so'kindi va oxiri hayqirib shunday dedi:

— Mingboshi Bug‘u Alp o‘g‘li O‘rpanman! Sen, tepadagi soqchiboshi, qanjiqlar qo‘mondoni, so‘yla, kimsan? Otingni ayt, ko‘raylik, kimligingni bilaylik! Devorga tirmanadi deb qo‘rqma. Qo‘rqma-da shu tuban, kirli otingni berkitma!

O‘rpanning alamli hayqirishiga tepadagilar xoxolab kuldilar xolos. Keyin bitta chinlik soqchi buzuv turkchada shunday dedi:

— Ey o‘g‘rilar qo‘mondoni, xush kelding! Devorga tirmanib qolasan deb qo‘rqadirman, ammo buyruq berganing uchun otimni aytay. Qulingiz bugun to‘rt chodirdagi sichqon bolalarini onalari bilan qiyma-qiyma qilib o‘ldirgan yuzboshi Van... Boshqa biror buyruqlari bormi?

U shunday deya yana bir qahqaha urdi-da, ichkari kirib, ko‘zdan yo‘qoldi. Endi quyidagi uch yigit uchun ham ortga qaytmoqdan boshqa bir ish qolmagandi...

Shundan keyin Urungu, bir oz o‘ziga kelgan onasining so‘ziga kirib, o‘g‘li va o‘rtoqlari bilan shimolga qarab yo‘l oldi. Hozir yashab turganlari yerga kelib qo‘nishdi. Bir necha yildir shu yerda kun kechirishdi.

Kunlarcha ochiq havoda yotib o‘lim bilan olishgan ona va bolakay nihoyat o‘nglanib ketishdi. Falokatlar yiroqlashdi, bir necha qo‘y-qo‘ziga ega bo‘lishdi, onasi to‘qigan chodirga kirib, yangidan yashay boshlashdi. Bir-ikki yil hayyo-hu deguncha o‘tib ketdi, bu orada Bo‘ri bilan Qizil uzoqlarga safar qildilar, o‘zlariga teng qiz topib keldilar. Faqat Urungu yana uylanishni esiga keltirmasdi.

Ovulboshi O‘rpan edi. Yoshi ham boshqa erkaklardan katta. Faqat u biror ishini Urunguning onasidan so‘ramasdan qilmasdi. Bu xotin doimo eng to‘g‘ri so‘zni so‘ylardi, har neni o‘zicha o‘ylardi, kerakli paytda ularni bir ishga yo‘llashni ham yaxshi uddalardi.

O‘rpanning, Bo‘rining, Qizilning bolalari tug‘ilganida, yangi kelinlarga chaqaloqqa qarashni o‘rgatgan ham shu ona edi. So‘zning qisqasi, bu xotin ovulning joni edi.

Shunday qilib, bu oqshom ovulning ruhi, joni sanalgan ona o‘lgandi, ovul yetim qolgandi.

Oy ancha yuksaklardaydi, ovulda salqin bir epkin esardi. Uzoqdan kelgan otlar chodirlar oldida to'xtadi. O'rpan va Qizil, ularning xotinlari va bolalari otlardan tushishdi. Ellik yoshdan besh yoshgacha barcha ovulliklar ona xotinga qimiz topish uchun to'rt yoqqa ot solishgandi. Bu unumsiz, sho'r tuproqlarda yashayotgan ovul yo'qsillari suyangan onaxonlaridan, ruhlari-dan ayrilib qolmaslik uchun yelib-yugurishgan, tong chog'ida uning xasta dudoqlaridan to'kilgan "bir qultum qimiz bo'lsaydi" degan so'zlarni qutlug' bir buyruq bilib, uch erkak va uch xotin eng kichigi besh yoshdagi sakkizta bolasi bilan otlarga minishib, O'rpan aytgan yoqlarga ucha ketishgandi. To'rtga bo'linib to'rt yoqqa yo'nalgan o'n to'rt kishi to'rt chamchaq qimiz topib qaytishdi. Biroq ona ilk keltirilgan qimizdan ham totina olmasdan jon berdi...

Ovul jonidan ayrilgandi. Barchaning ko'ngli mungli, boshi bukuk, ezilib-ezilib yig'lashardi. Urungu chodir eshigida ko'kka termulganicha tik turar, o'n besh yoshli Tacham esa ichkarida tek qotgan edi.

Tongotarga yaqin barcha yotdi. Yolg'iz Urungu tong oqargungacha o'tirib chiqdi, kechmishni bir-bir ko'z o'ngidan o'tkazdi. O'ylab ko'rsa, onasi shunday ona ediki, o'z o'limi bilan ham o'g'lini baxtli etmoqda — Kur Shadning o'g'li ekanini unga gizlich-a bildirmoqda edi.

Tangrining ishiga hayron qolasan kishi! Hamma Urunguning onasi o'ldi deya yig'lashardi. Aslida esa o'lgan Kur Shadning xotini. Qirq kishi bilan Chin xoqonligini yengigan va Chin ko'ngliga solgan qo'rqu tufayli undagi tutqun turklarni qutqargan Kur Shadning xotini...

Urungu butun kechani bir-biriga qarama-qarshi ikki tuyg'u taloshida kechirdi. Bir yondan tengi topilmas onasidan ayrilgani uchun yonardi, bir yondan esa, Kur Shadning o'g'li bo'lganidan sevinardi, buni kimsaga ayto'lmasligidan siqilardi, o'zining Ko'kbo'ri urug'idan, xonadonidan bir tegin-shahzoda ekani holda qorabudundan — qora xalqdan chiqqan oddiy cherikday yashashning eshsiz go'zalligini o'ylaganida ko'ngli quvonardi.

Kunning ilk yog'dulari eshigi ochiq chodirga yopirilarkan, Urungu qayrilib, chodir ichiga boqdi. Bir burchakda onasi so'ng uyqusini uxlarkan, beriroqda o'g'li charchog'ini chiqarmoqda edi. Boshqa chodirlarda ilk g'ovur-shovurlar boshlangandi. Urungu onasiga tikilganicha, ichi to'kila-to'kila: "Kur Shadning xotini" deya pichirladi. So'ngra uyg'onib, qo'zg'olayotgan Tachamga boqarkan, "bu Kur Shadning oqtig'i"¹, degan o'y ko'nglidan o'tdi.

4. CHO'LLAR QUCHOG'IDA

Cheksiz cho'lda Urungu yoppa-yolg'iz ot surib bormoqda. Onasi o'lganidan bir yil o'tgach, u o'g'li Tachamni uylantirdi, chodirini kelin-kuyovga berib, ovuldoshlari bilan xayrlashdi-da, bir o'zi yo'lga chiqdi.

Baxtini shunday sinab ko'rishi kerak. Ko'kturk davlatini qurmoq uchun bayroq ko'targan biror teginni uchratsa, unga qo'shiladi; o'shanday shahzoda yo'liqmasa, O'tukangacha otini yo'rg'alatib boraveradi, u qutlug' yurtini o'z ko'zi bilan ko'radi.

Yo'lda u onda-sonda yo'lchilarga duch keldi; ov qilib, qush otib kun kechirdi, buloqlardan suv ichib, bag'ri yayradi.

Bir oqshom, yo'l yura-yura bir o'rmoncha yoqasida tin olib, yonboshidagi ariqcha suvining shildirashini eshitib yotarkan, uch otliqning buloqboshida to'xtab, otdan tushganini ko'rdi. O'zlari suv ichib, otlarni ham sug'orishgandan keyin, ulardan biri Urunguga qarata:

— Hyey cho'llik, kimsan? Qayon borursan? — dedi.

— Otim Urungu. Quzg'ayga² yo'l tutdim, — dedi u.

Kelgindilarning bu so'zga uchmagani turishlaridan, boqishlaridan ayon edi. Urunguni ular qayerdan ham tanirdi? Endi ikkinchisi so'roqqa tutdi:

— Kimlardansan, qaysi urug'dansan? Xoqoning kim?

¹ **Oqtiq** — arabcha nabira so'zining eski turkchasi (Xorazmda XIX asrda ham qo'llanilgan — *tarj.*)

² **Quzg'ay** — arabcha shimol so'zining eski turkchasi, kungay atamasining tersi; bugunda ham Sayram yoqlarda qo'llaniladi (*tarj.*).

Urunguga bular u bilan o'ynashayotganday tuyuldi. Xoqonini so'rashmoqda. Turk elida xoqon qoldimiki, bular so'rasa? Ularga qattiq-qattiq javob berdi:

— Ko'kturkman. Xoqonimga kelsak...

Urungu jim qoldi. Nima ham derdi?

Kelgindilarning yuzi allaqanday burushdi, tirishdi. Xoqonining kimligini so'ragan kelgindi uni mazahlagan tovushda:

— Ko'kturkman, deganingdan keyin xoqoningning kimligini aytmasang-da bo'lur, — dedi.

Urungu o'tirgan yeridan sachrab turdi.

— Sen o'zing kimsan? Kimlardan? Xoqoning kim? — deya baqirdi.

— Meni yuzboshi Qatir Bag'a derlar, — dedi kelgindi. — To'qqizo'g'uzman. Xoqonim... — deganicha qotdi. Urungu uning so'zini shartta kesdi:

— Yetar! To'qqizo'g'uzligingni bildik, xoqoningdan so'ylamasang-da bo'lur.

Yuzboshi o'pkalagan tovushda:

— To'qqizo'g'uzlarni yoqtirmaysanmi? — deya so'radi.

— Qorliqlardan ko'ra bahodir ekaningizni bilaman, — dedi Urungu.

— Ko'kturklardan-chi?

— Ko'kturklarning buyrug'ida yurganingizni-da bilaman.

Urungu bilan to'qqizo'g'uzlar orasi o'n besh odimcha kelardi. O'rtada to'qnashuv chiqay deb turardi.

To'qqizo'g'uz yuzboshisi yerga uruvchi boqishlari bilan kulumlsarkan:

— Sen anavi chinlilarni qo'rqitgan Kur Shad bo'lmagin tag'in? — dedi. Keyin yuzi bo'ronda qolganday bo'zargan Urunguga so'z bermasdan chuldiradi: — Sizning Kur Shadingiz ko'p usta o'qotar emish. Qora qog'on chog'ida, bizdan yengilgan o'sha To'laxon o'rdusida u-da ot surmish, biroq o'qlari biznikilarni injitmamish. Urunguning ichi cho'g' tushganday jizilladi. O'zini yo'qotayozdi. Ishni hazil bilan bitirmoq maqsadida:

— To'qqizo'g'uzlarning chinlilardan ko'ra yaxshiroq o'qotar ekanini-da bilurman, — dedi kesatib.

Bu soʻz oʻtga yogʻ boʻlib sepildi. Qatir Bagʻa epchillik bilan sadogʻidan oʻq olib yoyiga qoʻydi, koʻzladi-da uchurtdi. Vizillagan tovush eshitildi. Urunguning boʻrki boshidan uchib, oʻq bilan orqadagi ogʻochga sanchilib qoldi. Shundan keyin toʻqqizoʻgʻuz yuzboshisi gurillab:

— Chinlidan koʻra yaxshiroq oʻqotarni koʻrdingmi endi? — dedi. — Shu soʻzimni qulogʻingga quyib ol! Bir barmoq ostidan urib, boshingning qatigʻini chiqarib qoʻyurman!

Toʻqqizoʻgʻuzlar qahqaha otib kula boshlashdi. Shu chogʻ oldingisidan koʻra yomonroq ish boʻldi. Urungu toʻqqizoʻgʻuz yuzboshisidan ham ustalik va chaqqonlik bilan, yashin tezligida sadogʻiga qoʻl urdi: ketma-ket uch vizillash eshitildi. Uch oʻq shaqillab kulishib turgan uch kishi boshidagi boʻrklarni uchirib, orqadagi daraxtga qadab qoʻygandi.

Shu ondayoq kulgilar tindi, koʻzlar olaydi va oradagi masofa ikki bor qisqardi. Urungu hamon ichining biri yeri jizillagan holda:

— Ish bunaqa boʻladi! Sizlarda bu soʻzimni qulogʻingizga quyib oling! — dedi. Gʻazabdan koʻz oldi qorongʻilashdi, hatto toʻqqizoʻgʻuzlar ortidan bu yerga yaqinlashayotgan otliqlarni ham ilgʻayolmay qoldi.

Yuzboshi Qatir Bagʻa darhol oʻzini oʻnglab oldi.

— Bildik, sen hazillashib boʻlmas bir bahodir ekansan, — dedi. — Biroq qilichlarimizni-da sinamasdan yoqangni boʻshatish yoʻq!

Qilichlar shaqirlab qindan chiqdi. Urungu qoʻrinma turumida sirtini bir daraxtga tiradi. Qatir Bagʻa ehtiyotli odimlar-la yaqinlashib, ilk zarbani berdi. Keskin shaqirlash eshitildi. Hujum qaytarildi.

Yuzboshi bir odim tisarilib, qilichini havoda aylantirib, yangidan hujumga oʻtdi. Oʻngdan, chapdan ketma-ket qilich soldi, Urungu mixlanganday bir yerda turganicha zarbalarni qayirib tashladi.

Boʻrklari boshlaridan uchgan anavi ikkisi bu ishlarga angrayib qarab qolishgandi. “Bu balo qaydan chiqdi oʻzi? Bunga hatto Qatir Bagʻa ham bas kelolmaydi shekilli.” Shularni koʻngildan kechirib, ikkovlon olishuvni qiziqib kuzatarkan, yigirmatacha ot-

liq to'pi nariroqda qo'r to'kdi. Oralarida beklar, cheriklar, otboqar-jilovchilardan tashqari bir yosh qiz ham bor edi. Barchasining unga ko'rsatayotgan hurmatidan uning bu karvon boshchisi ekani bilinib turibdi. Hamma yerga tushgani holda u hamon ot ustida o'tirardi.

U bir oz olishuvni kuzatdi. Yuzboshi Qatir Bag'aga ter to'ktirgan bu bahodirning kimligini surishtirdi. Bo'rklari uchirilgan ikki to'qqizo'g'uz uning Urungu otli bir ko'kturk ekanligini, tengi yo'q o'qotarligini og'iz ko'pirtirib so'ylashdi. Yosh qiz yonidagilardan biriga buyruq berdi:

— Mingboshi! Olishuvni to'xtat!

Mingboshi qilichini sug'urib, urushayotganlarning o'rtasiga tushdi.

— Ayriling! Oyxonim buyruq berdi! — deya baqirdi.

Urunguda ham, Qatir Bag'ada ham olishuvni to'xtatish istagi yo'q edi. Ammo Oyxonim otini eshitgan zahoti yuzboshi ortiga chekinib, qilichini indirdi. Yerga tiz cho'kib, Oyxonimga salom berdi.

Urungu ana shu chog'da o'ziga kelib, yon-veriga qaradi. Yaxshi kiyingan, ko'rkam va qo'rqinch bahodirlar unga ko'z tikishgan, yosh va go'zal bir qiz ham otining ustida uni kuzatmoqda edi. Urunguga qiz tanishday tuyuldi, ammo kimligini aniq eslayolmadi. Bir oz oldin olishgani anavi yuzboshining yerga tiz urganini ko'rib, Oyxonim otini tilga olganini eshitgandayoq qizning aslzoda ekanligini anglagandi. Faqat shu payt boshi garang edi. Mingboshiga qarab:

— Bizni nechun ajratding? Oyxonim kim? — deya so'radi.

— Oyxonim bizning xoqonimiz Baz qog'onning qizi. Sizni uning buyrug'iga ko'ra ajratdim, — dedi u.

Qisqa bir shaqirlash eshitildi, Urungu qilichini qiniga tiqdi. Bir necha odim otib, Oyxonimga yaqinlashdi. Yerga tiz urib:

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi.

Oyxonim ishorasidan so'ngra u o'rnidan qalqdi va tik qotdi. Eski-tuski kiyimiga qaramay turishi, so'zlari, bir oz oldingi olishuvi bu yigitning ulug'ligini bildirib turardi. To'qqizo'g'uz xoqonining qizi odamlarni bir qarashda tanirdi, hatto ichlaridan ne

o'tganini ham anglardi. Jiyanlaridan biri qam-shaman edi. Qizga uning yashirin bilimlarni o'rgatgani to'qqizo'g'uzlar og'zida afsona edi. Qiz Urunguga shunday dedi:

— Yigit! Otim Urungu deganing bilan o'zingni yaxshi tanitmading. Bir bek ekanligingni sezib turibman. Kimsan? Bizga kimligingni bildirarmisan?

Qizning tovushidagi mayinlik, og'irlik unga nimalarnidir eslatmoqda. Bu tovush ham Urunguga tanish. Shunchalar go'zal, shunchalar joniga yaqin bir ovozki, u ichidan kelayotganday, chorlayotganday tuyuladi, ammo u javob berolmaydi.

U jim turgani uchun Oyxonim yana o'zi so'zlashda davom etdi:

— Qanaqa olishganingni ko'rdim. Yuzboshi Qatir Bag'a bilan qilich urishtirish katta ish, har kimning qo'lidan kelmas. Usta o'qotarliging-da ko'rinib turibdi. Sen ko'kturklarning ulug' beklaridan bo'lsang kerak.

Urungu hamon sukut saqlardi. Bu tovush yuragini qoplab borar, unga kechmish kunlarni eslatar, qizni unga yanada yaqinlashtirar edi.

— Yigit! O'q otishda dong'i ochunni tutgan Kur Shadning o'lganidan qirq yil o'tmasaydi, usta o'qotarligingga qarab turib seni Kur Shadsan derdim.

Qizning bu so'zlari ichidagi bir yarani teshib yubordi, Urungu titrab ketdi. Kur Shadning o'g'liman deyishdan arang o'zini tutdi. Otasi o'lganiga qirq yil bo'ldi, ammo hamon oti-soni yashamoqda. Ayniqsa, ko'kturklarning yog'iysi to'qqizo'g'uzlar orasida, ularning tilida ham yashayotganidan Urunguning ko'ngli sevinch va ovunchga to'ldi.

Ana endi qizning o'zi ham, tovushi ham kimga o'xshashini esladi. Oyxonim bundan yigirma yil oldin chinlik yuzboshi Van o'ldirgan xotiniga quyib qo'yganday o'xshardi, tovushi ham xuddi unikiday. Shularni o'ylarkan, Urunguning tili yechildi:

— Yo'q, xonim! Bek emasman, — dedi. — Qora budundan¹ bir ko'kturkman.

¹ **Qora budun** — qora xalq (tarj.).

Xoqon qizi Urunguga ko'zlarini qadadi. Yigitning so'zlariga ishonmaganga o'xshardi, yuragining ich-ichini o'qimoq istagan-day tikilib turardi. Ikkisining ko'zlari to'qnashdi. Atrofdagilar ularning so'zlarini eshitib, goh Urunguga, goh Oyxonimga boqib, ishning nima bilan tugashini kutishardi. Bir xoqon qizining ko'zlariga bundayin tik qarash mumkinligiga kimsaning aqli bovar etmasdi! Bu ko'kturk, agarda bek bo'lsa ham, xoqon qiziga tik boqishga qaydan jur'at topdi? Axir bu qora xalqdan biri emas, Kur Shadning o'g'li edi.

U qarshisidagi qizning yashil-chag'ir ko'zlariga qaraganicha o'zini unutgandi. Bu ko'zlar uni yigirma yil oldingi kunlarga olib ketgan, u suyukli xotinini takror ko'rganday holatda edi. Faqat orada bir farq bor edi: bu yuz, bu ko'zlar xotinining yuz-ko'zidan yanada go'zal, jozibali edi.

Xoqon qizining yuzi o'zgardi, jiddiy tortdi. Unga tik boqa turgan bu bahodir, bu qo'rqmas, usta o'qotar qanaqasiga qorabudundan bo'lsin?

— Bahodir! Qayon borursan? — deya unga savol berdi qiz.

— O'tukanga, xonim! — dedi yigit.

— Biz-da quzgayga keturmiz! Istadiging yergacha biz bilan bora bilirsan, — dedi Oyxonim mayin tovushda.

Urungu yerga tiz urib:

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi va ko'zlarini undan olib, ortiq yuziga boqmadi.

* * *

Karvon u oqshom o'rmonchadagi buloq boshida qo'noqladi. Jilovchilar yetak otlardan tushirilgan bo'xchalarni yechib, chodirlarni qurishdi. Xoqon qizining katta chodiri diqqat bilan tiklandi, kigizlar to'shalib, yotog'i tayyorlandi. Undan keyin mingboshining, ikki yuzboshining chodiri tikildi. O'nboshilar, erlar — Oddiy askarlar va jilovchilar uch-to'rttadan bo'lishib bittadan chodirga joylashdilar.

Urunguning chodiri yo'q edi. Otining egari ortiga bog'lab qo'ygan kigizi unga ham to'shak, ham yotoq edi. To'qqizo'g'uz mingboshisi Urunguga uch askarning chodirida yotishi mum-

kinligini aytdi, biroq u mingboshiga minnatdorlik bildirib bunga ko'nmadi, kigizimda uxlab o'rganganman, dedi.

Baz xoqonning kichik qizi Oyxonim otasining istagiga ko'ra safarga chiqqandi, endi yurtiga qaytmoqda. Bu safardan Baz xoqonning qandaydir yashirin maqsadi borligini taxmin qilishardi, ammo uning nimaligini kimsa bilmasdi.

Urungu to'qqizo'g'uzlardan biroz narida, bir o'zi o'ylanib o'tirardi. O'nboshilardan bittasi keltirgan et bilan qimizni qaytarib yuborayotgandi, bular Oyxonimning tortig'i ekanligini bilgach, fikrini o'zgartirdi, ishtaha bilan qimizdan icha-icha qondi, oylardir o'zi shuni orzu qilardi.

Tunning salqin epkini og'ochlar yaprog'ini o'ynab esarkan, shovur-shuvur taralar, Urungu xotinini o'ylar va uni Oyxonim bilan qiyoslardi. Ular o'rtasidagi o'xshashlik Oyxonimga nisbatan ko'nglida yaqinlik tuyg'usini orttirmoqda. Uning ham ko'zlari shunaqa edi. Bo'yi ham shunchalik edi. U ham so'ylarkan, Urunguning ko'ngli shunaqa titrardi. Uning ham ranggi shunchalar tiniq, go'zal edi. Faqat... Faqat Oyxonim undan-da ko'rklik edi.

Urungu rahmatli xotinini shunchalar suyardiki, o'lganidan keyin uning tengini uchratmadi. Ko'kturklar orasida xotini o'lgach qayta uylanmagan kimsa topilmasdi, shuning uchun qurdoshlari Urunguning yolg'iz yurganiga hayron qolishardi. Onasi ham bir gal endi uylanishi kerakligini qattiq uqtirdi, biroq u shunchalar qat'iy rad etdiki, onasi bu mavzuni qayta tilga olmadi. U yigirma yil yolg'iz yashadi, ko'nglida xotinining xayoli bir cho'g' edi, endi kullangan, xira tortgan bo'lsa-da, hamon uni hurmat bilan xotirlardi.

Bu kecha ham uni o'ylardi. U xotindan xotirlardan boshqa ne qoldi o'zi? Jonli meros o'laroq Tacham qoldi. Endi o'tgan kunlarni o'ylab, uni eslash shunaqayam yoqimli tuyulardiki, bu totli xotiralarni uyg'otgani uchun Oyxonimdan ham minnatdor edi. Ichi orziqib, "uyam yashab yursaydi, qanchalar yaxshi bo'lardi" deya ko'nglidan kechirdi. O'sha qarg'angan Van uni o'ldirmasaydi, Urungu ham shunaqa uysiz-o'choqsiz, yo'llarda sarson tentirab yurmasmidi. Shu yerda, ellik odim naridagi chodirda yotgan Baz xoqonning qizi Oyxonim emas-da uning xotini bo'lib qolsa, na

yaxshiydi. Urunguning ko'nglida yigirma yil oldin o'lgan xotini haqidagi esdaliklari va Oyxonimga bog'liq tuyg'ulari aralashib, bir butunlashib, ko'ngil ko'zgusida bitta ayol jamoli jilvalanardi. Bu ayol jamoli o'tgan yigirma yildan bugungacha cho'zilgan oraliqni to'ldirardi, Urunguning qutsiz, baxtsiz kechgan tirikligini, qorong'i bir yo'lga mengzagan umrini yoritayotgan bir quyoshga aylanardi. Xuddi ilk yoz oylarida cho'lni qizdirgan yoqimli quyoshga...

U qirq besh yoshda edi. Bu dunyoning achchiq-chuchuk har nesini ko'rdi, faqat oxir-oqibat ichining uch ulkan alamga to'lganini anglab, toleyidan o'ksindi. Birinchisi — O'tukanda turk xoqonining, oltin bo'riboshli bayroqning yo'qligi. Ikkinchisi — Kur Shadning o'g'li ekanligini aytolmaslik. Uchinchisi — suyuqli xotinini sog'inmoqning achchiq tuyg'usi. Ota-onasining o'limlari Tangri buyrug'iga uyg'unligi uchun ortiq yonib-kuymasdi, biroq boshqa kulfatu alamlar insonlardan kelgani uchun iztirob chekardi. Nechun baxtiyor bo'lolmasin? Nechun O'tukanda turk xoqonligi qurilmasin? Nechun Kur Shadning o'g'li ekanini aytmashligi kerak? Nechun qaytadan uylanib, yangidan yashayishni boshlamasin?

Urungu birdan o'ziga keldi. Xotini o'lganidan so'ng yigirma yil o'tdi, Kur Shadning o'g'li ekanligini so'ylamaslikka onasiga ont ichgandi. Demak, uning uchun birgina umid qolibdi: O'tukanda turk xoqonligini qurmoq. Kunlardan bir kuni bir tegin bayroq ko'tarib chiqadi, o'shanda u unga qo'shiladi — bayroq ko'lkasida turish uchun qushday uchib boradi.

Yarim kechadan o'tganda yuzboshi Qatir Bag'a yoniga kelib, nega yotmaganini so'ragungacha u bir to'nkaning ustida o'ylanib o'tirardi. Yuzboshi askarlarning soqchilikdagi o'rinlarini tekshirib, har ish o'ylanganidek ekanligini bilgach, ko'ngli tinchidi. Keyin haliyam yotmagan, havoning salqinligiga qaramasdan kigiz to'shagiga o'ralmasdan, sovuqda o'tirgan Urunguga yaqinlashib, unga chodirda tunashing mumkin, deya taklif etdi.

Urungu shundagina havoning salqinligini tuydi. Vaqt yarim kechadan oshganini angladi. Oy ancha yuksaklashgandi. Yuzboshi birdan egilib, Urunguning yuziga tikildi.

— Ko'zingga bir narsa kirganmi? — dedi. — Nega ko'zlaring yoshli?

Urungu qo'llarini ko'ziga olib borib, ishqalab ko'rdi. Namligiga ko'ra, har holda, biror pashsha-mashsha kirgan shekilli. U yuzboshiga tik boqib:

— Menga ochiqda yotganim tag'in-da yaxshi. Kechang oydin bo'lsin, — dedi.

Nariroqdagi otining oldiga borib, ustidan kigiz to'shagini oldi-da, o'ralib yotdi. Qattiq o'tloq yerga uzandi-yu qoldi. Buloqboshidagi qo'noqlikda soqchilikda turganlar tong oqargungacha ko'kturkning qattiq yerda uxlayolmasdan to'lg'onib chiqqanini ko'rishdi.

5. O'TUKAN YO'LIDA

Ertasi kuni, karvon shimolga qarab yo'lga chiqarkan, Urungu ham ularga qo'shildi, Oyxonimning izni va buyrug'i bilan o'z yerini egalladi. Yuzboshi Qatir Bag'a bilan ikki o'nboshi ancha ilgarida ot surishmoqda. Oyxonim ortida mingboshi bormoqda. Xonim ishora qilsa, darhol unga yaqinlashib, buyrug'ini eshitadi. Bularning orqasidan jilovchilar, yuk ortilgan yetak otlar kelmoqda. Ikki o'nboshi karvonning o'ng-u so'lida soqchilik etishmoqda: ular goh-goh ikki yoqqa ot qo'yib, ancha ilgarilarni ko'zdan kechirib, yana karvonga qaytishadi. Eng keyinda kelayotgan yuzboshi-ortchi soqchi, u ham orqa tarafning ko'z-qulog'i.

Urungu yukchi va yetak otlar bilan ortchi yuzboshi oralig'ida bormoqda. Yaxshi kiyingan beklar, cheriklar ichida u yo'qsil ko'rinishi bilan ajralib turardi, bundan siqilsa-da, karvonga qo'shilganidan sevinardi. Unga qimiz berishdi, shuncha e'tibor ko'rsatishdi, bu uchun ko'nglida ularga ham bir yordamim tegsaydi, degan o'y tug'ildi. Ammo qachon, nima qiladi? Yo'lda faqat shuni o'ylardi, kimsa bilan suhbatlashmasdi. Ora-sira ortchi yuzboshi undan u-buni so'rasa, qisqagina javob berardi.

* * *

Shunday qilib uch kun yo'l yurishdi. Uchinchi kun oqshomida bir suv yoqasida qo'r to'kishdi. Chodirlar tikildi, har kim o'z

yerini egalladi. To‘qqizo‘g‘uz cheriklardan birisi qo‘biz chalib, deyish¹ so‘ylay boshladi. Jilovchilar va cheriklar, hatto o‘nboshilar va yuzboshilar qo‘bizchi yoniga yig‘ilishib, unga quloq berdilar. Oyxonim ham chodiri eshigi yonidagi egarlardan yasalgan yumshoq o‘tirq‘ichda o‘yga cho‘mganicha, mingboshi uning qarshisi-da tik turganicha tinglashmoqda.

Urungu necha yillar burun, Chibi xoqon o‘rdusida yosh bir cherik ekan, qo‘bizchilar termasini eshitib, rosa hayajonlangandi. U qo‘shinda bir necha qo‘bizchi edi. O‘limli urush kunlarida, kechalari ular ko‘bizlarini chalib, qonli so‘g‘ushlardan, yuraklarni tilgan o‘qlardan, ko‘ksilarini parchalagan nayzalardan, bosh uchirgan qilichlardan hikoya qilishardi, suvdayin oqqan qonlarni, fido bo‘lgan sonsiz jonlarni, har onda ko‘rsatilgan botirligu qahramonlarni olqishlashardi. Urungu o‘shandan keyin yillardir biror qo‘bizchini uchratmagandi, qo‘biz tovushiniyam sog‘ingandi. Endi anavi to‘qqizo‘g‘uz baxshining qo‘biz chalishi uni uzoqlarga olib ketdi, dunyosini unuttirdi. U qo‘bizchi davrasidan ancha narida, chordona qurganicha termani tinglar, xayoli boshqa olamda edi. To‘qqizo‘g‘uz baxshining qo‘shig‘i o‘zi bir jahon edi...

*Dema, ko‘ngil tin olar
Har oqshom kun botkanda.
Ketarmidir qayg‘ilar
Kecha kelib yetkanda.*

*Boqishlarim armonli,
Ko‘ngil tog‘im tumanli,
Ko‘zyoshim oqar qonli
Ishq qushin sayratkanda.*

*Yashayish-sevgi, tilak.
Yor-uzoqda bir chechak.
Sevgim, qayg‘im bitajak
Tirikligim bitkanda.*

¹ **Deyish** — terma; arabcha she‘r so‘zining eski turkchasi (*tarij.*).

*Bir go'zalni sog'inish...
Shudir eng go'zal deyish!
Umring bo'yi sev, sevis
Yor qo'lingdan tutkanda.*

*Yorni eslash o'y, ishim.
O'lim bilmas xonishim.
Balki tinar yonishim
So'ng uyquga ketkanda...*

Baxshi qaynab qo'shig'ini aytardi. Allaqachon o'zini unutgan Urungu uni ortiq eshitmas, faqat qo'shiqning ongiga yozilib qolgan ikki qatori ichida oraliqsiz qaytarilardi:

*Balki tinar yonishim
So'ng uyquga ketkanda...*

Ishqilib, shu to'qqizo'g'uz baxshisi Urunguning yuragiga yot yoqqandi, dunyosiga o't tutashtirgandi.

U ana shunday xayol dengiziga cho'mib, ko'ngli qayg'uga botib, uzoqlarga termularkan, nariroqdagi Oyxonim bilan mingboshi u haqda so'ylashib turishardi. Uch kun yo'lda birga yurishgach, mingboshi uni sinchiklab o'rgandi, yo'qsil ko'rinishiga qaramay, belidagi pichog'i ko'p qimmatli ekanligini ko'zdan qochirmadi. Oyxonimga bularni bildirarkan, qorabudundan — qoraxalqdan bunaqa odam chiqmasligini aytdi, bu xususda oldindan shubhalangan xonimning fikrini quvvatladi.

Yotishga biror chodiri yo'q bu ko'kturkning bek ekanligini o'ylash ham ancha og'ir. Faqat bahodirligini, viqorli turishini, pichog'ini ko'rarkan, bu boradi shubha tarqab ketardi. Kishilarning yuragidagini, ichidagini o'qishga usta Oyxonim ham bu yigitning kimligini bilolmay, ikkilanib qolgandi. Uning qimmatli odam ekanligi harholda sezilib turibdi. Faqat shu yo'qsilligi... Bu yerda bir gap bor...

Bir o'nboshi: "Seni Oyxonim chaqirdi" degan chog'da Urungu o'ziga keldi va shundagina uning bu so'zni ikki bor qaytarganini farq etdi.

Quyosh botgandi. Baxshi hamon qo‘bizini sayratmoqda, ancha narida uch-to‘rt otliq soqchigina to‘rt yonni kuzatib kezib yuribdi, boshqa barcha uning qo‘shig‘ini tinglamoqda.

Urungu xoqon qizi qarshisiga bordi, yerga tiz urib, bosh egdi. So‘ngra qalqib, tippa-tik turganicha Oyxonimning so‘ylashini kuta boshladi. Yonlarida mingboshidan boshqa hech kim yo‘q. Xoqon qizining ko‘ngilni sel qiladigan tovushi eshitildi:

— Bahodir! Ertaga yo‘llarimiz ayriladi. Nima deysan, bizga bir so‘zing bormi?

Urunguning ichi titrab ketdi. Faqat bir necha kungina birga bo‘lishlarini bilsa-da, bu kunlarning bitishini hech o‘ylamagandi. Xayolida har kuni shunday birgalikda yo‘l bosishaganday, har oqshom chodirlar quriladiganday, xoqon qizi chodiriga kirib-chiqarkan uni uzoqdan ko‘radiganday, yana yo‘lga tushib, xoqon qizi oldinda, u orqada, safar tinmay davom etadiganday tuyular edi... Ertaga boshqa-boshqa yo‘lga ketishlarini bildirib, Oyxonim Urunguning ko‘nglini ag‘dar-to‘ntar qilib yuborgandi. Yigit bir on ko‘zlarini yerdan olib unga qaradi:

— Buning uchun ko‘nglim o‘rtanur, xonim! — dedi o‘ksinaganicha.

Mingboshiga bu so‘z o‘zgacha ta’sir qildi. Oyxonimning yuzida hech bir o‘zgarish sezilmadi. Yashil-chag‘ir ko‘zlarining ichi kulumsaganicha:

— Nechun? — deya so‘radi.

— Menga yaxshilik qilding: shu yergacha birga kelishimga izn berding, qimizingni ayamading. Men esa buning evaziga hech bir xizmat etolmadim, shundan ko‘nglim o‘rtanur, — dedi Urungu.

— Xizmat etmoq qo‘lingdadir, — dedi Oyxonim.

Urungu ko‘zlarini yana yerdan olib, xoqon qiziga boqdi. Qarashlarida sevinch porillardi. U indamasdan bu xizmatning qanday ekanligini so‘ramoqda edi, Oyxonim buni angladi. Urunguning ko‘nglini elitgan tovushida:

— Seni xoqon otamning oldiga olib boraman. Uning cherikiga kirib, istaganincha xizmat eta olasan. Xoqon otam senday bahodirni o‘nboshi qilar deb o‘ylayman, — dedi. Shundan keyin tovushida boshqacha bir mayinlik, mehr tovlanganicha, sekingina:

— Sen bunga yarashgan botirsan-da, — dedi.

Urunguning yuragi quvonch-la gupullab urardi. Oyxonim bilan birga yana yo'l yurmoq, xoqon otasining cherikiga kirmoq, undan ayrilmaslik... Bular qanchalar go'zal-a!

Faqat ne yoziqki, bu go'zal narsalarning birortasi ham amalga oshmasdi. To'qqizo'g'uzlar bilan birga ketsa, O'tukanga borolmasdi — kunlarning birida mutlaqo yuz beradigan ko'kturklarning isyoniga qo'shila olmasdi. O'zlarining, ya'ni ko'kturklarning yog'iy-lari bo'lgan bu to'qqizo'g'uzlar qo'shiniga qo'shilsa, otasi Kur Shadning ham, yaqinda o'lgan onasining ham ruhi chirqirardi. Urungu shularni o'ylarkan, jiddiy tortdi. Yana yerga tiz urib:

— Meni bag'ishla! — dedi. — Xoqon otangning cherigiga kirolmasman. Bundan boshqa har ishni buyur, boshimni tikib bajaraman.

Jim qolishdi. Oy yuzli xoqon qizining ich-ichidan xafa bo'lganini mingboshi sezdi. Urunguning ko'nglida esa bo'ron qo'z-g'olgan, borlig'i alg'ov-dalg'ov edi.

— Bahodir! Biz bilan yursang, sevinardim. Demak, ertaga ayrilurmiz. Mendan ne tilarsan? — dedi Oyxonim.

— Tilagim sog'ligingdir! — dedi Urungu. — Bilmasdan turib soqchilaring bilan olishganim uchun kechirishingni istardim.

Oyxonim yuz-ko'zida birdan ming bir chechak ochilgan kabi go'zal kulumsadi.

— Senda ne yoziq, bahodir! — dedi. — Yuzboshi Qatir Bag'a bo'rkingni teshmasaydi, bu ishlar bo'lmasdi. Uning teshgan bo'rki o'rniga senga o'z bo'rkimni beraman.

Qiz so'zlarini tugatarkan, boshidan bo'rkini olib, yigitga uzatdi. Urungu sapchib borib yerga tiz urdi, xoqon qiziga bosh egdi. Bo'rkni Oyxonimning qo'lidan oliboq o'pdi, keyin manglayiga tegdirib:

— Menga qutluq tortiq berding, Oyxonim! — dedi. — Erta tongdanoq buni boshimga kiyib, o'lgungacha bir qutluq esdalik deya boshimda tutajakman!

Ikkisi bir-biriga qarab qolishdi. Bu boqish chog'ida borlig'i Oyxonimning tengsiz go'zalligi bilan to'lib-toshgan Urungu uch kunlik jumboqning yechilganini sezdi. Uning ichiga o't tutashgan, xoqon qiziga ko'ngil oldirgan edi.

O'sha kechasi Urungu boshidan tog' ag'darilganday yengil tortib, rohat qilib uxladi. Tongacha tush ko'rib chiqdi, tushida u baxtli kishi edi. Necha bor uyg'onib, yon-veriga boqdi, nariroqdagi soqchidan boshqa hech ne ko'zga chalinmadi. Faqat bir gal, tushmidi-o'ngmidi, unchalik farqlay olmay qoldi, uzoqdagi Oyxonim chodiri eshigi ochilganini, xoqon qizi tashga chiqib, ko'kka, yiroq-yiroqlarga boqa-boqa yana ichkariga kirib ketganini ko'rganday bo'ldi. Tongga yaqin esa tushiga otasi Kur Shad, onasi, opasi, o'lgan xotini kirdi, so'ngra barisi birdan g'oyib bo'lib, maydonda birgina xotini qoldi, u bezakli, chiroyli kiyimlar o'rtasida tinmasdan yig'lar edi...

Urungu erta turdi. Otiga qaradi. Boshiga Oyxonim bergan bo'rkni kiydi. Bugun ham tirikligining og'ir kunlaridan birini yashashi kerak. Ne qilardi, baxtidan ko'radi-da, yelkasiga taqdiri ortgan yukni indamasdan ko'tarishga o'rgangan. Ora-sira tolening kulib qaraganini ham biladi. Turmushning achchig'iga o'rgangan, qiyinchiliklar bilan yo'g'rilgan kishiga baxt quyoshining bir ko'rinib qo'yib, ozgina sevintirib, yana uni qorong'ilikka uloqtirib yuborishidan ne ma'no chiqardi? Bu tong karvondagilar har kungidan erta uyg'onishgandi. Yo'lga tusharkanlar, bir tepacha ortida Urungu yo'liqdi. U Oyxonimni ko'rishi bilan otidan indi, yerga tiz urib, unga salom berdi. Qiz ham ko'ngilni yayratuvchi kulisashi bilan Urunguga boqdi, yigitning jonini titratgan tovushda:

— Baxting ochiq bo'lsin, bahodir! — deya o'tib ketdi.

Karvon o'tib ketguncha yerga tiz urganicha qota qolgan Urungu bugun ortchilik qilayotgan yuzboshi Qatir Bag'aning ovozidan o'ziga keldi. Yuzboshi Urunguga bir chamchaq qimiz tortiq etarkan, unga o'ychan tikildi. Qatir Bag'a bir oz xomush ko'rindi.

— Urungu! — dedi u. — Oyxonim seni yoqtirdi. Baz xoqon o'rdusiga kirmayotganing ko'p yomon bo'ldi.

Urunguning o'zi ichiga chiroq yoqsa yorimasdi. Tez javob olmoqchiday darhol:

— Nechun? — deya so'radi.

— Bizdan ayrilib ketmoqdasan. Men seni tag'in qachon ko'raman-da yarim qolgan olishuv qachon bitadi? — deya yuzboshi unga so'roqli boqdi.

— Tog‘ tog‘ bilan uchrashmas, kishi kishini uchratar. Bir kun tag‘in ko‘risharmiz, — dedi Urungu.

Yuzboshi kulumsadi.

— Yaxshi qol! — dedi.

— Baxting ochiq bo‘lsin!

Karvon ufqda ko‘zdan yo‘qolgungacha Urungu tosh qotib tur-di, yo‘lovchilarni qarashlari bilan kuzatib qo‘ydi.

6. BO‘RIBOSHLI BAYROQ

Ko‘klam tugab, yozning issiq kunlari boshlandi. Buyuk Xitoy devori minoralarini qo‘riqlayotgan soqchilarga kirib-chiqadigan-larni qattiq tekshirish buyurilgan. Ko‘rinishdan qo‘rquvli hech narsa sezilmasdi, ammo barcha chin ayg‘oqchilari bergan xabarlar qattiq sergaklikni taqozo etmoqda.

Chin o‘lkasi ichidan shimolga qarab yo‘lga chiqqan bir otliq turk buyuk devorga yaqinlashib qolgandi. Bu yerlarni yaxshi bi-lishi ishonch bilan ot uchirishidan ayon. Devorga yovuq kelishi bilan hech to‘xtamasdan yuqoriga ko‘tariladigan yo‘llardan biriga burildi. Devor ustiga ko‘tarilib, yana hech ikkilanmasdan o‘ngdagi minoraga yo‘naldi. Bu yerdagi chin soqchilari bir otliqning yaqin-lashganini ko‘riboq yo‘lini to‘sishti.

— To‘xta! Kimsan? Qayerga boryapsan? — deyishdi.

Bu turk chin tilini bir chinlikday yaxshi bilardi.

— Yot emasman! — dedi u.

— Oting kim?

— To‘nyuquq!

Soqchilar yuzboshisi bu otni eshitishi bilanoq ichkaridan o‘q-day otilib chiqib, kelguvchini qarshiladi. U To‘nyuquqni tanirdi. Faqat uning bunaqa paytda bu yerda nima qilib yurganini taxmin etolmadi.

— To‘nyuquq! Bundan o‘tolmassan, — dedi yuzboshi.

— Nechun?

— Yasoqdir.

— Senga ishonganimdan bungacha kelgandim.

— Uyonga o'tib ne qilasan?

— Ko'ngil ishi-da...

Chinli hingillab kuldi.

— To'yga meniyam chaqirasanmi?

— Sen istaganingdan keyin so'zsiz chaqiraman-da.

— Baribir seni qo'yib yuborolmayman. Bunda eshik ham yo'q, qayerdan chiqarding?

— Senga to'y bo'ladi, dedim-ku. Qayerdan, qanday chiqishimga aralashma, sen menga yolg'iz yo'l ber, yetar.

— Berolmayman.

— Bersang, o'zingga yaxshi bo'ladi.

To'nyuquq shunday deya kamariga qo'l yubordi. Chinli yuzboshi bir narsali bo'lib qolishi mumkinligini darhol fahmladi. To'nyuquqning tirsagidan tutib, nariroqqa yetakladi.

— Biz eski tanishlarmiz, kelishib ketamiz, — dedi.

To'nyuquq kamariga bog'langan bir hamyon aqchani olib, berkitiqcha devor tuynugiga qo'ydi. Chinli yuzboshining ko'zlari sevinchdan yiltilladi.

— Boshqa soqchilar oldidan qanday o'tasan? — deya so'radi.

To'nyuquq kulumsadi.

— Sening ko'maging bilan o'taman-da!

— Mening ko'magim bilanmi?

— Shundoq!

Yuzboshi qo'rqqanday yuzini burishtirdi.

— Meni uyog'iga aralashtirma! — deya baqirdi.

Bu orada To'nyuquq otiga minib bo'lgandi.

— E, xazillashdim. Uyog'ini menga qo'yib beraver! — degani-cha otini uchirib ketdi.

Ikkinchi minoraga yaqinlasharkan, qarshisiga shoshib chiqayotgan soqchilarning yoy o'qlaganlarini ko'zdan qochirmadi. Ularga yaqinlasharkan, u ham epchillik bilan sadog'iga qo'l otdi, mo'ljallab, ilk o'qini uchirdi. Soqchilardan biri ko'ksidan o'q yeb, yumoloqlanib yerga muk tusharkan, yonidagilar ham To'nyuquqqa o'q ota boshlashdi. Sog'-u so'lidan o'qlar vizillab o'tarkan, To'nyuquq otini yelday uchirar, ayni chog'da ko'kturklarga xos epchillik va merganlik bilan yovlariga o'q uzar, ikki yoniga o'lim

sochib borar edi. Minora qarshisiga yetib kelganda bu yerdagi soqchilar ichkariga qochishdi, faqat u o'tib ketar-ketmas, ortidan o'q yog'dirishdi. Shu payt minora ustidagi yuzboshi Van o't yoqib, narigi minoradagilarga belgi berdi, besh yuz odim uzoqlikdagi qorovultepadan ham soqchilar yo'lga chiqib, To'nyuquqqa qarab yo'nalishdi.

To'nyuquq orqasiga qayrilganicha o'q uzib borarkan, yuzboshi Van otgan o'q sag'risiga tekkan ot achchiq-achchiq kishnab yubordi. Shunda Tunyuquq qattiq hushtak chaldi-da: "Hayda!" deya baqirdi va otini qamchilab, qichaganicha devor chetiga qarab surdi. Chinliklarning hayronlik va qo'rquvdan katta-katta ochilgan ko'zlari o'ngida oti bilan birga devordan tubanga uchib ketdi.

To'nyuquq otliq hatlagan yer devorning eng past yeri edi. Ammo bo'yi yetti-sakkiz odim uzunlikdagi bu tepalikdan hatlaganning tirik qolmasligi ayon edi. Chinliklar buni bilganlari uchun ot ham, egasi ham o'ldi deya o'ylashardi. Ba'zilar hatto bu hatlash qo'rquvsi bois pastga qarashdan ham chekinishar, ichlariga allaqanday vahm kirib olgan edi. Holbuki, To'nyuquq rosa ustalik va sovuqqonlik bilan hatlagan, oti devordan osharkan, egarga tiralib tik turib olgan, yerga bir odim qolganida sachrab-sakrab, tuproqqa yumshoqqina qo'ngan edi. Xuddi shu onlarda yuz odim naridagi tuproq yig'ini orqasidan devor yoqqa yo'nalgan, bir otni yetaklab olgan otliq ko'rindi. U yelday ucha kelib To'nyuquqqa yaqinlashganida, To'nyuquq sakrab otga mindi va ikkovlon shimolga qarab yo'l solishdi.

Bu ishlar shunchalar tez bo'lib o'tdiki, yuzboshi Van devordan pastga qararkan, o'lib yotgan otdan boshqa hech neni ko'rmadi, tuyoq tovushlarini eshitarkan, nigohini ko'tardi, anchagina uzoqlashgan ikki otliqdan qolgan chang-to'zonga ko'zi tushishi bilan jini boshiga chiqib, so'kina boshladi.

* * *

Daraxtzor chetida, otining ustida ufqqa qarab turgan Qutluq Shad yela kelayotgan ikki otliqni ko'rishi bilan yerga suqib qo'ygan belgi bergich bayrog'ini silkalab xilpiratdi. Belgichi bayroq tutqichining eng tepasiga oltindan yasalgan bo'ri boshi

o‘rnatilgandi. Tutqichga bog‘langan ol bayroqda yarimoyga o‘xshash yoy rasmi bor edi.

Ikki otliq Qutluq Shad yoniga kelib otlaridan tushishdi. Yerga tiz urib unga salom berishdi. Shad ularga shunday dedi:

— To‘nyuquq! Bo‘yla Bag‘a Tarkan! Bo‘riboshli bayroqni mana shunday yuksaltiramiz!

To‘nyuquqni Buyuk Xitoy devori ostida kutib olgan Bo‘yla Bag‘a Tarkan:

— Yillarcha bu kunni, shuni kutdik-da! — dedi.

To‘nyuquq uning so‘zini quvvatlab, shunday dedi:

— Bo‘riboshli bayroqni yuksaltirish uchun eng mos kun keldi. Chinning bo‘shashgani ko‘rinib turibdi.

Ko‘kbo‘ri urug‘ining kuchli, yetuk o‘g‘li Qutluq Shad yana so‘zga kirishdi:

— To‘nyuquq! Tarkan! Kur Shaddan beri bu beshinchi urinishdir. Siz menimla birga bo‘lsangiz, Tangri yordami bilan Ko‘kturk davlatini yangidan quramiz, O‘tukandan to‘rt yoqqa o‘rdular yuboramiz! Tangri ko‘mak etsa, cherigimiz bo‘ri kabi, yog‘iy cherigi qo‘y kabi bo‘lur. Tangri tilagi birlan O‘tukanda turk to‘rasi kuchga kirgay, Qadirgandan Temirqoyagacha turk buduni birlashgay. O‘talarimning yurtinda o‘talarimning davlatini tiriltirmak uchun bayroqni yuksaltirurmen! Bu urushda men birla savashga kirishga so‘z berurmisiz?

Ikki bor shaqirlash eshitildi, ikki turk begi qilichlarini qindan chiqarishgandi. Ular turk ko‘ranagiga — an‘anasiga ko‘ra ont ichishdi:

— Ko‘k kirsin, qizil chiqsin!..

* * *

To‘nyuquq kichik yozuv taxtalariga bitikcha bitib, ishonarli kishilariga berib, ularni to‘rt yondagi tarqoq turk qishloqlariga yo‘lladi, turklarni Qutluq Shad bayrog‘i ostida birlashishga chaqirdi. O‘sha kuni yig‘noq bo‘ldi. Oqshomgacha to‘rt yoqdan yana o‘n besh kishi kelishib, Qutluq Shad tug‘iga¹ kirishdi. Bular orasi-

¹ Tug‘, tug‘ay — harbiy atama, brigada demak. Tug‘bek-polkovnik (*tarj.*).

da o'nboshi O'rpan, Bo'ribek, Qizil, Tacham va oxiri yetib kelgan Urungu ham bor edi.

Ertasi tongdanoq Qutluq Shad bilan uning o'n yetti kishisi Ko'kturk davlatini tiriltirish, qayta tiklash uchun harakat boshlashdi. To'nyuquqning tavsiyasi bilan oldiniga chinliklarning qoraqo'liga¹ hujum qilish va g'alaba qozonish uyg'un ko'rildi. Bu zafar turklar orasida tarqalishi bilan ularga kelib qo'shiladiganlar ko'payadi va birlashishga bir odim otiladi.

To'nyuquq Buyuk Xitoy devori minoralari, ya'ni qoravultepalaridagi ahvolni yaxshi bilardi. Yigirma yildir ayni qoravultepada turgan yuzboshi Vanning yomon turk yog'iysi ekanligi ham unga ayon. Unga beriladigan zarbaning ta'siri katta bo'ladi. Shundan kelib chiqib yo'riq tuzildi.

Bu qoravultepaning yaqiniga, yarim kunlik yo'l uzoqligidagi yerga bir necha chodir qurildi. Qutluq Shad tug'ayidagi cherikdan bir nechasi bu chodirlarga o'nashdilar. Boshqalar esa sal nariroqda, chodirlar ko'rinadigan panaga berkinishdi. Shunday yashirinishdiki, u yerda o'n kishi borligi kimsaning xayoliga kelmasdi. Chodirdagilardan bir nechasi har kuni otlarini minib shimolga ovga ketishardi, ichkarida qolganlar esa hech tashqariga chiqishmasdi. Ular har doim chodirning telik-teshigidan janubga boqishardi, kelgan-ketgan bormi deya kuzatishardi.

Bir necha kun o'tgach, yuzboshi Vanning ayg'oqchilari ko'chmanchi turk ovulining u yerga qo'nganini bildirgach, Vanning tund yuzi yorishdi. Bir yildir uning ovi yurishmas, o'ljaga rosa mushtoq edi. Ana endi bu shumshuk sichqonlar uning tuzog'iga ilindi deyavering. Yuzboshi tong otganda tanlangan cheriklardan o'ttiz otliqni olib, g'aflatdagi turk ovuliga yo'naldi.

O'sha kuni Bo'ribek buyrug'idagi to'rt cherik soqchilik qilishardi. Ko'zlari qadalgan chodir teshiklaridan chinliklar ko'rinishi bilanoq echkimiya butog'iga o't tutashtirib, tutantirib, chodir tepasidagi teshikka tutdilar. Chodir teshigidan tarqalgan tutun uzoqda yashiringan turklarga chinliklarning yaqinlashganini bildirardi. Yuzboshi Vanning o'ttiz otlig'i ovulga yaqinlashib, orada yuz

¹Qoraqo'1 — politsiya; politsiya idorasi anglami ham bor (*tarij.*).

odim qolarkan, ichkarida yashiringanlar Bo‘ribekning buyrug‘i bilan tashqariga otilishdi, yonma-yon saf tortishdi, ko‘kturklarga yarashgan bir ustalik-la chinliklarga o‘q yog‘dira boshlashdi. O‘q yomg‘iri ostidagi chinlik cheriklar bir onda to‘s-to‘poloni chiqib, o‘zini yo‘qotdi-qo‘ydi. Ammo qarshilarida atigi besh turk piyodasi turganini anglab, yuzboshilarining buyrug‘i bilan ularga qarab ot qo‘ydilar. Chinlik askarlar bir yondan o‘qqa uchib to‘kilmoqda va bir yondan turklarga yovuqlashmoqda edi. Ko‘pchiligining oti o‘ldirilgan, yayov chopmoqda edi. Ikki taraf bir-biriga yuzma-yuz kelganida chinliklardan yigirmata qolgan, uning ham yarmisi otsiz edi.

Endi chodirlar oldida qattiq qilichbozlik boshlangandi.

Yuzboshi Van ko‘kturklarga yaqinlasharkan, oti o‘q yedi, yayov qoldi, ammo o‘zini tutib oldi va qarshisidagi Bo‘ribekni daf qilish uchun yuzlandi. Chinlik askarlarning biri otliq, biri otsiz bo‘lgani uchunmi hujumlari qovushmayotgandi, yigirmatasi besh-ta turk bilan eplab urusha olmayotgandi.

Chodirlarda berkingan xotin, bola-chaqani osonlikcha qirman-da g‘alaba qozonaman, deb o‘ylagan Van maydonda usta savashchilarga duch kelgach, ko‘ngliga shubha oraladi, shashti tushdi, biroq qiladigan boshqa ish qolmagani uchun qilich urishtirishda davom etdi.

Bo‘ribek yuzboshi Van va ikki yayov chinlik cherikka qarshi savashmoqda. Boshqa turklar sirtlarini chodirlarga tayaganicha qolgan chinlik askarlar bilan olishmoqda.

Van bir-ikki sinov zarbasidan keyin darhol hujumga o‘tdi, ilgariga bir odim otdi va qarshisidagini ag‘darajagiga ishonch bilan qilich urarkan, “Ol!” deya hayqirdi. Biroq uning bu zarbasi sal bo‘lmasa o‘ziga o‘lim keltiray dedi: Bo‘ri epcillik bilan uning zarbini qaytarib, qilichini to‘qishtirganicha aylantirib yubordi va Vanning qilichi yerga tushdi. Van bir sakrab yerdan qilichini oldi, yangi zarbaga shaylandi. Faqat shu chog‘da kutilmagan hodisa yuz berdi. Uning otliq cheriklari birdaniga yer maydonini tashlab, janubga qarab qocha boshlashdi. Shimolga qaragan Van buning sababini angladi: chang-to‘zon ko‘targanicha bir bo‘luk turk cherigi bu yoqqa ot uchirib kelmoqda edi. Van pistirmaga yo‘liqqanini va

tuzoqqa tushirilganini sezdi. Yonidagi yetti-sakkiz yayov cherigi bilan yangidan ko'kturklarga hujumni kuchaytirdi.

Van endi Bo'ribek bilan birga bir olishmoqda. Oldiniga u bilan qiynalmasdan urushayotgan Bo'ri endilikda odim-odim ortiga tisarilmoqda, hatto chakagida chizilgan yarasidan qon oqmoqda. Yuzboshi Van Chin qo'shinidagi eng yaxshi subaylardan biri edi. Faqat anavi quturgan ko'kturk, go'yo qirq yillik yog'iysini izlay-izlay topib olgan yovvoyidek tashlanmoqda, shunaqayam zarbalar bermoqdaki, Van xuddi bir necha kishi qilich urayotgandek dovdirab, orqaga chekinishdan boshqa ish qilolmay qoldi.

Shu payt Qutluq Shad boshchiligidagi o'n ikki cherik yetib keldi va bir pasda, ikki-uch qilich sermash bilan Vandan bo'lak barcha chinlikni yer tishlatdi. Qutluq Shad qochganlarni quvlashga buyruq berarkan, kutilmaganda o'nboshi O'rpan otidan sakrab yerga tushdi. Vanga qarab oltioyoqlab yugurib borarkan:

— To'xta, Bo'ri! — deya baqirdi. — Uni o'ldirmay tur!

Bo'ri bir odim orqaga tisarilib, oniydan zarbalarini to'xtatdi. Van og'ir-og'ir nafas olgancha o'limini kuta boshladi.

— Bo'ri! Yuzboshi Vanni tanidingmi? — deya yana hayqirdi.

Bo'ri ham endi uni tanigandi. Yigirma yil oldingi o'chini olish uchun Vanga tashlanishga chog'langandi, birdan O'rpan oraga tushdi.

— Uni menga qo'y! U sening yolg'iz evdoshing¹ bilan bir o'g'ling qonini to'kkandi, mening esa evdoshim bilan besh o'g'limni o'ldirgan! — So'ngra uning qoshlari kerilib, Vanga qarab baqirdi: — Qanjiqdan tarqagan! Endi qo'limga tushding!..

O'rpan shunday deya qo'rqinch bir vajohat-la chinlik yuzboshiga tashlandi. Shunaqayam tez hujum qildiki, Van pildirab-childirab, orqa-oldiga qaramay chekinmoqqa tutindi.

O'rpan uni chodirgacha urib-surib bordi. Endi chekinishga yer qolmagandi. Birdan O'rpaning hayqirig'i yangradi:

— Ol! Bu evdoshim uchun!..

Vanning yuzida uzun qilich yarasi ochildi. U boshiga kelayotgan falokatni ichdan tuygani uchun o'zini qo'riqlashga bor

¹ **Evdosh** — xotin (*tarij.*).

kuchini sarflar, so'nggi ilinj bilan olishuvni davom ettirmoqda edi. Qilichlar shaqirlashi orasida yana O'rpaning tovushi gurilladi:

— Ol! Bu birinchi o'g'lim uchun!..

Vanning dubulg'asi bo'lindi, qilich uning manglayiga tegdi.

O'rpan bu qonli olishuvda tush ko'rayotganday boshqacha boqardi, ich-ichidan "O'ch! O'ch!" degan tovushlarni eshitar, kuchiga kuch qo'shildirdi. Yoviga tashlanar ekan:

— Ol! Bu ikkinchi o'g'lim uchun!.. — deya gurladi.

Yelkasidan qilich yegan Van, sovuti himoyasida kichik bir yara bilan zarbadan qutulib qolgandi.

Qilichlar bir-biriga taqalib shaqirlar, jang davom etar, ustida sovuti bo'lmasa-da O'rpan tinimsiz yog'iyisiga tashlanar, zarba urar, biroq o'zini qo'riqlashni hech o'ylamas edi.

— Ol! Bu uchinchi o'g'lim uchun!..

O'rpan bu gal Vanning qo'liga urdi, chinli yuzboshining qilichi yerga tusharkan, sekingina ingrab yubordi. O'rpan to'rtinchi o'g'li uchun o'ch zarbasi berish uchun qilichini ko'tarib, urishga chog'langanicha "Ol!" deya hayqirgan onida, kutilmaganda:

— Urma!.. To'xtab tur, qilichini olsin! — degan buyruq eshiltildi.

Bu Qutluq Shad buyrug'i edi. Bo'ri qilichining uchi bilan Vanning qilichini surib, unga eltarkan, O'rpan yana hayqirdi:

— Qimirla! Ol qilichingni!..

Qutulishdan umidini uzgan chinli, yaralanib yaroqsizlangan o'ng qo'li bilan ortiq urusholmasligini anglab, qilichini chap qo'lida o'ynatmoqqa tutindi. Biroq o'ng qo'lida bir ish chiqarolmagan Van chap qo'lida nima ham qila olardi? Qilichlar yangidan to'qnashdi. Endi yolg'iz sharaq-sharaq deya bir-biriga urilayotgan qilichlarning tovushigina eshitar, O'rpaning ko'zlaridan sochilayotgan o'ch olovi Vanni yigirma yil oldin qilgan jinoyati uchun pushmonlik o'tida tobora qovurmoqda edi.

Beriroqda Bo'ri chinlik yoviga tashlanishdan arang o'zini tutib turar, Qutluq Shad ortidagi bir necha cherik esa olishuvni parvosiz boqishlari bilan kuzatishar edi. Qilichlarning bir maromdagi to'qnashuvidan chiqayotgan bir zayldagi tovush birdaniga tinib qoldi va hamon O'rpaning:

— Ol! Bu to‘rtinchi o‘g‘lim uchun!.. — degan tovushi guril-ladi.

Van ko‘ksiga qattiq zarba yedi, qilich uning sovutini yorib o‘tib, ko‘kragini yaraladi. U qiynala-qiynala tiz cho‘kdi. O‘ch olib, alamidani chiqarib olmayotgan O‘rpan:

— Ko‘tar o‘ligingni, e, botircha! — deya baqirdi. Van qancha tirishsa-da, o‘rnidan turolmayotgandi. O‘rpan zaharli kulumsadi:

— Kichkina bolalarni o‘ldirayotganingda qilichingni juda ep-chil o‘ynatganding-ku, chin qahramoni! — dedi. — Qani, tur, bir o‘zingni ko‘rsat!..

Yuzboshi Vanning ahvoli og‘ir edi, basharasini qo‘rqov qopla-gandi.

— O‘ldirma! Senga aqcha beraman, — deya yalindi.

O‘rpan turgan yeridan bir odim ilgiriladi.

— Sening joning aqchaga arzirmi? Tur! Yo‘qsa... — dedi, ammo so‘zini tamomlay olmadi. Chunki u qilichini pastga tushiri-shi bilan, buni kutib turgan Van sachrab unga tashlandi, qilichini sermab, O‘rpaning yuzini yaraladi.

O‘rpan bunga parvo ham qilmadi. Gurillaganicha qilichini o‘ynatib:

— Ol! Bunisi men uchun!.. — deya baqirdi.

O‘rpan o‘z o‘chini tom turkcha usulda olgandi: chinlik yuz-boshining boshi gavdasidan cho‘rt uzilib, Bo‘rining oyoqlari osti-ga yumaladi.

O‘rpan yuzidan oqqan qonni yengi bilan artarkan:

— It shunaqa talaydi-da, — deb qo‘ydi.

* * *

Shu kecha Ko‘kturk davlatini qaytadan tiklashga, tiriltirish-ga bel bog‘lagan qurolli o‘n sakkiz kishi ilk muvaffaqiyatlarini qutlashmoqda. Yuzboshi Van cheriklaridan faqat ikki-uchtasigina jonini qutqarib, Chin devorining orqasiga qocha oldi, boshqalari-ning o‘ligi buyoqda qolib ketdi. To‘nyuquq buyrug‘idagi o‘n kishi qochganlarni Chin devorigacha quvalab borishdi, minoralardan birining qarshisida saf tortib, erkaging bo‘lsa, pastga tush, deya yuqoriga qarab baqirishdi. Minoraning qoravulboshisi, chin yuz-

boshisi quyidagilarning kimligini bilmasdan, nima deya-yotganlarini tushunmasdan, buzuq turkchada ne istayotganlarini so‘radi. Shunda To‘nyuquq to‘kis chin tilida unga javob berdi:

— Senga to‘y bor demaganmidim? Mana, bugun boshlandi. Seni, butun chinliklarni bu to‘yga chaqiraman. Biroq, ne qilay, to‘y bir oz qonli o‘tadi. Turk to‘yi shunaqa bo‘ladi.

So‘ngra qaytib, bir ariq boshida chodir qurdilar. Chinliklardan olingan o‘ljalarni Qutluq Shad bo‘lib, barchaga ulashtirdi. Tangri qut bergani uchun bugun ishlari yurishdi, ichlaridan birortasi ham o‘lmadi. Eng katta zarb yegan O‘rpan, ammo u ham yuzidagi qilich yarasini elamay, bir it talashi, deya parvo qilmadi.

Bo‘riboshli bayroq Qutluq Shad chodiri oldiga tikildi. Kimsa indamas, ammo hammasi bu bayroqning bir kun kelib O‘tukanga tikilajagini o‘ylardi. Ko‘ngillardagi inonch bu o‘y-xayolning yuzaga chiqishidan xabar berar, yuraklar sevinch bilan tepar edi.

7. BAXTIYORLIK UYQUSI

Ko‘rinishidan o‘n yetti-o‘n sakkiz yoshlardagi bir yosh yigit, orqasiga to‘rvasini ortmoqlaganicha, kimsasiz yobonda xorg‘in odim otib bormoqda. U kun chiqmasdan yo‘lga tushgan, to‘rvasi siniq temir parchalariga to‘la. Kun botay deb qolgandi, biroq u hali og‘ziga biror luqma olgani yo‘q. Joni boricha tirishib, manziliga shoshmoqda.

Bu sog‘lom yigitcha ko‘turklardan biri: ot minishga usta, o‘qni besh yuz odimga otadi, qilich urganda sovutni kesadi. Biroq u shunaqayam yo‘qsullikka yo‘liqqanki, endilikda ot uyoqda tursin, bir yoyi, hatto belida kichik bir pichog‘i ham yo‘q. U ulug‘ ulku¹ yo‘lidagi ulug‘ kishilarda bo‘ladigan sinmas bir qaytmaslik ruhi bilan so‘ngsiz cho‘lda yayov yurib borardi, bir ongina tin olishni xayoliga ham keltirmasdi.

Uzoq-uzoqlarda bir qoyalik ko‘ziga chalinishi bilanoq yigitcha yurishini birdan tezlashtirdi. Qoyalikka o‘yilgan g‘orlar kiraverishiga yetganida quyosh ufqqa ko‘milib, qorong‘ilik tusha

¹ Ulku — arabcha g‘oya so‘zining eski o‘zbekchasi (*tarj.*).

boshlagandi. Orqasidagi to'rvani yerga qo'yib, uzun so'liq olgach, qarshisidagi g'or ichiga qaradi. G'orda, quruq yerda oq sochli bir chol cho'zilib yotardi.

Yuz yoshlardagi bu temirchi chol uning onasining buvasi edi. Chol Chuluq Qog'on qo'shinida xizmat qilgan, Qora Qog'on chog'ining yorqin va qorong'i kunlarini ham ko'rgan, ko'p urushlarga kirib-chiqqan, Qora Qog'on tutqun etilganida u bilan birga Chinga olib ketilgan, Kur Shad isyonidan keyin yillarcha Chin zindonlarida yotgan, sochlari oqargan, faqat beli bukilmagan.

Chol juda usta temirchi edi, u yasagan qilichu pichoqlarni ko'kturklar talashib-tortishib olishardi, ularni yonlariga taqib, urushga kirishdan g'urur tuyushardi. Chol bu g'orga kelib joylashgandan keyin ham pichoq yasab kunimni ko'rarman, deya o'ylagandi, biroq ko'kturk eli har yoqqa tarqalib ketgach, bu xayoli amalga oshmadi. U ham temirchilik o'chog'ini o'chirdi, boshiga tushgan yo'qsillikka ko'ndi-qo'ydi. So'nggi paytlarda nevarasi keltirgan yarim-yorti narsalarni yeb kun kechirardi, ortiq yurishga chog'i ham qolmaganidan ko'p vaqtini g'orda yotib o'tkazardi. Nevarasi uning yoniga kelib:

— Buva! — dedi. — Senga ancha temir ketirdim. Menga shulardan bitta qilich yasab berursenmi?

Qariya arang qimirlab, unga o'girildi:

— Menim ishlarga kuchim qoldimi, bo'tam... — deya sekingina so'zlandi.

Yigitcha o'zida yo'q, fikri-zikri qilichda edi. Manglayidan oqayotgan terni yengi bilan artgandan keyin buvasiga shunday dedi:

— Bu temirlarni ovulma-ovul yurib to'pladim. Ko'p ovulda qilich, pichoq qolmaptir. Yolg'iz siniq, bukik qilich bo'laklari, yaroqsiz pichoqlar qolgan, ularni-da otamdan esdalik deb saqlab yurishibdir. Bularni olish uchun egalariga ko'p yalindim. Kun chiqmasdan yo'lga chiqib, kun botguncha ovul kezdim. Ochiqdim. Chanqadim. Charchadim. Yo'qilayozdim. Biroq sen menga bitta qilich yasab bersang, butun bu tortgan qiyinchiliklarimni unutmamen, baxtlik bo'lurmen.

Keksa temirchi kulumsadi.

— Ne chopuq¹ baxtlik bo'lursen? Bir qilich bila baxtli ersang, unda, Ko'kturk Eli tirilsa, sevinchingdan dali bo'lur erkansanda! — dedi.

— Ko'kturk Elining tirilajagi uchun, tiklanajagi uchun baxtlikmen! Qilichni-da Ko'kturk Eli tirilajak urushlarga qatnashmoq uchun yasattirmoq istarmen!

Chol kutilmaganda o'rnidan sakrab turdi.

— Bolam Buluch, ne deding? — deya nevarasidan so'radi.

Buluchning ko'zlari quvonchdan porlardi.

— Bobo! — dedi. — O'n kundan beri bo'riboshli bayroq Qutluq Shad qo'lida xilpirayotir! To'rt yonga chopar yubordilar, jar soldirdilar, urushga cherik istanmoqda. Menim belimda bir qilich bo'lmasa, cheriklar orasiga qanday kirurmen?

Chol qattiq hayajonlangandi.

— Qutluq Shad dedingmi? Qutluq Shadni tanirmen. Ko'kbo'ri urug'ining eng botiridir. Demak, senga qilich yasab berishimni istarsen, shundoqmi? Ko'ndim, yasarmen. Bu mening uzun tiriklik kunlarimdagi eng yoqimlik ishim bo'ladir... Chopuq temirlarni bu yerga ketir...

Buluch borib yana to'rvasini ortmoqladi, g'or ichiga qaytdi, uni o'rs² yoniga qo'ydi. Bu yerda yillardir ishlatilmay yotgan, chang-tuproqqa qorishgan bir to'p ko'mir bor edi. Chol yosharib ketganday, epchilligi qaytib kelganday dingillab borib qarag'ay o'tinni yoqdi, ustiga ko'mir qaladi. Burgut qanotidan yasalgan yelpig'ichni qo'liga oldi. Keyin o'choq boshida tiz cho'kib, boshini yuqori ko'tardi. Qo'llarini ochib:

— Ulug' Tangri! — dedi. — Menga kuch ber! Yillarcha ishlaymay-ishlamay ishlashni unutgan qo'llarimga bir oz ustalik, bir oz kuch ber! — deya yolvordi.

Bulunch sevinib ketdi. Endi tin olsa ham bo'laveradi. U g'or-dagi muzday yerga cho'zildi. Ochlik, suvsizlik... Endi bu balolar undan uzoqda qoldi. O'choq issig'i yuziga yoqimli urilib, bir zaylda taralayotgan bolg'a tovushi cho'lning cheksiz bo'shlig'ida

¹ Chopuq-chopiq, chobuq; forsha tez so'zining o'zbekchasi (*tarj.*).

² O'rs-forschadagi sandon so'zining eski o'zbekchasi (*tarj.*).

singib ketarkan, uni uyqu elitdi. Bolgʻaning sandondagi temirga urilganda chiqarayotgan ovozi unga bolaligining eng qaygʻisiz, yaʼni eng baxtiyor kunlarida ham eshitolmagan totli alla sasiday tuyulardi. Bolgʻaning har bir urilishi yuksak ulku tomon otilgan bir odim edi. Bolgʻa oʻrsga urila-urila qilich yasaladi, u qilichni beliga taqqan Bulunch ham Qutluq Shad qoʻshiniga qoʻshiladi, undan keyin esa Oʻtukanga borish uchun qutlugʻ urush boshlanadi. Bulunch uyquda boʻlsa ham, ongida bu oʻylar charx urardi. Ogʻir charchoqdan soʻngra kimsa uygʻontirolmaydigan qattiq uyquga tolgandi. Shundoq esa-da, u qarib-qartaygan bobosi urayotgan bolgʻa tovushini eshitib yotardi. Chol yoshlik davridagi kabi mehr, shavq va kuch bilan bolgʻa urar, yasalajak qilichni nevarasi emas, balki oʻzi beliga taqadiganday ishlar, gʻordan bir zayldagi “Taq! Tuq! Taq! Tuq!” degan tovush taralar edi.

Bu koʻngilni elitadigan sas nariroqda qonib-qonib uxlayotgan yigitchaga bir kecha emas, balki bir yildan beri yangrayotganday tuyuldi.

* * *

Tong oqararkan, Buluch koʻzlarini ochdi. Butun tanasini oʻzgacha bir issiqlik qoplaganini sezdi. Bu kecha tush koʻrmasdan uxlagandi. Biroq bobosining tun boʻyi qanday ishlaganini tushida emas, oʻngida koʻrganday aniq bilardi. Bolgʻaning sandonga urilgandagi ovozlari quloqlari ostida hamon jaranglab turardi. Nazdida bolgʻaning eng soʻnggi tovushi tinishi bilanoq, bir on oʻtar-oʻtmas u ham uygʻongandi.

Buluchning koʻzlari oʻchoqqa tushdi: oʻt yangi yoqilganday toʻp-toʻla, choʻgʻi koʻp, yolqinli va porloq edi. Yotgan yerida sekin qoʻzgʻolib, tura boshladi. Yonboshida koʻrkam bir qilich qirq yillik yoʻldoshidek yotganini koʻrib, suyundi, koʻzlari birdan chaq nab ketdi. Darrov uni qoʻliga oldi. Yuragi sevinchdan gurs-gurs urardi. Qilichni avaylab, ohista qinidan chiqardi. Bu qilich kishi koʻzini qamashtiradigan darajada porloq edi. Bobosini quvontiradigan biror soʻz soʻylay deya nariga boqdi. Chol tonggacha qattiq ishlaganidan tugʻilgan charchoqqa koʻmilganicha yerda choʻzilib yotardi. Qoʻy junidan toʻqilgan toʻshagini ustiga

tortishga ham ulgurmay quruq yerga uzanib qolgandi. Buluch unga achinib qarab qoldi. Shu qarib-qartaygan bobo, urush soʻzini eshitishi bilanoq, tonggacha uxlamasdan qanday ishladi va qandayin koʻrklik bir qilichni yasab tashladiya!.. Birdan Buluchning koʻziga kichkinagina pichoq ilashdi. Buniyam bobosi yangi yasagan, qilichdan nariroqqa tashlab qoʻygandi. Shunday qilib u ikki baxtiyorlikka birdan erishgandi. U birgina qilich deya shunchadan shuncha yelib-yugurgan, temir toʻplagan, qiynalgan edi, mana, qilichgayam yetishdi, pichoqli ham boʻlib qoldi.

Buluch yengilgina uzanib, pichoqni qoʻliga oldi. Qinidan chiqarib, diqqat bilan koʻzdan kechirdi. Har holda ertangi urushlarda soʻgʻishdoshlari shu pichoq deya unga rosa havas-u hasad qilishsa kerak. Yigitcha mamnun kulumsaganicha bobosiga qarab qoʻydi.

Keyin shunaqayam quvonib ketdiki, sevinchdan hayqirib yuborishdan arang oʻzini tiydi: pichoqdan bir odim ilgarida yana bitta qilich yotardi, undan nariroqda tagʻin bir qilich koʻzga chalinardi! Buluch bir sakrab borib, shovqin koʻtarmaslikka tirishib, sekin-sekin qilichlarni qoʻliga oldi. Gʻorning kiraverishiga qaytib, yorugʻda ularni bir-bir koʻzdan kechirdi. Chol tengsiz qilichlar yasagandi. Birdan koʻzlari qinidan sugʻurilgan oxirgi qilichdagi yozuvga tushdi. Bobosi unga “Qutluq Shad” deya yozgandi. Qilichni aylantirib, u yuziga qaradi, unda “Eltarish Qogʻon” oti bitilgandi. Eltarish Qogʻonning kim ekanligini oʻyladi. Bu bir qilichning ikki betiga yozilganiga koʻra, har holda, Qutluq Shadning boshqa bir otidir balki, yoʻq, balki emas, muhaqqaq, u xoqon boʻlganidan keyin oladigan oti edi.

Buluch qiziqish bilan ikkinchi qilichni ham qinidan sugʻurib, yuziga boqdi. Unda “Kur Shadning oʻgʻli” deya yozilgandi. Ha, esida. Bobosi unga Kur Shadning oʻgʻli borligini, u Kur Shad qoʻzgʻoloni paytida kichkina bola boʻlganini, onasi uni oʻlimdan qutultirish uchun u bilan birga qochganini, ularni hatto oʻzi berkitganini aytib bergandi; qochoqlarni bobo bir necha kun oʻz chodirida qoʻnoq qilganini, keyin oti va qurollarini ularga berib, uzoqlarga qanday yoʻllaganini, chinliklar undan shubhalanib, tutib olib, qamab, qanchalar qiynashganini, u esa, Kur Shadning

xotini va o'g'li qutulsin deya butun qiynoqlarga chidaganini, yovga ular to'g'risida hech narsa demaganini, bu yuzdan yillarcha kunko'rmas zindonlarda ezilib, umrini chiritganini bir-bir so'ylab bergandi.

Biroq bu qilichni berish uchun Kur Shadning o'g'lini qanday toparkin? Buluch, hozircha bu to'g'rida bosh qotirishim ortiqcha, deya ko'nglidan kechirdi-da, o'z qilichini qinidan sug'urdi. Qurolning bir yuziga o'yilgan "Buluch" yozuvini o'qidi. Bobosi, qaydan topgan bo'lsa topgandir, qilich yoniga bir qayish ham qo'yibdi. Buluch qilichini qayishga osib, uni taqdi, keyin g'ordan tashqariga chiqdi. Ufqqa boqdi: hech qachon ko'rilmagan bir go'zallik bilan kun chiqib kelmoqda edi.

* * *

Ancha payt shafaqqa, ko'kka qarab turdi. Yoqimli shabada joniga jon qo'shayotganday. Unga nimadir yetishmayotganday tuyulardi, biroq neligini hech anglab yetolmayotgandi. Birdan kulumjadi: "Baxt meni esritti"¹ deya so'zlandi.

Nima yetishmayotganini endi angladi: u qattiq ochiqqandi. Balki biror burchak-murchakda bobosi saqlab qo'ygan yegulik bordir? Buluch buni aniqlash uchun g'orga kirdi. Asta-sekin odimlab, bobosiga yaqinlashdi. Kecha keltirgani temirlarning katta bir bo'lagi qo'ygan yerida yotibdi. Ko'zga chalinarli boshqa biror narsa yo'q. Siniq idishda ozgina suv bor ekan. Buluch qona-qona ichdi. So'ngra bobosiga qaraganicha xayratga tushdi. Cholning o'ng qo'lida bolg'a; chap qo'lida taxtakach ushlanganicha uxlab qolgandi. Taxtakachga qilich qilinguvchi temir bo'lagi qistirilgandi. Demak, bobosi qattiq charchab, o'tirib qolganicha pinakka ketgan. Ammo nechun bunchalar harakatsiz, qotib qolgan? Buluch bir tizzasini yerga tirab, egildi. Sekingina "Bobo" dedi. Chol kulumsganicha qimir etmay yotardi. Tovushini sal ko'tarib yana chaqirdi. Keyin qo'lini cholning manglayiga tegizdi. Xo'l edi. Issiq yoz oyida, butun tun bo'yi o'choq boshida ishlash har holda uni charchatgan, ancha terlatgan ko'rinadi. Buluch birdan qo'lini bobosining

¹ **Esritmoq** — esidan ayirmoq, mast qilmoq (*tarj.*).

yuragiga qo'ydi. Birdan o'ngacha sanagulik vaqt o'tgach, chuqur bir oh urganicha sakrab o'rnidan turdi. Bobosi o'lgandi.

Yuz yilning yukini tashigandan so'ng, birgina nevaradan, nevaragina emas, uning o'g'lidan boshqa barchadan, bor narsasidan ayrilganidan keyin, ayni Ko'kbo'rilar bayrog'i qayta yuksalayotgan bir chog'da temirchi o'lgan edi.

Buluch bobosining yuziga qayta qaradi. Bu yuzda hayotdan ayrilishning hech bir qayg'isi ko'rinmasdi. Aksincha, u shunchalar baxtiyor bir yuz ediki, faqat umrining eng baxtli, totli onida tush ko'rgan yoki baxtiyorligini qon-qonida oqayotganini tuygan kishigina unga o'xshab kulumsay olardi.

Chol Tangriga yolvorib, kuch berishini so'rab ish boshlagan, butun umrida yasagan qilichlardan uchta eng ko'rkamini yaratgan, keyin yuz yildan beri ura-ura charchagan, falokat va yo'qchilik ko'ra-ko'ra ezilib-bitgan yuragi bu kechadagi tinkaquritar ishga chidamasdan to'xtab qo'ya qolgandi. Shu bilan barobar uning bu taqdiri ko'rkam edi, bu o'lim ko'p go'zal edi, ulug' edi! Keksa temirchi Qutluq Shadning tug' ko'targanini eshitishi bilanoq jonlangan, hech qachon yo'qotmagan ishonchi tag'in qaynab, qayta kuchga kirgan, bo'lajak qutlug' urushga qilichi bilan ko'rsatolmagan ko'makni bolg'asi bilan yuzaga chiqaray deya eng so'nggi quvvatini yig'ib, tun bo'yi ishlagan, ko'zlari xiraligiga, kechasi g'orda qorong'ilik quyuq bo'lishiga qaramasdan, yolg'iz o'choqdan taralgan yolqin yog'dusida uchta qilich va bitta pichoqni yasab bitirgan, shundan keyingina ulug' bir baxtga ko'milib-qurshalganicha, yotog'iga — quruq yerga uzanganicha bu dunyodan ko'chib ketgan edi.

U endi boshqa uyg'onmaydigan baxtiyorlik uyqusini uxlardi. To'g'risi, shuncha ish qilib, bu baxtiyorlik uyqusida yotmoq yuz yil qiynalib yashashga arzirdi.

U uxlardi. Ko'kturk davlatini tiriltiradigan, qayta tiklaydigan qilich shaqirlashlarini eshtitadigan kabi, O'tukanda yilpiraydigan bayroqni ko'radigan kabi, ertaga nimalar bo'lishini biladigan kabi uxlardi.

Buluch toshday tik qotgandi, Ko'kturk askarlariga qilich yasay turib o'lgan bobosiga nisbatan ichi hurmat va faxrga to'lib borardi.

Birdan uzoqdan tuyoq tovushlari kelganday tuyuldi. Buluch sekin-sekin yurib g'or og'ziga bordi. Chang-to'zon ko'targanicha bir bo'lik askar shu yoqqa qarab kelardi. Hayajonlanib ketdi. Ishqilib...

Bular turk otliqlari edi. Ular g'or oldiga kelib to'xtarkan, Buluch bo'riboshli bayroqni ko'rdi va Qutluq Shadni tanidi. Shu ondayoq yerga tiz urib, uni olqishladi.

Qutluq Shad o'z qo'shiniga qo'shilishi aniq bo'lgan bu yigitchaga boqib:

— Oting ne? — deya so'radi.

— Buluch, — dedi u.

— Bizga qo'shilasanmi? — so'radi Qutluq.

— Qo'shilaman, Shad, — dedi yigitcha.

— Bunda kekxa bir temirchi bo'lurdi, tanirmisen? — so'radi

Qutluq Shad.

— U mening bobom.

— Qani u?

Buluch boshini egdi. Ko'zlarini tuman bosdi, to'liqdi.

— Bobom bu tongda Uchmoqqa ketdi, Shad! — dedi.

Qutluq Shad shoshib, bir sakrab otidan tushdi. Cheriklar ham uning ketidan bir onda otlaridan inishdi. Qutluq Shad, ortidan To'nyuquq va Bo'yla Bag'a Tarkan g'orga kirishdi, kekxa temirchining o'ligi qarshisida hurmat bilan bosh egishdi. Qutluq Shad To'nyuquqning orqasida turgan Buluchga qayrilib:

— Nima bo'ldi, tushuntir, — dedi.

Buluch temir yig'ib keltirganidan keyin yuz bergan ishlarni so'yladi va Qutluq Shad oti yozilgan qurolni unga uzatdi.

— Bu qilich sen uchun yasalgan, Shad, — dedi.

Qutluq Shad yarog'ni qo'liga oldi.

— Men uchun yasalganini qayerdan bilursen? — deya so'radi.

To'nyuquq bilan Bo'yla Bag'a Tarkan qilichni qinidan sug'urgan Qutluq Shad yoniga kelishdi va uchovi birdan qurol betidagi "Eltarish Qog'on" so'zini o'qishdi, bir-birlariga hayron qarab qolishdi. Keyin qilichning u yuzidagi "Qutluq Shad" yozuvini ko'rishdi. Shunda To'nyuquq:

— Qutluq Shad, — dedi, — bu ulug‘ temirchi edi, ko‘ngliga Tangridan bir sas inmasaydi, bu yozuvni yozmasdi. Ko‘kturk Elini¹ tiklasak, sen Eltarish Qog‘on bo‘lursen.

Qutluq Shad indamadi. Ma‘qul ma‘nosida boshini qimirlatdi. Keyin Buluch uzatgan ikkinchi qilichni qo‘liga olarkan:

— Bu kimniki? — deya so‘radi.

— Kur Shadning o‘g‘liniki.

Qutluq Shadning qoshlari chimirildi.

— Kur Shadning o‘g‘li tirikmi? — deya so‘radi.

— Tirik, Shad! — dedi yigitcha.

Buluch bir paytlar bobosidan eshitganlarini ularga so‘ylab berdi. Bo‘yla Bag‘a Tarkan uning gaplariga qo‘shilib:

— Men-da bunga o‘xshash so‘zlarni tuyganmen. Shad, izn bersang, cherikdan so‘raylik, — dedi.

— So‘ra, qani, — dedi Qutluq Shad.

Shad, To‘nyuquq, Tarkan va orqalaridan Buluch g‘ordan chiqishdi. Bag‘a Tarkan askarlarga yuzlanib:

— Orangizda Kur Shadning o‘g‘li bormi? — deya so‘radi. Uning so‘zlari cherikni to‘lqinlatib yubordi. Kimsa indamadi.

— Keksa temirchi Kur Shadning o‘g‘li uchun qilich yasagan. Orangizda Kur Shadning o‘g‘li bormi? — deya u yana bir bor so‘radi.

Tag‘in hech kimdan bir un chiqmadi. Shunda Qutluq Shadning buyrug‘i yangradi:

— Bag‘a Tarkan! Kur Shadning o‘g‘li topilgungacha bu qilichni saqlab yurish uchun istaganing cherikka ber!

— Buyrug‘ing bosh ustiga! — dedi Bag‘a Tarkan. So‘ngra askarlarga bir-bir ko‘z tashladi va ichlaridan Tachamni tanladi.

— Ol! Qutluq Shad bo‘yrug‘iga ko‘ra yaxshi saqla! — dedi.

Hech kim bu tasodifdan Urunguchalik sevinmadi. Faqat bu quvonch bir sir kabi barchadan yashirin edi.

* * *

Qutluq Shadning cheriklari anchagacha g‘or yonida qolishdi.

Keksa temirchini ko‘mdilar. Askarlar orasidagi ikki temirchi yigit Buluch yig‘ib keltirgan temirning ortganidan bir necha

¹ EI — arabchadagi davlat so‘zining eski o‘zbekchasi.

nayza, qilich, dubulg'a yasashdi. So'ngra Buluchni ham o'zlariga qo'shib, yo'lga hozirlanishdi. Bag'a Tarkan yetakdagi otlardan birini Buluchga berdi.

— Sen bilan yetmish kishi bo'ldik, — dedi. — O'nboshing Bo'ridir.

So'ngra yetmish otliq dovul turganday birdan qo'zg'oldilar, gurillab yo'lga tushdilar, yashin tezligida ilgari otildilar. Eng oldinda bo'riboshli ol bayroq yilpirab bormoqda, ortidan esa Ko'kturk davlatini tiriltirishga chog'langan qahramonlar kelmoqda. Ularning qoshlari chimirilgan, dudoqlari qisilgan; uzun, qalin, qo'ng'ir sochlari to'lqinlanib uchmoqda; burgut qarashlari ilgariga tikilgan. Ko'zlar yolg'iz oldinga boqardi, barcha orqada ne borligini, nelar qolganini unutganday edi.

Bu yildirim otliqlar ichida yolg'iz bittasi ora-sira boshini orqaga qayirib boqar, ko'zyoshlarini qo'llari bilan artar, yo'ldoshlari bilan baravar tezlikda olg'a qarab borar edi.

To'pning eng ortidagi o'nlikda ot uchirayotgan, ko'zlari orqada qolgan yigit Buluch edi; uning qayrilib boqishlari, bo'zlashlari keksa temirchi jon bergan va ko'milgan g'or ko'rinmay qolgungacha davom etdi.

8. ELTARISH QOG'ON

Cho'lga yana bir ko'klam keldi. Qorlar erib, och tuproq suvlarni ichib, har yer yashillikka burkandi. Tepalari, cho'qqilari qorlarga ko'milgan tog'lar cho'lning ming-ming yillik ertagini tinglamoqda.

O'rmonlarda, qir-u qiyalarda qushlar sayramoqda, har yerda bir jonlanish, tiriklik pishqirmoqda.

Daraxtli, ko'kalam tekislikda turklar tantana o'tkazishmoqda. To'rt yoqqa qilingan chopqin-u urushlardan keyin sonlar ortgan, yo'qsullikdan qutulgan, yengishlardan quvongan Qutluq Shad qo'shini bu ko'kalamda davlat qurmoqda.

Yetti yuz kishilik qo'shin tiklandi. Ikki bo'ligi otliq, bir bo'ligi yayov. To'nyuquq yetti yuz kishini to'plab, boshini biriktirib,

askarlikda yetiltirib, eski turk to‘ra¹ sini yuzaga chiqargan edi. To‘nyuquq:

— Qutluq Shad, sen qog‘onimiz bo‘lursen! — dedi.

— Qog‘on bo‘lsam, turk to‘rasini yuritajagimga inonurmi-sen? — deya so‘radi Qutluq Shad undan.

— Buni ko‘p o‘yladim, — dedi To‘nyuquq. — Buqa, iroq-tan qaralganda, semizmi-oriqmi, bilinmas. Biroq men seni ikki yildir yoningda yurib, yaxshi bildim. Sen Ko‘kbo‘ri urug‘ining eski qog‘onlaridek ulug‘ bir qog‘on bo‘labilarsen! Buning uchun biz endi Ko‘kturk Elini qurgaymiz, sen-da bizning qog‘onimiz bo‘lursen!

Qutluq Shad bir oz o‘ylanib turdi. Keyin:

— Bo‘yla Bag‘a Tarkan ne deydir? — deya so‘radi.

Bo‘yla Bag‘a Tarkan bir odim oldinga chiqdi.

— Sening qog‘on bo‘lishingni tilarmen! — dedi.

— Cherik ne deydir? — deya yana so‘radi Qutluq Shad.

To‘nyuquq unga shunday javob berdi:

— Cherik Turk qog‘onini taxtga chiqarish uchun boshdan-oyoq qurollangan!

Qutluq Shad qo‘lini To‘nyuquqning yelkasiga qo‘ydi.

— Turk qog‘oni bo‘lishga ko‘ndim, — dedi.

To‘nyuquq kulumsadi. Yuksak tovushda:

— Men, To‘nyuquq, Bo‘yla Bag‘a Tarkan, butun cherik birlan birlikda seni Turk qog‘oni deya bildirurmen! Bundan so‘ngra sen Eltarish Qog‘onsen! — dedi.

Bir oz tin olib, o‘ylanqirab turgach, so‘zini shunday tugatdi:

— Bu ulug‘ kun uchun qilich yasayturib o‘lgan, senga atal-gan qilichga Eltarish Qog‘on otini yozgan temirchining tilagi-da bo‘yla yuzaga chiqur. Qog‘on unga shunday dedi:

— To‘nyuquq! Bo‘riboshli bayroqni ko‘targanimda, menga ilk kelib qo‘shilgan sen bo‘lding. Ikki yillik savashlarimizda-da yuk-sak usung,² bilim-bilging birlan barcha ishimizni yaxshi boshqar-ding. Bundan so‘ngra sen Bilga To‘nyuquq deyilursen.

¹ **To‘ra** — qonun, qoida (bugunda ham xalq tilida “emi-to‘rasi shu” shaklida qo‘llaniladi — *tarj.*).

² **Us** — arabchadagi aql so‘zining o‘zbekchasi, es (*tarj.*).

Bilga To'nyuquq qo'shin qarshisiga borib to'xtadi. O'rmonlikka jaranglab taralgan gurillagan tovushi bilan shunday deya hayqirdi:

— Turk cherigi! Bu kun Ko'kturk Elini yangidan qurmoqdamiz. Qutluq Shad qog'onimiz bo'ldi, Eltarish Qog'on otini oldi. Eskidan bo'lganidek, O'tukanga borurmiz, otalarimiz bo'yrug'ida gi barcha urug'larni, elatlarni bosh egdirurmiz. Chindan soliq to'plarmiz. Biz Eltarish Qog'on buyrug'ida savasharkanmiz, ozlik budun ko'payadir, yo'qsul budun boy bo'ladir, Ko'kturklarning oti-soni Yer yuzini qoplayajak.

Yetti yuz kishi birdaniga qo'llaridagi qilichlarini yuqori ko'tarishdi, yangi davlat tashkil topganini gurillab olqishlashdi. Dovullar gumburlab chalindi, qimizlar ichildi, o'yin-kulgi boshlandi. Bir baxshi qo'bizini chalib, qo'shig'ini yangratdi:

*Qindan chiqsa qilichlar,
Turkning ko'ngli yoshlanir;
Qog'onlikni qurmoqqa
Yangi boshdan boshlanir.*

*Ko'zlar Oyda, Quyoshda,
Eltarish Qog'on boshda,
Yozlar o'tar savashda,
O'tukanda qishlanir.*

*Ichalim qimizlari!
Ko'rklik Ko'kturk qizlari
Esritirkan bizlari,
Tikboshlar yuvoshlanir...*

Chinliklar va qitaylarga qarshi urushlarda ko'rsatgan yararli ishlari uchun o'nboshilikka tayinlangan Urungu qayg'ili bir baxtiyorlik ichida baxshi qo'shig'ini tinglamoqda. Mana, onasining, o'zining tushlari o'ngga aylandi. Endi ichki tuyg'u-istaklariga yo'l bersa, o'z ko'ngliga quloq tutsa bo'ladi. Bu baxtiyor yetti yuz kishi orasida nechun ularchalik sevinchli emasligini bilardi, sababini

ham o'zicha e'tirof etardi. Endi uning ko'nglini bir xotin xayoli egalladi. Bu xayol ancha yillar oldin o'lgan xotini bilan qog'on qizi Oyxonim xayolining qorishib-birlashuvidan tug'ilgan, egizak kabi bir-biriga o'xshagan bu ikki xotin bir butun borliq holida Urunguning ko'zlarini, ko'nglini qoplab olgan, tinimsiz yoqib-qovurar edi. O'nboshi Urungu dunyoning bunchalar ur-surlari-yu o'limlarini boshidan o'tkazganidan keyin bir xotinga ko'ngil oldirganini anglardi, ichidagi bir tovush unga: "Sevasan" deya shivirlarkan, boshqa bir tovush: "Sevolmassen" deya yo'ldan qaytarardi.

"Shu savash degani na qutlug' ish!" deya ko'nglidan kechirdi. So'g'ish, chopqin chog'ida u dardlarini unutar, qiyg'ulari ichidan sug'urilib tashqari chiqar, ovunar edi. Urush, kurash bo'lmasaydi, har holda, dunyoning eng dardli odami o'laroq siqilishdan o'lib qolarmidim, deya o'ylanardi, o'zini chinlik emas, turk qilib yaratgan Tangriga minnatdorligini bildirib duo qilardi. Ko'nglida yashirin bir sevinch, to'g'rirog'i, umid yolqini porlaganini sezar, uning qanday, qayerdan kelganini o'ylar edi.

Urungu ko'nglida o'zi bilan o'zi olishuvlarga eskidan ko'nikkan, bu gal ham ichida qattiq tortishuv bor. Yaqinda To'qqizo'g'uzlar bilan urush qilinadi. Demak, og'ir vaziyatda bo'lsa-da, Oyxonimni takror uchratish ehtimoli yo'q emas. Oyxonimni esladi deguncha Urungu o'zidan ketardi, hech neni o'ylay olmas, xayolini Oyxonim egallar, uning ovoqidagi, boqishlaridagi nur, yuzidagi go'zallik ko'nglini qoplar edi. O'ziga kelganida esa ichiga quvonchli bir achchiq yoki achchiq bir tot tuydirguvchi allanening o'rnatishini sezar edi.

Bu payt Urungu yana Oyxonimni esladi, yana ko'ngil to'lqinlari ichra o'zini yo'qotdi, u endi cherikning na qiyqiriqlarini eshittirdi, na qilich o'ynatishlarini ko'rardi.

Urungu birdan onasini esladi. Mana, uning tushlari o'ngga aylandi. Mana, Eltarish Qog'on taxtga o'tirdi, qo'shin tiklandi. O'zi ham o'rduda o'nboshi. Unga yana ne ham kerak? Shu payt ichining yangi bir o't bilan yangidan yonganini sezdi. "Kur Shadning o'g'li ekanimni kimsaga so'ylamasmen!" deya qaror qildi. Urungu tolg'in ko'zlari bilan yerga qararkan, qulog'iga qo'biz tovushi, so'ngra baxshining qo'shig'i eshitildi:

*Ko'z qamashar, kelguncha
Oy-la u qiz yon-yonga.
Biri ko'zni oladir,
Kiradir biri qonga.*

*Oymi go'zal, u qizmi —
Buni so'rang so'rganga —
Bir-birining parchasi
Kabi tuyular manga.*

*Oy bulutning bag'rida
Qon sizgan bir yaradir.
Oyning baxti qorong'u,
Bulutniki qoradir.*

*Oy bir qizdir, sochini
Tunda suvga taratar.
Tangri bir Yer yuzida
Necha oylar yaratar.*

*Oy bilan qiz bir kecha
Qora toqqa indilar.
Unda ko'ngil deyilgan
Bir chodirga qo'ndilar.*

*Bulutlar yilqi bo'ldi,
Ikki go'zal mindilar.
Oy-qiz bo'ldi, qiz-chi, Oy...
Bir-biriga singdilar.*

*Necha erlar eridi
Oy qizning sevgisindan.
Esrik bo'ldi ichganlar
Ko'zlarin qorasindan.*

*Ko'ngillarga yoqimlik
Qo'shiq oqar sasindan,
U qiz bog'lar har kimni,
Ayri etar esindan...*

Bu qo'shiqning yolg'iz ikki yo'li Urunguning esida saqlanib qoldi:

*Oyning baxti qorong'u,
Bulutniki qoradir.*

O'zini unutib, qayg'usiga botib borayotgandi, yaxshiyam bir cherik unga bir chamchaq qimiz tutib: "Eltarish Qog'on senga yubordi" dedi. Qog'onning oti aytilganda, har ne unutilar, boshqa tushunchaga o'rin qolmasdi. O'nboshi Urungu darhol o'zini to'pladi, Qog'on yo'llagan qimizni ichdi, so'ngra: "Qog'on sog' bo'lsin!" dedi.

9. URUNGUNING YARASI

To'qqizo'g'uz qog'oni Baz Qog'on beklarini chorlab, chodirida kengash o'tkazmoqda.

— Beklarim! — dedi u yig'ilganlarga. — Ozliklariga qaramasdan Ko'kturklar yangidan qimirlab qolishdi. Bu ketishda ular bizning boshimizga-da o'lim ko'lkasin tashlarlar. Ularning qog'oni yigit, bilgasi¹ esli. Bu ikkisi birga erkan, bizni-da, Chinini-da, Qitaylarni-da yo'q etadirlar. Qitaylar, chinliklar bilan birlashaylik, Ko'kturklarni o'rtadan ko'tarib tashlaylik. Chinliklar kungaydan, Qitaylar tug'uvdan yursin. Bizda quzg'aydan bostiraylik. Bo'ylasiga Ko'kturk qog'onini o'rtadan yo'qotaylik. Ne dersiz?

Beklar bir ovozdan:

— Yaxshi bo'lur! — deya javob berishdi.

Baz Qog'on beklaridan biriga o'girilib:

— Quni Sengun! — dedi.

— Buyur, Qog'on! — dedi bek.

— Sen shu ondayoq Chinga ket, so'zimni ularga bildir! — dedi.

— Buyrug'ing bosh ustiga, Qog'on! — dedi bek.

Baz Qog'on boshqa bekka qarab:

¹ Bilga — olim, vazir (tarj.).

— To'ngra Som! — dedi.

— Buyur, Qog'on! — dedi bek.

— Sen-da Qitayga ket, o'sha so'zlarimni ularga elt!

— Buyrug'ing bosh ustiga! — dedi bek.

Baz Qog'on bir oz o'ylab turdi, so'ngra beklariga qarab:

— Shu ondayoq otlaning, yo'lga chiqing! Yoz so'ngida Ko'kturklar yerida, uch yondan bosib borib, ko'rishurmiz! — dedi.

* * *

Beklar Baz Qog'on chodiridan chiqarkanlar, ancha uzoqda turib, kimsaning ko'ziga ilashmasdan, o'zlarini kuzatayotgan yayov kishini sezishmadi, albatta. Kimligi bilinmagan kishi bir ozdan keyin Quni Sengunning kungayga — janubga, To'ngra Somning tug'uvga — sharqqa, yonlarida bir qancha otiqlar bilan, qamchilarini o'ynatganlaricha yo'nalganini ko'rdi. Shundan keyin u Baz Qog'on chodirida to'plangan beklardan eng kichigi — yuzboshi Qatir Bag'a chodiriga qarab yo'l oldi. Bu chodir eshigida soqchi bo'lmaganidek, yon-verida ham kimsa ko'rinmasdi. Kishi to'rt yonga shundoq ko'z otdi-da, sekin-sekin odimlab chodirga yaqinlashdi, yengilgina cho'kdi va ichkariga quloq tutdi. Qatir Bag'a kim bilandir so'zlashmoqda, tovushi yarim-yorti bo'lsa-da tashqariga eshitilmoqda edi.

Kishi yuzga sanaguncha kecharli vaqt davomida qimirlamay, sassiz tinglab turdi-da, keyin tovushsiz qalqdi. Ohista odimlab chodirdan uzoqlashdi. O'rganishi kerak narsalarni o'rganib bo'lgan bu kishi Bilga To'nyuquq yuborgan ayg'oqchi edi. Kun qorayarkan, u otiga sapchib mindi-da, kungayga qarab ucha ketdi.

* * *

Bilga To'nyuquq bu xabarni olgan kecha uxlay olmadi. Tonggacha o'ylanib yotdi, fikrlarini pishirdi, keyin Eltarish Qog'onga borib, tushunchalarini so'yladi:

— Eltarish Qog'on! Chin, O'g'uz, Qitay — bu uch yog'iy birlashib, bosib kelsa, og'ir qurshovda qolamiz. Har neni yuqaligida yirtmoq, ingichkaligida sindirmoq qulay. Yuqa qalinlashsa,

yirtish qiyinlashar. Ingichka yo‘g‘on tortsa, sindirish og‘irlashar. Kunchiqardan Qitayga, kungaydan Chinga, quzg‘aydan esa O‘g‘uzga ikki-uch minglik qo‘shinimiz bilan qarshi tura olamiz. Buning uchun ular birlashmasdan oldin yurish boshlashimiz, har biri bilan ayri-ayri urushmog‘imiz kerak.

Eltarish Qog‘on ortiqcha o‘ylanib o‘tirmasdan:

— Bo‘ladi! O‘rduga tushunchangni istaganingcha bildir! — dedi.

Bir-ikki kun o‘tgach, ikki ming kishilik Ko‘kturk qo‘shini To‘qqizo‘g‘uzlar ustiga yashin tezligida yurish boshladi.

O‘nboshi Urunguga tole kulib boqmagandi. Chunki u ham qo‘shinning eng ketidagi bo‘limga, yuzboshi O‘rpan boshqaruvdagi yuz kishi ichiga tushgandi. Ichidagi bir tuyg‘u unga bu savashda Oyxonimni ko‘rishini ta’kidlardi. Biroq u qo‘shinning orqasida yurib Oyxonimni ko‘ra olishiga hech aqli yetmay, bundan qattiq siqilmoqda, lekin qo‘lidan ne ham kelardi. To‘qqizo‘g‘uzlar qo‘shini ko‘zga chalinishi bilanoq uni hayajon qopladi.

Yog‘iy uch ming kishi edi. Faqat o‘n sakkiz kishi bilan boshlangan Ko‘kturk qo‘shini har yurish, har bosqin, har urushda zafar qozona-qozona bu turumga kelgan, g‘alabalar bilan ulg‘aygan, yengishga o‘rgangan edi.

So‘g‘ish ikki tomonning bir-biriga ko‘z qamashtiruvchi o‘q yog‘dirishi-o‘qlashma bilan boshlandi. O‘qlar tugashi bilanoq so‘g‘ishchilar yashin tezligida ot uchirtirishib, qilichbozlikka o‘tishdi.

Yuzboshi O‘rpan ot ustida olishuvni kuzatarkan, intiqliq-la urushga kirish buyrug‘ini kutmoqda. Urungu o‘n otlig‘i bilan eng so‘lda, jang maydonidan eng uzoqda turibdi. Zamon qotib qolgan-day, vaqt o‘tmayotganday, urush ham tugamaydiganday tuyulardi. Bir payt To‘qqizo‘g‘uzlarning Tug‘la daryosi tomonga chekina-yotgani sezildi.

Birdan bir Ko‘kturk otlisi yuzboshi O‘rpan yoniga uchib keldi-da, unga nimadir dedi. Shu chog‘ O‘rpanning buyrug‘i yangradi:

— Qo‘zg‘ol! Ortimdan olg‘a bos!..

Olishuvning eng keskin paytida urushga kiradigan bu yetak¹ bo'lim ishni Ko'kturklar foydasiga hal etishi mo'ljallangan. O'rpan yuz cherigi bilan katta yoy shaklida tarqalib, chekinayotgan To'qqizo'g'uzlarga hujum qilib, ularning ustiga o'q yog'dirdi.

To'qqizo'g'uzlarning qochoqlari Tug'la daryosiga o'zini otib, u qirg'oqqa o'tib olishga tirishardi. O'rpan ularning qutulib ketishiga yo'l qo'ymadi, buyruqqa ko'ra yetak so'g'ishchilar ham suvga otulishdi.

Har ikki tarafdin ham ayrimlar suvga cho'kib o'ldi, qirg'oqqa chiqib olganlar orasida esa quvdi-quvdi boshlandi. O'rpan juda katta ishga bosh urib, To'qqizo'g'uzlar qarorgohiga qarab yurdi. Qarorgohga yaqinlasharkan, Baz Qog'onning usta o'qchilari qarshiligiga duch keldi.

* * *

Kun botayotganda ham ikki qo'shin so'g'ishchilari chodirlar va katta qanglar² orasida bir-biri bilan bo'g'ishib, jon olib jon bermoqda edi. Odamlar kabi otlarning ham ko'pi yaraliydi. Ko'pchilik yayov urushmoqda.

Yuzboshi O'rpan bir yog'iy bilan ikki chodir o'rtasida qilich urishtirib, olishib yotibdi. O'rpaning yuz cherigi keng maydonga tarqalib ketgani uchun to'planishga buyruq berish, birlashib hujum qilish imkoni qolmagandi. Ikki-uch kishilashib bo'lsa-da amallab turishibdi.

Qilichlar ustachasiga, jon holatda bir-biriga urilganidan butun maydonni shaqir-shuqur tovushi, hayqiriqlar qoplagandi. O'rpan qarshisidagi To'qqizo'g'uzning o'rtacha bir bek ekanligini qilichidan va qilich tutishidan anglagandi. Ba'zan bostirib bir-ikki odim ilgariardi, keyin uning jon halpi-da qilgan hujumi bois yana ortga chekinardi. Ikkovi ham yaralangandi.

O'nboshi Urungu maydondagi bitta katta chodirni mo'ljallab, unga borish uchun yo'lida uchragan har yog'iy bilan olishmoqda,

¹ **Yetak** — zapas, zaxira (yetaklamoq so'zidan; mass.; yetak ot, yetak cherik — tarj.).

² **Qang** — arava (tarj.).

yovning orqasidan kelishini ham o'ylamasdan, o'sha yoqqa intilmoqda, fikri-zikri dushmanni yorib, chodirga kirish edi. Anchadan beri qarshisida u bilan olishayotgan To'qqizo'g'uz ayni odammi yo yog'iy bir necha bor almashindimi, Urungu buning farqida emasdi. Hatto yaralaridan sizayotgan qonni ham ko'rmasdi, sezmasdi.

Yo'lidagi barcha yog'iyini urib-bosib o'tib, mo'ljalidagi katta chodirga kirdi-yu to'xtadi. Oyxonim chodirning eng chetida, qo'li-da o'q-yoyi, ko'zlaridan o't sochganicha yolg'iz turar, chodiriga bostirib kirgan va uni tutqun etishga chog'langan uch Ko'kturk cherigiga qarshi olishuvga shaylanmoqda edi. Bular Urungu buyrug'idagi uch cherik edi, ularga: "Qilichingni tushir!" deya buyurdi va bir-ikki odim ilgari bosib, yerga tiz urdi-da, Oyxonimga salom berdi. So'ngra askarlariga o'girilib, ularni tashqari chiqishga buyurdi.

Oyxonim olishuvga shaylangan bu chog'ida har zamongidan go'zal edi. Bir muddat bir-birlariga tovushsiz qarab qolishdi. Maydonda so'g'ish bitgan, har yoq sokinlashgandi. Uzoqlardan ayrim yaralilarning inqillashi eshitilardi xolos. Faqat chodir tashqarisidan, ularning shundoqqina yonginasidan kelayotgan temir sharaqlashi ikki kishining qilich urishtirib, olishayotganini bildirib turardi.

Chodirda Urunguning qayg'uli ovozi taraldi:

— Uch cherik bilmasdan ish tutmish, bag'ishla, Oyxonim! Sening kimligingni ular qanday bilsin?

— So'g'ishda yengdingiz, Urungu. Qog'on otamni-da o'ldirgandirsiz... — dedi Oyxonim.

Urungu boshini oldinga solintirdi.

— Urush, Oyxonim, har ne bo'lur.

Oyxonimning tovushi yumshadi.

— To'g'ri. Tutqunlik-da bo'lur... — dedi.

Urungu shu ondayoq yerga tiz urib, unga hurmat bilan boqdi:

— Oyxonim, sen tutqun bo'lmassen! — dedi. — Sen tutqun etarsen! Ko'p bo'ldi, seni o'ylaymen. Ko'nglimni quvontirmisen, o'nboshi Urunguga tegarmisen?

Qog'on qizi achchiq-achchiq kulumsadi.

— Demak, o'nboshisen, a? Biroq bek emassen. Bir qog'on qizi qorabudundan¹ chiqqan birisiga qandoq tegsun? — dedi.

Urungu birdan bo'shshdi. So'ngra ichi toshib, "Men Kur Shadning o'g'limen!" deya hayqirgisi keldi. Biroq inday olmadi. Endi ne qilsin? Buni o'ylashga vaqti yetmadi-chodir tashqarisidan yaqinlashayotgan qilich tovushlari diqqatini tortdi.

Bir cherik ichkariga yugurib kirdi, qilichini zarbaga shaylantirganicha:

— Oyxonim! Chobuq qimirla! Qochamiz! — deya baqirdi. Keyin chodir eshigi yoqqa qayrildi va ortidan quvib kelayotgan yovini qarshilashga tutindi. Urungu bir onda ikkovini ham tani-di. Biri o'g'uzlardan Qatir Bag'a, ikkinchisi o'zining yuzboshisi O'rpan edi.

Anchadan beri tashqarida olishayotgan ikki yuzboshi endi Oyxonimning ko'z o'ngida yangidan so'g'ishga kirishmoqdalar. Birdaniga Qatir Bag'a Urunguni tanib qoldi va unga:

— Senmisen, Urungu? — deya baqirdi. — Bu o'rtog'ing qo'ysaydi, sen birlan urushardim...

O'rpan unga javoban shunday dedi:

— Qiynalmay qochmoqchisen, shundoqmi?

Keyin Urunguga buyruq berdi:

— Urungu! Menimcha, Baz Qog'on qizi chodiridamiz. Men buning ishini bitirguncha sen qizni tutqun et, saqlab tur...

O'rpan shunday deya Qatir Bag'aga yangidan zarba ura ketdi. Ammo bu yoqda ishlar chappa bo'ldi. Urungu yuzboshisidan olgan buyruqni bajarish uchun qiz yoqqa yurarkan, Oyxonimning kerilgan yoyidan vingillab uchgan o'q uning yuragi bilan kuragi o'rtasini tilib o'tdi. Urungu shu ondayoq yerga gursillab yiqildi. Ikkinchi o'q oldingisidan ham yomon keldi. Oyxonim yuzboshi O'rpanga omon bermadi: o'q uning qoq yuragiga sanchildi va yigit jonsiz holda yer tishlab qoldi.

Qatir Bag'a bu vaziyatdan foydalanib, tezroq qochishni istardi. U Oyxonimga qarab:

— Kechikmasdan yo'lga chiqaylik! — dedi.

¹ **Qorabudun** — qora xalq (*tarj.*).

Oyxonim xotirjam, viqor bilan chodir eshigi yoqqa yurdi, o'zi-ga qayg'uli ko'zlarini tikib yotgan Urunguga qiyo ham boqmasdan tashqariga chiqdi. Qatir Bag'a xorg'in tovushda:

— Urungu! — dedi. — Oyxonimning o'qi senga achinsa, tirik yursang, yana bir kun ko'rishganimizda yarim qolgan olishu-vimizni bitirarmiz, — dedi va shoshib tashga otildi.

Albatta, bu o'q yarasi Urunguni o'ldirolmasdi. Bir Ko'kturk o'nboshisiga kuragini tilib o'tgan o'qdan qolgan yara nima bo'p-ti... Biroq Urungu o'lganday yotardi. Aslida uni tirik o'ldirgan nar-sa Oyxonimning so'zlari edi: "Sen bek emassen. Bir qog'on qizi qorabudundan chiqqan birisiga qandoq tegsun?"

Urungu yonboshida jonsiz yotgan yuzboshi O'rpanga qaradi. Usta o'qchi bo'lgan qog'on qizi yuzboshi O'rpanni qoq yuragidan urib o'ldirganidek uni ham o'ldira olardi. Demak, qiz unga achin-gan, shu uchun o'ldirmagan.

Suygan qizining, sevgisini rad etgan Oyxonimning unga achin-gani uchun jonini bag'ishlagani Urunguga birdan juda og'ir keldi va xuddi o'q kuragini emas, yuragini tilib ketgandek ko'ksida qat-tiq og'riq tuydi. So'ngra achchiq ichida g'ayrat bilan o'rnidan tur-di, chodir eshigi yoqqa yo'naldi, Suyanib-tayanib tashqariga odim otdi. O'rtaliqni olaqorong'i qoplagandi. Ikki otliq shimolga qarab uchib ketishmoqda. Urungu uzoqlashib borayotgan Oyxonim bilan Qatir Bag'aga jimgina qarab turdi. Keyin ko'zlarini yumganicha tuproqqa uzandi-qoldi...

10. CHIN BOSQINIDAN QAYTISH

Kuz oylari eshik qoqayotgan payt. O'nboshi Urungu chodi-rida yotibdi. Oyxonimning o'qi uni yaxshigina yaralagan ekan, ko'p qon ketgani uchun anchagacha tiklanolmadi. Mana shu-ning uchun, Ko'kturk qo'shini Chinliklar bilan urushga otlanib, Shandung sari yurarkan, u o'rduga qo'shilolmadi. Yetti yoshli bir qizcha har kuni uning chodiriga yegulik keltiradi, qarashadi, ho-lidan xabar oladi. Bu qizaloq uning nevarasi, o'g'li Tachamning bolasi.

Urungu qirq sakkiz yoshda. G'avg'o-yu tahlikalar bilan kechgan bu hayotda, o'zini bilmagan chog'lardan beri ko'p bor o'limga yuzma-yuz bo'ldi. O'n bir yoshda ekan, ilk bor o'lim boshiga keldi va u onasi bilan qochib qutuldi. O'ttiz yetti yildir kunlari so'g'ishda o'tmoqda. Achchiq kunlarni ko'ra-ko'ra yuragi qattiqlashdi, faqat u hamon urushga to'ygani yo'q — haliyam yog'iyga qarshi savashishni istaydi.

O'g'li Tacham, kelini va uch nevarasidan boshqa kimsasi yo'q. Ha, bir andasi,¹ yuzboshi Bo'ri ham bor. Bo'ri u bilan tengdosh, Kur Shad qo'zg'olonida o'lgan yuzboshi Yomg'irning kichik o'g'li. Urungu otasi Kur Shadga bog'liq har neni, har kimni suyardi, Bo'riga ham mehri boshqacha edi. Ikkovi bir-birlarini bir necha bor o'limdan qutqarishgandi.

Bugun Shandung yurishidan Ko'kturk qo'shini qaytadigan kun, shular qaytsa-yu Bo'ri bilan Tachamni bir ko'rsa, balki siqilgan ko'ngli bir oz yozilib, kuragi orasidagi hamon bitmagan yaraning bezdirib og'ritishini unutarmidi. Urungu o'rdu qaytgani bilan ichidagi siqilishlar yo'qolmasligini ham bilardi. Chunki uning dardi boshqa: ongidagi, ko'nglidagi eng katta yerni Oyxonim to'ldirgan, uning sevgisi, qayg'usi qoplab olgan. Oyxonim endi qayerlarda ekan? To'qqizo'g'uzlar yengilib, bosh egdi, Baz Qog'on ham o'ldi, faqat Oyxonim topilmadi. Boshi-keti yo'q bu so'ngsiz cho'lda u qanday ham topilsin?..

O'nboshi Urungu chuqur o'ygaga botgandi, otlarning gumburlagan tuyuq tovushlari xayollarini bo'ldi. Ko'kturk qo'shini urushdan qaytmoqda edi. Ot kishnashlari, taqa tovushlari va hayqiriqlar baralla eshitildi. Dovul va karnay chalindi. Keyin ovozlari bir oz tinganday bo'ldi. Chodir eshigini itarib ochib, Bo'ri kirib keldi.

— Yotipsenmi, Urungu! Tuzalmingmi? — dedi. — Urungu, bo'ldi, qilichlarimiz qanday kuchli ekanini ko'rsatib qo'ydik. Bir tutqun chinlini qistovga olib, omborni, xazinani ko'rsatasan, dedik. U yaramas bizga ombor, xazinaga qo'shib bitta zindonni ham ko'rsatdi. O'zimizga qolsa, bu zindonni ikki dunyoda topol-

¹ **Anda** — and, ont so'zidan; ontdosh; qonini bir-birinikiga qo'shib, ont ichib, ontdosh-anda (qondosh) bo'lish. Bugungi tilimizda quda-anda iborasida saqlangan (*tarj.*).

masdik. Zindondan yigirmatacha odam chiqdi. Bitta qari turk ham bor edi...

Soʻz shu yerga kelganida Urunguning qiziqishi ortdi. Boʻri yuzidagi oldingi kulgu oʻrmini ogʻir achinish egallagan holda, Urunguga emas, yerga boqqanicha voqeaning davomini soʻyladi:

— U soch-soqoli oqargan chol edi. Oldiniga oʻlimga olib ketilyapman deya oʻyladi. Bizni koʻrishi bilan: “Turkmisiz?” deya hayqirdi. “Turkmiz” dedik. “Men-da turkmen” dedi. “Siz Kur Shadning qoʻzgʻolonchilarimisiz?” deya soʻradi. “Kur Shad oʻlganiga ancha boʻldi” dedik. “Bilaman. Soʻgʻishdoshlariga ne boʻldi?” deb soʻradi. “Ular-da Uchmoqqa ketdilar” dedik. Koʻzlari porlaganicha “Xoqon kim?” deb soʻradi. “Eltarish xoqon” dedik. Quvonchidan yigʻladi. Keyin bizga oʻzini tanitdi, Kur Shad qoʻzgʻolonida oʻlganlardan Changshining ukasi ekan. Kichkina bolaligiga qaramay uni zindonga otishibdir. Ilk tutilgan-dayoq qochibdir. Tutulibdir. Tagʻin qochib berkinibdir. Uchinchi bor qochib tutilganidan soʻng zindonga solishibdir. Yigirma yildir dunyodan tashda, oʻsha chuqurda yashamish. Quyosh yuzini koʻrmay-koʻrmay yuzi soʻlibdir. Ozib-toʻzibdir. Yillardir qon qusaman, deydir. Yur, seni Turk eliga olib ketamiz, dedik. Sevinchdan yuziga qizil yugurdi. Soʻngra egilib, yerga tiz choʻkdi. “Shu baxt menga yetarli. Endi oʻlsam-da qaygʻim yoʻq” dedi. Birdaniga ogʻzidan viqirlab qon keldi. Shu yerda oʻldi. Buning alamiga chidayolmadim, qancha chinli tutilsa, barchasin boshin kestirdim!..

Boʻri jimib qoldi. Urungu hayajonlangandi. Kur Shadga bogʻliq qilday narsa, bir ogʻiz soʻz ham uni toʻlqinlartirardi. U yigirma yil zindonda yotib, qutulib chiqqan kuni oʻlgan zavolli turkni va uning hamon Kur Shadni xotirlashini oʻylardi.

Boʻri koʻzlarini yerdan koʻtarib, Urunguga boqdi. Unga taskin berganday:

— Chopqindan yigʻilgan oʻljada sening ulushing-da oz emas, anda. Ertaga keltiraman, — dedi. Keyin nenidir eslamoqchi boʻlganday qoshlarini kerib, oʻylanib qoldi. — Onang sogʻ yur-saydi-da bu kunlarni koʻrsaydi, Urungu! Kur Shadning oʻchi olin-di, barchamiz oʻpkalanib yurgandik, koʻnglimiz tinchidi, — dedi.

Yuzboshi ketmoqqa chog'lanib o'rnidan qo'zg'oldi. Uning so'nggi so'zlarini eshitarkan, Urungu ham to'shagidan turib o'tirdi. Ikki anda bir-birlariga qarab qolishdi.

— Kur Shadning o'chi olindi, — deya takrorladi Urungu. — Onamga kelsak...

U so'zlarini tamomlay olmasdan, yana to'shagiga uzandi va boshini eshik tarafga o'girdi. Otasi Kur Shad bilan birgalikda onasining o'chi ham olingandi. Bu jihatdan Urunguning ko'ngli to'q. U umrida ilk daf'a urushga borolmadi. Mayli, buning zarari yo'q, har holda bu yaradan qutulsa, o'rnidan turib ketadi va yana qanchadan qancha so'g'ishga qatnashadi, bu yotganlari ham unutilib ketadi. Ammo Oyxonim masalasi nima bo'ladi? Bir xoqon qizi qoraxalqdan chiqqan birisiga qanday tegsin?..

Bo'ri ketay deb turgandi, Urungu Tachamni so'ray deya unga boqdi. Ammo og'zini ochishga ulgurmadi, Bo'ri uning nimani so'ramoqchi ekanligini bilganday:

— Tachamni aytish esimdan chiqibdi. Uni yo'qotib qo'ydik, — dedi.

— O'ldimikin?

— Bilmadim. Biroq hech yerda yo'q.

— Tutqunga tushgan bo'lmasin?

— Kimga tutqun bo'lardi? Chinlilarni to'rt yoqqa quvdik, har yerda yengdik. Shunaqa so'g'ishda kishi tutqunga tusharmi?

— Unda ne bo'ldi?

— Men-da sendan shuni so'ramoqchi edim: ne bo'ldi ekan?

11. OYXONIM

Kuz bilan birga shimol sovuqlari ham kirib keldi. Kichik bir ko'l qirg'og'ida yigirma-o'ttiz chodirlik ovul qurilgan — bular Baz Qog'on o'limidan keyin ko'kturklarga bosh egmasdan shimolga chekingan, yangidan yig'ilishib, birlashmoqqa tutingan to'qqizo'g'uzlar edi. Oyxonim bularning boshchisi. Ilk bor Oyxonim bilan Qatir Bag'a qochishgandi, so'ngra har tomonga tarqalib

ketgan to‘qqizo‘g‘uzlardan topganlaricha yonlariga olib, bu yoqqa kelishgandi. Atrofga otliq choparlar yuborishdi. Choparlar boshqa to‘qqizo‘g‘uzlarni ko‘rishsa, ularni ham ovulga keltirishadi. Shuningdek, xoqon bo‘lishi uchun Baz Qog‘onning aka-ukalari yoki o‘g‘illaridan birini topish ham ularga topshirilgan. Yangi xoqon bo‘lgungacha Oyxonim boshi ochiq qolgan to‘qqizo‘g‘uzlarga boshchilik qilib turadi.

Ovulda yuzboshi Qatir Bag‘adan bo‘lak birorta bek yo‘q. Tug‘la suvi qirg‘og‘idagi urushda to‘qqizo‘g‘uzlar ko‘kturklardan yomon yengildi, qirilib bitayozdi. Sog‘ qolganlardan ko‘pi Eltarish xoqonga sig‘inib, unga bo‘yin egishdi. Ularni ayirib, bu yerlarga keltirish imkoni yo‘q. Chunki ko‘kturklar o‘z yerlarini qattiq qo‘riqlashadi, bir qush uchirtmaydilar.

Qatir Bag‘asiz bu yigirma-o‘ttiz chodirli ovul ham bo‘lmasdi. U barchaning boshini qovushtirib, xoqon qizining buyrug‘iga kiritdi. Eng ishonchli otliqlaridan bir nechasini atrofni kuzatgani jo‘natdi. Bugun o‘sha otliqlardan xabar kutmoqda.

Tushga yaqin otliqlardan biri qaytdi va Qatir Bag‘aga yaxshi xabar keltirdi.

— Quni Sengun kelmoqda, — dedi.

Quni Sengun — Baz Qog‘on bir paytlar Chinga elchi qilib yuborgan bir bek. U to‘qqizo‘g‘uzlarning taniqlik kishilaridan biri, uning kelishi bilan ovul ancha o‘zini tutib oladi. Yuzboshi Qatir Bag‘a uni kutib olishga chopdi.

Quni Sengun to‘rt-besh kishi, yetti-sakkiz ot bilan kelmoqda edi. Bundayin tarqoq, har uchgan qushdan ko‘mak kutgan paytlarida to‘qqizo‘g‘uzlar ovuli Chinga ketgan elchiga katta umid bog‘lashgandi. Faqat Quni Sengun ularning umidini puchga chiqardi.

Qatir Bag‘a u bilan birga Oyxonim chodiriga kirishganida, xoqon qizi kigizlardan va ot egarlaridan yasalgan taxtida o‘tirgandi. Quni Sengun yerga tiz urib, unga salom berdi va otasining o‘lgani uchun ta‘ziya bildirdi:

— Qog‘onimiz uchmoqqa ketmish, sen sog‘ bo‘l! — dedi.

— Bizga yaxshi xabar keltirdingmi, to‘qqizo‘g‘uz begi? — dedi Oyxonim.

— Yo‘q! — dedi bek. — Ko‘kturklar qattiq turishibdir. Men Chin xoqoni ko‘shkiga yetib bormasimdan oldin to‘qqizo‘g‘uzlarning yengilgani ul o‘lkada tarqalgandi. So‘ngra ko‘kturklar Chinga bosqin uyushtirdilar.

— Hech bir yordam so‘ray olmadingmi?

— Chinning chegara qo‘mondonlari birlan uchrashmoq uchun Shandungga bordim. O‘sha kunlari ko‘kturklar Shandungni bosdilar. Bizga yordam bermoqchi bo‘lgan Chin qo‘mondonlari birlan ko‘rishga olmadim.

— Demak bo‘m-bo‘sh kelding?

Quni Sengun boshini egdi.

— Shundoq, Oyxonim! Yolg‘iz bitta ko‘kturk cherigi birlan ikki ot ketira bildim.

— Ko‘kturk cherigini qanday tutqun etting? — so‘radi Oyxonim qiziqsinib.

— Kent tashqarisidagi bir uyda berkinib yotgandik. Bu ko‘kturk bir o‘zi o‘sha uyga keldi. Uchta to‘qqizo‘g‘uzga buyurdim, unga yopishdilar. Yaralaganimdan so‘ng olishuv to‘xtadi, u tutildi. Ko‘kturk o‘rdusi kentdan chiqib ketgach, uni-da olib, biz-da yo‘lga tushdik.

Oyxonim xayolga toldi. Kim bilsin, nelarni o‘ylayotgan ekan.

— Tutqunni keltiring! — deya buyurdi u.

Yarali ko‘kturk cherigi darhol chodirga olib kelindi. U yerga tiz urib, Oyxonimga salom berdi. Ko‘rinishdan yigirma besh yoshlarda edi. Ko‘ngillarni o‘qishga usta bo‘lgan Oyxonim ko‘zlarini unga tikdi, bir nelarni anglab olishga uringanicha diqqat bilan boqdi. Alpkelbat ko‘kturk cherigi oldiniga qattiq qarashlari bilan boqarkan, sekin-sekin ko‘z kuchi ozayganini sezib, Oyxonimga qaray olmay qoldi. Boshini oldinga solintirdi. Shu chog‘ Oyxonimning totli tovushi eshitildi:

— Ko‘kturk cherigi! Oting ne?

— Tacham.

— Bekmisen?

— Yo‘q.

Oyxonimning yuzida yigitning javobiga inonmagan bir o‘zgarish ko‘rindi. Umrida ikkinchi bor aldanayotganday edi. Yana

to'g'risi, aldanayotgan emas, aldatilayotganday bir hol. Bu yigitning bek emasligi mumkin emas. Nega o'zining bekligini berkitmoqda? Anavi ko'kturk, o'nboshi Urungu ham bekligini shunaqa qilib berkitgandi, ammo Oyxonim buning mag'zini chaqa olmagandi. Oyxonimga bu yigit tanishday tuyuldi. Ehtimol uni Tug'la daryosi qirg'og'idagi urushda ko'rgandir.

— Tug'la suyi bo'yindaki savashda bormiding? — deb so'radi undan.

— Bor edim, — dedi cherik.

— Bizim xoqonchodirga yopirilganlar ichida sen-da bormiding?

Tacham boshini ko'tarib, xoqon qiziga boqdi. Bir nelarni eslaganday:

— Yo'q edim, Oyxonim! — dedi. — Sening chodiringga otam kirmishdir, o'qingdan yaralanmishdir.

Bu so'zlar xoqon qizi hamda yuzboshi Qatir Bag'aning diqqatini darhol jalb etdi.

— Otang kim?

— O'nboshi Urungu.

Yuzboshi Qatir Bag'aning ko'zlari chaqnab ketdi. Oyxonim yanada jiddiy tortdi.

— Otangning yarasi tuzaldimi? — dedi Oyxonim.

— Biz Shandung so'g'ishiga chiqarkan, u to'shakdan turmagandi.

Barcha jim qoldi. Yosh Tacham, kim bilsin, qay o'yga bordiki, Oyxonim so'ramasa ham, shularni qo'shib qo'ydi:

— Biroq yuzboshi O'rpanning yuragini tilibsen. U uchmoqqa ketdi.

Oyxonimning ko'zlarida uchqunlar chatnab so'ndi. To'ng to'vushda:

— Tutqunni olib keting! — deya buyurdi.

* * *

Shu kechasi Oyxonim bilan yuzboshi Qatir Bag'a, boshqa-boshqa sabablarga ko'ra, Tacham va u tufayli Urungu haqida o'ylashdi. Qatir Bag'a yarim qolgan olishuvning bitishi uchun

Urunguning sog' qolganidan mamnun edi. Oyxonim ham sevinchli edi, faqat bu quvonch sababini anglay olmayotgandi. Bir paytlar o'ziga yo'ldosh bo'lgan cherikni urushda yaralaganiga qayg'urar-di, o'lmay qolganidan esa xursandlik tuyardi.

Qatir Bag'a o'sha kechasi Tachamning qo'nuq etilayotgan chodirga bordi: Tacham asir esa-da, Urunguning o'g'li bo'lgani uchun mehmon o'rnida unga hurmat ko'rsatilayotgan edi. Oyxonim uning hayotini o'ziga bag'ishlagandi. To'qqizo'g'uz yuzboshisi Tachamdan biror tilagi bor-yo'qligini so'ragandan keyin:

— Tacham, otang bilan olishuvimiz yarim qolgan edi, — dedi. — Buni bilarmiding?

— Yo'q, yuzboshi, — dedi Tacham.

— Otang mendan ko'ra usta o'qchi. Biroq qilich urishda undan ustagimni ko'rsaturmen! — dedi yuzboshi.

Tacham uning so'zlariga javob bermadi.

— Shundayin yovuz so'g'ishchining bek bo'lmaganiga ishonmaymen, — deya Qatir Bag'a yana gap kovladi.

— Bizda unaqa yovuz so'g'ishchilar ko'p, yuzboshi, — dedi Tacham.

Qatir Bag'a bu so'zlarga ishonmaganday unga boqarkan:

— Puch so'z, — deb qo'ydi.

— Buni sinash ko'p qulay, yuzboshi, — dedi Tacham.

— Kim bilan sinashaman? Bunda sinashib bo'lurmu? — dedi yuzboshi.

— Men bilan...

— Sen bilanmi?..

Hayronlikdan Qatir Bag'aning ko'zlari katta-katta ochildi. So'ngra sevinchdan porlab ketdi. Keyin birdan jiddiy tortib:

— Bo'lmas. Sen yaralisen, — dedi.

Tacham unga e'tiroz bildirdi:

— Chap qo'lim yarali. O'ng qo'lim bilan olishaveramen.

Qatir Bag'aning jahli chiqdi.

— Ey, ko'kturk!.. Sen esingni yedingmi? Men o'zimga, yuzboshi Qatir Bag'a yarali tutqun bilan olishdi, dedirirmenmi?

— Ko'kturklar birgina yara ila so'g'ishdan chekinmaslar, yuzboshi! — dedi Tacham.

— Sen aytgan u so‘g‘ish chinliga qarshi bo‘lur, to‘qqizo‘g‘uzga emas!

— Chinliga qarshi ikki yara bilanda so‘g‘ishirlar, yuzboshi!..

— Olbosti olsun, e! Ko‘p tikboshli kishidursen, a!.. Besh-o‘n kun kut. Yarang bitgandan so‘ng olishurmiz.

Qatir Bag‘a chodirdan hafa bo‘lib chiqdi. Ertasiga ertalab bu gaplarni Oyxonimga bildirdi, shunda xoqon qizi unga:

— Tacham birlan olishuving bo‘lmas, — dedi. Yuzboshi bir seskandi.

— Nechun, Oyxonim? — deya so‘radi.

— Uni yurtiga yo‘llarmiz.

— Buyrug‘ing bosh ustiga. Biroq nechun bo‘yla ish tuturmiz, buni anglatmog‘ingni tilarmen.

— Bilsang, ko‘kturklar bu yerlargacha otliqlarini yo‘lladilar. Ular izimizni topay deb turibdir. Tachamni ularga yuborib, bir oz chalg‘itamiz. Ko‘kturklar bizlarni bundan izlarkan, biz botarda yanada ishonchli bir yerga o‘rnashurmiz.

— Bosh ustiga, Oyxonim! — dedi yuzboshi va ko‘ngli tinchidi.

Xoqon qizi bir muddat o‘ylanib turdi, keyin:

— Tachamga butun yarog‘ini, otini bering! — dedi. — Yegulik, ichgulik-da bo‘lsin. O‘zini bunga keltiring!

Tacham kelib, yerga tiz urgan holda salom berdi, shunda ham xoqon qizi o‘ylanib o‘tirardi. U ishora bilan uning o‘rnidan turishini buyurdi va:

— Tacham! Seni yurtingga yo‘llarmen! — dedi.

— Sog‘ bo‘l, Oyxonim! — dedi Tacham.

— Otangni so‘rab qo‘y. Yarasi tuzalib ketsin, bu tilagimni-da bildir.

— Bosh ustiga, Oyxonim!

— Bizga elchilik qilib, Eltarish Qog‘onga bosh egdigimizni, unga o‘lpon to‘lashimizni so‘ylarsen.

— Buyrug‘ing bosh ustiga, Oyxonim!

— Yuzboshi Qatir Bag‘aga uchra, otingni, yarog‘ingni ol.

— Bosh ustiga, Oyxonim!

— Oq yo‘l!

Tacham yerga tiz urib, xoqon qiziga minnatdorlik bildirdi va o'rnidan turib, chodirdan chiqdi. Tashqarida yuzboshi uni kutib turgandi.

— Qani, yur, tikboshli botir! — dedi u. — Qo'limdan yengil qutulding.

— Kimning kimdan qutulganini Tangri bilir, yuzboshi, — dedi Tacham.

— Sen otangdan-da katta so'ylarsen, e!..

— O'g'il otadan o'tmasa bo'lmas-da...

— E, bo'pti! Emdi mening otang birlan-da, sening birlan-da so'g'ushim bor. Biroq ikkingiz-da yaralisiz. Otang-da bunda bo'lsaydi, bir urishda ikkingizni-da qulatsaydim.

Tacham achchiq-achchiq kulumsadi.

— Erta bor, indin bor, ko'rishib qolurmiz, yuzboshi, — dedi.

— Bir to'qqizo'g'uz begi birlan olishmoq ko'p totli bo'lsa kerak.

Qatir Bag'a ham kulumsadi.

— Totli ermas, botir, achchiqdan achchiq...

— Uni-da Tangri bilir, yuzboshi.

— Ol, ana, yaroqlaring... Oting-da bunda... Bu to'rbada qovurilgan et bor. Otangni so'rab qo'y, meni eslat... Birinchi u birlan olishurmen. Men Oyxonimga o'xshab ko'ragining ostidan ermas, boshqa yerindan uradirmen, bildingmi...

Tacham indamadi. Bir sakrashda otiga mindi.

— Eson qol, yuzboshi! — deya baqirdi.

— Oq yo'l!

Ko'kturk cherigi otini niqtaganicha janubga qarab ucha ketdi.

12. TUTQUNLIKDAN QUTULISH

Tacham to'qqizo'g'uzlar yonidan qaytarkan, boshiga yomon tushdi. Yarali bo'lgani uchun tinimsiz ot uchirish unga og'ir keldi. Tizginni bo'shashtirib, otini yo'rg'alatarkan, yo'l unmadi, kechikdi. Kechikkani uchun ma'lum kunga mo'ljallangan oziq-ovqat ham tugadi. Och qoldi. Sillasi qurib, uyquga toldi. Shunaqayam qattiq uxlapniki, bir payt shovqindan uyg'onib ketdi. Uni sak-

kiz-o‘n otliq o‘rab olgandi. Tushunarsiz tilda so‘ylashayotganini eshitib, Tacham:

— Kimsiz? Ne istarsiz? — deya so‘radi.

Ulardan biri turkchada:

— Biz qitaymiz, — dedi. — Seni tutqun ettik.

Tachamning qoshlari kerildi. Biridan qutulib boshqasiga tutilish bo‘ladigan terslik emas-da. Siqilgandan siqildi.

— Urushurmiz! — dedi.

Turkcha biladigan qitay bu so‘zni o‘rtoqlariga anglatdi. Bar-chasining ko‘zi Tachamga tikildi.

Tilmochlik qilayotgan qitay o‘nboshining javobini Tachamga tushuntirdi:

— Sen bir kishisen. Bizga qarshi qanday so‘g‘ushursen?

Ko‘kturk cherigi boshini ko‘tardi.

— Birga bir chiqurmiz. Erkak ersangiz, qochmassiz, — dedi.

Bu yomon taklifni eshitib, qitaylar bir-birlariga qarab qolishdi. O‘zaro nelardir deya chuldirashib, nenidir tortishdilar. Tilmoch natijani aytdi:

— Sen yaralig‘dirsan. Biz birlan qanday olishursen?

Tachamning ko‘zlarida ovunch uchqunlari porladi.

— Yaralig‘men, — dedi. — Biroq men bir ko‘kturkmen. So‘g‘ushurmen!

Qitay o‘nboshi buyrug‘iga ko‘ra ulardan biri otidan tushdi va qilichini qinidan sug‘urib, Tachamga qarab yurdi.

Tacham tilmochdan:

— Urushurmizmi? — deya so‘radi.

— Urushurmiz.

— Otlarimiz turganda, yayag‘ so‘g‘ushurmizmi?

— Shundoq.

— Nechun?

— Otga minsak, qochadursen.

Bu so‘zdan Tachamning jon-poni chiqib ketdi. Qilichini sug‘urib, qitayga tashlandi. U cheksiz g‘azab bilan urushayotgani uchun qitay cherigi bir ora chekinmoqqa majbur bo‘ldi. Faqat u ham payti-payti bilan o‘zining ustaligini ko‘rsatib, hujum qilib turdi.

Olishuvni kuzatayotgan qitaylar natijani ilhaq kutishardi. Qilich shaqirlashlari uzayib ketgach, ularning o'nboshisi og'ir-og'ir nafas olib, shunday dedi:

— Bulardan nechun yengilganimiz bilindi: yaralig'lari-da och bo'ridek tashlanur!..

O'nboshi so'zini tugatarkan, Tachamning qilichi qitayning o'ng qo'liga urildi, qo'li qonga belangan cherik, qilichini tuta olmay tushirib yubordi. Ortiq uning urushadigan holi qolmagan-di. Buni ko'rgan o'nboshi o'pkalanib otidan sakradi va qilichini sug'urib, Tachamga otildi.

Ko'kturk cherigi urushda ustasi farang qitayga duch kelganini darhol angladi. Ikkisi ham epchillik bilan kuchli zarbalar berib, bir-birovini ovlab ko'rdi, ammo hech kim turgan yeridan chekinmadi. Oldiniga qitay Tachamga hujum qilib, o'ngdan, so'ldan, yuqoridan qilich solib, sinovdan o'tkazdi. Yarali ko'kturk bilagini ustacha aylantirib, uning har urishini to'xtatardi. Qitay bu zarbalari ish bermaganidan keyin yog'iysining tevaragida aylanib olisha boshladi. Tacham asta-sekin charchayotganini, bu ketishda oxiri yomon bo'lishini sezdi. Falokatning oldini olish uchun kutilmaganda, katta tezlik bilan ilgariga otildi va ayni chog'da qitayning yuziga qilich solib o'tdi. Qilich ishini bitirgandi: qitay o'nboshining yuzida uzun, chuqur qonli iz ochilgandi. Faqat shu chog'da qitay ham bir siltanishda, ustachasiga Tachamning bilagiga qilich urdi. Yosh ko'kturk qo'lidan qilichining sirg'alib tushganini ko'rdi, shu ondayoq yarasi qattiq og'rganini tuydi. Ko'z oldi qorong'ilashdi. Yiqilayozdi. Yerdan qilichini olishni istardi. Faqat bir odim otsa ham yiqilishini sezib, bundan voz kechdi va chap qo'lini yarasiga bosganicha turdi-qoldi. U qitaylarga asir tushgandi.

Shu payt qitaylar o'zaro chuldirashib, nelarnidir hal etishdi. Keyin o'nboshisining buyrug'iga ko'ra to'rttasi to'dadan ajralib, kunchiqarga qarab ot qo'ydi. Shunda Tachamning ko'zlari ufqqa qadaldi va o'sha tarafdin to'rt otliqni bu yoqqa kelayotganini ko'rdi va yuragi sevinchdan gupillab ketdi. Bular ko'kturkmikin yo boshqalarmi? Faqat yigitning quvonchi uzoqqa cho'zilmadi. Ketganlar bilan kelayotganlar uchrashib, birlagikda bu yoqqa

yo'nalishdi. Endi qutulishdan umidi uzildi. Biroq shu payt yana bir kutilmagan ish bo'ldi: tilmoch Tachamning yoniga kelib, uning Qitay Elidan qaytayotgan to'qqizo'g'uz elchisi To'ngra Som ixtiyoriga berilganini, u bilan birga To'qqizo'g'uz Eliga ketishi kerakligini bildirdi. Oti, qurol-yarog'i o'ziga qaytarildi.

Eltarish Qog'on bilan bo'lgan urushda to'qqizo'g'uz xoqoni Baz Qog'on o'lgach, To'ngra Som ko'kturklarga qarshi ittifoq uyushtirish uchun qitaylarga yuborilgandi. Ammo ko'kturklar bunga yo'l qo'ymasdan, qitaylar, to'qqizo'g'uzlar va chinlilarni ayri-ayri tor-mor etgandi. To'ngra Som hech ish chiqarolmasdan yurtiga qaytmoqda edi. To'qqizo'g'uz Elining buzilib-yiqilganini eshitgandi. U endi o'zini bir ish qilgandek ko'rsatmoq niyatida yarali ko'kturk cherigini o'z o'lkasiga asir o'laroq olib ketmoqda.

Qitaylardan ancha uzoqlashgandan so'ngra Tacham o'zini To'ngra Somga tanishtirdi.

— Meni Oyxonimga qayta olib bormog'ing yaxshi ermas. Uning o'zi menga izn berib, bu yonga yo'llamishtir, — dedi.

To'qqizo'g'uz begi Tachamning bu so'zlaridan jiddiy tortib:

— Oyxonim yoninda ne ishing bordi? — deb so'radi.

— Oldiniga tutqun edim. So'ngra meni bag'ishladi, Eltarish Qog'onga elchi etib yo'lladi.

— Elchi etdimi?

— Shundoq. Oyxonim Eltarish Qog'onga bosh egdigini-da so'yladi.

To'ngra Som chuqur o'yga toldi. Bu ko'kturkning aldamayotganini qanday bilsin? So'ngra uni sinash uchun:

— Qani, Oyxonimni ko'ribdiren, qandoqlig'in bir menga tushuntir-chi, — dedi.

— Senga Oyxonimni-da, Quni Sengunni-da, Qatir Bag'ani-da qandoqlig'in anglaturmen, — dedi. — To'qquzo'g'uz Elining qandog' yer birlan bir bo'lg'anin-da so'ylayin...

Tacham shundan keyin Oyxonimni ta'rifladi. Quni Sengun tavsifini boshlarkan, To'ngra Som uning so'zlari to'g'riligiga ishondi. Tachamning so'zlarida yolg'on yo'q edi.

— Ko'p yaxshi, yigit! — dedi. — Seni bo'shatdim, erking o'zingda!

So‘ng Tachamning yarasini boshqatdan bog‘latib, to‘rbasiga bir oz yegulik solib berdi.

Tacham endi yara og‘rig‘ini ham, butun chekkan iztiroblarini ham unutgandi, qush bo‘lib uchsam derdi. Qornini to‘ydirgach, janubga qarab yo‘l oldi. Ikki kun o‘z erkicha yo‘l bosib, Turk Eli-ga yetib bordi.

13. DALI ERSEGUN

Tacham yaxshi bir o‘tachiga¹ uchrab, yaralariga malham qo‘y-dirib bog‘lattirgach, Bilga To‘nyuquq rahbarligida Eltarish Qog‘on huzuriga chiqdi va elchilik yumushlarini bajardi. To‘qqizo‘g‘izlar va qitaylar haqida butun bilganlarini unga so‘ylab berdi. Keyin otasi Urungu bilan ko‘rishdi, Oyxonimning salomini aytdi. So‘ngra o‘z chodiriga yo‘nalib, uy ichidagilar bilan ko‘rishdi. Charchog‘ini chiqarish va kuch to‘plash uchun to‘shakka uzandi. Ammo xotini va bolalari bilan hali bir og‘iz ham gaplashmasidan oldin, chodir eshigi shiddat bilan ochilib, Dali Ersegun bo‘rondek yopirilib kirib keldi.

Yuzboshi O‘rpanning katta o‘g‘li Ersegun o‘n uch-o‘n to‘rt yoshda esa-da, o‘n yettiga yetgan yoshlardek yirik, to‘lg‘un bola edi. Buvasi Bug‘u Alpning jasorat va quvvati unga meros bo‘lib o‘tgandi. Cho‘chish nima bilmagan bu bola botirlikda ota-bu-vasidan ham o‘tib ketgani uchun ko‘kturklar orasida Dali Ersegun deya atala boshlandi. U tog‘lardagi bo‘rilar va ayiqlar bilan oli-shar, otini uchurumlarga tikka haydab, jarliklardan olakiyik ovlar-di; bir o‘zi Chinga, Qitayga borib, o‘lja mol keltirardi; uchragan yigit bilan kurash tushar, yengmoqqa to‘ymasdi, yengilishni esa hech o‘ziga singdirolmasdi.

U chodirga kirib oq Tachamning yoniga cho‘kdi, chordona qurib o‘tirib olgach:

— Otamni o‘ldirgan xotinni ko‘ribsen, o‘ylami?.. — deya so‘radi.

¹ O‘tachi—tabib (tarj.).

Tacham nima uchundir Dali Ersegunni juda yaxshi ko'rardi. Kulumsaganicha:

— Ko'rdim, — deya javob berdi.

Botir bola to'lib-toshib so'zlay boshladi:

— Seni otangni yaralagan, meni otamni o'ldirgan o'sha xotindan o'ch oluga boramen! Yashar yerin menga anglat!..

— Ersegun! — dedi Tacham. — So'zlaring to'g'ri. Biroq Oyxonim qog'on qizidur, buning ustiga, u yurti, eli bilan Eltarish Qog'onga bosh egib, uning buyrug'iga kirmishdur. Biz to'qqizo'g'uzlarni yengdik, yer birlan bir etdik. Tag'in nesindan o'ch olursen?

Dali Ersegunning urush va yarash qonunlari, an'anasi to'g'risida so'z eshitadigan holi yo'q edi. U o'z istagida turib oldi va:

— Sen menga uning turgan yerin bildir, yetadi, u yog'iga aralashma!.. — dedi.

Tacham uni o'z fikridan voz kechdirishga intildi va shunday dedi:

— Men senga turgan yerini so'ylasam-da topib borolmassen. Oyxonimning elchisi o'laroq Eltarish Qog'on chodiriga kirgan chog'imda Bilga To'nyuquq to'g'ri bir so'zni so'yladi: "To'qqizo'g'uzlar turgan yerlarini o'zgartib, izlarini yo'qotish uchun Tachamni tutqundan bo'shatmishlar" dedi. Bilga To'nyuquq yanglishmas. Sen ularni topolmassen. To'qqizo'g'uzlar endi buyuk bir el emasdir, ozaydi, kichraydi, katta cho'lda ularni topish qiyin. Bari o'ttiz chodir chiqar-chiqmas kishi qoldi...

Ammo Tachamning bu so'z-u o'gitlari unga kor qilmadi. Erseguna to'qqizo'g'uzlar turgan yerni tavsiflashi bilanoq, tentak bola eshitdi-yu ketdi. O'n kunlik ozig'ini otiga ortib, o'q-yoyini, sadog'i va qilichini olib, yo'lga tushdi.

Ersegun otini qichab borarkan, ko'zlari ufqni kuzatardi. Kechalari ham yo'l yurdi. Ora-sira oti bo'yniga bosh qo'yanicha bir oz mudrab olardi. Kunda ikki bor otiga tin berib, yana yo'lda davom etdi.

Nihoyat to'qqizo'g'izlar izini topdi. Bir tongda ot choptirib borarkan, ufqda chodirlar ko'zga tashlandi, bular Oyxonimniki ekanligi shubhasiz edi. Tacham o'ttiz chodir degandi. Ersegun

ellikta chodirni sanadi. Demak, ko'payishibdi. Ovulda qandaydir taraddud borligi sezilardi. Har holda bu yerlardan uzoqlashmoq istashardi. Tentak bola kecha-kunduz demasdan ot uchirgani behuda ketmaganidan suyunib, otiga qamchi urdi. Bir kishi bo'lgani uchun to'qqizo'g'uzlar unga e'tibor ham berishmadi.

Ovulga yetib, otidan tushdi. Birinchi uchragan kishiga:

— Oyxonimni ko'rgani keldim, — dedi.

To'qqizo'g'iz undan:

— Kimsen? — deya so'radi.

— Ko'kturkmen. Meni Ersegun bek derlar. Chopuq qimir! Oyxonimga aytar so'zim bor! — dedi.

To'qqizo'g'iz qarshisidagining ko'kturk ekanligini eshitiboq shubhali ko'zlari bilan uni boshdan-oyoq kuzatdi, so'ngra uzoqlashib, bir oz o'tgach, yuzboshi Qatir Bag'a bilan qaytdi. Yuzboshi undan:

— Oyxonimga ne so'zing bor? — deya so'radi.

— Buni yolg'iz uning o'ziga so'ylarmen. Sen meni uning yoniga eltishni o'yla, — dedi Ersegun.

To'qqizo'g'iz begi: "Bir oz kut!" dedi-da, nari ketdi. Uyoq-buyoqqa kirib chiqib, yana Ersegunning yoniga keldi va:

— Ortimdan yur! — dedi. — Oyxonim chodiriga kirursen.

Yuzboshi oldinda, Ersegun keyinda chodirga kirishdi, ikkisi ham yerga tiz urib, Oyxonimga salom berishdi. Xoqon qizining ikki yonida Quni Sengun bilan To'ngra Som turardi.

Ersegun oyoqqa qalqiboq xoqon qizining yuziga boqarkan, shu ondayoq hayratdan o'zini yo'qotayozdi. Bu hayronlik qizning go'zalligidan va bu go'zallikni to'ldirgan Oyxonim yuzidagi so'g'ishchilik ko'rinishidan tug'ilgandi.

— Yurtimizga xush kelding, Ersegun bek! — dedi xoqon qizi. — Menga ne demoq istarsen?

Hanuz bola bo'lsa-da, bu tovushning aksi sadosi Ersegun ko'nglini qalqitib jarangladi. Nima deyishini unutdi. Chodirni bir muddat jimjitlik qopladi.

Oyxonim bu o'n olti-o'n yetti yoshlardagi ko'kturk bek esada, elchi bo'lib kelmaganini aniq bilardi. Nega jim qolganini esa o'ylab, tagiga yetolmayotgandi. Niqoyat kulumsaganicha:

— Menga aytadigan so‘zingni so‘ylarmisen, ko‘kturk begi, — deya so‘radi.

Ersegun o‘ziga kelib oldi.

— Men sen o‘ldirgan yuzboshi O‘rpanning o‘g‘limen! — deya javob berdi. O‘rtaga sovuq bir jimlik cho‘kdi. Shunga qaramasdan, xoqon qizining yuzida hech bir o‘zgarish sezilmadi. Har qanday ko‘ngilni eritvoradigan yoqimli tovushida:

— Yaxshi. Boshqa ne istarsen? — dedi.

Dali Ersegun qizib ketdi.

— Sendan otamning o‘chini olgali keldim! — deya baqirdi.

Ayni chog‘da Quni Sengun va To‘ngra Som qilichlariga qo‘l otdilar, yuzboshi Qatir Bag‘a esa yerga tiz urib, so‘z so‘radi.

Oyxonim hech narsa bo‘lmaganday xotirjam edi.

— So‘yla, Qatir Bag‘a, — deya buyurdi.

Yuzboshi o‘pkalanganicha:

— Buyursang, men shu bolaga chodir tashida bir o‘git berib qo‘ysam, — dedi.

Shunda Dali Ersegunning gurillagan tovushi yangradi:

— Sen-da ulushingni olursen! Oldin otamning o‘chini olayin, boshqasi qulay!

Oyxonim Ersegundan:

— Men birla urushmoqmi istarsen? — deya so‘radi.

— Istarmen!

— Sen bir boladirsan!

— Sen-da xotundirsan!

Oyxonim o‘rnidan turdi.

— Yaxshi. Urushurmiz. Tashda meni kut! — deya buyurdi.

Ersegun tashqariga chiqarkan, Quni Sengun yerga tiz urib:

— Oyxonim! Beklaring tirik turib, sen shu dali birlan urushurmisen? — deya so‘radi.

— Ko‘kturklar bizni kichik ko‘ra boshlamish. Bu yanglish tushunchani ularning boshidan chiqarib tashlamoq kerak...

Oyxonim shularni so‘zlarkan, bo‘rkini boshidan olib, dubulg‘asini kiydi va qilichini taqdi. Ortida uch bek bilan chodirdan tashqariga chiqdi.

Olishuv chodir qarshisidagi keng maydonda o'tkaziladi. El-lik chodirdagi bor odam yig'ilib keldi. Oyxonim Ersegun bekka besh — olti odim yaqinlashib, qilichini qinidan sug'urdi. Ersegun ham shunday qildi va yerga tiz urib, xoqon qizining izzatini joyiga qo'yib, salom berdi. Quni Sengun uch bor qarsak urib, olishuvni boshlashga belgi berdi. Ko'kturk bek bola, o'ljasiga tashlangan lochinday, shu ondayoq Oyxonimga qilich urdi.

Odamlar hurmat bilan, tovush chiqarmasdan so'g'ishuvni kuzatishardi. Kimning g'olib bo'lishi hali noma'lum bu olishuv cho'ziligidan cho'zilib borardi. Yosh ko'kturk begining shiddatli va kutilmagan hamlalariga Oyxonim sovuqqonlik va hisob bilan javob qaytarar, hujum har ikki tarafdin teng bo'layotgani uchun goh biri oldinga, biri ortga odim otmoqda, bu davomli takrorlanmoqda edi. Bir payt to'qqizo'g'izlar guvillab yuborishdi. Oyxonimning yuzida ingichka, qon sizayotgan yarali chiziqlik paydo bo'lgandi. Hammani kuchli hayajon qoplagandi, hatto nafas olmayotganday jimib qolgandi. Oyxonim yaqindan qilich urar, shuning uchun tinimsiz yog'iyisiga yovuqlashardi, Ersegun ham sigirni ikkiga bo'lib yuboradigan zarbasi bilan hujumni susaytirmaslikka tirishardi.

Xoqon qizi yosh ko'kturk begini o'z chegarasidan eng chekkaga surib borganida, qilichlarning shiqirlashidan boshqa tovush eshitilmayotgan bir chog'da birdaniga Dali Ersegun dovdiradi va so'lga ikki odim otganicha oldinga qarab bukilib, so'ngra yerga cho'zilib qoldi. Ko'pchilik oldiniga bu ko'kturk hiyla qilyapti deb o'ylashdi, keyin, uning ko'ksiga bosgan qo'lining qonga bulanganini ko'rishgach, barcha uning yaralanib yiqilganini anglashdi va ko'ksilarini to'ldirib rohat nafas olishdi. Oyxonim olishuvda g'olib chiqqandi.

Xoqon qizi yog'iyisining tepasida turib, unga boshdan oyoq ko'z soldi. Ersegun qilichini tashlamasdan, chap qo'lini ko'ksidagi yarasiga bosib, iztirob chekkanicha, indamasdan Oyxonimga boqib yotardi. Xoqon qizi yuzboshi Qatir bag'aga o'girildi va:

— Yarasin bog'latingiz! — deya buyurdi-da, o'z chodiriga qarab yurdi va yerga tiz urib, o'zini ulug'layotgan to'qqizo'g'uzlar-nig sevinchlari, qutlovlari orasida ichkariga kirdi.

14. KO'NGIL TUTQUNLIGI

Ersegun bir haftada o'ziga keldi. O'rnidan turib, yura boshladi. Xoqon qizining buyrug'iga ko'ra unga juda yaxshi qarashgandi, tezroq kuchga kirsin deya qimiz ham berishgandi. Yosh ko'kturk oyoqqa turishi bilanoq to'qqizo'g'uz ovulida qandaydir taraddud sezildi. Ersegun har kuni o'zidan xabar oladigan Qatir Bag'a kelganida, nima bo'layotganini so'rganida, u "ko'churmiz" dedi. Uning hamon o'ziga savolli boqayotganini ko'rgan yuzboshi:

— Sen-da bizim-la ketursen, Oyxonimning buyrug'i shu, — deya qo'shib qo'ydi.

Dali Ersegun ham tutqun, ham kuchsiz edi. Bunga e'tiroz qiladigan holi, bosh ko'tarishga kuchi yo'q. Indamadi.

To'qqizo'g'uzlar bir haftada yana ko'payishib, yetmish chodir bo'lishgandi. Demak, tog'-u toshga qochib, o'zini saqlaganlar endi Oyxonim yoniga kelib to'planishmoqda. Holbuki, to'qqizo'g'uzlar Tug'la daryosi bo'yidagi urushdan va Baz Qog'on o'limidan so'ngra Eltarish Qog'onga bosh egib, sig'inishgandi. Unda Oyxonimning atrofida yig'ilayotganlar u so'zdan qaytgan osiylardir. Bular Eltarish Qog'onga Tachamni elchi qilib yo'llab, tobe bo'lganlarini bildirgan holda endilikda sekin-sekin bu yerda to'planishmoqda.

Ovul qo'zg'olib, kunbotarga qarab yo'lga chiqqan paytda Ersegun ham otini mingan, ular bilan birga borardi. Uning qurol-yarog'i olib qo'yilgan, yuzboshi Qatir Bag'a esa yonidan ayrilmasdi. Dali Ersegunning fikri-yodi qochishda. Otning yo'rg'alashiga chiday oladigan holi bo'lsaydi, bular orasida bir on ham qolmasdi. Ortidan o'q otib, bular bir narsaga erisholmasdi, ammo, to'g'risi, o'zida ot choptiradigan kuch yo'q edi. Faqat shu fursatni ham behuda o'tkazmaslik uchun to'qqizo'g'uzlarni birma-bir sanadi, otlariga, qurol-yarog'lariga, sigir va qo'ylariga yashirincha, erinmasdan ko'z soldi. Yetmish chodirli ovul to'rt yuz kishi edi. Buning saksontasi so'g'ushchi erkaklar. Barchaning oti bor. Faqat sigir-qo'ylari juda oz. Qiziq, shu xotinlar orasida ham Oyxonimga o'xshagan usta urushchilari bormikan? Shularni o'ylarkan, Ersegunning ichi badtar ezilardi, g'azab-u alami qaynab-toshardi.

U bir xotin zotidan yengilgandi. Shuni eslashi bilanoq bek quturib ketay derdi. Otasini o'qlab o'ldirgan qiz uning o'zini ham qilich solib yaralagandi. Endi Oyxonimdan o'ch olishni o'ylash ham Ersegunga og'ir kelardi. Nening ham o'chini olsin? Yengilgani-ning emasmi? Bir qizdan yengildi-ya. Ne yoziq! Ortiq ko'kturklar oldiga boradigan yuzi ham qolmadi...

Tin olish yoki tunash uchun to'xtaganlarida Oyxonim uni ham o'z chodiriga chorlardi, ba'zan Quni Sengun, To'ngra Som va Qatir Bag'alar bilan birgalikda yemak yeyishardi. Qog'on qizi unga juda yaxshi munosabat ko'rsatmoqda. Bundayin uchrashuvlar va yemaklar paytida Ersegun bir narsaning farqiga bordi. Oyxonim kishining aqli yetmas darajada go'zal edi. U bilan so'zlashgani-da, boshqa har ne esidan ko'tarilardi. Oldinlari buning sababini ko'nglidagi kinning kuchliligidan deb o'yladi, biroq keyinchalik unga ko'ngil oldirganini fahmladi. Hay, o't tushkur ko'ngil!.. Xoqon qizi bo'lsa-da, dunyo go'zali esa-da, unga bog'lanadigan paytmi?..

Dali Ersegun o'sha qishni to'qqizo'g'uzlar yonida o'tkazdi. Ko'p qor tushganidan butun kechit-yo'llar berkilgandi. Shunday bo'lsa-da, to'qqizo'g'uzlar hamon onda-sonda kelib, ovulga qo'shilmoqda. Endi yuz chodir bo'lishdi. Hatto to'planishib, cherik ta'limlarini ham o'tkazishmoqda. Yuzboshi Qatir Bag'a qora qishda ba'zan yuz yigirma kishini cheriklikka o'rgatmoqda. Ersegunni ham hech yolg'iz qo'yishmaydi. U Oyxonimning mehmoni sifatida ovulda yurgan esa-da, aslida tutqundan boshqa bir ne emasdi.

Ersegun, yoshi kichikligiga qaramay, ikki yoqlama tutqun bo'lganini anglardi. Birinchisidan qutulish qulay. Ayrimlas balo ikkinchi tutqunlik edi. Bu shunday asirlik ediki, agarda unga: "Bor, yurtingga ketaver!" desalar ham balki ketolmas. Chunki ko'kturk begi, yoshlik va ilk sevgi bergan tuyg'u to'loqida Oyxonimni suyib qolgan, undan boshqani o'ylayolmas holga yetishgan edi.

Dali Ersegun nima qilishni bilmasdi. Oyxonim chaqirib qolar deya doim kutadi, uning chodiriga kirib, tovushini eshitib, xuddi yigirma chamchaq qimiz ichib mast bo'lganday qaytib chiqardi.

Chodirga chorlash orasi uzaysa, munglanardi, ichi siqilardi, dunyo ko'ziga tor ko'rinardi.

Uning ko'nglidagi bo'ronni to'qizo'g'uzlar orasida yolg'iz bir qari xotin sezgandi. O'n yoshli bir o'g'il va undan kichikroq ikki qiz nevarasi bilan bir chodirda yashayotgan bu xotin Tug'la daryosi bo'yidagi ko'kturk-to'qqizo'g'uz urushida ikki o'g'lini yo'qotgandi. Shunga qaramay, u ko'nglida kin tutmas, hammamiz bir urug'danmiz, derdi. Ko'rinishdan yirik esa-da, o'zi hali bola ekanini sezgan bu xotin unga achinardi. Kimsasiz tutqun, yaxshi ko'ngilli bek, botir cherik bo'lgani uchun xotin uni yoqtirardi. U Ersegunni uzoqdan kuzatib yurar, onda-sonda suhbatlashib ham turardi. Bu tanishlikdan so'ng oylar o'tgach, xotin bu yosh bekning Oyxonimga ko'ngil oldirganini, yuragiga o't tushganini anglagandi. Bu qari xotin yoshlarning bundayin tentaklarcha sevib qolishlaridan dog'da edi. Bir vaqtlar uning ukasi ham bir go'zalni dalichasiga sevgan, uni ololmagan, boshiga ming turli balo yopirilgan, oxiri qon qusib o'lgan edi. Bu yigit ham o'shanday holga tushmasin deya unga o'git berishni istardi.

Qishning so'ng kunlaridan birida qari xotin Ersegunni yolg'iz uchratib qoldi.

— Ko'kturk begi! — dedi. — Senga aytar so'zim bor.

Dali bekning qoshlari chimirildi.

— Ne dersen, katta ena, so'yla! — dedi.

Qari xotin ko'nglidagini mungli-mungli to'kib soldi:

— Bek yigit! Ko'rib turibmen, Oyxonimga ko'ngil beribsen. Uning go'zalligini, ko'ngilga yoqarlig' ekanini o'ylarkan, bunga bir ne demoq qo'ldan kelmas. Biroq sen o'zingni-da o'yla. Qog'on qizidan ko'p qo'rqqulik...

So'z shu yerga kelganda Ersegun qari xotinga qattiq-qattiq boqdi. Faqat indamadi. Xotin davom etdi:

— Oyxonimning jiyani qam¹ erdi. Unga gizli bilgilardan ko'pisin o'rgatdi. Oyxonim kishi ko'nglidan kechganni anglar, ne qilishingni sezur, o'yingni bilur. Unga qarshi turub bo'lmas. Yigirma uchga kirsada erga tegmadi. Bu o'ziga teng bo'larlik erkak topilmaganidandir...

¹ **Qam** — bu o'rinda sehrgar ma'nosida (*tarj.*).

Xotinning soʻzlari Ersegunning daliligini qamchilab yubordi. U qari xotinga yanada keskin qaradi, ammo tagʻin indamadi.

— Oyxonim qanchalar goʻzal ersa, yuragi shunchalar qattiqdir,—deya soʻzini davom ettirdi xotin.— Bilagi kuchlidir. Uchgan qushni koʻzidan urur. Eng kuchli soʻgʻushchilar birlan qilich oʻynar. Besh yil oldin Qatir Bagʻa bilan olishib, uni yengdi, yer birlan bir etti. Kap-katta yuzboshi oz qoldi oʻlishiga. Oʻshandan beri unga uylanishga kimsaning yuragi betlamaydir. Sen Oyxonim yuzida kichik bir iz qoldirding, oʻzingni baxtli bil. Qatir Bagʻa shunga-da ulgurmasdan yerga yiqilgandi...

Xotin tin oldi. Ersegunning boqishlari bus-butun oʻzgargandi. U bu soʻzlarning oxiri qayerga borishini kutardi. Oyxonimni sevishini biron sezib qolgani va buni oʻziga aytilgani unga ogʻir keldi. Bu hol unga xoqon qizini hali topmay turib yoʻqotgandek taʼsir qildi. Qari xotin yana shunday dedi:

— Bek yigit! Oyxonim bugulamas,¹ esingni olmas, biroq uning koʻzlari bugudan-da yomon. U ogʻu ichirmas, biroq soʻzlari ogʻudan-da oʻldurguchidir. Oʻq-la yuraging tilmas, boqishi-la oʻldurur. Kulumsashi seni qilich urishidan koʻra qattiqroq agʻdarur. Yoziq boʻlur senga, bek yigit! Bundan uzoqlash. Enang yigʻlamasdin oldin yurtingga qayt. Soʻzimga kir, oʻz Elingga bor. Bularni aytganim uchun-da mendan oʻpkalanma...

Ersegun yana hech narsa demasdan xotindan uzoqlashdi. Oʻshandan keyin kunlarning qanday kechganini, dunyoda nalar boʻlib oʻtganini bilmadi.

Bahor keldi.

Bir kechasi chodirida yotar va har tungi odaticha uyqu oldidan Oyxonim haqida xayol surarkan, tashqaridagi suhbat diqqatini tortdi. Yarim-yumaloq eshitganiga koʻra, yaqinda koʻkturklar toʻqqizoʻgʻuzlar ustiga yangidan yurish boshlarmish. U endi bunda qololmaydi. Eltarish Qogʻon cheriklari bu yerlarga kelganida, uni asir holda koʻrsalar, u bunga hech chidolmaydi.

Birdan tentakligi tutib, oʻrnidan sachrab turdi. Chodiridan chopib chiqdi. Ilk koʻringan otga sakrab mindi va olgʻa qarab uchira ketdi. Ovuldan chiqarkan, yonboshidan bir oʻq vizillab oʻtdi. Otil-

¹ **Bugu** — buyu, arabchadagi sehr soʻzining eski oʻzbekchasi (*tarj.*).

gan bir pichoq beliga sanchildi. Dali Ersegun pichoqni sug'urib oddi-da, shunday deya baqirdi:

— Qurolim yetishmasdi! Bu sizdan armug'on bo'lsun!..

15. O'LIM UCHURUMI

To'rt otliq so'ngsiz cho'lda kunbotarga qarab ketishmoqda. Ularning boshidagi odam juda kekxa, sakson yoshli chol bo'lganidan otni tez hayday olishmasdi, karvon ham yigirma kundir yo'lda. Qirq va o'ttiz yoshlardagi ikki yo'lovchi cholning o'g'il-lari, to'rtinchi yo'lovchi esa xizmatchi edi. O'zi mingan ot yonida bir yetak otni ham yetaklab olgan xizmatchi har qo'nishganida chodirni qurar, bu birgina chodirda chol dam olardi.

Yozning ilk kunlari, cho'lning go'zal zamoni edi. Karvon kichik bir tog'ni oshib o'tdi. Birdaniga yo'lovchilar ko'z o'ngida tep-tekis vodiylar, vodiylarning tog'ga tutash yerida qo'rqinch bir uchurum-tubsiz, yovvoyi cho'qqi ko'rindi. Keksa odam qo'li bilan uchurumni ko'rsatib:

— Ana, O'lim uchurumi shu! — dedi.

Yonidagilar bu yerlarni ilk bor ko'rishayotgandi. Tog' qoyasidan bor bo'yi bilan ko'zga tashlanayotgan bu uchurum yomon dahshatli edi. Balandligi ellik odim uzunligidagi yoriq allaqancha vahimali qoyalarga to'la edi. Yoriq tubini ko'rish imkonsiz. Bu qo'rqinchli yoriq tubidan ko'p yoqimsiz, sovuq tovushlar esh-tilardi. Bu tovushlar suvning oqishiga, yilqilarning kishnashiga, yirtqich qoplonlarning o'kirishiga, otliqlarning gurillab o'tishiga, hatto kishilarning hayqirishiga o'xshardi.

Chol charchoq ko'zlarini uchurumga tikkanicha eski xotiralari-ni jonlantirmoqqa urinardi.

— O'lim uchurumi har yil bir erkak, bir xotun yutadir, — dedi chol sekingina. So'ngra qo'li bilan uzoqdagi bir qoyalikni ko'rsatib:

— Unda Uchar Qam yashardi, — dedi. — Oltmish yil oldin men undan kecharkan, Qamni ko'rmishtim. Oltmish yil so'ngra bunga tag'in kelursen, demishti. Degani chiqti...

Ular sekin-sekin Uchar Qam g'origa yo'l olishdi. Kimsa ko'rinmasdi. Otlaridan tushib, g'orga kirishdi. Yerda bir necha kurak suyagi bilan bitta ayiqteri po'stak yotardi.

Chol mungli ko'zlari bilan g'orni boshdan-oyoq kuzatarkan:

— O'shanda men yigirma yoshindagi bir yigitdim, — dedi. — Tug'ilib o'sgan Elimni bitta chinli xotun yuzundan tashlab qochmoqqa tutunmishtim. Yonimga yangi uylangan xotinimni, enangiz Almilani olib, Botu xoqoniga qarab qochib borardim. Nechunmi? Qochmasam, o'z xoqonim Qora Qog'onning xotuni Iching Xotun meni o'ldirurdi. O'shanda kecha qorong'isinda bu uchurumga qulashdan bizni Uchar Qam qutqarib qolmishti, shu g'orda qo'nuq etib, siylamishti...

Cholning so'zlarini ikki o'g'li va xizmatchisi jon qulog'i bilan tinglardi. Qariya so'zida davom etdi:

— Uchar Qam folimni ko'rmishti, o'n besh yil so'ngra butun yo'ldoshlaring yo'q bo'ladir, demishti. Degani chiqti. Kur Shad qo'zg'olonindan so'ng orqadoshlarim-da o'ldilar. Sizlar Kur Shadni tanimassiz. U yonib turgan bir o't erdi. Ko'kbo'rilar urug'in shonlik suyanchi erdi. Undayin keskin mergan tag'in Yer yuziga kelarmi, bilmam. Almila birlan Botu Qog'onlig'iga yetib, To'ng Yabg'u Qog'on o'rdusiga kirdim. U xoqonning o'limindan so'ngra Botu Eli ost-ust bo'lgungacha xoqonlar o'rdusida yurdim, ko'p urushlarga kirdim. Qancha elat-u urug'larga duch keldim, so'g'ushtim. O'lmadim. Katta o'g'illarim mendan-da qutlu chiqtilar: uch og'angiz urushda o'ldi. Opangiz turmushga chiqti. Almila-da uchmoqqa ketdi. Ortiq toti qolmagan bu tiriklik yukin ko'tarib yurish uchun men qoldim. Endi tug'ilgan yerimga borib o'lsam dermen. Siz O'tukanni bilmaysiz. Unda Chinga qanchalar bosqin qilgandik! Balki Uchar Qam-da o'lib ketmishtir. Zamonni Tangri yaratur, butun yaratganlari o'lur... Boqing, shu O'lim uchurumi ne yomon narsa! Men bolaligimdayoq bu uchurum otini eshitgandim. Har yil bir erkak, bir xotunni yutadigan bu chuqurlikda qanchalar erkag-u xotun yo'qolib ketganini men bilurmen. Bir yigit bir qizni sevib qolib unga yetisholmasa, dali bo'lur, daliligi uni bu O'lim uchurumiga keltirur. O'shanda Almila birlan ot surib kelmaktaydim, birdan qarshimda yongan o't yog'dusini ko'rdim-da

to'xtadim, qorong'ilikda kimdir: "To'xtang! Oldinda o'lim bor!" deya baqirardi. Bizni o'limdan saqlagan Uchar Qamning tovushi edi. "Bizga yo'l ko'rsat! Bunda to'xtab turolmaymiz! Ortimizdan quvib kelurlar!" deya hayqirdim. "Ortingizdan kelgan yo'q. Bunga kimsa kirmas" deya u ko'nglimizni tinchitdi, g'orinda qo'nuq etib, siyladi. Oltmish yil keyin kelib-da u kunni kechagidek eslarmen. Oltmish yil so'ngra... Oltmish yil — aytishga qulay. Bu oltmish yil necha-necha yigitlarni, botirlarni tuproq etdi. Barchasi yo'q bo'ldilar. Qora qog'on, Ishbara Alp, Kur Shad... Yomtar, Sanchar, Ko'k Bo'ri, Ucho'g'il, Sulamish, Ariq Bo'ka, Bug'ra, Qubutak... Bari o'ldi... Almila... U-da o'ldi. Yolg'iz men qoldim. Men, qar-taygan mingboshi Bars...

Mingboshi Bars boshini ko'tarib, ko'kka boqdi. Sakson yil-ning iztiroblari cho'kkan ma'noli ko'zlarini belgisiz nuqtaga tikdi. Keyin ulug' bir tushuncha yo'lining so'ngida bezginlik tuygan ki-shi holida boshini egganicha:

— Bo'pti, keturmiz, — dedi.

To'rtovlon indamasdan yo'lga tushdilar.

* * *

Uzoqdan bir necha otliqning ko'rinishi birdan ularni sergaklan-tirdi. Darhol sadoqlardan o'qlar sug'urildi va yoylarga o'ratildi. Oldinga qarab boraverishdi. Orada ellik odimcha yer qolganida to'xtashdi. Qarshi tarafdin birisi oldinga chiqib, shunday deya ba-qirdi:

— Kimsiz? Qayerdan kelursiz? Qayon ketursiz?

Mingboshi Bars katta o'g'liga ishora qildi, u bir necha odim ilgari bosib, gurillagan tovushda ularga javob berdi:

— Ko'kturkmiz. Botu Elindan kelurmiz, O'tukanga borurmiz. Siz kimsiz?

Yotlar o'zaro nimalarnidir gaplashishdi, so'ngra shunday deyishdi:

— To'qqizo'g'uzmiz. O'tukan uzoq. Bizda qo'nuq bo'ling!

Ikkala taraf asta-sekin yurib yaqinlashdilar. Bir oz so'ylash-dilar. Keyin mingboshi Barsning karvoni to'qqizo'g'uzlar bilan birga ularning ovuliga qarab yo'l oldi.

To‘qqizo‘g‘uzlar ovuli yanada kattarib, ikki yuz chodirlik bo‘lgan edi. Faqat Baz Qog‘onning aka-ukalaridan, o‘g‘illaridan, jiyanlaridan birortasi topilmagani uchun haliyam ularga Oyxonim boshchilik qilardi. Ovuldagilar uni judayam yaxshi ko‘rishardi. Ular ko‘kturklarga og‘ir soliqlar to‘lashsa ham, o‘zaro mo‘l-ko‘llik ichida yashashardi. Bosqinu hujumlardan saqlanish uchun qo‘ngan yerlarini tez-tez o‘zgartirib turishardi. Cheriklari uch yuzga yetgandi. Botir yigitlardan tuzilgan bu kichik qo‘shin ularni kutilmaganda bo‘ladigan har ne chopqindan qo‘riqlay olardi.

Oyxonim buyrug‘iga ko‘ra, yuzboshi Qatir Bag‘a mingboshi Bars karvonini kutib olib, ularni ikki chodirga joylashtirdi. Eng yoqimli, totli yemaklar va qimiz bilan mehmon qildi.

Bars xursand edi. O‘tukanga ham ancha yaqinlab qolishdi, u yerga borishdan oldin bir oz tin olsa, uzoq yo‘l charchog‘ini chiqarsa, ona yurtga kuchli-quvvatli bo‘lib yetsa, yomon bo‘lmas. Shularni o‘ylab yotib uyquga toldi va tushida o‘zini Qora Qog‘on o‘rdusida o‘nboshiliq qilib yurgan holida ko‘rdi. Cho‘luq Qog‘on o‘lgan kundagi qo‘rqinch jalani va Bug‘raning o‘limini, Chin devori ustidagi o‘sha qonli olishuvlarni, Ariq Bo‘kaning o‘q yeb yiqilishini, zavolli Qora Budaqning yorg‘ilanib o‘ldirilishini va shu bois o‘rtoqlari bilan qonlarini qorishtirib, ont ichib anda bo‘lishlarini, Almilani sevib qolganini, uni butun oshiqlariga bermasdan, qanday qilib o‘zi olganini bir-bir tushida ko‘rdi va o‘sha davrlarni qayta yashaganday bo‘ldi. Bu tush ichida qarg‘anmish Iching Xotunning xayoli ham bor edi. Shunchalar uzun tuyuladigan oltmish yil namuncha tez o‘tibdiya!..

Bars uzoq uxladi va uyg‘ongan chog‘ida, o‘zini qachondan beri orzu qilib yurgan holida — kuchli, sog‘lom his etdi.

O‘tukanga yaqinlashish sakson yoshli cholni qayta yoshartirib yuborganday edi.

16. MINGBOSHI BARS

Mingboshi Bars ikki o‘g‘li bilan birga Oyxonimning chodiriga kirib yerga tiz urib, unga salom berarkan, hayronlikdan esidan ayrilayozdi. Xoqon qizining ikki tomchi suvdek Almilaga

o'xshashi uni lol qoldirgandi. Oyxonim kelib uni oyoqqa turg'azdi va:

— Xush kelding, mingboshi! — dedi. So'ngra: — O'tukandan qachon chiqmishting, mingboshi? — deya so'radi.

— Oltmish yil oldin, — dedi chol.

— Yumush bilanmi chiqmishting?

— Yo'q. Qochmishtim.

— Kimdan qochmishting?

— Iching Xotundan.

Shundan keyin, xoqon qizining buyrug'iga ko'ra, mingboshi Bars butun bo'lib o'tganlarni so'ylab berdi. Oyxonim cholning kechmish hikoyasini juda diqqat va qiziqish bilan tingladi.

Bars so'zini tugatarkan, kulumsaganicha:

— Unda biz qarindosh ekanmiz! — dedi.

Mingboshi bilan ikki o'g'li yanada hayratlanib, jiddiy tortishdi. Xoqon qizi ularga shunday dedi:

— Menim onam Almilaning eng kichik singlisi erdi.

Ikki o'g'lining ko'zlari bu yangilikdan charaqlab, chaqchayib boqarkan, Barsni qayg'u qopladi. Qarshisida Almilaning quyib qo'yganday bir parchasi turarkan, u xotinini esladi, ichi titrab ketdi. G'amli tovushda:

— Almilaga ko'p o'xsharsen, Oyxonim, — dedi.

Xoqon qizi shohona turishi bilan barchani lol etgan, o'tkr ko'zlarini chol va o'g'illaridan uzmas, ularning ko'zlariga qarab-qarab, ko'ngillaridagini o'qimoqda edi.

— Mingboshi, O'tukanga nechun qaytmoq istarsen? — deb so'radi.

— Men uchun dunyo g'avg'osi bitti, — dedi chol. — Tug'ilgan yerlarimni tag'in bir ko'rib, keyin o'lmoq tilarmen.

Xoqon qizi qarshisidagi uch ko'kturkning O'tukanga qaytish qarori keskin ekanligini ko'zlariga boqib anglagandi.

— Eltarish Qog'onga menim elchim o'laroq borurmisen? — deya so'radi Oyxonim mingboshidan.

Bars yerga tiz urib:

— Buyrug'ing bosh ustiga! — deya javob berdi.

Uch kundan so'ng mingboshi Bars Oyxonimning elchisi bo'lib O'tukanga qarab yo'lga chiqdi. Eltarish Qog'onga yettita zotli ot va bitta qilichni armug'on sifatida olib bormoqda. Katta o'g'li, yuzboshi Ezyana¹ otasining chap yonida yo'ldoshlik etmoqda. U qoshlari uyulgan, tund yuzli bir cherik. Bugungacha uning biror marta kulumsaganini kimsa ko'rmagan. Botu xoqonlig'idagi urushlarda katta ishlar ko'rsatdi, ikki o'g'li urushda, boshqa bolalari va xotini ham bosqinlarda yoki qirg'inlarda o'lgan edi. Yuzida bir necha qilich yarasining izi ko'rinib turadi. Chap qo'lining bir barmog'i ham yo'q. Uni bir chigil bahodiri kesib tashlagan.

Barsning kichik o'g'li — O'nboshi Yula o'ttiz yoshlarda, tolesiz bir yigit. U uch bor uylandi, olgan xotinlarining uchalasi ham o'ldi. Bu xotinlardan tug'ilgan bolalari ham turmadi. Botu xoqonlig'idagi urushlarning barida qatnashdi, necha bor o'lim bilan yuzlashib, tirik qoldi. Soniga bir gal nayza sanchildi, uning ham yarasi bitib ketdi, faqat oqsoqlanib yuradigan bo'ldi. Juda oz yemak yerd. Shuning uchun otasining hikoyalaridan eshitgan Yomtarni hayotda ko'rmaganidan afsuslanar, buni eng katta yo'qotish deb bilardi. Bu yigitning ham umrida biror marta o'pkalanganini hech kim ko'rmagan. U "So'g'ushmak uchun o'pkalanmakni kutsam, urusholmasdan o'lib keturmen" derdi va har gal urushga sokin, xuddi qimiz ichgani borayotganday ketardi. Ot minishga usta edi. Ot tanlashni yaxshi bilardi. Shuning uchun ham Oyxonim tarafidan Eltarish Qog'onga armug'on qilingan yettita ot unga omonat etilgan.

Xizmatchi, otboqar Chalqora yigirma yoshlardagi o'g'uz edi. Uning o'z yurtida kimsasi yo'q, shuning uchun Bars bilan birga O'tukanga ketishga rozi bo'ldi. Oyxonimning ko'kturk xoqoniga yo'llagan qilich, karvondagi yetak otlar unga topshirilgan. Yirik gavgali bu yigit juda kuchli kurashchi ham. Kurashni shunaqayam yaxshi ko'radiki, bir kuni, bir so'g'ushda oti o'lib, o'zi yayov qoldi, shunda, urush bo'layotganini ham unutib, piyoda bir yog'iyga qulochini ochib, kurash tushmoqchiday hamla qilgach, u bir qilich

¹ Matnda Ezgene, o'zbekchaga moslab, Ezyana deb olindi (*tarij.*).

urgach, esi joyiga tushgandi. O'shanda boshidan qilich yegan Chalqora xushsiz yer tishlab qolgan, kunlarcha o'ziga kelmagandi. U judayam yuragi keng, xushxulq bir askar edi. Faqat kurash desa o'zini tomdan tashlardi. Kurashmasa kasal bo'lib qolardi. Shuning uchun qish kelishi bilan tog'-u tepalarga chiqib ketib, ayiqlar bilan kurashib, xumordan chiqardi. O'shanda ham g'irromlikdan qochib yoniga qurol osmasdi, faqat ayiqlarni g'irromlikdan qaytarishga yarar deya pichog'ini olib ketardi. Chunki ayiqlar kishilardek kurash an'anasini bilmas, ba'zan ikkitasi birdan hujumga o'tardi yoki pichoqdan o'tkir tishlarini ishga solishardi. U ayiqlarning panjasiga e'tibor bermasdi. Shuning uchun yuzi, tanasining boshqa yerlari sanoqsiz panja izlariga to'la edi. Bir kuni katta bir ayiq bilan kurasharkan, quchoqlashgan holda tik qiyalikdan tubanga yumalashdi, pastlikdagi qoyaga urilishgach, ayiqning boshi yorilib o'ldi. Chalqoraning ham bir qulog'i uzilib tushdi. O'shanda, o'lgan ayiq chalqancha yotgani uchun, Chalqora uni yengilgan hisoblab: "Ha, uyalganingdan o'lib qoldingmi?" deya kulgandi.

Ba'zida kurashgani ayiq ham topilmasdi. Shunda u oti bilan kurashardi. Oti ham bunga o'rgangan, orqa oyoqlarida turib, tupatuzuk kurash tushardi. Faqat ot, kurash tushishni yaxshi eplay olmagan uchun, Chalqoraning og'ziga o'ng tuyog'i bilan turtib, uchta tishini to'kib yuborgandi.

Yo'lchilar oldinlari goh-goh suhbatlashib, tevarakni tomosha qilib kelishayotgandi, O'tukanga yaqinlashgach, barcha jim qoldi. Ularning ko'zlari qarshiga tikilgandi, hech narsani o'ylashmasdi.

Nihoyat, mingboshi Barsning ko'zlari charaqlab ketdi. "Mana, O'tukanga keldik!" dedi. Shunday derkan, tovushi bir vaqtlar O'tukanda cheriklariga buyruq bergan o'nboshi Barsning ovozigacha o'xshab ketdi. U endi yon-verida uchragan har o'tloqqa, tosh-u tepaga, buta-yu og'ochga tikilib qarar, ko'pi unga tanish edi. Oltmish yillik dunyo g'avg'osi uning ongi va ko'nglida o'zi tug'ilib ulg'aygan yerlar izini yo'q qilib yuborolmagandi. Shu holda qancha yurishdi, eslolmaydi. U o'zini unutgan ko'yi ilgarilarkan, ko'zini yosh qoplagani uchun, cho'lni tuman bosibdi, deb o'yildi. Bundayin xayolot ichra yo'l yurish ilk chodirlar va ilk o'tukanliklar ko'ringuncha davom etdi.

Ularga birinchi uchragan yuzboshi bir yetakchi berdi. Shunday qilib, to'ppa-to'g'ri Eltarish Qog'on o'rdasiga borish imkonini tug'ildi.

17. OYXONIMNING ELCHISI

O'sha kuni O'tukanda katta tantana bo'ldi. Ko'kturklar xoqoni Eltarish Qutluq Qog'on To'qqizo'g'uz Eli Xotuni¹ Oyxonimdan kelgan elchini qabul qildi. Xoqonning uchta tug'i xoqonchodir oldiga tikildi. Dovullar va karnaylar chalindi. Xoqonning temir sovutlar taqqan o'z cheriklari chodir qarshisida temir qoyalardek saf tortgan. Eltarish Qog'on, yonida El Bilga Xotun taxtida o'tiribdi. Ikki yonboshida shadlar, tarkanlar, buyruqlar rasmiy o'rinlarini egallashgan. Bilga To'nyuquq bilan Bo'yla Bag'a Tarkan xoqonning yaqinginasida turishibdi. Tantanani boshqarayotgan Tarkan-ning ishorati bilan dovulu karnaylar jim bo'ldi va bir ulaq² "Oyxonim elchisi, mingboshi Bars kelur!" deya baqirdi. Barchaning ko'zi mingboshiga tikildi.

Bars bek, ketidan ikki o'g'li xoqonchodir tomonga yurishdi. Ulardan bir oz orqada Chalg'ora yetti otni yetaklab yo'lga tushdi. Ular xoqon va xotunga yigirma odimcha qolganida to'xtashdi va yerga tiz urib, ularga salom berishdi. So'ngra Bars va ikki o'g'li o'rinlaridan turib, xoqonning qarshisiga kelishdi va yana yerga tiz urib, uning so'zlashini kutishdi.

Xoqon:

— Mingboshi Bars bek! — dedi. — O'tukanga xush kelding!

— Xush ko'rdik, xoqon! — dedi Bars. — Chodiringga To'qqizo'g'uz Eli Xotuni Oyxonim elchisi o'laroq keldim, to'qqizo'g'uzlarning bosh egdigi so'zini, armug'onlarini ketirdim. Biroq men O'tukanga yot ermasmen. Ko'kturkmen, O'tukanda tug'ilib o'sganmen.

¹ **Xotun** — eski turk davlat tizimida xoqondan keyingi rutba; bosh vazir (*tarj.*).

² **Ulaq** — xabarchi; ulamoq so'zidan (*tarj.*).

Xoqon, xotun va barcha beklar uning soʻzlarini diqqat bilan tinglardi.

— Oʻtukanda kim erding? — deb soʻradi Eltarish Qogʻon. — Nechun bundan ayrilding?

— Oʻtukanda oʻnboshiydim, — dedi Bars. — Oʻshanda yuzboshi boʻlgan Ishbaraxon buyrugʻindaydim. Ishbaraxonning katta qizi Almilani oldim. Iching Xotunning qardoshi Shan-kingdan koʻp yomonlik koʻrdim, bu yuzdan Botu qogʻoni oʻrdusiga kettim.

Iching Xotun bilan Shan-kingga bogʻliq yomon xotiralar hali unutilmagandi. Ularning oti eslanishi bilanoq barcha beklarning koʻzlarida gʻazab uchquni chaqnadi.

Eltarish Qogʻon Botu Eli turklari haqida maʼlumot olishni istardi. Shu niyatda:

— Mingboshi Bars, Botu Elinda kimlar qogʻonlik etti? — deya soʻradi. — Emdi unda qandoq yasharlar?

Bars oʻtmishni eslab, bir muddat oʻylanib qoldi, keyin xotirasiga kelganlarni soʻylay boshladi:

— Oʻtukanda Qora Qogʻon xoqon erkan, Botuda Toʻng Yabgʻu Qogʻon bor erdi. U ulugʻ xoqon erdi, biroq baxtsizdi. Qora Qogʻon chinlilarga tutqun boʻlgan yil u-da oʻldi. Soʻngra Bagʻatur Sibi Qogʻon, undan soʻng Sir Yabgʻu Qogʻon boshchilik etti. Undan keyin El buzildi, oʻlka ikki xoqon qoʻlinda qoldi, ular tinimsiz soʻgʻishti, har neni qon koʻmdi. Soʻnginda, Toʻng Yabgʻu Qogʻon oʻlimindan oʻttiz yil oʻtib, Botu Elinda na budun qoldi, na-da qogʻon... Yigirma yil xoqonsiz, toʻrasiz yashagandan soʻng, Achina Turcha Qogʻon elga bosh boʻlib, toʻqqiz yoʻl tutti. U oʻliboq yurt yangidan buzuldi. Achina Kur Chur Qogʻon boshimizga keldigi chogʻda umitlangandik. Biroq bir yil ichida u-da oʻldi. Ortiq Botu Elinda yashab boʻlmasligin angladim. Tugʻuda yangidan El tuzalganin eshitkandim. Sogʻ qolgan ikki oʻgʻlimni, otboqarimni olib Oʻtukanga yoʻllandim.

Oʻtukan yoʻlinda ilk bor toʻqqizoʻgʻuzlarga duch keldik. Oyxonim El boshinda erkan. Onasi Ishbaraxonning qizi boʻlganidan, koʻkburilarga urugʻdoshligi yuzindan xoqon qizi bizni yaxshi siyladi. Eltarish Qogʻonga bosh egdigini soʻyladi, bir qilich, yetti ot armugʻon etib yubordi...

Mingboshi Bars shunday deya soʻzini tugatdi va oʻgʻli Ezyananing qoʻlidan qilichni oldi. Qogʻon qarshisida yana tiz urib, qilichni unga sundi. Keyin nariroqda turgan Chalgora yetovidagi otlarni koʻrsatib:

— Oy Xotun bularni tortiq oʻlaroq olmogʻingni tiladi, — dedi.

Eltarish Qogʻon cheriklari otlarni qabul etib, yetaklab nari ketishdi. Bitta yuzboshi qatoridan ayrilib, Barsning qoʻlidagi qilichni oldi-da, safiga qaytdi. Shundan soʻngra Bars yana soʻzini davom ettirdi:

— Oʻgʻillarim, yuzboshi Ezgana birlan oʻnboshi Yula-da sening oʻrdunga qoʻshilmoq uchun kelishdi. Ikkisi-da sinanmish cheriklardir, — dedi.

Eltarish Qogʻon mingboshining oʻgʻillariga sinchiklab qaradi.

— Oldin menim cheriklarim birlan boʻy oʻlchashsinlar, — dedi soʻng.

Shu zahotiyuq Ezyana bilan Yula yerga tiz urib:

— Bosh ustiga! — deyishdi.

Oldiniga otchopar sinovi oʻtkazildi. Mingboshi Bars oʻgʻillariga qarshi oʻtukanliklardan yuzboshi Boʻri bilan Dali Ersegun chiqdi. Xoqon chodiridan uch ming odim uzoqlikdagi bir daraxtni aylanib, yana chodir yoniga qaytish kerak. Bitta chopar oʻsha yoqqa borib, uchta tugʻ tikib keldi. Barcha tovush chiqarmay koʻra boshladi. Dovul uch bor gumburlagach, toʻrt otliq ucha ketishdi. Boshida bir xil tezlikda borishdi, keyin Ezyana bilan Yula raqiblaridan ilgari oʻtishdi. Tund yuzli, qoshlari soliq Ezyana urushda yogʻiyni quvayotgandek otini ayovsiz choptirardi. Yula esa, odatiga koʻra, oʻynab yurgandagidek parvosiz musobaqani davom ettirmoqda. Boʻri bir paytlar otasining butun Botu Elida, otchoparda eng chopogʻon boʻlganligini eslab, usta chavandozga xos qiyofada, umid bilan otini qichab bormoqda. Dali Ersegun esa, dunyoda kimdir oʻzidan oʻzib ketishiga aqli yetmagani uchun, otini qattiq qamchilaganicha ilgari bosmoqda. Bir necha muddat vaziyat oʻzgarmadi. Tugʻlarga yaqinlasharkan, Boʻri ikki aka-ukadan oʻzib ketdi. Ersegun ham tezlab, unga yetib oldi. Tugʻlargacha shu holda kelishdi. Birinchi tugʻni Boʻri yulib oldi-da, darhol ortiga qayrildi. Ikkinchi boʻlib tugʻni tutgan Yula ham oʻtkiriligini koʻrsatib

qo'ydi. U Bo'ri kabi tug'ni aylanib o'tib emas, otni taqqa to'xtatib oldi-da, qaytishda Bo'ridan o'zib ketdi. Ayni paytda Ezyana bilan Ersegun tug' olisharkan, to'qnashib qolishdi. Ammo yiqilmasdan, darhol o'nglandilar-da, ilgari chopishdi. Bu to'qnashish Ersegunga foyda berdi, yuzboshi Ezyanadan o'n odimcha oshdi.

Qaytishda yarim yo'lgacha vaziyat o'zgarmadi. Yarim yo'l ortda qolgach, chopish ham, hayajon ham kuchaydi. Xoqon chodiri atrofida yig'ilganlar ko'zlarini ufqqa teshib yuboray deb tikkanlaricha to'rt otchopg'ichdan qay biri oldinda ekanini bilishga tirishardilar. Birinchi qatorda Bo'ri bilan Yula chopishmoqda. Yula bir ot bo'yi ilgarida. Ulardan o'n odim orqada Ezyana bilan Ersegun tortishib kelmoqda. Yuzboshi Ezyana dali Ersegunga yovuqlashib qolgan, faqat oradagi bir otboshichalik yerni bosib o'tolmay garang. Shunga qaramay, ortdagi bu ikki chopg'ich asta-asta oldingilarga yaqinlashmoqda edi.

Xoqon chodiriga besh yuz odimcha bor. Yuzboshi Bo'ri o'nboshi Yulaga tenglashdi. Endi otlarining boshi baravar holda yo'l bosishmoqda. Ersegun bilan Ezyana ham bir xil tezlikda, oldindagilarning shundoqqina orqasida otlarini uchirishmoqda.

To'rt mohir chavandoz otlaridan birin-ketin inib, keltirgan tug'larini xoqon chodiri qarshisida tikishdi. So'ngra xoqon buyrug'iga ko'ra o'zlariga suzilgan qimizlarni sipqorishdi.

Endi o'q otishda har kim o'zini ko'rsatishi kerak. Bars o'g'il-lari bilan sinashmoq uchun o'tukanliklardan to'rt bek maydonga tushdi. Ulardan biri otchoparda birinchi bo'lolmaganini hech ichi-ga singdirolmagan Dali Ersegun edi.

Yuz odimdan qotib turgan nishonga otilgan o'qlar barchasi mo'ljalga aniq tegdi. Shundan keyin uzun tayoq uchiga to'p bog'landi, tayoqni yerga tiqib qotirishdi, so'ngra otni uchirib bo-rayotgan merganlar to'pga yoydan o'q uza boshladilar.

Olti mergan ham nishonni urdi.

Endi yangi sinov o'tkaziladi. Bir cherik bir tayoqni yerga suqqach, har bir o'qchi ellik odimdan buni ura olishi kerak. Barcha nishonga urgach, oraliq masofa yetmish odimga yetkazildi va Ersegunning o'qi mo'ljalga tegmasdan, musobaqadan chiqib ketdi.

Keyin oraliq sakson odimga oshirildi, to'rt kishi mo'ljalga aniq urdi. Bu gal ham o'yindan chetlatilgan o'tukanlik bek edi.

Oraliq to'qson odimga uzaytirilgach, o'tukanliklar buni ham urolmadilar. Maydonda mingboshi Barsning ikki o'g'li qoldi.

Shu payt bir bahodir xoqon huzuriga borib, yerga tiz urdi va unga shunday dedi:

— Ulug' qog'on! Buyruq bersang, shu beklar birlan men-da otishsam!

Xoqon bundan mamnun bo'ldi:

— Yaxshi ish qilursen, o'nboshi Urungu! — dedi.

Urungu yoyini tortib, mo'ljalladi. Keskin bir vizillash eshitildi... O'q tayoqqa sanchilgandi.

Endi orliq yuz odimga uzaytirildi. Bu qadar uzoqdan qimirlab turgan tayoqni o'q bilan urmoq uchun qanday ko'z, qanday bilak kerak, a? Qarangki, barcha kuzatuvchilarning tan bergan qarashlari ostida uchala merganning o'qlari ham nishonga tegdi.

Eltarish Qog'on mingboshi Barsga boqdi va:

— Bars bek, o'g'illaring o'tkir mergan erkan. Tag'in sinash qilurmizmi? — dedi.

Barsning ko'z o'ngida bir paytlar, Qora Qog'on chog'ida o'tkazilgan to'ran-tantana va unda Kur Shad bilan Ishbara Alarning o'q otishlari jonlandi.

— Sen bilursen, xoqonim, — dedi Bars. — O'q otib, "Turk" so'zini yozish-da bor... Bir chog'lar Kur Shad birlan Ishbara Alp bu ishni bajarish uchun bunda o'q otishgandi...

Xoqon mingboshining taklifini qabul qildi. Endi bir xil katolikdagi uch taxtaga uch mergan elliktadan o'q bilan "Turk" so'zini yozishlari kerak. Dovul gumburlagach, o'q otish boshlandi. O'qchilarning o'ng qo'li tinimsiz harakatlanar, sadoqdan o'qni oliboq yoyga o'rnashtirar, ipni tortish jarayonida taxtani mo'ljallab, birin-ketin harflar yasash uchun yo'naltirar edi. Oldiniga uchala mergan ham otishni bir yerda, bir kishidan o'rgan-gandek bir xil tezlik va ayni ustalik bilan o'q otib, musobaqada teng borishdi. Atrofdagilar jimjit tomosha qilishmoqda. Otishmadagi bitta yanglish eng ilgaridagi o'qchini ham o'yindan chiqarib yuborardi.

Mingboshi Bars butun diqqatini to‘plab, otishmani kuzatmoqda. Ikki o‘g‘li bilan birga Urungu ham otishmoqda, ularga qarab turib, chol Qora Qog‘on zamonidagi kunlarini yangidan yashayotganday hayajonda. Urungu eng so‘nggi o‘qini taxtaga sanchganida, Ezyana bilan Yula oxirgi o‘qlarini endigina yoydan chiqarishayotgan edi. Bir on oldinroq o‘q uzishga erishgan Urungu otishmada g‘alaba qozongandi.

Urungu xoqon yo‘llagan qimizni icharkan, Bars uning yuzini yanada yaqindan, yaxshilab ko‘rdi va o‘zicha: “Kur Shadga munchalar o‘xshamasa” deya ko‘nglidan kechirdi. Kur Shadning o‘lganini bilmasaydi, Urunguni ko‘rsatib, bu Kur Shad deyishi ham mumkin edi. Bu sinashlar, o‘q otishlar va bu o‘xshashlik...

18. CHALQORA

Endi sira qilich chopish o‘yiniga yetdi. Barsning o‘g‘illari bilan kuch sinashgani maydonga yuzboshi Bo‘ri bilan o‘nboshi Urungu tushishdi. Ersegun ham qo‘shilmoqchi edi, biroq Oyxonimdan yengilgani esiga tushiboq bundan voz kechdi. Oldiniga ikki yuzboshi — Ezyana bilan Bo‘ri olishadilar. Ikkisi ham dubulg‘ali, temir sovutli va qalqonlarini yaltiratib maydonga tushdilar. To‘qmoq uchinchi bor urilgandan so‘ngra qilichlar qindan sug‘urildi va raqiblar hujumga kirishdilar.

Bo‘rining zarbasi qattiqligi, Ezyananing ustaligi sezilib turibdi. Boshida Bo‘ri tinimsiz ilgari bosib, raqibini chekintirayotgandi, keyin susaydi. Ilk shoshirturuvchi zarbani Ezyana berdi, Bo‘rining dubulg‘asiga tekkan qilich uni esidan og‘dirayozdi. Burnidan qon keldi. Ikkinchi qattiq urishni Bo‘ri bajardi: Ezyananing qalqoni ikkiga bo‘linib, qo‘lidan tushdi. Shunga qaramasdan Ezyana bos-tirib boraverdi va Bo‘rini ancha siqib qo‘ydi. Bo‘ri orqaga chekinarkan, qalqonini yerga otdi va yengillab olgach, hujumga otildi. Endi ikkovi ham kimsa ko‘rmagan chaqqonlik va epchillik bilan qilich urishtirishardi, Bo‘ri odim-odim ilgarilab borardi. Birdaniga rosa yaqinlashib, jon achchig‘ida hamlani kuchaytirishdi. Qattiq hayqiriq yangradi. Bo‘rining yuzida chuqur yara ochilgani ko‘rin-

di, undan sharillab qon oqardi. Ezyananing dubulg'asi ham parchalanib, boshidan tushgandi. Xoqon kulumsaganicha olishuvni to'xtattirdi. So'ngra:

— Mingboshi Bars! Katta o'g'ling yengildi. Shundoq esa-da, yaxshi urushar erkan. Emdi kichigini sinab ko'raylik, — dedi.

Ikki o'nboshi — Urungu bilan Yula maydonga tushdilar. Dovul uch bor gumburladi. Yana qilichlar qinidan sug'urildi va Yula turgan yerida himoyaga chog'langan Urunguga hujum qildi.

Urungu qoyaday qimirlamay turar, qilich zarbalarini qaytarar, orada bir o'zi ham hamlaga o'tar, undan ancha yosh bo'lgan Yula esa atrofida girillab aylanmoqda edi.

Olishuv shu tarzda ancha davom etdi. Kimning yutishi belgilik emasdi. Yula faqat hamla qilmoqda, Urungu esa yolg'iz qo'rinmoqda.

Ikkala cherik ham holdan toya boshladi. Charchog'dan qutulishni o'ylarkan, ikkisi ham bir paytda qalqonini tashlab, olishuvni davom ettirishdi. Yula cho'loqligiga qaramay, tez-tez odimlab, raqibining tevaragida qarchig'aydek aylanardi, tund basharasidagi sokinlik barchaga ma'qul edi. Urusha-urusha ikkisi ham yuzlaridan yaralanishdi.

Eltarish Qog'on natijani oldindan sezgani uchun olishuvni to'xtattirdi va ikkisining teng ekanligini bildirdi.

Qimizlar sunuldi, ichildi, dovul-u karnaylar yangradi. Sira kurashga keldi. Yaxshi kurashchi bo'lgan yuzboshi Ezyanaga qarshi Tug'u Elidan Buluch chiqdi. Buluch — Eltarish Qog'on cheriklariga qilich yasayotib o'lgan temirchining nevarasi; sog'lom, yirik gavdali yigit. Hozirgacha biror kimsadan yengilmagan.

Ikki botir o'zaro qattiq siltalashgandan keyin bir-birini poylay boshladi. Ilk quchoqlashgandayoq Ezyana yirik Buluchni birchalishda yerga yuztuban yiqitdi. Buluch bir ag'anab Ezgana bilan yuzma-yuz bo'ldi va uni ko'targanicha oyoqqa qalqdi. Yangidan bel tutishdi. Ko'p o'tmay Buluch ustachasiga usul qo'llab, raqibining boshini qo'ltig'iga qisib oldi. O'tukanliklar uni yutdi deb o'ylashgandi. Faqat u yutolmadi. Yuzboshi Ezyana kutilmagan, hech ko'rilmagan bir chiranish bilan boshini raqibining qo'ltig'idan sug'urib oldi-da, birdaniga uni dast ko'tarib, ag'dara-

digan usul ishlatdi. Buluch yonlamasiga yiqilarkan, Ezyana qo'llarini bo'yinturuq qilib uning bo'yniga solib oldi.

Buluchning bir yelkasi yerdaydi. Ikkinchisini ham tegdirish uchun Ezyana bor kuchini sarflasa-da, Buluch chalqancha yotib qolmaslik uchun o'lib tirishardi. U shunchalar g'ayrat ko'rsatardiki, suyaklari qisirlar, qon tepgan yuzi qip-qizargan edi.

Bu og'ir tirishuv ellikka sanagunchalik muddat davom etdi. O'tukanliklar hafsalarini pir bo'lib, Buluchning yengilishini kutatarkanlar, yana kutilmagan holat yuz berdi. Buluch bir siltanishda ochiqdagi yelkasi bilan tiranib, yerga tegib yotgan yelkasini ko'tarib oldi-da, Ezyanani ustidan itqitib yubordi. Ikkovi ham sakrab oyoqqa qalqishdi. Bir birovlar tevaragida bir aylanib o'tishgach, yana quchoqlashib, olisha ketishdi. Buluch o'tkir usul qo'llab, raqibini bir chalishda qulatdi. Ammo Ezyana yiqilarkan, uning niyatini fahmlab qolgandi. Hali tamom ag'darilmasdan Buluchni tutdi-da, oyoqlari bilan boshi uzra ko'tarib, tepib, uchirib yubordi. Tag'in ikkalasi birdaniga, tengdaniga oyoqqa qalqishdi.

Buluchning rosa jahli chiqdi. Bu kunbotarlik yuzboshi yer iskamagan yelkasini yerga tegdiray dedi-ya. Raqibining boshidan tutmoqchiday aldatgich harakat qilib, so'ngra birdan Ezyananing oyoqlaridan oldi, ag'darib, yerga bosdi. Tuproq ustida qisqa, ammo holdan toydiruvchi olishuv bo'ldi. Sekin-sekin Ezyananing kuchi tugadi, birin-ketin ikkala yelkasi ham yerga tegdi. Buluch kurashda yutib chiqqandi.

Eltarish Qog'on mingboshi Barsga boqdi.

— Bars bek! — dedi. — O'g'ling kurashda qozona bilmadi, biroq yomon usta kurashchiligini ko'rsatdi.

Shu payt qiziq ish yuz berdi. O'tukanliklar mingboshi Barsning otboqarini o'rtaga chiqib, aylana boshlaganini ko'rgach, hayron qolishdi. Bars yerga tiz urib, xoqonga murojaat etdi:

— Ulug' xoqon! Otboqarim Chalqora usta kurashchidir. Izn bersang, kurasha bilir.

Xoqon mingboshining so'zlarini ma'qulladi. Jarchi-ulaqlar baqirishganicha Chalqoraning maydonga kurashchi chaqirayotganini bildirishdi. Bir muddat o'tdi, istakli chiqavermadi. Shunda Buluch yana o'rtaga kelib, Chalqora bilan olishuvni qabul etdi.

Buluch charchagandi. Ammo bugungacha sirti yerga tegmangani uchun o'ziga ishonchi kuchli, xotirjam edi.

Kurash juda shiddatli boshlandi. Ikkisi-da sog'lom, yirik, tog'kelbat yigitlar bo'lgani uchun olishuvlari ham shunga yarasha edi. Kurashchilar bir-birlarini uzib-yulib oladiganday tortishib-sil-talashar, to'nkani ham sug'urib oladigan bir kuch bilan tirishib, oyoqdan chalishar, buqaning belini sindiradigan quvvat-la bellarini siqishar edi. Kunchiqarliklar bu o'g'uzning yomon kuchli kurashchi ekanligini bilib olishdi. Buluch ham olishuvda tobora ochilib borar, kurashgan sayin charchog'i tarqab, nash'asi ortmoqda edi.

Mingboshi Bars bir oz xarkin ko'rinaridi. O'g'illari kichik-kichik farqlar bilan musobaqada yutqazishdi. Hech bo'lmasa otboqari shu olishuvda g'olib chiqishini ich-ichidan istardi. Faqat olishuv cho'zilgandan cho'zilib, to'moshachilarga tuganmas kurashday tuyula boshladi. Endi ish qizigandan qizib, harakatlar yanada tezlashdi, zarbalar tag'in ham og'irlashdi.

Birdaniga Buluch buqaday Chalqorani belidan siqib, dast ko'tardi-da, yerga urdi. Daraxt yerga gupillab qulaganday tovush chiqdi. Barchaning o'yida, Chalqora o'zini o'nglay olarmikanyo'qmi, degan savol tug'ildi. Shunda u, go'yo hech narsa bo'lmaganday, bir ag'darildi-da yuztuban tiralib oldi, so'ngra ustidan bosib turgan Buluchni bir kigizday silkib, undan qutuldi va oyoqqa qalqdi.

Yana yangidan qo'l tutishdi. Buluch tinimsiz Chalqorani surmoqda, u ham tekis tuproq ustida tirangancha o'zini tutmoqqqa tirishmoqda. O'zini tutolmasa, tamom, yengiladi. Chunki temirchining nevarasi rosa ochilgan, butun kuchi, bor ustaligini ishlatib olishmoqda. Chalqora bu holatda ortiq tura olmasligini sezib, havfliligini bila-bila, belini raqibiga ushlatdi va o'zi ham uning qo'llarini ombirday qisib oldi. Eng kuchli ikki kurashchi endi bir-birovini yerdan uzib olish uchun bor kuchi bilan tirisha boshladi.

Bir-ikki bor bir-birini silkalab-sudrab sinab ko'rishdi. Bir ish chiqmadi.

Keyin Chalqora turgan joyida bir aylanib, Buluch bilan birga o'zini yerga otdi. Tuproq uzra bir o'mbaloq oshishgach, sirtini sirtiga tirashib, birining o'ng qo'li unisining chap qo'lini qaychi

bo'lib tutganicha, tezda oyoqqa qalqishdi. Ko'z yumib ochgunchalik fursatda qolgan ikki qo'llarini ham o'shanday qaychi qilib ushlashdi. Bundayin olishuvni ko'z ko'rib, quloq eshitmagandi. Kurashchilar orqama-orqa turganlaricha, qo'llari zanjirlangandek tutishgan holda, bir-birini ko'tarib yerga urmoqqa intilishardi. Bu tortishuvda Chalqoraning uzun bo'yiligi qo'l keldi, u ikki bukildi-da, raqibini ko'kka uchurib, qo'llarini bo'shata turib, yerga qattiq urdi.

Endi olishuv tuproq ustida davom etdi. Chalqora ostidagi Buluchni bo'ynidan bo'g'ib olish maqsadida, ikki qo'lini chalkashtirib, uning yelkalaridan tutishga-bo'yinturuq solishga urinardi, biroq raqibi bunga yo'l qo'ymadi. Buluch holdan keta boshladi. Ishni tez bitirmasa, yengilishi aniq. Shuni o'ylarkan, qattiq bir siltalanib, Chalqoraning tagidan chiqib oldi. Kuchanib, kuchini to'plab, oyoqqa qalqdi.

Olishuv boshqatdan boshlandi. Ikkisi ham bir-birining qo'li-dan, oyog'idan tutib olishga intilib, qattiq-qattiq hamla qilishardi. Ora-sirada kalla urishardi. Ikkovining ham og'zi-burni qonga bulanib, yuzlari tanilmas tusga kirdi. Chalqoraning bir ko'zi shishib yopilib qoldi, Buluchning qoshi yorilib, ko'ziga qon to'ldi. O'yinni boshqarayotgan yuzboshi bergan belgidan so'ng, kurashchilarni qayrash niyatida dovullar yanada tezroq chalinib, qattiqroq gumburlatildi.

Tomoshachilar nafas olmayotgandek atrof jimjit: kurashchilar bir-birini itararkan, chalarkan, ensasidan yo bilagindan tutish uchun qo'l otarkan, tovushlar baralla eshitilardi. Bu tovushlarga tomoshachilarning quvvatlovchi hayqiriqlari yoki xo'rsiniqlari jo'r bo'lib turar edi. Ikki bahodir temirchining bosqoniday pishillab nafas olardi. Olishuv cho'zilgandan cho'zilib, ular ham charchagandan charchagandi. Ikkovi ham xoqon kurashni to'xtatmasdan burun bitirib olish uchun rosa chiranmoqda. Ammo bu olishuv bitadigan olishuv emasdi.

Bir gal Chalqora Buluchni qattiq chalib, yerga ag'dardi, biroq yengolmadi. So'ngra Buluch ham uning oyog'idan olib, yerga bosib odi, ammo hech ish chiqmadi. Chalqora uning oyoqlari orasiga kirib olib, ustidan itqitdi. Faqat darhol o'zini o'nglagan

Chalqora orqadan hujumga o'tgan Buluchning boshidan qisib, egilib ko'tararkan, uni havolatib otib yubordi.

Olishuv shu tarzda cho'zilib, kimsa g'oliblikka erisholmayotgandi. Bir payt Chalqora jon achchig'ida uligan kabi bo'kirgani, to'g'rirog'i o'kirgani eshitildi. Shu on qarqinch bir otilish bilan Buluchning belidan tutib, uni yerga ag'dardi. Qisirlagan tovush eshitildi. Buluchning yelka suyagi singandi. Uning qarshilik qilishga kuchi qolmadi, yelkalari yerga tegdi. U yengilgandi. Shunga qaramasdan sakrab oyoqqa turdi. Qo'lini og'ziga olib borib, hovuchiga tupurdi. Ikkita qonli tish yiltillayotgan hovuchini Chalqoraga ko'rsatarkan:

— Ko'p qattiq olishursen, — dedi.

Chalqora ko'zi shishgani uchun yaxshi ko'rolmayotgandi. Egilibroq Buluchning hovuchiga boqarkan, kulumsab qo'ydi. Qo'lini og'ziga olib borib, bir tupladi-da, Buluch tomonga cho'zdi.

Uning hovuchida uchta qonli tish bor edi...

19. KO'KTURK ELCHILARI

Mingboshi Barsning o'g'illari o'zlarining kuchli, ishga yararlik cherik ekanliklarini ko'rsatib, Eltarish Qog'on qo'shiniga qabul etildilar. Keksa mingboshi ham xoqonning buyruq beklari qatoriga kiritildi. Bularning bari yaxshi ishlar edi. Faqat topilmagan bir topishmoq qolgandi. Chol shuni o'ylardi. Merganlikda Kur Shad kabi ustalik ko'rsatgan va Kur Shadga judayam o'xshagan o'nboshi Urungu kim... Uning qorabudundan ekanligini bilib olgandi. Biroq o'q otishi, yurish-turishi, yuzlari shunchalar Kur Shadga o'xshagan bir cherikning u bilan qarindosh emasligi ham qiziq. Bars bek, sakson yillik tiriklikning o'ziga bergan tajribasiga suyangan holda, bu ishning ichida boshqa ish borligini sezgandi. Ko'p yashagan, ko'p ko'rgan kishi, albatta, har ne ishni, jumboqni chuqurroq tushunadi, boshqalar bilmaganni biladi.

Bars bek o'ziga xoqon tortiq etgan chodirda, kigiz ustida uzanganicha shularni o'ylardi. Oza emas, ko'p emas, qirq besh yil oldin

qahramon Kur Shad qirq so'g'ushdoshi bilan chin saroyiga hujum uyushtirgan, butun turklarga ovunch va shon qoldirib o'lgan edi. U bu xabarni Botu Elida eshitdi, qo'zg'olonga andalarining ham qatnashganini bildi, shu zahotiyoq o'zining ular orasida bo'lmagani uchun ko'ngli o'rtanib ketdi, bu o'rtanish bir dard tuguni bo'lib ichida qoldi. Qiziq, Kur Shadning xotiniga ne bo'ldiykin? U xotin Barsning xolasi edi. Qanchalar esli, bilimli, chechan, epchil xotin edi-ya... Bir cherik kabi hech nedan qaytmas, bir xoqon kabi chuqur o'yli, qisqasi, tengi yo'q xotin edi. Endi uning o'tib ketgani aniq. Faqat u qachon, qayerda o'ldi ekan?..

Bars birdan buni aniqlash istagi ko'nglida kuchayganini tuydi, xolasining xotirasi hali-hanuz ongidan o'chib ketmagandi. Balki O'tukanda uni taniydigan odam topilar, deya o'yladi. Ammo kimdan so'ramasin, tuzuk-quruq javob ololmadi. O'tukanning eng kekxa kishilari bilan so'ylashdi, so'rab-surishtirdi. Kur Shadning xotinini ko'rgan, eshitgan chiqmadi.

Qari mingboshi bu yurishmagan ishning tolq'inligi ichida o'ylanib o'tirarkan, chopar kelib, Eltarish Qog'on uni kutayotganini aytdi. Bars shu xaxoti o'rnidan turdi. Xoqon chodiriga borgach, unda ko'p odam yig'ilganini, yig'noqda yuzboshi Bo'ri ham borligini ko'rdi. Ko'p kutmadi. Bir tarkan Bars bilan Bo'rini Eltarish Qog'on huzuriga yetaklab bordi.

Ikkisi ham yerga tiz urib, xoqonga salom berishdi.

Ko'kturk xoqoni mignboshi Barsga shunday xitob etdi:

— Bars bek! Seni To'qquzo'g'uz Eli Xotuni Oyxonimga birinchi elchi etib yo'llarmen.

— Bosh ustiga, xoqon! — dedi Bars.

— Armug'onlaridan quvondim, buni bildir. So'ngra, orada qarindosh-urug'chilik borligi yuzindan bizga yovuq, yondosh yerda o'tirishi kerakligini-da unga ayt! Tinimsiz turgan yerin almashtirib, ortiq bizdan gizlanmasin! To'qquzo'g'uzlar menim o'z budunimdir, Oyxonimga buni so'yla! — dedi xoqon.

— Bosh ustiga! — dedi Bars.

Eltarish Qog'on yuzboshi Bo'riga yuzlanib:

— Bo'ri bek! — dedi. — Seni Oyxonimga ikkinchi elchi etib yo'llarmen!

— Buyrug'ing bosh ustiga, xoqon! — dedi Bo'ri.

— Sen-da to'qqizo'g'uzlar chodirin sana, har chodir boshiga bir ot, bir sigir, ikki qo'y yubormaklari kerakligin ularga bildir! Bu o'lpon kuzgacha bizgacha yetkazilmasa, ustlariga cherik torturmen, buni-da so'yla!

— Buyrug'ing bosh ustiga, xoqon! — dedi Bo'ri.

Eltarish Qog'on bir muddat o'ylanib turdi. Keyin Bilga To'nyuquq bilan nimanidir maslahatlashdi. So'ngra ikkala elchiga qarab shunday dedi:

— Yoningizga kerakli cheriklarni oling, erta yo'lga chiqing, bir oydan oshirmasdan bunda bo'ling! Oyxonimga yetkazilajak armug'onni — o'n to'p chin ipagi birlan bir oltin bezaklik pichoqni tarkan sizga berur.

Ikki elchi:

— Bosh ustiga! — deyishdi va yerga tiz urib xoqonlarini olqishlagach, chodirdan tashqariga chiqishdi.

So'ngra ikkalasi ham kun botgungacha yo'lga tayyorgarlik ko'rishdi.

* * *

Elchilar ertasiga kun botmasdan yo'lga tushdilar. Mingboshi Bars yoniga otboqari Chalgora bilan birga yana to'rtta cherik oldi. Yuzboshi Bo'ri esa andasi Urungu bilan bir otboqar yordamchi oldi, xolos.

Karvon yo'lga chiqqach, anchadan keyin, Dali Ersegun ularni quvib yetdi, Bars bekka yaqinlashib, o'zini ham olib ketishini tilab, undan buyruq berishini istadi va niyatiga erishdi. Ersegun eng orqada, bir o'zi, xuddi uchinchi elchiga o'xshab yo'l bosmoqda. Ammo unga xoqon tarafidan bir yumush yuklanmagan; u Oyxonimga tortiq ham olmagan, shunaqa ajoyib, o'xshashi yo'q elchi. Shunday qilib ular o'n kishi bo'lishdi. Mingboshi Bars Dali Ersegunning bir yerda turolmas bola ekanligini bilgach, unga karvonning yon va orqa tarafini qo'riqlash vazifasini topshirdi. Ersegun goh oldinga, goh o'ngga, goh so'lga ot solar, ufqlarga boqar, so'ngra orqada qolganicha tevarakni kuzatar, kimsa ko'rinmagach, karvonga yetishib, bir muddat ular bilan birga borar edi.

Barsning ikki cherigi karvon ilg'ori edi, ularga yo'lning old tarafini kuzatish yuklatilgan. Birinchi elchi qari, bu tufayli karvon sekin yurishga majbur. Bu ketishda o'n-o'n ikki kunda To'qqizo'g'uz Eliga yetib borishni umid qilishmoqda.

Bars bilan Bo'ri ko'pincha yonma-yon borishardi, ammo juda oz gaplashishardi.

Karvondagi eng kamgap kishi Urungu. Andasi Bo'ri unga elchilikka birga borishni taklif etganida, so'zini qayirolmadi. Zotan borolmayman deyishiga bir sabab ham yo'q. To'g'risi, bir ko'ngli bor desa, bir ko'ngli borma, derdi. Bag'ridagi o'rtanish o'ti Oyxonimni ko'rishi bilan bir oz pasayishi ham, qaytadan olovlanishi ham mumkin edi. U butunlay majhullik yo'liga tushgandi, ortiq hech narsani o'ylamasdi. Nimadanligini bilmaydi, biroq charchagani aniq. Buyog'i nima bo'larkin? Kim bilsin!..

Ersegun esa, yoshlik — beboshlikning yozgi bo'ronday guril-lab kelgan sevgisiga ko'milganicha chir-chir aylanar, bir yerda turolmas, faqat Oyxonimdan yengilishning ko'nglida qoldirgan siniqligini ham bir turli otolmay borar edi. U nima uchun yo'lga chiqilganini ham o'ylamasdi. Xoqon qizi bilan yana bir bor urushsamikin? Biroq elchilar ichidagi bir kishining bunday qilishga imkoni yo'q.

Unga uylanishni taklif qilsamikin? Otasini o'ldirgan u qizdan o'ch olgani borib, olishuvda yengilib, yana undan o'ziga tegishini istashi kulgili ish. Ammo nima qilishi kerak?.. Buni o'zi ham bilmasdi.

Zotan u Eltarish Qog'on tarafidan elchilikka qo'shilmagan. Yana Oyxonimning tutquni ekan, qochgan bir qochoq. Faqat endi Oyxonim unga tutqun deya boqmas...

Xayoli shu yerga kelganida Ersegun bir oz xotirjam tortdi. U elchilar orasida borarkan, Oyxonim ko'z o'ngida obro'si oshadi. U yurtga bir ko'kturk begi, hurmatli mehmon maqomida borishi bilan oldingi asirlikda tug'ilgan yuzqorasini bir oz yuvishi mumkin.

Bunda tutqunda ekan, qulog'iga chalinganidek, ko'kturklar to'qqizo'g'uzlarga hujum boshlasalar edi, uning uchun bayram bo'lardi. Ersegun hech narsaga qaramasdan xoqon qizining cho-

diriga hamla qilardi, uni mutlaqo asir qilardi, so'ngra o'ziga xotin qilib olardi... Ammo endi bu gaplar bir xayol. Shunga qaramay, bo'lgan ish bo'ldi, endi qaytish yo'q, Oyxonimning oydek oppoq, kundek issiq yuziga bir to'yib boqsa, yetar.

* * *

Kunlarning birida bir oqar suv boshida tinlanish uchun to'xtashdi. Havo rosa isigan. Bars bilan Bo'ri yonma-yon, qovurilgan tariq va qurut yeb o'tirishibdi. Bars ancha narida, bir o'zi, otiga suyanganicha kungayga qarab o'y surayotgan Urunguni ko'rsatib:

— Yuzboshi Bo'ri! O'nboshi Urunguni tanirmisen? — deya so'radi.

— Nechun tanimay? U eski yo'ldoshim, andam.

— Urunguning otasini, onasini-da bilirmisen?

— Otasini ko'rmadim. Onasini bilaman, ko'p yillar to'rt cho-dirlik ovulimizda u bilan birga yashadik.

— Qanaqa xotin edi, qani, bir menga tushuntir.

Bo'ri xayolga toldi. So'ngra:

— Tengi yo'q xotin edi, — dedi. — Ovulimizning joni edi...

Shunda Bars uning so'zini kesdi:

— Bu so'zlarni qo'y. Menga uning yuzi-ko'zini, bichimini so'yla, — dedi.

Bo'ri olislarga qaraganicha o'ylanib turdi. So'ngra anglatmoqqa kirishdi, Bars diqqat bilan quloq tutdi, bir payt:

— O'ng yanoqinda ko'zga chalinarliq bir mengi bormidi? — deya so'radi.

Bo'ri uning yuziga hayratlanib qaradi.

— Bor edi. Sen qaydin bilursen? — dedi.

Bars jim qoldi. Sakson yillik umrning bergan tajribasi va ehti-yotkorligi yuzidanmi, so'zni boshqa yoqqa burdi:

— Bir chog'lar, O'tukanda shunday bir xotinni tanirdim-da, — dedi. So'ngra qiziqishini yashirolmasdan: — O'sha xotin-ning otini-da eslarmisen? — deya so'radi.

Bo'ri:

— Yo'q, — dedi. — Otini bilmasmen. Barchamiz unga, ena, derdik.

Jim qolishdi. Bars bu gaplarni nechun so‘raganini Bo‘ri yaxshi tushunmadi. Buning tagiga yetmoq istadi, Urunguning onasi haqida o‘ylay boshladi. O‘shanda otini o‘lar-qolariga qaramay choptirganicha uzoqlardan topib kelgan qimizini uning tirikligida yetkazishga ulgurolmagani alamini, achchig‘ini yana bir bor tuydi. O‘sha kunni hech unutmaydi. Bir oz oldin kelsaydi, unga qimizini ichirardi, armoni qolmasdi. Shuni eslarkan, qiynalib ketardi, siqilgandan siqilardi. Hozir ham joni siqildi. Bars buni sezdi.

— Achchiq narsalardan so‘ylaganimiz uchun ko‘ngling og‘ridimi, yuzboshi? — dedi.

Bo‘ri shunda o‘sha kundagi qimiz qidirishganini, Urunguning onasi qanday o‘lganini bir-bir aytib berdi.

* * *

Ular yo‘lga chiqqanlaridan o‘n olti kun o‘tganida to‘qqiz-o‘g‘uzlar manziliga yetib borishdi. Iz qoldirmasdan, tinimsiz turgan yerini almashtirgan bir ovulni topish ancha qiyin kechdi. Ovul yanada kengayib, to‘rt yuz chodirlik bo‘lgandi. Eltarish Qog‘on elchilari ovulga joylashdilar va Qatir Bag‘a bilan ertasi kun Oyxonim huzuriga chiqishni kelishib olishdi.

Bars yonidagilarga nima qilish kerakligini qisqacha tushuntirdi. Birinchi bo‘lib o‘zi so‘z oladi. Keyin besh to‘p ipakni ushlab orqada turgan Ersegun bek bilan Urungu armug‘onlarni topshirishadi. Undan so‘ngra Bo‘ri bek so‘zlaydi, oltin bezakli pichoqni Oyxonimga sunadi. Urungu bilan Ersegun bunaqa yumushni bajarishni hech o‘ylamaganlari uchun darhol hurkishdi, biroq buyruq olganliklari uchun bir nima deyisholmadi.

Urunguning ichi titrardi. Oyxonimning yorqin boqishlarini ko‘radi, Tangri qo‘shig‘iga o‘xshagan tovushini eshitadi. Faqat, shunisi ham borki, u bir paytlar o‘zini o‘qlab ag‘dargan yog‘iy bilan, menga tegasanmi degan taklifini “qorabudundansen” deya rad etgan bir sevgili bilan uchrashadi. Ichida tinganday bo‘lgan o‘sha bo‘ron yana quturadi, kul bosgan u o‘choq yana olovlanib, dardi yana yangilanadi. Yo‘q, yo‘q. Urungu bir oz yanglishmoqda. Bular bo‘ladigan ishlar emas. Bo‘lmasligi ko‘rina boshlagandi ham... Shunday qilib, andasi uni bu yoqqa sudrab, bilmasdan unga

yomonlik qilib qo‘ygandi. Mingboshi Bars esa bu yomonlikda undan ham oshib tushgandi.

Ersegun esa Urungudan ham hayron edi. Chunki u hali hech qancha yashamagan, yer yuzidagi tirikchilikning uzun yillar evaziga beradigan tajribasidan mahrum edi. Hatto qiz sevmoqning neligini ham tasavvur qilolmasdi. Umuman hech narsa bilmasdi. Faqat hayotida boshiga tushgan ilk sinov Oyxonimga ko‘ngil berishi, bu ishqning ham totli, ham achchiq bir ne ekani ni bilardi. Tag‘in uning bir ko‘ngil yarasi bor edi. Oyxonimga yengilgandi.

Bars qo‘l ostidagilarga buyruq berarkan, ilk bor Urungu bilan yuzma-yuz keldi va unga sinchiklab tikildi. Quyib qo‘yganday Kur Shadning xuddi o‘zi. Turishida, so‘ylashida ko‘kturk beklarini eslatadigan viqor bor. Yana, o‘nboshi qiyofasida ekan, undagi ikki narsa ham ko‘zga yaqqol tashlanardi: bo‘rki va pichog‘i...

Bu bo‘rk qaysidir bir xoqonning bo‘rkiga, pichog‘ ham xoqon pichog‘iga o‘xshardi. Birdan Barsning ko‘zlari pichoqqa tikildi va miyasida bir ne yalt etdi. Ha, bu pichog‘ Kur Shadniki edi, unga Bumin Qog‘ondan o‘tgandi. Barcha eski o‘tukanliklar kabi Bars ham bu pichoqni tanirdi, hatto uning betidagi tilsimli yozuvning quyosh chiqayotganida va botayotganida ko‘rinishini ham bilardi.

O‘sha kechasi birinchi bo‘lib soqchilik qilgan Urungu hech bir yo‘ldoshini uyg‘ontirmasdan ertalabgacha yurib chiqdi, Oyxonimni o‘ylab, ko‘ziga uyqu yo‘latmadi.

Bars bilan Ersegun ham yaxshi uxlay olishmadi. Ikkida bir uyg‘onishar, boshqa-boshqa sabablarga ko‘ra uyqulari qochgan esa-da, ayni bezovtalik ta‘sirida to‘shaklarida to‘lg‘onishardi.

Ertalab Oyxonim elchilarni katta tantana bilan qabul qildi. To‘qqizo‘g‘uz cheriklari endi yaxshi kiyingan va qurollangan edilar. Mingboshi Bars Eltarish Qog‘ondan olgan buyruqni bajardi.

— Oyxonim! — dedi u. — Xoqonim armug‘onlaringdan quvondi. Ona yoqdan oramizda qarindoshlik bo‘lgani yuzindan O‘tukanga yanada yovuq yerga ko‘chishingni buyurur. Tinimsiz turgan yeringni o‘zgartirib, yashirinmog‘ingni ortiq istamas. To‘qquzo‘g‘uz buduni o‘z budunimdir, der.

Oyxonim qimirlamasdan, indamasdan uning soʻzlarini tingladi. Bars oʻzidan keyinroqda turgan Ersegun bilan Urungu tarafga ishora qilib:

— Xoqonim senga oʻn toʻp chin ipagini armugʻon etib yoʻlladi, — dedi.

Ipak toʻplarini koʻtargan ikki kishi, oydan-da, kundan-da goʻzal Oyxonimga koʻngil oldirgan ikki koʻkturk, bir necha odim ilgari yurib, yerga tiz urdilar va Oyxonimning ishoratiga koʻra ikki toʻqqizoʻgʻuz cherigining kelib qoʻllaridan armugʻonni olgunlariga qadar kutib turishdi.

Xoqon qizining porloq, keskin boqishlari oʻzini sevgan, biri hali bola, biri yoshi oʻtgan ikki koʻkturkka qadaldi. Yuzlariga qarab, ikkisinin ham koʻnglini oʻqigach, buyruq berib, ularni turgʻazdi.

Keksa mingboshi Bars bu uchovining orasida nelar kechgani-dan xabarsiz edi. Ammo Ishbaraxonning bu aqlli oʻnboshisi, hayot qozonida sakson yil qovurilib pishgan bu esli koʻkturk begi bular oʻrtasida nimadir borligini ham sezmasdan qolmadi.

Endi yuzboshi Boʻri soʻzlay boshladi:

— Oyxonim! Eltarish Qogʻon buyrugʻiga koʻra Toʻqquzoʻgʻuz chodirlarini sanadim. Toʻrtyuz sakkiz chodir ekansiz. Xoqonim har chodir boshiga bir ot, ikki sigir, ikki qoʻyni soliq uchun yuborishingizni buyurdi. Kuzgacha yetib bormasa, Koʻkturk oʻrdusi ustingizga yurajakdir.

Bars soʻzlayotganida qimirlamasdan tinglagan toʻqqizoʻgʻuz beklari Boʻrining gaplarini eshitib, bir-birlariga maʼnoli qarashdi. Yuzboshi Qatir Bagʻa qip-qizarib ketdi, koʻzlarida chaqmoq chaqqanday boʻldi.

Boʻri bek bularga parvo qilmadi va soʻzida davom etdi:

— Xoqonim bu oltin bezakli pichoqni senga tortiq etib yoʻlladi, — dedi va ilgari bir necha odim otib, yerga tiz urdi.

Qatir Bagʻa kelib undan pichoqni oldi va Oyxonimga topshirdi. Chodirga teran jimlik choʻkdi. Bu jimjitlikda koʻkturklar va toʻqqizoʻgʻuzlar bir-birlariga maʼnoli-maʼnoli tikilishdi. Bu boqishlar yana bir oz choʻzilsa, ish qilich sugʻurishga borib yetardi. Oyxonim bu xavfning oldini olib, soʻzga kirishdi:

— Eltarish Qog‘onni men-da xoqon deya tanidim, buni bir necha bor o‘ziga bildirdim. Qarindoshligimizda meni unga bog‘laydir. To‘qqizo‘g‘uz birlan ko‘kturk bir og‘ochning ikki butog‘idir. Yer-ko‘k qorishmish kunlarda o‘rtada urush chiqmishti. Emdi yer-ko‘k tinch. Ulug‘ xoqonning butun buyruqlari bajariladir. Ertaga bularni birinchi elchi Bars bek birlan so‘ylashadirmen. Emdi chodiringizda tin oling, ovulimizda tilagingizcha kezining...

Ko‘kturklar yerga tiz urib Oyxonimni olqishlagach, oyoqqa qalqishdi va chodirdan tashqari chiqishdi.

20. URUNGUNING PICHOG‘I

Bars oqshom payti Urunguni chaqirib, u bilan suhbatlashdi. Boshida elchilik ishlaridan so‘z ochdi. Keyin sekin-sekin mavzuni o‘zgartirdi. Urunguning qachon o‘nboshi bo‘lganini so‘radi.

So‘z shu nuqtaga yetganida, Bars o‘zining o‘nboshi bo‘lgan kunlarini eslab, o‘sha yillardagi O‘tukan haqida so‘ylarkan, birdaniga:

— Urungu! Tanishim chiqarmikin, otang kim erdi o‘zi? — deya so‘rab qoldi.

O‘nboshining yuzi kutilmaganda o‘zgardi. Bars ikkisining ko‘zlari to‘qnashdi. Urungu qayg‘ili tovushda:

— Men otamni tanimasmen, uni ko‘rmaganmen, mingbo-shi, — deya javob berdi.

— Otini-da bilmasmisen?

— Yo‘q!

Bu yo‘q so‘zi o‘ta tund, yirtqich bir tovushda aytiladi. Bars yuzida hech bir o‘zgarish sezdirmasdan Urunguga boqardi, uning qarashlaridan, so‘zlaridan bir ma‘no chiqarmoqqa urinardi. O‘nboshining tovushidagi zardaga parvo ham qilmasdan yana so‘roqqa tutdi:

— Onangni tanirmiding-yo‘qmi?

— Meni u ulg‘aytti.

— U-da otangning kimligini so‘ylamadimi?

— So‘yladi.

— Kimmish?

— Men kichik erkan o'lmish bir so'g'ushchi...

Bars bir oz taraddudda qoldi, so'ngra yana bir savol berdi:

— Onangning oti kimdi?

Urungu qarshisiga qarab qoldi. Keyin allaqanday dovdirash ichida boshini saraklatib:

— Shuni so'rash hech esimga kelmaptir, mingboshi,—deya javob berdi.

— Shundoqmi-da bo'lur!? — deya hayronligini bildirdi Bars.

— Mana, bo'lmish... — dedi Urungu taqdirga tan bergan qiyofada. — Undan boshqa kimsam yo'qti. Ko'p ezilib, qiynalib-siqtalib meni ulg'aytti. Menga har neni o'rgatti. Menim uchun u yolg'iz onam erdi. Ona derkan, otini netardim. Bu yuzdan otini so'rmak esimga kelmaptir.

Urungu yana ba'zi narsalarni aytishga chog'langandi, faqat ayni shu chog'da Bars, botayotgan quyoshga qaray turib, nenidir eslab qolgan kabi:

— Shu pichoqni menga ber-chi, — dedi.

Urungu uzatgan pichoqni qo'liga oliboq bir yuzini botayotgan kunning so'nggi yog'dulariga qaratdi. Sop chetida bir tamg'a ko'zga tashlanardi. Pichoqning narigi betini nurga soldi, bu tomonda ham, sop setida "Bumin Qog'on" so'zlari o'yib bitilgandi.

Bars adashmagandi. Urunguning belidagi pichoq Kur Shadning pichog'i edi.

* * *

To'qqizo'g'uzlar orasida eng hurmatli bek yuzboshi Qatir Bag'a edi. Ko'kturk elchilariga qarab yurish vazifasi ham unga topshirilgan. U eng hushyor cheriklardan uchtasiga Bars, Bo'ri va Urunguga ko'z-quloq bo'lib yurishni buyurdi. O'zi esa bularning barchasini ko'z ostida tutishga intilardi. Ko'kturklarning yangidan to'qqizo'g'uzlarga hujum qilishi haqidagi xabardan keyin elchilarning kelishi uni shubhaga solib qo'ygandi. U ko'kturklarning elchi yuborish bahonasida to'qqizo'g'uzlarni chalg'itishlaridan qo'rqardi. Shuning uchun bir o'nboshiga qo'shib o'nta cherikni kungayga yo'llab, ko'kturklardan xabardor bo'lib turishni tayinladi.

Oqshom chog'i Bars bilan Urunguning yolg'iz suhbatlashgani ham Qatir Bag'aning ko'zidan qochmadi. Kechasi bilan chodirlarga soqchilik qiladigan bir cherigi yoniga kelib, elchilar qo'ngan chodirlarni kuzata boshladi. Bu ishni u o'ta muhim deb bilgani uchun, uyqusini qochirish niyatida, ovqat ham yemadi, barmog'ini kesib, unga yengilgina tuz sepdi.

Barcha yotib uxlaganidan va o'rtada soqchilardan boshqa kimsa qolmaganidan keyin Qatir Bag'a elchilar chodirining bittasidan kimningdir chiqqanini va Barsning chodiriga kirganini ko'rdi. Tovush chiqarmasdan o'sha yoqqa qarab yurdi va chodirning eng ko'lkali tarafiga suqulib, yerga uzunganicha ichkariga quloq tutdi.

Past tovushda suhbatlashayotganlari uchun oldiniga hech neni tushunolmadi. Bir oz o'tgach, vaziyatga ko'nikdimi yoki ichkaridagilar yuksakroq ovozda so'zlashga tutindimi, uzuq-yuluq bir nelarni anglay boshladi. Barsning suhbatdoshini ham tanidi. U oralarida qilichbozlik olishuvi yarim qolgan o'sha Urungu edi. Qatir Bag'a ko'kturklarning to'qqizo'g'uzlarga qarshi yashirin niyatlariga oid nimalarnidir bilib olishga umidlanib, chodir etagiga bemalol cho'zilib oldi. Ammo u eshitgan narsalar butunlay boshqa chiqdi. Hayronlikdan og'zi lang ochilib qoldi. Yarim kechaga cha suhbatni eshitib-kutib yotdi, Urungu chiqib ketgach, sekin qo'zg'olib, u yerdan uzoqlashdi. Chodiriga kelib, itday ochiqqani uchun o'zini ovqatga urdi, ochlik va charchoqdan ko'zi xiralalanib, qovurilgan et deya sadoq qayishini og'ziga tiqib yuborganini bilmay qoldi.

Qatir Bag'a o'sha kechasi tushida Urunguni ko'rib chiqdi. Ertalab Oyxonimning chodiriga kirarkan, unga aytadigan gaplari arziqlimi-yo'qmi, bilolmasdan ancha o'ylandi. Yerga tiz urib xoqon qiziga salom berdi, o'rnidan turarkan:

— Kecha kechasi mingboshi Bars birlan Urunguning so'ylashganin tingladim, — dedi. Oyxonim uning so'zlarini diqqat bilan eshitardi. — Bars bek Urunguga nima dedi, bilurmisen? Urungu, dedi Bars, men senga onangning o'zing ham bilmagan otini so'ylayin: onangni oti Oltin Tarimdir, dedi.

Oyxonim darhol Qatir Bag'adan:

— Bu so'zlarga Urungu ne dedi? — deya so'radi.

— Mingboshi, buni qaydan bilursen, mening onamning otiga nechun buncha qiziqib qolding, dedi. Shunda Bars: “Nechun qiziqmayin? Sening onang mening xolamdir” dedi. Buni eshitiboq, o‘pkalangan Urunguning tovushi ko‘tarildi: “Buni qaydan chiqarding?” deya so‘radi. Bars: “Belingdagi pichoqdan chiqardim. Sening otangni-da tanirmen” dedi. Urungu shunda: “So‘yla, qani, kim ekan?” deya baqirib yubordi. Bars bek unga javobini so‘yladi, men quloqlarimga ishonolmay qoldim.

Oyxonim jiddiy tortdi. Qiziqish bilan tikilgan go‘zal ko‘zlarida favqulodda bir yog‘du va sehr bor edi. Buyruqli tovushda:

— Urunguning otasi kimmish? — deya so‘radi Oyxonim.

Qatir Bag‘a unga:

— Kur Shadmish, — deya javob berdi.

Shunda xoqon qizining yuzini totli bir qizillik qopladi va belidagi pichoqqa qo‘l otarkan:

— Qatir Bag‘a, ne dersen? — deya hayqirdi.

Yuzboshi endi tolq‘in-tolq‘in so‘zida davom etdi:

— Shunaqaligi o‘zi uning o‘q otishidan, olishuvidan belgilik erdi. Uni bek deb o‘ylagandik. Biroq bekdan-da ustunmish. Tegin erkanin qandoq bilirdik? Emdi yarim qolgan olishuvni ko‘z yummasdan kutarmen! Arslondek olishurmen! Yuzboshi Qatir Bag‘a bir ko‘kturk teginini yengdi, derlar!..

Oyxonim shu on uni to‘xtatib:

— Engilsang, ne derlar? — deya so‘radi.

Qatir Bag‘a kalovlanib, jim qoldi. Bu ehtimol hech aqliga kelmagandi. Ammo bu so‘roqqa ham darhol javob berdi:

— Engilsam, bir tegindan yengildi, derlar.

Oyxonim indamadi. Qatir Bag‘a ham Urungu bilan bo‘ladigan olishuv xayoliga berildi. Xoqon qizi chuqur o‘yga tog‘landi. Bir payt:

— Yuzboshi, — dedi, — menga ko‘p qimmatli xabar keltirding. Biroq bu to‘liq ermas. Urungu Kur Shadning o‘g‘li ekanligin nechun saqlar ermiş? Buni-da bildingmi?

— Yo‘q, Oyxonim, — dedi Qatir Bag‘a. — Bunga bog‘liq bir nelar so‘ylashdi, biroq men Urunguning tegin ekanligini eshitiboq dovdirab qoldim, so‘ngra suyunganimdan ortiq boshqa so‘zlari

qulog'imga kirmay qo'ydi. So'ng eshitganlarim-da esimdan ko'tarildi.

— Urunguning belidagi pichoq to'g'risinda bir ne bildingmi?

— Bildim, — dedi Qatir Bag'a. — U pichoq ko'kturklarning ilk xoqoni Bumin Qog'ondan qolgan tilsimli pichoqmish. Pichoqning bir betida Bumin Qog'on tamg'asi, bir betida xoqon oti o'yilgan yozu bor ermish. Biroq u tamg'a birlan yozu kun chiqayotganda, botayotganda ko'rinur ermish. Tag'in bir so'z: ko'kturklarning shoni qanchalar ortsa, pichoqdagi yozu shunchalar ochiq ko'rinurmish...

— Yaxshi! — dedi Oyxonim. — Bukun Bars bekni kun botishiga bir terak bo'yi qolganida chodirga keltir! Undan oldin mendan kerakli buyruqnida olursen!..

Oqshomga yaqin Oyxonim bo'lajak uchrashuv taraddudini ko'rib qo'ydi, Qatir Bag'aga ham anchagina ish buyurdi. Bars bek ichkariga kirgan paytda eshik va pardalar keng ochilgan, chodir ichi kunbotar yog'dulariga to'lib-toshib jilvalanardi. Oyxonim juda qisqa so'zladi, Eltarish Qog'onning butun buyruqlarini qabul qilganini bildirib, Barsga chiroyli bir yoy armug'on etdi.

Bars chiqib ketganzahoti Bo'ri bekni chaqirtirdi. U bilan ham qisqagina suhbatlashdi. Kuz boshlanguncha soliqlarni to'lashini, faqat keyingi paytda qo'ylar ozaygani bois chodir boshiga ikkitadan qo'y to'plash qiyinligini, biroq kuzgacha buni ham bir amal-lab hal etishini bildirdi. Bo'ri bekka pichoq tortiq qildi.

Bo'ridan so'ng Dali Ersegun kirdi. Unga ham ko'nglini ko'taradigan bir necha og'iz so'z aytib, hadyaga kumush to'qali kamar berdi.

Quyosh botay deb turganida chodirga Urunguni chaqirtirdi. Bir-birlariga ma'noli boqishdi. Oyxonimning Bo'ri va Ersegun bilan suhbatlashishga hech niyati yo'q edi. Bular qatorida Urunguni ham chaqirtirish uchun shu yo'lni tutdi. Birdan Urunguni huzuriga chorlashi ortiqcha gap-so'z chiqarishi mumkin edi. Urunguni chodirga keltirishdan maqsadi — uning pichog'ini ko'rish.

Oyxonim qarshisida tip-tik turgan o'nboshiga sinchiklab qaradi. Boshida o'zi tortiq qilgan bo'rk. Kiyimlari ortiq yo'qsilcha emas, yaxshi. Eltarish Qog'on ko'kturklarni boyitibdi. Urunguning yuzidagi ajinlar va qilich izlari u bosgan og'ir hayot yo'lini ifodalardi. Ko'ngillarni o'qishga usta Oyxonim uning iztiroblarini, dardli dunyosini ko'ra oldi. Urunguning yuragini titratadigan o'sha yumshoq tovushida so'zga kirishdi:

— O'nboshi Urungu! Urushda yov bo'lganlar tinch kunlarda yo'ldoshlik, og'a-inilik eta bilirlar. Oldiniga cheriklarimga yog'iy erding. So'ngra menga yo'ldoshlik etting. So'ngra urush chiqti. Sen meni tutqunga solmoq istading. Men seni o'ldirmoq istadim. Ikkimizning-da tilagini Tangri o'rinlatmadi. Bu so'ng ko'rishuvimiz-da bo'la bilir. Bu yuzdan senga bir armug'on bermak, so'ng bir narsani so'rmoq istarmen.

Urungu yerga tiz urib:

— Oyxonim! — dedi. — Armug'oning bu bo'rkni boshimdan qo'ymasdan kiyib yuribmen.

Xoqon qizi porlab turgan sehrli ko'zlarini botayotgan quyoshga burdi. Ayni zamoni edi:

— O'nboshi Urungu! Belingdagi pichoqni bir oz menga berchi, bir ko'ray, — dedi.

Urungu oniy bir hayrat bilan uning yuziga boqdi. Kecha tunda mingboshi Bars bilan suhbatlashgandan keyin ko'ngliga ba'zi shubhalar oralagandi. Ammo shu chog'da Oyxonimning buyrug'iga bo'ysunmasdan ham iloji yo'q. Pichog'ini qinidan sug'urib, Oyxonimga uzatdi.

Botayotgan kunning oxirgi yog'dulari xoqon qizining ko'rklik yuzida jilvalanardi, uni ko'kdan ingan, yog'dulardan yaralgan bir ko'kqiziga o'xshatardi.

Oyxonim pichoqni kunbotar shu'lalariga solib, diqqat bilan tikilarkan, uning har narsani anglaganini sezgan Urungu birdan qip-qizarib ketdi. Endi Oyxonim ko'zlarini ko'kturk o'nboshining ko'zlariga qadadi, Kur Shadning o'g'li uning boqishlariga chidab turishga intilsa-da, holdan toyib bo'lganini ham his qilardi.

Ko'z urushtirish urushi uncha cho'zilmadi. Urunguning bosh egishi bilan tugadi. Xoqon qizi unga pichog'ini qaytarib berarkan:

— Kur Shadning o'g'li! — dedi. — Nechun buni berkitib saqlading?

Urungu ko'ksidan o'q yegan kishiday tamom bo'lgandi. Indamadi. Oyxonim yana so'roqqa tutdi:

— Ayg'oqchilar o'zlarin berkitib yururlar. Sen-eng to'g'ri yigit, eng botirlardan birisen. So'yla. Buni nechun berkitding?

Oyxonim endi savol emas, buyruq bermoqda. Buni anglagan Urunguning yuragi bo'ronda qolganday titradi. U sevgan qizi o'zining tegin ekanligini bilib olganidan suyunardi, onamning tilagi, vasiyati buzuldi deya kuyunardi, Oyxonim bu sirni qanday ochdi deya o'ylanardi.

Xoqon qizi endi qoplonday qat'iy edi. Buyruq berib yolvorar, yolvorganicha buyurar edi:

— So'yla, ko'kturk tegini! So'yla, Urungu Shad! Nechun bularni berkitding?

Urungu yerga tiz urib, shunday javob berdi:

— Onamning tilagi shu erdi, Oyxonim! Unga so'z bergandim...

21. MALIKA VUNING SUYUMLISI

Chin malikasi Vu qo'rqinchli bosqinlari bilan saltanatini titratgan Eltarish Qog'onni yo'qotishga qaror berdi. Agarda turk xoqoni ustidan g'alaba qozonsa, o'zi hiyla-nayrang bilan egallagan taxtni yanada mustahkamlaydi. Turk eliga yuborgan ayg'oqchilaridan olingan xabarlar umidbaxsh edi. Ayg'oqchilar fikricha, Eltarish Qog'on o'ziga bo'ysundirib-birlashtirgan urug'lardan to'plagan askarlarni qo'shib sanaganda maydonga atigi yigirma ming kishini tashlashi mumkin.

Buni bilgach, Vu quvondi. Chunki u tayyorlayotgan qo'shin ikki yuz ming kishilik. Yog'iydan o'n baravar ortiq bu qo'shin ko'kturklarni qirib yuboradi. Ayni chog'da, qo'shinga bosh qo'mondon etib suyumlisi Xo'ayini tayinlaydi. U zafar qozonib, obro'si ortadi, shunday qilib, bir tosh bilan ikki quyonni urgan bo'ladi.

Xo'ayi budda rohiblaridan edi. Unda ikki yuz ming kishilik qo'shin tugul ikki yuz otliqni ham boshqara oladigan qobiliyat yo'q. U saroyda quruq olifalalik qilishdan, kengashlarda qo'mondonlar va vazirlar bilan tortishishdan boshqa bir ishni bilmasdi. Saroydagi mish-mishlarga ko'ra, bir vaqtlar malika bilan oralarida ishq mojarosi bo'lib o'tgan. Yoshligida go'zalligi bilan dong taratgan malika endilikda ancha qarib qolgan, ammo ayni paytda ham rohibni o'zidan uzoqlashtirmaydi. Biroq bu suyumli rohibni saroydagi barcha jiddiy kishilar zoti past, lapashang kimsa deb bilishadi. U bosh qo'mondonlikka tayinlangach, g'ururi yanada ortib, o'zi tuzgan buyuk rejalaridan og'iz ko'pirtira boshladi.

Bir necha kun ichida Turk eliga bosqin qilinishi haqidagi gap butun poytaxt xalqiga tarqaldi. Zotan yangidan cherik to'plana-yotgani, oziq-ovqat yig'ilayotgani, boshqa shaharlardan ming-ming askarning boshkentga kelayotgani ham buni tasdiqlardi.

Xo'ayi boshqo'mondonlikni olganidan o'n kun o'tib, ishlarining yaxshi ketayotganini ko'rib, ko'ngli chog' holda ko'shkgiga qaytdi. U oldin qozonilgan zafarlar uchun bu kecha o'z hisobidan ziyofat beradi. Katta hovuzli bog'da turli yemaklar yeiladi, ichkililar ichiladi... Uning buyrug'ini bajarish uchun xizmatkorlar qolib, to'rt harbiy yordamchisi ham oyog'i olti bo'lib, tinimsiz yelib-yugurishmoqda.

Yordamchilardan eng kichigi Yin-shao' barchadan qattiq, jonini jabborga berib ishlardi. Biroq bosh qo'mondonning telba-teskari buyruqlarini eshitib, xizmatchilar ham ne qilishni bilmasdan ikkilanib qolishardi. Har kim sobiq rohibning xo'mraygan yuzini ko'rmaslikka, sassiq gaplarini eshitmaslikka, hatto kaltak yeb qolmaslikka tirishib, uning buyrug'ini darhol bajarishga intilardi. Qo'mondonning kichik yordamchisi uning injiqligidan qo'rqib, sharobning ham eng o'tkirini ko'pgina keltirdi va keyin, kutilmaganda o'rtada ko'rinmay qoldi.

Ziyofatga ellik kishi keldi. Rangli chiroqlar yog'dusiga ko'milgan bog'da, cholg'uchilarning yoqimli kuylarini tinglarkan, yeb-ichmakka kirishildi. Oralarida qo'mondonlar va vazirlar ham qatnashayotgan mehmonlar xizmatchilar tashiyotgan mo'l-mo'l

ovqatlardan yeb, o'tkir suchudan ichib, kayflari taraqlanib, totli mevalardan ichlari yayrab, ziyofat zavqini surishmoqda.

Kichik yordamchi Yin-shao' yana paydo bo'lgach, boshqa yordamchilar xotirjam o'tirishib, yeb-icha boshlashdi. Bazmni boshqarish ishini unga yuklashdi-qo'yishdi.

Yin-shao' hech ichmasdi, to'rt yonga pildirab borib kelar, mehmonlar va Xo'ayidan bir on bo'lsin ko'z ayirmasdi.

Yarim kechaga yaqinlashganda barcha itday mast bo'ldi. Ezmaligi tutgan bosh qo'mondon har neni vaysab-valdirardi, Turkeliga qaysi yo'llardan hujum uyushtirilishini aytib, halitdan qozonilajak g'alaba kayfi bilan o'zini yo'qotayozgandi.

Bosh qo'mondon bir payt yordamchilaridan birini yoniga chaqirib, unga shivirlab nelardir dedi. Bu qisqa yashirin suhbat va suhbatlashgan yordamchini ham Yin-shao' nazaridan qochirmadi. U ziyofatxonadan uzoqlashib, nariroqda bekor turgan bir xizmatchini chaqirdi. Unga shivirlab nelarnidir uqtirgach, pildirab yana bazmgohga qaytdi. Undan buyruq olgan xizmatchi haligi bosh qo'mondon bilan gizlicha so'ylashgan xizmatchining orqasidan tushdi. U bu ishlarni berkitiqcha, ehtiyotkorlik bilan bajararkan, tevarakni ham qulog'ini ding qilib kuzatib borardi.

Yin-shao'ning nenidir yashirayotgani, qandaydir fursatni kutayotgani harakatlaridan ayon. Biroq yurish-turishi sokin. Xizmatchilarga ichkilikni juda oz ichishni buyurgan. Ular ham boshliqlaridan qo'rqqanlari uchun buyruqdan tashga chiqolmay, og'izlariga mum solganday o'tirishibdi. Yin-shao' ularning bu holiga bir oz achindi. Yana qitday-qitday ichaveringlar, deya izn berarkan, xo'mraygan yuzi sal kulumsadi, xizmatchilar esa quvonib ketishdi. Ammo oldin ularni mehmonlarga ovqat tarqatgani jo'natdi, oshchilar xonasida bir o'zi qolgach, ayrim idishlarga allaqanday oq tuzsimon narsadan sepib, ustidan sharob quya boshladi. Birin-ketin xonaga qaytayotgan xizmatchilar Yin-shao'ning o'zi idishlariga suchu ichimligidan quyayotganini ko'rib, hayron bo'lishdi. Bu xo'mraygan, ko'ngli qattiq va ters boshliqning nega bunchalar odamoxunlik qilayotganini tushunmay, lol qolishdi.

Yin-shao' to'latgan idishlardan ichki ichgan ba'zi xizmatchilarni bir muddat o'tib shunaqayam uyqu bosdiki, mudrab borib,

burchak-burchakda dumalab qolishdi. Bular sharoblariga haligi oq sepkli aralashtirilgan xizmatchilar edi.

Yin-shao' shunday qilib o'rtada ovqat tashiyotgan xizmatchilar sonini ozaytirdi, bosh qo'mondon va boshqa meqmonlar oldiga o'zi ham ichkilik qo'yish va quyish imkoniga ega bo'ldi.

Vaqt yarim kechadan oshgach, bosh qo'mondonning haligi ikki yordamchisi ham, Xo'ayi va mehmonlar orasidagi harbiylardan ba'zilari ham ko'zdan g'oyib bo'lishdi. Yin-shao' yasama bezovtalik bilan bir-ikki cherikni chaqirib, ularning ko'magida bosh qo'mondonni yotog'iga olib bordi, uni o'rniga yotqizish bahonasida har yerini kovlashtirib ko'rdi. Xo'ayining belidagi kamargaga osig'liq muhrni olib, sovuqqonlarcha o'z cho'ntagiga soldi. Yotoqdan chiqib, bosh qo'mondonning maxsus ishxonasiga o'tdi. Bir shamni yoqib, uning yorug'ida qog'ozga chin tilida nelarnidir yozdi va bosh qo'mondon muhrini mumga botirdi-da, yozuv ostiga bosdi. So'ngra shamni o'chirib, tovushsiz odimlagancha yotoqqa qaytdi va muhrni joyiga qo'ydi. Boqqa chiqib, haliyam bazmda kayfu safo surayotgan mehmonlarga yugurib-yelib xizmat qila boshladi.

Tong otgach, haliyam o'z oyog'ida turgan mast mehmonlarni xizmatchilar yordamida otlariga mindirib, uy-uyiga kuzatdi.

Barcha mehmonlar ichida faqat u ichkilik ichmagandi, shuning uchun o'ta hushyor edi. Charchoq va ichimlik ta'sirida hamma uyquga ketgach, Yin-shao' bir sakrab otiga mindi-da, uni qamchilab, poytaxt ko'chalarida ucha ketdi. Shahardan tashqaridagi mahallalardan birida, kichkina bir uy eshigi oldida to'xtadi. Chinliklarda hech uchramaydigan epchillik bilan otidan tushdi-da, eshikni uch bor urib taqillatdi. Eshik ochilib, kekxa va yo'qsil bir turk ko'rindi. Chin bosh qo'mondoni yordamchisiga turkchada:

— Seni kutayotgandim, Qorabuqa! — deya xitob etdi.

Chin bosh qo'mondonining to'rtinchi yordamchisi Yin-shao', aslida, Bilga To'nyuquqning chinlar orasiga yo'llagan Qorabuqa degan turk ayg'oqchisi edi. U necha kunlardir to'playotgan ma'lumotni kechagi ziyofat chog'ida yanada to'ldirib, ikki yuz ming kishilik chin qo'shinining ko'kturklar o'lkasiga qachon, qanday va qaysi qo'mondonlar boshchiligidagi qaysi yo'llardan bosqin

uyushtirishini butun nozik tomonlarigacha chuqur bilib olgandi. Bu ma'lumotni Bilga To'nyuquqqa yetkazishi kerak bo'lgan yuzboshi turk ham shu uyga joylashgan, qiyofasini o'zgartirib olgan edi. Qorabuqa chin bosh qo'mondoni muhri bilan muhrlangan buyruqni unga ko'rsatib, fikringni ayt, dedi. Qog'ozda katta qo'mondonlardan biriga askarlari bilan o'n besh kun keyin yo'lga chiqish haqida soxta buyruq yozilgandi va bu ikki yuz ming kishilik chin qo'shinining to'planishiga xalaqit berardi.

Qorabuqa bundan boshqa bir narsa qilishga imkoni yo'qligini, o'zgacha ish tutsa, sezib qolishlari mumkinligini yuzboshi turkka tushuntirdi. Yuzboshi uning fikrini ma'qulladi, Bilga To'nyuquqdan kelgan yangi buyruqni unga bildirdi. Shundan so'ng Qorabuqa yashin tezligida yana bosh qo'mondon ko'shkiga qaytdi.

Shu paytda narigi o'ta sodda, yo'qsil qiyofadagi turk ham otiga minib, beliga bir yoy bilan sadoq osilgan holda, arg'umog'ini qamchilaganicha O'tukanga qarab ucha ketdi.

Qorabuqa ko'shkka qaytgach, yana o'sha yasama kekkayishli, g'o'daygan bosh qo'mondon yordamchisi Yin-shao'ga aylangandi. Ko'shk ichida savlat sotib lipillab borarkan, bir xizmatchining o'ziga uzoqdan yashirincha ishora qilganiga ko'zi tushdi. Bu ziyofat chog'ida bosh qo'mondondan olgan gizli buyruqqa ko'ra berkitiqcha qayoqqadir yo'nalgan harbiy ortidan o'zi yo'llagan ayg'oqchiydi va u, aslida, Bilga To'nyuquq tomonidan Chinga jo'natilgan josuslardan biri edi. Ikkisi ko'shkning bir burchagiga borib, yashirincha suhbatlashishdi. Qorabuqa undan:

— Ne qilding? — deya so'radi.

Ayg'oqchi unga:

— Kimsa bilmas-ko'rmas yerda boshiga bir to'qmoq urib o'ldirdim, — dedi turkchada. — So'ngra kiyimini yechib oldim, o'ligini quduqqa otdim. Cho'ntagidan biror yozu chiqmadi.

Qorabuqa yonidan bosh qo'mondonning soxta buyrug'ini oldi.

— Shu ondayoq bosh qo'mondon yordamchisi kiyimini kiyib, bu buyruqni atalgan yeriga yetkazasan! Shu birlan o'lkamizga bosqin qiladigan ikki yuz ming kishining oltmish mingini o'n besh kunga kechiktirasan! — dedi.

Aygʻoqchi buyruqqa bir koʻz otdi-da, sirli kulumsab: “Bosh ustiga” dedi va u yerdan uzoqlashdi.

Bu ishlardan keyin Yin-shaoʻ yonidagi oq tuzsimon kukundan idishga ozgina sepib, ustidan sharob toʻlatdi va bir simirishda ichib tugatdi. Soʻngra yotoqlardan birida choʻzilib yotgan boshqa bir yordamchining yonboshiga uzandi va hech qancha vaqt oʻtmay qattiq uyquga toldi.

22. CHIN QOʻSHININING BOSH QOʻMONDONI

Chin qoʻshinining bosh qoʻmondoni Xoʻayi gʻazabi qaynab, ogʻzidan koʻpik sochardi. Chodir ichida gʻudranganicha uyoqdan buyoqqa yurar, uch yordamchisi tosh qotib, oyoqda tik turganicha uning buyrugʻini kutardi. Qarorgoq qoidasi boʻyicha uch kunda yigʻiladigan qoʻshin hamon toʻplanmagandi. Holbuki, bergan buyruqlariga binoan barcha tugʻlar va boʻlinmalar undan uch kun oldin kelishilgan manzilda shay turishi kerak edi. Ikki yuz ming kishilik qoʻshinning qoʻmondoni turli sabablar tufayli bir necha kun kechikishini bildirgandi. Oltmish ming kishilik eng katta qoʻshin qoʻmondonidan esa hanuz bir xabar yoʻq. Bu qoʻmondon endi faqat osishga loyiq.

Xoʻayining yuragini siqqan narsa faqat bu emasdi. Uning boshini qotirayotgan muammo shu: koʻkturklarga yana bir bor hujum qilish ehtimoli ham chippakka chiqishi mumkin. Axir bir-ikki kun ichida Chin devori ostida bunchalar katta qoʻshinning toʻplangani har qanaqasiga turklarga yetib boradi, ular bunga koʻra tadbir koʻrishadi, albatta. Shundan keyin u malika Vu oldida nima degan odam boʻladi. Chinda dong taratgan allaqancha ulugʻ qoʻmondonlar turib bosh qoʻmondonlikka uni tayinlab, misli koʻrilmagan yaxshilik qilgan malika, shubhasiz, uning bu lapashangligidan keyin boʻshattirib yuboradi.

Shuningdek, eng ishongan bosh yordamchisining sirli yoʻqolishi ham oʻlganning ustiga tepgan boʻldi, oʻylagan sari yuragi yorilib ketay derdi. Odam tanlashda oldin ham shunaqa aldanganini hech eslay olmaydi. Ishning yomon tomoni yana shundaki, endi

nima qilish kerakligi haqida aniq qaror berolmasdan qiynalmoqda. Mana shu tahlikali va talvasali holatda uch yordamchisidan madad kutib, bariga birdan savol berdi:

— Sizlar ne deysiz? Nima qilish kerak?

Ikkinchi va uchinchi yordamchisi indamasdan to‘g‘riga boqishdi. To‘rtinchi yordamchi Yin-shao‘ unga hurmat bilan bosh egib:

— Menimcha, bunda qandaydir yomon ish bordek, biroq so‘ylamoqqa tilim bormaydir, qo‘rqurmen... — dedi.

Bu so‘zni eshitib, bosh qo‘mondonning vahimasi yanada ortdi. Agarda quturib baqirsa, ichidagi qo‘rquv tarqalib ketadiganday joni boricha hayqirdi:

— Qo‘rqma!.. Chekinma!.. So‘yla!..

To‘rtinchi yordamchi oldinga bir odim otdi-da:

— Ulug‘ bosh qo‘mondonimiz! Bu ishlarda, menimcha, katta bir sotqinlik bor!.. — dedi.

Bosh qo‘mondon chodirning u yoniga yurib borarkan, bu so‘zlarni eshitib, taqqa to‘xtadi, sachrab baqirganicha:

— Nima?.. Ne deding?.. Qanday sotqinlik?.. — dedi.

Yordamchi tovushini pasaytirib:

— Ulug‘im, mendan o‘pkalanmasangiz, yetar! So‘yla deya buyurganingiz uchun so‘ylarmen! — dedi.

— Shunday! Men buyurdim, so‘yla! Nechun turursen? So‘ylasang-chi!.. — deya hovliqdi bosh qo‘mondon nafasi ichiga tiqilib.

— Buyuk bosh qo‘mondon! Bosh yordamchining bundayin o‘rtadan yo‘qolishi, shuningdek, oltmish ming kishilik qo‘shinning kechikishi meni ikkilantirib qo‘ydi... — dedi yamlanib to‘rtinchi yordamchi.

— Ne demoqchisen? Bosh yordamchimdan shubhang bormi? So‘yla! — deya yana baqirdi bosh qo‘mondon.

— Shunday, bosh qo‘mondonim! — dedi to‘rtinchi yordamchi.

Yonlarida turgan ikki yordamchi bu gaplar o‘zlariga yoqmagani bildirib, tomoqlarini qirib yo‘talib qo‘yishdi. Ammo bosh qo‘mondon:

— Men ham undan shubhalanib yurgandim, — derkan, ikkalasi ham hayrat bilan bir-biriga qarab qolishdi.

Xo'ayi irodasiz kishi edi. Birovning ta'siriga osongina tushardi. Yin-shao' buni bilgani uchun bu qimmatli fursatdan foydalanib qolishga intildi.

— Erta yo'indin kelishini kutayotganimiz o'ttiz ming kishilik qo'shin yetib kelgach, o'rdumiz yuz yigirma ming kishilik bo'ladi. To'lasi ikki yuz ming cherik bo'lishi kerak. Biroq bugungacha birisi oltmish ming, birisi yigirma ming kishilik qo'shinimizdan mujda yo'q. Ana shu sakson ming kishi birlan birga bosh yordamchidan ham xabar yo'q. Tag'in u shu sakson ming kishini kechiktirish uchun ular birlan birga yurgan bo'lmasin...

Bosh qo'mondon:

— Bunga qanday jur'at qiladi? — deya baqirdi.

— Bir odam Eltarish Qog'onning ayg'oqchisi ekan, har nega jur'at qila oladi, — dedi to'rtinchi yordamchi.

Xo'ayi buni eshitib, lol qoldi. Qo'li bilan peshonasiga urib, tag'in yordamchilaridan so'radi:

— Endi ne qilurmiz?

Yin-shao' yana oldinga otildi va:

— Bosh qo'mondonim! — dedi. — Buyruq bersangiz, barcha kechikayotgan qo'shin qo'mondonlariga yangidan chopar yuburmiz.

— Bo'ldi! Shunday qiling! — deya buyurdi bosh qo'mondon.

Ikkinchi yordamchi bunga e'tiroz etdi:

— Ulug' bosh qo'mondon! Shundog'am uch kun yo'qotdik. Agar oldin yuborilgan buyruq yetmagan bo'lsa, endigisi yetganda ham, nari-berisi birlan tag'in yigirma kun kerak. Bu orada O'tukanga yurish uchun kechikurmiz!

— Nechun kechikurmiz? — deya bosh qo'mondon alamzada tovushda.

— Orada turklar bosqin ishini bilib olishadir. Tag'in kuz o'tib, qo'shinimiz sovuqda, qorda ko'p kishi yo'qotadi, — dedi ikkinchi yordamchi.

— Unda ne qilurmiz? — deya bosh qo'mondon yana o'rtaga savol tashladi.

Chodirda bu so'roq javobsiz qolganicha jimlik cho'zilgandan cho'zilib borarkan, bir payt tashqaridan olag'ovur, ot tuyoqlari to-

vushi eshitildi. Keyin navbatchi ichkari kirib, bosh qo‘mondonga salom berdi va qo‘mondonlardan birining uni ko‘rmoq uchun izn istayotganini bildirdi.

Bu erta-indin kelishi kutilayotgan o‘ttiz ming kishilik qo‘shining qo‘mondoni edi. U chodirga kirib, Xo‘ayiga egilib salom berdi va uning buyrug‘ini kutib jim turdi.

Bosh qo‘mondon shunchalar shoshib qolgandiki, uning kelishidan sevinishni ham, achchig‘lanishni ham bilmas, nima qilish kerakligiga qaror berolmasdan uyondan buyonga yurardi.

Nihoyat aqlini boshiga to‘pladi shekilli, undan:

— Qo‘shining qayerda? — deya so‘radi.

— Qo‘shim oqshomga qarab bunda bo‘lur, ulug‘ bosh qo‘mondonim! Men sizga nuchuk kechikilganini anglatmoq uchun oldinroq ot choptirib yetib keldim! — dedi qo‘mondon.

— Yaxshi! So‘yla, nechun kechikding? — so‘radi bosh qo‘mondon.

— Bosh qo‘mondonim! Men qo‘shim birlan birlikda buyrug‘ingizga ko‘ra yo‘lga chiqmishtim, turklarning bosqiniga yo‘liqdim, orqaga chekindim, so‘ngra...

Bosh qo‘mondon uning so‘zini kesdi va baqirib so‘radi:

— Ne? Turklar bosqiniga yo‘liqdingmi?

— Shunday, ulug‘ bosh qo‘mondon!

— Nechun bunday bo‘lur? Turklar kunbotargacha cherik yuboralar olurmi?

— Yuborurlar, bosh qo‘mondonim, — dedi kechikib kelgan qo‘mondon. — Mana shu ilk bosqindayoq anchagina qo‘shinimiz cho‘g‘in o‘chirdilar.

Xo‘ayi birdan vahimaga tushdi. Turklar qaydan ham bilib Chin g‘arbida to‘planib yo‘lga chiqqan qo‘shinni to‘sa oldilar ekan?

U hayajonlanib:

— Ko‘p kishi yo‘qotdingmi? — deya so‘radi.

— Cherigimning o‘ndan biridan ayrildim.

— Unchalik muhim emas.

— To‘g‘ri, ulug‘ bosh qo‘mondon, uncha muhim emas. Muhimi shuki...

Bosh qo‘mondonning ko‘ngli oldindan yomon ishni sezgandek to‘lqinlandi, uning so‘zini kesib:

— Nedir u muhimi? — deya shoshib so‘radi.

— Ulug‘ bosh qo‘mondon, men ham o‘sha muhim nuqtani aytmoqchiman-da. Turk otliqlar Bilga To‘nyuquqning o‘qqa bog‘langan bir bitigini-da otdilar.

— Nima? Bilga To‘nyuquq bitigimi? Kimga yozibdir?

— Sizga, ulug‘ qo‘mondon!

— Ber, qani, ne yozibdir, bilaylik. Bo‘ladirgan ish emas bu! Ne yozdiykin-a?..

Qo‘mondon qo‘ynidan ipakka bitilgan maktubni chiqardi. Xat ipak ustiga bo‘yoq bilan chin tilida yozilgandi. Xo‘ayi hovliqib o‘qidi: “Men, Bilga To‘nyuquq, Chin bosh qo‘mondoni Xo‘ayiga bo‘yla dermen: sen yaxshi qo‘mondon emasdirsen. Chunki qo‘shiningni bir kunda, bir yerda to‘play olmassen. Olt-mish ming kishilik qo‘shining sen turgan manzilga o‘n besh kun keyin boradir. Bu turumga ko‘ra, sen emdidan yengilding demakdir”.

Xo‘ayi qarshisidagilarga g‘azablanib qaradi-da:

— Etti yot kishi bizning ichimizdagilarni qanday bilur?! — deya baqirdi.

To‘rtinchi yordamchisi hurmat bilan egilib, unga:

— Bir oz oldin so‘ylaganlarim to‘g‘ri chiqmoqda, ulug‘ qo‘mondonimiz, — dedi. — Oramizga ayg‘oqchi solib, har neni bilurlar.

Bosh qo‘mondon ne deyishini, ne qilishini bilmasdan, quturganicha uyoqdan buyoqqa yura boshladi. Yin-shao‘ga e‘tibori oshdi. Yosh yordamchisining so‘zlarida, tahminlarida jon bor. U ikkinchi va uchinchi yordamchilariga qarab:

— Siz uxlersiz! — deya baqirdi. Keyin to‘rtinchi yordamchisiga o‘girilib, qolgan ikki yordamchisi yuzidagi bujmayishni ko‘rmasdan: — Seni bosh yordamchim etib tayinlarmen! — dedi.

Bosh qo‘mondonning yangi bosh yordamchisi hurmat bilan egilib, unga:

— Bu yaxshiligingizga loyiq bo‘lishga intilurmen, ulug‘ qo‘mondonimiz! — deya javob berdi.

23. CHIN AYG‘OQCHISI

Bosh qo‘mondon Xo‘ayining ikki yuz ming kishilik qo‘shin bilan ko‘kturklar o‘lkasiga yurish rejasi turli sabablar-ga ko‘ra amalga oshmagach, malika Vu juda xafa bo‘ldi. Bilga To‘nyuquqning mazahlashi esa oshib tushdi, malikani kasal qilib qo‘ydi. Ko‘kturklarga yangidan hujum uyushtirish va za-far qozonish uchun o‘ziga ittifoqchilar axtara boshladi. Aqliga birinchi to‘qqizo‘g‘uzlar keldi. To‘qqizo‘g‘uzlar ko‘kturklardan yengilgan, ularga bosh ekkan bo‘lsalar ham, har holda ich-ichla-rida ularga dushmanlik saqlashlari aniq. Malika Vu oldiniga mana shu to‘qqizo‘g‘uzlarni gijgijlaydi, isyon chiqaradi, ko‘kturklarni bular bilan o‘ralashtirib qo‘yib, o‘zi janub yoqdan hamla qila-di. Bu rejani amalga oshira olsa, Xo‘ayining e‘tibori yangidan ko‘tarilishi mumkin.

Chin malikasi bu reja borasida Xo‘ayi bilan bir necha bor, uzundan-uzoq suhbatlashdi, keyin to‘qqizo‘g‘uzlarga yuboriladi-gan odam haqidagi fikrini so‘radi. Bosh qo‘mondon hech ikkil-anmasdan o‘zining bosh yordamchisi Yin-shao‘ni bu ishga loyiq odam deya ko‘rsatdi.

Malika Vu buyuk ishlar arafasida turganiga ishonardi. Bosh yordamchiga yashirin topshiriqlar berib, yoniga bir oltin to‘la hamyon soldirib, turklar o‘lkasiga yo‘lladi.

Yin-shao‘ Buyuk Xitoy devorini oshib o‘tib, Qorabuqaga ay-landi. U Chindan Turk eliga yo‘l olgan bir chin ayg‘oqchisi emas, balki bir turk kabi harakat qilardi. So‘ngsiz qirda otini o‘z erkiga qo‘yib ilgarilarkan, goho egar ustida uxlar, goho ov ovlab, kabob qilar, ora-sira esa yo‘rg‘asiga qamchi urib uchirar, ko‘nglini yay-ratar edi.

Shu tarzda yo‘l yura-yura bir kechasi O‘tukanga kirib bordi. U atayin bu yerga kechasi yetib keldi. Har kimga ko‘rinmasdan Bilga To‘nyuquqqa uchrashni, so‘ngra to‘qqizo‘g‘uzlar yurtiga jo‘nash-ni o‘ylab qo‘ygandi. Qorabuqa Bilga To‘nyuquq bilan ko‘rishib, unga butun bilganlarini, olgan topshirig‘ini aytdi.

To‘nyuquq unga yangi vazifalar yukladi. Bu ishlar qorong‘i tunda, qisqa vaqt ichida bo‘lib o‘tdi. Shundan so‘ng Qorabuqa

umrida O'tukanni ko'rmagan bir chin ayg'oqchisiday shimolga qarab ot soldi.

* * *

Qorabuqa yo'l yursa ham mo'l yurib, Chindagi yurakni siqadigan devorlardan, bachkana marosimlardan uzoqlashgani tufayli rohat qilib, Tangriga shukr qilib borarkan, bir kuni hech kutilmaganda falokatga yo'liqdi. Bir daradan o'tayotganida oti botqoqqa botib qoldi. Tipirchilay-tipirchilay botqoqlikka cho'kib o'ldi. Qorabuqa arang-arang o'zini qutqarib, qarshidagi tepalikka sudralib chiqib oldi. Butun oziq-ovqati, oltinlari, qilichi oti bilan birga cho'kib ketgani o'lganning ustiga tepgan bo'ldi. Otsiz, oziqsiz, aqchasiz, birgina sadog'i bilan so'ngsiz cho'lda yoppa-yolg'iz qolgandi. Holbuki, otliq bo'lsagina uch-to'rt kun ichida to'qqizo'g'uzlar manziliga yetishi mumkin. Otidan ayrilib, nima qilishga hayron edi.

Qorabuqa har tomonini o'ylab qaradi. O'tukan yo'li ancha uzoq. Baribir foydalisi to'qqizo'g'uzlarga qarab yurish. U ham shu yo'lni tutdi, Tangriga tavakkal qilib, shimol tarafga yo'naldi.

Ilk kun bir-ikkita qush ovlab, o'tda pishirib yedi. Ikkinchi kuni hech narsa tuta olmadi. Faqat buloqdan qona-qona sovuq suv ichdi. Uchinchi kuni bitta quyon ovladi, pishirib, bir o'tirishda yedi. To'rtinchi, beshinchi kunlari na ov qila oldi, na suv ichdi. Oltinchi kuni ochlik va suvsizlikdan tizzalari titrab-qaqshab, arang-arang yo'l bosdi. Bitta kiyikka o'q otib, uni yaraladi. Biroq kiyik qochib qutuldi. Yettinchi kuni esa, qo'llari titrayotgani uchun otgan o'qi bir quyonga tegmadi ham. Nihoyat bir daraxtzorga yetib keldi. Og'ochlar tubiga uzanib, holdan toygan ko'yi, uyqu va uyg'oqlik orasida mudray ketdi.

Kun botar chog'i edi. Qandaydir tovush tuyganday bo'ldi. Yerga qulog'ini tirab tingladi. Qandaydir otliqlar yaqinlashmoqda...

Qorabuqa kelayotganlarning kimligini bilmagani va o'zining holati shubhalantiruvchi bo'lgani uchun, so'nggi kuchlarini to'plab, daraxtlar eng tirband o'sgan yerga qarab sudraldi va bir xilvat burchakka tiqildi. Yaproqlar qalin butalar orasiga, bir daraxtga chiqib berkindi va kuta boshladi.

Bir payt o'nta otliq daraxtzorda tin olish uchun to'xtashdi. Ular qovurilgan et va boshqa yeguliklarini yerkan, Qorabuqaning ishtahasi badtar ochilib, so'lagi oqdi. Kelganlarning suhbatiga quloq tutarkan, ayg'oqchi ularning ko'kturk ekanligini darhol angladi. Zotan bu o'n kishi Oyxonim yonidan qaytayotgan mingboshi Bars boshchiligidagi ko'kturk elchilari edi. Tun qo'ngach, navbatda turgan ikki soqchidan boshqa barcha yerga to'shalgan kigizlarida yotib, uxlab qolishdi.

Qorabuqa daraxtni quchoqlab qapishganicha qulay fursatni kutmoqda. Soqchilar o'zidan eng olis masofaga uzoqlashgach, shovqin ko'tarmasdan pastga tushdi. Quyuq ko'lkali bir yerga pi-sib oldi. So'ngra sudrala-sudrala bir oz ilgariladi. To'xtab, ancha kutdi. O'ttiz-qirq odim narida yo'lcilardan birining oti ko'zga tashlanmoqda. Tevaragiga shoshiy ko'z otdi. Soqchilardan birisi ellik odimcha uzoqda. Hovliqmasdan o'rnidan turdi. G'oyatda tabiiy odimlar bilan otga yaqinlasharkan, qadam tovushini tuygan soqchi u tomonga qayrilib: "Kim u?" deya so'radi.

Qorabuqa ot yoniga yetib ulgurgandi. Bir sakrashda otga minib o'rnasharkan:

— Bir oz aylanib kelay, — dedi va otni niqtab, janubga qarab sura ketdi.

Soqchi tom ko'kturk tilida berilgan javob va otning janubga, O'tukanga yo'nalgani tufayli hech bir shubhaga bormadi. Bu chog'da hanuz uxlamaganlar ham bu Ersegunning tentakligi deb o'ylashgandi. Qorabuqa esa, otni ma'lum bir yergacha yelday uchirdi, so'ngra yegulik izlab oziq to'rvasiga qo'l otdi, yuganni g'arbgaga burib-tortib, oz-moz yo'l bosgach, yangidan shimolga, to'ppa-to'g'ri to'qqizo'g'uzlar o'lkasiga yo'l oldi.

* * *

To'qqizo'g'uz Eliga yetganida to'rvadagi oziq ham tugab-bitgandi, o'zi ham rosa holdan toygandi. Chunki otini o'g'irlatgan ko'kturklar ishning farqiga boribiq orqasidan tushishgan va orada uzoq, tinkani qurituvchi quvlashmachoq bo'lib o'tgandi. Qorabuqa bu quvlashmachoqda, ularni aldash uchun yo'nalishini boshqa yoqqa burgan va yo'li uzayib, ikki kun och qolgandi.

To‘qqizo‘g‘uzlar orasiga yetib borgach, ilk avval ulardan yegulik berishlarini tiladi. O‘zini ularga qitaylardan qochgan bir chin asiri deya tanishtirdi va bunda qolmoq uchun izn istadi. To‘qqizo‘g‘uzlar bu haqda Oyxonimga xabar qilishdi. Xoqon qizi uni chodiriga chaqirtirib, so‘roqqa tutdi va uning yerga tiz urib, salom berishidan shubhalandi. Chunki u turklar odatiga ko‘ra yerga tiz urgandi, chinlilar o‘lsa ham bunday qilolmasdi. Bundan tashqari, otini Yin-shao‘ ekanligini aytgan bu odam toza ko‘kturk shevasida, sof turkchada so‘zlashmoqda, buning ustiga, yuzi ham chinliga emas, turkka o‘xshardi.

Oyxonim chodirida yuzboshi Qatir Bag‘adan boshqa bek ko‘rinmasdi. Quni Sengun bilan To‘ngra Som o‘lgandi. To‘qqizo‘g‘uz Elida Qatir Bag‘adan bo‘lak bek qolmagandi.

Yin-shao‘ Oyxonimga juda muhim va yashirin bir sirni aytmoqchiligini bildirdi. U esa, nima gaping bo‘lsa, Qatir Bag‘a oldida aytaver, deya javob berdi. Shunda Yin-shao‘ qo‘ynidan kichkinagina hamyon chiqardi. Yaxshilab tikilgan hamyon chokini tishi bilan so‘kib, ichidan yozuvli mis lavhani oldi. Uni Oyxonimga uzatarkan:

— Chin malikasi Vuning elchisi bo‘lib keldim, — dedi.

Lavha ustiga malika Vuning muhri o‘yilgan, ostiga chin tilida “Yin-shao‘ elchimizdir” deya yozilgandi.

Oyxonim ko‘ngillarni o‘qiydigan porloq ko‘zlarini Yin-shao‘ga tikdi. Sehrlovchi tovushi bilan:

— Chin malikasi mendan ne istar? — deya so‘radi.

Elchi unga:

— Ko‘kturklarni yo‘qotish uchun birgalikda qo‘zg‘olish! — deya javob berdi.

Oyxonim jim qoldi. Elchi so‘zini davom ettirdi:

— Chin malikasining ikki yuz ming kishilik qo‘shini shay turibdir. Ko‘kturklar yengilganidan so‘ngra O‘tukanni to‘qqizo‘g‘uzlar egallaydir, Chin malikasi sizlarga har yil tariq, ipli kiyimliklar yuboradir. Oyxonim elchidan:

— Chin qo‘shini ko‘kturklarni yo‘qotishga yetarli erkan, bizning bir necha yuz cherigimizning ko‘magi nega yarardi? — deya so‘radi.

Chin elchisi bu so‘roqqa javob izlab bir oz talmovsiradi. Ammo tezda loyiq javobni berdi:

— To‘qqizo‘g‘uz cherigi qanchalar oz ersa-da, qo‘rqmasligi, botirligi bilan buyuk ishlarga yasar! Ko‘kturklar kabi urushqoq yog‘iy birlan so‘g‘usharkan, to‘qqizo‘g‘uz yigitlariga teng kelarlik boshqa cherik topilmas!

— So‘zlaring go‘zal! — dedi Oyxonim. — Biroq elchilar yashirincha kelmaslar. Sen nechun gizlicha kelding?

Elchi darhol unga shu javobni berdi:

— Yumushim ko‘p gizli erdi, to‘qqizo‘g‘uzlar-da bilmasligi, eshitmasligi kerak erdi. Malika Vu buyrug‘iga ko‘ra bu yo‘lni tutdim.

Oyxonim chuqur o‘yga toldi. Elchiga boqqani holda ko‘nglida turli ehtimollarni qiyoslab ko‘rdi. Qorabuqa esa, uning qarashlaridan bezovtalanganini sezdi, xoqon qizining chiroyiga lol tikilmoqdan o‘zini tutolmadi.

Nihoyat Oyxonim Qatir Bag‘aga o‘girilib, elchini har bir to‘qqizo‘g‘uz o‘tovida mehmon qilinglar, deya buyurdi va elchiga: “Seni tag‘in chorlaturmen” dedi. Ular chodirdan tashqariga chiqishdi.

Elchini siylanadiringan chodirga qo‘yib, takror yoniga qaytgan Qatir Bag‘ani ko‘rgan Oyxonim:

— Yuzboshi! — dedi. — Bu elchidan ko‘z uzma. Bu bir ko‘kturk ayg‘oqchisidir! — deya uni hayron qoldirdi.

24. QORABUQA

Qorabuqa Oyxonimning o‘zidan shubhalanganini sezib, yanada hushyor tortdi. Endi uning ikki vazifasi bor. Birinchisi—uni Chin bilan ittifoq tuzish tuzog‘iga ilintirishga intiladi. Ikkinchisi—uning bergan javobini To‘nyuquqqa yetkazadi. Asl vazifasining ana shu ikkinchisi ekanligini Oyxonim fahmlaganmikin?

Qorabuqa ustiga tushgan shubhani tarqatish niyatida bir necha kunni harakatsiz o‘tkazdi. Hech kim bilan so‘ylashmadi,

tevarakda ortiqcha kezinmadi. Ammo aqlli, farosatli bo'lgani uchun to'qqizo'g'uzlar orasidagi qimirlagan qilni ham ko'zdan qochirmaslikka tirishardi, ularning kuchini chamalar edi. To'qqizo'g'uzlar endi besh yuz chodirlik bir el bo'lishgandi. Yigitlari pahlavon va fidokor. Orlaridan olti yuztacha cherik chiqadi. Oyxonimni juda suyushadi, u ham o'z ulusini yuksaltirish uchun jonini ayamaydi. Mollari, tovarlari ham oz emas. Eng katta kamchiliklari-ichlarida o'nboshi va yuzboshi yetishmaydi. Qorabuqa kelganidan bir necha kun o'tgach Oyxonim Qatir Bag'ani mingboshilikka tayinladi. Lekin bularning ko'kturklar va Eltarish Qog'on to'g'risidagi tushunchalari noma'lum. Agar ularga aralashib, suhbatlarida qatnashsaydi, buni ham bilib olardi, ammo shubhalantirmaslik uchun kimsa bilan uchrashmayotgandi.

Mingboshi Qatir Bag'a tez-tez uni yo'qlardi, issiq-sovuqdan so'z ochib, yo'liga suhbatlashib ham qo'yardi. Qorabuqa har gal uni ko'rganida, Chin va To'qqizo'g'uz Eli ittifoqchiligi xususida Oyxonim qachon javob berishini so'rab, sabrsizlanayotganini ta'kidlardi.

Bir kuni yana shu mavzuda suhbatlashib o'tirishgandi, Qatir Bag'a hech kutilmaganda gapni boshqa yoqqa burdi va:

— Yin-shao'! Chin saroyini bosgan Kur Shadning o'g'li nima bo'lgan? — deya so'radi.

Qorabuqa shoshib qoldi. Bu so'roq qaydan chiqdi endi? Boshqa niyatda so'rayapti shekilli? U Kur Shadning o'g'li bor-yo'qligini ham bilmasdi. Biroq Chin elchisi sifatida o'zidan so'ralgan bundayin ahamiyatga molik masalada indamasligi ham to'g'ri bo'lmasdi. Shuning uchun darhol:

— Biz Kur Shadning o'chog'ini o'chirdik! Barchasini qirdik, na o'g'li, na kimsasi qoldi! — dedi.

Qatir Bag'a qo'zg'oldi. U Oyxonimning topshirig'iga ko'ra buni so'ragandi, Yin-shao'ning javobini o'sha zahotiyoq xoqon qiziga yetkazdi. Qorabuqa bu gapdan keyin mavzuning boshqa yog'iga diqqat etdi. U voqealardan qirq-ellik yil o'tib, o'lganlar ko'karib chiqqanda, nechun birdaniga bular eslab qolindi?

Birdaniga Eltarish Qog'onning ilk bayroq ko'targan kunlarida butun tillarda doston bo'lgan bir qilich hodisasi esiga tushdi. Bitta

keksa temirchi yasagan o'sha qilich Kur Shadning o'g'liga atalgandi. Faqat Kur Shadning o'g'li topilmagandi. Ammo temirchi ham qilichni bekordan-bekorga yasamagandir axir? Uning ham bir bilgani bordir. Ha, Kur Shadning o'g'li bo'lganmi o'zi? Bo'lsa-da u to'polonlarda tirik qolganmikin?

Balki tirik ham yurgandir. Ammo bundan ne chiqardi? Ie!.. Birdan Qorabuqaning yuragi orqaga tortib ketdi. Kur Shadning o'g'li sog'-omon bo'lsa, xoqonlikni talab qilishi, Eltarish Qog'on-ga qarshi turishi, shunday qilib, Turk elida parchalanish yuz berishi mumkin.

Qatir Bag'a nega undan Kur Shadning o'g'lini so'radiykin? Qiziq, agar tirik qolgan bo'lsa, bundan xabar topishganmikin? Yo'qsa, Kur Shadning o'g'li xoqonlik davosida maydonga tushib, to'qqizo'g'uzlardan ko'mak istabdimikin?

Qorabuqa bir necha kunni shu haqda o'ylab o'tkazdi. O'ylab o'yiga yetolmagach, hushyorlikni ham bir chetga yig'ishtirib, ayrim to'qqizo'g'uzlar bilan so'zlashib, ularning og'zini poyladi. Biroq ishiga yararlik hech neni bilolmadi.

Shu tarzda kunlar kecharkan, bir kuni uni Oyxonim chaqirtirdi. Chodirga kirib, xoqon qizining ikki yonida mingboshi Qatir Bag'a bilan bir yuzboshi turganini ko'rdi. Oyxonim ortiqcha kutdirmasdan Chin elchisini qiziqtirgan savol javobini berdi. Ko'kturklarni ag'darish uchun chinliklarga yordam berolmasliklarini bildirdi va Yin-shao'ga tortiqlar hadya etib, ertaga yo'lga chiqishini buyurdi.

Qorabuqa chodirni tark etgach, Oyxonim yonboshidagi beklarga qarata shunday dedi:

— Uning ko'kturk ayg'oqchisi ekanini anglaganimizni sezmasa, demak, bir oz tinch yasharmiz. Sezgan ersa, yaqinda ko'kturklarning tag'in bosqin etishini kuturmiz.

Ertasi kun Qorabuqa yo'lga tushdi. Kur Shadning o'g'liga bog'liq shubhalarini Bilga To'nyuquqqa tezlik bilan bildirishni istardi.

O'tukanga yana tun qorong'usida kirib bordi va Bilga To'nyuquq chodiriga oshiqdi. Unga uchrab, bilganlarini, shubhalarini bir-bir aytdi. Kur Shadning o'g'lidan so'z ochilarkan, Bilga To'nyuquq chuqur o'yga toldi. Bu ish uni bir oz qiynayotganga

o'xshardi. Biroq uning yechilmas tugunga o'xshash bunday ishlar-ga ortiqcha urinish odati yo'q. U boshini ko'tarib, Qorabuqadan:

— To'qqizo'g'uzlar sening ko'kturk erkaningni sezmishlar-mi? — deya so'radi.

— Mencha, sezmishlar, — dedi Qorabuqa.

— Oyxonim-da anglamishtir, — dedi Bilga To'nyuquq salmoqlab. — Uning ko'zindan hech ne qochib qutulmas. Ularning kundan kunga kuchli bo'layotganlari-da bizning ko'zimizdan qochmaydir. Ustlariga cherik solmoqdan boshqa yo'l yo'q...

Shundan keyin Bilga To'nyuquq unga Chinda bajarishi kerak bo'lgan yangi topshiriqlarni buyurdi.

Bir oz o'tgach, Qorabuqa Chin yo'liga tushib, ot uchirarkan, qorong'uda, ancha uzoqda qandaydir otliq ham uni quvalab kelmoqda.

Sal o'tmay ortidan birov tushganini sezgan ko'kturk ayg'oqchisi, uning kimligini o'ylab topolmasa-da, otini yanada tezlataverdi.

Ko'kdagi yarimoy ora-sira bulutlar ichiga kirar, yana porlab, cheksiz cho'lga yog'dularini separdi. Ikki otliq to'rt yuz-besh yuz odim uzoqlikda quvalamachoq o'ynab borardi. Qorabuqa o'zini yashirish niyatida biror tepa, dara yoki daraxtzorni ko'zlar, faqat aksiga olib, yo'lda ufqqacha cho'zilgan tep-tekis kenglikdan boshqa hech ne ko'rinmasdi.

Bir payt orqaga ko'z otgan Qorabuqa otliqning yaqinlashib qolganini ko'rib, yoyini tortib, unga o'q uzdi. Otliq uning harakati-ni darrov ilg'ab, o'zini o'qdan olib qochdi. Shundan keyin ham u parvo qilmasdan otini qichab, Qorabuqaga yaqinlab kelaverdi.

Bir muddat shu taxlit yo'l bosishdi. O'rtada uch yuz odimcha masofa qoldi. Sahrodagi jimlikda otlar tuyog'idan tarqalgan bir zayldagi yoqimli tovushlar chinlardi. Otlarning og'zi ko'piklasa ham, tezligini pasaytirmasdan yo'rtmoqda.

Qorabuqa yana boshini o'girib orqasiga qaradi. Ikki otliq ancha yovuqlashib, bir-birlari uchun havfli maydonga kirishgandi. Oraliq ikki yuz odimcha chiqardi. Bunday masofada uzilgan o'q ikkala otliq uchun ham birday o'lim chaqira oladi. Qorabuqa ortiq hayallamay o'qni yoyga o'rnashtirdi-da, ortga qayrilib vizillatib

qo'yib yubormoqchi edi, ayni shu chog'da narigi otliqning gurillagan tovushi cho'lni guldiratib yangradi:

— Hyey Yin-shao'!.. Yaxshi-yomonni bilmasdan o'q uzulurmu?

U shunday deya otini shartta qayirib, taqqa to'xtatdi. Qorabuqa ham o'zini chinchani oti bilan chaqirgan bu yot odamdan havotirlanib qochishdan ortiq ma'no yo'qligini sezib, yuganni tortib, otini sekinlatdi.

Endi ikki otliq bosh-ketsiz cho'lda, yarimoy sochayotgan shu'lalar ostida, ikki yuz ellik odim uzoqlikda bir-birlariga tikilib turib qolishdi.

Qorabuqa tanilmagan otliqni tanib olmoqchiday tirishib u yoqqa qaradi, u esa, otining yolini silaganicha, yuzini berkitganday pastga egildi. Qorabuqa rosa tahmin qilsa ham, qarshisidagi yot otliqning kimligini tasmollay olmadi. Baqirib so'ramoqdan boshqa chorasi yo'qligidan:

— Kimsen? Yetti otangni sanarmisen? — deya hayqirdi.

Bu savol javobsiz qoldi. Qorabuqa uning nedir deyishini kutarkan, otliq indamasdi, biqingan ko'yi hamon otining yolini silardi.

Qorabuqa yana bir bor hayqirib, savolini takrorladi. Qarshisidagi otliq shunda boshini ko'tarib:

— Sen Yin-shao' emasmisen? — deya baqirdi.

— Men Yin-shao'men. Sen o'zing kimsen? — so'radi Qorabuqa.

— Senga o'xshagan bir turk! — dedi otliq.

Qorabuqa o'zini tanigan bu noma'lum kishini yomon ko'ra boshladi. Uning so'ziga ters javob qaytardi:

— Men turk ermasmen. Chinlimen!

Otliq uning bu so'zlarini eshitib, mazahlaganday qahqaha otib kulib qo'ydi.

Ko'kturk ayg'oqchining sabri tugagandi. Qarshisidagi bu bahodir otliq do'st emas, bu aniq. Birdan otini qamchilab, u tomonga hamla qildi va vizillatib o'q uzdi. Shu ondayoq u ham otini qayirib, shamolday yeldirib, qochmoqqa tutindi. Otining chopag'on ekanligini u oldin ham ko'rsatib qo'ygandi — Qorabugani quvib yetayozgandi. Oy ham unga yordam etmoqchiday bulutlar orasiga

kirib, Qorabuqaning ikkinchi o'qini otishga halal berdi. Oradagi masofa tobora ortib borardi. Zotan Qorabuqa uni oxirigacha quvishga istaksiz. Otini to'xtatdi-da, uning kimligini o'ylab, bir oz xayolga berildi. Topolmadi. Kim bo'lsa bo'lar deya yangidan otini uchira ketdi.

Bu payt necha kundir Qorabuqaning ortidan qolmagan va uning Bilga To'nyuquq bilan ko'rishganini ham sezgan mingboshi Qatir Bag'a shimolga qarab otini qicharkan:

— Yin-shao'ning ko'kturk ayg'oqchisi ekani bilindi. Oyxonim adashmas... Oyxonim adashmas, — deya o'zicha g'udranib borardi.

25. BOSQIN

Yigirma minglik qo'shin yashin tezligida janubga qarab ot surmoqda. Eltarish Qutluq Qog'onning qo'llarda yuksalgan uch tug'i xilpiramoqda. Guvillayotgan ot tuyog'i tovushlari orasida onda-sonda keskin buyruqli hayqiriqlar ham eshitiladi. Ko'kturklar xoqoni, yonida bosh qo'mondon Bilga To'nyuquq yo'ldoshligida, yigirma ming cherik o'rtasida ot surarkan, ortidan ikki qardoshi, Bo'yla Bag'a Tarkan, bir necha beklar, bo'rilar¹ va qo'riqchilar ergashib bormoqda.

Bilga To'nyuquq ayg'oqchilardan kelgan xabarlarni o'rganib, Chinni aldatadigan tadbirlarni olgandan keyin vaziyatni xoqonga bildirdi. Xoqon bu uyg'un fursatni qo'ldan boy bermay, tezda Chinga hujum qilishga qaror berdi.

Eltarish Qutluq Qog'onning to'play olgan eng katta qo'shini yildirim tezligida yig'ilishib, shu shiddat bilan Chinga yo'naldi.

Har biri yuz cherikdan tuzilgan bo'limlar qilich tig'idek bir tekis safda bo'rondek guvillab uchmoqda. Keskin boqishlar ilgari, odatdagiday dushmanga qaratilgan va bosqin boshlanarkan, endi shaxslarga oid har narsa, ko'ngillarga oid har tuyg'u orqada qolgan, ya'ni tamom unutilgan.

¹ **Bo'ri** — bu yerda harbiy unvon (*tarj.*).

Bosqinga chiqilganning uchinchi kuni oqshomda qo'shin ilk bor rosmama tin olish uchun to'xtadi. Ungacha faqat qisqa-qisqa nafas rostlashga izn berilgan, cherik tunlari yo'l bosa-bosa oxiri Chin devoriga yetib kelgandi. Bu kechasi xoqon buyrug'iga ko'ra o't yoqilmaydi, so'zlashilmaydi, hech qanday harakat qilinmaydi. Yolg'iz har kim o'z oti yonboshida, har on urushga hozir holda kutadi va hujumga chorlovchi burg'u chalinar-chalinmas mash'al ko'targan yuzboshilarining ortidan hamlaga otiladilar. Barcha yuzboshi o'z mash'alini oldindan shay qilib qo'ygan. Bo'limlar yonma-yon, orqama-orqa tizilishgan, tovush chiqarmasdan, nafaslarini yutib, kechani portlatadigan buyruqni kutishmoqda.

O'ta epchil va o'tkir ko'zli bir o'nboshi qo'shından ayrilib, yurgancha Chin devorining yonginasigacha pisib bordi, yerga yotib olib, qarshi yoqqa yoydan o'q o'ta boshladi. U Chin devori tomondan beriladigan ishoratni kutmoqda. Belgi berib chalinadigan burg'u beliga osig'liq. Yonida mash'alasi. Bo'ynini cho'zib oldinga qararkan, ora-sira qilichiga qo'l otib ham qo'yadi. Chin devori tarafdin kutilayotgan ishorani Qorabuqa berishi kerak. Biroq uni butun turklar qo'shinida xoqon bilan Bilga To'nyuquqdan boshqa kimsa tanimasdi.

Ilgariga boqqanicha, boshini ora-sira o'ng-u so'lga burib, tevarakni kuzatayotgan o'nboshi birdan uzoqda yiltillagan yorug'likni ko'rdi, shu ondayoq muguzga qo'l cho'zdi. Sal o'tmay yiltillagan yorug'liq rosmama mash'alaga aylanib, yolqillana boshladi. Ayni chog'da o'sha yoqdan shovqin-suron aralash baqir-chaqirlar ham quloqqa urindi. O'nboshi o'qday uchib oyoqqa qalqdi, duvillab orqaga qaytdi, ko'kturk o'rdusiga qarata burg'usini uch bor puflab chaldi va hujum belgisini berdi. Keyin yashin tezligida mash'alani tutashtirib, boshi uzra ko'targanicha Chin devoriga, haligina mash'ala yolqinlangan yoqqa qarab chopa ketdi. Shu zahotiyoy ko'kturklar qo'shinida ham hujumga chorlagan burg'u tovushlari yangradi, birdaniga tutashtirilib, lovillatib yondirilgan ikki yuz mash'alaning ortidan ikki yuz ming cherikli qo'shin qo'rqinchi guvillaganicha Chin devori yoqqa ot qo'ydi. Oldindagi ilg'or o'nboshi mash'alasini havoda aylantirib borarkan, uning izidan ketayotgan qo'shin xuddi uni quvalagan kabi yo'l bosa-bosa, ni-

hoyat, yuzgacha sanarli vaqt o'tib, Chin devori ostiga yetdi va ochib qo'yilgan bir qapudan ichkari kira boshladi.

Qorabuqa o't yoqib belgi berganidan keyin o'ziga yordamlashayotgan yana bir turk ayg'oqchisi bilan birga haligi qapuni ochib qo'ygandi. Faqat ishora berarkan, chinlilar sezib qolib, shovqin ko'targanlaricha ularga tashlanishgandi...

O'ta yomon ahvolda edi. Shunchalar noziklik bilan rejalangan ishning buzilmasligi uchun tez qaror berishi, bir yo'lini topishi kerak. Qorabuqa yog'iylariga qarshi qilich o'ynatarkan, ayg'oqchi sherigiga qarata:

— Qapuning tashqarisiga chop! Kim yopmoqchi bo'lsa, o'qlab o'ldiraber!.. — deya hayqirdi.

Sherigi uning aytganini bajararkan, o'zi orqasidan quvib kelgan chinlilar orasiga otildi. Qarg'alar galasiga burgut yopirilganday taloto'p yuz berdi. Qorabuqa bilan sherigi ko'kturklar qo'shiniga kerakli fursatda o'zlarini ko'rsata oldilar va qapuni katta ochdilar. Buni fahmlagan chinlilar endi qapuni emas, jonlarini qutqarishni o'ylab qolishdi.

Qorabuqa bir to'da chinli bilan olisharkan, bir-ikki joyidan yengil yaralandi. Topshiriqni bajarib qo'ydi, endi o'zini qo'tqarishni o'ylasa ham bo'ladi. U chaqqonlik bilan bir sakrab aylanma zinalar bo'ylab yugura ketdi. Choparkan, qilichini qiniga soldi, sadog'idan o'q sug'urib, yoyga o'rnatdi. Zina boshiga yetib kelgan chinlini mo'ljallab, o'qni bo'shatdi, yog'iy ko'lkaday yerga quladi. Uning orqasidan kelganni ham shunday tezlik bilan yer tishlatdi.

Boshqa payt bo'lsaydi, chinlilar bunaqa vaziyatda taqqa to'xtab, qochib qolishardi. Biroq ayni chog'da ko'kturklar qo'shini haybat-la hayqirganlaricha qapudan ichkariga selday oqib kirishmoqda, har yerda devorga narvon tirab, yuqori o'rplashmoqda. Ularni biror kimsa to'xtatolmasdi.

Qorabuqa ham buni ko'rib-bilib turibdi, bu holatdan kelib chiqib harakat qilmoqda. U chinli cheriklarga bas kelolmagach, yana qochishga tutindi. Yugurib borarkan, orqadan otilgan o'qning yelkasi osha vizillab o'tganini eshitib, lahza to'xtab qoldi. U ham sadog'idan bir o'q sug'urib, chinlilarga qarata vizillatib uchirdi.

Bu paytda Chin devorining barcha minoralarida o'tlar yoqilib, ko'kturklarning Chin devoriga hamlasi haqida O'tukanga chopar yuborildi.

Qorabuqa ancha oldinda, Chin devorining qayrilgan yeriga oshiqmoqda. O'sha muyulishda pastga tushiladigan zinapoya borligini bilardi. O'sha yoqqa yetib olsa, chinlilar ko'zidan uzoqlashib, izini yo'qotishga erishadi. Faqat u yerga yaqinlasharkan, oldindagi minorada yoqilgan mash'alalar yorug'i shu'lalanayotgan tahlikali maydonga kirib qolishini sezdi. Shu payt to'xtab, orqasiga o'q uzdi-da, tag'in chopa ketdi.

Muyulishga ellik odimcha qolganda, o'ng yonidan bir o'q vizillab uchib o'tdi.

Qirq odim qolganda boshi uzra yana bir o'q shuvilladi.

O'ttiz odimcha qolganda ikki o'q birdan chap yonidan chiyilab o'tdi.

Burilishga yana yigirma odimcha bor. U birdaniga, hech narsani o'ylamasdan o'zini suvga otgan odamdek munkib ketdi va oldinga qarab yerda sudralib-uchib borib to'xtadi.

Shunda sonidagi qattiq og'riqni tuydi va yaralanganini bildi. Bir o'q quyrug'idan pastroqqa sanchilgandi. Qorabuqa, epchil ko'kturk yuzboshisi, yengilgina yengiladiganlardan emas. Yotgan yerida, bir onda sadog'idan o'q sug'urib, yoyga joyladi-da, yog'iy yoqqa uchirdi. Qirq odim nariroqda chopa kelayotgan chinlilarning eng oldindagisi yuragidan o'q yeb yiqildi va o'sha zahotiyoc o'ldi.

Bu o'lgan yog'iy uni quvib kelayotganlarning subayi¹ edi. Uning yer tishlagani chinlilarni bir oz sarosimaga solib qo'ydi. Ana shu fursatdan foydalanib qolishni o'ylagan ko'kturk yuzboshisi shartta o'rnidan turdi va oqsoqlanganicha burilishga qarab yugurdi. Ammo o'q sanchilgan soni shunaqayam qattiq og'ridiki, arang-arang besh-olti odim otganicha to'xtab, yana yiqildi. Shu ondayoq sadog'idan o'q sug'urib, yog'iy larga uchirdi va tag'in bir chinlini yer tishlatdi.

Minoradagi mash'ala tevarakni baralla yoritmoqda. Qorabuqa o'zini quvlayotganlarning yetti kishi ekanini ko'rdi va shu chog'da

¹ Subay — eski tilimizda armiya su, ofitser esa subay deyilgan (*tarj.*)

dubulg'asiga bir o'q urildi. Baxti bor ekan. O'q bir oz pastga sanchilib, uni o'ldirishi ham mumkin edi. U jon holatda sudralganicha muyulishga intildi. Olti-yetti odimlik yer qoldi. Faqat endi mo'ljalga yetib borgani nimaga yarardi? Yurolmaganidan, yuguirolmaganidan keyin o'sha muyulishga intilganidan ne chiqadi axir?

Qorabuqa bir ko'kturk yuzboshisiga xos qat'iy fikr yuritarkan, hanuz butun umidlaridan ayrilmaganini angladi. O'ttiz besh-qirq odim nariroqdagi yetti chinlini o'ziga yaqinlashtirmasdan o'qlab o'ldirolsa, qutulib ketadi. Sadog'iga ilkis ko'z otdi. Ne yoziq! Oltita o'q qolibdi. Biroq ko'kturk yuzboshisi soniga sanchilgan o'qdan ham foydalanishi mumkin. Qorabuqa shuni o'ylarkan, yotgan yerida yaxshilab joylashib oldi va yog'iyga o'q uzib, qiyrata boshadi.

Chinlilar o'ylamasdan harakat qilishmoqda. Oldiniga Qorabuqaga yaqinlashmoqqa intilishdi. Agarda unga yovuqlasharkan, ikki-uchtasi sog' qolsaydi, yoniga kelib, qilich bilan chopib tashlay olishardi. Faqat ikkitasi o'q yeb, yer tishlaguncha, besh yog'iy ham yoylariga yopishib, ko'kturkka qarab o'q otishga kirishdilar.

Chinlilar endilikda ko'kturklar qo'shini hamla qilgan yerdan ancha uzoqda, xoli joyda turganlari uchun xovliqib hujum uyushtirishga uzum yo'q deb o'ylashdi.

Qorabuqa usta ko'kturk so'g'ushchisi ekanini chinlilardan tezroq harakat qilishida ko'rsatdi: besh yog'iy birdaniga yoyini kerarkan, buni ko'rgan Qorabuqa shu ondayoq yoyini otishga shaylab o'q uzdi va bir dushmanni qulatdi. Ammo o'ziga yo'nalgan to'rt o'qdan birisi yanog'ini yalab o'tdi va yuzi bir zumda qonga qoplandi.

Chinlilar yana o'ziga qarab chopishga kirisharkan, Qorabuqa misli ko'rilmagan chaqqonlik va ustalik bilan uchala o'qni ham yog'iyga otib, ko'z ochib yumguncha uch chinlini yer tishlatdi. Minora ustidagi mash'ala yorug'ida u endi birgina yov bilan yuzma-yuz qolgandi.

Chinli cherik bilan oralarida o'n-o'n ikki odimlik masofa bor. U qilichini sug'urib, bor kuchi bilan chopganicha Qorabuqaga yo'naldi. Yerda yotgan Qorabuqa u bilan qilich urushtiradigan holatda emasdi. Sal avval chamalaganidek, soniga sanchilgan o'qni

tez chiqarib, unga otmoqdan o'zga imkon ko'rinmadi. Yog'iy o'rtadagi masofani bosib o'tmasdan bu ishni bajarishi kerak.

Yarali yuzboshi sonini jizillatib achishtirayotgan o'qni tutdi-da, shartta sug'urdi. Bu ishni qilarkan, buni oldin ham bir sinovdan o'tkazgani uchun, sug'urilayotgan o'q son etlarini ham yulib chiqishini, to'zimsiz og'riq jonini bo'g'ziga keltirishini yaxshi bilardi. Birdan ichidan nimadir uzilib-yulinib ketganday bo'ldi, yuragi holsiz urib, ko'zini qorong'i bosdi. Bir lahza hech narsani ko'rmay qoldi. Shunda ichidan kelgan bir tuyg'u bilan, agar o'zini o'nglamasa, hozir hushidan ketishini va bu hol o'limga tengligini o'ylarkan, darhol hushyor tortdi. Tanasidan sug'urib olingan o'qni yoyiga o'rnatdi. Shu orada chinli ham uning yoniga yetib kelgan, o'rtada bir-ikki odim qolgandi, xolos. Qorabuqa yoyni kerarkan, raqibi ham qilichini o'ynatib, unga-tashlandi.

Bu paytda ko'kturklar qo'shini Chin devori minoralarini birma-bir zabt etib, dushmanni qirib, apil-tapil u yerlarni egallamoqda edi. Bir tuman ko'kturk cherigi esa tun qorong'isidan foydalanib Chin ichkarisiga yopirilib, bosqinni boshlab yuborgandi. Eltarish Qog'on bu ilk chopqinchi tumanga qo'mondonlik etmoqda. Bilga To'nyuquq esa, boshqa bir tuman qo'mondoni sifatida Chin devori atrofidagi vaziyatga hokimlik yuritishga tayinlangan. Uning tumanidagi cheriklar chin minoralarini shosha-pisha qo'lga olib, belgi beruvchi o'tlarni o'chirgandan keyin har bir qapuni egallab, u yerlarga kerakli soqchilar qo'yildi. Shundan so'ng Bilga To'nyuquq turklarning o'liklari va yaralilarini yig'ishni buyurdi. Qorabuqani topishni alohida tayinladi. U bilan bir yerda uchrashishga keli-shishgandi. Bu o'sha, bir vaqtlar o'zi oti bilan birga Chin devoridan pastlikka uchgan yer edi. Ana shu belgili yer tevaragida ko'rishishlari kerak. Bilga To'nyuquq ikki kishini Qorabuqani izlashga yuborgach, o'zi ham ikki cherigi bilan birgalikda o'sha atrofda aylanib, mash'allar yorug'ida pana-pastqamlarni ko'zdan kechirdi. Bulardan hech bir natija chiqmagach, tovushi o'tkir bir cherikka baland ovozda "Yuzboshi Qorabuqa" deya baqirishni buyurdi. Ammo uning baqirib chaqirishlariga biror javob eshitil-madi. Oldindan tayyorlangan yashirin, puxta rejaga ko'ra barcha ishlar bitib, topshiriqlar bajarilgandan keyin Qorabuqaning o'lishi-

ga To'nyuquqning hech ishongisi kelmasdi. Ammo shuncha qidirganidan so'ng ham topilmayotgani uni o'ylantirib qo'ygandi.

Ertasiga tong otganda hammasi ravshan bo'ldi. Bilga To'nyuquq Chin devori minoralaridan birida chala-chulpa uxlab tunni o'tkazgach, tong yorishganda kelgan xoqon chopariga so'zlarini aytgandan so'ng, devorning u tarafidagi cheriklari holidan xabar olay deya pastlikka qarab yo'nalarkan, burilishda birdan to'xtadi. Yarim yiqiq bir shinakli pistirmada, tubanda, shundoqqina zina-ning ilk bosamog'i yonida cho'zilib yotgan yuzboshi Qorabuqaga ko'zi tushdi. Yonboshida, yerga yotqizilgan toshlar chuqurchasi-da uning oqqan qoni to'planib, quyuqlashgan va bir qo'li qonga suqulganicha qotib qolgan edi. Tuni bilan chinli o'liklarini ham yig'ishtirgan ko'kturk cheriklar bu olaqorong'i xilvatda yotgan yuzboshining o'ligini ko'rishmagandi. Qorabuqa o'lgandi. O'limidan oldin barmog'ini o'zining oqib to'planayotgan issiq qoniga botirib, devorning toza, oq yeriga shularni yozgandi: "Buyruqni bajardim. Yashasin O'tukan".

26. UMID VA O'PKA

Ko'kturk qo'shini ulkan zafar qozonib, yana O'tukanga qaytmoqda. Buyuk Chin devoridan uyoqqa oshib o'tilgach, chin qo'mondonlari chegara maydonlariga solgan bor yog'iy yer bilan bir qilib qirib tashlandi. Bir muncha mol, tovar o'lja qilindi, asir tushganlar ham anchagina.

O'nboshi Urunguning ko'nglida yashirin bir sevinchi bor. Ammo bu quvonchning qayerdan kelganini bilolmay, o'ylangani o'ylangan. U ham boshqalar qatorida bir oz o'lja oldi, go'yoki boyidi. Faqat u o'zining bu yolg'onchi dunyoning moliga sevinishini xayoliga ham keltirolmagani uchun ko'nglidagi bu farog'at sababini hamon axtarmoqda. Sekin-sekin bu sababni topganday bo'ldi, ha, topdi va nelardir deya pichirlarkan, yuzi qip-qizarib ketdi.

Urungu o'z xayollariga berilib, ixtiyorsiz Oyxonimni o'ylarkan, unga bir paytlar o'ziga tegishni taklif qilganini va xoqon

qizining rad etganini esladi. Oyxonim o'shanda uni qora budundan — qora xalqdan chiqqansan deya so'zini qayirgandi, biroq keyinroq Urunguning bir ko'kturk tegini — shahzodasi ekanini bilib olgandi. Endi u balki oldingi fikrini o'zgartirgandir. Urungu birdaniga ichida qandaydir baxtiyorlik to'liqini qaynaganini his etdi. Mana, endilikda uning boyligi ham bor. Shubhasiz, bugunlarda agarda Oyxonim huzurida yerga tiz ursaydi, u boshqacha qarshilanishi aniq... Biroq Urunguning yuragidagi quvonch o'ti birdan so'ndi. Uning kimligi, teginligi yashirin qolishi shart bo'lgani uchun, albatta, Oyxonim unga tegmasdi. To'qqizo'g'uzlar ne derkin? Bo'ldi, Kur Shadning o'g'li o'z ko'ngliga quloq tutadi: O'tukanga borar-bormas shimolga yo'l oladi, xoqon qiziga uch-rab, yana undan o'ziga tegishini so'raydi.

Ko'kturk qo'shini O'tukanga yetishi bilanoq bayram boshlanib ketdi. Eltarish Qog'on bugungacha qilgan urushlarining eng kattasida g'alaba qozongandi. Mana, endi u beklariga, barcha cheriklariga to'y bermoqda. Har yonda dovullar yangrab, qimizlar suzilmoqda, yoshlar kurashmoqda, yigitlar uloqda ot choptirmoqda.

Urungu o'yin-kulguga aralashmadi. O'g'li Tacham va andasi yuzboshi Bo'rini ko'rib bo'lib, to'rvasini ko'pgina yegulik-ichkulikka to'ldirdi-da, shimolga, to'qqizo'g'uzlar tomonga qarab yo'naldi.

Ilk kundagi quvonchi o'sha tundayoq tugadi. Ertasi tongdanoq ichida sog'inch aralash qayg'u, anglashilmas bir hurkaklik ortayotganini sezdi. Uchinchi kuni ichidagi hayajonli tuyg'ular o'rnini qo'rquvli bir hol egallaganini his qildi.

Shuncha tahlikalar ichida yashagan, o'limga kiprik qoqmasdan boqqan Urungu bu qo'rquv qorishgan ruhiy holatidan siqildi. Ammo bu hisu holni ichidan uloqtirib tashlashga imkoni yo'q.

Oyxonimning makoniga yaqinlasharkan, yurishini sekinlatib, yo'lni tomosha qilib borarkan, o'zini ovutadigan, chalg'itadigan bahonalar qidirardi. Hatto bitta kiyikni quvalab, kunchiqar yoqqa anchagina boshi og'ib ketib qolganining ham farqida edi.

Bir kuni kutilmaganda bir yarali kishiga duch keldi. Biqinidan yaralangan bu odam qitay edi. U yerda cho'zilib yotar, tepasida

oti uning turishini kutardi. Urungu sakrab yerga tushdi, yaralining boshini ko'tarib, og'ziga qimiz idishini tutdi. Qitay o'lim yoqasiga borib qolgandi. Qimizdan bir-ikki qultum icholdi xolos. Nafasi tiqilib:

— Meni sizlardan birisi yaraladi, — dedi.

Eltarish Qutluq Qog'on qitaylar bilan yetti bor urushib, ularni bosh egdirib, soliq to'laydigan qilgandi. Bu urushlarning ba'zida hatto Urungu ham qatnashgan. Qitaylar bilan tinch-totuv yashashayotgan bir paytda bitta ko'kturkning qitayga o'q uzib yiqitishi g'alati hol edi.

Urungu nima bo'lganini bilmoq maqsadida emas, balki qitayning holini so'raganday yumshoq tovushda:

— Nechun urushdingiz? — deya so'radi.

Qitay qiynalib-kuchanib:

— Bilmadim, — deya javob berdi va sekingina ingrandi.

Bu gapdan keyin Urunguning qiziqishi ortib:

— Bilmasdan qanday urushdingiz? — dedi.

— Orada unaqa urush-da bo'lmadi, — dedi qitay. — Uni ko'rganimda bunda o'tirib yig'lar erdi. Nechun yig'larin so'rdim. Yaram sizlar dedi. Yarasin dog'lay deya otimdan yoniga indim. Yaram ko'rinmas, ko'ngil yarasi dedi. Bunga qamlar aralashur dedim. Otinga mindim. Ketmoqchiydim. Sakrab o'rnidan turib, jilovdan tutdi. Sevgi ustunmi, o'chmi dedi. O'ch dedim. Sevgini ustun qo'ysa bo'lmasmı, deya so'rdi. Bu ish er kishiga yarashmas dedim. Shu onda yoyidan o'q uzib, meni yaraladi. So'ngra baqira-baqira kunbotarga otini choptira ketdi...

Urunguning qoshlari uyildi. Istamaygina kunbotarga qaradi. Ufq ortida Oyxonimning yurti bor. Qayg'uli ko'zlarini bir necha lahza o'sha yoqqa tikib termulgach, qitaydan:

— Seni qachon yaraladi? — deya so'radi.

Qitay entika-entika ko'kka boqarkan, "kecha" dedi va boshqa hech narsa aytmadi. Osmonga qaragan ko'zlari do'layib qotdi. Boshi o'ngga qayrilganicha qimirlamay qoldi. Qitay o'lgandi...

Urungu shoshilmasdan, tebranganicha kunbotar yoqqa ot surib borarkan, ko'ngliga allaqanday og'irlik cho'kkanini sezdi. Shu bekordan bekorga o'ldirilgan qitayga achinayotgandi. Qancha

o'limlarni ko'rgan, qancha alamlarni boshdan kechirgan Urunguga mana shu birgina o'lim boshqacha ta'sir qilgandi. O'zi tanimagan bitta qitayga shuncha achinishmi... Yo ko'ngli yumshab, o'ziyam bo'shashdimi? Bu o'y uni bir siltaganday o'ziga keltirdi va o'sha pallada ichidagi og'riq o'limdan emas, o'lganning so'zlaridan tug'ilganini angladi. "Sevgi ustunmi yo o'chmi? O'ch! Sevgini ustun qo'ysa bo'lmasmi? Bunday ish er kishiga yarashmas!.." so'zlari xayolida yana bir bor takrorlandi.

Bir ko'kturk o'nboshisi yigitlik sabog'ini shu qitaydan oladimi?.. Shuni o'ylarkan, birdaniga bundayin xayollar ostida ezilib qolishini tushunib, har narsani unutmok istagida otini niqtab, yelday uchirdi. Unutdi ham. U endi ko'rmasdan atrofga boqar, qayoqqaligini bilmasdan ketib borar edi.

So'ngra birdan yo'rg'asini sekinlatdi. Ufqqa boqarkan, kun botayotganini ko'rdi. Qancha yo'l bosganini bilmasdi. Ammo turgan yerini tanigandi, Oyxonimning makoniga yaqinlashganini sezib, yuragi gupillab urardi. Xoqon qizi chodirigacha yana yarim kunlik yo'l bor. Endi nima qilishi kerak? Bir oz shu haqda o'ylandi. Nima qilishini aniq bilmay turarkan, keng cho'ldan guvillab kelgan ot tuyoqlari tovushini eshitib, boshini o'sha yoqqa burdi. Janubdan bittasi otini uchirib kelardi. Bunga otini uchirib kelmoqda deb ham bo'lmasdi. Chunki u orqasidan butun bir qonxo'r qo'shin quvalayotganday otini qamchilardi, otda yurib emas, xuddi yo'lni yirtib kelayotganday harakat qilardi.

Urungu esa, boshqa barcha cho'lliklar kabi ot ustida hushyor, qimirlamay turardi, uning yaqinlashishini kutardi.

Uchib-quturib kelayotgan otliq tobora unga yovuqlashdi. Urunguning shundoqqina qarshisiga kelib, otini shartta siltab, shoxlantirib¹ to'xtatdi va yuz-ko'zi qon, kiyimlari tuz-tuproq holatda, tentaklarcha baqirdi:

— Qani, menga ayt, bahodir! Sevgi ustunmi, o'chmi?

G'azabdan Urunguning yuzi burishdi. Cherikning beti qon-u changga bulangan bo'lsa-da, bu Ersegun ekanligini tanidi. To'ng, afsuslangan tovushda:

¹ **Shoxlantirmoq** — otni old oyoqlarini tepaga ko'tartirib, shartta to'xtatilgan holati (*tarj.*).

— Shuni bilmoq uchun kishini o‘ldirmoq kerakmi? — deya undan so‘radi.

Ersegun boshini ko‘tarib, qarshisidagi kishiga tikilib boqdi va Urunguning yonigacha keldi.

— O‘nboshi! Senmi bu? — deya og‘zi ochilib qoldi.

Itining fe‘li egasiga ma‘lum degandek, Urungu Dali Ersegunning qanchalar qaysar bola ekanini yaxshi bilardi. Ayni chog‘da uning fe‘li rosa aynigani aniq. Olazarak ko‘zlari har baloga shayligini aytib turibdi. U ginali tovushda:

— Qitay o‘libdirmi? — deya so‘radi.

— Nechun o‘lganini bilmasdan o‘ldi, — dedi Urungu.

Charchog‘dan emas, balki o‘pkalanishdan, telbalig-u tentaklikdan Ersegunning tinkasi qurib borardi. Urungu ham unga o‘xshab bu yerlarga ishq savdoyisi bo‘lib, bir boshiga ming balo istab keldi. Faqat u har baloga tayyorligini namoyish etmasdi, baqiribchaqirib telbalik qilmasdi.

Agar u Ersegunning haligi so‘rog‘idagi tub ma‘noni tushunsaydi, o‘z ko‘nglidagi savolga ham javob topib, tugunni yechardi. U tentak bolaga qarata:

— Sevgi birla o‘chni nega tenglashtirib o‘lcharsen? — dedi. — Bular qilich-la o‘q kabi ayri-ayri narsadir. Ikkisining-da o‘z ustun chog‘i bo‘lur.

Ersegunning qonli ko‘zlarida bir uchqun yiltilladi. U baqirganicha:

— Ko‘nglingda ne bor o‘zi!? — dedi.

Urungu unga javoban:

— Sening ko‘nglingda ne bor, o‘chmi, sevgimi? — deya so‘radi. — Sevgi bor. Go‘zal bir qizni sevrmen! — dedi Ersegun.

— Buning uchun bir yozuqsiz qitay o‘ldirilurmi? Sevsang, bor, ol-da qo‘y.

Urungu bu so‘zlarni yosh bolaga o‘git berayotganday jiddiy so‘ylarkan, Oyxonimni esladi va achchiq kulumsadi. “Sevsang, bor, olda-qo‘y” degan so‘zlarni u juda samimiy aytgandi, bu uning o‘ziga ham tegishli edi, ich-ichidan chiqqandi. Ammo o‘zi ham Ersegunning holatida edi, sevardi, biroq borib ololmayotgandi. Ersegunning bek ekanligini eslab, kulumsashdan to‘xtadi va:

— Sen ulug' bir beksen, istaganing qizni ola bilirsan, — dedi.

Shunda Dali Ersegunning yuzi burishib-tirishib ketdi. Quturib baqirganicha:

— Men bekmen, biroq u-da xon qizi! Buning ustiga, otamni o'ldirmish bir xon qizi!..

Urunguga har ne ayon bo'lgandi. Uning yuz-ko'zi Ersegun-nikidan battarroq olayib ketdi.

— Kim u xon qizi, Oyxonimmi?! — deya so'radi.

Ersegun hamon qaynab-quturganicha:

— E, o'nboshi, nima deb yurganding! Xoqon qizi oldida bek ne bo'pti! Tag'in qanday de! Qilich taqqan, ne-ne botirlarni kiprik qoqmay o'ldirgan, yaralagan xon qizi!..

Urungu ortiq bu tentakning so'zlarini eshitmay qo'ydi. Botirlarni yaralagan xon qizi, degan so'z uni o'tday kuydirdi, o'zining yarasi esiga tushdi. Ammo bu yelkasiga sanchilgan o'q yarasimi yoki yuragiga tekkan sevgi o'qi yarasimi, buni hanuz ayiravermasdi.

Birdaniga ichining mislsiz og'riqdan achishib, gumurib ketganini his qildi. Shu paytgacha har qanaqa baxtsizlig-u og'riqlar qarshisida tip-tik turganidek ayni chog'da ham bir tuki qilt etmasdan, to'ng qiyofada Ersegunga qaradi va:

— Bu yerga shularni menga so'ylay deb keldingmi? — deya so'radi.

— Yo'q! Oyxonimni istab keldim! — dedi baqirib Ersegun.

Urunguning ko'zlarini tuman bosganday bo'ldi. G'azablanib:

— Nechun unda Oyxonim oldiga ketmassen-da, bunda kezinib, yozuqsiz kishilarga tashlanursen! — dedi.

— Otamni o'ldirgan qizga ko'ngil bermak olchoqlik, tubanlik bo'lmasmi, deya qo'rqurmen... — dedi bola talmovsirab.

— Otangni pistirmada, tuzoqda emas, urushda o'ldirdi. Kishi chodirda tug'ilar, kuni bitgan yerda o'lar. Tangri tuzugi shu, unga qarshi chiqilmas.

Dali Ersegunning asabiy yuzi kulumsadi.

— To'g'ri aytding, o'nboshi! Ushmundoq ersa, shu kechayoq jo'narmen! Borib Oyxonimni istayin!

— Boraqol.

- Sen-da menim-la ketsang-chi?
— Yo‘q, bo‘lmas.
— E, o‘nboshi, qo‘ysang-chi! Menga shuncha es-o‘git berib, yo‘l ko‘rsatding. Borsang, yaxshi bo‘lurdi.
Shu payt Urungu otini janubga burdi-da:
— Bir bek xoqon qizini istarkan, qorabudundan chiqqan birisi oraga kirmas! — dedi va yo‘rg‘asiga qamchi bosdi.

* * *

Tun quyilarkan, birdaniga telbachasiga choptirilgan otlarning tuyoq tovushi atrofni tutdi. Yosh bir otliq baxtiyor kulumsaganicha shimol tomonga ucharkan, yoshi o‘tinqiragani butunlay undan ters yoqqa, O‘tukanga qarab yo‘nalgan, otining bo‘yniga yopishganicha uni niqtab, qo‘rqinchli quyunday gurillab-guvillab borardi.

27. TACHAM

Tacham otasining o‘lguday charchab, mungli yuz bilan O‘tukanga qaytganini ko‘rib, bundan hech narsani anglamadi. Qayoqqa borib kelganini ham bilmasdi. O‘zini taniganidan beri otasini shunaqa xafa qiyofada yurishiga o‘rganib qolgandi, ammo bu safargi holda hech ko‘rmagandi. O‘nboshi Urunguda mislsiz bir xorg‘inlik bor. Tacham undan hol so‘rash uchun yaqinlashmoq istadi-yu, biroq yuragi chopmadi. Bunga sari siqilib qoldi. O‘tukanning shundayin rohatbaxsh kunlarida unda ham odamlarga o‘xshab o‘rmonga borish, qush ovlab, otda kezish, bir oz ko‘ngil yozish istagi tug‘ildi.

O‘tukan o‘rmonlarining eng go‘zal kunlari boshlangandi. Bu g‘animat kunlarning totini chiqarmoq istagan o‘tukanliklar to‘rt-besh kishilashib yoki yolg‘iz-yolg‘iz kezinishar, qush ovlashar, ot chopishar edi. Kimlardir kurash tushib miriqmoqda, xilvatroqda qo‘buz chalib, orom olayotganlar ham bor.

Tacham bularni ko‘rib, kengliklar, yashilliklar havosidan nafas olib, ko‘rkam og‘ochlar orasidagi bundayin o‘yin-kulgularga be-

rilib, siqilishini unutdi. O‘rmonning eng qalin, xilvat va ovloq yerlariga ot surdi. Bir vaqt uzoqdagi bir kiyikka ko‘zi tushdi, uni tutish uchun o‘sha yoqqa oshiqdi. Chaqqon kiyik undan uzoqlashib qochib borardi, goh-goh o‘ng-u so‘lga shox tashlab, uni dovdiratib ham qo‘yardi. Tachamning jahli chiqib, otini yanada tezlatdi. Ammo bu tezlik unga yaxshilik keltirmadi. Qattiq tezlikda bir burilishdan o‘tarkan, qarshisidan chiqib qolgan o‘ziga o‘xshash otliq bilan to‘qnashib ketdi. Otidan uchib, yerga gup etib tushdi, yumalab borarkan, boshi daraxtga urilib, hushini yo‘qotdi.

U bilan to‘qnashgan otliq ham yerga yiqilgan, dimalagan bo‘lsa-da, unga hech narsa qilmagandi. Darhol o‘ziga kelib, daraxtga suyanganicha o‘ylanayotgan bu odam qartaygan mingboshi Barsning kichik o‘g‘li, oqsoq o‘nboshi Yula edi. Bir ozdan so‘ngra otlarini yo‘rg‘alatib kelayotgan uch otliq uning yonida to‘xtashdi. Bular mingboshi Bars bilan uning katta o‘g‘li, yuzboshi Ezyana va otboqar Chalgora edi.

Vaziyatni ko‘riboq otlaridan indilar. Tacham indamasdan, qimirlamasdan yotardi. Bars Ezyanaga qarata:

— Bir qarab qo‘y, shu cherik o‘libdirmi? — dedi.

Kulmas yuzli Ezyana Tachamning ustida egilib, qo‘lini uning ko‘ksiga qo‘ydi. So‘ngra otasiga qarab:

— Tirik. Biroq yurak urishi sekinlashmish, — dedi.

Yula o‘rnidan turdi. Unga hech narsa bo‘lmagandi. Uyushib qolgan qo‘li tuzalgandi. Ammo to‘qnashgan ikkala ot ham o‘lgandi. U oldin otiga, keyin hushsiz yotgan cherikka boqdi. Tanidi.

— Tacham, — dedi.

Tachamning otini Bars ham, Ezyana ham eshitmagandi. Bir-birlariga qarab qolishdi. Shunda Yula:

— Bu o‘nboshi Urunguning o‘g‘li, — deya ularga tushuntirdi.

Bars ishonmaganday:

— Urunguning o‘g‘limi? — deya so‘radi.

— Shunday.

Ha, ish bundoq bo‘pti. U ortiqcha o‘ylab o‘tirmasdan Chalqoraga buyruq berdi:

— Tez qimirla! Chodir, oziq, qimiz, ot keltir! Bir o‘tachi-da top, tuzaltsin! Bu kecha bunda qolurmiz.

Chalqora buyruqni bajargani shoshib ketarkan, Bars yaralining yoniga borib, uni ko'zdan kechira boshladi. Tachamning ko'zlari yumuq. Sekin-sekin nafas olardi. Boshidagi yaradan oqqan qon sochlarida, yuzida qotib qolibdi. Keksa mingboshi uning yuziga boqarkan, hayrati oshgandan oshardi. Chunki o'sha O'tukandan ketgan paytida Kur Shad necha yoshda bo'lsa, uning nevarasi Tacham ham hozir shu yoshlarda edi va Urungudan ko'ra Kur Shadga ko'proq o'xshardi. Bars ich-ichidan qattiq achindi. Urunguning boshqa o'g'li yo'q. Tachamning o'lib-o'lmaganini hali aniq bilmaydi, ammo u Kur Shad qonidan tarqagan eng so'nggi erkak. Agarda bir falokat tufayli, bekordan bekorga shu yigitcha o'lib qolsa, unda Kur Shadning eng oxirgi avlodi ham tugardi.

O'nboshi Yula otasining qayg'uli yuziga boqib, ko'nglidan kechayotgan o'ylarni o'qiganday:

— Tachamni Chinga so'ng bosqin qilganimizda ko'rmishtim. Yomon so'g'ushurdi. O'lsa, yoziq bo'lur! — dedi afsuslanib.

Bars ko'nglida, ko'zlarida kechayotgan ming bir xayol bilan kichik o'g'liga qaradi. Yula uning boqishidagi ma'noni anglay olmagandi. Shuning uchun, otam Tachamning botirligiga ishonmayapti, degan o'yda:

— Ko'p botirlar o'lganini o'z ko'zim-la ko'rdim, — dedi. — Biroq bundayin botir o'lsa, ko'p yoziq bo'lur!

Bars mungli, sirli tovushda:

— Sen buni birgina botir deb bilurmisen? — deya undan so'radi.

— Tag'in kim bo'lardi? — hayron bo'ldi Yula.

Keksa mingboshi ikki o'g'liga bir-bir boqqanidan keyin Tachamga qaradi va:

— Kechmishdagi ishlar bir oz boshqa turli ketsaydi, bu esidan ayrilib yotgan yigitni xoqon o'rninda ko'radingiz!.. — dedi.

Yuzboshi Ezyana bilan o'nboshi Yula bir-biroviga hang-mang bo'lib qarashdi. Ezyananing kulmas yuzi yanada tundlashib, so'mraydi.

Yula: "Qari otam aynidi-yov" deya ko'nglidan kechirdi. Bars ikkala o'g'lining holatini ko'rmayotganday, parvosizcha so'zini shunday tugatdi:

— Bu yigit Kur Shadning oqtig‘idir!¹

Ezyana bilan Yulaning tili lol bo‘lib, hech narsa deymay qoldi. Og‘izlari ochilganicha bir Tachamga, bir otalariga, bir bir-biroviga qarashardi.

Birinchi bo‘lib o‘ziga kelgan Ezyana:

— Demak, o‘nboshi Urungu Kur Shadning o‘g‘li-da! — dedi.

— Shunday, — dedi chol.

— Nechun Urungu buni so‘ylamas, berkitur!? — deya Ezyana achchiqlandi.

Bars charchagandi. Suhbatning cho‘zilishini istamayotganday:

— Chinlilardan qutulishni o‘ylab, uzoq yillar kimligini bildirmay o‘tgan onasiga so‘z bergani uchun... — dedi.

Yula bu aqlga sig‘maydigan ishdan boshi qotganicha, otasiga yana bitta savol berishdan o‘zini tiyolmadi:

— Tacham buni bilurmi?

— Yo‘q, — dedi chol. — Buni kimsa bilmas.

Ikki o‘g‘il bu ishni qanday bilib olganini otalaridan so‘rashmadi. Shu payt uchalasi ham yaraliga boqishga tutinishdi, yana uning yuragiga quloq tutib, tomir urishini yo‘qladilar. Endi yigitning yuragi qattiqroq ura boshlagandi.

Tacham tirik edi. Boshi daraxtga qattiq urilganida esidan ayrilgandi, ko‘ksiga quloq tutishganida bir on o‘ziga kelib, ko‘zini ham ochgandi, faqat o‘ta holsizligi uchun yana yumib olgandi. Ko‘zini ochib-yumganini boshqalar ko‘rmay qolgandi. Tacham, meni chodirga olib boringlar, demoqchi bo‘ldi. Ammo ne dahshatki, tili so‘zga kelmasdi. Ko‘zini ochgan paytda tepasidagilarni ko‘rib, Barsni tanigandi. Nima deyishayotganini eshitib yotardi. Faqat tili tutilgani uchun bir turli so‘zlayolmayotgandi. O‘zini zo‘rlab ham ko‘rdi. Ammo bir ish chiqmadi... Shunda birdan qo‘rqib ketdi, ichini qo‘rquv to‘ldirdi. Endi gapirolmasmikini?! Bunga qanday chidaydi. Tag‘in o‘zidan ketayozdi. Ammo soqovlikdan shunchalar dahshatga tushdiki, asablari qamchilanib, yana hushini yo‘qotdi va miq etsa, hech qachon gapirolmay qoladigandek jimib, qimir-lashdan, nafas olishdan ham qo‘rqib, qotdi qo‘ydi.

¹ **Oqtiq** — nevara (*tarj.*).

Ana shu chog‘da mingboshi Bars va o‘g‘illarining ne deb gaplashganlarini boshdan-oyoq eshitdi va o‘zining Kur Shadga nevara ekanini sevinch, hayrat va dahshat ichida bilib oldi. Yuragi ko‘ksini yorib yuboradiganday gupillab ura ketdi...

* * *

Chalqora yetak otni ergashtirib, o‘tachi-tabibni olib kelganida ham Tacham toshday qotib, tovushlarni arang-darang eshitib yotardi. Miyasi hozirgina eshitilgan hayajonli, buyuk yangilik bilan to‘la, xuddi har ovoz unga “Kur Shadning oqtig‘isen” deyayotganday tuyulardi.

O‘tachi uning boshidagi yarani qizil dori surib bog‘ladi. Og‘zi-ga bir necha yutum ayron tomizdi. Keyin yigitning ahvoli umidsiz ekanligini Barsga bildirdi. Buni eshitib, keksa mingboshi yomon siqildi.

— Ne qilib bo‘lsa-da buni qutqarish kerak! — dedi u.

O‘tachi yaralining ko‘ksiga qo‘lini bosib, uning yurak urishini tinglagach:

— Bundan buyog‘iga endi qamlar aralashur, — deya so‘zni kesdi qo‘ydi.

Chalqora olgan buyrug‘iga ko‘ra Tachamning ustiga bir chodir qurdi, uni qalin bir kigiz uzra yotqizdi. Bars bek tunaydigan chodirni ham o‘rnatdi. Oqshom qo‘na boshladi. O‘tachi bilan Chalqora, yetak otni ergashtirib, O‘tukandagi eng dongli qamni olib kelgani jo‘nashdi.

Tacham yotgan chodir eshigi ochiq. Eshik yonida Bars bilan o‘g‘illari chordona qurgancha unga ko‘z-quloq bo‘lib o‘tirdilar. Kechki yemakni indamasdan yeb bitirishdi. Bars faqat qimiz ichdi. Quyosh botganidan keyin qayg‘uli tovushda shunday dedi:

— Men Kur Shadni taniganim chog‘da u Tacham yoshida erdi. Boshqa hech narsa bilmasam-da, yolg‘iz yuzdagi o‘xshashlik menga ko‘p narsani anglatadir.

Ezyana shoshib otasidan:

— Boshqa tag‘in ne bilursen? — deya so‘radi.

— Urunguning o‘q otishini ko‘rganimdayoq o‘ylanib qolgan-dim. Uni yovuqdan ko‘rib, ularning o‘xshashligi to‘g‘risidagi o‘y

ko'nglimga butunlay o'rناshib qoldi. Belidagi pichoqni ko'rib, ularning o'xshashligi, qondoshligi keskin erkanin angladim.

Ezyana yana otasidan:

— U qanday pichoq erdi? — deya so'radi.

— U Kur Shadning pichog'i erdi. Ikki betiga Bumin Qog'onning oti birla tamg'asi o'yilgan tilsimli pichoq, — dedi chol.

Endi Yula qari mingboshini so'roqqa tutdi:

— Tilsim? Ne tilsim erdi u, ota?

Barsning ko'zlarida yoshlik uchqunlari porlab so'nganday bo'ldi. U chuqur so'lish olib:

— Turklarning ulug'lik kunlarida belgilari yaltillab, buzilgan kunlarida xiralaniб ko'ringuchi eshsiz bir pichoq erdi u. Pichoqni ko'rganimdan so'ngra Urungu birla so'ylashtim, uning onasi — Kur Shadning xotini benim xolam erkanini-da anglattim.

— U ne dedi?

— Onasin ko'p suyganligin, unga so'z bergani uchun o'zining kimligini kimsaga bildirmay kelganligin so'yladi.

Ezyana bilan Yula, yaqingacha qora xalqdan chiqqan bir cherik deb qaralgan va endi birdaniga shahzodaga, teginga aylangan yarali yigitga mehr bilan boqisharkan, uzoq qarindosh ekanliklari tufayli uning holiga yanada qattiqroq achinishardi.

Tacham barcha aytilganlarni tingladi. Boshidagi chidab bo'lmas og'riq ichida, miyasidagi to'qmoq bilan urilayotganday bir lo'qillash orasida bu so'zlarning barchasini angladi. Ularning suhbatiga qo'shilishni judayam istardi, bir ne deyishga tirishardi, ammo qimirlay olmaganı uchun, bu tush ekan, uyg'onib ketmay, deya jimgina kutib yotardi. Ham quvonchli, ham qo'rqinchli bir tush...

Yangi oy chiqqan, O'tukanning mana shunday go'zal bir kechasida Bars bek huzursiz edi: Tacham o'lsa, Kur Shadning urug'-avlodi tugaydi, bundan turklarga qandaydir yomonlik keladi, degan qora tushuncha ko'nglini qoraytirgandi. Chol Tachamning kichkinagina o'g'li borligini bilmasdi, bilsaydi, balki bunchalar yurak siquvchi o'ylarga berilmasdi. U tez-tez Ezyanaga, Yulaga ishora qilar, ular Tachamning ko'ksiga quloq tutishar, yuragi yaxshi urayotganini bilgach, sevinishardi.

Ancha vaqt o'tdi. Uzoqdan eshitilgan taqa tovushlari Chalqora bilan qamning yaqinlashganidan xabar berdi. Bars o'rnidan turdi. O'g'illari ham shunday qilishdi. Qari mingboshi o'g'illariga o'g'irilib:

— Sizga aytganlarimni kimsaga so'ylamaslikka ont iching! — dedi.

Yonlarida qilichlari bo'lmagan Ezyana bilan Yula uzun pichoqlarini qinidan sug'urib, oldinga cho'zdilar va ont ichdilar:

— Ko'k kirsin, qizil chiqsin!..

28. QAROR

O'sha falokatdan so'ng ancha kunlar o'tdi, Tacham o'lim bilan olishib yotdi. Necha bor o'lim yoqasiga bordi, umid uzilgan paytlar ham bo'ldi. Ammo tirik qoldi, asta-asta kuch yig'ib, eski holiga qaytdi. Hatto harbiy mashqlarga ham qatnay boshladi. Har nesi o'rniga tushdi, faqat tili tuzalmadi.

U tinkani qurituvchi tushdan uyg'onganday og'ir ruhiy holatda edi. Eshitgan gaplari miya-miyasiga o'yilganday qattiq o'rnashgan, uni doimo xayolga toldiradi. Faqat u so'ylay olmaydi. E, so'ylashib ham ne topardi? Shunchalik gaplarni eshitdiki, bu buyuk, tog'day yangilik qarshisida o'zini yo'qotib qo'ydi, tili lol qotdi, shuning uchun endi gapirolmagani ham yaxshiday tuyuladi. Balki shu bois so'ylay olmayotgandir. Yo'qsa, butun kuchi o'ziga qaytgani, tuzalgani holda yana yangidan so'zlashga urinib ko'rish unchalik qiyin emasdi, aslida.

Yillarcha oldin, Eltarish Qog'on turk bayrog'ini yangidan yuksaltirgan paytlarda, keksa temirchining Kur Shad o'g'liga atab yasagan qilichi, egasi topilmagani uchun unga, ya'ni Kur Shadning nevarasiga berilgandi. Tacham endilikda qilichini yanada ortiqroq sevar, uni hech yonidan qo'ymas, taniganidan beri otasining nechun kulmagani sababini endi yaxshi bilar edi.

Kur Shadning nevarasi bo'lish!.. Bu ne buyuk baxt! Ne qutluq haqiqat! Tacham Ko'kturk Elining shahzodasi — ko'kbo'rilar o'chog'ining bir tegini bo'lgani uchun emas, Kur Shadning neva-

rasi ekanidan quvonardi, bu bilan ovunardi. Yuksakda moviy ko'k, tubanda qora yer yaratilgandan beri qancha qahramonlar kelib-ketdi, biroq Kur Shadga o'xshaganini, shubhasiz, zamonlardan hech bir zamon va odam o'g'illaridan hech kim ko'rmagan, eshitmagan.

* * *

Bir kun Tacham aylanib yurgandi, yoniga chopar kelib, uni Bilga To'nyuquq kutayotganini aytdi. Birgalashib vazir To'nuquqning chodiriga borishdi. Chopar uni ichkari yo'llab, o'zi qaytib chiqib ketdi. Bilga To'nyuquq uning boshidan o'tganlarni, tilining tutilib qolganini ham bilardi. Shuning uchun taxta lavha, yozuv bo'yog'i va bitta chin patqalami tayyorlatgandi.

— Tacham, — dedi Bilga To'nyuquq, — sen Oyxonim yonida ancha qolding. Uning bir ko'kturk teginiga ko'ngil berganini eshitdingmi?

Tacham patqalamni bo'yoqqa botirib, taxta lavhaga "Eshitmadim" deya yozdi.

— Oyxonim aytishganidek go'zalmi? — deya so'radi vazir.

Tacham taxtaga "Umoydek, Oyzitdek¹ go'zal!" deb bitdi.

— Ko'kturk qog'onligi uchun undan bir yomonlik kelmasmi? — so'radi To'nyuquq.

Tacham vazirga hayratlanib qaradi. Keyin patqalamni bo'yoqqa botirdi-da, lavhaga "Qog'onlik bir go'zal qiz-la yiqilmas" deya yozdi.

To'nyuquq kulumsadi va:

— Ko'kturk teginlari-la beklarini ko'ngliga kirib, bizni bir-birimizga qayramasmi, urishtirmasmi, demak istadim, — dedi.

Tacham o'ziga ishongan qiyofada, patqalamni yana bo'yoqqa botirib, taxtaga "Urishtirolmas" deb yozdi.

Bilga To'nyuquqqa sog'liq tilab, uning yonidan ayrilarkan, Tacham Oyxonimga ko'ngil bergan teginning kimligini o'yladi va miyasida chaqmoq chaqqanday bo'ldi. Nahotki bu uning... Darhol o'zini tutib, chodirdan tashqari chiqdi. Qattiq o'yga cho'mdi, otasining butun umr tund yashagani sababini anglamoqqa intildi.

¹ **Umoy, Oyzit** — eski ko'kturk diniy tushunchasiga ko'ra ko'k qizlari, malaklar (*tarij*).

E, bekorga o'ylayapti... Demak, boshiga tushgan falokat tufayli bilib olgan yangiliklardan ortiq boshqa bir ne o'rganmog'i mushkul.

To'nyuquq so'rab-surishtirib, o'rganadiganini o'rganib, biladiganini bilib bo'lgan, kunduz o'tirmasdan, kechasi uxlamasdan, teran-teran o'ylab, bir qarorga bordi. To'qqizo'g'uzlarni burab qo'yish kerak. Bu fikrini xoqonga aytish uchun uning chodiriga borib:

— Qarorimni bildirishga keldim, xoqonim, — dedi.

Eltarish Qog'on Bilga To'nyuquq kabi yaqin zamonda to'qqizo'g'uzlardan bir xavf tug'iladi, degan o'yda emasdi. Biroq unga bo'lgan yuksak ishonchi tufayli fikrini qadrlardi. Bilga To'nyuquq bugungacha biror marta adashmagandi. Boshqo'mondon To'nyuquq:

— Bor kuchimiz birlan chopqin etmog'imiz kerak! — dedi.

Shunda xoqon:

— Buyrug'im shu: eng kuchli yog'iyga qarshi otlangandek bosqin qilinsin! — deya uni quvvatladi.

So'ngra ikkovlon yurish qanday uyushtirilishi va olib borilishini ipidan ignasigacha, uzundan uzoq so'ylashdilar.

Eltarish Qog'on bilan Bilga To'nyuquqning bu yurishdan maqsadlari to'qqizo'g'uzlar qo'shinini yo'qotishdan ko'ra, aslida, Oyxonimga qaratilgandi. Otasi Baz Qog'onning o'limidan keyin to'qqizo'g'uzlarni to'plab-tiklagan, ularni asta-sekin ko'paytirib, boyitgan bu yosh qiz ko'kturklar uchun ortiq tashvish tug'dirayotgandi. Bundan tashqari, xoqon qizi To'qqizo'g'uz Elida xotun — bosh vazir bo'lishi bilan birga, uning ko'z qamashtiruvchi go'zalligi atoqli ko'kturklarga ham ta'sir etmay qolmagandi. To'nyuquqning ayg'oqchilar vositasida olgan xabariga ko'ra, hozirgacha to'qqizta ko'kturk begi Oyxonimga menga teg, deya taklif qilgan, ammo u birortasiga ham ko'nmagan. To'nyuquqqa bu to'qqiz kishidan beshtasining otini ham aytishdi. Ichlarida bola yoshidagi Ersegun ham bo'lgan bu besh kishi Oyxonim tarafidan rad etilganlaridan beri hollari xarob, siqilib yurishibdi. Qolgan to'rt kishining otlari To'nyuquqqa hozircha ma'lum emas. Hatto bir ko'kturk teginida Oyxonimning ko'ngli bor ham deyishdi,

ammo bu gapning tagiga hali butunlay yetolmadi. To'nyuquq bu gapni eshitgach, har tomonlama so'rab-surishtirdi, ancha o'yladi, faqat tayinli bir qarorga borolmadi. Chunki, uning bilishicha, ko'kturklar orasida xoqonning ikki ukasi bilan ikki kichik yoshdagi o'g'lidan boshqa tegin yo'q. U holda Oyxonimga yoqqan tegin Eltarish Qog'onning ikki ukasidan bittasi bo'lishi kerak edi. Ammo bu teginlar hozirgacha Oyxonimni ko'rishmagan. Demak, o'zini berkitib yurgan boshqa bir tegin bor. U haqdagi mish-mishlarni ham eshitdi.

Bu masalani ko'p chuvalatib yubordi. Yana uning boshini qotirayotgan narsa shu ediki, boshqa xabarlarini kimlardan va qachon olinganini bilgani holda, mish-mishlarni kimlardan, qay paytlarda eshitganini aniq-tiniq eslay olmaydi. To'nyuquqning ko'ngliga yomon bir shubha oralagandi. O'zini yashirib yurgan bu tegin, na-hotki, ko'kturk taxtini olaman deya bir ishga qo'l ursa?

Bilga To'nyuquq bu muammoni o'zi hal qilolmagach, xoqonga bor gapni arz etdi va uning buyrug'iga ko'ra qurultoy chaqirtirdi. Xoqon va To'nyuquqdan bo'lak yana yigirmatacha tegin, shad, tarxon, buyruq va beklar qatnashgan qurultoyi Eltarish Qog'on tantana bilan ochdi.

Tik boshlar egdirilganini, g'o'dayganlarning tiz cho'ktirilganini, to'rt yondagi yog'iylarning yengilib, xiroj to'layotganini so'ylab, faqat to'qqizo'g'uzlar, to'rt bor yengilganlariga qaramasdan, yana tiklanishib, havfli bo'la borayotganlarini aytib, bu vaziyatning mohiyatini ochish uchun vazir Bilga To'nyuquqqa so'z berdi.

Bilga To'nyuquq bosh tahlika Oyxonim ekanligiga diqqatni qaratdi. Keyin to'qqizta ko'kturk begi taklifining xoqon qizi tomonidan rad etilish sabablarini o'ylab ko'rishga chaqirdi. Qoshlarini uyub qurultoy qatnashchilariga boqarkan, o'zini yashirib yurgan tegin haqidagi mish-mish-u chala-chulpa gaplarni aytib, jimib qoldi.

Uning qosh-qovog'i butunlay osilib ketgandi. Ancha cho'zilgan jimlik orasida bir bekning:

— Bilga To'nyuquq! Bu tegin kim erkan? — degan tovushi eshitildi.

Barchaning boshi savol bergan kishi tomonga o'girildi, ko'zlar buyruq va beklar safining so'ngrog'ida o'tirgan kekxa mingboshi Barsga tikildi.

Tunyuyuq shunday javob berdi:

— Buni men-da ancha o'yladim. Biroq bu teginning kimligi to'g'risinda aniq tushuncham yo'q.

— Unda butun bu o'ylaring, shubhalarining nelarga tayanadir? — deya so'radi mingboshi Bars.

— Oyxonimning to'qqiz taklifni rad etib, biz birlan urushishdan qo'rqmaganiga tayanadir, — dedi To'nyuyuq.

— Rad etishining boshqa bir sababi yo'qmikin? — deya talmovsiradi kekxa mingboshi.

— Bo'lsa bordir. Biroq men buning sababi yo'q deb o'ylarmen...

Bars ko'ngli tinchib, yayrab nafas oldi. Shu paytgacha Urungu bilan Tachamni bilib qolishadi deya rosa siqilib o'tirgandi.

Beklar birma-bir o'z o'y-tushunchalarini aytishdi. Ular qisqa-qisqa so'ylab, gaplarini bir xilda "urushamiz" degan so'z bilan tugatishardi. So'ylash sirasi o'ziga yaqinlasharkan, mingboshi Bars vijdoni bilan qattiq olishmoqdaydi. U Ko'kturk davlatidan keyin Kur Shadning o'g'lini ham o'ylashga majbur. Endilikda Urungu bilan Oyxonim o'rtasida bir ko'ngil bog'lanishi borligiga aqli yetgan Bars bir narsani o'ylardi. Bilga To'nyuyuq, bu gaplarning barini yaxshi bilgani holda, Ko'kturk xoqonligining manfaati deya bu ikisini qurbon qilishga qaror berganmi yo yo'qmi, deya o'z-o'zidan savol so'rardi. Ikkovidan birining o'limi ikkinchisining ham o'limiday gap. Ajabo, shu To'nyuyuq har neni bilar-mikin? Bars uzun umrida orttirgan tajribasiga suyanib, vazirning yuziga sinchkov tikilarkan, uning so'rraygan aftidan hech neni anglay olmay qiynalardi.

Urunguning Ko'kturk Eli taxtiga ko'z tikmagan bir bahodir ekanligiga bundagi ulug'larni inontirish o'limdan-da qiyin ish! Ishonsalar edi, Bars butun bilganlarini hoziroq aytib berardi. Ammo, yo'q-yo'q! Aytib berolmaydi...

Shunday qilib unga navbat yetdi. Bars "urushmaylik" dedi va barchaning ko'zi unga tikilarkan, fikrini shunday izohladi:

— Oyxonimga elchi jo'natib, bir ko'kturkka tegishini taklif etaylik. O'sha kuni javobini bermasa, unda yurishni boshlaylik!

Shunda Eltarish Qog'on oyoqqa qalqdi. Shu ondayoq u bilan birga barcha o'rnidan tik turdi. Qog'on:

— Ertaga erta tongdan cherigimiz yurish boshlar! — dedi.

So'ngra urushmaslik taklifini bildirgan Barsga o'girilib, bu ilkillagan choldan nima gap chiqardi, deganday:

— Mingboshi! Sen O'tukanda qol! — deya so'zini tugatdi.

Beklar Barsning uyatdan qip-qizarib ketganini ko'rishdi. Keksa mingboshi xoqon sari uch odim tashlab, yerga tiz urdi:

— Ulug' xoqon! — dedi. — Keksargan ersam-da, bir chog'lar Kur Shadning buyrug'inda so'g'ushmish bir kishimen! Buyruq berishingni tilarmen, men-da urushga ketay! Bu mening so'ng so'g'ushim bo'lsun!..

29. KUNBOTAR CHOG'LAR

Yurish boshlandi. Keksa o'nboshi Urungu bilan o'smir o'nbo-shi Dali Ersegunning bo'limlari yonma-yon tushgandi. Oyxonimga qilgan uylanish taklifi rad etilgach, o'zi shundog'am dali deya ot chiqargan Ersegunning tentakligi yanada ortib, butunlay esidan ayrildi-qo'ydi. Shu tentak holida ham, qonidagi jinnilik o'tini so'ndirmoqning birdang bir chorasi Oyxonimni olmoq ekanligini bilardi. To'qqizo'g'uzlarga qarshi boshlangan bu urush ichidagi umid cho'g'ini olovlantirib, bola ko'nglini quvontirgandi. Ko'kturklar orasida bu yurishni uningchalik istagan boshqa bir kimsa topilmasdi.

Urungu esa undan bo'lakcha o'ylardi, Oyxonimga bir narsa bo'lishidan qo'rqardi. Xoqon qizining boshiga bir yomon ish tushganini ko'rishdan oldin o'lib ketishni orzulardi, shuning uchun bugun hayotidagi eng og'ir so'g'ishga kirajagini sezib turardi.

Urungu bilan Ersegunning o'n kishilik bo'limlari yonma-yon bo'lishi birga qo'shinning eng old qismida borardi. Eltarish Qog'on bilan To'nyuquq to'qqizo'g'uzlar, to'g'rirog'i Oyxonim

ishini ildiz-pildizi bilan quritmoq uchun o'n ming kishilik cherik yig'ib, hamlaga kirishgandilar.

Har narsa sir tutildi, yashirinch va dovulday harakat boshlandi, biroq ko'kturklarning bu bosqini to'qqizo'g'uzlarni butunlay dog'da qoldirdi deb bo'lmasdi. To'qqizo'g'uzlar so'ng paytlarda bundan xabar olib, o'zlaricha tayyorlik ko'rishdi, barcha xotin, bola-chaqalarini orqaga qochirishga ulgura olishmasa ham, bor kuchu imkonlarini to'plab, o'lish yo qolish urushiga shay turishdi. Ular bu qonli olishuvga faqat uch ming cherik bilan kira olishardi, ammo shu ham katta gap edi.

* * *

Ikkala yoqda ham urush istagi keskin edi, shu uchun to'qnashuv o'ta ayovsiz, tez boshlandi. Bu qirpichoqda oldiniga turk usulicha birdan oldinga otilib, so'ngra yasama qochishlar qilinib, necha bor bostirish-u quvalamalar bo'lib o'tdi; chekinarkanlar, bir-birlarini rosa o'qqa tutdilar. So'ngra, sadoqlar bo'shalgach, nayzabozlikka, qilichbozlikka o'tdilar, bir-birlarini armonsiz kesib-chopdilar, qonlarini suvday oqizdilar.

Dali Ersegun buyrug'idagi cherikka qo'mondonlik qilishni esdan chiqarib yuborgandi. U o'z holicha, quturgan tentak qiyo-fasida tartibsiz harakat qilar, ko'z oldidagini ko'rib-ko'rmasdan qilich sermardi. Hatto ba'zan o'zining ko'kturklariga qilich urganini ham sezmasdan olg'a intilardi. Chunki uning miyasi-da faqat oldinga yurish kerakligi haqidagi fikr hukmron. Agar u ilgari bosib boraversa, Oyxonim chodiriga yetadi va uni tirik, yarali yoki o'lik holda bo'lsayam qo'lga tushiradi. Oyxonim o'lsayam Ersegunning qilichidan o'lishi kerak — tentak oshiq shunday o'ylardi.

Urungu ham Oyxonimning chodirini mo'ljallab ot solgan. Faqat u qo'l ostidagi o'n cherikni boshqarar, buyruqlar berar, nima qilayotganini, qayoqqa va kimga qilich urayotganini yaxshi bilar edi. U Oyxonim chodiriga uni havfdan qutqarish uchungina intilmoqda.

Oyxonim qarorgohi to'qqizo'g'uzlardan uch bor ortiq ko'kturklar tomonidan o'rab olingan, ular bora-bora maqsadga eri-

shishlari aniq. Oyxonimni qutqarish uchun Urungu barchadan oldin u yerga yetib olishi kerak.

Hali chodir ham, Oyxonim ham ko‘rinmasa-da, to‘qqiz-o‘g‘uzlarning qat’iy qarshiligidan, hech qo‘rqmasdan so‘g‘ishuvlaridan urushni xoqon qizi boshqarayotganini Urungu sezdi. Oyxonim o‘z qo‘shinini faqat aql-u tadbiri bilangina emas, balki go‘zalligi bilan ham ruhlantirardi. To‘qqizo‘g‘uz cheriklarining kiprik qoqmasdan o‘limga otilishlari, tovush chiqarmasdan botircha yiqilishlari, ingramasdan qahramoncha o‘lishlarini hamma ko‘rib turardi, biroq buning yashirin ma’nosini kimsa anglamasdi; bu faqat Urunguga ayon.

Ikki yov butun moddiy-ma’naviy quvvatlarini ishga solib urushmoqda. O‘nlik bo‘limidagi barcha cherigi o‘lib, bir o‘zi qolgan, yaralangan Urungu Oyxonimning chodiriga yaqinlashgan chog‘da oti o‘q yeb, yerga uchib tushdi. Tevaragiga bir ko‘z otib, bundagilarning barchasi yayov ekanini ilg‘adi. Otliqlar ham bundagi cheriklarning qang — aravalar va boshqa narsalar panasida biqinib so‘g‘ishayotganlarini ko‘rgach, bu maydonda qulay olishmoq uchun darhol yerga sakrab tushardi. Urungu to‘qqizo‘g‘uzlar orasidagi sovutli-dubulg‘ali mingboshi Qatir Bag‘ani tanidi va yarim qolgan olishuvini esladi. Ammo u hozir fikri-yodi Oyxonimda. Xoqon qizi chodiriga tezroq kirib, uni qutqarish maqsadida qilichini o‘ynatganicha to‘qqizo‘g‘uzlar ustiga otildi.

Oqshom qo‘narkan, urushning oxiri ko‘rinib qolgandi. To‘qqizo‘g‘uz qo‘shini parchalanib, uchga ayrilgan, Oyxonim chodiri bosilgan, to‘qqizo‘g‘uzlarning ko‘pchiligi er maydonida jon bergan edi. Mingboshi Qatir Bag‘a yonida qolgan eng so‘nggi bahodirlari bilan birga Oyxonimni himoya qilishga chog‘langan. Xoqon qizi ham qo‘lida o‘q-yoyi bilan so‘g‘ishchilar qatoriga qo‘shilgan. Tor yerdagi qonli, olatasir olishuv har narsani qorishtirib yuborgan, ortiq kimning kimligini, qayerda turganini aniqlash qiyinlashgan, saflarda tuzan-tartib qolmagan edi. Mingboshilar, yuzboshilar, o‘nboshilar va erlar — oddiy askarlar yonma-yon, o‘z boshicha urushmoqda.

Yuzboshi Bo'ri ham Oyxonim chodiriga yovuqlashgan cheriklar orasida qon terga botib olishmoqda. Ko'kturk xoqonligining bu urushdan maqsadi Oyxonimni tutqun etish ekan, bu sharaflı ishni men bajaraman, degan qat'iy ishonch bilan o'lganiga qaramay so'g'ishmoqda.

Bunda sovutli bir to'qqizo'g'uz begiga to'qnashib, u bilan ancha kuch sinashdi. Unga qarshi kurashib, o'z ustaligi va botirligini ko'rsatgan bu bek mingboshi Qatir Bag'a edi. Bir on ham to'xtamasdan bir-biriga hamla qilib, qilich urishtirib, oradagi masofani qisqartirib borishdi. Qatir Bag'a sovutga burkangani uchun qilich zarbalarini pisand etmasdi, go'yo butun ko'kturklarga tashlanayotganday vajohat-la umidsiz xurujlar qilardi.

Oyxonim qarorgohi qarshisidagi so'nggi qonli olishuv davom etar, to'qqizo'g'uzlarni birma-bir o'ldirib-tugatib, o'zlari ham bir-bir o'lib ozayib borayotgan ko'kturklar tobora xoqon qizi chodiriga yaqinlashmoqda.

Bu torgina maydonchada endi yuzboshi Ezyana bilan o'nbo-shi Yula ham qilich sermashmoqda, sal nariroqda esa, Tacham va mingboshi Bars ko'zga chalinmoqda. Dali Ersegun bo'kirganicha, yo'lida uchraganga hamla qilar, ho'kizday o'ng-u so'lga tashlanar, tezroq chodirga yetishga intilar, biroq to'qqizo'g'uzlarni yorib o'tolmay ovora edi.

Qatir Bag'a chekina-chekina xoqon qizi chodiriga kirdi. Kunbotar chog'i edi. Olaqorong'ilik va qonli sahna tutashgan chodir ichida o'qlar uchishidan taralgan vizillashlar havoni titratarkan, uch kishi o'lish yo qolish so'g'ishiga kirishgan, qilichlar sharaqlar, pichoqlar yaltillar edi. Uchovlon birdan yumalab-yiqilgach, ulardan biri gandraklab o'rnidan turib, tashqariga otildi.

Chodir qarshisida endi eng oxirgi olishuvlar so'ngiga yaqinlashmoqda edi. Qartaygan mingboshi Bars otining yonida, uning yolini silab tik turardi. Yaralanmagandi, biroq bu yoshida urushda qatnashuvi rosa tinkasini quritgandi. Sillasi qurib, arang-arang nafas olardi. Qarshisidagi katta o'g'li Ezyana, qonga botganicha, chorasiz ko'zlarini otasiga qadagandi...

Urungu maydonda urushadigan kimsa qolmaganini ko'rgach, o'sha ondayoq xoqon qizi chodiriga qarab chopdi. Chodir ichkarisiga odim otar-otmas, olaqorong'ida hech narsangi ko'rolmagani uchun taqqa to'xtadi. Qorong'ilikda allanarsaning qimirlaganini sezib, qilichiga qo'l otganicha o'sha yoqqa tikildi. Bir og'ir yarali ekan, yonida yana biri yotibdi. Urunguning ko'zlari qorong'iga ko'nikib, yotganni tanidi.

— Senmi bu, Qatir Bag'a? — dedi sekingina.

Qatir Bag'a kulumsadi.

— Yoziq! Sen-la yarim qolgan olishuvni bitirolmasdan o'ladi-gan bo'ldim, — dedi. Urunguning ichiga g'ulg'ula solib, yonida yotganni ko'rsatdi: — Bu-da sizlardan... — dedi.

Endi olaqorong'iga ko'zlari tamoman ko'nikkan Urungu ko'rsatilgan yerga boqarkan, ag'nab yotgan ko'kturkka nigohi tushdi va andasi yuzboshi Bo'rini darhol tanidi. Bo'ri bek er maydonida o'lgan, mangu turmas bo'lib yotardi.

Urungu o'zini to'plab, ichkariga bir odim tashladi.

— Qatir Bag'a! — dedi. — Oyxonim qayda?

Uning to'ng tovushida yolvorish ohangi ham sezilardi. O'lim yoqasida turgan to'qqizo'g'uz begi cheksiz alam bilan o'kirdi:

— Oyxonim uchmoqqa uchdi!.. Uni siz o'ldirdingiz!

U shunday derkan, qo'li bilan chodirning bir burchini ko'rsatdi.

Endilikda olaqorong'ida har neni juda yaxshi ko'rayotgan Urungu boshini o'sha yoqqa burib, o'liklar to'la chodirda uza-la qolgan Oyxonimni tanidi. Uning ko'ksiga o'q sanchilgandi. Ko'rinishi har doimgidan ham go'zal. So'ylanganlarni eshitayotganday, ko'ngildan kechganlarni anglayotganday holi bor...

Urunguning qilichi qo'ldan tushdi. Ko'zlariga ishonmaganday, tush ko'rayotganday bu suyukli o'likka tikilib, bir muddat qotib qoldi. Keyin o'nqlanib, sadog'ini chiqarib, yerga tashladi va Oyxonimning yoniga kelib, tiz cho'kdi.

— Oyxonim! Oyxonim! — deya ingrandi. Shu onda xoqon qizining o'lganiga ishondi va chuqur oh tortdi. So'ngra avaylab-

gina uni quchog'iga oldi va chodir eshigi yoqqa yo'naldi. Qatir Bag'a yig'lamsirab:

— Uni yolg'iz qo'yma... So'nggi ongacha seni kutgandi... — dedi o'kirib va ingrana-ingrana jon uzildi.

Urungu ortiq miyasiga o'rnab qolgan bir tushunchadan boshqa narsani o'ylamasdi. Qog'on qizini ikki qo'lida tutganicha chodirdan tashqariga chiqdi... Tuman bosgan ko'zlari bilan tevarakka boqdi. Uzoqda dali Ersegun bir to'qqizo'g'uz bilan so'g'ishmoqda, sal beriroqda o'g'li Tacham ham bir yog'iy birla bo'g'ishmoqda. Chodir eshigi yonida esa, mingboshi Bars va o'g'li Ezyana qarama-qarshi turishibdi.

Ota-bola qattiq xafa. Chunki Oyxonimni yuzboshi Ezyana o'ldirgandi.

Chodir ichida eng oxirgi olishuv avjiga chiqqan chog'da o'z yo'ldoshlarini birma-bir o'q yeb yiqilganini ko'rgan Ezyana g'azablanib, sadog'idan bir o'qni yulib, chodir ichiga qarata otdi. Faqat o'qni otib bo'lgach kimni urib yiqitganining farqiga bordi. O'q uzayotganda ko'z oldi qorong'ilashgan, atrofni idrok etadigan holda emasdi. Chunki Qatir Bag'aning bir o'zi hammani o'qlab yiqitayotgandi. Oxiri u Bo'ri bilan olisha ketdi, bir-birini pichoqlashdi, ammo bu qonli o'yindan yolg'iz Qatir Bag'a sog' chiqdi...

Ezyana bularni otasiga so'ylarkan, otam meni ovuntirar, deya o'ylardi. Biroq mingboshi Bars uni ovuntirmadi, aksincha, o'q qayerga otilmasin, mo'ljalni ko'rib otilishi kerak, deya uqtirdi. Zotan o'qdan o'lgan qiz xoqon qizi Oyxonim va ayni chog'da bir qarindoshlari edi.

Ota o'g'il shunday gaplashib, o'z yog'larida o'zlari qovurilib turarkan, Urunguning Oyxonimni ko'tarib chiqqanini ko'rishib, jim qolishdi. Kur Shadning o'g'li ularga qaradi va:

— Mingboshi Bars! — dedi. — Belimdagi pichoqni qayishi-lalurmisen?

Mingboshi indamasdan uning aytganini qildi. Urungu uzoqda urushayotgan Tachamni ko'rsatganicha:

— Pichoqni Tachamga, u o'lsa, uning o'g'liga ber! — dedi.

Keyin maydondagi egasiz otlarning birini minib, chap qo'lida Oyxonimni tutgan ko'yi, kunbotarga ot sura ketdi.

30. OTCHOPAR

Urush ham tugadi, to'qqizo'g'uzlar yengildi.

O'n besh kunlik oy asta-sekin yuksalib bormoqda. Yarali Tacham xorib-charchab, gandiraklab mingboshi Barsga yaqinlasharkan, u o'g'li Ezyanaga buyruq bermoqda edi:

— Ishning bunday ketishini yoqtirmadim. Yulani top! Uning ortidan tushing! Ko'nsa, orqaga qaytaring!

Tacham bu so'zlarni eshitiboq, oldindan bir narsani sezganday shubhalandi va otasini o'yladi. Mingboshining qarshisiga borib, unga so'roqli ko'zlarini tikdi. Tili haliyam ochilmagandi. Bars Urungu o'ziga bergan pichoqni unga uzatarkan:

— Otang buni senga berib qo'yishimni aytdi, — dedi.

Tacham choldan pichoqni olarkan, ko'zlari hayratdan katta-katta ochildi. Bunisi qanday bo'ldi, deganday savol nazari bilan mingboshiga qaradi. Keksa Bars uning ko'nglidagini angladi:

— Urungu ketdi, — dedi.

Tacham bugina so'zdan qoniqmadi. Qo'llari bilan ishora qilib, otasining qayerga ketganini so'ramoq istadi. Mingboshi kunbotarni ko'rsatarkan, boshini o'sha yoqqa burib, munglanib boqa qoldi va yuzi tundlandi.

Shu chog'da ularning yoniga dovulday ko'chib Dali Ersegun keldi. Oyxonim chodirini, atrofni keza-keza xoqon qizini topolmagach, Bars bilan Tachamni ko'rib, Oyxonimni so'rash uchun bu yoqqa oshiqqandi.

— Mingboshi Bars! Tez ayt, Oyxonim qayerda? — deya u hovliqdi.

Mingboshi titroq tovushda:

— Oyxonim uchmoqqa bordi, — dedi.

Bola o'nboshi bo'kirib yubordi:

— O'ldimi? O'ligi qani?

— Urungu olib ketdi, — derkan, chol kunbotarga ishora etdi.

Ersegun go'yo yangidan jinni bo'ldi. Tachamning yelkasidan changallab, siltalay boshladi:

— Botarda ne ishlari bor? So'yla! Otang Oyxonimni qayerga olib ketur? Nechun olib ketur?..

Oy yorug'ida Tachamning yuziga qo'rqinch iztirob qalqqani ko'rindi.

U bir otasi berib ketgan pichoqqa, bir kunbotarga boqardi. Nimadir aytmoqchi bo'layotgani ko'rinib turardi.

Ersegun unga yana yopishib, tag'in siltalab, baqirdi:

— Qayon ketdi ular?

Shu payt kutilmagan hodisa yuz berdi. Anchadan beri tili tutilib, so'ylay olmay qolgan Tachamning dahshatli bir ovozda, bo'g'izlangan kishiday hayqirgani eshitildi:

— O'lum uchurumiga ketur!..

Uning bu so'zidan barcha hangu mang bo'lib qoldi...

* * *

O'n besh kunlik oy cho'lga ruhni rom etuvchi yog'dularini Tangri rahmati kabi yog'dirarkan, bu so'ngsiz kengliklarda kimsaning xayoliga kelmaydigan bir otchopar boshlangandi.

Ellik yilga yaqin og'ir hayotdan, ezilishu uqubatlardan keyin, sevgilisining, ko'k qizlariday go'zal Oyxonimning vasliga tirigida emas, o'ligida yetishgan Urungu — qahramon va mangu o'lmas Kur Shadning o'g'li — suyuklisining o'ligini bag'riga olib, kunbotar yoqqa ot qo'yib borardi.

Barsning ikki botir o'g'li, yuzboshi Ezyana bilan o'nboshi Yula, otalaridan olgan buyruqqa ko'ra yonma-yon, otlari boshi ham qo'sha — teng holda, yashin tezligida uchib borishmoqda.

Barcha his-tuyg'ularidagi kabi sevgisida ham tentakning tentagi bo'lgan Dali Ersegun, bir paytlar otasini o'ldirgani va o'zini yengigani uchun kin aralash suygani Oyxonimni, ortiq o'likka aylangani uchun, endilikda nafrat og'irligidan qutulgan, toza ishq-la sevardi va bu ishq shiddati, bola ko'nglining jununli otashi bergan tezlik bilan ot uchirardi.

Birdan boshiga tushgan falokat, iztirob tufayli tili ochilib ketgan Tacham, otasi bir umr chekkan alamlar sababini anglagandek, uning qaerga jo'naganini bilgani holda, uni tezroq yo'ldan qaytarish uchun otini yildirimday uchirib borardi.

Cheksiz cho'lda, oyning ilohiy yog'dulari ostida ot choptirib borayotganlar yolg'iz bular emasdi.

Keksa mingboshi Bars ham bular bilan bir xil tezlikda ot qo'yib borarkan, kuchsiz va holdan toygan gavdasining bunaqa otchoparga qancha chidashini bilmasa ham, buni o'ylamaslikka tirishib, yetuk, kuchli, to'zimli yoshlar qatoridan qolmaslikka intilmoqda.

Cho'lda yolg'iz otlarning tuyuq tovushi eshitilardi. Bu ovozlari otliqlarning ot choptirganini emas, balki qanot chiqarib uchayotganlarini, o'zaro musobaqa — yorishma qilayotganlarini bildirardi.

Ular yashin tezligida ucha-ucha oldindagilarga yetib olishdi. Endilikda bari bir to'p holda yelib borishardi: o'ngda Bars, chapda Tacham, uning so'lida Dali Ersegun va ularning orqarog'ida ikki aka-uka, Ezyana bilan Yula.

Oy yog'dusida, cho'ldagi oppoq oydinlikda uzoq-uzoqlar ochiq ko'rinib turardi. Bir payt olisda, ufqqa tutash bir yerda bita otliqning yelib borayotgani ko'zga chalindi. Bu otliq o'nboshi Urungu edi.

U Oyxonimning boshini ko'ksiga tayantirib, chap qo'lida uni yaxshilab tutgan holda, o'ng qo'lida tizgin, ko'zlarini oldinga tikib, otini choptirib bormoqda.

Qayon bormoqda va nechun bormoqda? Buni so'z bilan anglatish qiyin. Ora-sira u ko'zlarini ufqdan ayirib, Oyxonimga boqardi, boqarkan, mehr va shafqat bilan uni mahkamroq bag'riga bosardi, ich-ichida bir nelar uzilib-uzilib ketganini sezardi. Uning boqishlarida har ne bor edi...

Urunguning orqasidan tushgan besh kishi ot ustida tosh qotganday jim kelishmoqda. Mingboshi Bars Kur Shadning o'g'lini o'lim yo'lidan qaytarmoq uchun shoshar, bir necha yillar oldin, o'sha Qora Qog'on qo'shinida o'nboshilik paytlarida ot choptirganidek bosh aylantiruvchi bir tezlikda yelib borar edi. Otining tuyuq tovushlari va yurak urishlari birlashib, butunlashib ketganday tuyulardi.

Tacham, endilikda Kur Shadning nevarasi ekanligini bilgan Tacham, otasining mudhish, egri qarorini to'g'rilamoq uchun ot choptirmoqda. U quvalanayotgan otliqqa — otasiga barchadan oldin yetib olish o'zining haqqi deya o'ylagani uchunmi,

otchoparda to'rt kishidan keyinda qolayotgani alam qilib, o'pkalanib bormoqda.

O'nboshi Dali Ersegun esa, telbalarcha sevgan qizini oxirgi bor bir ko'rmoq, uni olib qochgan bilan hisoblashib qo'yimoq uchun es-hushini yo'qotgan holda otini uchirtirmoqda, yonidagi to'rt kishidan qutulib, Oyxonimga eng oldin yetib olish ishtiyoqida yonmoqda.

Yuzboshi Ezyananing umrida hech kulmagan yuziga ichidagi alam achchig'i —Oyxonimni bilmasdan o'ldirib qo'yishdan tug'ilgan butun armonu iztirobi yoyilgan, qosh-qovog'i badtar osilib ketgan. U ko'zlarini oldinga tikkanicha, agarda Urungu bilan Oyxonimni quvib yetsa, jonini tog'day bosib turgan bu iztirobni yelkasidan otib qutuladiganday ishonch bilan ot surmoqda.

Oqsoq o'nboshi Yula esa, otasining buyrug'ini bajarmoq va qarindoshi Oyxonimni so'ng bor bir ko'rib qo'yish uchun otini yeldirmoqda.

Otchoparda yorishib-tortishib borayotganlar ichida yarasizi, eng sog'lomi o'zi bo'lgani holda hech kimdan o'tib ketolmayotganidan ori qo'zg'ab otiga qamchi bosmoqda, yashin tezligida uchmoqda, yildirimplashmoqda...

Oy yuksala-yuksala eng tepaga, ko'k gumbazining o'rtasiga yetgandi. Umri cho'lu qirda kechgan dala kishilarining o'tkir ko'zlari ancha ilgarida borayotgan otliq va uning bag'ridagi o'lik ko'lkasini aniq-tiniq ilg'adi. Biroq otliq orqasiga biror marta ham qaramasdan, balki quvlanayotganidan ham xabarsiz kunbotarga qarab yo'rtib borardi.

U quchog'iga olgan sevgilisini xuddi o'lmaganday, go'yo yaralanganday avaylabgina, ozor berib qo'yishdan cho'chiganday ehtiyotlik bilan, ko'nglidan qo'llariga oqayotgan boshqacha bir kuch-la tutib, olg'a bosmoqda. Oyxonimni tutishida faqat sevgi va shafqatgina emas, balki chuqur hurmat ham bor edi va uningcha, shubhasizki, o'lgan bo'lishiga qaramay, xoqon qizi buni bilib yotardi.

So'ngsiz cho'llar... Oyning ilohiy yog'dulari va otlarning so'ngsiz sukunatga yo'l olgan sirli tuyuq tovushlari...

Oy chiqqandan boshlanib tepaga kelgungacha davom etgan bu otchopar qandayin dahshatli bir chopish bo'ldi-ya!.. Balki bu otchoparga dahshat tusini bergan unda qatnashgan kishilardan har birining miyasidan, ko'nglidan kechgan o'y-xayollardir, har birining maqsadu shijoatidir. Yo'qsa yarim kechagacha cho'lda o'lganiga qaramay ot choptirish yengil ish emas, har kim ham chidayvermaydi.

Shunday qilib, Urungu va o'tukanliklar orasida ikki yuz odimcha masofa qolgandi. Faqat orqadan quvalab kelgan besh kishi bu masofani bosib o'tishga, mo'ljalga yetishga hech erisholmayotgan edi. Zotan, Urungu chodirdan Oyxonimni qo'lida ko'tarib chiqib, uni bag'riga olib, bu yoqqa minib jo'nagan egasiz ot, aslida, Oyxonimning oti edi. Ot ham xuddi egasiga eng so'nggi xizmatini qilayotganini bilganday, ikki kishi ustiga minganidan hech qiynalmasdan shamolday uchardi, quvalanayotganini sevgandi va shuning uchun ortidagi besh kishini yaqinlashtirmasdan yelib borardi.

Urungu shunday yelib borarkan, yana bir bor Oyxonimning yuziga boqdi va unga termulib qoldi. Uning bu ilohiy go'zallikning bir parchasiga qaragan ko'zlariga yosh to'ldi. So'ngra yoshli ko'zlarini ko'kka tikib, Tangriga yolvorgancha shunday dedi:

— Bu yurtida bizning ko'kbo'rilar tirilarkan, Oyxonim-da yashasaydi, Tangrim...

So'ngra ko'rinmagan, belgisiz yerga tikilgan ko'zlarida u belgisizlik yog'dulari porillab ilgariga boqqanicha otini qattiq qamchiladi. Ot so'nggi otilishi bilan sakrarkan, Urungu Oyxonimni oldingidan ko'ra qattiqroq bag'riga bosdi.

Dudoqlarini hech bir zamon ko'rmagan, hech bir davron ko'rolmaydigan u ilohiy go'zal yuzga tegdirib, avaylab o'pdi va haliyam sovumagan u oyday porloq, kunday go'zal yuzdan ayrilmasdan, bir on ichida butun o'tmishini eslaganday "Yaxshi qol, O'tukan!" deya ko'nglidan kechirib, o'zini bo'shliqqa tashladi...

Boqishlari Urunguga qadalgan, ikki yuz odim orqada kelayotgan besh kishi birdaniga Urunguning yo‘qolib qolganini ko‘rishdi va o‘sha ondayoq bir otning qo‘rqinchli, etni junjuktiruvchi, quloqni chinlatuvchi kishnashini eshitib, taqqa to‘xtashdi. Besh kishining bir xil tezlikda chopayotgan besh oti, egalari majbur qilmasalar-da, bo‘shliqqa sakragan haligi otning ko‘klarni yorib-titratgan kishnashini eshitiboq to‘xtab qolgandi.

To‘rt kishi qo‘rquvli ko‘zlarini o‘sha yoqdan ololmay, o‘zini yo‘qotgancha tosh qotib turarkan, yuzboshi Ezyana yomon titradi va qo‘llari bilan yuzini changallab, boshini egdi. Shu paytda Tachamning dudoqlaridan yig‘ili tovushi aralash:

— O‘lim uchurumi!.. — degan so‘zlar to‘kildi.

Urungu bag‘ridagi sevgilisi bilan o‘zini O‘lim uchurumiga otgan, hayotida yetisholmagani Oyxonimga, zamon va masofalar osha o‘tib o‘limda, mangu ayrilmas bo‘lib qovushgan edi.

Tachamning “O‘lim uchurumi” deya inglagani Dali Ersegunning miyasiga chaqmoqday urildi. U bir sakrab otidan yerga tushdi-da, jarlikka qarab yugura ketdi. Boshqalar uni to‘xtatish uchun otlarini niqtashdi, biroq hurkigan otlar egalariga bo‘ysunmadi, bir odim ham ilgari bosmadi. Shunda to‘rtovlar birdaniga otlaridan tushib, Ersegunning ortidan yugurishdi. Uchurum qiyasida Dali o‘nboshi o‘ngu so‘lga choparkan, “Oyxonim! Oyxonim!” deya baqirardi.

So‘ngra birdan jinnilarcha o‘zini yerga otdi, uchurum yoqasida boshini tubanlikka qaratganicha yotarkan:

— Hyey!.. O‘nboshi Urungu!.. Yo uni qaytarib olib kel, yo o‘limingga shaylan!.. — deya hayqira boshladi.

Jarlik tubidan sirli tovushlar kelardi. Bu aks sadolar bir ot kishnashiga, bir qandaydir qo‘shiqqa, bir suvning shildirab oqishiga, bir qilichlarning shaqirlab urilishiga, xullas, har nega o‘xshardi.

Ersegun endi nima qilayotganini ham bilmay qolgandi. Birdan o‘rnidan turdi va Tachamga yuzma-yuz bo‘lib, ko‘zlarining ichiga yeb qo‘yguday tikildi.

— Oyxonimni sening otang olib qochdi!.. — deya baqirdi.

So'ngra u qilichiga qo'l otdi. Bu tentak bola hazillashmaydi, har onda Tachamning qornini teshib tashlay oladi. Buni yaxshi bilgan boshqalar ham darhol qilichlariga qo'l yuborishdi. Biroq ish olishuvga borib yetmadi. Ayni chog'da ulardan birisi kutilmagan-da chuqur oh tortib, ko'ksini changallaganicha yiqilib qoldi. Bu qartaygan mingboshi Bars edi. Uning yillardir holdan toygan yuragi bugungi tinkani qurituvchi otchoparga va Kur Shadning o'g'li bilan Baz Qog'onning qizini O'lim uchurumi yutganiga chiday olmagandi.

Cholning yiqilganini ko'riboq Ersegundan bo'lak barchasi o'sha yoqqa talpinishdi. Yuzboshi Ezyana otasining boshini yerdan ko'tarib, qo'lga yaslantirdi. Bars to'liqib, hansirab nafas olar, chap qo'li bilan ko'ksini silar edi.

Ko'zlarini arang-arang ochib:

— O'lim uchurumi har yil bir xotin, bir erkakni yutadir. Bu uning o'zgaras yasasidir,¹ — dedi.

Cholning yuzidan qoni qochib, sarg'arib borayotgani oydinda ham sezilib turardi. Yomon holga tushgandi. Kulumsashga tirishib Ersegunga qaradi:

— O'nboshi! Ko'p achchiq chekding. Biroq tiriklikda chekajaging achchiqlar bu birlan tuganmas, buni anglay bil, — dedi.

So'ngra boshini undan o'girib, ko'kka qaradi. Tobora sekinlashib, kuchsizlanib borayotgan tovushda:

— Bilib qo'y, kichik bir yanglish ishdan boshingga katta yomonliklar kelabilir. Yashayishingni tersiga-da burabilir. Ana undan so'ngra o'limgacha yonib-kuyishingdan bir yarar chiqmas... — deya qo'shib qo'ydi.

Ezyana otasining bu so'zlarini eshitib, tishlarini siqdi. Ko'zlarini yumib, boshini sal egdi.

Shu payt Bars chuqur nafas olib, titrab ketdi. Boshi o'g'lining qo'lidan chapga sirg'alib tushdi. Mingboshi o'lgandi.

Yula otasi tomonga bir odim tashladi. Keyin to'xtab, toshday qotib qoldi. Ezyana otasining boshini sekin yerga qo'yib, o'rnidan turdi.

¹ **Yasa** — yasa, yasoq; arabchadagi qonun so'zining o'zbekchasi (*tarj.*).

Bir oz oldin otlarning tuyoq tovushlari yangragan cho'l kengliklarini endi o'lim sassizligi qopladi. Hamon ko'kdan oyning yog'dulari Tangri rahmati kabi tinimsiz yog'ilardi, yer-u ko'kni, ko'ngillarni yorug'likka to'latardi.

Yuzboshi Ezyana, taqdirning tog'day og'ir yuki ostida ezilgan esa-da, tik qolishga azm etgan botirga xos qiyofada yo'ldoshlariga qarata:

— Endi qutluq o'liklarimizni yo'qlaylik, — dedi.

To'rt ko'kturk jarlik yoqasiga qaytishdi.

Endi uchurumdan elas-elas sokin bir guvillash eshitilardi, xolos. Etlari junjikib ketdi. Bu tovush O'tukanda ko'p aytiladigan qo'shiqning bir parchasini eslatardi:

*Oy baxti qorong'iliq,
Yigit baxti qoradir...*

Bir payt uchurum tubidan kelgan suvning yengil shildirashini tuyishdi. To'rtovlon birdan qilichlarini qinidan sug'urib, jarlikning belgisiz tublarida cho'kib yotgan jigarlari Oyxonim bilan Urunguni xotirlab, ularning ruhiga salom berishdi va qilichlarini egishdi.

Keyin mingboshi yotgan yerga qaytishdi. Barsning tepasida turib, uning ruhiga ham salom berib yo'qlashdi, so'ngra qilichlarini qiniga solishdi.

Endi O'lim uchurumidan ipak tovushli parilar kuylashini eslatadigan mayin qo'shiq tovushi eshitilardi. Barsga boqa qolgan to'rt ko'kturk bir-birlariga munglanib qarashdi. To'rtovining ko'zi yosh to'la edi...

Moltepa, 15-aprel 1949 yil.

MUNDARIJA

Millatsevarlarni tarbiyalagan asar (<i>Tohir Qahhor</i>).....	3
---	---

KO'KBO'RILAR

KO'KBO'RILARNING O'LIMI

Birinchi bo'lim

621-yildagi bir yoz kechasi.....	6
Bag'atur Shad.....	16
Qora Qog'on.....	23
O'tukan mergani.....	35
Tunga Yabg'u Qog'on elchilari.....	45
O'nboshi Sanchar.....	58
Kengash.....	61
Yorg'i.....	68
Choliq.....	83
Choliqning bir kuni.....	91
O'nboshi Bars.....	99
Ayg'oqchi.....	107
Budun g'azabda.....	117
Bosqin.....	120
Shan-kingning o'pkalanishi.....	131

Ikkinchi bo'lim

Qiroch Ota.....	136
Yuzboshi Bug'u Alp.....	140
Qaytish.....	144
Bug'u Alpning yangi yumushi....	147
Yumru.....	150

Elchilar.....	152
Yo'lda.....	157
Botuv qog'oni.....	160
Tung Yabg'u cheriklari bilan yuzma-yuz.....	162
Yomtarning tortishuvi.....	168
O'tukan yo'lida.....	172
Almila.....	175
Iching Xotun.....	183
Bo'zqir yasog'i.....	186
Tuluxon.....	191
Topilgan topishmoq.....	194
Shubha.....	197
O'nboshi Sulamish.....	202
O'nboshi Ucho'g'il.....	206
Qoraqulon.....	211
Ochlik.....	217
Isyon.....	221
Yuzboshi Yomg'ir.....	227
Tangri turklardan g'azablanganda.....	235
Yengilish.....	242
Aldatish.....	248
Tuzoq ichida.....	257
So'ng kulish.....	263

Uchinchi bo'lim

Bir yil so'ngra.....	271
Jon achchig'i boshqa,	
ko'ngil achchig'i boshqa.....	276
Faylasuf Shan-mo.....	284
Yomtarning falsafa o'rganishi.....	288
O'y.....	292
Yomtarning o'ziga kelishi.....	298

Qiroch Otaning aytganlari

yuz berdi.....	305
Chinda turklarning buzilishi.....	309
Besh yil keyin.....	313
Yolvorish.....	319
Qo'zg'olon.....	322
So'ng.....	352

KO'KBO'RILARNING TIRILISHI

Turkistonni sevgan yozuvchi (Tohir Qahhor)	356
1. Qo'zg'olon bostirilgandan keyin	357
2. Isyondan qirq yil o'tgach	361
3. Kur Shadning xotini	366
4. Cho'llar quchog'ida	374
5. O'tukan yo'lida	382
6. Bo'riboshli bayroq	388
7. Baxtiyorlik uyqusi	397
8. Eltarish Qog'on	406
9. Urunguning yarasi	411
10. Chin bosqinidan qaytish	417
11. Oyxonim	420
12. Tutqunlikdan qutulish	426
13. Dali Ersegun	430
14. Ko'ngil tutqunligi	435

15. O'lim uchurumi	439
16. Mingboshi Bars	442
17. Oyxonimning elchisi	446
18. Chalqora	451
19. Ko'kturk elchilari	456
20. Urunguning pichog'i	464
21. Malika Vuning suyumlisi	470
22. Chin qo'shining bosh qo'mondoni	475
23. Chin ayg'oqchisi	480
24. Qorabuqa	484
25. Bosqin	489
26. Umid va o'pka	495
27. Tacham	501
28. Qaror	507
29. Kunbotar chog'lar	512
30. Otchopar.....	518

HUSAYN NIHOL OTSIZ

46-jild

Adabiy-badiiy nashr

Tarjimon
 Tohir Qahhor

Muharrir *To'xtamurod Hasanboyev*
 Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
 Dizayner *Bobur Tuxtarov*
 Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
 Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
 Musahhih *Sadoqat Beshimova*
 Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva,*
Islom Azamatov

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.
 Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 ¹/₁₆.
 Ofset qog'ozi. "PT Astra Serif" garniturasida ofset usulida bosildi.
 Shartli bosma tabog'i 33,0. Nashriyot-hisob tabog'i 31,0.
 Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 113-1/22. Buyurtma raqami № 22-329

Original maket O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
 huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining
 "O'zbekiston" nashriyotida tayyorlandi.
 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
 Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

"O'zbekiston" NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
 Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

HUSAYN NIHOL
OTSIZ